CÂMİ'U'D-DEKÂİK
FÎ KEŞFİ'L-HAKÂİK

Gerçeği Keşfetmenin İncelikleri

NECMEDDİN KÂTİBÎ

TÜRKİYE YAZMA ESERLER KURUMU BAŞKANLIĞI YAYINLARI: 204

Bilim ve Felsefe Serisi	:	69
Kitabın Adı	:	CÂMİ'U'D-DEKÂİK FÎ KEŞFİ'L-HAKÂİK Gerçeği Keşfetmenin İncelikleri
Müellifi	:	Ebü'l-Hasen Necmeddin Ali b. Ömer Kâtibî (ö.675/1277)
Özgün Dili	:	Arapça
Çeviri ve Eleştirmeli Metin	:	Selman Sucu, Ömer Odabaş, Sacide Ataş, Afife Şeyma Taç
Editör	:	Prof. Dr. Ferruh Özpilavcı Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri (Mantık), Öğretim Üyesi
Son Okuma	:	Mustafa Yalçınkaya, Yazma Eser Uzmanı
Arşiv Kayıt	:	Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah Efendi, Nr. 1351
Kapak Görseli	:	Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Fatih, Nr. 3244, 1b
Kitap Tasarım	:	AS-64 Basın-Yayın Tanıtım, Org. ve Paz. Ltd. Şti.
Baskı	:	Matsis Matbaa Hizmetleri San. ve Tic. Ltd. Şti. Tevfikbey Mh. Dr. Ali Demir Cd. No: 51 Sefaköy - İstanbul, Tel.: 0 (212) 624 21 11 www.matbaasistemleri.com, Sertifika No: 40421
Baskı Yeri ve Yılı	:	İstanbul 2022
Baskı Miktarı	:	1. Baskı, 1500 adet

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI
Library of Congress A CIP Catalog Record

Necmeddin Kâtibî

Gerçeği Keşfetmenin İncelikleri, *Câmi'u'd-dekâik*

1. Mantık, 2. el-Kâtibî, 3. Kıyas, 4. Önerme, 5. Beş Sanat

ISBN: 978-975-17-5362-5

T. C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı
Süleymaniye Mah. Kanuni Medresesi Sok. No: 5, 34116 Fatih / İstanbul
Tel.: +90 (212) 511 36 37
Faks: +90 (212) 511 37 00
info@yek.gov.tr
www.yek.gov.tr

CÂMİ‘U’D-DEKÂİK
Fî KEŞFİ’L-HAKÂİK
GERÇEĞİ KEŞFETMENİN İNCELİKLERİ

(İNCELEME-ÇEVİRİ-ELEŞTİRMELİ METİN)

NECMEDDİN KÂTİBÎ
(ö. 1277)

Çeviri ve Eleştirmeli Metin

Selman Sucu **Sacide Ataş**
Ömer Odabaş **Afife Şeyma Taç**

TAKDİM

İnsanlık tarihi, akıl ve düşünce sahibi bir varlık olan insanın kurduğu medeniyetleri, medeniyetler arasındaki ilişkileri anlatır. İnsan, zihnî faaliyetlerde bulunma kabiliyetiyle bilim, sanat ve kültür değerleri üretir, ürettiği kültür ve düşünce ile de tarihin akışına yön verir.

Medeniyetler, kültürler, dinler, ideolojiler, etnik ve mezhebî anlayışlar arasındaki ilişkiler kimi zaman çatışma ve ayrışmalara, kimi zaman da uzlaşma ve iş birliklerine zemin hazırlamıştır.

İnsanların, toplumların ve devletlerin gücü, ürettikleri kültür ve medeniyet değerlerinin varlığıyla ölçülmüştür. İnsanoğlu olarak daha aydınlık bir gelecek inşa edebilmemiz, insanlığın ortak değeri, ortak mirası ve ortak kazanımı olan kültür ve medeniyet değerlerini geliştirebilmemizle mümkündür.

Bizler, Selçuklu'dan Osmanlı'ya ve Cumhuriyet'e kadar büyük devletler kuran bir milletiz. Bu büyük devlet geleneğinin arkasında büyük bir medeniyet ve kültür tasavvuru yatmaktadır.

İlk insandan günümüze kadar gökkubbe altında gelişen her değer, hakikatin farklı bir tezahürü olarak bizim için muteber olmuştur. İslâm ve Türk tarihinden süzülüp gelen kültürel birikim bizim için büyük bir zenginlik kaynağıdır. Bilgiye, hikmete, irfana dayanan medeniyet değerlerimiz tarih boyunca sevgiyi, hoşgörüyü, adaleti, kardeşlik ve dayanışmayı ön planda tutmuştur.

Gelecek nesillere karşı en büyük sorumluluğumuz, insan ve âlem tasavvurumuzun temel bileşenlerini oluşturan bu eşsiz mirasın etkin bir şekilde aktarılmasını sağlamaktır. Bugünkü ve yarınki nesillerimizin gelişimi, geçmişimizden devraldığımız büyük kültür ve medeniyet mirasının daha iyi idrak edilmesine ve sahiplenilmesine bağlıdır.

Felsefeden tabâbete, astronomiden matematiğe kadar her alanda, Medine'de, Kâhire'de, Şam'da, Bağdat'ta, Buhara'da, Semerkant'ta, Horasan'da, Konya'da, Bursa'da, İstanbul'da ve coğrafyamızın her köşesinde üretilen değerler, bugün tüm insanlığın ortak mirası hâline gelmiştir. Bu büyük emanete sahip çıkmak, bu büyük hazineyi gelecek nesillere aktarmak öncelikli sorumluluğumuzdur.

Yirmi birinci yüzyıl dünyasına sunabileceğimiz yeni bir medeniyet projesinin dokusunu örecek değerleri üretebilmemiz, ancak sahip olduğumuz bu hazinelerin ve zengin birikimin işlenmesiyle mümkündür. Bu miras bize, tarihteki en büyük ilim ve düşünce insanlarının geniş bir yelpazede ürettikleri eserleri sunuyor. Çok çeşitli alanlarda ve disiplinlerde medeniyetimizin en zengin ve benzersiz metinlerini ihtiva eden bu eserlerin korunması, tercüme ya da tıpkıbasım yoluyla işlenmesi ve etkin bir şekilde yeniden inşa edilmesi, Büyük Türkiye Vizyonumuzun önemli bir parçasıdır. Bu doğrultuda yapılacak çalışmalar, hiç şüphesiz tarihe, ecdadımıza, gelecek nesillere ve insanlığa sunacağımız eserleri üretmeye yönelik fikrî çabaların hasılası olacaktır. Her alanda olduğu gibi bilim, düşünce, kültür ve sanat alanlarında da eser ve iş üretmek idealiyle yeniden ele alınmaya, ilgi görmeye, kaynak olmaya başlayan bu hazinelerin ülkemize ve tüm insanlığa hayırlar getirmesini temenni ederim. Aziz milletimiz, bu kutsal emaneti yücelterek muhafaza etmeyi sürdürecektir.

Recep Tayyip Erdoğan
Cumhurbaşkanı

İÇİNDEKİLER (GENEL)

الفهرس الإجمالي

İÇİNDEKİLER (DETAYLI)

الفهرس التفصيلي

ÖNSÖZ

İslam düşüncesinde mantık ilminin özel bir yeri vardır. İmam Gazzâlî'nin "Mantık bilmeyenin ilmine güven olmaz." sözüyle sistematik eğitim müfredatında yerini muhkemleştiren mantık ilmi tüm İslam coğrafyasında o kadar benimsenmiştir ki medresenin -bugünkü tabirle akademinin- dili haline gelmiş ve kaleme alınan eserlerin yazım ve üslubuna sirayet etmiştir. Öyle ki mantıkla iştigal etmeksizin aklî ve naklî ilimlerde orta ve ileri seviye ilim tahsil etmek neredeyse imkansız hale gelmiştir. Bu durum, günümüzde de geçerliliğini korumaya devam etmektedir. Dolayısıyla mantık ilmi, bilginin sınanması ve denetlenmesi yanında, tahsil edilmesi hususunda da göz ardı edilemeyecek bir meziyete sahiptir.

İslam düşünce tarihindeki en önemli mantıkçılardan biri kuşkusuz Necmeddin Kâtibî'dir. Zira o, İslam coğrafyasının farklı bölgelerindeki medreselerde ders kitabı olarak okutulan *Şemsiyye* adlı mantık risâlesi ile tüm İslam dünyasında eşine az rastlanır bir şöhrete kavuşmuştur. Söz konusu eseri üzerine farklı meşreplerden alimlerce çok sayıda şerh ve hâşiye kaleme alınmıştır. Günümüzde akademik çevrelerce Kâtibî'nin mantık anlayışı daha ziyade *Şemsiyye* risâlesi etrafında inceleniyor olsa da Kâtibî, *Şemsiyye* dışında, daha geniş başka mantık kitapları da telif etmiştir. Örneğin *Aynü'l-kavâid*, bu eserin şerhi gibi olan *Bahrü'l-fevâid* ve *Keşfü'l-esrâr* üzerine yazdığı şerh bunlardan bazılarıdır. Tahkik ve tercümesini sunduğumuz *Câmi'u'd-dekâik fî keşfi'l-hakâik* adlı eseri ise Kâtibî'nin en hacimli müstakil mantık eseridir. Sadruşşerîa, Taftâzânî ve Siyalkûtî gibi birçok önemli düşünürün eserlerinde atıf yaptığı *Câmi'u'd-dekâik*, önemine rağmen bugüne dek akademik ve ilmî anlamda gün yüzüne çıkarılmış değildi. Dört kişilik bir ekip ile üç yılı aşkın bir sürede ilk kez tahkik ve tercüme edilen bu eserin, gerek Kâtibî'ye dair mantık çalışmalarına gerekse de İslam mantığına yönelik çalışmalara katkı sunmasını temenni ediyoruz.

Teşekkür sadedinde ilk olarak Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezini (İSAM) anmamız gerekir. Zira bu çalışmayı hazırlayan araştırmacıların üçü, İSAM'ın Araştırmacı Yetiştirme Programına (AYP) mensuptur ve dördüncü araştırmacıyla tanıştığımız yer İSAM bahçesidir.

Hem bizleri bir araya getirdiği hem de maddi-ilmi destekleri için İSAM'a teşekkür etmek bizler için memnuniyetle ifa edilmesi gereken bir borçtur. Eserin tahkik ve tercüme edilmesi noktasında bizleri teşvik eden Prof. Dr. Mustakim Arıcı'ya ve eserin yayımlanmasında yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Ferruh Özpilavcı'ya teşekkür ederiz. Keza Arapça metni okuyup tahkikle alakalı tavsiye ve değerlendirmelerini paylaşan Abdülhamid Türkmanî hocamıza müteşekkiriz. Yine dakik bir şekilde eserin ayrıntılı okumasını yaparak tercümenin olgunlaşmasında büyük katkıları olan Mustafa Yalçınkaya'ya ve gerek ilmî gerek teknik anlamda yardımcı olan Yazma eser uzmanları Hüseyin Örs ve Esra Tellioğlu Ünver'e şükran borçluyuz. Ayrıca nüshalara dair bilgiler hususunda bize yol gösteren Mehmet Arıkan'a müteşekkiriz. Son olarak çalışmamıza katkılarından dolayı Merve Ataş ve Ebrar Odabaş'a da şükranlarımızı sunarız.

Gayret bizden, başarı Allah'tandır.

GİRİŞ

1. Necmeddin Kâtibî ve Mantık Eserleri

Ebü'l-Hasen Necmeddin Ali b. Ömer Kâtibî 600/1204 yılında Kazvin'de doğmuş ve 675/1277 yılında vefat etmiştir. Kâtibî, Esîrüddin Ebherî'nin (ö. 663/1265) talebesi, Kutbuddin Şîrâzî (ö. 710/1311) ve İbnü'l-Mutahhar Hillî'nin (ö. 726/1325) hocasıdır. Nasîruddin Tûsî (ö. 672/1274) ile uzun süre Merâga Rasathânesi'nde çalışmış ve İbn Kemmûne (ö. 683/1284) ile farklı ilmî konularda yazışmıştır.[1]

Kâtibî, hocası Ebherî gibi aklî ilimler erbabınca son döneme kadar incelenen eserler kaleme almıştır. Örneğin *Hikmetü'l-'ayn*, *el-Münassas fî şerhi'l-Mülahhas* veya *el-Mufassal fî şerhi'l-Muhassal* bunlardan bazılarıdır. Kâtibî'nin mantığa dair önemli eserleri ise şunlardır:

1. *Aynü'l-kavâid*: İran'daki Malek Müzesi'nin kütüphânesinde bulunan bir nüshasında *Aynü'l-kavâid*'in 23 Muharrem 652 /1254 tarihinde Pazar günü telif edildiği belirtilmektedir.[2] *Aynü'l-kavâid*, yaklaşık olarak *Şemsiyye*'nin iki katı hacmindedir, hacim ve seviye bakımından Sirâceddin Urmevî'nin (ö. 682/1283) *Metâli'u'l-envâr*'ına denktir. *Hikmetü'l-ayn*'ın girişinde Kâtibî, *Aynü'l-kavâid*'i yazdıktan sonra talebelerinin kendisinden bu eserini hikmete dair bir ilaveyle tamamlamasını istemeleri üzerine *Hikmetü'l-ayn*'ı kaleme aldığını belirtir. Dolayısıyla *Hikmetü'l-ayn*, *Aynü'l-kavâid*'in hikmeti, *Aynü'l-kavâid* ise *Hikmetü'l-ayn*'ın mantık kısmıdır. *Aynü'l-kavâid* Türkiye'de bir yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır.[3]

2. *Bahrü'l-fevâid fî şerhi Ayni'l-kavâid*: Bir nüshada 9 Recep 661/1262 tarihinde Ebû Şücâ' b. Sadr el-Hemedânî tarafından Kâtibî'ye okunduğuna dair bir kayıt bulunmaktadır.[4] Dolayısıyla bu tarihten önce ve *Ayn*'ın

---

1 Kâtibî'nin yaşadığı dönem, hayatı ve ilmî kişiliğine dair daha detaylı bilgi için bkz. Mustakim Arıcı, *Fahreddin Râzî Sonrası Metafizik Düşünce: Kâtibî Örneği*, İstanbul, Klasik Yayınları, 2015, s. 39-53.

2 Kâtibî, *Aynü'l-kavâid*, Malek Müzesi, nr. 640, vr. 37[b].

3 Selman Sucu, *Necmeddin el-Kâtibî'nin Aynü'l-Kavâid Adlı Eserinin Tahlil ve Tahkiki* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2019.

4 Kâtibî, *Bahru'l-fevâid*, Ragıp Paşa, nr. 1418, vr. 73[a]. Ragıp Paşa nüshasının müstensihi Süleyman b. Muhammed Trabzonî, bu kayıtların altına (وجدت هذا في النسخة التي استنسخت عنها هذا الكتاب) yani "Bunu, bu kitabı kendisinden istinsah ettiğim nüshada buldum." ve (طبق خط المص) yani "Musannifin -Kâtibî'nin- el yazısı" ifadelerini yazmıştır. Müstensih Trabzonî'nin kullandığı ve üzerinde Kâtibî'nin hattıyla semâ kaydı bulunan, dolayısıyla da Ebû Şücâ' b. Sadr el-Hemedânî'ye ait olan nüshanın, Fatih 3237 numaralı nüsha olduğunu düşünmekteyiz. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sucu, *Necmeddin el-Kâtibî'nin Aynü'l-Kavâid Adlı Eserinin Tahlil ve Tahkiki*, s. 65-67.

yazıldığı 652 tarihinden sonra telif edilmiş olması gerekir. Hacim olarak *Bahr*, *Ayn*'ın yaklaşık iki katı kadardır. *Ayn* gibi ilim ehlinin talebi üzerine kaleme alınmıştır. Kâtibî, eserin dîbâcesinde bu eseri *Bahrü'l-fevâid fî şerhi Ayni'l-kavâid* şeklinde isimlendirdiğini yani *Bahru'l-fevâid*'in *Aynü'l-kavâid*'in şerhi olduğunu belirtmiştir. Ancak dîbâcedeki ifadelerine göre bazı bilginler kendisinden *Aynü'l-kavâid*'in tertibinde ve onun "şerhi gibi" (*keʾş-şerhi lehâ*) olacak şekilde bir mantık kitabı yazmasını istemiş, o da bu istek doğrultusunda bir kitaba başvurmaksızın (*min gayri rucû'in ilâ kitâbin*) *Bahru'l-fevâid*'i kaleme almıştır. Bu ifadeler göz önüne alınarak eser incelendiğinde görülmektedir ki *Bahru'l-fevâid*'de *Aynü'l-kavâid*'e sadece tek bir atıf bulunmakta ve bunun dışında meseleler *Aynü'l-kavâid* ile bir irtibat kurulmadan ele alınmaktadır. Dolayısıyla Kâtibî her ne kadar isimlendirirken *Bahr*'ın bir şerh olduğunu söylese de *Bahru'l-fevâid*, tıpkı *Aynü'l-kavâid* gibi müstakil bir mantık eseridir. *Bahru'l-fevaid* Türkiye'de bir yüksek lisans tezi olarak çalışılmakta ve yayına hazırlanmaktadır.[1]

3. *Câmi'u'd-dekâik fî keşfi'l-hakâik*: Çalışmamızın konusu olan bu eser hakkında aşağıda ayrıntılı bilgi verilecektir.

4. *er-Risâletü'ş-Şemsiyye fi'l-kavâidi'l-mantıkiyye*: Kâtibî'nin en meşhur eseridir. İlhanlı veziri Şemseddin Cüveynî'nin (ö. 683/1284) isteği üzerine kaleme alınmıştır. Kâtibî, Cüveynî ile 661/1262 yılında tanıştığı için bu tarihten sonraki bir dönemde yazılmış olmalıdır.[2] Aşağıda savunulacağı üzere *Şemsiyye*'nin *Câmi'u'd-dekâik*'ten sonra yazıldığını kabul edersek eserin 665/1266 tarihinden sonra, Kâtibî'nin ömrünün son on yılında yazıldığını söyleyebiliriz. *Şemsiyye* Kâtibî'nin mantık eserleri arasında en kısa olanıdır. *Şemsiyye* üzerine birçok şerh ve haşiye yazılmıştır.[3] Yakın zamanlarda yapılan bir çalışmada Kâtibî'nin kendisine de bir şerh nispet edilmiştir. Tek nüshası bulunan bu şerh, memzûc tarzda yazılmış olup içerik olarak Kâtibî'nin diğer mantık eserleriyle son derece benzerlik göstermektedir. Bu benzerlikler yapılan çalışmada hem istatiksel olarak hem de örnekleriyle beraber gösterilmiştir. Söz konusu şerhi yayına hazırlayan araştırmacıların

---

1 Emrah Alağaş, *Necmeddin el-Katibi'nin Bahru'l-fevaid Adlı Eserinin Tahlil ve Tahkiki.*

2 Arıcı, *Fahreddin Râzî Sonrası Metafizik Düşünce: Kâtibî Örneği*, s. 54.

3 Şemsiyye üzerine yazılmış şerh ve haşiye literatürü için bkz. Arıcı, *Fahreddin Râzî Sonrası Metafizik Düşünce: Kâtibî Örneği*, "Ek I", s. 324-348.

da belirttiği üzere "bu benzerliklere rağmen gerek metnin ilerde keşfedilmesi muhtemel nüshaları, gerekse Kâtibî'nin bir öğrencisinin böyle bir şerh kaleme almış olabileceği ihtimalini göz önünde bulundurarak eserin Kâtibî'ye aidiyeti konusunda herhâlükârda ihtiyatı elden bırakmamak en doğru tercih olacaktır".[1] Yakın zamanda *Şemsiyye* metni, sekiz nüshası kullanılarak tahkik edilmiş ve eser, izahlarla Türkçe'ye çevrilmiştir.[2]

5. *Şerhu Keşfi'l-esrâr an gavâmizi'l-efkâr*: Efdalüddin Hûnecî'nin (ö. 646/1248) *Keşfü'l-esrâr* isimli eseri üzerine yazılmış bir şerhtir. İlim ehlinin talebi üzerine kaleme alınmıştır. Bu eser Kâtibî'nin mantık ilmindeki yetkinliğinin mücessem halidir. Hûnecî eserini tamamlamak istemiş ancak bunu yapamamış, şartlı iktirânî kıyaslar konusunun sonuna kadar yazabilmiş, buna rağmen oldukça hacimli bir eser ortaya çıkmıştır. Kâtibî hem Hûnecî'nin yazdığı kısmı şerh etmiş hem de eseri ikmal etmiştir. Hûnecî'nin eksik bıraktığı dört konuyu yani istisnâî kıyas, kıyasın ekleri, burhân ve muğâlata konularını da ekleyerek *Keşf*'in bütünlüğünü sağlamıştır. *Şerhu Keşfi'l-esrâr* yakın zamanda bir doktora tezi olarak çalışılmıştır.[3]

6. *el-Münassas fî şerhi'l-Mülahhas*: Fahreddin Râzî'nin (ö. 606/1210) *el-Mülahhas fi'l-mantık ve'l-hikme* eseri üzerine kaleme alınmış bir şerhtir. Kâtibî, eseri vefatından dört yıl önce, 671 yılında tamamlamış ve Şemseddin Cüveynî'ye ithaf etmiştir. Eserin yazımı uzun yıllara yayılmış olmalıdır. Zira ilim ehlinden bazıları Kâtibî'den *Mülahhas*'ın mantık kısmını şerh etmesini istemiş, Kâtibî bu talep üzerine istenilen şerhi kaleme almıştır. Daha sonra kendisinden *Mülahhas*'ın kalan kısmına yani hikmet bölümüne de şerh yazması istenmiş ve o da hikmet kısmını, mantık kısmına nispetle daha hacimli olarak şerh etmiştir. Ardından kendisinden mantık şerhini, hikmet kısmına yazdığı şerh gibi detaylı olacak şekilde yeniden yazması istenmiş, o da mantık kısmına ikinci bir şerh kaleme almıştır. Dolayısıyla *Münassas*'ın mantık kısmının iki versiyonu bulunmaktadır. Her iki versiyonu da günümüze ulaşmıştır. İlk versiyonu ikincisi kadar olmasa da belli oranda ilim ehlince okun-

---

1 Ferruh Özpilavcı - Abdullah Öztop "*er-Risâletü'ş-Şemsiyye'nin Müellifi Necmeddin Kâtibî Tarafından Yapılan İlk Şerhi: Şerhu'l-mevâzi'i'l-müşkile mine'r-Risâleti'ş-Şemsiyye fi'l-kavâ'idi'l-mantıkiyye'nin İnceleme ve Tahkiki*", Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi 2/2 (Aralık/December 2019): 1-114.

2 Ferruh Özpilavcı, *Kâtibî Şemsiyye Risâlesi*, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2017.

3 Enver Şahin, *Kâtibî'nin Şerhu Keşfi'l-Esrâr Adlı Eserinin Tahkîki ve Değerlendirmesi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Rize, 2019.

muş olmalıdır. Zira Kutbüddin Râzî (ö. 766/1365) *Şemsiyye* şerhinde mukaddimenin sonunda ele aldığı ve tasavvur-tasdik ayrımıyla alakalı olan bir tartışma esnasında bir görüşü Kâtibî'ye nispet etmekte ve Kâtibî'nin bunu *Münassas*'ta tasrih ettiğini yani açıkça dile getirdiğini söylemektedir.[1] Söz konusu görüş, *Münassas*'ın mantık kısmının ikinci versiyonunda değil ilk versiyonunda bulunmaktadır. Dolayısıyla en azından Kutbüddin Râzî'nin ilk versiyonu incelediği görülmektedir. Seyyid Şerif Cürcânî'nin (ö. 816/1413) de önemli kaynakları arasında yer alan *Münassas*, ne yazık ki henüz neşredilmiş veya üzerine çalışılmış değildir.[2]

2. Câmi'u'd-dekâik Üzerine

Siyâlkûtî her ne kadar *Şemsiyye* haşiyesinde bu esere *Câmi'u'l-hakâik* şeklinde atıfta bulunmuş olsa da eserin tam adı olan *Câmi'u'd-dekâik fî keşfi'l-hakâik* ifadesi bizzat eserin dîbâcesinde geçmektedir.[3] Bu eserin Kâtibî'ye aidiyetinde herhangi bir tartışma yoktur. Dîbâcede belirtildiği üzere İlhanlı devletinin veziri Şemseddin Cüveynî'nin oğlu Harun'un talebi üzerine yazılmıştır. Harun, Kâtibî'den mantık konularını detaylarıyla ele alan bir kitap yazmasını istemiş, o da bunun üzerine *Câmi'u'd-dekâik*'i kaleme almıştır. Kâtibî *Şemsiyye* isimli meşhur mantık eserini de Şemseddin Cüveynî'nin kendisinin talebi üzerine yazmıştır.

Kâtibî'nin *Câmi'u'd-dekâik*'i yazma tarihi net olarak belli olmamakla birlikte, ömrünün son on yılında yani 665/1266 ile 675/1277 yılları arasında yazdığı anlaşılmaktadır. Zira eserin dîbâcesinde Şemseddin Cüveynî'den vezir olarak bahsetmektedir. Dolayısıyla eseri yazdığı dönem Cüveynî'nin vezir olduğu 661/1263 yılından[4] sonra olmalıdır. Daha da önemlisi Kâtibî *Câmi'u'd-dekâik*'te, 665/1266 yılında vefat etmiş olan Şâfiî fakihlerinden Abdülgaffâr Kazvînî'yi rahmetle yad etmektedir. (تغمده الله بغفرانه) Elimizde müellif nüshası veya müellifin yaşadığı dönemde istinsah edilmiş

---

1 Kutbuddin Râzî, *Şerhu'ş-Şemsiyye* (*Şurûhu'ş-Şemsiyye* içinde), el-Matbaatü'l-Emîriyye, Kahire, 1323, c. 1, s. 171.

2 Kâtibî'nin eserleri hakkında daha fazla bilgi için bkz. Arıcı, *Fahreddin Râzî Sonrası Metafizik Düşünce: Kâtibî Örneği*, s. 53-66. Sucu, *Necmeddin el-Kâtibî'nin Aynü'l-Kavâid Adlı Eserinin Tahlil ve Tahkiki*, s. 9-39.

3 Siyâlkûtî, *Hâşiye alâ şerhi'ş-Şemsiyye* (*Şurûhu'ş-Şemsiyye* içinde), el-Matbatü'l-Emîriyye, 1323, c. 2, s. 67.

4 Tahsin Yazıcı, "Şemseddin Cüveynî", *TDV İslâm Ansiklopedisi,* Ankara, 1993, c. 8, s. 144.

bir nüsha bulunmadığı için bu ifadenin daha sonraki bir dönemde bir müstensih tarafından eklenmiş olması aklen mümkündür. Bununla birlikte ulaşabildiğimiz nüshaları incelediğimizde bu ifadenin hepsinde mevcut olması, söz konusu ifadenin Kâtibî'ye aidiyeti noktasında kuvvetli bir zan vermektedir.[1] Bu nedenle Kâtibî'nin *Câmi'u'd-dekâik*'i geç bir dönemde ömrünün son on yılında yazdığı ve dolayısıyla da bu eserin Kâtibî'nin olgunluk dönemi eserlerinden biri olduğu söylenebilir. Fakat nerede yazıldığı hakkında elimizde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Kâtibî'nin, Cüveynî'nin vezir olduğu dönemde yazdığını bildiğimiz *Şemsiyye* ve *Câmi'u'd-dekâik* eserlerini incelediğimizde *Şemsiyye*'nin *Câmi'u'd-dekâik*'ten sonra yazıldığını düşünmemize neden olan önemli bir farkın bulunduğunu görmekteyiz. Modal önermelerin düz ve ters döndürülmesi hususunda *Câmi'u'd-dekâik*, 661/1262 tarihinden önce yazılmış olan *Aynü'l-kavâid* ve *Bahru'l-fevâid* ile aynı doğrultudadır. Her üç eserde de modal önermelerin hangi modal önermelere düz veya ters döndürüleceği hususunda aynı görüşleri ortaya koymaktadır. Ancak *Şemsiyye*'de bu husustaki hükümler büyük oranda değişmektedir ki bu değişiklikler, modal önermelerin nasıl döndürüleceği hususundaki temel bir farklılığa indirgenebilir görünmektedir.[2]

Bu durum bize, Kâtibî'nin *Ayn*, *Bahr* ve *Câmi'*yi yazdıktan sonra modal önermelerin nasıl döndürüleceği hususunda fikrini değiştirdiğini ve *Şemsiyye*'yi yazarken de ilgili hükümleri yeniden ele aldığını düşündürmektedir. Muhtemelen *Şemsiyye* kısa bir metin olduğu için Kâtibî, eserleri arasındaki değişimi *Şemsiyye*'de gerekçelendirmeden sadece ilgili konudaki yeni hükümleri ve bunların delillerini yazmakla yetinmiştir. Bu anlamda Kâtibî önce Şemseddin Cüveynî'nin oğlu Harun'un talebi üzerine oldukça detaylı bir mantık metni olan *Câmi'u'd-dekâik*'i kaleme almış, daha sonra Şemseddin Cüveynî'nin kendi talebi üzerine mantığın ana meselelerini ba-

---

1 Söz konusu ifadenin mevcut olduğu nüshalar şunlardır: Carullah 1351, vr. 58[a]; Chester Beatty 3577, vr. 33[a]; Fatih 3244, vr. 28[a]; Topkapı, III. Ahmed, 3372, vr. 49[b]; Karaçelebizade 248, vr. 73[a]. Fazıl Ahmed 1612 numaralı nüshada bu ifade bulunmamaktadır ancak ilgili yerde başka eksikler de mevcuttur. Bu nüshanın mevsukiyetiyle ilgili değerlendirme aşağıda nüshalar tanıtılırken yapılmıştır.

2 Modal önermelerin düz ve ters döndürülmesi hususunda *Ayn*, *Bahr* ve *Câmi'*de ortaya konan hükümler ile *Şemsiyye*'de ortaya konan hükümler, tahkik ve tercüme kısmında ilgili başlıkların sonunda tablo halinde gösterilmiştir.

rındıran *Şemsiyye*'yi yazmış olmalıdır. Dolayısıyla öyle anlaşılıyor ki *Şemsiyye*'nin yazım tarihi 665/1266 yılından sonradır.

Câmi'u'd-dekâik, Kâtibî'nin en hacimli müstakil mantık eseridir.[1] Eserin önemli bir kısmı, *Ayn* ve *Bahr*'da olduğu gibi şartlı kıyaslar konusuna ayrılmıştır. Bu açıdan Hûnecî'nin *Keşfü'l-esrâr*'ı ile bir benzerliği bulunmaktadır. Ayrıca eserin sonunda on adet muğâlata ve bunların çözümleri ele alınmıştır ki bunun bir benzerini Ebherî'nin *Keşfü'l-hakâik*'inde görmekteyiz.

Kâtibî *Câmi'u'd-dekâik*'te "İmam" diyerek Fahreddin Râzî'ye ve "Şeyh" diyerek İbn Sînâ'ya (ö. 428/1037) sık sık atıf yapmaktadır. Nitekim Râzî'nin *Mülahhas*'ı ve İbn Sînâ'nın hem *Şifâ*'sı hem de *İşârât*'ı, onun en çok atıf yaptığı eserlerdendir. Bunların dışında Fârâbî (ö. 339/950), Zeynüddin Keşşî (ö. 625'ten sonra), Abdülgaffâr Kazvînî ve Ebherî'ye doğrudan isimlerini vererek; Şihâbüddin Sühreverdî (ö. 587/1191), Efdalüddin Hûnecî ve Ömer b. Sehlan Sâvî'ye (ö. 540/1145) ise kitapları üzerinden (sırasıyla sâhibü't-*Telvîhât,* sâhibü'l-*Keşf,* sâhibü'l-*Besâir*) atıf yapmaktadır. Ayrıca bir yerde bizzat ismini vererek Keşşî'nin *Hadâiku'l-hakâik* isimli eserinden alıntı yapmıştır. Buna karşılık Kâtibî bu eserinde Tûsî'ye doğrudan atıfta bulunmamakta, sadece bir yerde örtük bir şekilde yani "muhakkiklerden biri" diyerek Tûsî'nin *İşârât* şerhindeki bir görüşünü nakledip eleştirmektedir. Bütün bu eser ve isimler Kâtibî'nin özel olarak *Câmi'u'd-dekâik*'teki ve genel olarak mantıktaki bazı kaynaklarını bize göstermektedir. Kâtibî isimleri genel olarak eleştirmek için zikretmektedir.

---

1 Heidrun Eichner, Paris Bibliotheque Nationale'de 2370 numarayla kayıtlı *Câmi'u'd-dekâik* nüshasında mantık bölümünden sonra fizik ve metafiziğe dair bir metin bulunmasına dayanarak, kitabın ansiklopedik bir eser olduğunu zannetmiştir. (i) Halbuki *Câmi'u'd-dekâik*'in tüm nüshalarında dîbâcede eserin sadece mantık ilmine dair olduğu açıkça belirtilmektedir. (ii) Ayrıca Eincher'in dayandığı Paris nüshasında mantık bölümünün bitiminde müstensihin ferâğ kaydını vermesi de aslında -diğer tüm nüshalarda olduğu gibi- eserin sona erdiğini göstermektedir. Keza Kâtibî'nin bütün eserleri incelendiği zaman, onun eserlerini "Bu (cümle), bu kitapta/risâlede irad etmek istediğimiz şeylerin sonuncusudur." ifadesiyle bitirdiği görülmektedir. Nitekim bu ifade aynıyla Paris nüshasındaki mantık bölümünün sonunda da bulunmaktadır. (iii) Ayrıca incelemelerimize göre Paris nüshası, Carullah 1351 nüshasından veya bu nüsha ile aynı aileye mensup başka bir nüshadan istinsah edilmiştir. Carullah nüshası ise sadece *Câmi'u'd-dekâik* metnini barındırmaktadır. Tüm bunlar *Câmi'u'd-dekâik*'in sadece mantık ilmine has bir eser olduğunu düşünmemiz için güçlü karîneler sunmakta, ansiklopedik bir eser olduğu iddiasını ise zayıflamaktadır. Benzer bir değerlendirme için bkz. Mustakim Arıcı, *Fahreddin Râzî Sonrası Metafizik Düşünce: Kâtibî Örneği*, s. 57-58.

Kâtibî'nin bu eserinde genel anlamda diğer eserlerindeki görüşlerini koruduğu anlaşılmaktadır. Fakat farklı görüşler beyan ettiği bahisler de söz konusudur. Örneğin üç delâlet çeşidinin birbirlerini gerektirmesi meselesinde tüm eserlerinde tazammunî ve iltizâmî delâletlerin birbirlerini gerektirmediğini ifade etmişken *Câmi'u'd-dekâik*'te tazammunî delâletin iltizâmî delâleti gerektirdiğini belirtmektedir. Nitekim Taftâzânî (ö. 792/1390) de *Şemsiyye*'ye yazdığı şerhte bu duruma dikkat çekerek *Câmi'u'd-dekâik*'e atıfta bulunmaktadır.[1] Sadrüşşerîa (ö. 747/1346) da *Ta'dîlu'l-ulûm* isimli eserinin mantık kısmında *Câmi'u'd-dekâik*'e atıf yapmaktadır.[2] Yukarıda da belirttiğimiz gibi Siyâlkûtî de Kutbüddin Râzî'nin *Şemsiyye* şerhi üzerine kaleme aldığı haşiyesinde *Câmi'u'd-dekâik*'e atıf yapmıştır. Ayrıca Cârullah koleksiyonunda bulunan bir *Aynü'l-kavâid* nüshasında muhtemelen Veliyyüddin Cârullah Efendi tarafından eklenen bir derkenar notunda kaynak belirtilmeden *Câmi'u'd-dekâik*'ten alıntı yapılmış ve sonuna "minhu" yani Kâtibî'den kaydı eklenmiştir.[3] Zaten Cârullah koleksiyonunda *Câmi'u'd-dekâik*'in bir nüshası da mevcuttur. Dolayısıyla Veliyyüddin Cârullah Efendi'nin de *Câmi'u'd-dekâik*'i okuduğunu söyleyebiliriz. Tüm bunlar, bu eserin *Şemsiyye* kadar olmasa da ilim ehlince incelendiğini göstermektedir.

3. *Câmi'u'd-dekâik*'in Muhtevası

Câmi'u'd-dekâik bir mukaddime, altı makale ve bir hatimeden meydana gelmektedir. Mukaddime *Şemsiyye*'de olduğu gibi mantığa duyulan ihtiyaç ve mantığın konusunu ortaya koyan iki fasıldan oluşmaktadır. Mantığın konusu hususunda Kâtibî, ikinci akledilirler görüşünde olan İbn Sînâ ve Fahreddin Râzî'yi değil, tasavvurî ve tasdikî bilgiler görüşünü savunan Efdaluddin Hûnecî'yi takip etmektedir. Kâtibî *Câmi'u'd-dekâik*'ten daha önce kaleme aldığı iki eserinde yani *Aynü'l-kavâid* ve *Bahrü'l-fevâid* isimli mantık eserlerinde, mantığın konusunun tasavvurî ve tasdikî bilgiler olmasının doğru (*sahîh*) görüş olduğunu belirtmesine karşın[4] *Câmi'u'd-dekâik*'te bu görüşün "daha doğru (*esahh*)" olduğunu söylemekle yetinmektedir. Yazım tarihini bilmediğimiz için *Câmi'u'd-dekâik*'ten önce mi sonra mı ya-

1 Taftâzânî, *Şerhu'ş-Şemsiyye*, thk. Câdullah Besâm Salih, Amman, 2016, s. 128.
2 Sadrüşşerîa, *Ta'dîlu'l-ulûm*, Süleymaniye Ktp., Ragıb Paşa, no. 724, vr. 25ᵇ.
3 Kâtibî, *Aynü'l-kavâid*, Süleymaniye Ktp., Cârullah, no.1280, vr. 43ᵇ.
4 Kâtibî, *Aynü'l-kavâid*, s. 84; a. mlf., *Bahrü'l-fevâid fî şerhi Ayni'l-kavâid,* Râgıb Paşa, nr. 1481, vr. 76ᵇ.

zıldığını bilmediğimiz *Keşfü'l-esrâr* şerhinde de *Ayn* ve *Bahr*'da olduğu gibi doğru görüşün (*el-hak*) Hûnecî'nin görüşü olduğunu söylemiştir.[1] Ancak ilginçtir ki Kâtibî, ömrünün sonlarına doğru 671/1272 yılında yazımını tamamladığı *Münassas* isimli *Mülahhas* şerhinde, İbn Sînâ ve Fahreddin Râzî'nin görüşünü şerh etmekle yetinmiş ve Hûnecî'nin görüşüne veya bu tartışmaya hiç değinmemiştir.[2]

Müfretler başlığını taşıyan birinci makale, mantığın tasavvurat kısmına karşılık gelmektedir. Delâlet ve lafız bahisleri ile başlayan makalede tümel-tikel ayrımı ve tümeller arasındaki dört ilişki (*en-nisebü'l-erba'a*) ele alındıktan sonra beş tümel incelenmekte ve son olarak tanım bahsiyle birinci makale tamamlanmaktadır. Beş tümel bahsinde dikkat çeken hususlardan biri Kâtibî'nin fasıl ve hassanın tanımlarını (*resm*) ele alırken İbn Sînâ'nın *Şifâ* ve *İşârât*'ta bunlar için iki farklı tanım kullandığını belirtmesidir. Kâtibî söz konusu tanımları nakledip bunların birbirine nispetini değerlendirmiş ve bunlardan hangisinin daha uygun olduğunu ifade etmiştir.

Tanım bahsinde ise Kâtibî, Fahreddin Râzî'nin tanıma yönelik meşhur iki eleştirisi ve bunlara verilen cevapların değerlendirilmesi üzerinde özellikle durmaktadır. Hûnecî'nin de yaptığı gibi İmam'ın ilk eleştirisine Şerefeddin Medkûr'un verdiği cevabı nakledip eleştirmekte ardından verilmesi gereken doğru cevabı ele almaktadır.

İkinci makalede önermelerin kısımları ve çelişki, döndürme gibi önermenin hükümleri ele alınmıştır. Şartlı önermelerin doğruluk değerinin tespiti ve tümelliği veya tikelliği, yüklemli önermelerden farklıdır. Bu farktan dolayı her birinin yani yüklemli ve şartlı önermeye dair söz konusu hususların ayrı ayrı ele alınması gerekmektedir. Kâtibî de *Câmi'u'd-dekâik*'in bu makalesini bu farka göre organize etmiştir. Kâtibî burada yüklemli önermelerle ilgili olarak yüklemli önermelerin kısımları, munharifât, hariciyye-hakîkiyye-zihniyye önerme ayırımı ve modal önermeler üzerinde durmaktadır. Şartlı önermelerle ilgili olarak ise şartlı önermelerin kısımları, bu kısımların doğruluk değerleri, tümelliği, şartlı önermenin kaç parçadan oluşabileceği gibi konuları detaylıca ele almaktadır.

---

1 Kâtibî, *Şerhu Keşfi'l-esrâr*, s. 27.

2 Kâtibî, *el-Münassas fi şerhi'l Mülahhas*, Şehid Ali Paşa, nr. 1680, vr. 5^b-6^a.

İkinci makalenin diğer ana konusu olan önermenin hükümleri, temel olarak dört kısımdan oluşmaktadır: Çelişki, düz döndürme, ters döndürme ve şartlı önermelerin birbirini gerektirmesi. İlk üçü yüklemli ve şartlı önermelerin ortak hükümleri iken sonuncusu, adından da anlaşılacağı üzere şartlılara özgüdür. Bu kısımda en dikkat çeken husus şudur: Kâtibî önce ters döndürme konusunu baştan sona uzunca, modal önermelerin ters döndürmelerinin ispatlarını da içerecek kadar tüm detaylarıyla Zeynüddin Keşşî'nin ters döndürme tanımı ve görüşleri üzerinden anlatmaktadır. Keşşî'nin benimsediği tanım, daha sonraki dönemlerde *aksü'n-nakîzi'l-muvâfık* olarak isimlendirilen tanımdır. Kâtibî daha sonra Keşşî'nin anlatımının belli açılardan sorunlar taşıdığını söyleyip bunları tek tek göstermektedir. Akabinde ise konuyu öncesinde olduğu gibi tüm teferruatıyla ancak bu defa Ebherî'nin ters döndürme tanımı ve görüşleri üzerinden anlatmaktadır. Ebherî'nin benimsediği tanım ise sonraki dönemlerde *aksü'n-nakîzi'l-muhâlif* olarak isimlendirilen tanımdır.

İlginç olan şu ki Kâtibî ters döndürmenin bu ikinci tanımını *Câmi'u'd-dekâik*'te hocası Ebherî'ye nispet ederken Hûnecî'nin *Keşfü'l-esrâr* isimli eserine yazdığı şerhte Efdalüddin Bâmiyânî ismindeki başka birine nispet etmekte ve hocası Ebherî'nin bu hususta Bâmiyânî'yi takip ettiğini söylemektedir.[1] Bu durum, *Câmi'u'd-dekâik*'in *Keşfü'l-esrâr* şerhinden önce yazıldığını düşündürse de yine de bu ihtimal başka verilerle desteklenmeye muhtaçtır. *Ayn* ve *Bahr* eserlerinde de *Câmi'u'd-dekâik*'te olduğu gibi her iki görüşü ele alan Kâtibî[2], *Şemsiyye*'de ise ters döndürme konusunu bu tartışmaya hiç değinmeksizin sadece *aksü'n-nakîzi'l-muhâlif* üzerinden anlatmaktadır.[3]

Şartlı önermelerin birbirini gerektirmesi başlığı altında incelediği ilk hüküm, İbn Sînâ'nın *Şifâ*'da savunduğu bir görüştür.[4] Bu görüşün İbn Sînâ'ya ait olduğunu belirten Kâtibî, İbn Sînâ'nın bu görüşünde hatalı olduğunu belirttikten sonra gerekçelerini sunar. Kitabın devamında şartlı

---

1 Kâtibî, *Şerhu Keşfi'l-esrâr*, s. 449.

2 Kâtibî, *Aynü'l-kavâid*, s. 84; a. mlf., *Bahrü'l-fevâid fî şerhi Ayni'l-kavâid,* vr. 75^b.

3 Kâtibî, *Şemsiyye Risâlesi*, s. 136-142.

4 İbn Sînâ'nın savunduğu görüş şudur: Birbiriyle mukaddem ve nicelikte uyumlu, nitelikte uyumsuz olan ve tâlîde birbiriyle çelişen her iki bitişik şartlı önerme, birbirini gerektirir ve birbirine döndürülür.

önerme barındıran kıyaslar (*el-kıyâsâtü'ş-şartiyyeti'l-iktirâniyye*) başlığı altında iki farklı yerde kıyasların netice vermesini denetlerken önce kendi doğru gördüğü görüşe göre meseleleri anlatır. Ardından "İbn Sînâ'nın kaidesini doğru kabul ettiğimiz durumda" diyerek aynı meseleyi bir de reddetmiş olduğu İbn Sînâ'nın görüşüne uygun olarak anlatır.

Üçüncü makale kıyas konusuna ayrılmıştır. Bu bölümde en dikkat çeken husus, birinci şeklin modal şartıyla ilgilidir. İbn Sînâ ve Fahreddin Râzî küçük öncülü mümkine (yani imkan modalitesiyle kayıtlanmış) olan birinci şekildeki kıyasların netice verdiğini ileri sürmüştür. Ancak daha sonra Efdalüddin Hûnecî, buna karşı çıkmış, küçük öncülü mümkine olan kıyasların netice vermediğini ileri sürmüş ve birinci şeklin küçük öncülünün fiiliyye olmasını yani mümkine olmamasını şart koşmuştur. Kâtibî ise önce meseleyi Hûnecî'de olduğu gibi ele almış, ardından yapmış olduğu takririn müteahhirîne göre olduğunu ve hak olan görüşün küçük öncülü mümkine olan kıyasların netice vermesi olduğunu söylemiştir. İlginçtir ki Kâtibî *Ayn*, *Bahr* ve *Şemsiyye*'de ise Hûnecî'yi takip ederek küçük öncülü mümkine olan kıyasların netice vermediğini söylemektedir.

Üçüncü makalenin kıyas konusuna ayrıldığını belirtmiştik. Kıyas, iktirânî ve istisnâî olarak ve iktirânî kıyas da (i) öncülleri sadece yüklemli önermelerden oluşan ve (ii) en az bir öncülü şartlı önerme olan şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Şartlı önerme barındıran iktirânî kıyaslar (*el-kıyâsâtü'ş-şartiyyeti'l-iktirâniyye*) öncüllerinin türüne göre beş ana kısımdır: (i) İki öncülü de bitişik şartlı önermeden oluşan, (ii) iki öncülü de ayrışık şartlı önermeden oluşan, (iii) bir öncülü bitişik şartlı diğer öncülü yüklemli önermeden oluşan, (iv) bir öncülü ayrışık şartlı diğer öncülü yüklemli önermeden oluşan, (v) bir öncülü bitişik şartlı diğer öncülü ayrışık şartlı önermeden oluşan öncüllerdir. Bunların her biri ayrıca orta terimin durumuna göre alt bölümlere ayrılmaktadır. Her bölümün nitelik, nicelik ve cihet açısından kendine özel şartları bulunmaktadır. Bu bölümlerin her biri, kıyasın dört şekli ve şekillerin darblarını (mod) tam olarak verememekte bundan dolayı da hangi durumlarda netice verip veremedikleri tek tek incelenmeyi gerekmektedir.

Şartlı iktirânî kıyaslar konusunu İbn Sînâ oldukça detaylı bir şekilde incelemiş ve Hûnecî gibi kendisinden sonra gelen isimler bu konuyu incelemeye, İbn Sînâ'nın görüşlerini eleştirmeye ve konuyu İbn Sînâ'da olduğundan daha düzenli olarak ele almaya çalışmışlardır. Kâtibî de *Aynü'l-kavâid*, *Bahrü'l-fevâid* ve *Câmi'u'd-dekâik*'te Hûnecî'yi takip ederek şartlı kıyaslar konusunu detaylı bir şekilde ele almıştır. Burada dikkat çeken hususlardan biri Kâtibî'nin henüz konunun başlarında iken yaptığı şu uyarıdır:

> Bil ki biz bundan sonra şartlı kıyasların kısımlarının herhangi birinde, o kısmın netice vermesi için bir şeyi şart koştuğumuz ve bu şartın bulunmadığı darbın netice vermemesinin deliline işaret etmediğimizde, böyle yapmamızla o darbda ne zaman bu şart tahakkuk etmişse netice verdiğine dair bir burhân bulduğumuzu ve ne zaman şart tahakkuk etmemişse bulmadığımızı kastederiz. Yani bu şartın bulunmadığı darbın netice vermediğini kesin olarak biliyor değiliz. Ancak şu an netice verdiğine hükmetmediğimiz bir darbın, netice verdiğine dair bir delil bize veya bir başkasına zuhur edebilir. Nitekim Şeyh [İbn Sînâ] de şartlı kıyaslardan birçoğunun netice vermediğine bu anlamıyla hükmetmiş ama başka biri netice verme deliline vakıf olduğu için onların da netice verdiği kendisine zahir olmuştur.

İbn Sînâ şartlı iktirânî kıyaslar konusunu ele alırken bazı darbların netice vermediğine hükmetmiş, ancak kendisinden sonra gelen bazı mantıkçılar bu darbların da netice verdiğini ortaya koymuştur. Kâtibî de İbn Sînâ'nın darbların netice vermediğine dair sözlerinin "Elimizde netice verdiklerine dair delil yoktur." şeklinde anlaşılması gerektiğini düşünmektedir. Kâtibî'nin sarf ettiği bu sözler, İslâm mantık tarihinin İbn Sînâ sonrasındaki seyri açısından oldukça önemlidir.

Üçüncü makalede kıyasın ne olduğunu, hangi kısımlara ayrıldığını ve sûret itibarıyla nasıl kullanıldığını ele alarak kıyas olması bakımından kıyasa dair incelemelerini bitiren Kâtibî, dördüncü makalede kıyasın doğasına mülhak olan bahisleri ortaya koymaktadır. Diğer birçok meselede olduğu gibi söz konusu makalenin içeriğinin de müellifin *Şemsiyye*, *Aynü'l-kavâid* ve bu eserin şerhi olan *Bahrü'l-fevâid* gibi eserlerine kıyasla daha yoğun ve hacimli olduğu anlaşılmaktadır. Zira *Şemsiyye*'de kıyasın eklentilerine dair oldukça özet bir şekilde dört madde, *Aynü'l-kavâid* ve *Bahrü'l-fevâid*'de ise sekizer madde zikredilmektedir. *Câmi'u'd-dekâik*'e gelindiğinde toplamda on madde, mezkur diğer eserlerinden daha ayrıntılı bir şekilde vazedilmek-

tedir. Öyle anlaşılıyor ki Kâtibî, kendisinden önce başka mantıkçıların da yaptığı gibi kıyasa mülhak olan bahislerin tamamına yakınını bu makalede toplamıştır.[1]

Şemsiyye'de bileşik (*mürekkep*) kıyas, hulf kıyası, tümevarım (*istikrâ*) ve analoji (*temsil*) olmak üzere dört tür kıyastan bahseden[2] Kâtibî, *Ayn* ve *Bahr*'da kıyasın eklentilerinin sayısını sekize çıkarmakta[3], *Câmi'u'd-dekâik*'te ise daha da kuşatıcı bir şekilde on mülhak bahsi ele almaktadır. Buna göre *Şemsiyye*'de geçen mezkur dört bahse ek olarak aks kıyası, devir kıyası, gizli kıyas ve istikrârı incelemekte ayrıca analojinin zayıflığına dair doyurucu açıklamalar yapmaktadır. Hatta bu makalede en çok üzerinde durduğu bahsin analoji olduğu rahatlıkla söylenebilir. Öyle ki mezkur diğer üç mantık kitabında bu derece ayrıntılı olarak bulunması mümkün olmayacak şekilde temsile dair karşıt argümanları zikretmekte ve her birini eleştirmektedir. Söz konusu eleştirinin en temel noktası ise temsilin, fukahanın asıl ve fer' dediği iki şey arasında illet birliğini sağlamada yetersiz olmasıdır. Bunların yanı sıra Kâtibî, bir kıyasın öncüllerinin nasıl elde edileceğini ve bu kıyasın nasıl tahlil edileceğini iki ayrı başlık halinde ortaya koymakta ve böylece on maddede kıyasın eklentilerini tamamlamaktadır.

Sûret itibarıyla kıyasın durumunu oldukça ayrıntılı bir şekilde ele alan ve akabinde kıyasa mülhak bahisleri inceleyen Kâtibî, klasik tasnife uygun olarak kitabın sonuna doğru kıyasın maddelerini ortaya koymaktadır. Buna göre beşinci makalede müellif, öncelikle bir kıyasın ya burhânî ya cedelî ya hatabî ya şiirî ya da muğâlataya dayalı olabileceğini belirtmekte akabinde burhânî kıyasların yapıldığı yakînî öncüllerin türlerini aktarmaktadır. Bu anlamda evveliyyât, müşâhedât, mücerrebât, hadsiyyât, mütevâtirât ve kıyasları beraberinde olan önermeler olmak üzere toplamda altı tür yakînîden söz eden Kâtibî, böylece burhânî kıyasların ne tür öncüllerden oluşabileceğini ortaya koymuş olmaktadır. Akabinde burhânın iki türü olan varlık

---

1 Söz gelimi Kâtibî'nin hocası Ebherî, *Keşfu'l-hakâik* isimli ansiklopedik eserinde kıyasa mülhak olan bahislere dair on iki başlık açmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Esîrüddin Ebherî, *Keşfu'l-hakâik fi tahrîri'd-dekâik*, thk. Hüseyin Sarıoğlu, İstanbul, 1998, s. 183-226.

2 Kâtibî, *Şemsiyye Risâlesi*, s. 176-179.

3 Kâtibî, *Aynü'l-kavâid*, s. 152-154; a. mlf., *Bahrü'l-fevâid fi şerhi Ayni'l-kavâid*, vr. 172[b]-176[b].

ve neden burhânını İbn Sînâ'nın *Burhân Kitabı*'ndaki anlatısına tamamen uygun bir şekilde inceleyerek bu bahsi sonlandırmaktadır.[1]

Daha sonra yakînî olmayan öncüllerin türlerine geçen müellif, meşhûrât, müsellemât, makbûlât, maznûnât, muhayyelât ve vehmiyyât olmak üzere altı türden bahsetmektedir. Bu altı türün ilk ikisinden oluşan kıyas "cedelî"; makbûlât ve maznûnattan oluşan "hatabî"; muhayyelâta dayalı öncüllerden oluşan "şiirî" ve vehmiyyâttan oluşan "safsata" olarak isimlendirilmektedir. Burada Kâtibî'nin "Adalet güzeldir." veya "Zulüm kötüdür." gibi meşhur önermelere dair tutumunun, İbn Sînâ çizgisinde olduğu görülmektedir. Zira o da Şeyh gibi bu tür önermelerin evvelî olmadığını, insanın adetlerden, geleneklerden ve göreneklerden soyutlanması halinde bu gibi önermeleri yakînî bir şekilde tasdik edemeyeceğini ifade etmektedir.[2]

Beş sanatın sonuncusu olarak safsatayı zikreden müellif, muğâlata bahislerini de bu konunun devamı niteliğinde ele almaktadır. Bu tutumundaki amacı ise ilimlerde şüphelerden sakınılmasını sağlamaktır. Öncelikle muğâlatayı sûreti, maddesi ya da her ikisi bakımından fasit olanlar şeklinde üç kısma ayırmakta ve her birini tanımlayarak sıklıkla yapılan muğâlata türlerini incelemektedir. Maddesi bakımından yapılan muğâlataları lafza dayalı ve anlama dayalı olanlar şeklinde ikiye ayıran Kâtibî, anlam sebebiyle olan muğâlataları ve bunların çözümlerini aktarırken ilginç bir şekilde Râzî'ye nispet edilen kitaplarda bu tür muğâlataların çokça geçtiğini ifade etmektedir. Nitekim benzer bir tavrı *Aynü'l-kavâid*'de de takındığı bilinmektedir.[3]

Kâtibî'nin *Câmiʿu'd-dekâik*'teki uzun muğâlata anlatısı özellikle göze çarpmaktadır. Nitekim beş sanat içerisinde en hacimli bölümü de buna ayırmıştır. Bu durum onun diğer eserlerine kıyaslandığında da böyledir. Zira *Şemsiyye*'de bu tür bir anlatıya hiç rastlanmazken *Aynü'l-kavâid*'de birkaç satırlık yer ayrılmış[4] ve *Bahrü'l-fevâid*'de söz konusu bahis biraz daha

---

1 Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Sînâ, *Kitâbü'ş-Şifâ: Burhân*, thk. Ebü'l-alâ Afîfî, Kâhire, 1955, s. 30-36.

2 İbn Sînâ, *Kitâbü'ş-Şifâ: Burhân*, s. 19-20; a. mlf., *el-İşârât ve't-tenbîhât* (Tûsî'nin *Şerhu'l-İşârât ve't-tenbîhât*'ı içinde), thk. Kerim Feyzî, Kum, 1384, c. 1, s. 312.

3 Kâtibî, *Aynü'l-kavâid,* s. 159. Ayrıca bkz. *Bahrü'l-fevâid fî şerhi ayni'l-kavâid,* vr. 180[b].

4 Kâtibî, *Aynü'l-kavâid,* s. 158-159.

genişletilmiştir.[1] Dolayısıyla müellifin *Câmi'u'd-dekâik*'te muğâlata bahislerine dair temel ayırımları kısa ve özlü bir anlatımla sunduğu söylenebilir.

Yine geleneğe uygun olarak kitabın sonunda yani altıncı makalede ilimlerin parçaları (*eczâu'l-ulûm*) bahsini ele alan Kâtibî, burada konu, ilke ve mesele kavramlarını temellendirmektedir. Konu kavramının mahiyetine dair ifadelerinde, zâtî arazlara ilişkin İbn Sînâ, Sâvî, Râzî ve Sühreverdî olmak üzere farklı isimlerin farklı görüşlerine yer vermektedir. Öyle anlaşılıyor ki Kâtibî, zâtî arazların neler olduğunu tespit etme noktasında Sühreverdî ile hemfikirdir. Çünkü zâtî arazları kitabın girişinde ona paralel bir şekilde anlattığını ifade etmektedir. Buna göre zâtî arazlar ya zâtı gereği ya ilmin konusuna eşit olan bir şey sebebiyle ya da ilmin konusuna dahil olup ondan daha genel olan bir şey sebebiyle ilmin konusuna ilişen şeylere denmektedir. İlmin konusundan daha genel olup onun dışında olanlar veya ilmin konusundan daha özel olanlar ise uzak (*garîp*) arazlardır. Kâtibî aynı tavrı *Bahrü'l-fevâid*'de de sergilemekte zâtî arazları buna uygun olarak tanımlamaktadır.[2]

Akabinde bir ilmin meselelerinin niteliğini inceleyen Kâtibî, öncelikle bu ilmin bir meselesi olan herhangi bir önermenin konusunun ve yükleminin neler olabileceğini ortaya koymaktadır. Buna göre söz konusu önermenin konusu bazen ilmin konusu, bazen bir zâtî arazla birlikte ilmin konusu, bazen ilmin konusunun bir türü ve bazen de ilmin konusunun zâtî arazı olabilir. Bu önermenin yüklemi ise ya mesele olan önermenin konusunun ya da ilmin konusunun zâtî arazıdır.

Ardından ilimlerin ilkelerinin neler olabileceğini inceleyen Kâtibî, bunları da en temelde tanımlar ve önermeler olarak iki kısımda ele almaktadır. Buna göre bir ilimde ilke olarak kullanılan bir tanım ya o ilmin konusunun ya konusunun parçalarının ya konusunun tikellerinin ya da konusunun zâtî arazlarının tanımı olabilir. İlimlerde ilke olan önermeler ise ya yakînîdir ya da değildir. Yakînî olanların kabul edilmesi zaten zorunludur. Böyle olmayanları ise hoca talebeye arz eder ve o da kabul eder. Talebenin bu kabul edişi eğer hocasına karşı hüsnüzan beslemek suretiyle oluyorsa,

---

1 Kâtibî, *Bahrü'l-fevâid fî şerhi Ayni'l-kavâid,* vr. 179ª-180ᵇ.

2 Kâtibî, *Bahrü'l-fevâid fî şerhi Ayni'l-kavâid,* vr. 180ᵇ.

bu ilkeye "vazedilmiş asıl" (*asl-ı mevzû'*) denmektedir. Eğer hocasının arz ettiği bu önermeye karşı bir şüphesi varsa veya herhangi bir zannı yoksa, bu durumda söz konusu önerme "müsâdere" adını almaktadır.

Akabinde Kâtibî ilkelerin bazen genel ve bazen özel olabileceğini belirtmektedir. Genel ilkeler ise tüm ilimlerin genel ilkeleri ve bazı ilimlerin genel ilkeleri olmak üzere iki kısımdır. Bu anlamda bir ilkenin birden fazla ilimde kullanılması, o ilkenin "genel" olması için yeterlidir. Özel ilkeler ise tek bir ilme özgü olurlar. Kâtibî burada bir ilkenin özel veya genel olduğunun nasıl anlaşılacağını açıklamakta, ardından genel ilkelerin bilkuvve ve bilfiil kullanımlarını ele alarak burhâna ilişkin bazı temel meselelere geçmektedir.

Burhâna ilişkin bu meseleler üç maddede özetlenebilir: 1) Burhânî bir kıyasın öncüllerinin yüklemleri, konularının uzak arazları olamaz. Keza burhânî bir basit kıyasın iki öncülünün her birinin yüklemleri, konularının mukavvim zâtîleri olamaz. Fakat sadece birisinin olması mümkündür. 2) Burhân ile daima zorunlu olan şeyler talep edilmez. Aksine eğer matlup zorunlu ise öncüller de zorunlu, mümkün ise mümkün ve daimî ise daimîdir. Bu anlamda değişen ve fesada uğrayan mümkünlerin, ancak imkanına burhân getirilebilir, varlıklarına burhân getirilemez. Bu da "Bunun şöyle şöyle olması mümkündür." şeklinde olur ve bu anlamıyla kesinlik ifade eder. 3) *Burhân Kitabı*'ndaki zorunlu, *Kıyâs Kitabı*'ndaki zorunludan daha geneldir. Zira *Burhân*'da konunun vasfı (*vasfu'l-mevzû'*), *Kıyâs*'ta ise konunun zâtı (*zâtü'l-mevzû'*) itibara alınır. Ayrıca *Burhân*'daki tümel yükleme, *Kıyâs*'takinden daha özeldir. Çünkü *Burhân*'da bir yüklem bir konuya tümel olarak yüklenirken konunun vasfı itibara alınır. *Kıyâs*'ta ise bu gibi bir itibar gözetilmeksizin tüm fertlerine nispetle yüklem konuya yüklenir.

Kâtibî devamında ilimlerin birbirine olan nispetini ele almaktadır. Buna göre ilimler en temelde ayrı (*mütebâyin*) ve ilişkili (*mütenâsib*) olmak üzere iki kısma ayrılır. İlkinin konuları zât ve cins bakımından farklı iken ikincisi böyle değildir ve farklı alt dalları bulunmaktadır. Mesela geometri ve aritmetik gibi konuları cins bakımından aynı fakat hakikat bakımından farklı olan ilimler, bu alt dallardan biridir.

Akabinde burhânın bir ilimden diğerine taşınmasını ele alan Kâtibî, bunu da en temelde iki kısımda incelemektedir. Bu anlamda burhânın bir ilimden diğerine taşınması, (i) Ya bir şeyin bir ilimde öncül olarak alınıp o öncülün burhânının başka bir ilimde bulunması suretiyle olur. Bu durumda söz konusu öncülün burhânı, sadece o burhânı bünyesinde barındıran ilimde bulunur. Öncülü kullanan ilim ise bu öncülü müsellem kabul eder. (ii) Ya da bir şey bir ilimde öncül olarak kullanılır fakat bu öncülün burhânı iki ilimde bulunur. İşte bu gibi durumlarda söz konusu öncülü ispat eden kıyasın orta terimi, her iki ilimde de bulunmaya elverişli olur.

Ardından tanımın burhân ile elde edilemeyeceğini ifade eden Kâtibî, bunu burada aktarılması uygun olmayan uzun bir kıyasla ispatladıktan sonra dört bilimsel soruya geçmektedir. Bu sorular en temelde ya (a) tasavvurî ya da (b) tasdikîdir. Tasavvurî sorular da iki kısımdır. İlki (a1) “Ne?” sorusudur ve bu da (a1a) isim bakımından ve (a1b) hakikat bakımından olmak üzere iki kısımdır. İsim bakımından “Ne?” sorusu ile bir ismin ilk akla gelen anlamı talep edilirken hakikat bakımından “Ne?” sorusu ile bir şeyin hakikati talep edilir. Tasavvurî soruların ikincisi (a2) “Hangi?” sorusudur ve bununla da bir şeyin zâtî ve arazîleri ayırt edilir. Tasdikî sorular da iki tanedir ve ilki (b1) “mı” sorusudur. Bu soru ile çelişiğin iki tarafından biri talep edilir ve bu da ikiye ayrılır. İlki (b1a) basit ve ikincisi (b1b) bileşiktir. Basit “mı” sorusu ile bir şeyin varlığı veya yokluğu talep edilirken bileşik “mı” sorusu ile bir şeyin mahza varlığı değil de bir haldeki varlığı talep edilir. Tasdikî soruların ikincisi ise (b2) “Neden?” sorusudur ve onunla bir şeyin illeti talep edilir. Bu illeti talep etme de ya (b2a) söz bakımından olur ki bu varlık burhânı (*burhân-ı innî*) diye isimlendirilir ya da (b2b) hem söz hem nefsü’l-emrdeki durumu bakımından olur ki buna da neden burhânı (*burhân-ı limmî*) denir. Kâtibî *Câmi‘u’-dekâik*’te bu dört sorunun ana sorular (*ümmehâtü’l-metâlib*) olduğunu belirtmekte bunlar dışında “nasıl”, “kaç”, “nerede” vb. soruların ise bir şekilde bu dört soruya irca edilebilecek ikincil sorular olduğunu ifade etmektedir. Bu meselede Kâtibî’nin *Aynü’l-kavâid*’deki tavrından nispeten farklı bir tavır sergilediği görülmektedir. Zira her ne kadar ciddi bir farklılık olduğunu söylemek mümkün görünmese de *Câmi‘u’d-dekâik*’te aslî sorulardan biri

olarak gördüğü "Hangi?" sorusunu, *Aynü'l-kavâid*'de fer'î sorular kapsamında değerlendirdiği ve aslî soruları üçle sınırladığı göze çarpmaktadır. Bu anlamda "Hangi?" sorusunun aslında bileşik "mı" sorusuna râci olduğunu belirtmektedir.[1]

Burada bir hususa işaret etmekte fayda vardır. Kâtibî'nin dört, beş ve altıncı makalelerdeki tavrı, bundan önceki makalelerdeki tavrından nispeten farklıdır ve bu anlamda bilebildiğimiz kadarıyla Râzî sonrasında yazılmış mantık kitaplarının genel karakteristiğini yansıtıyor olmalıdır. Zira önceki makalelerde sık sık farklı meşreplerden isimlerin görüşlerini zikredip bunlara yönelik itirazlarını yahut desteklerini dile getirirken son üç makalede daha ziyade tasvirî bir anlatımla meselenin özünü ortaya koymakta ve bunu yaparken de büyük oranda İbn Sînâ'nın *Şifâ* külliyatından beslenmektedir.

Kâtibî hâtime bölümünde birçoğu epistemoloji bahislerine ilişkin on muğâlatayı ve çözümlerini ele almaktadır. Örnek olması açısından bunlardan sadece ilki ele alınabilir. Buna göre muğâlatacı, imkansız olanın hariçte var olabileceğini ispat etmek için şöyle bir kıyas kurmaktadır: "Bârî Teâlâ'nın ortağı olan her şey, tür bakımından O'nunla ortaktır. Tür bakımından O'nunla ortak olan her şey, zâtı gereği zorunludur. O halde Bârî Teâlâ'nın ortağı olan her şey zâtı gereği zorunludur." Sonra muğâlatacı bu neticeyi yeni bir kıyasın küçük öncülü yapıp şöyle bir kıyas kurar: "Bârî Teâlâ'nın ortağı olan her şey zâtı gereği zorunludur. Zâtı gereği zorunlu olan her şey mevcuttur. O halde Bârî Teâlâ'ya ortak olan her şey mevcuttur." Böylece muğâlatacı, imkansızın (*şerîkü'l-Bârî*) hariçte var olduğunu ispatlamak istemektedir. Fakat Kâtibî'ye göre bu kıyasın öncüllerini kabul etmek mümkün değildir. Çünkü Bârî Teâlâ'nın ortağı olmakla nitelenen bir konu, ne gerçekte (*tahkîk*) ne de varsayıma dayalı olarak (*takdîr*) mevcut olabilir. Nitekim elimizde Bârî Teâlâ'nın ortağı olmakla nitelenen hiçbir şey de yoktur. Böylece Kâtibî muğâlatacının kıyasının öncüllerini reddederek onu ilzam etmektedir. Burada akla Bârî Teâlâ'nın ortağının olamayacağına ilişkin öncülün de herhangi bir gerekçeye dayanmadığı gelebilir fakat bunun ele alındığı asıl yerin metafizik olduğu malumdur.

---

1 Kâtibî, *Aynü'l-kavâid,* s. 162.

4. Tahkikte Takip Edilen Usul

Eserin tahkikinde İSAM'ın belirlemiş olduğu İSAM Tahkikli Neşir Esasları'na (İTNES) büyük oranda riayet edilmiştir. Tahkikte aşağıdaki rumuzlar kullanılmıştır:

+ işareti nüshada var olan fazlalığı gösterir.

- işareti nüshadaki eksikliği gösterir.

: işareti nüshadaki alternatif kelime veya ifadeyi gösterir.

[و3] / esas alınan nüshadaki üçüncü varağın ön yüzünün başlangıcını gösterir.

[ظ3] / esas alınan nüshadaki üçüncü varağın arka yüzünün başlangıcını gösterir.

[ ] Muhakkik tarafından eklenen ziyadeleri gösterir.

Kâtibî söz konusu eserini giriş mahiyetindeki iki fasıl ve bundan sonra gelen altı ana başlıkta telif etmiş, bu başlıkların bazısına yeni alt başlıklar açmışken birçoğunda ise başlık belirtmeden konuya girmiştir. Bu anlamda Kâtibî'nin eserin hacmine oranla oldukça az başlık kullandığı rahatlıkla söylenebilir. Okuyucuya kolaylık olması ve metni anlaşılır kılması adına gerekli görüldüğü yerlerde köşeli parantezler ile yeni alt başlıklar tarafımızca eklenmiştir. Bunun yanı sıra metindeki muhtasar yahut muğlak ifadeleri açmak adına dipnotlarda farklı kaynaklardan açıklamalar getirilmiştir. Yine müellifin eser belirterek atıf yaptığı farklı müelliflerin ilgili eserleri bulunmuş, bunlara dipnotlarda işaret edilmiştir.

Câmi'u'd-dekâik'in toplamda on bir nüshası tespit edilebilmiştir. Bunlar şu şekilde gösterilebilir:

	Kütüphâne	Koleksiyon	No	Varak sayısı	Tarih
1.	Süleymaniye	Carullah	1351	158 vr.	677
2.	Dâru'l-Kütüb (Kâhire)	Mustafa Paşa	162	122 vr.	677
3.	Dânişgâh-ı Tahran		1345	234 vr.	677
4.	British Library (Londra)		11201	137 vr.	677
5.	Chester Beatty (Dublin)		3577	87 vr.	680
6.	Topkapı	III. Ahmed	3372	124 vr.	683
7.	Köprülü	Fazıl Ahmed	1612	112 vr.	691
8.	Süleymaniye	Fatih	3244	95 vr.	713

9. Bibliotheque Nationale (Paris)		2370	151 vr.	863'ten önce
10. Süleymaniye	Hacı Beşir Ağa	418	149 vr.	1090
11. Süleymaniye	Karaçelebizâde	248	186 vr.	Tarih yok

Bu on bir nüshadan Mısır'da bulunan Mustafa Paşa nüshası, İran'da bulunan Dânişgâh-ı Tahran nüshası ile İngiltere'de bulunan British Library nüshasına ulaşamadığımız için bu nüshalar tahkikte kullanılmamıştır. Karaçelebizâde nüshası ise haşereler tarafından büyük oranda tahrip edildiği ve varak tertibi bozulduğu için kullanılmamıştır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Hacı Beşir Ağa nüshası Köprülü nüshasından ve Paris nüshası da Carullah nüshasından istinsah edilmiştir veya bu nüshalar aynı aile ağacından gelmektedirler. Bu nedenle Hacı Beşir Ağa ve Paris nüshaları da tahkikte kullanılmamıştır.

Geriye kalan nüshalar içerisinde Köprülü nüshası, her ne kadar müellif hattı bir nüshadan istinsah edildiğine dair bir kayıt barındırıyor olsa da tahkikte kullanılmamıştır. Çünkü söz konusu nüsha üzerinde istinsah edildikten sonra müstensihi dışında biri tarafından müdahaleler yapıldığı anlaşılmaktadır. Örneğin ısrarla uygun olmayan kelimelere "elif", "lam" veya her ikisi birden eklenmiş, birçok yerde silinmiş veya okunmayan kelimeler konuyla alakası bulunmayan kelimelerle değiştirilmiştir. Benzer bir durum bu nüsha ile aynı kütüphâne ve koleksiyonda bulunan bir mecmuada yer alan Kâtibî'nin kendi hattıyla yazdığı Ebherî nüshalarında da görülmektedir. Köprülü kütüphânesi, Fazıl Ahmed koleksiyonunda 1618 numara ile kayıtlı olan bu mecmuada Ebherî'nin Kâtibî tarafından 627 yılında istinsah edilmiş dört metni bulunmaktadır. Bu mecmuadaki nüshalarda da -belki de aynı kişi tarafından- yukarıda belirtilen benzer müdahaleler yapılmıştır. Tüm bunlar *Câmi'u'd-dekâik*'in Köprülü nüshasının güvenilirliğini zedelediği için söz konusu nüsha tahkikte kullanılmamıştır. Geriye kalan dört nüsha ise tahkikte esas alınan nüshaları oluşturmaktadır.

Köprülü nüshasında ve onu takiben Hacı Beşir Ağa nüshasında dîbâce diğer nüshalardan farklıdır. Diğer nüshalarda kitabın telifini isteyen kişi olarak dîbâcede Şemseddin Cüveynî'nin oğlu Harun'un adı geçer ve önce Harun sonra babası, ardından her ikisi birlikte uzun uzadıya (yaklaşık 13-14 satır) övülür. Köprülü ve Hacı Beşir Ağa nüshalarında ise kitabın

telifini isteyen kişi olarak sadece Şemseddin Cüveynî'nin adı geçmekte ve övgü ifadeleri yarım satırla sınırlı kalmaktadır.

Burada iki ihtimal akla gelmektedir: (i) Kâtibî kitabını yazarken Şemseddin Cüveynî'ye ithaf etmek istedi, bu nedenle dîbâcede onun ismini belirtti. Ancak bir sebepten dolayı bu mümkün olmadı ya da Harun'a ithaf etmek daha makul göründü. Bu yüzden dîbâcenin ikinci versiyonunu hazırladı ve bu ikinci versiyon yaygınlık kazandı. (ii) Köprülü nüshasının müstensihi alim bir zattı, dîbâcedeki uzun övgülere ilgisi bulunmuyordu, bu nedenle övgüleri yarım satırda kısalttı. Övgülerin bulunduğu bölümde gözünü hızlıca gezdirdi ve Şemseddin Cüveynî'nin adını gördü, kısa övgünün ardına da onun adını yazdı.

Biz ikinci ihtimalin daha kuvvetli olduğunu düşünmekteyiz. İlk olarak her iki dîbâcede de belirtildiği üzere eser talep üzerine yazılmıştır. Bu durumda dîbâcenin iki versiyonun bulunması makul değildir. İkinci olarak hem Kâtibî'nin diğer eserlerine hem de o dönem yazılmış eserlere bakıldığında eserler bir devlet adamının isteği üzerine yazıldığı veya devlet adamına ithaf edildiği durumda övgü ifadeleri çok uzun tutulmaktadır ve bu, neredeyse protokol haline gelmiştir. Böyle bir durumda vezir konumunda olan birinin yarım satırda övülmesi makul görünmemektedir. Son olarak okuyucu tarafından Harun'un isminin atlanıp sadece Şemseddin Cüveynî'nin adının zikredilmesi uzak bir ihtimal olarak görülebilir. Ancak dîbâcenin uzun versiyonuna bakıldığında bunun o kadar da uzak bir ihtimal olmadığı çok rahatlıkla görülecektir. Ayrıca alim müstensihlerin istinsah sırasında metne müdahale etmeleri, sıkça rastlanan bir durumdur.

Netice itibarıyla tahkikte kullanılan nüshalar şunlardır:

1. Topkapı Kütüphânesi, III. Ahmet Kitaplığı, No. 3372: Tahkikte (ا) ile rumuzlandırılmıştır. Hinduşah b. Sencer es-Sâhibî tarafından h. Zilhicce 683 (m. Şubat/Mart 1285) yılında Bağdat'taki Nizâmiyye Medresesi'nde istinsahı tamamlanmıştır. 124 varak uzunluğundaki nüsha özenle yazılmış ve son derece okunaklıdır. Nüshada herhangi bir kopukluk bulunmamaktadır ve sadece *Câmi'u'd-dekâik*'i ihtiva etmektedir. Başlıklarda kırmızı mürekkep kullanılmıştır. Ana başlıklar birkaç satır büyüklüğünde

olup, alt başlıklar, madde başlıkları ile itiraz ve cevaplar kalın bir hatla yazılmıştır. Ayrıca sayfa kenarlarında tamamlandıktan sonra mukabele edildiğini gösteren tashih kayıtları vardır.

Varak numaralarını göstermek için tahkikte bu nüsha esas alınmıştır. Bu nüshanın tercih edilmesinin iki nedeni vardır. Birincisi, müstensihi Hinduşah b. Sencer'in, eserin müellifi olan Kâtibî ile karşılaşmış olma ihtimali bulunmaktadır. Hinduşah b. Sencer, Kâtibî'nin de hâmisi olan meşhur İlhanlı veziri Şemseddin Cüveynî veya Cüveynî'nin kardeşi vezir Alâeddin Atamelik Cüveynî'nin maiyetinde çalışmıştır. Nitekim "Sâhibî" nispeti de buradan gelmektedir.[1] İkincisi Hinduşah b. Sencer önemli bir müstensih olarak görülmektedir. Örneğin Turhan Valide Sultan koleksiyonunda 207 numara ile kayıtlı olan bir *Şerhu hikmeti'l-işrâk* nüshasının müstensihi, eseri Hinduşah es-Sâhibî'nin nüshasından istinsah ettiğini özellikle belirtmektedir.[2]

2. Süleymaniye Kütüphânesi, Carullah Efendi, No. 1351: Tahkikte (ج) ile rumuzlandırılmıştır. Temme kaydından istinsahının h. 26 Rebîülevvel 677 (m. 17 Ağustos 1278) yılı Çarşamba günü, Aksaraylı Sa'd b. İsmâil tarafından Suriye'nin Hama kentinde bulunan Hama Medresesi'nde tamamlandığı anlaşılmaktadır. Neredeyse her biri 17 satırdan oluşan 158 varaklık bu nüshada sadece *Câmi'u'd-dekâik* bulunmaktadır ve ilk varak hariç herhangi bir kopukluk yoktur. Fakat nadiren varaklar arasında takdim-tehir olduğu görülebilmektedir. "Bil ki", "şöyle deriz", "bunun cevabına gelince" veya "İmam şöyle dedi" gibi ifadelerin yanı sıra, makale başlıkları ve örnek önermelerde zikredilen elif, bâ veya cîm gibi harfler kırmızı ile yazılmıştır. Ayrıca çoğu giriş kısmında ve birinci makalede olmak üzere, birçok derkenar notu bulunmaktadır. Nüshanın genel olarak okunaklı olduğu rahatlıkla söylenebilir.

3. Chester Beatty Kütüphânesi (İrlanda), No. 3577: Tahkikte (ب) ile rumuzlandırılmıştır. Müstensihi Abdülvehhâb el-Kâşî, h. 680 yılının Zilkâde ayının ortalarında (Şubat 1282) Mecdiyye Medresesi'nde istinsahı

---

1 İsmail Aka, "Hindûşah es-Sâhibî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998), c. 18, s. 116-117.

2 Nüshadaki bu ifadeden haberdar ettiği için arkadaşımız Mehmet Arıkan'a teşekkür ederiz.

tamamlamıştır. Her biri genelde 28-30 kadar satırdan oluşan 87 varaktan meydana gelmektedir. Fakat tam bir varak eksiktir. Nüsha baştan sona siyah mürekkep ile yazılmış, sayfalar oldukça yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Gerek makale başlıklarını gerekse de başka önemli yerleri ayırt etmek adına herhangi bir işaret vb. konulmamıştır. Diğer nüshalara kıyasla daha az okunaklı olduğunu söylemek de mümkündür. Ayrıca bu nüshada *Câmiʿu'd-dekâik* dışında Urmevî'nin *Metâliʿü'l-envâr*'ı ve müstensih Abdülvehhâb el-Kâşî'nin *Miʿyârü'l-efkâr* isimli *Metâliʿ* üzerine kaleme aldığı kendi şerhi de mevcuttur.

4. Süleymaniye Kütüphânesi, Fatih, No. 3244: Tahkikte (ف) ile rumuzlandırılmıştır. Müstensihi Abdulalî b. Mahmûd'dur ve h. 9 Muharrem 713 (m. 6 Mayıs 1313) tarihinde istinsahı tamamlamıştır. Fakat istinsahın nerede yapıldığını belirtmemiştir. Neredeyse hepsi 23 satırdan oluşan 95 varaklık bu nüshada yaklaşık 20 varak eksiktir. İlk bölümlerde daha yoğun olmak üzere, yer yer derkenar notlarına rastlamak mümkündür. Başka bir nüshayla mukabele edildiğini gösteren kayıtlar mevcuttur. Ayrıca nüshanın başında İmam Şâfiî'ye nispet edilen bir şiir bulunmaktadır. Nüshada tüm kelimeler siyah mürekkep ile yazılmıştır. Fakat makale başlıkları kalın hatla yazılmış, ayrıca özellikle ilk bölümlerde olmak üzere, yeni bir konuya geçtiği düşünülen yerlere üstten siyah ve kırmızı çizgiler çekilmiştir. Nüshanın genel anlamda okunaklı olduğunu söylemek mümkündür.

5. Tercümede Takip Edilen Usul

Tercümede genel olarak aşağıdaki hususlar esas alınmıştır:

1. Bir kavramın tercümesinde şu dört yoldan biri izlenmiştir:

a. Kavramın Türkçesi akademik camiada yaygın olarak kullanılıyorsa ve Arapça orijinalinin terk edilmesi halinde, o kavramın köken itibarıyla sahip olduğu çeşitli anlam kümeleri yok olmuyorsa, ilgili kavramın Türkçesi tercih edilmiştir. Söz gelimi "müveccehat" kavramı, "modalite", "modal önermeler." vb. ifadeler ile karşılanmıştır. Bununla birlikte Türkçesi tercih edilen kavramların Arapçası, Arapçası tercih edilenlerin ise Türkçeleri, sadece ilk geçtiği yerlerde parantez içinde belirtilmiştir.

b. Bir kavramın Türkçesi yerleşik değilse ve Türkçe karşılık verilse bile yapay durduğu anlaşılıyorsa Arapça orijinal hali tercih edilmiştir. Özellikle "men", "muâraza" veya "nakz" gibi âdâbü'l-bahs ve'l-münâzara terimleri buna örnek olarak verilebilir.

c. Eğer bir kavramın hem Arapçası hem de Türkçesi yaygın şekilde kullanılıyorsa hem ifade çeşitliliğini sağlamak hem de anlamayı kolaylaştırmak amacıyla her ikisi de tercih edilmiştir. Örneğin "lâzım" ve "gereken" lafızları böyledir.

d. Bazı durumlarda ise bir kavramın Türkçesi kullanılmış, fakat bu kavramın türleri, Arapça olarak karşılanmıştır. Örneğin "cihet" yerine "kip" ifadesi tercih edilmiş, kip türleri ise hem taşıdığı anlam bagajının kaybolmaması için hem de yerleşik bir Türkçe karşılıklarının bulunmaması sebebiyle, Arapça asılları ile ifade edilmiştir.

2. Çoğu yerde zamirler açılmış ve işaret ettikleri söz veya anlamlar belirtilmiştir. Gerekli görülen yerlere köşeli parantez içerisinde bağlama uygun bir şekilde eklemelerde bulunulmuş yahut numaralandırmalar yapılmıştır.

3. Modal önermelerin -özellikle bileşik modal önermelerin- iç içe geçmiş yapısı, Arapça'da olduğu gibi Türkçe'de de oldukça problemlidir ve bu problem, olumsuz önermelerin tercümesinde daha da belirginleşmektedir. Zira Türkçe'de olumsuzluk edatı, kendisinden önceki her ögeyi olumsuzlamaktadır. Ancak modal önermelerde yer alan kip, olumsuzlamanın keyfiyetini bildirmektedir. Bu karışıklığı biraz da olsa çözebilmek ve Arapça'daki vurguyu belirginleştirmek amacıyla modal önermelerin tercümesinde şöyle bir yol izlenmiştir: "Nicelik edatı + konu + varsa ek kayıtlar (vakit kaydı vb.) + kip + yüklem + süreksizlik kaydı". Söz gelimi "Her (nicelik edatı, sûr) C (konu), C olduğu müddetçe (ek kayıt) zorunlu olarak (kip) B'dir (yüklem), sürekli olarak değil (süreksizlik kaydı)" önermesi buna örnek olabilir.

4. Yapısındaki giriftlikten dolayı mahsûra (niceliği belirtilmiş) şartlı önermelerin tercümesi oldukça zordur. Söz konusu giriftlik temel olarak şu hususlardan kaynaklanmaktadır: (i) Şartlı önermenin tarafları yani mukaddem ve tâlî birer yüklemli veya şartlı önermeden oluşur. Eğer

taraflar şartlı bir önermeden oluşuyorsa, taraflardaki şartlı önermelerin tarafları da bir önerme olacaktır. Bu da sembol ile gösterilmesi kolay ancak doğal dilde ifade edilmesi oldukça zor olan önermelerin ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. (ii) Şartlı önermenin doğruluk değeri, nicelik (tümel-tikel) ve niteliği (olumlu-olumsuz), taraflarının doğruluk değeri, nicelik ve niteliğinden bağımsız olabilmektedir. (iii) Ana önerme nicelik edatı (*sûr*) ve olumsuzluk edatına sahip olabildiği gibi taraflar da sahip olabilmektedir. (iv) Mahsûra olan yüklemli önermelerde önermenin niceliği, yüklemin konunun fertlerinin tamamına veya bir kısmına yüklenmesi üzerinden tespit edilirken mahsûra olan şartlı önermelerde ise mukaddemin doğru olduğu varsayılan zaman ve koşulların tamamında veya bir kısmında tâlînin mukaddeme gerekmesi (bitişik şartlıda) veya aykırı olması (ayrışık şartlıda) üzerinden tespit edilir. (v) Arapça'da olduğu gibi Türkçe'de de şart koşmayı ifade eden ek/edat (-dığında/-sa) daima olumlu bir ilişki kurmaktadır. Doğal dilde şartın olumsuzlamasını ifade edebilecek bir yapı bulunmadığından Arapça mantık birikiminde bunu ifade etmek için birkaç yapı teklif edilmiş ve zaman içerisinde bunlardan biri veya birkaçı ıstılah olarak taayyün etmiştir.

İşbu tercümede de şartın olumsuzlanmasını ifade edebilecek bir kalıp teklif edilmiş ve bu mümkün olduğunca doğal dile yakın tutulmaya çalışılmıştır. Bu anlamda söz konusu zorluklara binaen mahsûra olan şartlı önermeler için şu kalıplar kullanılmıştır:

Bitişik şartlıların kalıpları:

– Tümel olumlu (كلما كان): "Mukaddem" olduğunda daima "tâlî" olur.
– Tikel olumlu (قد يكون): "Mukaddem" olduğunda bazen "tâlî" olur.
– Tümel olumsuz (ليس البتة): "Mukaddem" olduğunda asla "tâlî" olmaz.
– Tikel olumsuz (قد لا يكون): "Mukaddem" olduğunda bazen "tâlî" olmaz.

"Daima", "bazen" vb. nicelik edatlarının mukaddem ile tâlî arasına konmasının iki nedeni vardır: (i) Mukaddem de nicelik edatı barındıran bir önerme olduğunda, art arda iki nicelik edatının gelmesinden kaynaklanan karışıklığı önlemek ve (ii) mukaddem ile tâlînin daha net bir şekilde ayrışmasını sağlamak.

Ayrışık şartlıların kalıpları:

– Tümel olumlu (دائما إما ... أو ...): Daima "ya mukaddem ya da tâlî" olur.
– Tikel olumlu (قد يكون إما ... أو ...): Bazen "ya mukaddem ya da tâlî" olur.
– Tümel olumsuz (ليس البتة إما ... أو ...): Daima "ya mukaddem ya da tâlî" olmaz.
– Tikel olumsuz (قد لا يكون إما ... أو ...): Bazen "ya mukaddem ya da tâlî" olmaz.

Ayrışık şartlılarda mukaddem ile tâlî ayrışma bildiren edatlar vasıtasıyla ayrıldığından, nicelik edatını önermenin ortasına koymaya gerek kalmamıştır. Burada görülen tırnak işaretleri estetik kaygılardan dolayı mümkün olduğunca -özellikle de olumlu önermelerde- terkedilmiş, sadece ifadelerin anlaşılmasının güç olduğu yerlerde kullanılmaya çalışılmıştır.

5. Şartlı önermelerin tarafları başka önermelerden oluşabildiği için şartlı önermelerden oluşan kıyaslarda büyük ve küçük öncülü ayrıştırmak zordur. *Câmi'u'd-dekâik*'te geçen şu kıyas bu zorluğu göstermek için kafidir: "Daima ya her A B ya her A D ya da her A H'dir ve Her B C, her D C ve her H C'dir, sonuç: Her A C'dir." Bu zorluğu giderebilmek adına, özellikle de üçüncü makalede geçen bu gibi kıyaslarda iki öncül arasında bulunan "ve" bağlacından sonra gelen ikinci öncül, herhangi bir tırnak işaretli kullanılmaksızın büyük harf ile başlatıldı. Burada tırnak işareti kullanılmamasının nedeni -beşinci maddede de görüldüğü üzere- söz konusu işaretin gerektiği durumlarda önermenin taraflarını ayrıştırmak için kullanılmasıdır.

6. Kâtibî sık sık âdâbü'l-bahs ve'l-münâzara ilmine özgü kavram ve kalıpları kullanmaktadır. Bu anlamda örneğin delil ile desteklenmiş bir iddiaya itiraz edeceği zaman şu üç aşamayı takip etmektedir:

i. Önce delil ile desteklenmiş iddiayı yahut bu delildeki bir iddiayı men'eder (لا نسلم).

ii. Sonra iddiayı ispat için getirilen delilin, çürütülmesi hedeflenen öncülünü zikreder (قوله).

iii. Son olarak da çürütülmesi hedeflenen bu öncüle yönelik itirazını dile getirir. (قلنا).

Tercümede söz konusu kalıpların münâzara ilmine özgü kullanımlar olduğu göz önünde bulundurulmuş, bu sebeple literal bir tercümeden ziyade metne kattığı anlam belirginleştirilmeye çalışılmıştır. Buna göre yukarıdaki kalıbı şöyle ifade etmeye çalıştık:

i. … iddiasını kabul etmiyoruz.

ii. Bu iddianın senedine dair hasmın sözü şöyledir: …

iii. Bu söze yönelik deriz ki: …

7. *Câmiʻu'd-dekâik*'te geçen "لا يقال" (şöyle denemez), "لأنا نقول" (çünkü şöyle deriz) gibi ifadeleri, sırasıyla kalın puntolarda "itiraz" ve "cevap" olarak tercüme ettik.

الرموز والاختصارات

ا	نسخة مكتبة أحمد الثالث، 3372
ب	نسخة مكتبة تشستر بيتي، 3577 (Chester Beatty)
ج	نسخة مكتبة جار الله، 1351
ف	نسخة مكتبة فاتح، 3244
+	إشارة إلى كلمة أو عبارة زائدة في النسخة
–	إشارة إلى كلمة أو عبارة ناقصة في النسخة
:	إشارة إلى الاختلاف بين النسخ في كلمة أو عبارة
/	إشارة إلى ابتداء صفحة تالية في المخطوط
[]	إشارة إلى ما أضافه المحقق على نص الكتاب
ص	الصفحة
ظ	ظهر الورقة من المخطوط
و	وجه الورقة من المخطوط

CÂMİ‘U’D-DEKÂİK

FÎ KEŞFİ’L-HAKÂİK

NECMEDDİN KÂTİBÎ

Allah’ın rahmeti onun üzerine olsun

جامع الدقائق
في كشف الحقائق

نجم الدين الكاتبي

رحمة الله عليه

[DÎBÂCE]

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla

[1] Allah'a birbiri ardınca gelen nimetlerinden ötürü hamdeder, peş peşe devam eden keremine şükrederim; öyle bir hamd ki vehimler tasavvur etmekten aciz kalır, öyle bir şükür ki kalemler gece gündüz durmadan yazsa yetişemez. Peygamberlerin sonuncusu, evliyânın efendisi, Allah'ın nebîsi Hz. Muhammed'e (sav), ihsan ve takva sahibi âl-u ashâbına salât ederim.

[2] [Besmele, hamdele ve salveleden] Sonra akıl ehlinin ittifâkı ve fazilet sahiplerinin görüş birliğiyle, ilimlerin pek çok kısımları ve muhtelif cins ve türleri olmakla birlikte rütbece en şereflisi ve mertebece en üstünü, hakiki ilimler ve yakîni bilgiler; özellikle de ilm-i ilahîdir. Bu ilim ki hakikatin burhânlarını araştırır, gerçeğin kanunlarını ortaya koyar, Allah'ın yüceliğini ve üstünlüğünü kavramaya, ulûhiyetinin ve ulu isimlerinin künhüne muttali olmaya vesile olur. Böyle olmakla birlikte, mantık olarak isimlendirilen ilmin kanunlarını bilip bu ilmin usulünü ve küllî kaidelerini zapt etmeksizin ilimlerin ispatlamak istediklerini tahkik, ispat ve burhânlarını takrir ya imkansız yahut çok zordur.

[3] Durum böyle olunca muazzam, sahib-i azâm, Müslüman meliklerin efendisi, ahalinin hizmet ettiği, doğu ve batıdaki vezirlerin sultanı, yakın ve uzak diyarlarda divanın sahibi, zamanın Asaf'ı, ihsan ve kudret sahibi **Muhammed el-Cüveynî'nin oğlu**;[1] Allah'ın insanî kemâllerin en üstünü ve ruhânî saadetlerin en mükemmelini bahşettiği, kendisini faziletlerin kaynağı, kadim ilimlerin tamamlayıcısı kıldığı kimse, o ki sahib-i muazzam, alim ve adil, fazilet ve kemâl sahibi, lütuf ve ihsanda bulunan, hak ve hakikatten yana; alim, hakîm ve vezir yöneticilerin yöneticisi, değerli bilgiler ortaya koyan (*münşi'*), latif anlamlar zuhura getiren (*muhteri'*), gök tarafından desteklenmiş, düşmanlarına karşı muzaffer, millet ve dinin şerefi, İslâm ve müslümanların güneşi, ümmetin ve ulemanın sığınağı, soylu ve saygınların üstünü **Harun**, o ki ince düşüncesi anlam düğümlerini çözer, seçici dehası yapı incilerini dizer, işkaller keskin zekasına boyun eğer, karmaşıklıklar engin dehasına itaat eder; Allah Teâlâ her ikisinin celâlini bol nimetleri ile artırsın ve gölgelerini doğuyla batının ufkuna yaysın;

---

1 Arapça ifadeyi Türkçe sentaksla uyumlu hale getirebilmek için babanın ismi sıfatlarıyla birlikte oğlunun önüne alınmıştır.

بسم الله الرحمن الرحيم

[١] أحمد الله على توالي نعمه، وأشكره على تتالي كرمه، حمدا يتقاصر عنه تصورات الأوهام، وشكرا يتخلف عنه تصرفات الأقلام، على تعاقب الليالي والأيام، وأصلي على نبيه محمد خاتم الأنبياء وسيد الأولياء، وعلى آله وأصحابه ٥ البررة الأتقياء.

[٢] وبعد فلما كان باتفاق أهل العقل وإطباق ذوي الفضل أن العلوم مع تشعّب أقسامها واختلاف أجناسها وأنواعها أشرفها رتبة وأعلاها مرتبة هو العلوم الحقيقية والمعارف اليقينية، سيما العلم الإلهي الباحث عن براهين الحق، الكاشف عن قوانين الصدق، المؤدي إلى الإحاطة بعظمة الله[١] وكبريائه والاطلاع على كنه ألوهيته ١٠ وأعظم أسمائه، وكان تحقيق مطالبها وتقرير حججها وبراهينها لا يمكن أو يعسر إلا بعد معرفة قوانين العلم المسمى بالمنطق وضبط أصوله وقواعده الكلية:

[٣] أشار إليّ من خصّه الله بأفضل الكمالات الإنسانية، وأكمل السعادات الروحانية، وجعله ينبوع الفضائل ومكمل علوم الأوائل، وهو المولى الصاحب المعظم العالم العادل الفاضل الكامل المنعم المحسن المحق المحقق، ملك ملوك ١٥ العلماء والحكماء والوزراء، منشئ العلوم الشريفة، مخترع المعاني اللطيفة، المؤيد من السماء، المظفر على الأعداء، شرف الملة[٢] والدين، شمس الإسلام والمسلمين، ملجأ الأمة[٣] والعلماء، مفضل الأكابر والفضلاء، الذي تحل رويته الوقادة عقد المعاني، وتنظم بديهته النقادة درر المباني، وتخضع لفكرته الغامضة المشكلات، وتنقاد لفطنته الفائضة المعضلات، **هارون بن** المولى المعظم الصاحب الأعظم، ٢٠ مولى ملوك المسلمين ومخدوم أهل العالمين، سلطان وزراء العالم شرقا وغربا، صاحب ديوان الممالك بعدا وقربا، آصف الزمان، ولي الأيادي والإحسان **محمد الجويني**: ضاعف الله في سبوغ النعم جلالهما، ومد على الخافقين /[٢و] ظلالهما،

١ ب: المؤدي إلى معرفة الله.
٢ ف ا + والدولة والحق
٣ ا: الأئمة.

o ikisi ki zafer ancak sancaklarının üstündedir, tehlike ancak kahırlarının altındadır, kerem ancak parmak uçlarındadır, elem ancak kılıçları ve mızraklarındadır; heybetlerinin sancakları hala dalgalanmakta ve kudretlerinin alametleri hala görülmektedir; Allah'ım! Nasıl onların bağrını dostlarına ilişilmez bir sığınak yaptıysan, hakikatin ve hakkı söyleyen hakikat elçisinin hürmetine senin düşmanlarına karşı onlara büyük bir nusret bahşet!

[4] [Evet, hakiki ilimler ile mantık arasındaki ilişki böyle olunca, yukarıda tavsif edilen] Muhammed el-Cüveynî'nin oğlu Harun benden mantığa dair, bu ilimde muteber olan hiçbir şey dışarıda kalmayacak şekilde mantığın usulünü ve fürû'unu kuşatacak, açıklamalar ve beyanlara sahip olacak, ihtiyaç duyulan yerde örnekler zikredecek bir kitap yazmamı istedi. Onun bu isteğinin gereğini yerine getirmek üzere işe koyuldum ve talep edildiği üzere mantığın inceliklerinden hiçbir şeyi dışarıda bırakmama düşüncesine bağlı kalarak kitabın yazımına başladım. Kitabı tamamlayınca onu **Câmi'u'd-dekâik fî keşfi'l-hakâik** (Gerçeği Keşfetmenin İncelikleri) diye isimlendirdim. Bu kitapla onun, sahibi var oldukça hesap gününe kadar mamur olacak olan büyük kütüphânesine hizmet ettim.

[5] Bu kitap bir mukaddime, birkaç makale ve bir hâtimeden oluşmaktadır.

فإنهما اللذان لا ظفر إلا فوق رايتهما، ولا خطر إلا تحت نكايتهما، ولا كرم إلا في أناملهما وبنانهما، ولا ألم إلا في مناصلهما وسنانهما، لا زالت رايات هيبتهما خافقة، وآيات دولتهما ناطقة، اللهم كما جعلت كنفهما لأوليائك حرزا حريزا فانصرهما على أعدائك نصرا عزيزا بحق الحق ونبيه[١] القائل بالصدق:

٥ [٤] بتحرير[٢] كتاب[٣] في المنطق، حاو لأصوله وفروعه بحيث لا يشذ عنه شيء مما هو معتبر فيه على وجه الإيضاح والبيان مع ذكر أمثلة لما له افتقار إلى المثال. فبادرت إلى مقتضى إشارته، وشرعت في ثبته وكتابته ملتزما أن لا أخل بشيء من دقائقه على الوجه المشار إليه. ولما فرغت من إتمامه سميته **جامع الدقائق في كشف الحقائق**، وخدمت به خزانته[٤] العالية لا زالت معمورة ببقاء صاحبها إلى يوم ١٠ الدين.

[٥] وهو مرتب على مقدمة ومقالات وخاتمة.

---

١ ف: نبيك. وفي الهامش: ونبيه، نخ.
٢ أي أشار إليّ بتحرير
٣ ب: الكتاب
٤ ج: خزائنه

[MUKADDİME]

[6] Mukaddimede iki bahis vardır.

Birinci Bahis: Mantığa İhtiyacın Anlamı ve Mantığın Mahiyetinin İncelenmesi

[Mantığa İhtiyacın Anlamı]

[7] İnsan yaratıldığı ilk anda bilgiden yoksundur -bu açıktır- ancak bilgiye genel olarak kabildir, aksi halde hiçbir bilgi elde edemezdi; tâlînin(insanın hiçbir bilgi elde edemediği) doğru olmadığı açıktır. Bârî Teâlâ insana olan tam, yetkin inayetinden dolayı kendisi aracılığıyla bilgileri kazanmaya güç yetirebilsin diye ona bir alet ihsan etmiştir ki bu alet tikelleri duyumsamadır (*ihsâs*). Zira insan tikelleri duyumsadığında, aralarındaki ortaklık ve farklılıkların farkına varır ve bu durumda zihninde ortaklık ve farklılıklar meydana geldiği için bilgiler de zihninde hâsıl olur. Bu bilgiler ise ya **sadece tasavvur**dur ve bu, mahiyetlerin suretlerinin akılda hâsıl olmasıdır ya da **beraberinde hüküm bulunan tasavvur**dur. Hüküm ile bir şeyin başka bir şeye olumlu veya olumsuz olarak nispet edilmesini kastediyoruz.

[8] Tasdik filozoflara göre sadece hükümdür, **İmam**'a göre ise hakkında hüküm verilen (*mahkûm aleyh*) ve kendisi ile hüküm verilenin (*mahkûm bih*) tasavvuruyla birlikte hükümdür.[1] Tasdike dair bu iki görüş kaplam bakımından birbirine eşittir. Çünkü ikisinden birinin sâdık olması diğerinin de sâdık olmasını zorunlu olarak gerektirir, zira her ikisi de tasavvur edilmeksizin bir şeye başka bir şey ile hükmetmek imkansızdır. Mefhum bakımından ise başkadırlar çünkü filozoflar nezdindeki tasdik mefhumu, **İmam**'ın nezdindeki tasdik mefhumunun bir parçasıdır. Bir şeyin parçasının, mefhum bakımından bütününden başka olduğu hususunda hiçbir şüphe yoktur. Bu iki görüşten her birine göre tasdikin gerçekleşmesi, iki tarafın [mahkûm aleyh ve mahkûm bih] tasavvuruna dayanır. Fakat bu dayanma, **İmam**'a göre bütünün parçaya dayanması şeklinde iken filozoflara göre meşrutun (şarta bağlanan) şarta dayanması şeklindedir.

---

1 Fahreddin Râzî, *Mantıku'l-mülahhas*, thk. Ahad Ferâmerz Karamelekî - Âdîne Asgarînejad, Tahran, 1381/2002, s. 7.

[المقدمة]

[٦] أما المقدمة ففيها بحثان.

البحث[١] الأول في وجه الحاجة إلى المنطق وتحقيق ماهيته

[وجه الحاجة إلى المنطق]

٥ [٧] الإنسان في مبدأ الفطرة عار[٢] عن العلوم، وهو ظاهر، وقابل لها في الجملة وإلا لما حصل له شيء من العلوم أصلا، والتالي ظاهر الفساد، فالباري تعالى لكمال عنايته به أنعم عليه بآلة هي الإحساس بالجزئيات ليتمكن بواسطتها من استخراج العلوم ضرورة أنه إذا أحس بجزئيات تنبه لمشاركات بينها ولمباينات، فيحصل في ذهنه علوم ضرورة حصول المشاركات والمباينات فيه حينئذ.[٣] وهي ١٠ إما **تصورات ساذجة** وهي حصول صور الماهيات في العقل أو **تصورات معها أحكام**، ونعني[٤] بالحكم نسبة أمر إلى أمر آخر بإيجاب أو سلب.

[٨] والتصديق هو الحكم فقط عند الحكماء، وعند **الإمام** الحكم[٥] مع تصور المحكوم عليه وبه.[٦] وهما متساويان في العموم ضرورة أن صدق كل منهما يستلزم صدق الآخر لامتناع الحكم بشيء على شيء دون تصورهما، ومتغايران في ١٥ المفهوم؛ لأن مفهوم التصديق عند الحكيم جزء مفهوم التصديق عند **الإمام**، /[٢ظ] ولا شكّ في مغايرة جزء الشيء لكله في المفهوم. وعلى كل واحد من الرأيين يتوقف تحقق التصديق على تصور الطرفين؛ لكن عند **الإمام** توقف الكل على الجزء، وعند الحكيم توقف المشروط على الشرط.

---

١ ج ا – البحث.
٢ ف: خال.
٣ في هامش ف: لأن الشيخ اصطلح في الفصل الثاني من كتاب البرهان من الشفاء على تخصيص اسم العلم بإدراك الكليات وعلى تخصيص اسم المعرفة بإدراك الجزئيات.
٤ ج: أعني.
٥ ف – الحكم.
٦ انظر: فخر الدين الرازي، الملخص، تحقيق: أحد فرامرز قراملكى وآدينه اصغرى نژاد، تهران ١٣٨١، ص. ٧.

[9] Şunu bilmelisin ki **İmam**'a göre tasdikin mahiyeti, sadece zikredilen üç tasavvur ile gerçekleşmez. Nitekim o *Mülahhas*'ta şöyle demiştir: "Her tasdikte üç tasavvur bulunur: Hakkında hüküm verilenin, kendisi ile hüküm verilenin ve hükmün tasavvuru."[1] Aksi halde kendisinde bu tasavvurların hâsıl olduğu kimse, tasdik eden olurdu. Bilakis bunlarla birlikte, tasavvur edilen iki taraf arasında tasavvur edilen irtibata hükmetmenin gerçekleşmesi de gerekir.

[10] Tasavvur, **fıtrî** [ve fikrî tasavvura] ayrılır. [Fıtrî tasavvur] sıcaklık ve soğukluğun tasavvuru gibi akılda hâsıl olması talep ve kesbe dayanmayandır. **Fikrî** tasavvur ise fıtrî tasavvurun mukabilidir. Mesela nefs ve aklın tasavvuru böyledir.

[11] Aynı şekilde tasdik de [hükümdeki] iki farklı görüşe göre de fıtrî ve fikrî olarak [ikiye ayrılır]: Fıtrî tasdik, iki taraf arasında bulunan nispete dair aklın verdiği hükmün, sadece iki tarafın tasavvuruna dayanmasıdır. Her ne kadar bu ikisinin veya sadece ikisinden birinin hâsıl olması kesb ile olsa da [durum böyledir.] Söz gelimi aklın dördün iki eşit parçaya bölünmesine hükmetmesi gibidir. Fikrî tasdik ise fıtrî olanın mukabilidir. Örneğin aklın âlemin hudûsu ve yaratıcının tek olmasına hükmetmesi gibidir.

[12] Aksi halde [yani tasavvur ve tasdik fıtrî ve fikrî kısımlarına bölünmeseydi] tasavvur ve tasdikten her biri tümüyle ya fıtrî ya da fikrî olurdu. Fakat birincisi [yani her bir tasavvur ve her bir tasdikin fıtrî olması] zorunlu olarak bâtıldır. Benzer şekilde ikincisi de [yani her bir tasavvur ve her bir tasdikin fikrî olması] bâtıldır. Aksi halde eğer konular (*mevzû'ât*) sonlu ise devir; sonsuz ise teselsül lâzım gelirdi. Her iki durum da bilgi elde etmenin (*iktisâb*) imkansızlığını gerektirir.

[13] **Devr**in [lâzım gelmesine] gelince, çünkü bu durumda matlubun kesb ile elde edilmesi, matlubun kesb ile elde edilmesinin dayandığı şeye dayanır. Dolayısıyla kendisine dayanmış olur. Çünkü bir şeye dayanana dayanan, bu şeye dayanır. Meydana gelmesi kendisine dayanan şeyin meydana gelmesi ise imkansızdır. **Teselsül**ün [lâzım gelmesine] gelince, çünkü bu durumda matlubun kesb ile elde edilmesi, sonu olmayan şeyin akılda hâsıl olmasına bağlı olur. Sonu olmayanın akılda hâsıl olması ise zihnin sonsuz şeyleri kuşatması imkansız olduğundan muhaldir. Muhale dayanan da muhaldir, öyleyse matlubun elde edilmesi muhaldir.

---

1 Fahreddin Râzî, *Mantıku'l-Mülahhas*, s. 7.

[٩] ويجب أن تعلم أن ماهية التصديق لا يتحقق عند **الإمام** بمجرد التصورات الثلاثة المذكورة، في الملخص حيث قال: «وكل تصديق ففيه ثلاث تصورات»؛[١] تصور المحكوم عليه وبه والحكم وإلا لكان كل من حصلت له هذه التصورات كان مصدّقا؛ بل لا بد معها من إيقاع الحكم بالارتباط المتصور بين الطرفين المتصورين.

٥ [١٠] والتصور ينقسم إلى **فطري** وهو الذي لا يتوقف حصوله في العقل على طلب وكسب كتصور الحرارة والبرودة، وإلى **فكري** وهو ما يقابله كتصور النفس والعقل.

[١١] وكذا التصديق على اختلاف الرأيين؛ لكن الفطري منه هو الذي لا يتوقف حكم العقل بالنسبة الواقعة بينهما إلا على تصور الطرفين -وإن كان حصولهما أو ١٠ حصول أحدهما فقط بالكسب- كحكمه بأن الأربعة منقسمة بمتساويين، والفكري منه[٢] ما يقابله كحكمه بحدوث العالم، ووحدة الصانع.

[١٢] وإلا[٣] لكان الكل من كل منهما إما فطريا أو فكريا، والأول باطل بالضرورة، وكذا الثاني وإلا لزم الدور إن كانت الموضوعات متناهية، والتسلسل إن كانت غير متناهية،[٤] وكل منهما يستلزم امتناع الاكتساب.

١٥ [١٣] أما **الدور** فلأن حصول المطلوب بالكسب حينئذ يتوقف على ما يتوقف عليه، فيكون موقوفا على نفسه؛ لأن الموقوف على الموقوف على الشيء موقوف على ذلك الشيء، وما يتوقف حصوله على نفسه امتنع حصوله. وأما **التسلسل** فلأن حصول[٥] المطلوب بالكسب حينئذ يتوقف على حصول ما لا نهاية له في العقل، وحصول ما لا نهاية له في العقل محال لاستحالة إحاطة الذهن بالأمور ٢٠ الغير[٦] المتناهية، والموقوف على المحال محال، فحصول المطلوب محال.

---

١ انظر: فخر الدين الرازي، الملخص، ص. ٧.
٢ ج ف – منه.
٣ أي وإن لم ينقسم التصور والتصديق إلى الفطري والفكري.
٤ في هامش ف: وفيه نظر؛ لأنه لا يلزم إذا كانت الموضوعات غير المتناهية التسلسل.
٥ ج – حصول.
٦ ب ا: غير.

[14] Bu iki kıyasın her biri, sonuç olarak şu sözümüzü verir: "Şayet tasavvur ve tasdikten her biri tümüyle fikrî olsaydı, iktisabın imkansız olması gerekirdi." Daha sonra mukaddeminin çelişiğini (*nakîz*) netice versin diye bu bitişik [şartlı önermenin] tâlîsinin çelişiği, istisnâ edilir. Böylece bu kısmın imkansızlığının, biri iktirânî diğeri istisnâî olan iki kıyasla ortaya çıktığı aşikar olur.[1]

[15] [Henüz] bilinmeyen fikrî tasavvur ve tasdiklerin, bilinen tasavvur ve tasdiklerden akıl yürütme (*fikr*) vasıtasıyla elde edilmesi mümkündür. Akıl yürütme ile tasavvurî ya da tasdikî matluba ulaştırması için bilinenlerin tertip edilmesini kastediyorum. Çünkü bir tasdikin başka bir tasdike veya bir tasavvurun başka bir tasavvura lâzım geldiğini bilen, sonra bununla birlikte melzûmun varlığını veya lâzımın yokluğunu da bilen bir kimse, ilkinden lâzımın varlığını ve ikinciden melzûmun yokluğunu bilir. Fakat her biri muhal olan devir ve teselsülden kaçınmak için iktisâbın zarurîlerde son bulması gerekir.

[16] Sonra akıl yürütme, daima doğru bir şekilde gerçekleşmez zira bazı akıl sahipleri düşüncelerinin gereklerinde birbirleriyle çelişirler ve hatta tek bir insan iki farklı zamanda kendiyle çelişir. Aksine akıl yürütmede bazen madde yani düşüncenin kendisinden oluştuğu bilgiler yönünden, bazen suret yani tertibin kendisinde ve bazen de her iki yönden yanlış bulunabilir. Doğru ve yanlışı birbirinden ayırabilmek, insan fıtratının tek başına yapabileceği bir şey değildir. Dolayısıyla doğru akıl yürütmenin yanlışından ayrıştırılacağı bir kanuna ihtiyaç duyulmuştur ki o da mantıktır.

---

1 Yani şayet tasavvur ve tasdikten her biri tümüyle fikrî olsaydı, devir veya teselsül lâzım gelirdi. Devir veya teselsülden her biri iktisabın imkansız olmasını gerektirir. Sonuç: Şayet tasavvur ve tasdikten her biri tümüyle fikrî olsaydı, iktisabın imkansız olması gerekirdi. Ancak iktisabın imkansız olması gerekmez, çünkü iktisab mümkün hatta vakidir. Sonuç: Tasavvur ve tasdikten her biri tümüyle fikrî değildir. Aksine bir kısmı fikrî, bir kısmı ise fıtrîdir. (çev.)

[١٤] وكل واحد من هذين القياسين /[٣و] ينتج قولنا: «لو كان الكل من كل منهما فكريا لزم امتناع الاكتساب» ثم يستثنى نقيض تالي هذه المتصلة لينتج نقيض المقدم.[١] فظهر أن استحالة هذا القسم إنما ظهرت بقياسين: أحدهما اقتراني والآخر استثنائي.

[١٥] والفكري المجهول من كل منهما يمكن اكتسابه من المعلوم منه بواسطة الفكر، أعني ترتيب أمور معلومة للتأدي إلى مطلوب تصوري أو مطلوب تصديقي؛ لأن من علم لزوم تصديق لتصديق أو تصور لتصور، ثم علم مع ذلك وجود الملزوم أو عدم اللازم علم من الأول وجود اللازم، ومن الثاني عدم الملزوم؛ ولكن يجب انتهاء الاكتساب إلى الضروريات دفعا للدور والتسلسل المحالين.

[١٦] ثم الفكر ليس مما يقع صوابا دائما لمناقضة بعض العقلاء بعضا في مقتضى أفكارهم؛ بل الإنسان الواحد نفسه بحسب وقتين؛ بل قد يقع الخطأ فيه تارة من جهة المادة أعني المعلومات التي يألف منها الفكر، وتارة من جهة الصورة أعني نفس الترتيب، وتارة من جهتيهما جميعا. والامتياز بينهما ليس مما يستقل به الفطرة الإنسانية، فمست الحاجة إلى قانون به ينفصل الفكر الصواب عن الفكر الخطأ، وذلك هو المنطق.

---

١ أي لو كان الكل من كل من التصور والتصديق فكريا لزم الدور أو التسلسل، وكل منهما يستلزم امتناع الاكتساب. ينتج: لو كان الكل من كل منهما فكريا لزم امتناع الاكتساب. لكن لم يلزم امتناع الاكتساب؛ لأنه ممكن؛ بل واقع، ينتج: فلم يكن الكل من كل منهما فكريا؛ بل بعضه فكري وبعضه فطري.

[Mantığın Mahiyetinin İncelenmesi]

[17] **Şeyh** [İbn Sînâ] mantığı, "Riayet edildiğinde insanı akıl yürütmesinde yanlışa düşmekten koruyan kanunî bir alet" olarak tarif etti.[1] Alet, fâilin eserinin münfaile ulaşması noktasında, fail ile münfail arasındaki vasıtadır. İşte nefsin aklî suretleri elde etmek için çabalaması sırasında, nefs ve aklî suretler arasında bir vasıta olması sebebiyle mantık da böyledir. Kanun ise tüm tikellerinde geçerli olan tümel bir şeydir. İşte kendisine müracaat edildiği zaman tüm meselelerine uygulanabilmesi sebebiyle mantık da böyledir. Bu aletin kendisi değil, kendisine riayet edilmesi koruyucu olarak kabul edilmiştir. Çünkü kurallarına riayet edilmedikçe mantık, insanı düşüncesinde yanlışa düşmekten korumaz. Bu nedenle kurallarına riayet etmeyen [mantık hocası bile olsa] hataya düşer.

[18] Bu tarifte geçen "alet" kavramı, diğer aletleri de kuşattığı için cinstir veya cins yerine vazedilmiştir. Birinci kayıtla [yani "kanunî" kaydıyla] tikel aletler ve ikinci kayıtla [yani "akıl yürütmede yanlışa düşmeden koruma" kaydıyla] nahiv ilmi dışarıda kalır. Çünkü nahve riayet edilmesi insanı akıl yürütmedeki yanlıştan değil lafız ve ibaredeki yanlıştan korur. Birinci kayıtla birlikte alet, yakın cinstir ya da onun yerine vazedilmiştir. İkinci kayıt ise fasıldır ya da onun yerine vazedilmiştir. **Şeyh**'in *İşârât*'taki ifadesinin gösterdiği üzere, böyle bir aletin insanda hâsıl olması, mantığın amacıdır.

[19] **Burada bir sorun vardır**. [Zira mantığın amacı kuralların elde edilmesi değil, kullanımıdır.] Aksi halde mantığı kavrayan fakat işini onun kurallarına göre yapmayan kişi de mantıkla hedeflenen amaca ulaşırdı ki bu bâtıldır. Aksine mantığın amacı, insanın, tanımları, resimleri ve meselelerin delillerini birleştirip takrir ederken bunu mantığın tümel kanunlarına göre yapması esnasında düşüncesinde isabetli olmasıdır.

[20] **İtiraz**: Bu aleti öğrenmeye gerek yoktur [1] çünkü tüm parçaları zorunludur. Aksi halde tüm parçaları ya da bazı parçaları kesbî olurdu. Her iki durumda da kesbî olanı elde etmek için bu alete ya da başka bir şeye ihtiyaç duyulur ve bundan devir veya teselsül lâzım gelir. Ve [2] çünkü bilinmeyenlerin

1 İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-tenbîhât,* c. 1, s. 86.

[تحقيق ماهية المنطق]

[١٧] وعرّفه **الشيخ** بأنه آلة قانونية تعصم مراعاتها الإنسان عن أن يضل في فكره.[1] والآلة هي الواسطة بين الفاعل والمنفعل في وصول أثره إليه، والمنطق كذلك لكونه متوسطا بين النفس والصور العقلية عند محاولتها تحصيلها. والقانون هو الأمر الكلي المنطبق على جميع جزئياته، والمنطق كذلك لانطباقه على جميع المطالب عند الرجوع إليه. وإنما جعل مراعاة هذه الآلة عاصمة لا نفسها؛ لأن المنطق لذاته لا يعصم الإنسان عن أن يضل في فكره ما لم تراع قوانينه، ولذلك يقع الغلط لمن أهمل ذلك.

[١٨] والآلة في هذا التعريف جنس أو موضوعٌ مكانَه لاندراج سائر الآلات فيها، وبالقيد الأول يخرج عنها الآلات الجزئية، وبالقيد الثاني /[٣ظ] يخرج عنه علم النحو؛ لأن مراعاته لا تعصم الإنسان عن الضلال في الفكر؛ بل في اللفظ والعبارة. والآلة مع القيد الأول جنس قريب أو موضوع مكانه، والقيد الثاني فصل أو موضوع مكانه. وحصول آلةٍ هذا شأنُها عند الإنسان هو الغرض من المنطق على ما دلّ عليه لفظ **الشيخ** في الإشارات.

[١٩] **وفيه نظر**، وإلا لكان من يحيط بالمنطق ولا يعرض عمله على قانونه محصلا لغرضه منه، وإنه باطل؛ بل الغرض منه هو[2] الإصابة في الفكر عند عرض عمله على قوانينه الكلية حالة[3] تركيبه الحدود والرسوم وحجج المطالب وتقريرها.[4]

[٢٠] **لا يقال**: لا حاجة إلى تعلّم هذه الآلة [١] لكونها ضرورية بجميع أجزائها وإلا لكانت كسبية بجميع أجزائها أو بعضها، وعلى التقديرين احتيج في الاكتساب إلى هذه الآلة أو إلى غيرها، ويلزم منه الدور أو التسلسل. [٢] ولأن استخراج المجهولات

---

١ انظر: ابن سينا، الإشارات والتنبيهات (مع شرح نصير الدين الطوسي والمحاكمات لقطب الدين الرازي)، تحقيق: كريم فيضي، قم ١٣٨٣، ج. ١، ص. ٨٦.

٢ ف – هو.

٣ ج: على

٤ في هامش ج: الجواب عن النظر أن الشيخ أراد بالغرض الغرض القريب والغرض القريب من المنطق حصول آلة هذا شأنها عند الإنسان والعرض من حصول آلة هذا شأنها عرض عمله على قوانينه والغرض من عرض عمله على قوانينه هو الأصل. فمراد الشيخ بالغرض الغرض القريب. فإنه لو أراد الغرض المتوسط لم يكن بعض المتوسط أولى من البعض ولو أراد الغرض الأبعد فالغرض الأبعد هو تكميل النفس الإنسانية ومراد القوم [...] لقوله: الغرض الغرض القريب.

bilinenlerden çıkarılması şayet bu aleti bilme aracılığıyla olsaydı, bu aleti kavramayan kişi buna [bilinmeyenleri bilinenlerden çıkarmaya] güç yetiremezdi. Tâlî bâtıldır; çünkü mantık bilmeyen pek çok kişi bilinmeyenlerin bilgisini elde etmiştir.

[21] **Birinci gerekçeye cevap**: (i) Bu aletin kesbî kısmını elde etmede mantığa ihtiyaç duyulduğunu men‘ediyoruz. Çünkü mantık, geometri (*hendese*) ve aritmetik (*hisâb*) ilmi gibi kendisinde hata olmayan tutarlı ve düzenli ilimlerden biri olabilir. Veyahut da (ii) doğru olan ikinci kısım [yani mantığın kısmen zarûrî kısmen kesbî olması] olur ve kesbî olan kısım, bedihî olan kısımdan bedihî bir yolla elde edilir. Böylece başka bir alete de ihtiyaç duyulmaz.

[22] **İtiraz**: Bu kısmın [yani mantığın kesbî olan kısmının] bir alete duyulan ihtiyacı gerektirmesinin delili şudur: Bedihî olan kısım, kesbî olan kısmı elde etmede yeterli olursa, diğer ilimlerde de yeterli olurdu. Aksi halde [mantık ilminin tahsili için de] başka bir alete ihtiyaç duyulur.

[23] **Cevap**: Mantık öğrenilmesine duyulan ihtiyaç ile kastedilen şudur: Sadece bedihî olan bazı parçalarını kavramaya nispetle mantığın tüm parçalarını kavramak, zihni [hataya düşmekten] daha fazla korur. Bu anlamdaki ihtiyacın men‘edilmesi mümkün değildir. Veya **şöyle cevap veririz**: Tüm parçalarını kavramak, matluplara ulaştıran doğru yollara ve matluplardan saptıran yanlış yollara vakıf olmayı kolaylaştırır.

[24] **İkinci gerekçeye cevap**: Söz konusu şartlı önermeyi men‘ediyoruz. Bu şartlı önerme, şayet [i] [mantık tahsil etmemiş] kimsenin akıl yürütmesi mantığın bedihî olan kısmında gerçekleşmeseydi veya [ii] bu kimse Allah Teâlâ tarafından mantık öğrenmesine gerek kalmayacak bir özellik ile desteklenmeseydi -ki böylece düşüncesi bedihî kısımda ya da başkasında gerçekleşirdi- doğru olurdu. Bu ise memnudur.

من المعلومات لو كان بواسطة العلم بهذه الآلة لكان من لا إحاطة له بها لا يتمكن من ذلك، والتالي باطل؛ لأن كثيرا ممن لم يتعلم المنطق اكتسب العلم بالمجهولات.[١]

[٢١] **لأنا نجيب** عن الأول بمنع احتياج استخراج الكسبي من هذه الآلة إلى المنطق لجواز أن يكون من العلوم المتسقة المنتظمة التي لا يقع فيها الغلط كالهندسة والحساب أو يكون الحق هو القسم الثاني حينئذ، ويستفاد القسم الكسبي من القسم البديهي منه بطريق بديهي، فلا يقع الحاجة إلى آلة أخرى.

[٢٢] **لا يقال**: الدليل على استلزام هذا القسم[٢] للحاجة إلى آلة[٣] هو أن البديهي منه إن كان كافيا في استخراج الكسبي منه كفى في سائر العلوم وإلا احتيج إلى آلة أخرى.[٤]

[٢٣] **لأنا نقول**: المعني من الاحتياج إلى تعلم المنطق أن الإحاطة بجميع أجزائه أصون للذهن مما إذا لم يحط إلا بالبعض البديهي منه، والحاجة بهذا المعنى لا يمكن منعه أو **نقول**:[٥] الإحاطة بجميع أجزائها[٦] تسهل الاطلاع على الطرق الصحيحة المفضية إلى المطالب والطرق الفاسدة منها.

[٢٤] وعن الثاني[٧] بمنع الشرطية المذكورة فيه، وإنما يصدق[٨] إن لو لم يكن فكره[٩] واقعا على /[٤و] القسم البديهي من المنطق أو لم يكن مؤيّدا من عند الله تعالى بخاصية تغنيه عن تعلمه حتى يصيب وقع فكره على القسم البديهي أو على غيره، وهو ممنوع.

---

١ في هامش ف: توجيه هذا السؤال أن يقال: لو كان المنطق ببعض أجزائه بديهيا وببعضه كسبيا يلزم أحد الأمرين وهو إما افتقار المنطق إلى منطق آخر أو عدم الافتقار إلى تعلم المنطق مطلقا لبيان لزوم أحد الأمرين. نقول: اكتساب الفكري من المنطق من فطريه إما أن يكون بطريق ضروري أو لا فإن كان الثاني يلزم افتقاره إلى قانون فاصل لإمكان وقوع الغلط فيه وهو الأمر الأول وإن كان بطريق ضروري فذلك الطريق يكفي في اكتساب الفكري من هذا العلم فهو كاف في سائر العلوم لأن المجهولات في سائر العلوم ممكن اكتسابها من المعلومات على ذلك الطريق فيلزم عدم الافتقار إليه في سائر العلوم وهو الأمر الثاني. وإذا ثبت لزوم أحد الأمرين والأول باطل فيتعين الثاني وهو عدم الافتقار إليه مطلقا.

٢ في هامش ف: قوله: هذا القسم أي كون المنطق ببعض أجزائه ضروريا وببعضه كسبيا.

٣ ب ا: الآلة.

٤ في هامش ف: هذا القسم للاحتياج إلى المنطق على وجه الآخر وعليه الإشكال المذكور وعلى تقدير كون المنطق ببعض أجزائه ضروريا وببعضه كسبيا فعلى هذا التقسيم لا يمكن لو أن يبين الأمر الثاني وهو عدم الافتقار مطلقا فإنه إذا كان كافيا في كسب سائر المجهولات بذلك الطريق لا يمكن له أن يقول يلزم عدم الافتقار على معنى أن الغلط بجميع أجزائه يكون أصون للذهن ما لم يحط إلا بالبعض منه فلا يمكن له بيان الأمر الثاني.

٥ ج + إن.

٦ ف ا: الأجزاء.

٧ أي نجيب عن الثاني

٨ ج: يلزم.

٩ ج – فكره.

[25] Bil ki mantık öğrenmeye ihtiyacı olmayanın ona ihtiyacı olana nispeti, bedevînin nahiv ile Arapça konuşana ve doğal olarak şair olanın, aruz ile şair olana nispeti gibidir. Böyle birinin mantığa ihtiyaç duymaması, başkalarının da ihtiyacı olmamasını gerektirmez. Tıpkı bahsedilen iki şahsın nahiv ve aruza ihtiyacının olmamasının, başkalarının da nahiv ve aruza ihtiyacı olmamasını gerektirmemesi gibidir.

İkinci Bahis: Mantığın Konusu

[26] Her ilmin konusu, o ilimde zâtî arazları incelenen şeydir. Zâtî arazlar ile bir şeye [a] o şeyin zâtı gereği ilişeni -insana bilkuvve şaşıran olmanın ilişmesi gibi- veya [b] o şeye eşit olan bir şey sebebiyle ilişeni -insana bilkuvve gülen olmanın ilişmesi gibi nitekim bilkuvve gülen olmak, insana, kendisine eşit olan bilkuvve şaşırma aracılığı ile ilişir- veyahut da [c] o şeye dahil olup da ondan daha genel bir şey sebebiyle ilişeni kastediyorum. Söz gelimi cisim olması sebebiyle insana hareketin ilişmesi gibidir. (i) Bir şeye daha genel bir şey sebebiyle ilişip de ona dahil olmayan -cisim olması sebebiyle beyaz [bir cisme] hareketin ilişmesi gibi- veya (ii) bir şeye daha özel bir şey sebebiyle ilişen şey -insan olması sebebiyle canlıya gülmenin ilişmesi gibi- uzak (*garîb*) arazdır.

[27] Bunu öğrendikten sonra şöyle deriz: Mantığın konusu, kendileri aracılığı ile bilinenlerden bilinmeyenlere ulaşmanın mümkün olması bakımından **ikinci akledilirler**dir.

[28] İkinci akledilirler şöyle açıklanır: İnsan öncelikle şeylerin hakikatlerini tasavvur eder. Sonra bunların bazıları ile diğer bazılarına tümellik, tikellik, zâtîlik, arazîlik, cinslik, fasıllık, türlük, konuluk, yüklemlik ve bunların dışındaki diğer hükümlerle hükmederek takyidî veya haberî hükümlerde bulunur. İşte bu hakikatler birinci akledilirlerdir. Bu hakikatlerin şu hükümlerle hükmedilmiş durumda olmaları, ancak öncelikle bilinir olmalarından sonra kendilerine ilişir. O halde bu hükümler akletmenin ikinci derecesindedir. Nitekim bu hükümler mutlak olarak değil de kendileri aracılığıyla bilinenlerden bilinmeyenlere isabetli bir şekilde ulaşmanın nasıl mümkün olduğu bakımından araştırıldığında, işte bu mantık olur. Buna göre şu durum gerekli olur: Bu hükümlerin yukarıda belirtilen cihette kendilerinden [bilinmeyene] ulaşmanın nasıl mümkün olduğu bakımından olması, bu [bilinmeyene ulaştırması] cihetinden ikinci akledilirlerin zâtî arazıdır. **Şeyh**'in Kitâbü'ş-Şifâ'daki[1] ve **İmam**'ın Mülahhas'taki[2] sözü de böyledir.

1 İbn Sînâ, *Kitâbü'ş-Şifâ: Medhâl*, thk. el-Eb Kanavâtî [Georges C. Anawati] - Mahmûd el-Hudayrî - Fuad Ehvânî, Kâhire, 1953, s. 15-21-22; a. mlf., *Kitâbü'ş-Şifâ: İlâhiyyât*, thk. el-Eb Kanavâtî - Saîd Zâyed, Kâhire, 1960, s. 10-11.

2 Fahreddin Râzî, *Mantıku'l-Mülahhas*, s. 9-10.

[٢٥] واعلم أن نسبة الغني عن تعلم المنطق إلى المحتاج إليه كنسبة البدوي إلى المتعرب بالنحو، والشاعر بالطبع إلى الشاعر بالعروض، واستغناؤه عنه لا يوجب استغناء غيره كما أن استغناء الشخصين[١] المذكورين عن النحو والعروض لا يوجب استغناء غيرهما عنهما.

البحث الثاني في موضوع المنطق

٥

[٢٦] موضوع كل علم ما يبحث فيه عن أعراضه الذاتية أعني التي تلحقه [ا] لذاته كالتعجب بالقوة للإنسان أو [ب] لما يساويه كالضحك بالقوة للإنسان، فإنه يلحقه بواسطة التعجب بالقوة المساوي له أو [ج] لأمر أعم منه داخل فيه كالحركة للإنسان؛ لأنه جسم.[٢] واللاحق لأمر أعم غير داخل كالحركة للأبيض؛ لأنه جسم أو لأمر أخص كالضحك للحيوان؛ لأنه إنسان فهو عرض غريب.

١٠

[٢٧] إذا عرفت هذا فنقول: موضوع المنطق **المعقولات الثانية** من حيث إنه يمكن أن يتأدى بواسطتها من المعلومات إلى المجهولات.

[٢٨] وتفسير المعقولات الثانية هو أن الإنسان يتصور حقائق الأشياء أولا، ثم[٣] يحكم ببعضها على بعض حكما تقييديا أو خبريا بأن يحكم عليها بالكلية والجزئية والذاتية والعرضية والجنسية والفصلية والنوعية والموضوعية والمحمولية إلى غير ذلك من الأحكام. فتلك الحقائق معقولات أولى، وكونها بحيث صار محكوما عليها بهذه الأحكام لا تلحقها إلا بعد أن صارت معلومة أولا، فتلك الأحكام إذن في الدرجة الثانية من التعقل. فإذا بحث عن هذه الأحكام لا مطلقا؛ بل من حيث إنه كيف يمكن أن يتأدى بواسطتها من المعلومات إلى المجهولات تأديا صوابا كان ذلك هو المنطق. فعلى هذا يلزم أن يكون كونها بحيث كيف يمكن التأدي منها من الجهة المذكورة عرضا ذاتيا للمعقولات الثانية من تلك الجهة. هكذا ذكره **الشيخ** في الشفاء،[٤] **والإمام** في الملخص.[٥]

١٥

٢٠

---

١ ج: الاستغناء للشخصين

٢ في هامش ف: وجه التقسيم فيه أن الأعراض اللاحقة بالموضوع إما بواسطة أو بغيرها. والأول إما بواسطة أمر أعم أو بواسطة أمر أخص أو بواسطة أمر مساو له. والأول إما داخل فيه أو خارج عنه.

٣ ف – ثم.

٤ انظر: ابن سينا، الشفاء: المدخل، تحقيق: الأب قنواتي ومحمود الخضيري وفؤاد الإهواني، القاهرة ١٩٥٣، ص. ١٥، ص. ٢١-٢٢؛ الشفاء: الإلهيات، تحقيق: الأب قنواتي وسعيد زايد، القاهرة ١٩٦٠، ص. ١٠-١١.

٥ انظر: فخر الدين الرازي، الملخص، ص. ٩-١٠.

[29] Bazıları[1] mantığın konusunu, **tasavvurî ve tasdikî bilinenler** olarak belirledi. Bu ise mezkur cihetten ikinci akledilirlerden daha geneldir. Çünkü buna, takyidî hükümlerin haricindeki tasavvurlar da dahildir. Bu görüş doğruya daha yakındır. Çünkü mantıkçı, mezkur cihetten olması bir yana, ikinci akledilirlere asla ilişmeyen şeyleri ve dahası akılda hâsıl olan müfret anlamları da araştırır. Zira mantıkçı zâtîlik, arazîlik, türlük, fasıllık, konu ve yüklem olma mefhumlarını ve bunlar dışındaki, akledilenlere ilişen müfret anlamları da araştırır.

[30] Bunu öğrendikten sonra bil ki mantıkçı, yakın bir şekilde yani vasıtasız olarak bir tasavvura ulaştırması bakımından tasavvurları araştırır ve bu bakımdan tasavvurlar, **kavl-i şârih** (açıklayıcı söz) olarak adlandırılır. Keza mantıkçı, bir tasavvura uzak bir şekilde yani bir vasıta ile ulaştırması bakımından tasavvurları araştırır. Söz gelimi bu tasavvurların tümel, tikel, zâtî, arazî, cins, fasıl ve benzeri olması böyledir. Yine mantıkçı, bir tasdike yakın bir şekilde ulaştırması bakımından tasdikleri inceler ve bu bakımdan tasdikler, **hüccet** olarak adlandırılır. Keza mantıkçı, bir tasdike uzak bir şekilde ulaştırması bakımından tasdikleri inceler. Söz gelimi bu tasdiklerin önerme, önermenin döndürmesi, başka bir önermenin çelişiği ve benzerleri olması böyledir. Yine mantıkçı, bir tasdike daha uzak bir şekilde ulaştırması bakımından tasavvurları inceler. Söz gelimi bu tasavvurların konu ve yüklem olması böyledir. Bu itibarların zikredilen cihetlerden biriyle tasavvur ve tasdiklere ilişmesi hususunda hiçbir şüphe yoktur. Dolayısıyla mantığın konusu belirttiğimiz şeydir.

[31] Kavl-i şârihin vaz'î olarak hüccetin önüne alınması gerekir zira tasavvur tabîî olarak tasdikten önce gelir. Çünkü her tasdikte, kendisine hüküm verilenin ve kendisiyle hüküm verilenin tasavvur edilmesi -ki bu ikisinin tasavvuru ya zâtları gereği olur ya da ikisine sadık olup ikisini ifade edebilecek bir şey itibarıyla olur- ve [bu ikisinin yanı sıra] hükmün tasavvur edilmesi gerekir. Nitekim bu üç şeyden birini bilmeyenin, belirli iki şey arasında hükümde bulunması imkansızdır ve bu öncülün doğruluğuna dair bilgi zorunludur.

---

1 Bu bazılarından kasıt Efdalüddin Hûnecî'dir. Bkz. Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr an ğavâmizi'l-efkâr*, thk. Khaled el-Rouayheb, Tahran, 1389, s. 8-9.

[٢٩] وجعل بعضهم[١] موضوعه **المعلومات** /[٤ظ] **التصورية والتصديقية**، وهو أعم من المعقولات الثانية من الجهة المذكورة ضرورة دخول التصورات التي هي غير الأحكام التقييدية فيه. وهو أقرب إلى الصواب؛ إذ المنطقي قد يبحث عن أمور لا تلحق المعقولات الثانية أصلا فضلا من الجهة المذكورة؛ بل المعاني المفردة الحاصلة في العقل؛ لأنه يبحث عن مفهوم الذاتية والعرضية والنوعية والجنسية والفصلية والموضوعية والمحمولية وغير ذلك مما يلحق المعقول من المعاني المفردة.

[٣٠] إذا عرفت ذلك فاعلم أن المنطقي يبحث عن التصورات من حيث إنها توصل إلى تصور إيصالا قريبا أي بغير واسطة، وبهذا الاعتبار تسمى **قولا شارحا**، ويبحث عنها من حيث إنها توصل إليه إيصالا بعيدا أي بواسطة ككونها كلية وجزئية وذاتية وعرضية وجنسا وفصلا وأمثالها، ويبحث عن التصديقات من حيث إنها توصل إلى تصديق إيصالا قريبا، وبهذا الاعتبار تسمى **حجة**، ويبحث عنها أيضا من حيث إنها توصل إليه إيصالا بعيدا ككونها قضية وعكس قضية ونقيض أخرى وأمثالها،[٢] ويبحث عن التصورات من حيث إنها توصل إلى تصديق إيصالا أبعد ككونها موضوعات ومحمولات. ولا شكّ في كون هذه الاعتبارات لاحقة بالتصورات والتصديقات من إحدى الجهات المذكورة. فكان موضوعه ما ذكرناه.[٣]

[٣١] والقول الشارح يجب تقديمه على الحجة وضعا لتقدم التصور على التصديق طبعا؛ إذ كل تصديق لا بد فيه من تصور المحكوم عليه والمحكوم به إما بذاتهما أو باعتبار أمر[٤] صادق عليهما يمكن أن يعبّر عنهما به وتصورِ الحكم؛ لأن الجاهل بأحد هذه الأمور[٥] الثلاثة امتنع منه الحكم بين أمرين مخصوصين، والعلم بصدق هذه المقدمة ضروري.

١ هو أفضل الدين الخونجي، انظر: كشف الأسرار عن غوامض الأفكار، تحقيق: خالد الرويهب، تهران ١٣٨٩، ص. ٨-٩.
٢ في هامش ف: لأن القياس مفتقر إلى القضية فالقضية مفتقرة إلى الموضوع والمحمول فالقياس مفتقر إليهما.
٣ في هامش ج: التصورات توصل إلى التصورات إيصالا كالحد فإنه توصل إلى التصورات إيصالا قريبا أي بغير واسطة وتوصل إليها إيصالا بعيدا ككونها كلية وذاتية إلى غير ذلك فإنها توصل إلى المحدود بواسطة الحد والتصديقات توصل إلى التصديقات إيصالا قريبا القياس الموصل إلى النتيجة وإيصالا بعيدا ككونها قضية وعكس قضية فإنها توصل إلى النتيجة بواسطة القياس. والتصديق توصل إلى [...] ككونها موضوعات فإنها توصل إلى القياس بواسطة كونها موضوع والموضوع بواسطة القضية.
٤ ف ا – أمر.
٥ ف ا – الأمور.

[32] **İtiraz**: Eğer bu [yani her tasdikte bu üç tasavvurun bulunması] gerekli olsaydı, "Kendisi hakkında hüküm verilebilen her şeyin herhangi bir açıdan bilinmesi gerekir." sözümüz doğru olurdu. Bu önerme, ters döndürme ile şuna döner: "Mutlak olarak bilinmeyen her şey, kendisi hakkında hüküm verilebilmesi imkansızdır." Bu ise yanlıştır. Çünkü eğer doğru olsaydı, bu önermede kendisine hüküm verilen (konu) [a] eğer mutlak bilinmeyense, şu sözümüz doğru olurdu: "Mutlak olarak bilinmeyenlerin bir kısmına hüküm verilebilir." Bu ise şu sözümüzün doğruluğunu gerektirir: "Her mutlak olarak bilinmeyene hüküm verilmesi imkansız değildir." Böylece çelişki lâzım gelir. [b] Eğer herhangi bir açıdan bilinen olursa kıyas şöyle olur: "Bu önermede kendisine hüküm verilen, bir açıdan bilinendir. Bir açıdan bilinen her şeye hüküm verilebilir." [Bu ikisi şunu] netice verir: "Bu önermede hüküm verilene hüküm verilebilir." Bu durumda bu önermede kendisine hüküm verilene [yani konuya], kendisine hüküm verilmesinin imkansızlığıyla hükmedilmiş olur. Dolayısıyla bir ve aynı şey, kendisine hükmedilmesinin hem imkansız olmasıyla hem de mümkün olmasıyla hükmedilmiş olmaktadır ki bu bir çelişkidir.

[33] **Cevap**: Yeri geldiğinde ortaya koyacağımız üzere, tümel olumlunun ters döndürme ile tümel olumluya döndürülmesi memnudur. Bunu kabul etsek bile, söz konusu önermede kendisine hüküm verilenin bir açıdan bilinir olması durumunda çelişkinin lâzım gelmesini kabul etmiyoruz. "Mutlak olarak bilinmeyen her şeyin hüküm verilebilir olması imkansızdır." sözümüz ile bu durumdan [önermede hüküm verilenin bir açıdan bilinir olması durumundan] lâzım gelen, taraflarının (konu ve yüklemin) farklılığından dolayı birbiriyle çelişmeyen şeylerdir. Veyahut şöyle deriz: Kendisine "hakkında hüküm verilmesinin imkansız olması" ile hükmedilen, mutlak olarak bilinmeyen her şeydir. Kendisine "hakkında hüküm verilebilir olması" ile hükmedilen -ki o bu önermedeki kendisine hükmedilendir- bir açıdan bilinendir. Dolayısıyla tek bir şey bu iki hükümle hükmedilen olmaz.

[34] Makalelere gelince, bunlar altı tanedir.

[٣٢] **لا يقال**: لو وجب ذلك لصدق قولنا: «كل ما صح الحكم عليه يجب أن يكون معلوما باعتبار ما» وينعكس بعكس النقيض إلى قولنا: «كل ما هو مجهول مطلقا امتنع[١] الحكم عليه» وإنه كاذب؛ لأنه لو صدق فالمحكوم عليه فيه [ا] إن كان مجهولا مطلقا صدق /[٥و] قولنا:[٢] «بعض المجهول مطلقا صح الحكم عليه» ويستلزم صدق قولنا: «ليس كل مجهول مطلقا يمتنع الحكم عليه» فيلزم التناقض. [ب] وإن كان معلوما باعتبار ما انتظم قياس هكذا: المحكوم عليه في هذه القضية معلوم باعتبار ما، وكل ما هو معلوم باعتبار ما صح الحكم عليه، ينتج: المحكوم عليه في هذه القضية صح الحكم عليه. وكان محكوما عليه بامتناع الحكم عليه، فيكون الشيء الواحد بعينه محكوما عليه بامتناع الحكم عليه وبصحة الحكم عليه، وإنه تناقض.

[٣٣] **لأنا نقول**: انعكاس الموجبة الكلية بعكس النقيض موجبة كلية ممنوع على ما سنحققه في موضعه، سلمناه؛ لكن لا نسلم لزوم التناقض لو كان المحكوم عليه في القضية المذكورة معلوما باعتبار ما، فإن اللازم منه مع قولنا: «كل مجهول مطلقا يمتنع الحكم عليه» مما لا يتناقضان لاختلافهما في الطرفين. أو نقول: المحكوم عليه بامتناع الحكم عليه كل ما هو مجهول مطلقا، والمحكوم عليه بصحة الحكم عليه -وهو المحكوم عليه في هذه القضية- معلوم باعتبار ما، فلا يكون الشيء الواحد بعينه محكوما عليه بهذين الحكمين.

[٣٤] وأما المقالات فست.[٣]

---

١ ف: يمتنع.
٢ ج - قولنا.
٣ ب - وأما المقالات فست.

BİRİNCİ MAKALE: MÜFRET ANLAMLAR

[Lafız Bahisleri]

[Lafzî Vaz'î Delaletin Kısımları]

[35] Delâlet, lafzın kullanılması veya tahayyül edilmesi durumunda kendisinden anlamın anlaşılmasından ibarettir. Delâlet "ah (أخ)" [lafzının] acıya, "öf (أف)" [lafzının] sıkıntıya ve "ah (أح)" [lafzının] göğüs ağrısına delâlet etmesinde olduğu gibi **tabiî** olabilir. Mantıkçı bu tür delâletle ilgilenmez. Ya da delâlet **vaz'î** olabilir. Vaz'î delâlet eğer lafzın kendisinden anlaşılan anlama vazedilmesi sebebiyle olursa **mutâbakat**tır. Mesela insan lafzının düşünen canlıya delâlet etmesi gibidir. Eğer delâlet lafzın anlamın parçasına vazedilmesi sebebiyle olursa **tazammun**dur. Söz gelimi insan lafzının, sadece düşünene delâlet etmesi gibidir. Eğer delâlet lafzın anlamın dışında bir şeye vazedilmesi sebebiyle olursa **iltizâm**dır. Örneğin insan lafzının bilme ve yazmaya yetenekli olana delâlet etmesi gibi.

[36] İltizâmî delâletin şartı zihnî lüzûmdur. Yani iltizâm delâletiyle kendisine delâlet edilen anlam, lafzın müsemması her ne zaman zihinde hâsıl olursa kendisinin de zihinde hâsıl olduğu bir durumda olmalıdır. Çünkü şayet böyle olmasaydı, o lafızdan bu anlamı iltizâm yoluyla daima anlamak imkansız olurdu. Zira lafızdan anlamın anlaşılması, ya lafız o anlama vazedildiği içindir ya da zihin, lafzın müsemmasından o anlama intikal ettiği içindir ki bu varsayımda bunların her ikisi de yoktur. Ancak lâzım [lafızdan anlamı iltizâm ile daima anlamanın imkansızlığı] bâtıldır.

[37] İltizâm delâletinde hâricî lüzûm şart değildir. Yani bu anlamın, lafzın müsemması dışarıda hâsıl olduğunda bu anlamın da dışarıda hâsıl olacağı bir durumda olması gerekmez. Çünkü bu anlamdaki lüzûm şart olsaydı, hâricî lüzûm olmaksızın iltizâm delâletinin gerçekleşmesi imkansız olurdu. Zira şart olmaksızın şartlı olanın (*meşrût*) hâsıl olması imkansızdır. Fakat durum böyle değildir. Nitekim körlük gibi bir yokluk (*adem*), görme gibi bir melekeye delâlet eder. Bununla birlikte dışarıda aralarında herhangi bir mülâzemet yoktur.

المقالة الأولى في المفردات

[مباحث الألفاظ]

[أقسام الدلالة اللفظية الوضعية]

[٣٥] الدلالة عبارة عن فهم المعنى من اللفظ[١] عند إطلاقه أو تخيله، وهي قد
٥ تكون **طبيعية** كدلالة أخ على الوجع، وأف على الضجر، وأح على أذى الصدر، ولا نظر للمنطقي فيها، وقد تكون **وضعية** وهي **مطابقة** إن كانت لوضع اللفظ للمعنى المفهوم منه كدلالة الإنسان على الحيوان الناطق، **وتضمن** إن كانت لوضعه لما هو داخل فيه كدلالته على الحيوان فقط، **والتزام** إن كانت لوضعه لما هو خارج عنه كدلالته على قابل العلم والكتابة.[٢]

١٠ [٣٦] وشرط دلالة الالتزام /[٥ظ] اللزوم الذهني أي يجب أن يكون المعنى المدلول عليه بها بحالة متى حصل مسمى اللفظ في الذهن حصل ذلك المعنى فيه؛ لأنه لو لم يكن كذلك استحال فهم ذلك المعنى منه دائما بالالتزام؛ لأن فهم المعنى من اللفظ لوضعه له أو لانتقال الذهن من مسماه إليه، وكل واحد منهما منتفٍ حينئذ، واللازم باطل.

١٥ [٣٧] ولا يشترط فيها اللزوم الخارجي أي لا يجب أن يكون ذلك المعنى بحالة متى حصل مسمى اللفظ في الخارج يحصل ذلك المعنى فيه؛ لأن اللزوم بهذا المعنى لو كان شرطا لامتنع تحقق دلالة الالتزام دونه لامتناع حصول المشروط دون شرطه؛ لكن ليس كذلك، فإن العدم كالعمى مثلا يدلّ على الملكة كالبصر مع أنه لا ملازمة بينهما في الخارج.

---

١ في هامش ج: قوله: الدلالة عبارة عن فهم المعنى من اللفظ. قلنا: فهم المعنى صفة قائمة بالمخاطب فلا يكون صفة للدلالة؛ بل الدلالة كون اللفظ بحيث إذا أطلق أو تخيل فهم المعنى من اللفظ.

٢ في هامش ج: قوله: «إن كانت لوضعه» في الثلاثة احتراز من أن يكون اللفظ مشتركا بين الشيء وجزئه، [...] فتكون دلالته على الكل دلالة على الجزء لكن لا لأجل وضعه أي من غير أنه موضوع للكل أو للجزء أو لـلازم.

[38] **İtiraz**: Mürekkep (bileşik) lafzın mefhumuna delâleti, bu üç delâletin dışındadır. Çünkü bileşik lafız, ne mefhumuna ne parçası olan bir anlama ne de kendisi dışındaki bir anlama vazolunmuştur.

[39] **Cevap**: Bunu kabul etmeyiz. Zira bileşik lafzın mefhumuna delâleti, mutâbakat delâletine dahildir. Çünkü lafzı anlama vazetmekle kastedilen, ya lafzı anlama vazetmek ya da lafızların tamamı anlamların tamamına mutabık olacak şekilde lafzın parçalarını anlamın parçalarına vazetmektir. İşte bileşik lafızda bu ikinci durum söz konusudur.

[40] Lafız kullanılıp lafzın mutâbakatla delâlet ettiği anlam kastedildiğinde, bu, lafzın hakiki olarak kullanımı olur. Lafız kullanılıp lafzın diğer iki delâletten biri ile delâlet ettiği anlam kastedildiğinde ise bu, lafzın mecazî olarak kullanımı olur. Çünkü mecaz, lafzın kullanılması ve lafzın vazedildiği şeyden başka bir şeyin kastedilmesidir.

[41] "O nedir?" sorusunun cevabında, sorulan şeye tazammun veya iltizâm yoluyla delâlet eden bir lafızla cevap verilmesi caiz değildir. Çünkü zihnin bu iki delâletten herhangi biriyle, sorulan şeyden başkasına ulaşması mümkündür. Dolayısıyla sorulan şeyin anlaşılması belirginlik kazanmaz. Evet, sorulan şeye delâleti tazammunla olan bir lafızla, sorulan bu şeyin bazı parçalarının zikredilmesi mümkündür. Nitekim insanın [ne olduğuna yönelik] sorunun cevabında "O, düşünen canlıdır." dediğimizde, [cevap verilmesi] gereken şeyi dile getirmiş oluruz. Bununla birlikte cisim, duyumsayan ve iradeyle hareket eden [anlamlarından] her biri, tazammun vasıtasıyla dile getirilmiş olur. Çünkü canlı lafzı bunlardan her birine bu şekilde [yani tazammun ile] delâlet eder. Bu mümkündür. Çünkü canlı, tazammun yoluyla ancak parçalarına delâlet eder ve bu soruda parçalarından her birinin bilinmesi istenir. Böylece bilinmesi talep edilen şey, başkasıyla karışmamış olur. Sorulan şeyin parçalarından herhangi birinin, sorulan şeye delâleti iltizâm yoluyla olan bir lafızla zikredilmesi caiz olmaz. Çünkü bu lafız iltizâm yoluyla bu parçaya delâlet ettiği gibi bunun dışındaki bir şeye de iltizâm yoluyla delâlet edebilir. Dolayısıyla sorulan şeye, onun dışındaki şeyler karışmış olur.

[٣٨] **لا يقال**: دلالة اللفظ المركب على مفهومه خارج عن هذه الدلالات الثلاث[1] ضرورة أن اللفظ المركب لم يوضع لمفهومه ولا لمعنى هو جزؤه ولا لمعنى هو خارج عنه.

[٣٩] **لأنا نقول**: لا نسلم ذلك، فإن دلالة اللفظ المركب على مفهومه داخلة في المطابقة؛ لأن المراد بوضع اللفظ للمعنى وضعه له أو وضع أجزائه لأجزائه بحيث يطابق مجموع الألفاظ مجموع المعاني، والأمر الثاني موجود في المركب.

[٤٠] واللفظ إذا أطلق وأريد به مدلوله بالمطابقة كان ذلك إطلاقا بطريق الحقيقة، وإذا أطلق وأريد مدلوله بإحدى الدلالتين الأخريين كان ذلك إطلاقا بطريق المجاز؛ لأن المجاز هو إطلاق اللفظ وإرادة غير ما وضع له.

[٤١] ولا يجوز أن يقال في جواب السؤال بما هو ما يكون دلالته على المسئول عنه بالتضمن أو الالتزام لجواز انتقال الذهن بكل واحدة من هاتين الدلالتين إلى غير المسئول عنه، فلا يتعين فهم المسئول عنه. نعم، يجوز أن يذكر بعض أجزاء المسئول عنه بلفظٍ دلالتُه عليه بالتضمن، فإنا[2] إذا قلنا في جواب السؤال عن الإنسان: «إنه حيوان ناطق» فقد بينا بالواجب مع أن كل واحد من الجسم /[٦و] والحساس والمتحرك بالإرادة مذكور بالتضمن لدلالة الحيوان عليه كذلك. وإنما جاز ذلك؛ لأن الحيوان لا يدل بالتضمن إلا على أجزائه، وكل واحد من أجزائه مطلوب في هذا السؤال فهمُه، فلا يلتبس المطلوب فهمُه[3] بغيره. ولا يجوز أن يذكر شيء من أجزائه بلفظٍ دلالته عليه بالالتزام؛ لأن ذلك اللفظ كما يدل على ذلك الجزء بالالتزام جاز أن يدل على غيره أيضا، فيلتبس المسئول عنه بغيره.[4]

---

١ ج: الثلاثة.

٢ ب: وأما.

٣ ف: فهم المطلوب.

٤ في هامش ف: كما إذا سئل عن الحيوان فإنه لا يجوز أن يقال في جوابه بأنه إنسان، لأن الإنسانية كما دلت على الحيوان بالتضمن فكذلك دلت على الناطقية بهذه الدلالة فلا يتعين المسئول عن السائل وإذا سئل عن الكاتب فإنه لا يجوز أن يقال في جوابه بأنه الإنسان لأن الإنسان كما دل على الكاتب بالالتزام فكذلك دل على الضاحك بهذه الدلالة. وإذا كان كذلك فلا يكون مراد السائل حاصلا أما إذا سئل عن الإنسان فإن حق جوابه أن يقال إنه جوهر جسماني نام حساس متحرك بالإرادة فإذا قيل إنه الحيوان الناطق جاز لأن الحيوانية والناطقية دلت على جميع الحيوان فقط بالتضمن لا غيره وكل هذه الأجزاء مطلوب وأما إذا سئل عن الحيوان فإنه لا يصح أن يقال في جوابه إنه الحساس الناطق لأن الحساس كما دل بالالتزام على الحيوانية والمتحرك بالإرادة وغير ذلك ما هو جزء للحيوان فقد دل بالالتزام على ما ليس جزءا من الحيوان ضرورة دلالته على كونه متحركا وشاغلا للمكان فحينئذ يحصل في ذهن السائل أمور بعضها جزء الحيوان وبعضها خارج عنه فلا يتعين المسئول عنه ولا يحصل مطلوب السائل من المسؤال.

[Üç Delaletin Birbirine Nispeti]

[42] Tazammun delâleti, mutâbakat delâletinin lâzımlarından değildir. Çünkü basit mahiyetlerde yani kendisinde bileşim olmayan mahiyetlerde ondan ayrılmaktadır.

[43] İltizâm delâletine gelince, **İmam**, iltizâm delâletinin mutâbakat delâletinin lâzımlarından olduğu görüşünü seçmiştir.[1] Zira ona göre her mahiyetin bir zihnî lâzımı vardır ve bu lâzımların en düşük derecesi, bir mahiyetin, kendisi dışında başka bir şey olmadığıdır. [Ancak] bu memnudur. Çünkü bazen bir hakikati tasavvur ederiz ve tasavvur ettiğimiz hakikatten başka, o hakikatin kendisi dışında olan bir şey aklımıza gelmez. Aksine doğru olan şudur ki mutâbakatın iltizâmı gerektirmesi gerekmez. Aksi halde her mahiyetin bir zihnî lâzımının olması gerekirdi. Çünkü, kendisine iltizâmla delâlet edilenin zihinde lafzın müsemmasına lâzım olmaması durumunda iltizâmın var olması imkansızdır. Nitekim sen bunun zorunlu olmadığını öğrenmiştin.

[44] Tazammun delâletine gelince, doğrusu o iltizâmı gerektirir. Çünkü bileşik mahiyetin tasavvuru, onun bileşik olduğunu tasavvur etmeyi kesinlikle gerektirir. Dolayısıyla zorunlu olarak iltizâm gerçekleşir.

[45] Tazammun ve iltizâm ise ancak mutâbakatla birlikte bulunurlar. Çünkü o ikisi mutâbakata tâbidirler ve tâbi olanın, yani tâbi olması bakımından tâbinin, tâbi olunan şey olmaksızın gerçekleşmesi imkansızdır.

[46] Daha genel olan tâbinin, daha özel olan tâbi olunanın (*metbû'*) varlığının suretinden başka bir şekilde var olmasını dışarıda tutmak için tâbiyi, bu kayıtla [tâbi olması bakımından kaydıyla] kayıtladık. Söz gelimi ateşe temas etmeden [var olan] sıcaklığın varlığı böyledir. Nitekim ateşe temas etmeden [var olan] sıcaklığın varlığı, ateşe temas etmeye tâbi olması bakımından değildir. Çünkü ateşe temas etmeye tâbi olması bakımından tâbi sıcaklık, söz konusu ateşe temas etmekten hâsıl olan sıcaklıktır. Bu sıcaklığın varlığı ise ateşe temas etmeksizin muhaldir.

1 Fahreddin Râzî, *Mantıku'l-Mülahhas*, s. 20.

[النسبة بين الدلالات الثلاث]

[٤٢] ودلالة التضمن ليست من لوازم دلالة المطابقة؛ لانفكاكها عنها في الماهيات البسيطة، أعني التي لا تركيب فيها.

[٤٣] وأما دلالة الالتزام فذهب **الإمام** إلى أنها من لوازم المطابقة[١] بناء على ٥ أن لكل ماهية لازما ذهنيا وأقله أنها ليست غيرها، وذلك ممنوع؛ لأنا قد نتصور حقائق ولا يخطر ببالنا شيء مما يغايرها فضلا عن هذا الاعتبار؛ بل الحق أن المطابقة لا يجب أن يستلزم الالتزام، وإلا لزم أن يكون لكل ماهية لازم ذهني؛[٢] لامتناع وجود الالتزام بدون أن يكون مدلوله لازما لمسمى اللفظ في الذهن، وقد عرفت أن ذلك غير واجب.

١٠ [٤٤] وأما التضمن فالحق أنه يستلزم الالتزام؛ لأن تصور الماهية المركبة يستلزم تصور أنها مركبة جزما، فيتحقق الالتزام بالضرورة.

[٤٥] وأما التضمن والالتزام فلا يوجدان إلا مع المطابقة لكونهما تابعين لها، وامتناع تحقق التابع من حيث إنه تابع بدون المتبوع.

[٤٦] وإنما قيدناه بهذا القيد[٣] ليخرج عنه وجود التابع الأعم في غير صورة ١٥ وجود المتبوع الأخص كوجود الحرارة بدون مماسة النار، فإن وجودها بدونها ليس من حيث إنها تابعة لها، فإن الحرارة التابعة لها من حيث إنها تابعة لها هي الحرارة الحاصلة منها، ووجود تلك الحرارة بدون مماسة النار محال.

---

١ انظر: فخر الدين الرازي، الملخص، ص. ٢٠.

٢ في هامش ج: قوله: بل الحق أن المطابقة لا يجب أن يستلزم الالتزام وإلا لزم أن يكون لكل ماهية لازم ذهني. إن أراد أنه يجب أن يكون لكل ماهية لازم في نفس الأمر فلا نسلم قوله: وقد عرفت أن ذلك غير واجب. وإن أراد في الذهن فالنزاع أن لكل ماهية لازم في نفس الأمر.

٣ أي من حيث إنه تابع

[Müfret ve Mürekkep Lafız]

[47] Eğer mutâbakatla delâlet eden lafzın bir parçası ile anlamının bir parçası kastedilirse, bu lafız **mürekkep** (bileşik), **müellef** ve **kavl**dir (söz) ve tıpkı şu söz gibidir: Zeyd ayaktadır ve Zeyd ayağa kalktı. Eğer böyle değilse [yani lafzın bir parçası anlamının bir parçasına delâlet etmezse] lafız **müfret** (basit)tir. Basit lafza şunlar dahildir: [a] Hiçbir parçası bulunmayan lafız. Örneğin alem (özel isim) olarak olarak kullanmamız halinde "ق" [lafzı] gibi. [b] Parçası olan ama parçalarından biri, anlamlardan birine delâlet etmeyen lafız. Söz gelimi Zeyd [lafzı] gibi. [c] Bir anlama delâlet eden parçaları olan ama bu parçaları anlamının parçalarına delâlet etmeyen lafız. Örneğin bir şahıs için alem olarak kullanılması halinde Abdullah [lafzı] gibi. [d] Anlamının bir parçasına delâlet eden bir parçaya sahip olan ama bununla anlamın parçasına delâleti kastedilmeyen lafız. Söz gelimi insan olan bir şahıs için alem olarak kullanıldığında, düşünen canlı lafzı gibi.

[48] Bu taksimde "delâlet eden [lafzı]", "mutâbakat" ile kayıtladık. Çünkü tazammunî ya da iltizâmî delâletten biriyle bir şeye delâlet eden, basit ve bileşiğe ayrılmaz. Zira basit lafız, cins ve fasıldan oluşan bileşik lafızla çelişir. Çünkü böyle bir lafız, cins ve fasıldan her birinin anlamına tazammun yoluyla ve zihinde ona lâzım gelene iltizâm yoluyla delâlet eder ama bununla birlikte mürekkep olmasına rağmen bu lafzın parçasından bir şey ile (i) cins ve faslın anlamının parçalarından bir şey ve (ii) iltizâm yoluyla delâlet ettiği anlamın parçalarından bir şey kastedilmez.

[Müfredin Kısımları]

[49] Sonra basit lafız, tek başına kendisiyle haber verilmeye (yüklem olmaya) uygun olmazsa, "fî" ve "lâ" gibi **edat**tır. Bunun için uygun olduğunda ise eğer heyeti ve vezni ile üç zamandan yani geçmiş, şimdiki ve gelecek zamandan belirli birine delâlet ederse **kelime**dir. Eğer heyet ve vezin ile söz konusu bu zamanlardan birine delâlet etmezse **isim**dir; ister insan ve cisim lafızları gibi zamana delâlet etmesin isterse de bugün, dün, yarın, önce, sonra, sabûh (sabah içilen içecek) ve gabûk (akşam içilen içecek) lafızları gibi zamana heyet ve vezin aracılığı olmaksızın delâlet etsin.

[50] Lafız ya çok anlamlı ya da tek anlamlı olur.

[المفرد والمركب]

[٤٧] واللفظ الدال بالمطابقة إن قصد بجزء منه جزء معناه فهو **المركب والمؤلف والقول** كقولك: زيد قائم وقام زيد، وإلا فهو **المفرد**. ويدخل فيه [ا] ما ليس له جزء أصلا كـ«ق» إذا جعلناه عَلَما، [ب] وما له جزء؛ لكن /[٦ظ] لا يدل شيء من أجزائه على شيء من المعاني أصلا كزيد، [ج] وما له جزء دال؛ لكن لا على جزء معناه كعبد الله إذا جعل[١] عَلَما لشخص، [د] وما له جزء دال على جزء معناه؛ لكن لا يقصد به الدلالة عليه كالحيوان الناطق إذا جعل عَلَما لشخص إنساني.

[٤٨] وإنما قيدنا[٢] الدال في هذا التقسيم بـ«المطابقة» لعدم انقسام الدال بشيء من الدلالة التضمنية والالتزامية إلى المفرد والمركب ضرورة انتقاض المفرد باللفظ المركب من الجنس والفصل، فإنه يدل على معنى كل واحد من الجنس والفصل بالتضمن وعلى ما يلزمه في الذهن بالالتزام، ولا يقصد بشيء من جزئه شيء من أجزاء معنى الجنس والفصل، ولا شيء من أجزاء المعنى الذي دلّ عليه بالالتزام، مع أنه مركب.[٣]

[أقسام المفرد]

[٤٩] ثم المفرد إن لم يصلح لأن يخبر به وحده عن شيء فهو **الأداة** كـ«في» و«لا»، وإن صلح لذلك فإن دلّ بهيئته ووزانه على زمان معين من الأزمنة الثلاثة أعني الماضي والحال والمستقبل فهو **الكلمة**، وإن لم يدل على شيء من الأزمنة المذكورة بالهيئة والوزان فهو **الاسم** سواء كان غير دال على الزمان كالجسم والإنسان أو دالا عليه؛ لكن لا بالهيئة والوزان كاليوم والأمس والغد والمتقدم والمتأخر والصبوح والغبوق.

[٥٠] واللفظ إما أن يكون معناه كثيرا أو واحدا:

---

١ ج: جعلناه.

٢ ب: قيد.

٣ في هامش ج: فيه نظر وهو أن اللفظ جاز أن يكون مركبا بالنسبة إلى دلالة المطابقة ويكون مفردا بالنسبة إلى دلالة التضمن والالتزام فلا يرد ما قال. وهذا ضعيف لأن اصطلاحكم أن اللفظ المركب إذا كان مركبا كان مركبا بالنسبة إلى جميع الدلالات هكذا اصطلاح القوم فلا يرد ذلك الإيراد.

[51] [a] Çok anlamlı olursa, eğer bu anlamların hepsine eşit olarak vazedilmişse, **müşterek** diye isimlendirilir. Söz gelimi mefhumlarına nispetle ayn [lafzı] böyledir. Eğer bu anlamlardan birine vazedilmiş ve aralarındaki bazı hususlardaki ortaklıktan ya da başka bir münasebetten dolayı diğer anlama nakledilmişse bu durumda lafız (i) eğer lafzın kullanımı kendisine nakledildiği [ikinci anlamda] baskın olursa **menkûl** olarak ve (ii) eğer baskın olmazsa, kendisinden nakledildiği anlama [birinci anlama] nispetle **hakikat** olarak ve kendisine nakledildiği anlama [ikinci anlama] nispetle de **mecaz** olarak adlandırılır. Yırtıcı hayvana ve cesur adama nispetle aslan [lafzı] böyledir. Zira o birinciye nispetle hakikat, ikinciye nispetle mecazdır.

[52] Sonra, nakli yapan genel örf (*örf-i âm*) ise bu menkul, dabbede olduğu gibi **örfî menkul** olarak adlandırılır. Nitekim dabbe lafzı, dilde ilk olarak yeryüzünde yürüyen her şey için vazedilmiştir ve daha sonra at ve eşeğe nakledilmiştir. Nakli yapan eğer özel örf (*örf-i hâss*) ise bu menkul, **özel menkul** olarak isimlendirilir. Söz gelimi ilim ehlinden olan nahivcilerin, nazar ehlinin ve diğerlerinin ıstılahları böyledir. Nakli yapan eğer şeriat ise bu, **şer'î menkul** olarak adlandırılır. Örneğin salât, savm ve zekat [lafızları] böyledir. Nitekim bu lafızlardan birincisi dilde ilk olarak "dua" [anlamına] vazedilmiş, şeriat ise onu bilinen rükunlara ve belirli zikir ve hareketlere nakletmiştir. İkincisi ise "tutmak" [anlamına] vazedilmiş, şeriat ise onu niyetle birlikte gündüzün başından sonuna kadar [kendini] tutma anlamına taşımıştır. Üçüncüsü de "artma" [anlamı] için vazedilmiş, şeriat onu nisaptan çıkarılan meşru miktar [anlamına] nakletmiştir.

[53] [b] İkinci durumda, yani lafız tek anlamlı olursa, şöyle deriz: Eğer bu anlam şahsî ise lafız **alem** olarak adlandırılır. Eğer tümel ise bu durumda tıpkı fertlerine nispetle insan [lafzında] olduğu gibi [lafzın anlamı] zihnî ve hâricî fertlerinde aynı seviyede ortaya çıkıyorsa, **mütevâtı** olarak adlandırılır. Yani insan fertlerinin her biri, tümel insan anlamında birbiriyle örtüşmektedir. Eğer bazı fertlerde ortaya çıkması diğerlerinden daha üstün ve önce oluyorsa bu lafız **müşekkek** olarak adlandırılır. Örneğin mevcut ve beyaz gibi. Çünkü birincinin "Allah" için kullanılması daha üstün ve daha önceliklidir. Zira O, kendisinden sonraki tüm mevcutların ilkesidir. Yine ikincisinin kar için kullanılması, fil dişi için kullanılmasından daha üstün ve şiddetlidir.

[٥١] [ا] فإن كان الأول يسمى **مشتركا** إن وضع لجميع تلك المعاني على السوية كالعين بالنسبة إلى مفهوماته، وإن وضع لأحدها ثم نقل إلى الباقي لاشتراكهما في بعض الأمور أو لمناسبة أخرى بينهما يسمى اللفظ حينئذ **منقولا** إن غلب استعماله في المنقول إليه، و**حقيقة** بالنسبة إلى المنقول عنه، و**مجازا** بالنسبة إلى المنقول إليه ٥ إن لم يغلب، كالأسد بالنسبة إلى الحيوان المفترس والرجل الشجاع، فإنه حقيقة بالنسبة إلى الأول، ومجاز بالنسبة إلى الثاني.

[٥٢] ثم الناقل إن كان عرفا عاما يسمى المنقول **منقولا عرفيا** كالدابة، فإنها في أصل اللغة وضعت لكل ما يدبّ على الأرض، ثم نقل إلى /[٧و] الفرس أو[١] الحمار، وإن كان هو العرف الخاص يسمى **منقولا خاصا** كاصطلاحات النحاة ١٠ والنظار وغيرهم من أهل العلم، وإن كان هو الشرع يسمى **منقولا شرعيا** كالصلوة والصوم والزكاة؛ فإن الأول وضع في أصل اللغة للدعاء، والشرع نقله إلى الأركان المعهودة والأذكار والحركات المخصوصة، والثاني وضع لنفس الإمساك، والشرع نقله إلى الإمساك من أول النهار إلى آخره مقرونا بالنية، والثالث وضع للنمو، والشرع نقله إلى المقدار المشروع المخرج من النصاب.

١٥ [٥٣] [ب] وإن كان الثاني وهو أن يكون معنى اللفظ واحدا فنقول: ذلك المعنى إن كان شخصيا يسمى اللفظ **عَلَما**، وإن كان كليا فإن كان حصوله في أفراده الذهنية والخارجية على السوية كالإنسان بالنسبة إلى أفراده فيسمى اللفظ **متواطأ** أي الذي يوافق آحاده في معناه، وإن كان حصوله في بعض أفراده أولى وأقدم من حصوله في البعض الآخر يسمى اللفظ **مشككا** كالموجود والأبيض؛ فإن إطلاق الأول على ٢٠ الباري عزّ اسمه[٢] أولى وأقدم لكونه مبدأ لكل ما بعده من الموجودات، وإطلاق الثاني على الثلج أولى وأشد من إطلاقه على العاج.

١ ب: و.
٢ ب – عز اسمه

[54] Müşekkekin müşekkek olarak isimlendirilmesinin nedeni şudur: Fertlerinde hâsıl olan anlamında bir tür farklılığın bulunması sebebiyle bir cihetten müşterek lafza ve fertlerinde tek bir anlamın ortaya çıkması sebebiyle de başka bir cihetten mütevâtıya benzer. Hal böyle olunca, araştırmacılar onu inceleidiklerinde, müşterek lafızlardan mı yoksa mütevâtı lafızlardan mı olduğu konusunda şüpheye düşerler.

[55] Her lafız anlamında uzlaştığı diğer bir lafza nispetle, o lafzın **mürâdifi** (eş anlamlı) olur. [Her biri aslan anlamına gelen] esed, leys ve gazanfer gibi. Eğer anlamda ortak olmazsa ondan **mübâyin** olur, insan, at ve öküz gibi.

[Mürekkebin Kısımları]

[56] Bileşik lafza gelince, eğer ona bir şey eklemek gerekmiyorsa **tam**, böyle değil ise **eksik**tir. Tam bileşiğin doğru veya yanlış olması mümkün olursa, **haber** ve **önerme** olur. Eğer doğru ve yanlış olması mümkün olmazsa, [a] bir fiilin talep edilmesine öncelikli yani vaz'î olarak delâlet ederse bu durumda bu talep yukarıdan aşağıya doğru olursa **emir**, aşağıdan yukarıya olursa **istek** ve **dua**, eşit dereceli olursa da **iltimas** olur. [b] Bir fiilin talep edilmesine öncelikli olarak delâlet etmiyorsa, bu durumda **tenbih** olur ki bu, beş maddeyi içeren şey için [kullanılan] genel bir isimdir. Bu beş şey **temenni**, **umma** (*terecci*), **yemin** (*kasem*), **seslenme** (*nida)* ve **şaşırma**dır (*taaccüb*). Temenni etme ve umma arasındaki fark, temenninin imkansız durumlar için de kullanılabilmesidir. Nitekim insan imkansız olduğu halde gökyüzüne uçmak isteyebilir. Umma ise sadece mümkün olan durumlarda söz konusudur.

[57] Tam olmayan bileşik, ya **kayıtlanmıştır** (*takyîdî*). Bu ise ikincisi birinciye kayıt olacak şekilde iki isimden ya da bir isim ve bir fiilden oluşur. Tam olmayan kayıtlanmamış bileşik lafzın bazı fertlerinin yerini müfret bir lafız tutabilir. Örneğin düşünen canlı ve yazan insan gibi. Burada insan birincinin yerini, yazar ise ikincinin yerini tutar. Ya da **kayıtlanmamıştır** (*gayr-i takyîdî*). Bu ise "Evde" sözümüz gibi bir isim ve bir edattan ve "Yukarı çıktı." sözümüz gibi bir kelime ve bir edattan oluşur. Özetle kendisine bir şeyin eklenmesi mümkün olan ve kayıtlanmış olmayan her bileşik lafız bu [kayıtlanmamış] kısımdandır.

[٥٤] وإنما سمي المشكك مشككا لكونه مشابها للفظ المشترك من وجه لوقوع نوع من الاختلاف في معناه الحاصل في أفراده، ومشابها للمتواطأ من وجه لكون الحاصل في أفراده معنى واحدا. ولما كان كذلك فالناظر إذا نظر فيه يقع في الشك أنه من الألفاظ المشتركة أو من الألفاظ المتواطأة.

٥ [٥٥] وكل لفظ فهو بالنسبة إلى لفظ آخر **مرادف** له إن وافقه في معناه كالأسد والليث والغضنفر، و**مباين** له إن خالفه فيه كالإنسان والفرس والثور.

[أقسام المركب]

[٥٦] وأما المركب **فتام** إن صح السكوت عليه و**ناقص** إن لم يصح. والتام إن كان محتملا للصدق والكذب كان **خبرا** و**قضية**، وإن لم يكن محتملا لهما؛ [ا] فإن ١٠ دلّ على طلب الفعل دلالة أولية أي وضعية كان مع الاستعلاء **أمرا** ومع الخضوع / [٧ظ] **سؤالا** و**دعاء** ومع التساوي **التماسا**. [ب] وإن لم يدل على طلب الفعل دلالة أولية كان **تنبيها**. وهو اسم عام لأمر يندرج فيه أمور خمسة: وهي **التمني** و**الترجي** و**القسم** و**النداء** و**التعجب**. والفرق بين التمني والترجي هو أن التمني قد يكون في الأمور الممتنعة، فإن الإنسان ربما تمنى الطيران إلى السماء مع امتناعه، وأما ١٥ الترجي فلا يكون إلا في الأمور الممكنة.

[٥٧] وأما المركب الذي هو غير تام فهو إما **تقييدي** وهو المركب من اسمين أو اسم وفعل يكون الثاني قيدا في الأول، وقد يقوم مقام بعض أفراده لفظ مفرد كالحيوان الناطق، والإنسان الذي يكتب، فإن الإنسان يقوم مقام الأول، والكاتب مقام الثاني. وإما **غير تقييدي** وهو المركب[١] من اسم وأداة كقولنا: «في الدار»، ومن ٢٠ كلمة وأداة كقولنا: «صعد على». وفي الجملة كل تركيب[٢] لا يصح السكوت عليه ولا يكون تقييديا فهو مثال هذا القسم.

---

١ ب ا: كالمركب.
٢ ف: مركب.

[58] Tam olan bileşik, **kelam** ve **cümle** olarak adlandırılır. Bu ise ancak iki isimden ya da kendisine hüküm verilen bir isim ile kendisi ile hüküm verilen bir fiilden oluşur. Aksi halde iki fiilden veya iki edattan veya bir edatla birlikte bir fiilden veya kendisine hüküm verilen bir fiil ile kendisiyle hüküm verilen bir isimden veya bir edat ile bir isimden oluşurdu. Şayet böyle olsaydı, fiil ve edat kendilerinden haber verilen [özne] olurdu veya edat kendisiyle haber verilen [yüklem] olurdu. Fakat bu ikisi de bâtıldır. Çünkü fiil ve edat özne konumunda olamaz ve edat yüklem konumunda olamaz.

[59] **İtiraz**: [a] Söylediğiniz şey nida ile nakz edilir. Nitekim nida, bir edat ve bir isimden oluşmasına rağmen tam bileşiktir. [b] Ve şayet "Fiil ve edat özne olamaz." sözümüz doğru olsaydı, çelişki gerekirdi. Çünkü bu durumda bu önermede özne olan ya isimdir ya da isim olmayandır. Eğer isimse, her isim özne olabilir. Dolayısıyla bu önermede özne olan özne konumunda olabilir. [Halbuki] biz onun özne olamayacağına hükmetmiştik. Bu ise bir çelişkidir. Eğer bu önermede özne olan isim değilse, fiil ya da edattır. Dolayısıyla "Bazı fiiller ve edatlar özne olabilir." sözümüz doğru olur. [Halbuki] hiçbir fiil ve edatın özne olamayacağını söylemiştik. Bu da çelişkidir.

[60] **Cevap**: [a] Nakza gelince, bazıları buna şöyle cevap vermiştir: Nida edatı, fiil takdirindedir. Dolayısıyla [örneğin "Ey Zeyd!" diye nida eden] sanki şöyle demiştir: Zeyd'i çağırıyorum (*ed'û*) veya Zeyd'e nidada bulunuyorum (*unâdî*).

[61] Bu cevabı verenlere şöyle itiraz edilmiştir: Şayet nida sizin açıkladığınız gibi fiil takdirinde olsaydı, doğru ve yanlışa muhtemel olurdu ve nidanın üçüncü bir kişiye yapılan bir hitap olması caiz olurdu.[1] Fakat bunların ikisi de bâtıldır.

[62] Arap dili uzmanlarından biri bu itiraza şöyle diyerek cevap vermiştir: Bu mülâzemet memnudur. Şayet nida, inşa olmasaydı, bu mülâzemet doğru olurdu, ancak bu memnudur. Zira haber sîgasında bile olsa nida inşa olarak kullanılabilir. Çünkü söz konusu sîga, haber ve inşa arasında müşterektir. Nitekim "Allah'a yemin edeceğim." ve "Allah'a yemin ettim." diye yemin edenin sözü, her ne kadar haber sîgasında olsa bile yeminin inşasıdır. Şayet bu iki ifade haber olsaydı, ilkinin başka bir

1 Buradaki üçüncü kişiden kasıt, nida eden ve nida olunan dışında olup bir şekilde nidaya maruz kalan, muhatap olan kimsedir. Yani nida, iddia edildiği gibi fiil takdirinde olsaydı, örneğin Amr'ı bulmak için onun evine giden Zeyd'in, kapıda Amr'ın kardeşi Bekir'i gördüğünde "Amr'ı çağırıyorum." anlamını kastederek Bekir'e "Ey Amr!" diye hitap edebiliyor olması gerekirdi. Halbuki dilde böyle bir kullanım caiz değildir.

[٥٨] والمركب التام يسمى **كلاما** و**جملة**، وهو لا يتألف إلا من اسمين أو من اسم محكوم عليه وفعل محكوم به وإلا لتركب من فعلين أو حرفين أو فعل مع أداة أو فعل محكوم عليه واسم محكوم به أو اسم مع أداة، ولو كان كذلك لصار الفعل والحرف مخبرا عنهما أو الحرف مخبرا به، وإنهما باطلان؛ لأن الفعل والحرف لا ٥ يصح الخبر عنهما، والحرف لا يصح الخبر[١] به.

[٥٩] **لا يقال**: [ا] ما ذكرتموه منقوض بالنداء، فإنه مركب تام مع كونه مركبا من أداة واسم. [ب] ولأنه لو صدق قولنا: «الفعل والحرف لا يصح الخبر عنهما» لزم التناقض؛ لأن المخبر عنه فيه حينئذ إما أن يكون اسما أو غيره، فإن كان اسما وكل اسم صح الخبر عنه، فالمخبر عنه في هذه القضية صح الخبر عنه، وقد حكمنا ١٠ عليه بأنه لا يصح الخبر عنه، وهو تناقض. وإن كان المخبر عنه فيه غير الاسم كان فعلا أو حرفا، فيصدق قولنا: «بعض الفعل أو الحرف صح الخبر عنه» وقد قلنا: «إن كل فعل وحرف لا يصح الخبر عنه»، وإنه تناقض أيضا. /[٨و]

[٦٠] **لأنا نقول**: [ا] أما النقض فقد أجيب عنه بأن حرف النداء في تقدير الفعل، فكأنه قال: أدعو زيدا أو أنادي زيدا.

١٥ [٦١] وقيل عليه: لو كان النداء في تقدير الفعل على ما ذكرتم من التفسير لاحتمل الصدق والكذب، ولجاز أن يكون خطابا مع ثالث، وإنهما باطلان.

[٦٢] وأجاب عنه بعض أهل العربية بأن قال: هذه الملازمة ممنوعة، وإنما يصدق إن لو لم يكن إنشاء وهو ممنوع، فإنه يجوز أن يكون إنشاء وإن كان بصيغة الإخبار؛ إذ الصيغة مشتركة بين الإخبار والإنشاء. فإن قول القائل قسما:[٢] «أقسم بالله وأقسمت بالله» ٢٠ إنشاء للقسم وإن كان صيغته صيغة الإخبار. فإنه لو كان إخبارا لزم أن يكون الأول سابقا

---

١ ف: أن يخبر.
٢ ف – قسما.

yeminden önce ve ikincinin de başka bir yeminden sonra gelmesi gerekirdi. [Halbuki] bunların ikisi de gerekli değildir.[1] Yine sahiplendirme (*temlîk*) ifadeleri de bunun benzerlerindendir. Örneğin bir kimsenin akit yaparak "sattım", "satın aldım" ve "bağışladım" demesi ve bir şeyi sahipliğinden çıkararak 5 "boşadım", "azat ettim" ve "ibra ettim" demesi gibi. Bunların hiçbiri ihbarî değildir. Aksi halde benzerlerinin kendilerinden önce gelmesi gerekirdi.

[63] [b] Zikredilen şartlı önermenin [yani "Fiil ve edat özne olamaz." önermesinin] tâlîsinin nefyedilmesi hususundaki eleştirinin cevabına gelince, şöyle deriz: Zikredilen önermede özne olan şey fiil ve edattır. [Bu 10 bir] çelişkiyi gerektirmez. Çünkü biz fiil ve edatın müsemmasından, fiil ve edatı iki isimle ifade ederek haber verdik ki bu iki isim de fiil ve edat lafızlarıdır. "Fiil ve edat özne olamaz." sözümüzle de sadece onları zikretmekle müsemmalarından haber vermenin doğru olmadığını kastettik. Çünkü bir sözü (i) iki isim veya (ii) kendisi hakkında hüküm verilen bir isim ile 15 kendisi ile hüküm verilen bir fiil dışında bir kombinasyonla oluşturmanın gereği, sadece kendilerini zikretmekle fiil ve harfin müsemmasından haber vermenin mümkün olmasıdır. Bu imkanın nefyi ise sadece kendilerini zikretmekle fiil ve edatın müsemmasından haber vermenin mümkün olmadığıdır, hiçbir şekilde müsemmalarından haber vermenin mümkün olmadığı 20 değildir. Durum böyle olduğunda, "harf" ve "fiil" isimlerini kullanarak fiil ve harfin müsemmalarından haber vermek, belirttiğimiz şeyle çelişmez.

[64] **İtiraz**: "Dövdü, mazi fiildir." ve "-de/da, edattır." demek mümkündür. Burada sadece onları zikrederek kendilerinden haber verdik.

[65] **Cevap**: Burada "dövdü" ve "-de/da" lafızlarından haber verilmiştir 25 ki bu, dile getirdiğimiz şey ile çelişmez.

[66] **İtiraz**: "'Dövdü' ve '-de/da'nın müsemmalarından, sadece onları zikretmekle haber vermek doğru olmaz." demek mümkündür. Nitekim bu ikisinin müsemmalarından, sadece onları zikretmek suretiyle haber verdik. Bu durumda sizin söylediğiniz bâtıl olmuştur.

30 [67] **Cevap**: Buradaki haber verme de lafızdandır. Öyle olmasaydı mübtedadan haber[in bağı] kopardı. Çünkü haber cümle olduğunda daima kendisinde zikredilen zamirin lafza dönmesi gerekir. Bu önermedeki

---

1 Yani bu iki yemin ifadesi, yeminin inşası değil de haberi olsaydı bu ifadeden önce veya sonra vuku bulmuş bir yeminin haberi olurlardı. Dolayısıyla birinci ifade "Yemin edeceğimi haber veriyorum." ve ikinci ifade "Yemin ettiğimi haber veriyorum." anlamına gelirdi. Bu nedenle birinci ifadeden sonra ve ikinci ifadeden önce bir yeminin var olması gerekirdi. Halbuki bu dilin kullanımlarında bu ifadelerden önce veya sonra bir yemin ifadesi bulunmaz, aksine yemin, bu ifadelerin kendisinden ibarettir.

على قسم آخر، والثاني مسبوقا بقسم آخر،[1] وشيء منهما غير لازم. ومن نظائره التمليكات كقول القائل عاقدا: بعت واشتريت ووهبت، ومزيلا للملك: «طلقت وأعتقت وأبريت»، فإن شيئا منها ليس بإخبار، وإلا لزم سبق مثله عليه.

[٦٣] [ب] وأما الجواب عن القدح في نفي تالي الشرطية المذكورة فنقول: المخبر عنه في القضية المذكورة فعل وحرف، والتناقض غير لازم؛ لأنا أخبرنا عن مسمى الفعل والحرف معبرين عن الفعل والحرف باسمين، وهما لفظتا الفعل والحرف. وعنينا بقولنا: «إن الفعل والحرف لا يصح الخبر عنهما» أنه لا يصح الخبر عن مسمييهما بمجرد ذكرهما؛ لأن اللازم من تركيب الكلام من غير الاسمين والاسم المحكوم عليه والفعل المحكوم به صحةُ الإخبار عن مسمى الفعل والحرف بمجرد ذكرهما، فيكون نفيه أن الفعل والحرف لا يصح الخبر عن مسمييهما بمجرد ذكرهما، لا أنه لا يصح الخبر عن مسمييهما أصلا. وإذا كان كذلك كان الإخبار عن مسمييهما معبرا عن الفعل والحرف باسمين غير مناقض لما ذكرناه.

[٦٤] **لا يقال**: يصح أن يقال: «ضرب فعل ماض» و«في حرف جر»، فقد أخبرنا عنهما بمجرد ذكرهما.

[٦٥] **لأنا نقول**: الإخبار ههنا عن لفظة «ضرب» ولفظة «في»، وهو لا يناقض /[٨ظ] ما ذكرناه.

[٦٦] **فإن قلت**: يصح أن يقال: «ضرب وفي لا يصح الخبر عن مسمييهما بمجرد ذكرهما»، فقد أخبرنا عن مسمييهما بمجرد ذكرهما، فبطل ما قلتموه.[2]

[٦٧] **قلت**: الإخبار ههنا أيضا عن اللفظ، وإلا انقطع الخبر عن المبتدأ؛ لأن الخبر متى كان جملة وجب أن يعود الضمير المذكور فيه إلى اللفظ، والضمير

---

١ ب – آخر
٢ ف: ذكرتموه.

habere karşılık gelen cümlede zikredilen zamirin, "dövdü" ve "-de/da" [lafızlarının] müsemmalarına dönmesi imkansızdır. Çünkü bu ikisinden hiçbirinin müsemmasının, başka bir müseması yoktur. Zira bunlardan her birinin müsemması bir anlamdır ve anlamın bir müsemmasının olması imkansızdır. Hal böyle olunca [zamir] lafza döner ve dolayısıyla da müsemmadan değil, lafızdan haber verilir.

[Tümel ve Tikel Bahsi]

[68] Akılda ortaya çıkan her bir anlamın onda ortaya çıkması birden çok şeye yüklenmesine engel oluyorsa, bu **hakiki tikel**dir. Eğer birden çok şeye yüklenmesine engel olmuyorsa bu **tümel**dir. Birinciye delâlet eden lafza arazî olarak tikel denir ve ikinciye delâlet eden lafza arazî olarak tümel denir. Çünkü tikellik ve tümellik anlamlara arız olur. Tümellik ve tikelliğin kendilerine delâlet eden lafızlara arız olmaları ise anlamlara arız olmalarına tâbidir.

[Fertlerinin Varlık ve Yokluğu Açısından Tümelin Kısımları]

[69] Tümelin bazen dış dünyada varlığı imkansız olur. Örneğin Bârî Teâlâ'nın ortağı böyledir. Bazen de dış dünyada varlığı mümkün olur fakat var olmaz. Söz gelimi anka kuşu, yakuttan dağ, cıvadan deniz gibi. Bazen de [dış dünyada] varlığı mümkün olur ve ondan bir tane bulunmakla birlikte benzerinin var olması imkansızdır. Mesela ismi yüce olan Bârî böyledir. Ya da benzerinin var olması mümkün olmakla birlikte [ondan sadece bir tane bulunur.] Söz gelimi başka bir güneşin varlığını mümkün gören kişi nezdinde güneş böyledir. Yahut da [dış dünyada] birden çok bulunur ki bu da ya gezegenler gibi sınırlı olur ya da nâtık nefisler gibi sınırsız olur. O halde bu bakımdan tümel bu altı kısma ayrılır. Başka bir bakımdan ise başka kısımlara [yani beş tümele] ayrılır ve bunu ileride öğreneceksin.

[İzâfî Tikel]

[70] Tümelin kendisine yüklenmesi anlamında tümelin kaplamına giren her şey **izâfî tikel** olarak adlandırılır. Örneğin canlının kaplamına giren insan, büyüyen cismin kaplamına giren canlı vb. gibi. Dolayısıyla tikel lafzı izâfî tikele ve hakiki tikele, lafzî ortaklıkla söylenir olmuştur.

المذكور في هذه الجملة التي هي خبر في هذه القضية استحال عوده إلى مسمى «ضرب» و«في»؛ إذ ليس لمسمى شيء منهما مسمى آخر لكون مسمى كل منهما معنى، وامتناع أن يكون للمعنى مسمى. وإذا كان كذلك كان عائدا إلى اللفظ، فيكون الإخبار عنه لا عن المسمى.

٥ **[الكلي والجزئي]**

[٦٨] وكل ما حصل في العقل من المعاني فإن كان حصوله فيه مانعا من صدقه على كثيرين فهو **الجزئي الحقيقي**، وإن لم يكون مانعا منه فهو **الكلي**. واللفظ الدال على الأول يسمى جزئيا بالعرض، وعلى الثاني كليا بالعرض؛ لأن الجزئية والكلية إنما يعرضان للمعاني، فعروضهما للألفاظ الدالة عليهما يكون تبعا ١٠ لعروضهما للمعاني.

[أقسام الكلي باعتبار وجود أفراده وعدمه]

[٦٩] والكلي قد يكون ممتنع الوجود في الخارج وذلك[1] مثل شريك الباري تعالى، وقد يكون ممكن الوجود في الخارج؛ لكن لا يوجد كالعنقاء وجبل من ياقوت وبحر من زيبق، وقد يكون ممكن الوجود ويوجد إما واحدا فقط مع امتناع ١٥ مثله كالباري عز اسمه أو مع إمكان مثله كالشمس عند من يجوّز وجود شمس أخرى، وإما كثيرا إما متناهيا كالكواكب أو غير متناه كالنفوس الناطقة. فالكلي صار منقسما إلى هذه الأقسام الستة بهذا الاعتبار، وينقسم إلى أقسام أخر باعتبار آخر وستعرفه فيما بعد.

[الجزئي الإضافي]

٢٠ [٧٠] وكل أمر اندرج تحت كلي على معنى أن الكلي يحمل عليه يسمى **جزئيا إضافيا** كالإنسان المندرج تحت الحيوان، والحيوان المندرج تحت الجسم النامي وعلى هذا القياس. فصار لفظ الجزئي مقولا عليه وعلى الجزئي الحقيقي بالاشتراك اللفظي.[2]

---

١ ج ا – وذلك.

٢ في هامش ج: قوله: لفظ الجزئي مشترك بين الجزئي الحقيقي والجزئي الإضافي بالاشتراك اللفظي: إنما يتم إن لو توقف الذهن عند سماعه لكن الحقيقي استبق إلى الفهم فيكون حقيقة في الحقيقي ومجازا في الإضافي ومن ثم سمي الأول حقيقيا دون الثاني.

[71] İkinci anlamdaki tikel, birinciden daha geneldir. Çünkü hakiki tikelin yüklendiği her şeye izâfî tikel de yüklenir fakat bunun aksi doğru değildir. Birinci iddiaya gelince hakiki tikel, şahıslarla sınırlıdır. Her şahıs ise bir tümelliğin mahiyetinin kaplamına girer. Tümelin kaplamına giren her şeyin izâfî tikel olduğunu söylemiştik. Dolayısıyla her şahıs izâfî tikeldir. İkinci [iddiaya yani aksinin doğru olmamasına] gelince, izâfî tikelin tümel olma ihtimali vardır. [Fakat] tümelin hakiki tikel olması mümkün değildir. Çünkü tümel, hakiki tikelin mukabilidir.

[72] Bunu öğrendikten sonra bil ki izâfî tikel her ne kadar hakiki tikelden daha genel olsa da onun cinsi değildir. Aksi takdirde onun mahiyetine dahil olurdu. Şayet böyle olsaydı, izâfî tikelin tasavvuru olmaksızın hakiki tikeli tasavvur etmemiz imkansız olurdu. Zira parçasını tasavvur etmeksizin bütünü tasavvur etmek mümkün değildir. Sonuç (*lâzım*) bâtıldır. Çünkü bazen izâfî tikeli gözden kaçırmakla (*zuhûl*) birlikte hakiki tikeli tasavvur ederiz.

[İki Tümel Arasındaki Dört Nispet]

[73] İçlerinden birinin yüklenebildiği her şeye bir diğeri de yüklenebiliyorsa bu iki şey birbirinin eşitidir (*mütesâviyân*). Söz gelimi insan ve düşünen böyledir. Eğer ikisinden biri diğerinin yüklendiği her şeye yükleniyor ama tersi olmuyorsa, her şeye yüklenen diğerinden mutlak olarak daha geneldir ve diğeri her şeye yüklenenden mutlak olarak daha özeldir (*umum-husus mutlak*). Örneğin canlı ve insan böyledir. Canlı mutlak olarak insandan daha genel, insan da mutlak olarak canlıdan daha özeldir. Eğer ikisinden her biri diğerinin yüklenmediği bazı şeylere yükleniyor ve ikisi birlikte tek bir zâta yükleniyorlarsa, bunlardan her biri diğerinden bir yönden daha genel ve bir yönden daha özeldir. (*Umum-husus min vechin*) Mesela canlı ve beyaz gibi. Eğer bu ikisinden hiçbiri diğerinin yüklendiği şeylere asla yüklenmiyorsa, her biri diğerinden başka (*mübâyin*) olur. Söz gelimi insan ve at [veya] mevcut ve ma'dûm gibi.

[74] Birbirine eşit olan iki şeyin çelişikleri de eşit olur. Aksi halde ikisinden biri (*ayn*), diğerinin çelişiğinin yüklendiği bazı şeylere yüklenirdi. Bunun düz döndürmesi ise eşitlerin eşit olmamasını gerektirir ki bu muhaldir.

[٧١] والجزئي بالمعنى الثاني أعم من الجزئي بالمعنى الأول؛ لأن كل ما صدق عليه الجزئي /[٩و] الحقيقي يصدق عليه الجزئي الإضافي من غير عكس؛ أما الأول فلأن الجزئي الحقيقي منحصر في الأشخاص، وكل شخص فهو مندرج تحت ماهية الكلية، وقد قلنا: «إن المندرج تحت الكلي جزئي إضافي»، فيكون كل شخص جزئيا إضافيا. وأما الثاني فلأن الجزئي الإضافي يحتمل أن يكون كليا، والكلي امتنع أن يكون جزئيا حقيقيا لكونه مقابلا له. ٥

[٧٢] إذا عرفت هذا فاعلم أن الجزئي الإضافي وإن كان أعم من الجزئي الحقيقي؛ لكنه ليس جنسا له[١] وإلا لكان داخلا في ماهيته، ولو كان كذلك لامتنع علينا أن نتصور الجزئي الحقيقي دون تصور الجزئي الإضافي لامتناع تصور الكل دون تصور جزئه، واللازم باطل؛ لأنا قد نتصور الجزئي الحقيقي مع الذهول عن الجزئي الإضافي. ١٠

[النسب الأربع بين الكليين]

[٧٣] وكل أمرين صدق كل واحد منهما على كل[٢] ما يصدق عليه الآخر فهما المتساويان كالإنسان والناطق. وإن صدق أحدهما على كل ما يصدق عليه الآخر من غير عكس، فالصادق على كل الآخر أعم من الآخر مطلقا والآخر أخص منه مطلقا كالحيوان والإنسان، فإن الحيوان أعم من الإنسان مطلقا والإنسان أخص منه مطلقا. وإن صدق كل واحد منهما على بعض ما يكذب عليه الآخر وصدقا معا على ذات واحدة فكل واحد منهما أعم من الآخر من وجه وأخص من وجه كالحيوان والأبيض. وإن لم يصدق شيء منهما على شيء مما يصدق عليه الآخر أصلا كان كل واحد منهما مباينا للآخر كالإنسان والفرس والموجود والمعدوم. ١٥

[٧٤] ونقيضا المتساويين متساويان وإلا لصدق عين أحدهما على بعض ما يصدق عليه نقيض الآخر، وعكسه يقتضي أن لا يكون المتساويان متساويين، وهو محال. ٢٠

---

١ في هامش ج: قوله الإضافي ليس جنسا للحقيقي: لأنه لو كان جنسا له لكان جزءا له ولو كان جزءا له امتنع تصوره بدونه لامتناع تصور الكل بدون تصور الجزء إنما يتم إن لو يلزم من تصور حقيقة مركبة تصور أجزائها مفصلة وهو ممنوع على ما ذهب إليه الشيخ من أنه لا يلزم من تصور حقيقة مركبة تصور أجزائها مفصلة ولو سلم اللزوم فلا نسلم إمكان تصور الحقيقي بدون الإضافي لأن الإضافي إذا كان جزءا للحقيقي ولزم من تصور حقيقة مركبة تصور أجزائها مفصلة لزم لا محالة من تصور الحقيقي تصور الإضافي.

٢ ف – كل.

[75] Mutlak olarak genel olanın çelişiği, mutlak olarak özel olanın çelişiğinden daha özeldir. Çünkü mutlak olarak özel olanın çelişiği, mutlak olarak genel olanın çelişiğinin yüklendiği her şeye yüklenir ama bunun tersi doğru olmaz. Birinci iddiaya gelince, şayet böyle olmasaydı, mutlak olarak özel olanın kendisi, mutlak olarak genel olanın çelişiğinin yüklendiği şeylerin bazısına yüklenirdi. Bunun düz döndürmesi ise kendisinden daha genel olan olmaksızın mutlak olarak özel olanın yüklenmesini gerektirir ki bu ise muhaldir. İkinci iddiaya gelince, çünkü daha özel olanın çelişiği, daha genel olanın kendisinin yüklendiği şeylerin bazısına yüklenir. Bunun düz döndürmesi genelin kendisinin, özelin çelişiğinin yüklendiği şeylerin bazısına yüklenmesini gerektirir. Dolayısıyla genelin çelişiği özelin çelişiğinin yüklendiği her şeye yüklenmez ki matlup da budur.

[76] **Burada bir sorun vardır**. Çünkü [a] birbirine eşit olan tümellerin çelişiklerinin de eşit olmadığı varsayıldığında birbirine eşit olanlardan birinin, diğerinin çelişiğinin yüklendiği bazı şeylere yüklenebileceğini ve [b] "Daha genelin çelişiğinin yüklendiği her şeye daha özelin çelişiği yüklenir." sözümüzün doğru olmadığı varsayıldığında, daha özelin, daha genelin çelişiğinin yüklendiği bazı şeylere yüklendiğini kabul etmiyoruz. Bu ikisi, şayet iki eşitten birinin çelişiği veya mutlak olarak daha genel olanın çelişiği, gerçek (*muhakkak*) veya varsayımsal (*mukadder*) olan mevcutlardan birine yüklenseydi, doğru olurdu. Bu ise memnudur. Çünkü birbirine eşit olan iki şeyden her birinin ve mutlak olarak daha genel olanın, gerçek ve varsayımsal olan tüm şeyleri kapsaması mümkündür. Söz gelimi genel imkan, şeylik ve varlık böyle şeylerdendir. Öyleyse bu ikisinden hiçbirinin çelişikleri, var olanlardan hiçbir şeye asla yüklenmez. Dolayısıyla bahsettiğiniz şey gerekmez.

[77] Bil ki daha genel olanın kendisi, bazen daha özel olanın çelişiğinden mutlak olarak ve bazen de bir açıdan daha genel olur. Birinciye örnek genel mümkündür. Zira o, özel mümkünden daha geneldir ve bu açıktır. Genel mümkün ayrıca özel mümkünün çelişiğinden de mutlak olarak daha geneldir. Çünkü özel imkanla mümkün olmayan her şey ya zorunlu ya da imkansızdır. Bu ikisinden her biri ise genel imkanla mümkündür. İkincinin örneği ise canlıdır. Nitekim canlı, insan-olmayandan bir yönden daha geneldir. Çünkü bu ikisinden her biri diğeri olmadan ve diğeriyle birlikte doğru olur.

[٧٥] ونقيض الأعم مطلقا أخص من نقيض الأخص مطلقا لصدق نقيض الأخص مطلقا على كل ما يصدق عليه نقيض الأعم مطلقا من غير عكس. أما الأول فلأنه لولاه لصدق عين الأخص مطلقا على بعض ما يصدق عليه /[٩ظ] نقيض الأعم مطلقا، وعكسه يقتضي صدق الخاص مطلقا بدون ما هو أعم منه، وإنه محال. وأما الثاني فلصدق نقيض الأخص على بعض ما يصدق عليه عين الأعم، وعكسه يقتضي صدق عين الأعم على بعض ما يصدق عليه نقيض الأخص، فلا يكون نقيض الأعم صادقا على كل ما يصدق عليه نقيض الأخص، وهو المطلوب.

[٧٦] **وفيه نظر**؛ لأنا لا نسلم [ا] صدقَ عين أحد المتساويين على بعض ما يصدق عليه نقيض الآخر لولا تساوي نقيضيهما، [ب] وصدقَ عين الأخص على بعض ما يصدق عليه نقيض الأعم لولا صدق قولنا: كل ما يصدق عليه نقيض الأعم يصدق عليه نقيض الأخص. وإنما يصدق ذلك إن لو صدق نقيض أحد المتساويين أو نقيض الأعم مطلقا على شيء من الموجودات المحققة والمقدرة، وهو ممنوع لجواز أن يكون كل واحد من المتساويين وعين الأعم مطلقا شاملا لجميع الموجودات المحققة والمقدرة كالإمكان العام والشيئية والوجود،[١] فحينئذ لا يصدق نقيض شيء منهما على شيء من الموجودات أصلا، فلا يلزم ما ذكرتموه.

[٧٧] واعلم أن عين الأعم قد يكون أعم من نقيض الأخص مطلقا، وقد يكون أعم منه من وجه دون وجه، مثال الأول الممكن العام، فإنه أعم من الممكن الخاص، وذلك ظاهر، وأعم من نقيضه أيضا مطلقا؛ لأن كل ما ليس بممكن بالإمكان الخاص فهو إما واجب أو ممتنع، وكل واحد منهما ممكن بالإمكان العام. ومثال الثاني الحيوان، فإنه أعم من اللاإنسان[٢] من وجه لصدق كل منهما بدون الآخر وصدقهما معا.

---

١ ب: الموجود
٢ ج: نقيض الإنسان.

[78] Aralarında bir yönden genellik-özellik [yani eksik girişimlilik] ilişkisi bulunan iki şeyin çelişikleri, tikel olarak ayrışırlar (*cüz'î tebâyün*). Çünkü o ikisi, eğer canlı-olmayan ve insan [örneği] gibi beraberce tek bir şeye asla yüklenmezlerse aralarında tümel bir ayrışma (*küllî mübâyenet*) vardır. Yine ikisi, eğer canlı-olmayan ve beyaz-olmayan [örneği] gibi birlikte doğru olurlarsa, bu ikisinden her biri diğerinin kendisiyle ve çelişiğiyle birlikte doğru olur. Diğerinin kendisiyle birlikte doğru olduğunda, onunla çelişiği arasında bu durumda bir ayrılık söz konusu olur. Bu ayrılık ise tümel değildir. Çünkü başka bir durumda diğerinin çelişiğiyle birlikte doğru olur. Öyleyse tikel ayrışma, her iki varsayımda da gereklidir. Zira tümel ayrışmanın tikel ayrışmayı gerektirmesi zorunludur.

[79] İki ayrı şeyin çelişikleri de yine bu delil sebebiyle tikel olarak ayrışırlar. Çelişikleri arasında tümel ayrılık olan iki şeyin örneği mevcut ve ma'dûmdur. Çelişikleri arasında tikel ayrılık olan iki şeyin örneği ise insan ve attır.

[Beş Tümel]

[80] Kaplamına giren tikeller bakımından tümelin hakikati, ya kaplamına giren tikellerin hakikati olur ya bu tikellerin hakikatine dahil olur ya da onun dışında olur.

[Hakiki Tür]

[81] Eğer birincisi olursa, bu **hakiki tür**dür ve şu kısımlara ayrılır: [a] Türü şahsıyla sınırlı olan. Yani varlıkta bu türden sadece tek bir şahıs bulunmaktadır. Söz gelimi on akıldan her biri ve yedi gezegen böyledir. İşte bu, sadece hususiyet bakımından "O nedir?" sorusunun cevabında söylenendir. [b] Türü şahsıyla sınırlı olmayan. Yani varlıkta bu türde tek bir şahıstan daha fazlası bulunmaktadır. Söz gelimi insan ve at böyledir. Bu ise ortaklıkla birlikte hususiyet bakımından "O nedir?" sorusunun cevabında söylenendir. Ortaklık bakımından olmasına gelince, çünkü fertlerinden bir grup gösterilip "O nedir?" diye sorulduğunda bu tür ile cevap verilebilir. Hususiyet bakımından olmasına gelince, çünkü tek bir şahsın mahiyeti hakkında "O nedir?" sorusunun cevabında söylenmesi mümkündür.

[٧٨] ونقيض الأمرين اللذين بينهما عموم وخصوص من وجه دون وجه يتباينان تباينا جزئيا؛ لأنهما إن لم يصدقا معا على شيء واحد أصلا كاللاحيوان والإنسان فبينهما مباينة كلية، وإن صدقا معا كاللاحيوان واللاأبيض كان كل واحد منهما صادقا مع عين الآخر ونقيضه، فإذا صدق مع عينه كان /[١٠و] بينه وبين ٥ نقيضه مباينة في تلك الصورة، ولا تكون تلك المباينة كلية لصدقه مع نقيضه في صورة أخرى. فالتباين الجزئي لازم على كل واحد من التقديرين ضرورة استلزام المباينة الكلية للمباينة الجزئية.

[٧٩] ونقيضا المتباينين يتباينان أيضا تباينا جزئيا لهذا[١] الدليل بعينه، مثال ما يكون بين نقيضيهما المباينة الكلية الموجود والمعدوم، ومثال ما يكون بين ١٠ نقيضيهما المباينة الجزئية الإنسان والفرس.

[الكليات الخمس]

[٨٠] والكلي باعتبار ما تحته من الجزئيات إما أن يكون حقيقته حقيقة ما تحته من الجزئيات، وإما أن يكون داخلا فيها، وإما أن يكون خارجا عنها.

[النوع الحقيقي]

١٥ [٨١] فإن كان الأول فهو **النوع الحقيقي** وهو ينقسم إلى [أ] ما ينحصر نوعه في شخصه أي لم يوجد منه في الوجود إلا شخص واحد ككل واحد من العقول العشرة والكواكب السبعة السيارة، وهو المقول في جواب ما هو بحسب الخصوصية المحضة. وإلى [ب] ما لا ينحصر نوعه في شخصه أي وجد[٢] منه في الوجود أكثر من شخص واحد كالإنسان والفرس، وهو المقول في جواب ما هو بحسب الشركة والخصوصية معا. أما بحسب ٢٠ الشركة فلأنه يصح أن يقال في جواب السؤال بما هو عن جماعة من أفراده، وأما بحسب الخصوصية فلأنه يصح أن يقال في جواب السؤال بما هو عن ماهية شخص واحد.

---

١ ب ا: بهذا
٢ ج – وجد

[82] Öyleyse hakiki tür, "O nedir?" sorusunun cevabında tek bir şeye ya da hakikatleri aynı olan birden çok şeye söylenen tümeldir. İstersen şöyle de diyebilirsin: "Hakiki tür, 'O nedir?' sorusunun cevabında hakikatleri aynı olan birden çok şeye söylenen tümeldir." "Birden çok şey"i, türü şahsıyla sınırlı olanları da dahil etmek için "tasavvur edilen fertler." şeklinde açıklarsın.

[Cins ve Fasıl]

[Mahiyetin Cüzleri Mutlak Cins ve Fasılla Sınırlıdır]

[83] Eğer ikincisi olursa, ki bu tümelin, kaplamına giren tikellerin mahiyetine dahil olmasıdır, şöyle deriz: Bu tümel, mutlak cins ve mutlak fasıl ile sınırlıdır. Çünkü eğer sadece ortaklık bakımından "O nedir?" sorusunun cevabında söylenebiliyorsa **cins**tir. Söylenemiyorsa, mahiyete özgü olsun ya da olmasın **fasıl**dır: İnsana nispetle düşünende olduğu gibi mahiyete özgü ise [fasıl olmasının gerekçesi] açıktır. Mahiyete özgü olmamasına gelince çünkü bu durumda her bir mahiyetin parçası olamaz. Aksi halde kendisinin ve basit mahiyetlerin bir parçası olurdu ki bunların ikisi de muhaldir: Birincisinin muhal olmasının sebebi, parçanın bütünden önce gelmesinin zorunlu olması ve bir şeyin kendisinden önce gelmesinin imkansız olmasıdır. İkincisinin muhal olmasına gelince, çünkü bu durumda basit mahiyetlerin basit mahiyetler olmaması gerekirdi. Mahiyetlerden her birinin parçası olmadığında, zorunlu olarak bazılarının da parçası olmaz. Dolayısıyla mahiyete özgü olmayan fasıl, parçası olduğu mahiyeti, parçası olmadığı mahiyetten ayırır. Bu, insana nispetle duyumsayan ve iradeyle hareket eden gibidir.

[84] **İtiraz**: [a] Mahiyete özgü olduğunda, bu tümelin fasıl olduğunu kabul etmiyoruz. Bu ancak, şayet tüm var olanlar bu faslın kendisine özgü olduğu mahiyeti kapsamasaydı lâzım gelirdi ki böyle bir şey memnudur. [b] Bunu kabul etsek bile, niye mahiyetin parçası olan tümelin tüm mahiyetlerin bir parçası olmadığında, fasıl olduğunu söylediniz? Bu ancak bu tikel olumsuz, faslın kendisinin bir parçası olmaması durumunda doğru olmasaydı lâzım gelirdi. Bu ise memnudur. Çünkü söz konusu tikel olumsuz önermenin bu durumda [yani kendisinden bir parça olmaması] doğru olması mümkündür. Bu durumda bu, fasıl olmaz. Zira kendisi dışındakileri kendisinden ayırması imkansızdır. Çünkü varlığının kendinde olması zorunludur.

[٨٢] فالنوع الحقيقي إذن هو الكلي المقول على واحد أو على كثيرين متفقين بالحقائق في جواب ما هو. وإن شئت قلت: «هو الكلي المقول على كثيرين متفقين بالحقائق في جواب ما هو»، وفسرت الكثيرين بالأفراد[١] المتصورة ليندرج فيه ما ينحصر نوعه في شخصه.

٥ **[الجنس والفصل]**

[انحصار أجزاء الماهية في الجنس والفصل المطلقين]

[٨٣] وإن كان الثاني وهو أن يكون الكلي داخلا في ماهية ما تحته من الجزئيات فنقول: هو منحصر في الجنس والفصل المطلقين؛ لأنه إن كان صالحا لأن يقال في جواب ما هو بحسب الشركة المحضة فهو **الجنس** وإلا كان[٢] **فصلا** سواء اختص بها أو لم يختص: أما إذا اختص بها كالناطق بالنسبة إلى الإنسان /[١٠ظ] فظاهر، ١٠ وأما إذا لم يختص بها فلأنه حينئذ لا يكون جزءا من كل واحدة من الماهيات، وإلا لكان جزءا من نفسه ومن الماهيات البسيطة، وهما محالان: أما الأول فلوجوب تقدم الجزء على الكل، وامتناع تقدم الشيء على نفسه، وأما الثاني فلأنه حينئذ يلزم أن لا تكون الماهية البسيطة ماهية بسيطة، وإذا لم يكن جزءا من كل واحدة من الماهيات لا يكون جزءا من بعضها ضرورة، فيميز[٣] الماهية التي هو جزء منها ١٥ عما ليس جزءا منه، وذلك مثل الحساس والمتحرك بالإرادة بالنسبة إلى الإنسان.

[٨٤] **لا يقال**: لا نسلم [ا] أنه إن[٤] كان مختصا بها كان فصلا، وإنما يلزم ذلك إن لو لم يكن جميع الموجودات مشتملا على الماهية التي هو مختص بها، وهو ممنوع. [ب] سلمناه؛ لكن لم قلتم بأنه إذا لم يكن جزءا من جميع الماهيات كان فصلا؟ وإنما يلزم ذلك إن لو لم يكن صدق هذه السالبة الجزئية بكونه ليس ٢٠ جزءا من نفسه، وهو ممنوع لجواز أن يكون صدقها بذلك. وحينئذ لا يكون فصلا لامتناع أن يميز ما عداه عن نفسه ضرورة وجوده في نفسه أيضا.

---

١ ج ف + المتوهمة
٢ ب: لكان
٣ ج: فمميز.
٤ ب: إذا

[85] Birinciye **şöyle cevap veririz**: Ona özgü olduğunda, bu mahiyeti diğer mahiyetlerden ayıran bir fasıl olması gerekir. Çünkü bu durumda bu mahiyet, var olan tüm mahiyetlerin bir parçası olmaz. Aksi takdirde bu mahiyet basit olanın bir parçası olurdu ki bu da muhaldir.

5 [86] İkinciye şöyle cevap veririz: Şöyle dememiz yeterlidir: Daha önce geçtiği üzere bu durumda mahiyetin parçası olan tümel, kendisi dışındaki tüm mahiyetlerin bir parçası değildir. O, mahiyetinin bir parçasıdır ve mahiyetini, parçası olmadığı diğer şeylerden ayırır.

[87] Yahut şöyle deriz: Mahiyetin parçası, başka bir mahiyetin parça-
10 sı olmadığında, o mahiyete özgü olur. Öyleyse bu parça fasıldır. Çünkü mahiyeti, kendisiyle cinste veya varlıkta ortak olan şeylerden ayırt eder. [Mahiyetin parçası] eğer başka bir mahiyetin de parçası olursa, söz konusu parça iki mahiyet arasındaki ortak parçanın tamamı ise bu durumda bu parça cinstir. Çünkü cins, hakikatleri farklı olan çok şeye "O nedir?"
15 sorusunun cevabında söylenendir. Söz konusu parça, iki mahiyet arasında ortak olan parçanın tamamı olmazsa, bu durumda ikisi arasında ortak olan parçanın bir parçası olur. Çünkü iki mahiyet arasında ortaktır. O halde ikisi arasında ortak olan parçaya eşit olması gerekir ki böylece cinsin faslı olsun. Aksi halde ondan daha genel ya da daha özel olur. İkincisi muhaldir.
20 Aksi takdirde özel olmaksızın genel olanın varlığı mümkün olduğundan dolayı, parçası olmaksızın iki mahiyet arasında ortak olan parçanın tamamının varlığı mümkün olurdu ki bu da muhaldir.

[88] Birincisi de aynı şekilde muhaldir. Aksi halde iki mahiyet arasında ortak olan parçanın tamamı ile diğerleri arasında ortak olurdu. İkisi arasın-
25 da ortak olan parçanın tamamı mahiyette mevcuttur. Dolayısıyla mahiyet ile bu diğerleri arasında ortak olur. İki mahiyet arasında ortak olan parçanın tamamı olursa, ifade edildiği üzere cins olur. Aksi halde ikisi arasında ortak olan parçanın tamamının bir kısmı olurdu. Bu durumda ise ya ondan daha genel ya daha özel ya da ona eşit olurdu. Eğer eşit olursa, yine
30 cinsin faslı olur. Daha özel olursa, bahsi geçen muhal gerekir. Daha genel olursa da ya teselsül gerekir ya da mahiyet ile mahiyetin dışındakiler arasında ortak olan kısmın tamamına eşit olana ulaşılması gerekir. Birincisi muhaldir. Böylece ikincisi olduğu netleşir ve dolayısıyla yine cinsin faslı olur.

[٨٥] **لأنا نجيب** عن الأول بأنه إذا كان مختصا بها وجب أن يكون فصلا يميز هذه الماهية عن غيره؛ لأن تلك الماهية حينئذ لا تكون جزءا من جميع الماهيات الموجودة، وإلا لكان[١] جزءا من البسيط، وهو محال.

[٨٦] وعن الثاني أنه يكفينا أن نقول: هو حينئذ ليس جزءا من جميع ما عداها من الماهيات لما مرّ، فهو[٢] جزء منها فيميزها عما ليس جزءا منه.

[٨٧] أو نقول: جزء الماهية إن لم يكن جزءا لماهية أخرى كان مختصا بها، فكان فصلا؛ لأنه يميزها عما يشاركها في الجنس أو في الوجود. وإن كان جزءا من ماهية أخرى فإن كان تمام الجزء المشترك بينهما كان جنسا لكونه مقولا على كثيرين مختلفين بالحقائق في جواب ما هو حينئذ، وإن لم يكن تمام الجزء المشترك بينهما حينئذ كان جزءا من تمام الجزء المشترك بينهما لكونه مشتركا بينهما، فيجب أن يكون[٣] مساويا لتمام الجزء المشترك بينهما حتى يكون فصل جنس. وإلا /[١١و] لكان أعم منه أو أخص، والثاني محال وإلا لجاز[٤] وجود تمام الجزء المشترك بينهما بدون جزئه لجواز وجود العام بدون الخاص، وإنه محال.

[٨٨] والأول أيضا محال، وإلا لكان[٥] مشتركا بين تمام الجزء المشترك بينهما وغيره، وتمام الجزء المشترك بينهما موجود في الماهية، فيكون مشتركا بين الماهية وذلك الغير، فإن كان تمام الجزء المشترك بينهما كان جنسا لما مرّ،[٦] وإلا لكان بعضا من تمام الجزء المشترك بينهما وحينئذ إما أن يكون أعم منه أو أخص أو مساويا، فإن كان مساويا كان فصل جنس أيضا، وإن كان أخص لزم المحال المذكور، وإن كان أعم لزم إما التسلسل أو الانتهاء إلى ما يساوي تمام الجزء المشترك بين الماهية وغيرها: والأول محال فتعين الثاني، فكان فصل جنس أيضا.[٧]

---

١ ب ا: لكانت
٢ ج ا: وهو.
٣ ج: «يلزم المدعى أو المحال لأنه إن كان» بدل من «فيجب أن يكون».
٤ ج: «فلزوم المدعى ظاهر وإن كان أخص يلزم المحال وهو جواز» بدل من «وإلا لكان أعم منه أو أخص والثاني محال وإلا لجاز»
٥ ج: «وإن كان بدل من «الخاص وإنه محال والأول أيضا محال وإلا لكان»
٦ ج + فيلزم المدعى أيضا
٧ ج: «ادعيناه من الأمرين والثاني وهو المحال ظاهر الفساد فتعين الأول وهو المدعى» بدل من «يساوي تمام الجزء المشترك بين الماهية وعلوها والأول محال فتعين الثاني فكان فصل جنس أيضا»

Öyleyse mahiyetin parçasının mutlak cins ve mutlak fasıl ile sınırlı olduğu açığa çıkmıştır. Bu burhânda incelikli bir men‘ vardır. Etraflıca düşündüğünde onu bilirsin.

[Cins]

[89] **Cins**, hakikatleri farklı olan birden çok şeye "O nedir?" sorusunun cevabında söylenen tümel olarak resmedilir (betimleme). "Hakikatleri farklı olan" sözümüzle tür, son fasıl ve alt hâssa dışarıda kalır. "O nedir sorusunun cevabında" sözümüzle ise cinsin faslı, hâssa ve genel araz dışarıda kalır.

[90] Cins, bir mahiyete ve bu mahiyete o cinste ortak olan tüm mahiyetlere ["O nedir?" sorusunda] cevap olmaya elverişli ise **yakın cins**tir. Örneğin insana nispetle canlı böyledir. Nitekim insan ve herhangi bir canlı [için "O nedir?" diye] sorulduğunda, bu ikisinin cevabında "canlı" denmesi doğru olur.

[91] Eğer cins bir mahiyete ve onunla cinste ortak olanların bazısı için ["O nedir?"] sorusunun cevabında söylenmeye elverişli fakat o mahiyet ve diğer ortaklar için ["O nedir?"] sorusunun cevabında söylenmeye elverişli değilse **uzak cins**tir. Söz gelimi insana nispetle büyüyen cisim böyledir. Nitekim insan ve bitki için ["O nedir?"] diye sorulduğunda, bu ikisinin cevabında "büyüyen cisim" denmesi doğru olur. Ama insan ve at için ["O nedir?"] diye sorulduğunda, bu ikisinin cevabında "büyüyen cisim" denmesi doğru olmaz aksine "canlı" denmesi doğrudur. Çünkü cevabın, insan ve at arasındaki ortak parçanın tamamı olması gerekir. İşte insan ve ata nispetle ortak parçanın tamamı canlıdır, yoksa büyüyen cisim değildir. Aksine büyüyen cisim, insan ile bitki arasındaki ortak parçanın tamamıdır. Dolayısıyla kendileri hakkında sorulduğunda, insan ve bitkinin cevabında büyüyen cismin söylenmesi doğru olur.

[O Nedir? Sorusunun Cevabında Söylenen, O Nedir Yolunda Bulunan ve O Nedir? Sorusunun Cevabına Dahil Olan]

[92] "O nedir?" sorusu ile bir mahiyet sorulduğunda bu sorunun cevabında söylenmeye elverişli olan şey, **"O nedir?" sorusunun cevabında söylenen** olarak adlandırılır. Örneğin insan için "O nedir?" sorusunun cevabında söylenen "düşünen canlı" gibi.

فظهر أن جزء الماهية منحصر في الجنس والفصل المطلقين.[1] وفي هذا البرهان منع دقيق إذا تأملت فيه عرفته.[2]

[الجنس]

[٨٩] ورسم **الجنس** بأنه الكلي المقول على كثيرين مختلفين بالحقائق في جواب ما هو. فبقولنا: «مختلفين بالحقائق» يخرج النوع والفصل الأخير والخاصة السافلة، وبقولنا: «في جواب ما هو» فصل الجنس وخاصة والعرض العام.

[٩٠] **والجنس قريب** إن صلح لأن[3] يكون جوابا عن الماهية وعن كل واحدة من الماهيات المشاركة لها في ذلك الجنس كالحيوان بالنسبة إلى الإنسان، فإنه إذا سئل عنه وعن أي واحد كان من الحيوانات فإنه يصح أن يقال في جوابهما: الحيوان.

[٩١] **وبعيد** إن صلح لأن يقال في جواب السؤال عنها وعن بعض مشاركاتها فيه ولا يصلح لأن يقال في جواب السؤال عنها وعن البعض الآخر كالجسم النامي بالنسبة إلى الإنسان، فإنه إذا سئل عنه وعن النبات يصح أن يقال في جوابهما: الجسم النامي، وأما إذا سئل عنه وعن الفرس فلا يصح أن يقال في جوابهما: الجسم النامي؛ بل الحيوان؛ لأن الجواب يجب أن يكون تمام الجزء المشترك بينهما، والحيوان كذلك بالنسبة إليهما دون الجسم النامي؛ بل الجسم النامي تمام الجزء المشترك بينه وبين /[١١ظ] النبات، فلذلك صح أن يقال في جوابهما إذا سئل عنهما.

[فائدة في المقول في جواب ما هو والواقع في طريق ما هو والداخل في جواب ما هو]

[٩٢] وإذا سئل بما هو عن ماهية فالذي يصلح لأن يقال في جوابها يسمى **مقولا في جواب ما هو**، مثل الحيوان الناطق المقول في جواب السؤال عن الإنسان بما هو.

---

١ ج – المطلقين

٢ في هامش ج: وهو أن نقول: لا نسلم أنه لو كان أعم لكان جزءا من تمام المشترك بينهما وبين ماهية أخرى لجواز أن يكون ذلك جزءا من الماهيتين وعرضا عاما للثالثة وجوابه أن نقول: مرادنا بكونه أعم من تمام المشترك أعم بالجزئية [...] إما أن يكون مساويا لتمام المشترك أو أعم أو أخص فلا يرد ما قال.

٣ ج: أن

"O nedir?" sorusunun cevabında söylenenin parçalarına gelince, mutâbakat yoluyla söylenen her parça **o nedir yolunda bulunan** (*vâkı'*) olarak adlandırılır. Söz gelimi bahsi geçen örnekteki canlı ve düşünen böyledir. Tazammun yoluyla söylenen her parça ise **o nedir sorusunun cevabına dahil olan** diye isimlendirilir. Mesela cisim, duyumsayan ve irade ile hareket edenden her biri böyledir. Nitekim canlı, bunların her birine tazammun yoluyla delâlet eder ve dolayısıyla bunların her biri tazammun yoluyla cevapta zikredilmiş olur.

[Cinsin Mertebeleri]

[93] Cins, eğer tüm cinslerin üstünde olursa, **yüksek cins** (*el-cinsü'l-âlî*) ve cinslerin cinsi (*cinsü'l-ecnâs*) olarak adlandırılır. Örneğin cevher böyledir. Tüm cinslerin altında olursa, **aşağı cins** (*el-cinsü's-sâfil*) ve **son cins** (*el-cinsü'l-ahîr*) olarak adlandırılır. Söz gelimi canlı böyledir. Bazılarının altında ve bazılarının üstünde olursa da **orta cins** (*mütevassıt*) olarak adlandırılır, büyüyen cisim ve cisim gibi. Eğer ne üzerinde ne de altında bir cins bulunursa, **tek cins** (*cins-i müfred*) olarak adlandırılır ki varlıkta bunun örneği yoktur. [Fakat] bazen bunun örneği olarak "akıl" zikredilir. Bu ise ancak şöyle dediğimizde doğru olur: "Cevher, aklın cinsi değildir." Bu dört kısma ayrılan mutlak cins, bu dördünün cinsidir.

[94] Sonra eğer "Maruzların (arız olunan) mahiyetçe farklı oluşu, bunlara arız olan arızların da mahiyetçe farklı olmasını gerektirir." dersek, bu mertebede cinslerin cinsi son tür olmaz. Aksine "O nedir?" sorusunun cevabında hakikatleri birbirinden farklı birden çok şeye söylendiği için orta cins olur. Eğer bunu [yani söz konusu arızların farklılığını] gerektirmezse, son tür olur. Çünkü "O nedir?" sorusunun cevabında hakikatleri birbirinden farklı birden çok şeye söylenir.

[95] **Burada bir sorun vardır**. Çünkü maruzların mahiyetçe farklılığının, bunlardaki arızların farklılığını gerektirmemesinden, söz konusu arızların mahiyetçe aynı olmaları lâzım gelmez. Çünkü bu arızların mahiyet bakımından farklı olmaları mümkündür. Bunun nedeni maruzlarının farklılığının bunu gerektirmesi değildir, aksine doğru olan şöyle denmesidir: "Yüksek cinslerin tabiatlarına arız olan arızlar -yani her birinin yüksek cins olması- eğer mahiyetçe farklı olurlarsa cinslerin cinsi, orta tür olur ve eğer mahiyetçe aynı olurlarsa da son tür olur."

وأما أجزاء المقول في جواب ما هو فأي جزء يكون مذكورا بالمطابقة يسمى **واقعا في طريق ما هو**، مثل كل واحد من الحيوان والناطق في المثال المذكور، وأي جزء يكون مذكورا بالتضمن يسمى **داخلا في جواب ما هو**، مثل كل واحد من الجسم والحساس والمتحرك بالإرادة، فإن الحيوان دل على كل واحد منها بالتضمن، فيكون كل واحد منها مذكورا في الجواب بالتضمن.

[مراتب الأجناس]

[٩٣] والجنس إن كان فوق جميع الأجناس يسمى **جنسا عاليا** و**جنس الأجناس** كالجوهر، وإن كان تحت جميعها يسمى **جنسا سافلا** و**أخيرا** كالحيوان، وإن كان فوق بعضها وتحت البعض الآخر يسمى **جنسا متوسطا** كالجسم النامي والجسم، وإن لم يكن فوقه جنس ولا تحته جنس يسمى **جنسا مفردا**، ولم يوجد له مثال في الوجود، وقد يذكر في مثاله العقل، وهو إنما يصح إذا قلنا: إن الجوهر ليس بجنس للعقل. والجنس المطلق المنقسم إلى هذه الأربعة جنس لهذه الأربعة.

[٩٤] ثم إن قلنا: «إن اختلاف المعروضات في الماهية يقتضي اختلاف العوارض العارضة لها في الماهية» لم يكن جنس الأجناس في هذه المرتبة نوعا أخيرا؛ بل جنسا متوسطا لكونه مقولا على كثيرين مختلفين بالحقائق في جواب ما هو، وإن لم يقتض ذلك كان نوعا أخيرا لكونه[١] مقولا على كثيرين متفقين بالحقائق في جواب ما هو.[٢]

[٩٥] **وفيه نظر**؛ لأنه لا[٣] يلزم من عدم اقتضاء اختلاف المعروضات في الماهية اختلاف العوارض فيها[٤] اتفاقُها في الماهية لجواز أن تكون مختلفة بالماهية، لا لأن اختلاف معروضاتها اقتضى ذلك؛ بل الصحيح أن يقال: العوارض العارضة لطبائع الأجناس العالية -وهي كون كل واحد منها جنسا عاليا- إن كانت مختلفة بالماهية كان جنس الأجناس نوعا متوسطا، وإن كانت متفقة بالماهية كان نوعا أخيرا.

---

١ ج - لكونه
٢ في هامش ج: إن المراد بجنس الأجناس ما هو المصطلح لإطلاق الجنس في الموضعين.
٣ ج - لا
٤ ف: منها

[Fasıl]

[96] Fasla gelince, **Şeyh** *İşârât*'ta onu, "Mahiyeti cinste veya varlıktaki ortaklarından ayıran tümel" olarak resmederken[1] *Kitâbü'ş-Şifâ*'da, "Mahiyeti, cinsteki ortaklarından ayıran tümel" olarak betimledi.[2] Birincisi daha geneldir ve faslı bununla açıklamak gerekir. Aksi halde mahiyetin parçası, mutlak cins ve mutlak fasıl ile sınırlanmış olmaz. Çünkü yüksek cins ve son fasılda olduğu gibi bir mahiyetin birbirine eşit iki veya daha fazla parçadan oluşması ve bu parçalardan hiçbirinin cins olmaması -ki bu açıktır- ve benzer şekilde fasıl olmaması mümkündür. Çünkü bu mahiyetin bir cinsi yoktur ki bir de fasıl o mahiyeti bu cins bakımından ortak olduğu diğer mahiyetlerden ayırsın. Faslı **Şeyh**'in *İşârât*'ta belirttiği gibi açıkladığımızda ise bu parçalardan her biri fasıl olur. Çünkü [*İşârât*'taki] fasıl, mahiyeti "varlıkta" ortak olduğu diğer şeylerden ayırmaktadır. Dolayısıyla *İşârât*'ta geçen açıklamaya göre bir mahiyetin iki veya daha fazla fasıldan oluşması mümkündür. Fakat bu durum, *Kitâbü'ş-Şifâ*'daki açıklamaya göre mümkün değildir.

[97] **Şeyh**, -türün cinsten olan payının, varlığa ancak bu cinse fasıl bitişmesi ile dahil olacağı anlamında- faslın, cinsin varlığının illeti olduğu görüşünü tercih etti. Bu anlamıyla faslın, cinsin sebebi olması zorunludur.

[98] Bazıları[3] buna şöyle delil getirdi: Şayet fasıl cinsin illeti olmasaydı, bu durumda cins de faslın illeti olmasaydı, her biri diğerinden müstağni olurdu. Dolayısıyla da bu ikisinden tek bir hakikat ortaya çıkmazdı. Eğer cins faslın illeti olursa, cinsin var olduğu tüm durumlarda faslın tahakkuk etmesi gerekirdi. Her iki sonucun da (*lâzımâni*) fesadı açıktır.

[99] Bu delil zayıftır. Çünkü eğer bu kimseler illet ile tam illeti kastettilerse, ne fasıl cinsin ne de cins faslın illetidir. Fakat bundan, her birinin diğerinden müstağni olması lâzım gelmez. Çünkü tam illetin parçası veya şartı olarak, cins ve fasıldan birinin, diğerinin varlığında ihtiyaç duyulan şey (*muhtâc ileyh*) olması mümkündür.

---

1 İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-tenbîhât,* c. 1, s. 175.
2 İbn Sînâ, *Kitâbü'ş-Şifâ: Medhâl*, s. 82.
3 Fahreddin Râzî, *Mantıku'l-Mülahhas*, s. 74.

[الفصل]

[٩٦] وأما الفصل فرسمه **الشيخ** في الإشارات بأنه الكلي الذي يميز الماهية عما يشاركها /[١٢و] في الجنس أو في الوجود،[١] وفي الشفاء بأنه الكلي الذي يميز الماهية عما يشاركها في الجنس،[٢] والأول أعم وبه يجب أن يفسر الفصل، وإلا لم ٥ ينحصر جزء الماهية في الجنس والفصل المطلقين لجواز تركب ماهية كالجنس العالي والفصل الأخير من جزأين أو أجزاء متساوية، وعدم كون شيء[٣] من تلك الأجزاء جنسا، وهو ظاهر، وفصلا أيضا؛ إذ ليس لتلك الماهية جنس حتى يميزها عما يشاركها في ذلك الجنس. وأما إذا فسرنا الفصل بما ذكره في الإشارات كان كل واحد منها فصلا؛ لأنه يميز الماهية عما يشاركها في الوجود، فعلى التفسير المذكور ١٠ في الإشارات جاز تركب ماهية من فصلين أو فصول، ولا يجوز ذلك بالتفسير المذكور في الشفاء.

[٩٧] وذهب **الشيخ** إلى أن الفصل علة لوجود الجنس على معنى أن حصة النوع من الجنس لا يدخل في الوجود إلا إذا قارنها الفصل، وعليته له بهذا المعنى ضرورية.

١٥ [٩٨] واحتج بعضهم[٤] عليها بأن الفصل لو لم يكن علة للجنس فالجنس إن لم يكن علة له استغنى كل منهما عن الآخر، فلا يحصل منهما حقيقة متحدة، وإن كان علة له وجب تحقق الفصل في جميع صور وجود الجنس، واللازمان ظاهر الفساد.

[٩٩] وهو ضعيف؛ لأنهم إن عنوا بالعلة العلة التامة فليس شيء منهما علة للآخر، ولكن لا يلزم منه استغناء كل واحد منهما عن الآخر لجواز أن يكون ٢٠ أحدهما محتاجا إليه في وجود الآخر بأن يكون جزءا من علة التامة أو شرطا لها.

---

١ انظر: ابن سينا، الإشارات والتنبيهات، ج. ١، ص. ١٧٥.
٢ انظر: ابن سينا، الشفاء: المدخل، ص. ٨٢.
٣ ب: الشيء
٤ انظر: فخر الدين الرازي، الملخص، ص. ٧٤.

[100] Eğer illet ile nâkıs illeti kastettilerse, -ki illet burada kendisine ihtiyaç duyulandır- bu durumda şöyle deriz: Cinsin faslın illeti olması durumunda cinsin var olduğu her yerde faslın tahakkuk etmesinin gerekeceğini kabul etmiyoruz. Çünkü ihtiyaç duyulanın genel olarak tahakkuk etmesinden, ihtiyaç duyanın (*muhtâc*) tahakkuk etmesi lâzım gelmez. Zira ihtiyaç duyanın, bir başka şeye dayanması mümkündür.

[Mukavvim ve Mukassim Fasıl]

[101] Her fasıl, türünün mukavvimidir (kurucusudur); yani onun bir parçasıdır. Eğer cinsi varsa, cinsinin de mukassimidir (bölenidir); yani cinsin, kendi türüne ve o cinsin altına giren diğer türlere bölünmesinin illetidir.

[102] Üstte olanın mukavvimi olan her fasıl, altta olanın mukavvimidir. Çünkü üstte olan alttakinin bir parçasıdır ve parçanın parçası, parçadır. [Ancak] alttakinin mukavvimi olan her fasıl, üsttekinin mukavvimi değildir. Çünkü her altta bulunanın faslı, alttakinin mukavvimidir. Fakat üstündekinin mukavvimi değildir. Bu açıktır.

[103] Yine altta olanın mukassimi olan her fasıl, üsttekinin de mukassimidir. Çünkü fasıl altta bulunanı iki şeye taksim ettiğinde, bu iki şeyin her birinde bulunur. Altta olanın bir şeydeki varlığı, üsttekinin de bu şeydeki varlığını gerektirir. Zira bütünün varlığı, parçanın varlığını gerektirir. İşte "Fasıl altta bulunanı taksim ettiğinde, üsttekini de taksim eder." sözümüzün anlamı bundan başka bir şey değildir. Üsttekinin mukassimi olan her fasıl, alttakinin mukassimi değildir. Çünkü her tabiatın [yani mahiyetin] faslı, bu tabiatın üstünde olanı o tabiata ve başka [tabiatlara] taksim eder. Yoksa bu tabiatı ve bu tabiatın altında olanı taksim etmez.

[Hâssa ve Genel Araz]

[104] Eğer üçüncüsü olursa -ki o tümelin, altındaki tikellerin mahiyetlerinin dışında olmasıdır- bu durumda şöyle deriz: Bu tümel, ya sadece tek bir hakikatin fertlerine söylenir ya da tek bir hakikatin fertlerine ve başka hakikatin fertlerine söylenir. Birincisi **hassa**, ikincisi ise **genel araz**dır.

[١٠٠] وإن عنوا بالعلة العلة الناقصة وهي المحتاج إليه فنقول: لا نسلم أن الجنس لو كان علة للفصل لوجب تحقق الفصل في جميع صور وجود الجنس، فإنه لا يلزم من تحقق المحتاج إليه في الجملة تحقق المحتاج لجواز توقف المحتاج على شيء آخر.

٥ **[الفصل المقوم والمقسم]**

[١٠١] وكل فصل فهو مقوّم لنوعه أي جزء منه، ومقسّم لجنسه إن كان له جنس أي علة لانقسام الجنس إليه وإلى سائر الأنواع الداخلة تحته.

[١٠٢] وكل فصل قوّم العالي فهو مقوّم للسافل؛ لأن العالي جزء من السافل، وجزء الجزء جزء، وليس كل فصل قوّم السافل فهو مقوّم للعالي؛ لأن فصل كل ١٠ سافل مقوّم له وليس[١] مقوّما لما فوقه، وذلك ظاهر.

[١٠٣] وكل فصل /[١٢ظ] قسّم السافل فهو مقسّم للعالي؛ لأن الفصل إذا قسّم السافل إلى أمرين كان موجودا في كل واحد منهما، ووجود السافل في الشيء يستلزم وجود العالي فيه لاستلزام وجود الكل وجود الجزء، ولا معنى لقولنا: «إن الفصل إذا قسّم السافل قسّم العالي» إلا ذلك. وليس كل فصل قسّم[٢] العالي فهو ١٥ مقسّم للسافل؛ لأن فصل كل طبيعة يقسّم ما فوقها إليها وإلى غيرها ليس يقسّم نفسها ولا ما تحتها.

[الخاصة والعرض العام]

[١٠٤] وإن كان الثالث وهو أن يكون الكلي خارجا عن ماهية ما تحته من الجزئيات، فنقول: ذلك الكلي إما أن يكون مقولا على أفراد حقيقة واحدة فقط ٢٠ وإما أن يكون مقولا عليها وعلى أفراد غيرها، والأول هو **الخاصة** والثاني **العرض العام**.

---

١ ب + هو.
٢ ج ف: مقسم.

[105] **Şeyh** hassayı *İşârât*'ta, "sadece tek bir hakikatin fertlerine arazî olarak söylenen tümel" olarak betimledi.[1] *Kitâbü'ş-Şifâ*'da ise "sadece tek bir türün fertlerine zâtî olmayacak şekilde söylenen tümel" olarak betimledi.[2] Birincisi daha geneldir ve hassayı onunla açıklamak gerekir. Böylece bu hassa, yüksek cinsin, orta cinsin, alt cinsin ve hakiki türün hassalarını içerir. Çünkü bir şeyin hassası, bu şey ister cins ister tür olsun, sadece o şeyde bulunandır.

[106] Genel araza gelince **Şeyh** onu, "hakikatleri farklı olan birden çok şeye arazî olarak söylenen tümel" olarak betimledi.[3] "Hakikatleri farklı olan" sözümüz ile tür, türün faslı ve hassası dışarıda kalır. "Arazî olarak" sözümüz ile ise cins ve cinsin faslı dışarıda kalır.

[Şâmil Olan ve Olmayan, Lâzım ve Mufârık Araziler]

[107] Hâssa ve genel arazdan her biri, insana nispetle bilfiil yazı yazma ve beyaz örneğinde olduğu gibi ya fertlerin hepsini kapsamaz ya da kapsar. Fertlerin hepsini kapsayan ise eğer arız olduğu şeyden ayrılması mümkün olursa mufârık (*ayrık*) olur. Söz gelimi insana nispetle bilfiil gülme ve bilfiil yürüme böyledir. Eğer ayrılması imkansız olursa lâzım olur. Örneğin insana kıyasla bilkuvve gülme ya da bilkuvve yürüme gibi.

[Mutlak ve İzâfî Hassa]

[108] Hâssa bazen mutlak olur ki o, ancak bu türde bulunur. Örneğin insana nispetle yazı yazma gibi. Bazen de izâfî olur ki o, bu türün dışında olanların bazısında bulunur ve bazısında bulunmaz. Mesela şiddetlilik ve zayıflığı kâbil olmamak böyledir. Nitekim bu, cevherin hassasıdır. Ancak bu durum, cevherin dışındaki tüm şeylere kıyasla değildir. Benzer şekilde nicelik ve söz gelimi teklik, çiftlik ve düz olma (*istikâme*) gibi niteliğin bazı kısımları da böyledir. Bu iki kısma ayrılan hassa, türün dışında kalanların bazısında bulunmaması anlamında hassadır.

---

1 İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-tenbîhât,* c. 1, s. 175.
2 İbn Sînâ, *Kitâbü'ş-Şifâ: Medhâl*, s. 85.
3 İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-tenbîhât,* c. 1, s. 175.

[١٠٥] أما الخاصة فرسمها **الشيخ** في الإشارات بأنها كلية مقولة على أفراد حقيقة واحدة فقط قولا عرضيا،[١] وفي الشفاء بأنها كلية مقولة على أفراد نوع واحد فقط قولا غير ذاتي.[٢] والأول أعم وبه يجب أن يفسر الخاصة ليندرج فيها خاصة الجنس العالي والجنس المتوسط والجنس السافل والنوع الحقيقي؛ لأن خاصة الشيء هي التي لا توجد إلا فيه سواء كان ذلك الشيء جنسا أو نوعا. ٥

[١٠٦] وأما العرض العام فرسمه بأنه الكلي المقول على كثيرين مختلفين بالحقائق قولا عرضيا،[٣] فبقولنا: «مختلفين بالحقائق» يخرج النوع وفصله وخاصته، وبقولنا: «قولا عرضيا» الجنس وفصله.

[العرضي الشامل وغير الشامل واللازم والمفارق]

١٠ [١٠٧] وكل واحد من الخاصة والعرض العام إما **غير شامل** لجميع الأفراد كالكتابة بالفعل والبياض بالنسبة إلى الإنسان، وإما **شامل** لها، وهو إما **مفارق** إن جاز انفكاكه عن معروضه كالضحك بالفعل والمشي بالفعل بالنسبة إليه وإما[٤] **لازم** إن امتنع انفكاكه عنه كالضحك بالقوة والمشي بالقوة بالقياس إليه أيضا.

[الخاصة المطلقة والإضافية]

١٥ [١٠٨] والخاصة قد تكون **مطلقة** وهي التي لا توجد في غير ذلك النوع كالكتابة بالنسبة إلى الإنسان، وقد تكون **إضافية** وهي التي لا توجد في بعض ما يغايره دون البعض كعدم قبول الاشتداد والضعف، /[١٣و] فإنه خاصة للجوهر؛ لكن لا بالقياس إلى كل ما يغايره، فإن الكم وبعض أقسام الكيف كالفردية والزوجية والاستقامة كذلك. والخاصة المنقسمة إلى هذين القسمين هي الخاصة بمعنى أنها ٢٠ لا توجد في بعض ما يغاير النوع.

---

١ انظر: ابن سينا، الإشارات والتنبيهات، ج. ١، ص. ١٧٥.
٢ انظر: ابن سينا، الشفاء: المدخل، ص. ٨٥.
٣ انظر: ابن سينا، الإشارات والتنبيهات، ج. ١، ص. ١٧٥.
٤ ج – إما

[Basit ve Mürekkep Hassa]

[109] Hassa, bazen **basit** olur, -ki daha önce (yukarıda) geçmişti, bazen de **bileşik** olur. Bileşik hassa, her biri o türden daha genel olan şeylerden oluşur. Fakat bunlar birbirleriyle kayıtlandığında, o türe eşit bir sıfat ortaya çıkar. Söz gelimi onların niteliği şöyle tarif etmeleri gibi: "Tasavvuru, kendisi ve taşıyıcısı dışında başka bir şeyin tasavvurunu icap etmeyen ve kendi mahallinde bölünmeyi ve bölünmemeyi öncelikli olarak gerektirmeyen karar kılmış heyettir." Bu kayıtlardan her biri, nitelik ile onun dışındakiler arasında ortaktır. Fakat bu kayıtların hepsi birden, sadece nitelikte bulunurlar.

[110] Bu araz yani genel araz, cevherin kasîmi olan araz değildir. Çünkü genel araz, araz olmaksızın da tahakkuk etmektedir. Söz gelimi beyaz böyledir. Nitekim beyaz, cevher olmakla birlikte genel arazdır.

[Açık Olan ve Olmayan Lâzım]

[111] Sonra, ister hâssa ister genel araz olsun mahiyetin lâzımı bazen **açık** (*beyyin*) ve bazen de **açık olmayan** (*gayr-ı beyyin*) olur. Açık olan lâzımı iki şeyle açıkladılar. Bunlardan biri, mahiyetin tasavvurundan, kendisinin tasavvuru gereken lâzımdır. Örneğin dört için çiftlik gibi. İkincisi ise mahiyetin ve kendisinin tasavvurundan, kendisinin mahiyetin lâzımı olduğuna dair zihnin kesinlik elde etmesi gereken lâzımdır. Birincisi ikincisinden daha özeldir. Çünkü her lâzım ki mahiyetin tasavvuru kendi tasavvurunu gerektirir, bu lâzımın mahiyetle birlikte tasavvuru, kendisinin mahiyete lüzûmuna dair zihnin kesinliğinde yeterlidir. Ancak mahiyetle birlikte tasavvuru, kendisinin mahiyete lüzûmuna dair zihnin kesinliğinde yeterli olan her lâzım, mahiyetin tasavvuru kendi tasavvurunu gerektiriyor değildir. Nitekim her ne zaman "mümkün" ve "müessire ihtiyaç duyma" mefhumlarını tasavvur etsek, mümkünün bir müessire muhtaç olduğuna dair kesinliği elde ederiz. Bununla birlikte mümkün mefhumunun tasavvur edilmesi, onun bir müessire ihtiyaç duyduğunu tasavvur etmeyi gerektirmez.

[112] Açık olmayan lâzıma gelince, birinci anlamda o, mahiyetin tasavvuru, kendisinin tasavvurunu gerektirmeyendir. İkinci anlamda ise o, bu lâzımın mahiyetin lâzımı olduğuna dair zihnin kesinliği elde etmesi için mahiyetin ve söz konusu lâzımın tasavvurlarının yeterli olmadığı lâzımdır. Örneğin hudûsün aleme lüzûmu böyledir.

[الخاصة البسيطة والمركبة]

[١٠٩] والخاصة قد يكون **بسيطة** كما مرّ، وقد يكون **مركبة** وهي التي تكون مركبة من أمور كل واحد منها أعم من ذلك النوع؛[١] لكن إذا قيّد بعضها بالبعض حصلت صفة مساوية لذلك النوع كتعريفهم الكيفية بأنها هيئة قارّة لا يوجب تصورها تصور شيء خارج عنها وعن حاملها ولا يقتضي القسمة واللاقسمة في محله اقتضاء أوليا، فإن كل واحد من هذه القيود مشترك بين الكيفية وبين غيرها؛ لكن مجموعها لا يوجد إلا فيها.

[١١٠] وهذا العرض أعني العرض العام غير العرض القسيم للجوهر لتحققه دونه كالأبيض، فإنه عرض عام مع أنه جوهر.

[اللازم البين وغير البين]

[١١١] ثم لازم الماهية سواء كان خاصة أو عرضا عاما قد يكون **بيّنا** وقد يكون **غير بيّن**: أما البين ففسروه بأمرين: أحدهما اللازم الذي يلزم من تصور الماهية تصوره كالزوجية للأربعة، والثاني اللازم الذي يلزم من تصور الماهية وتصوره جزم الذهن بلزومه للماهية. والأول أخص من الثاني؛ لأن كل لازمٍ تصورُ الماهية يستلزم تصوره كان تصوره مع تصور الماهية كافيا في جزم الذهن بلزومه للماهية، وليس كل لازمٍ تصورُه مع تصور الماهية يكفي في جزم الذهن[٢] بلزومه للماهية كان تصور الماهية مستلزما لتصوره، فإنا متى تصورنا مفهوم الممكن والحاجة إلى المؤثر جزمنا بأن الممكن محتاج إلى المؤثر مع أن تصور مفهوم الممكن لا يستلزم تصور احتياجه إلى المؤثر.

[١١٢] وأما غير البين بالمعنى الأول فهو الذي لا يستلزم تصور الماهية تصوره، وبالمعنى الثاني هو الذي لا يكون تصورهما كافيا في جزم الذهن بلزومه للماهية كالحدوث للعالم.

---

١ ج – النوع
٢ ب: في الجزم

[İzâfî Tür]

[113] Tür lafzı, tıpkı hakiki tür için kullanıldığı gibi bazen de “O nedir?” sorusunun cevabında doğrudan/aracısız olarak (*kavlen evveliyyen*), kendisine ve başka bir tümele bir cinsin aracısız olarak söylendiği her tümel için ortaklık yoluyla kullanılır. Bu, izâfî tür olarak adlandırılır. “Sınıf”ı bu resmin dışında tutmak için söylenmeyi, “doğrudan” ile kayıtladık. Sınıf ise arazî sıfatlarla kayıtlanmış türdür, Rum ve Türk gibi. Nitekim sınıf da “O nedir?” sorusunun cevabında kendisine ve başka bir tümele bir cinsin söylendiği tümeldir ancak bu söylenme aracısız olarak değildir. Aksine, cinsin türe, türün de sınıfa yüklenmesi vasıtasıyla böyledir. Nitekim onların görüşünden bilindiği üzere yukarıda olanın aşağıda olana yüklenmesi, yukarıdakinin aşağıda bulunanın üstündekine yüklenmesi ve aşağıda olanın üstündekinin de aşağıda olana yüklenmesi vasıtasıyla olur.

[114] Bu [izâfî] türün mefhumu, hakiki türün mefhumundan başkadır. Çünkü [a] izâfî tür üstünde olana konu (*mevzû‘yyet*) olarak tahakkuk ederken hakiki tür altında olana [yani tikellere] yüklem (*mahmuliyye*) olarak tahakkuk eder ve [b] hakiki türün aksine izâfî türün cins ve fasıldan oluşması zorunludur. Zira hakiki türün feyiz veren ayrık akıllarda olduğu gibi basit olması mümkündür. Nitekim söz konusu ayrık akıllar her ne kadar bir cinsin kaplamına girseler de bu hariçte değil akılda böyledir.

[İzâfî Türün Mertebeleri]

[115] [Cinste olduğu gibi] izâfî türün de dereceleri dört tanedir. Nitekim [a] eğer bütün izâfî türlerin üzerinde olursa, **yüksek tür** (*nev‘-i âlî*) olur. Örneğin cisim böyledir. [b] Eğer hepsinin altında olursa, **aşağı** ve **son tür** (*nev‘-i sâfil ve ahîr*) olur. Mesela insan ve at gibi. [c] Eğer bazılarının üstünde ve bazılarının altında olursa, **orta tür** (*nev‘-i mutavassıt*) olur. Söz gelimi canlı böyledir. [d] Eğer üzerinde ve altında tür bulunmazsa, **tekil tür** (*nev‘-i müfred*) olur ki [tekil cinste olduğu gibi] bunun da varlıkta örneği yoktur. [Fakat] bazen bunun örneği olarak on akla söylenen “akıl” zikredilir; ancak eğer şöyle dersek [bu doğru olur]: “Akıl için cevher denmesi, tür için cins denmesi [gibidir.] On akıl için akıl denmesi ise arız olanın arız olduğu şeylere söylenmesi [gibidir]; yoksa cinsin türlerine söylenmesi [gibi] değildir.”

[النوع الإضافي]

[١١٣] ولفظ النوع كما يقال على النوع الحقيقي فقد يقال بالاشتراك على كل كلي يقال عليه وعلى كلي آخر الجنسُ في جواب ما هو قولا أوليا، ويسمى /[١٣ظ] نوعا إضافيا. وإنما قيدنا القول[١] بالأولي ليخرج عن هذا الرسم الصنف، وهو النوع المقيد بصفات عرضية كالرومي والتركي، فإنه كلي يقال عليه وعلى كلي آخر الجنس في جواب ما هو؛ لكن لا قولا أوليا؛ بل بواسطة حمل الجنس على النوع، والنوع على الصنف لما عرف[٢] من مذهبهم أن حمل العالي على السافل بواسطة حمله على ما فوق السافل، وحمل ما فوق السافل عليه.

[١١٤] ومفهوم هذا النوع مغاير لمفهوم النوع الحقيقي [أ] لتحققه بالموضوعية لما فوقه وتحقق الحقيقي بالمحمولية على ما تحته، [ب] ولوجوب تركب الأول من الجنس والفصل دون الحقيقي لجواز كونه بسيطا كالمفارقات الفياضة، فإنها وإن كانت مندرجة تحت الجنس؛ لكن في العقل لا في الخارج.

[مراتب النوع الإضافي]

[١١٥] ومراتب النوع الإضافي أيضا أربع؛ لأنه إن كان فوق جميع الأنواع الإضافية فهو **النوع العالي** كالجسم، وإن كان تحت جميعها فهو **النوع السافل والأخير** كالإنسان والفرس، وإن كان فوق بعضها وتحت بعضها فهو **النوع المتوسط** كالحيوان، وإن لم يكن فوقه نوع ولا تحته نوع فهو **النوع المفرد**، وليس له أيضا مثال في الوجود، وقد يذكر في مثاله العقل المقول على العقول العشرة؛ لكن إن قلنا: إن قول الجوهر على العقل قول الجنس على النوع، وقول العقل على العقول العشرة قول العارض على معروضاته لا قول الجنس على أنواعه.

---

١ ج – القول
٢ ب: عرفت

[116] Bu derecelerden aşağı tür, **türlerin türü** (*nev'u'l-envâ'*) olarak adlandırılır. Çünkü tür, tüm türlerin altında olduğunda ancak türlerin türü olur. Tüm türlerin altında olan da alt türden başkası değildir. Tıpkı cinsin ancak tüm cinslerin üstünde olduğu durumda **cinslerin cinsi** olması gibidir. Bu, cinslerin derecesi içinde yüksek olandır. Bundan dolayı yüksek cins için "O, cinslerin cinsidir." derken alt tür için "O, türlerin türüdür." deriz.

[117] Hakiki tür diğer bir hakiki türe kıyasla düşünüldüğünde, onun için sadece bir derece vardır. Bu ise tekil türdür. Zira iki hakiki türden birinin diğerinin üstünde olması imkansızdır. Izâfî tür hakiki türe kıyasla düşünüldüğünde ise onun için iki derece vardır: tekil tür ve yüksek tür. Yüksek tür üstünde hakiki tür bulunmayan fakat altında hakiki tür bulunan izâfî türdür. Hakiki türü izâfî türe kıyasla düşündüğümüzde, onun için iki derece vardır: Alt ve tekil tür. Eğer "On akıl için 'akıl' denmesi, arızın, maruzlarına söylenmesi [gibidir.]" dersek, on akıldan her biri tekil türe örnektir.

[118] Bu tür ile hakiki tür arasında umum husus mutlak yoktur. Çünkü orta cinslerde olduğu gibi hakiki tür olmadan izâfî tür gerçekleşirken basit mahiyetlerde olduğu gibi izâfî tür olmadan da hakiki tür gerçekleşir. Bu durumda birinin diğerinden mutlak olarak daha genel olması mümkün değildir. Evet, bunlardan her biri diğerinden bir yönden daha geneldir. Çünkü daha önce geçtiği üzere, ikisinden her biri diğerinin yüklenmediği bir şeye yüklenir ve ikisi birlikte alt türe yüklenirler. İşte özelliği bu şekilde olan her iki şeyin arasında, genelliğe dair sözünü ettiğimiz durum vardır.

[119] Yüksek cinste, bu yüksek cinsin mukavvimi olan bir faslın bulunması mümkündür. Nitekim yüksek cinsin birbirine eşit iki veya daha fazla şeyden oluşması bildiğin üzere mümkündür. Yüksek cinste, bu yüksek cinsin mukassimi olan bir fasıl bulunması ise zorunludur. Zira yüksek cinsin altında bir türün olması, bu türde de bir faslının bulunması ve bu faslın yüksek cinsin mukassimi olması zorunludur.

[120] Alt türde ise bir mukavvim fasıl bulunması zorunludur ve bu açıktır. Ancak alt türde mukassim fasıl bulunması imkansızdır. Aksi halde alt türün altında bir tür bulunurdu. Zira her şeyin mukassimi, o şeyin altında bulunan türün mukavvimidir. Şayet alt türün altında bir tür bulunsaydı, alt tür alt tür olmazdı; aksine yüksek veya orta tür olurdu.

[١١٦] والنوع السافل من هذه المراتب يسمى **نوع الأنواع**؛ لأن النوع إنما يكون نوع الأنواع إذا كان تحت جميع الأنواع، وذلك ليس إلا النوع السافل كما أن الجنس إنما يكون **جنس الأجناس** إن لو كان فوق جميع الأجناس، وذلك في مراتب الأجناس هو العالي، فلذلك قلنا للجنس العالي: إنه جنس الأجناس، وللنوع[١] السافل: إنه نوع الأنواع.

[١١٧] والنوع الحقيقي إذا اعتبر بالقياس إلى النوع الحقيقي لا يكون له إلا مرتبة واحدة، وهو النوع المفرد لامتناع أن يكون أحد النوعين الحقيقيين فوق الآخر. والنوع الإضافي إذا اعتبر بالقياس إلى النوع الحقيقي كان له مرتبتان: النوع المفرد والنوع العالي، وهو الذي ليس فوقه /[١٤و] نوع حقيقي؛ لكن تحته نوع حقيقي.[٢] وإذا اعتبرنا النوع الحقيقي بالقياس إلى النوع الإضافي كان له مرتبتان: النوع السافل والمفرد، ككل واحد من العقول العشرة إن قلنا: إن قول العقل عليها قول العارض على معروضاته.

[١١٨] وليس بين هذا النوع والنوع الحقيقي عموم مطلق لتحقق الإضافي دون الحقيقي كالأجناس المتوسطة، والحقيقي دون الإضافي كالماهيات البسيطة، وامتناع أن يكون أحدهما أعم من الآخر مطلقا مع ذلك. نعم، كل واحد منهما أعم من الآخر من وجه دون وجه لصدق كل منهما على الشيء دون الآخر عليه[٣] لما مرّ، وصدقهما معا على النوع السافل، وكل أمرين شأنهما ذلك كان بينهما ما ذكرناه من العموم.

[١١٩] والجنس العالي جاز أن يكون له فصل يقومّه لما عرفت من جواز تركبه من أمرين أو أمور متساوية، ويجب أن يكون له فصل يقسّمه لوجوب أن يكون تحته نوع ولنوعه فصل، وكون ذلك الفصل مقسّما له.

[١٢٠] والنوع السافل وجب أن يكون له فصل مقوّم، وذلك ظاهر، ويمتنع أن يكون له فصل مقسّم وإلا لكان تحته نوع؛ لأن مقسّم كل شيء هو مقوّم للنوع الذي تحته، ولو كان تحته نوع لا يكون النوع السافل نوعا سافلا؛ بل عاليا أو متوسطا.

---

١ ج: والنوع.
٢ ج – لكن تحته نوع حقيقي.
٣ ج – عليه.

[121] Yüksek cins ile aşağı tür arasında yer alan orta türlere gelince, onların mukavvim fasılları olması zorunludur. Çünkü orta türler, üstünde yer alanların türleridir. Yine mukassim fasılları olması da zorunludur. Çünkü onlar, altında yer alanların cinsleridirler.

5 **[Mantıkî, Aklî ve Tabiî Tümel]**

[122] Bil ki tümel başka bir açıdan mantıkî, tabiî ve aklî kısımlarına ayrılır.

[123] **Mantıkî tümel**, örneğin canlı, bitki veya cansız gibi mevcutlardan herhangi birinin, böyle olduğuna [yani canlı, bitki veya cansız olduğuna]
10 işaret etmeksizin, bir şeyin birden çok şey üzerine söylenir olması mefhumudur. **Tabiî tümel** ise bu itibarın [yani birden çok şeye söylenir olmanın] arız olduğu mahiyettir. Örneğin canlı olması bakımından canlı böyledir.

[124] Bu ikisi mefhum olarak farklıdır. [a] Çünkü şayet "canlının tümel olması" ile "canlı olması bakımından canlı" tek bir şey olsaydı, her
15 tümel canlı ve her canlı da tümel olurdu ki her ikisi de bâtıldır. Ve [b] çünkü bir şeyin tümel olması, bu tümelin yüklendiği tikellerine kıyasla o şeye arız olan bir izafettir. İki şey arasındaki izafet ise her iki şeyden de başkadır. Dolayısıyla bir şeyin tümel olması, mefhum bakımından bu şeyden başkadır. Ve [c] çünkü bir şeyin tümelliği, bu şeyin kendisinden sonra gelen
20 tikellerinden daha sonra geldiği için bu şeyden sonradır. Zira bir şeyden sonra gelenden sonra gelen, zorunlu olarak bu şeyden sonra gelir.

[125] **Aklî tümel**e gelince, yaygın görüşe göre o, zihnî bir surettir, yani tabiî ve mantıkî tümellerden oluşan akıldaki bir anlamdır. Buna şöyle hüccet getirdiler: "Tümellik ile nitelenen şey, birçok şey arasında ortaktır. Sırf
25 yokluğun birden çok şey arasında ortak olması ise imkansızdır. Öyleyse tümellik ile nitelenen şey, sırf yokluk olamaz; bilakis ya hariçte ya da zihinde mevcut olur. Fakat hariçte mevcut değildir; çünkü hariçteki her mevcut teşahhus etmiştir. Teşahhus eden hiçbir şey, birçok şey arasında ortak değildir. Bu ise şunu netice verir: Hariçte var olan hiçbir şey, birçok şey arasında
30 ortak değildir. Ve her tümel birçok şey arasında ortaktır. Bu ise şunu netice verir: "Hiçbir tümel, hariçte mevcut değildir." Hariçte mevcut olması bâtıl olduğunda, zihinde mevcut olduğu açığa çıkar. Nitekim matlup da budur.

[١٢١] وأما المتوسطات بين الجنس العالي والنوع السافل فيجب أن يكون لها فصول مقوّمة لكونها أنواعا لما فوقها، وأن يكون لها فصول مقسّمة أيضا لكونها أجناسا لما تحتها.

[الكلي المنطقي والعقلي والطبيعي]

٥ [١٢٢] واعلم أن الكلي ينقسم باعتبار آخر إلى الكلي المنطقي والكلي الطبيعي والكلي العقلي.

[١٢٣] أما **الكلي المنطقي** فهو مفهوم كون الشيء مقولا على كثيرين من غير الإشارة إلى شيء من الموجودات أنه كذلك كالحيوان والنبات والجماد، وأما **الكلي الطبيعي** فهو الماهية التي عرض[١] لها هذا الاعتبار كالحيوان من حيث هو حيوان.

١٠ [١٢٤] وهما متغايران في المفهوم؛ [ا] إذ لو كان كون الحيوان كليا والحيوان بما هو حيوان شيئا واحدا /[١٤ظ] لكان كل كلي حيوانا وكل حيوان كليا، وكلاهما باطل. [ب] ولأن كون الشيء كليا إضافة عرضت له بالقياس إلى جزئياته الصادق عليها، والإضافة بين الأمرين مغايرة لكل واحد منهما، فكون الشيء كليا مغاير لذلك الشيء في المفهوم. [ج] ولأن كلية الشيء لما تأخرت عن جزئياته المتأخرة عنه كانت متأخرة عنه؛ لأن المتأخر عن المتأخر عن الشيء متأخر عن ذلك الشيء بالضرورة. ١٥

[١٢٥] وأما **الكلي العقلي** فالمشهور أنه الصورة الذهنية أي المعنى الحاصل في العقل من الكلي الطبيعي والمنطقي. واحتجوا عليه بأن قالوا: الموصوف بالكلية مشترك فيه بين كثيرين، والعدم الصرف امتنع أن يكون مشتركا فيه بين كثيرين، فالموصوف بالكلية لا يكون عدما صرفا؛ بل موجودا إما في الخارج أو في الذهن،

٢٠ وليس موجودا في الخارج؛ لأن كل موجود في الخارج فهو مشخص، ولا شيء من المشخص بمشترك فيه بين كثيرين، ينتج: لا شيء من الموجود في الخارج مشترك فيه بين كثيرين، وكل كلي فهو مشترك فيه بين كثيرين، ينتج: لا شيء من الكلي بموجود في الخارج، ولما بطل كونه موجودا في الخارج تعين كونه موجودا في الذهن، وهو المطلوب.

---

١ ب: عرضت.

[126] Bunu öğrendikten sonra bil ki tabiî tümel hariçte mevcuttur. Çünkü o hariçteki mevcut tikellerinin bir parçasıdır ve bileşik olanın hariçteki varlığı, bu bileşiğin tüm parçalarının da hariçte var olmasını gerektirir. Aksi halde hariçte mevcut olan, hariçte mevcut olandan ve yok olan (*ma'dûm*) veya var olmayan (ademî) şeylerden oluşurdu ki bu ikisi de zorunlu olarak muhaldir.

[127] Mantıkî ve aklî tümele gelince, bunlar izâfî şeylerdendir. İzâfî şeyler hakkındaki "Onların hariçte bir varlıkları var mıdır yoksa yok mudur?" tartışması ise mantıkî bir araştırma değildir. Aksine hikmetin [felsefenin] araştırmasıdır.

[128] Öyleyse bahsettiğimiz itibarları bu beş tanesinden her birinde düşün ki böylece bu beşinin her birinden mantıkî, tabiî ve aklî tümel senin için ortaya çıksın.

[Tarif]

[129] Bir şeyin tarifi (*muarrif*), tasavvuru o şeyin tasavvurunu ya da o şeyin kendisi dışındaki her şeyden ayrışmasını gerektiren şeydir. Dolayısıyla tarifin, tarif ettiği şeyden önce bilinmesi gerekir. Bu sebeple tarifin, tarif ettiği şeyden başka bir şey olması gerekir. Aksi halde bir şeyin, kendisinden önce bilinmesi gerekirdi. Ve zorunlu olarak tarif, yüklenme (*sıdk*) bakımından tarif ettiği şeye eşittir. Aksi halde tarif, tarif ettiği şeyden daha genel veya daha özel olurdu. Birincisi tarif için elverişli değildir. Çünkü genelin, altında bulunan şeylere hususi olarak hiçbir delâleti yoktur. İkincisi de muhaldir. Çünkü [tarif edilenden daha özel olan tarif, o şeyden] daha kapalıdır ve böylesi bir tarif, ["O nedir?"] sorusuyla bilinmesi talep edilen şeyin dışındakilere delâlet eder. Tarifin, tarif edilenden (*muarraf*) daha açık olması şarttır. Fakat tarifin tarif edilenden daha önce bilinmesi şart koşulduktan sonra, bu şarta gerek yoktur. Çünkü bir şeyden önce bilinen, zorunlu olarak ondan daha açıktır.

[130] Bunu öğrendikten sonra şöyle deriz: Tarif, sadece tarif edilenin kendisi dışındaki şeylerden ayrışmasını sağlıyorsa **resim** olur. Bu ise eğer yakın cins ve hâssa ile yapılırsa **tam resim**, sadece hâssa ile ya da hâssa ve uzak cins ile olursa **eksik resim** olur. Tarif bununla birlikte [yani tarif edilenin kendisi dışındaki şeylerden ayrışmasını sağlamasıyla birlikte] zâtî ayrışmayı da sağlıyorsa, eğer yakın cins ve fasılla olursa **tam tanım** olur.

[١٢٦] إذا عرفت هذا فاعلم أن الكلي الطبيعي موجود في الخارج لكونه جزءا من جزئياته الموجودة في الخارج، واقتضاء وجود المركب في الخارج وجود كل جزء منه فيه، وإلا لكان الموجود في الخارج مركبا من الموجود في الخارج والمعدوم أو من الأمور العدمية، وإنهما محالان بالضرورة.

٥ [١٢٧] وأما الكلي المنطقي والكلي العقلي فهما من الأمور الإضافية، والكلام في «أن[١] الأمور الإضافية هل[٢] لها وجود في الخارج أم لا؟» ليس من مباحث المنطق؛ بل من مباحث الحكمة.

[١٢٨] واعتبر ما ذكرناه من الاعتبارات في كل واحد من الخمسة حتى يحصل لك من كل منها منطقي وطبيعي وعقلي.

١٠ **[القول الشارح]**

[١٢٩] والمعرف للشيء هو الذي تصوره يتقضي تصور ذلك الشيء أو تمييزه عن كل ما عداه، فبالاضطرار يكون معلوما قبله، /[١٥و] فيلزم[٣] منه أن يكون غيره وإلا لزم أن يكون الشيء معلوما قبل نفسه، ويكون مساويا له في الصدق وإلا لكان أعم منه أو أخص، والأول لا يصلح للتعريف؛ إذ لا دلالة للعام على شيء مما تحته على ١٥ الخصوص، والثاني أيضا محال لكونه أخفى ولدلالته[٤] على غير ما معرفته مطلوب بالسؤال. ويشرط[٥] أن يكون المعرِّف أجلى من المعرَّف، ولا حاجة إلى هذا الشرط بعد أن شرط كونه معلوما قبله؛ لأن المعلوم قبل الشيء كان أجلى منه بالضرورة.

[١٣٠] **إذا عرفت ذلك فنقول: المعرف إن أفاد تمييز المعرف عن غيره فقط كان رسما**، وهو **تام** إن كان بالجنس القريب والخاصة، **وناقص** إن كان بالخاصة فقط أو بها وبالجنس ٢٠ البعيد، **وإن أفاد مع ذلك التمييز الذاتي فإن كان بالجنس القريب والفصل كان حدا تاما**،

---

١ ج – أن
٢ ج – هل
٣ ج: ويلزم
٤ ب: ولدلالة
٥ ف: ويشرطه

Bu durumda tarif, tanımlananın hakikatinin künhünü kuşatmayı ifade eder. Eğer sadece fasılla veya fasıl ve uzak cinsle birlikte olursa, **eksik tanım** olur. Bazı alimler, tarifin müfret (basit) değil bileşik olmasını zorunlu gördüler. Bu yaklaşıma göre sadece fasıl ile ve sadece hâssa ile tarif caiz olmaz. Bu görüşün makbuliyeti vardır, çünkü **Şeyh** *Kitâbü'ş-Şifâ* kitabının başında, müfret anlamın kesinlikle bir şeyin bilgisini vermediğini açıklamıştır.

[İmam'ın Tarife İtirazları][1]

[131] **İtiraz**: Tarif iki gerekçeden dolayı muhaldir:

[132] Birincisi: Eğer [tarif ile] matlup olan şey, farkında olunan bir şey ise onu talep etmek imkansızdır. Çünkü zaten mevcut olanı elde etmek (*tahsîlu'l-hâsıl*) mümkün değildir. Eğer matlup olan şey bilinmiyorsa da onu talep etmek imkansızdır. Çünkü nefsin, hiçbir şekilde şuurunda olunmayan bir şeyi elde etmek için tâlip olması mümkün değildir. Bir yönden şuurunda olunan diğer yönden olunmayan bir şeyin, şuurunda olunan bu yönü matlup olamaz. Çünkü bu yön, tümüyle hâsıl olmuştur. Yine şuurunda olunmayan yön de matlup olamaz. Zira o da tümüyle bilinmez (*mağfûl*) durumdadır.

[133] İkincisi: Mahiyetin, [a] kendisiyle tarif edilmesi muhaldir. Çünkü bir şeyin kendisinden önce bilinmesi imkansızdır.

[134] [b] Mahiyetin kendisine dahil olan şeyle tarif edilmesi de muhaldir. Çünkü söz konusu dahil olanın, mahiyetin tüm parçaları olması mümkün değildir. Zira mahiyete dahil olan şey, mahiyetin kendisinden ve kendisi dışındakilerden oluştuğu şeydir. Mahiyetin tüm parçalarının böyle olması ise imkansızdır. Aksi halde tüm parçalar, tüm parçalar olmazdı. Aksine bazı parçalar olurdu ki bu da muhaldir.

[135] Mahiyete dahil olanın mahiyetin parçalarından biri olduğu sabit olduğunda göre şöyle deriz: Mahiyete dahil olan, bu mahiyetin tarifini, ya onun parçalarından birinin tarifi vasıtasıyla sağlar ya da bu vasıtayla olmaksızın sağlar. İkincisi muhaldir. Çünkü mahiyetin parçalarından birinin bilgisini vermeyen şeyin, bu mahiyetin bilgisini vermeyeceğine dair zorunlu bilgi hâsıl olmuştur. Dolayısıyla ilki net hale gelir.

---

1 Fahreddin Râzî, *Mantıku'l-Mülahhas*, s. 102-106.

وحينئذ يفيد الإحاطة بكنه حقيقة المحدود، وإن كان بالفصل وحده أو به وبالجنس البعيد كان **حدا ناقصا**. وبعض العلماء أوجب أن يكون المعرف مركبا لا مفردا، فعلى هذا لا يجوز التعريف بالفصل وحده وبالخاصة وحدها، وله وجه؛ لأن **الشيخ** بيّن في أول كتاب الشفاء أن المعنى المفرد لا يفيد معرفة الشيء البتة.

٥ **[اعتراضات الإمام على التعريف]**[١]

[١٣١] **لا يقال**: التعريف محال لوجهين:

[١٣٢] الأول: إن المطلوب إن كان مشعورا به استحال طلبه لامتناع تحصيل الحاصل، وكذا إن كان مجهولا؛ لأن ما لا شعور به البتة امتنع أن يصير النفس طالبة لتحصيله. والمشعور[٢] به من وجه دون وجه، لا يكون الوجه المشعور به مطلوبا ١٠ لحصوله بالكلية، ولا الوجه غير المشعور به لكونه مغفولا عنه بالكلية.

[١٣٣] الثاني: إن تعريف الماهية [ا] بنفسها محال لامتناع كون الشيء معلوما قبل نفسه.

[١٣٤] [ب] وبالداخل فيها أيضا؛ لأنه يستحيل أن يكون جميع أجزائها؛ لأن الداخل في الماهية هو الذي تركبت[٣] الماهية منه ومن غيره، وجميع الأجزاء ١٥ استحال[٤] أن يكون كذلك، وإلا لما كان جميع الأجزاء هو جميع الأجزاء؛ بل بعضها، وإنه محال.

[١٣٥] وإذا ثبت أن الداخل فيها /[١٥ظ] بعض أجزائها فنقول: ذلك الداخل إما أن يفيد تعريف تلك الماهية بواسطة تعريف شيء من أجزائها أو لا بواسطة ذلك، والثاني محال؛ لأن العلم الضروري حاصل بأن ما لا ٢٠ يفيد معرفة شيء من أجزاء الماهية لا يفيد معرفة تلك الماهية، فتعين الأول،

---

١ انظر: فخر الدين الرازي، الملخص، ص. ١٠٢-١٠٦.
٢ ف: فالمشعور
٣ ج: تركب
٤ ج: يستحيل

Bu durumda mahiyetin parçası mahiyetin tarifini ya onun tüm parçalarının ya da sadece bazı parçalarının tarifi vasıtasıyla sağlar. Birincisi muhaldir. Aksi halde mahiyetin parçası kendisinin tarifi olurdu. İkincisi de muhaldir. Çünkü bu durumda bu tarif, bir şeyin haricindeki bir şey ile o şeyin tarifi olur. Zira mahiyetin her bir parçasının diğerinin dışında olması zorunludur. Bu ise bizim konuştuğumuz kısmın dışındadır.

[136] [c] Mahiyetin kendisi dışındaki bir şey ile tarifi de aynı şekilde muhaldir. Çünkü farklı hakikatlerin tek bir lâzımda ortak olmaları mümkün olduğundan dolayı bu [hâricî] nitelikten, bu mahiyetin ta kendisi olan nitelenene ulaşmak ancak bu niteliğin şu mahiyete özgü olduğu bilindikten sonra bu mümkündür. Ancak bu niteliğin o mahiyete özgü olduğunu bilmek de bu mahiyetin ve onun dışındaki mahiyetlerin bilgisine dayanır. İlki devri gerektirirken ikincisi sonsuz sayıda mahiyetin kuşatılmasını gerektirir. Zira söz konusu mahiyetten başka olan mahiyetlerin sonsuz olması zorunludur. Ancak her ikisi de bâtıldır.

[137] [d] Buradan, mahiyete dahil olandan ve onun haricinde olandan bileşik tarifin de muhal olduğu bilinir. Çünkü bu tarif mahiyetin dışındadır.

[Şerefeddin Medkûr'un Birinci Gerekçeye Cevabı]

[138] Bazıları[1] birincisine şöyle cevap verdi: Sizin ifade ettiğiniz şey mantıkî yönteme irca edildiğinde, ayrışık şartlı bir küçük öncülden ve iki yüklemli önermeden bileşik olan mukassem bir kıyas ortaya çıkar. Bu kıyasın ayrışık şartlı küçük öncülü "Matlup, ya şuurunda olunandır ya da bilinmeyendir." sözümüzdür. İki yüklemliden biri "Her şuurunda olunanın talep edilmesi imkansızdır." sözümüz iken ikincisi ise "Her bilinmeyenin talep edilmesi imkansızdır." sözümüzdür. Bu iki yüklemli önerme birlikte doğru değildir. Zira bu ikisinden her birinin doğruluğu, diğerinin yanlışlığını gerektirir. [a] Çünkü ilk yüklemli şayet doğru olsaydı, ters döndürmesi yani "Talep edilmesi imkansız olmayan her şey, bilinmeyendir." sözümüz de doğru olurdu. Bu söz de düz döndürmeyle "Bazı bilinmeyenlerin talep edilmesi imkansız değildir." sözümüze döndürülür. İşte bu da "Her bilinmeyenin talep edilmesi imkansızdır." sözümüze çelişmektedir.

1 Bazılarından kasıt Şerefeddin Medkûr'dur. Kâtibî, *Şerhu Keşfi'l-esrâr*, s. 228.

وحينئذ إما أن يفيد تعريفها بواسطة تعريف كل جزء منها أو بواسطة تعريف بعض أجزائها فقط، والأول محال وإلا لكان معرفا لنفسه، والثاني أيضا محال؛ لأنه حينئذ يكون ذلك تعريفا للشيء بالأمر الخارج عنه ضرورة خروج كل جزء من أجزاء الماهية عن الآخر، وذلك غير القسم الذي نتكلم فيه.

٥ [١٣٦] [ج] وبالخارج عنها أيضا محال؛ لأنه لما جاز اشتراك الحقائق المختلفة في لازم واحد فلا يمكن التوصل من ذلك الوصف إلى[1] خصوصية الموصوف الذي هو تلك الماهية إلا بعد العلم باختصاص ذلك الوصف بتلك الماهية؛ لكن العلم باختصاص الوصف بها يتوقف على معرفة تلك الماهية وعلى معرفة ما عداها من الماهيات، والأول يوجب الدور، والثاني الإحاطة بما لا نهاية له ضرورة ١٠ أن الماهيات التي تغايرها لا نهاية لها، وكل منهما محال.

[١٣٧] [د] وعلم من ذلك أن التعريف بالمركب من الداخل والخارج أيضا محال لكونه خارجا عن الماهية.

[جواب شرف الدين المذكور عن الوجه الأول]

[١٣٨] وبعضهم[2] أجاب عن الأول بأنه إذا رد ما ذكرتموه إلى النهج المنطقي ١٥ حصل قياس مقسّم مركب من منفصلة صغرى وهي قولنا: «المطلوب إما أن يكون مشعورا به وإما أن يكون مجهولا» وحمليتين إحداهما قولنا: «كل مشعور به امتنع طلبه» والثانية قولنا: «كل مجهول امتنع طلبه». ومجموع هاتين الحمليتين غير صادق؛ لأن صدق كل واحدة منهما يستلزم كذب الأخرى؛ [ا] لأن الأولى لو صدقت لصدق عكس نقيضها وهو قولنا: «كل ما ٢٠ لا يمتنع طلبه فهو مجهول»، وانعكس بالعكس المستوي إلى قولنا: «بعض المجهول لا يمتنع طلبه»، وهو يناقض قولنا: «كل مجهول يمتنع طلبه».

---

١ ف – إلى

٢ وهو شرف الدين المذكور المراغي، أخبر الكاتبي ذلك في شرحه على كشف الأسرار. انظر: نجم الدين الكاتبي، شرح كشف الأسرار، تحقيق: أنور شاهين (الرسالة الدكتورة في جامعة رجب طيب أردوغان)، ريزه ٢٠١٩، ص. ٢٢٨.

Ve [b] çünkü biz bu öncülün [birinci yüklemli] ters döndürmesini küçük öncül ve ikinci öncülü [ikinci yüklemli] de büyük öncül yaptığımızda, birinci şekilden şöyle bir kıyas ortaya çıkar: "Talep edilmesi imkansız olmayan her şey bilinmeyendir. Her bilinmeyenin talep edilmesi imkansızdır." Bu ikisinden "Talep edilmesi imkansız olmayan her şeyin, talep edilmesi imkansızdır." sonucu çıkar ki bu da muhaldir. İkinci öncül için de böyle deriz.

[139] Bu cevap reddedilmiştir. Çünkü matlup tasavvur olursa, kıyas şöyle oluşur: "Tasavvur ya şuurunda olunan bir tasavvurdur ya da böyle olmayan bir tasavvurdur. Her şuurunda olunan tasavvuru talep etmek imkansızdır. Şuurunda olunmayan her tasavvuru talep etmek imkansızdır. O halde tasavvuru talep etmek imkansızdır." Bu iki yüklemli önermeden birinin ters döndürmesinin düz döndürmesi, diğer yüklemli önerme ile çelişmez. Çünkü bu düz döndürmenin konusu söz konusu yüklemlinin konusundan daha geneldir. Nitekim birinci yüklemlinin ters döndürmesinin düz döndürmesi, "Şuurunda olunan tasavvur olmayanların bazısının, talep edilmesi imkansız değildir." sözümüzdür. İkinci yüklemlinin ters döndürmesinin [düz döndürmesi] ise "Şuurunda olunmayan tasavvur olmayanların bazısının talep edilmesi imkansız değildir." sözümüzdür. Bunlardan birincisi "Şuurunda olunmayan her tasavvurun talep edilmesi imkansızdır." sözümüzle çelişmemektedir. Çünkü bunun konusu, onun konusundan daha geneldir. Zira "şuurunda olunmayan tasavvur." anlamının yüklendiği her şeye, "şuurunda olunan bir tasavvur olmama" anlamı da yüklenir. Ve "şuurunda olunan bir tasavvur olmama" anlamının yüklendiği her şeye, "şuurunda olunmayan tasavvur." anlamı yüklenmez. Çünkü ikinci önermenin sâdık olması, tasavvurun bulunmaması nedeniyle olabilir. Keza ikincisi de daha önce açıkladığımız gibi "Şuurunda olunan her tasavvurun talep edilmesi imkansızdır." sözümüzle çelişmez. Dolayısıyla buradan söz konusu kıyasın netice vermediği bilinmiş olur. Zira orta terim birliği sağlanamamıştır. Çünkü genel olan, özel olanın altında yer almaz.

[140] Eğer matlup [tasavvur değil de] tasdik olursa, kıyas şöyle oluşur: "Tasdik, ya şuurunda olunan ya da böyle olmayan tasdiktir. Şuurunda olunan her tasdikin talep edilmesi imkansızdır. Şuurunda olunmayan her tasdikin de talep edilmesi imkansızdır. O halde tasdikin talep edilmesi imkansızdır." Daha önce açıkladığımızın bir benzeri ile şu ortaya çıkar: İki yüklemli önermeden birinin ters döndürmesinin düz döndürmesi, diğer yüklemliyle çelişmez. Böylece bu cevabın zayıflığı açığa çıkmıştır.

[ب] ولأنا إذا جعلنا عكس نقيض هذه المقدمة صغرى والمقدمة /[١٦و] الثانية كبرى حصل قياس في الشكل الأول هكذا: كل ما لا يمتنع طلبه[١] فهو مجهول، وكل مجهول يمتنع طلبه ينتج: كل ما لا يمتنع طلبه يمتنع طلبه، وإنه محال. وهكذا نقول على المقدمة الثانية.

٥ [١٣٩] وهذا الجواب مندفع؛ لأن المطلوب إن كان هو التصور تركب القياس هكذا: التصور إما أن يكون تصورا مشعورا به وإما أن يكون تصورا غير مشعور به، وكل تصور مشعور به امتنع طلبه، وكل تصور غير مشعور به امتنع طلبه، فالتصور امتنع طلبه، والعكس المستوي لعكس نقيض شيء من هاتين الحمليتين لا يناقض الحملية الأخرى لكون موضوعه أعم من موضوعها: فإن العكس المستوي لعكس ١٠ نقيض الحملية الأولى هو قولنا: «بعض ما ليس تصورا مشعورا به لا يمتنع طلبه»، ولعكس نقيض الحملية الثانية هو قولنا: «بعض ما ليس تصورا غير مشعور به لا يمتنع طلبه»، والأول لا يناقض قولنا: «كل تصور غير مشعور به يمتنع طلبه» لكون موضوعه أعم من موضوعها؛ لأن كل ما يصدق عليه أنه تصور غير مشعور به يصدق عليه أنه ليس تصورا مشعورا به، وليس كل ما يصدق عليه أنه ليس تصورا ١٥ مشعورا به يصدق عليه أنه تصور غير مشعور به لجواز أن يكون صدقه بانتفاء التصور. وكذلك الثاني لا يناقض قولنا: «كل تصور مشعور به يمتنع طلبه» لما بيناه بعينه. ومن هذا علم عدم إنتاج القياس المذكور حينئذ لعدم اتحاد الوسط؛ إذ العام لا يندرج تحت الخاص.

[١٤٠] وإن كان المطلوب هو التصديق فتركب القياس هكذا: التصديق إما أن ٢٠ يكون تصديقا مشعورا به وإما أن يكون تصديقا غير مشعور به، وكل تصديق مشعور به يمتنع طلبه، وكل تصديق غير مشعور به يمتنع طلبه، فالتصديق امتنع طلبه. ويثبت بمثل ما بيناه أن العكس المستوي لعكس نقيض شيء من الحمليتين لا يناقض الحملية الأخرى، فظهر ضعف هذا الجواب.

---

١ ج – طلبه

[Hûnecî'nin Birinci Gerekçeye Cevabı][1]

[141] Bunun asıl cevabı şudur: Matlubun bilinmeyen bir şey olması durumunda nefsin matlubu elde etmeyi istemesinin imkansız olduğunu kabul etmiyoruz. Bu ancak, şayet matlubun arızlarından biri bilinir olmasaydı imkansız olurdu. Arızlarından biri bilinir olduğunda [imkansız olmamasına] gelince, çünkü söz konusu arızlardan biri bilinir olduğunda, nefs bu arızı bilmesi vasıtasıyla matlubu elde etmeyi talep eder hale gelir. Bilmez misin ki insan melek ve cinin hakikatini talep eder, halbuki melek hakkında sadece resule vahiy getiren bir mahluk olduğunu ve cin hakkında da sadece farklı şekillere girebilen latîf bir cisim olduğunu bilir. Benzer şekilde insan mantık ve geometri gibi dakik ilimleri talep eder. Bununla birlikte söz konusu ilimlere dair sadece onların faydalı olduğunu ve saygınlığı gerektirdiğini bilir. Hatta bazen insan belirli bir lafzın müsemmasını talep eder ve bununla beraber sadece söz konusu müsemmanın, bu lafzın müsemması olduğunu bilir.

[142] "Şuurunda olunmayan yönü talep etmek, ondan tamamen habersiz olunduğu için imkansızdır." sözü memnudur. Çünkü insan bir şeyi [bütünüyle] bilmeyip bazı zâtî ve arazî itibarlarıyla o şeyi tasavvur etse, daha önce ifade ettiğimiz örneklerde olduğu gibi o şeye dair bilmediği şeyleri elde etmesi mümkündür. Evet, elde edilmesi imkansız olan, insanın tüm itibarlarıyla bildiği şeydir veya hiçbir şekilde ne kendisi ne de zâtî ve arazî itibarlarını bildiği şeydir.

[Kâtibî'nin İkinci Gerekçeye Cevabı]

[143] İkinci gerekçeye cevap olarak ise şöyle deriz: Tarifin mahiyete dahil olanlarla yapılması ve bu dahil olanların tüm maddî parçalar olması neden caiz olmasın? Bu yoruma göre "tüm parçalar.", mahiyetin kendilerinden ve başka şeylerden oluştuğu parçaların bir kısmıdır, zira sûrî parça da bu parçalara dahildir. Hakiki tarif yani tam tanımla yapılan tarif ise ancak tüm maddî parçalarla yapılan tariftir. Zira o yakın cins ve yakın fasılla yapılan tariftir.

1 Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr an ğavâmizi'l-efkâr,* s. 66-67.

[جواب الخونجي عن الوجه الأول][1]

[١٤١] بل الجواب عنه أن يقال: لا نسلم امتناع ضرورة النفس طالبة لتحصيل المطلوب إن لو كان مجهولا، وإنما يمتنع ذلك إن لو لم /[١٦ظ] يكن عارض من عوارضه معلوما، أما إذا كان عارض من عوارضه معلوما فلأن عارضا من عوارضه إذا كان معلوما يصير النفس طالبة لتحصيله بواسطة العلم بذلك العارض. ألا ترى أن الإنسان يطلب حقيقة الملك والجن، وإن لم يشعر من الأول إلا بكونه مخلوقا منزِلا للوحي على الرسل، ومن الثاني إلا بكونه جسما لطيفا قادرا على التشكل بأشكال مختلفة. وكذلك يطلب العلوم الدقيقة كالمنطق والهندسة وإن لم يشعر منها[2] إلا بكونها نافعة موجبة للإكرام؛ بل قد يطلب مسمى لفظ معين وإن لم يشعر منه إلا بكونه مسمى لذلك اللفظ.

[١٤٢] قوله: «الوجه الغير[3] المشعور به يستحيل طلبه لكونه مغفولا عنه بالكلية» ممنوع؛ لأن الإنسان إذا جهل الشيء وتصوره ببعض اعتباراته الذاتية والعرضية أمكنه تحصيل ما هو غير معلوم منه كما ذكرنا من الأمثلة. نعم، الذي يمتنع تحصيله هو الذي يكون معلوما له بجميع اعتباراته أو لا يكون معلوما له أصلا ولا شيء من اعتباراته الذاتية والعرضية.

[جواب الكاتبي عن الوجه الثاني]

[١٤٣] وأما الجواب على الوجه الثاني فنقول: لم لا يجوز أن يكون التعريف بالداخل في الماهية ويكون ذلك الداخل هو جميع الأجزاء المادية؟ وجميع الأجزاء على هذا التفسير بعض الأجزاء التي تركبت[4] الماهية منه ومن غيره لدخول الجزء الصوري في الأجزاء. والتعريف الحقيقي وهو التعريف بالحد التام لا يكون إلا تعريفا بجميع الأجزاء المادية ضرورة أنه تعريف بالجنس والفصل القريبين.

---

١ انظر: أفضل الدين الخونجي، كشف الأسرار، ص. ٦٦-٦٧.
٢ ج: فيها
٣ ا ب: غير
٤ ج ف: تركب

[144] Yahut şöyle deriz: Niçin tüm maddî ve sûrî parçaların detaylı bir şekilde zikredilmesi; nefsi, tanımlanan şeyin hakikatini vâhibu's-suverden (faal akıl)almaya hazırlıyor olması mümkün olmasın? Buradan bir şeyin kendisiyle tarif edilmesi lâzım gelmez.

[145] Bunu kabul etsek bile, mahiyetin bazı parçalarının, o mahiyetin geri kalan parçalarının bilgisini vermesi vasıtasıyla, söz konusu bu bazı parçalarla tarif neden caiz olmasın?

[146] **İmam**'ın [buna gerekçe olarak sunduğu] "Çünkü bu durumda tarif, bir şeyin kendisinin haricindeki şeyle tarifi olur. Bu ise hakkında konuştuğumuz kısmın dışındadır."[1] sözüne gelince;

[147] Şöyle deriz: Bunu kabul etmiyoruz. Bu ancak, bu hâricî şeyin tarifi vasıtasıyla mahiyete dair bilgi ortaya çıkmasaydı gerekirdi. Nitekim bir şeyin başka bir şeyi tarif etmesi vasıtasıyla bir şeyi tarifi, bu tarifi o şeyin tarifi olmaktan çıkarmaz.

[148] Bunu kabul etsek bile, hâricî bir şey ile tarif yapılması neden caiz olmasın?

[149] **İmam**'ın [buna gerekçe olarak sunduğu] "Çünkü bu hâricî nitelikten, nitelenen şeye özgü olduğuna ulaşmak ancak bu niteliğin o şeye özgü olduğunu bildikten sonra mümkün olur."[2] sözüne gelince;

[150] Şöyle deriz: Bunu kabul etmiyoruz. Zira nitelenen ile ona eşit olan niteliği arasında açık bir lüzûm (*lüzûm-i beyyin*) olduğunda, söz konusu niteliğin bu nitelenene özgü olduğu akla gelmese bile niteliğe dair bilgi, nitelenene dair bilgiyi de gerektirir.

[151] Bunu kabul etsek bile, niteliğin nitelenene özgü olduğuna dair bilginin, nitelenenin hakikatiyle tasavvur edilmesine bağlı olduğunu kabul etmiyoruz. Aksine nitelenenin bazı itibarlarıyla tasavvuruna bağlıdır. Bu durumda bir şeyin nitelik ile tarifinden kısır döngü gerekmez. Çünkü bu durumda nitelik ile tarif, nitelenenin bazı itibarlarıyla bilinmesine bağlıdır. Nitelenenin hakikatine dair bilgi, bu nitelikten elde edilmiş olur ve bunda bir kısır döngü yoktur.

1 Fahreddin Râzî, *Mantıku'l-Mülahhas*, s. 102.
2 Fahreddin Râzî, *Mantıku'l-Mülahhas*, s. 103.

[١٤٤] أو نقول: لم لا يجوز أن يكون ذكر جميع الأجزاء المادية والصورية على التفصيل يعدّ النفسَ لقبول حقيقة المحدود من واهب الصور؟ ولا يلزم من ذلك تعريف الشيء بنفسه.

[١٤٥] سلمنا ذلك ولكن لم لا يجوز أن يكون التعريف ببعض الأجزاء بواسطة ٥ إفادته معرفة بقية الأجزاء؟

[١٤٦] قوله: «لأنه حينئذ يكون ذلك[١] تعريفا للشيء[٢] بالأمر الخارج عنه وذلك /[١٧و] غير القسم الذي نتكلم فيه».

[١٤٧] قلنا: لا نسلم، وإنما يلزم ذلك إن لو لم يحصل العلم بالماهية بواسطة تعريف[٣] ذلك الأمر الخارجي، فإن تعريف الشيء بواسطة تعريفه لشيء آخر لا ١٠ يخرج عن كونه تعريفا له.

[١٤٨] سلمناه؛ لكن لم لا يجوز أن يكون التعريف بالأمر الخارج؟

[١٤٩] قوله: «لأنه لا يمكن التوصل من ذلك الوصف الخارجي إلى خصوصية الموصوف إلا بعد العلم باختصاص ذلك الوصف به».

[١٥٠] قلنا: لا نسلم، فإنه إذا كان بين الموصوف ووصفه المساوي لزوم بيّن[٤] ١٥ فإن العلم بالوصف يستلزم العلم بالموصوف وإن لم يخطر بالبال[٥] اختصاصه بذلك الموصوف.

[١٥١] سلمناه؛ لكن العلم باختصاص الوصف بالموصوف لا يتوقف على تصوره بحقيقته؛ بل على تصوره ببعض اعتباراته، وحينئذ لا يلزم الدور من تعريفه بالوصف؛ لأن التعريف بالوصف يتوقف[٦] حينئذ على معرفة الموصوف ببعض ٢٠ اعتباراته، والعلم بحقيقته يكون مستفادا من ذلك الوصف، وليس في ذلك دور.

---

١ ف – ذلك
٢ ج – للشيء
٣ ب: تعريفه
٤ ب: لزوما بينا
٥ ج: ببال
٦ ج: موقوف

[152] Yine hâricî nitelik ile tarifin, sonsuz sayıda mahiyeti bilmeye bağlı olduğunu da kabul etmiyoruz.

[153] Bu soruya cevap olan **İmam**'ın "Çünkü tanımlanandan başka olan mahiyetler sonsuzdur." sözüne gelince;

5 [154] Şöyle deriz: Evet, ancak tanımlanandan başka olan bu şeyleri bilmek için bu şeyleri kendilerini kuşatan bir itibarla tasavvur etmek yeterlidir. Bu yoruma göre sonsuz sayıda mahiyetin bilgisi muhal değildir.

[Tarifin Şartları]

[155] Bunları öğrendikten sonra bil ki bir şeyi [a] bilinme (*marifet*) ve 10 bilinmemede (*cehâlet*) kendisine eşit olan bir şeyle tarif yapmaktan sakınmak gerekir. Söz gelimi çifti tarif ederken "tek olmayan şey" sözümüz böyledir. Nitekim çifti bilmeyen, tek olmayanı da bilmez ve çifti bilen, teki de bilir. [b] Bir şeyi kendisinden daha kapalı olan bir şeyle [tariften de kaçınmak gerekir.] Örneğin ateşin tarifinde "nefse benzeyen bir ustukus" dememiz böy- 15 ledir. Zira ustukus ve nefsten her biri, akıl nezdinde ateşten daha kapalıdır. [c] Yine bir şeyi kendisiyle [tariften de sakınmak gerekir.] Mesela hareketin tarifinde "intikal" sözümüz böyledir. [d] Bir şeyin, ancak kendisi aracılığıyla bilinen başka bir şeyle [tarifinden de kaçınmak gerekir.] Bu ise ya tek bir mertebe ile olur. Söz gelimi niteliğin tarifinde "Kendisi aracılığıyla benzeme 20 ve benzememenin gerçekleştiği şeydir." dememiz böyledir. Nitekim benzerliğin tarifi ancak, "nitelikte ittifâk" şeklinde mümkündür. Ya da birden çok mertebe ile olur. Örneğin ikinin tarifinde "ilk çift" denmesi gibi. Sonra çiftin tarifinde "İki eşit parçaya bölünendir." deriz. Sonra iki eşitin tarifinde "Biri diğerinden fazla olmayan iki şeydir." deriz. Sonra "İki şey, ikidir." deriz. 25 Dolayısıyla ikiyi, ancak kendisiyle tarif edilmesi mümkün olan şeylerle tarif etmiş olduk fakat bunu birden çok mertebe ile yaptık.

[156] [Tariflerde] genel olan parçanın, özel olan parçadan önce söylenmesi gerekir. Dolayısıyla insanın tarifinde "canlı düşünen" denir, "düşünen canlı" denmez.[1] Çünkü genel olan, akılda daha iyi bilinir. Zira daha gene- 30 lin varlığı özel olanın varlığından daha çoktur. Dolayısıyla daha genel olan daha fazla kavranır. Çünkü genelin söylenmesi şeyin mahiyetinin gerçekleşmesini, özelin söylenmesi ise şeyin mahiyetinin özelleşmesini gerektirir. Şeyin özelleşmesi ise gerçekleşmesinden sonradır.

1 Tariflerde genel parçanın özel parçadan önce söylenmesi, Arapça için makuldür. Türkçe'de ise durum tam tersidir. Nitekim çoğu dilde sıfatlar isimden sonra veya fiiller cümlenin başında gelirken Türkçe'de tam tersi söz konusudur. (Çev.)

[١٥٢] ولا نسلم أيضا توقف التعريف بالوصف الخارج على معرفة ما لا نهاية له.

[١٥٣] قوله: «لأن الماهيات التي تغاير المعرف لا نهاية لها».

[١٥٤] قلنا: نعم، ولكن يكفي في العلم بتلك الأمور المغايرة له تصورها[١]
٥ باعتبار شامل لها، ومعرفة الأمور غير المتناهية على هذا التفسير غير محال.

[شروط التعريف]

[١٥٥] إذا عرفت ذلك فاعلم أنه يجب الاحتراز عن تعريف الشيء [ا] بما يساويه في المعرفة والجهالة كقولنا في تعريف الزوج: «إنه الذي[٢] ليس بفرد»، فإن من لا يعرف الزوج لا يعرف ما ليس بفرد، ومن عرف ذلك عرفه. [ب]
١٠ وبالأخفى كقولنا في تعريف النار: «إنها[٣] أسطقس شبيه بالنفس»، فإن كل واحد من الأسطقس والنفس أخفى عند العقل من النار. [ج] وبنفسه كقولنا في تعريف الحركة: «إنها النقلة». [د] وبما لا يعرف إلا به إما بمرتبة واحدة كقولنا في تعريف الكيفية: «إنها التي يقع بها المشابهة واللامشابهة»، فإن المشابهة لا يمكن تعريفها / [١٧ظ] إلا بأنها اتفاق في الكيفية أو بمراتب كقولنا في تعريف الاثنين: «إنها الزوج
١٥ الأول»، ثم نقول في تعريف الزوج: «إنه المنقسم بمتساويين»، ثم نقول في تعريف المتساويين: «إنهما الشيئان اللذان لا يزيد أحدهما على الآخر»، ثم نقول: «الشيئان هما الاثنان»، فقد عرفنا الاثنين بما لا يمكن تعريفه إلا به؛ لكن بمراتب.

[١٥٦] والجزء الأعم يجب تقديمه في الذكر على الجزء الأخص، فيقال في تعريف الإنسان: «إنه الحيوان الناطق»، ولا يقال: «إنه الناطق الحيوان»؛ لأن الأعم
٢٠ أعرف عند العقل ضرورة أن وجوده أكثر من وجود الأخص، فيكون الإحاطة به أكثر. ولأن ذكر الأعم يوجب تحقق ماهية الشيء وذكر الأخص تخصصها، وتخصيص[٤] الشيء بعد تحققه.

---

١ ج: وتصورها
٢ ف – الذي
٣ ف – أنها
٤ ا: وتخصص

İKİNCİ MAKALE: ÖNERMELER, KISIMLARI VE HÜKÜMLERİ

[157] Önermeyi "Dile getiren kişiye doğru veya yanlış olduğunun söylenmesi uygun olan sözdür." şekilde tarif etmişlerdir. "Haber.", "tasdik" ve "kesin (*câzim*) söz" kavramlarının her biri önerme ile eş anlamlıdır.

[158] **İtiraz:** Doğru ve yanlışın haber kullanılmaksızın tarifi mümkün değildir. Dolayısıyla biz haberi bu iki kavramla tarif etseydik bu, kısır döngüyü (*devr*) gerektirirdi.

[159] **Cevap:** Biz kısır döngünün gerektiğini kabul etmiyoruz. Eğer haberin hakikatini doğru veya yanlış ile tarif etmiş olsaydık, kısır döngü gerekirdi. Halbuki böyle değildir. Haberin hakikati herkes tarafından zorunlu olarak bilinir. Zira herkes haber ile soru, emir ve nehiy gibi diğer bileşik anlamları birbirinden ayırır. Ancak bizim bu tarif ile kastımız, isim açısından tariftir. İsim açısından tarif, "haber." lafzının bizim zorunlu olarak bildiğimiz bir anlama vazedilmesinin tanımıdır. Biz burada hakikat açısından tarifi kastetmedik ki bahsettiğiniz itiraz yöneltilebilsin.

[Önermenin Kısımları]

[160] Önermenin kısımlarına gelince, önerme ilk olarak **yüklemli** (*hamliyye*) ve **şartlı** (*şartiyye*) önerme olarak ikiye ayrılır. Çünkü önerme, eğer bağı (*râbıta*) gerektiren edatların düşürülmesi ile iki ayrı önermeye değil de [a] iki müfrede ayrılıyorsa -"Zeyd yazı yazandır." sözümüz gibi- yahut [b] müfret kuvvesinde olan iki şeye bölünüyorsa -"Düşünen canlı, duyumsayıp iradesi ile hareket edendir." sözümüz gibi-; veya [c] bir müfret bir de müfret kuvvesinde olan şeye bölünüyorsa -"Düşünen canlı duyumsayandır." sözümüz gibi-; veyahut [d] bir müfret ile bir önermeye bölünüyorsa -"Zeyd, babası alim olandır." sözümüz gibi- veyahut da [e] bir müfret kuvvesinde bulunan lafız ve bir de önermeye bölünüyorsa -"Düşünen canlı, babası yazı yazandır." sözümüz gibi- bu önerme yüklemli önermedir. Eğer önerme bağı (*râbıta*) gerektiren edatların düşürülmesi ile iki önermeye bölünüyorsa şartlı önermedir. "Güneş doğarsa gündüz var olur." veya "Bu sayı ya tektir ya çifttir." sözlerimiz gibi.

المقالة الثانية في القضايا وأقسامها وأحكامها

[١٥٧] أما القضية فعرفوها بأنها قول يصح أن يقال لقائله: إنه صادق أو كاذب، وكل واحد من الخبر والتصديق والقول الجازم مرادف لها.

[١٥٨] **لا يقال**: الصادق والكاذب لا يمكن تعريفهما إلا بالخبر، فلو[١] عرفنا الخبر بهما لزم الدور.

[١٥٩] **لأنا نقول**: لا نسلم لزوم الدور، وإنما يلزم ذلك إن لو عرفنا حقيقة الخبر بالصادق والكاذب، وليس كذلك، فإن حقيقة الخبر معلومة لكل أحد بالضرورة؛ لأنه تميز[٢] بينها وبين غيرها من المركبات كالأمر والنهي والاستفهام؛ بل نحن إنما قصدنا في هذا التعريف التعريف بحسب الاسم، وهو تعريف أن لفظة الخبر موضوعة للمعنى المعلوم لنا بالضرورة، لا أنا[٣] قصدنا به التعريف بحسب الحقيقة حتى يتوجه عليه[٤] ما ذكرتموه. /[١٨و]

[أقسام القضايا]

[١٦٠] وأما أقسامها فهي بالقسمة الأولى تنقسم إلى **حملية** و**شرطية**؛ لأنها إن لم تنحل بحذف الأدواة الموجبة للربط إلى قضيتين؛ بل [ا] إلى مفردين كقولنا: «زيد كاتب» أو [ب] إلى ما في قوتهما كقولنا: «الحيوان الناطق هو الحساس المتحرك بالإرادة» أو [ج] إلى مفرد وما في قوته كقولنا: «الحيوان الناطق حساس» أو [د] إلى مفرد وقضية كقولنا: «زيد أبوه عالم» أو [ه] إلى ما في قوة المفرد وقضية كقولنا: «الحيوان الناطق أبوه يكتب» كانت حملية. وإن انحلت بحذف الأدواة الموجبة للربط إلى قضيتين كانت شرطية كقولنا: «إن كانت الشمس طالعة فالنهار موجود»، و«إما أن يكون هذا العدد زوجا أو فردا».

---

١ ف: ولو
٢ ب: تمييز كل واحد
٣ ب: لأنا
٤ ف: علينا؛ ج: عليها

[Yüklemli Önerme]

[161] Yüklemli önermeye gelince; yüklemli önermenin mahiyeti, hakkında hüküm verilenle (*mahkûm aleyh*) -ki bu, **konu** (*mevzû'*) olarak isimlendirilir-, kendisi ile hüküm verilen (*mahkûm bih*) -ki bu, **yüklem** (*mahmûl*) olarak isimlendirilir- ve bu ikisi arasındaki nispetle gerçekleşir. Bu nispet ile yüklem konuya bağlanır. Bu bağlanma "İnsan bilendir." sözümüzde olduğu gibi olumlu olabilir yahut "İnsan taş değildir." sözümüzde olduğu gibi olumsuz olabilir. Zira biz bu nispet olmaksızın yalnızca konunun anlamını ve yalnızca yüklemin anlamını tasavvur ettiğimizde, tasavvur ettiğimiz bu şey bir önerme olmaz. Aradaki bu nispete delâlet eden lafza **bağ** (*râbıta)* denir. Tıpkı "زيد هو كاتب" (Zeyd yazı yazandır.) sözümüzdeki "هو" gibi. Bazı dillerde, zihnin bunların gereğini algılamasına dayanarak bu bağlar (*râbıta*) düşürülür. Bu durumda önermeye **sünâî** (ikili) denir. "زيد كاتب" sözümüzde olduğu gibi. Eğer bu râbıta açıkça belirtilmişse önermeye **sülâsî** (üçlü) denir.

[162] Yüklemi bir fiil (*kelime*) veya türemiş (*müştak*) bir isim olan önermeler hakkında **Şeyh**, *Kitâbü'ş-Şifâ*'da şöyle demiştir:[1] "(Böyle yüklemlerin) barındırdıkları "belirsiz bir konuya nispet" ile içerdiği anlam sebebiyle, tek başına konuya bağlanması hiç de uzak bir ihtimal değildir. Böyle yüklemlerin bağa (*râbıta*) olan ihtiyaçları, bunların dışındaki yüklemlerin bağa ihtiyaçları gibi olmaz." Sonra demiştir ki: "Ancak delâletleri yüklemin belirli bir konuya nispetine değil de belirsiz bir konuya nispetine olduğu için ve önermede ihtiyaç duyulan nispet belirli bir konuya nispet olduğu için bu iki yüklem için de bağın zikredilmesi zorunlu olur."

[163] Sonrasında **İmam**, *Mülahhas*'ta şöyle demiştir:[2] Eğer bu iki örnekte bağ zikredilmiş olsaydı "زيد هو يكتب هو" veya "كاتب هو" şeklinde olurdu. Bu ise tekrardır.

[164] **Şeyh**, *Kitâbü'ş-Şifâ*'da buna işaret etmiştir ancak tekrarın gerekli olduğunu men'ederek cevap vermiştir:[3] Tekrar, ancak ikisinden birinin delâlet ettiği şey (*medlûl*) diğerinin delâlet ettiği şey ile aynı olsaydı gerekli olurdu.

1 İbn Sînâ, *Kitâbü'ş-Şifâ: İbâre*, thk. İbrahim Medkûr - Mahmud Hudayrî, Kâhire, 1952, s. 76-77.
2 Fahreddin Râzî, *Mantıku'l-Mülahhas*, s. 130.
3 İbn Sînâ, *Kitâbü'ş-Şifâ: İbâre*, s. 76-77.

[القضية الحملية]

[١٦١] أما الحملية فإنما يتحقق ماهيتها بالمحكوم عليه ويسمى **موضوعا**، والمحكوم به ويسمى **محمولا**، والنسبة التي بينهما وبها يرتبط المحمول بالموضوع ارتباط إيجاب كقولنا: «الإنسان عالم» أو ارتباط سلب كقولنا: «الإنسان ليس ٥ بحجر»؛ لأنا لو تصورنا مجرد معنى الموضوع ومعنى المحمول دون هذه النسبة لم يكن المتصور لنا قضية. واللفظ الدال على هذه النسبة يسمى **رابطة** كـ«هو» في قولنا: «زيد هو كاتب». وقد تسقط هذه الرابطة[١] في بعض اللغات اعتمادا على شعور الذهن بمقتضاها، وتسمى القضية حينئذ **ثنائية** كقولنا: «زيد كاتب»، وإن صرح بها تسمى القضية **ثلاثية**.

١٠ [١٦٢] والمحمول في القضية إذا[٢] كان كلمة أو اسما مشتقا: قال **الشيخ** في الشفاء: لم يبعد أن يرتبط وحده بالموضوع[٣] بما يتضمنه من النسبة[٤] إلى موضوع ما، فلا يكون حاجة مثل هذين المحمولين إلى الرابطة مثل حاجة غيرهما من المحمولات إليها. ثم قال: لكن لما كانت دلالتها ليست على نسبة المحمول إلى موضوع معين؛ بل على نسبة إلى موضوع ما والحاجة في القضية إلى النسبة إلى ١٥ موضوع معين وجب ذكر الرابطة أيضا في هذين المحمولين.[٥]

[١٦٣] ثم[٦] قال **الإمام** في الملخص: إن الرابطة لو ذكرت في هذين المثالين لصار هكذا: «زيد هو يكتب هو أو كاتب هو»،[٧] وإنه تكرار.[٨]

[١٦٤] و**الشيخ** أشار إلى ذلك /[١٨ظ] في الشفاء؛[٩] لكن أجاب عنه بأن منع لزوم التكرار، وإنما يلزم التكرار إن لو كان مدلول أحدهما هو عين مدلول الآخر،

---

١ ف: الروابط
٢ ف: إن
٣ ف: الموضوع
٤ ف: بالنسبة
٥ انظر: ابن سينا، الشفاء: العبارة، تحقيق: محمود الخضيري، القاهرة ١٩٦٤، ص. ٧٦-٧٧.
٦ ف ج - ثم.
٧ ب — أو كاتب هو
٨ انظر: فخر الدين الرازي، الملخص، ص. ١٣٠.
٩ انظر: ابن سينا، الشفاء: العبارة، ص. ٧٦-٧٧.

Halbuki böyle değildir. Bilakis iki taraf arasında zikredilen râbıtanın delâlet ettiği şey belirli bir konuya nispet iken yüklemde yerleşik (*müstekin*) olan râbıtanın delâlet ettiği şey ise herhangi bir konuya nispettir. Bu ikisi ise birbirinden farklıdır.

5 [165] Yahut şöyle deriz: Yüklemde yer etmiş olan râbıta bir fâilin ismidir. Halbuki diğeri böyle olmayıp belirli bir konuya nispete delâlet eder. Bu sebeple yer etmiş olanın bir isim olduğu hususunda fikir birliği edip diğerinin isim olup olmadığı hususunda fikir ayrılığına düşmüşlerdir. Zira deriz ki: Bu mesele hakkındaki kelâm, mantığın değil, dilin araştırma 10 konularından biridir. Mantıkçının görevi sadece belirli bir konuya nispete delâlet eden bir şeyin zikredilmesini zorunlu kılmaktır. Eğer müştak bir isim yahut fiil (*kelime*) belirli bir konuya nispete delâlet ediyorsa, râbıtanın zikredilmesi zorunlu değildir. Eğer bunların ikisi yahut biri buna delâlet etmiyorsa zorunludur.

15 [166] Mantıkçılar demişlerdir ki: Önermenin taraflarından birinin diğerine konu olarak nispeti, yüklem olarak nispetinden farklıdır. Zira eğer bu iki nispet aynı olsaydı, önermenin mefhumu ile döndürmesi (*aks*) arasında anlam açısından bir fark olmazdı [şartlı önerme]. Çünkü döndürmesinde önermenin konusunun yüklemine nispeti, yüklemlik ile olur.

20 [167] **Ancak** [şartlı önermenin tarafları arasındaki] **bu gerektirme** (*mülâzemet*) **ilişkisi makbul değildir**. Çünkü bu, tıpkı döndürülmüş önermede konunun yükleme yüklemlikle nispetinin önermenin bir parçası olması gibi eğer asıl önermedeki konunun yükleme nispeti de aslın bir parçası olsaydı gerekirdi. Halbuki böyle değildir. Bilakis ilk nispet [asıl 25 önermedeki] önermenin dışında iken ikinci nispet [döndürülmüş önermedeki] döndürülmüş önermenin mefhumuna dahildir. Zira önermenin bir parçası olan nispet, konunun yükleme nispeti değil, yüklemin konuya nispetidir. Durum böyle olunca bir şey, başka bir şeyin hakikatinin dışında olup bir başkasının hakikatine dahil oldu diye bu iki hakikatin her biri-30 nin mefhumunun ötekinin mefhumu olması gerekmez. Yine zikri geçen nispetin aslın mahiyetine dahil olduğu takdir edildiğinde de bu gerekmez. Bu ancak asıl önermenin mefhumu ve aksin mefhumu bu nispetten ibaret olsaydı gerekirdi. Bu ise memnudur.

وليس كذلك؛ بل مدلول الرابطة المذكورة بين الطرفين النسبة إلى موضوع معين، ومدلول الرابطة المستكنة في المحمول النسبة إلى موضوع ما، وإحداهما غير الأخرى.

[١٦٥] أو نقول: الرابطة المستكنة في المحمول اسم للفاعل دون الأخرى، فإنها دالة على النسبة إلى موضوع معين، ولذلك اتفقوا على كون المستكنة اسما واختلفوا ٥ في كون الأخرى كذلك؛ على أنا نقول: الكلام في ذلك ليس من مباحث المنطق؛ بل من مباحث اللغة، فإن المنطقي ليس عليه إلا أن يوجب ذكر ما يدل على النسبة إلى موضوع معين. فإن كان الاسم المشتق والكلمة دالتين على النسبة إلى موضوع معين لم يجب ذكر الرابطة معهما، وإن كانا أو أحدهما غير دال عليها وجب ذلك.

[١٦٦] قالوا:[١] ونسبة أحد طرفي القضية إلى الآخر بكونه موضوعا له غير نسبته ١٠ إليه بكونه محمولا عليه؛ إذ لو اتحدت هاتان النسبتان لم يكن بين مفهوم القضية وعكسها فرق في المعنى؛ لأن نسبة موضوع القضية في العكس إلى محمولها بالمحمولية.[٢]

[١٦٧] **وفي هذه الملازمة نظر**؛ لأن ذلك إنما يلزم إن لو كانت نسبة موضوع القضية في الأصل إلى محمولها جزءا من الأصل كما أن نسبته إلى المحمول ١٥ بالمحمولية في العكس جزء منه، وليس كذلك؛ بل النسبة الأولى خارجة من[٣] الأصل، والثانية داخلة في مفهوم العكس؛ إذ النسبة التي هي جزء القضية نسبة المحمول إلى الموضوع لا نسبة الموضوع إلى المحمول. وإذا كان كذلك لا يلزم من كون أمر خارج عن حقيقة أمر وهو داخل في حقيقة أخرى أن يكون مفهوم إحدى تينك الحقيقتين هو مفهوم الأخرى. وبتقدير دخول النسبة المذكورة في ٢٠ ماهية الأصل لا يلزم ذلك، وإنما يلزم[٤] إن لو انحصر مفهوم الأصل ومفهوم العكس في هذه النسبة، وهو ممنوع.

---

١ انظر: الخونجي، كشف الأسرار، ص. ٧٨.
٢ في هامش ب: إشارة إلى ثبوت عدم الفرق بين الأصل والعكس على تقدم اتحاد النسبتين.
٣ ا: عن.
٤ ج – وإنما يلزم

[168] Bu matlubu ispat etmek için öncelikle şunun açıklanması gerekir: Önermenin iki tarafından birinin diğerine konu olarak nispeti, diğerinin yüklem olarak ona nispetinden farklıdır. Bu açıktır. Ancak bu ikisi nitelik ve kipte (*cihet*) de ortaktırlar. Çünkü konu, kendisinde yüklemin zorunlulukla (*zarûret*) sabit olduğu bir konu olduğunda, aynı şekilde yüklem de konuda zorunlulukla sabit olan bir yüklem olur.

[169] Bu sabit olduğunda deriz ki: Önermenin bir tarafının diğerine konu olarak nispeti, yüklem olarak nispetinden farklıdır. Aksi takdirde önerme ile o önermenin döndürmesi nitelik ve kip (*cihet*) açısından farklılaşmazdı [lâzım]. Zira konunun yükleme konu olarak nispet edilmesinin niteliğinin ve kipinin, yüklemin konuya yüklem olarak nispetinin niteliğinden ve kipinden farklı olduğunu açıklamıştık. Lâzım bâtıldır: Nitelikteki farklılık döndürülemeyen önermelerde ortaya çıkar. Cihetteki farklılık ise kendi türünden bir şeye döndürülemeyen önermelerde ortaya çıkar.

[Yüklemli Önermenin Kısımları]

[170] Bunları öğrendiğinde deriz ki: İster olumlu ister olumsuz olsun, yüklemli önermenin konusu tekil yani belirli bir şahıs ise önerme **mahsûsa** ve **şahsiyye** olarak adlandırılır.

[171] Eğer konusu tümel ise ve hüküm umûm kaydı ile o tabiatın kendisi üzerine olursa - “canlı cinstir.” veya “insan türdür.” sözümüz gibi- bazıları bu önermeyi **tabiiyye** diye isimlendirmiştir.

[172] Bazıları ise bu türü şahsiyye önermenin altına dahil etmiştir. Çünkü tabiat umûm kaydı ile kayıtlandığında tümel olmaktan çıkar. Bu durumda da tikel olur. Zira tümel olmak ile tikel olmak arasında üçüncü bir durum yoktur. Konusu tikel olan önerme kesinlikle şahsiyyedir.

[173] **Bu son** [önerme] **makbul değildir**. Çünkü biz [önermenin konusunun] bu sebeple tümellikten çıkacağını kabul etmiyoruz. Eğer bu sebeple tümellikten çıksaydı, cinsin kendisine yüklenmesi imkansız olurdu. Evet, [önermenin konusu] hakkında verilen tümellik, cinslik, türlük hükümleri tikelleri için geçerli olmaz. Çünkü [önermenin konusu] bu durumda tek bir şey gibidir. **Şeyh**, *Kitâbü’ş-Şifâ*’da böyle demiştir.[1]

1 İbn Sînâ, *Kitâbü’ş-Şifâ: İbâre,* s. 48.

[١٦٨] والطريق في إثبات هذا المطلوب أن نبين أولا أن نسبة أحد /[١٩و] الطرفين في القضية إلى الآخر بكونه موضوعا له[١] غير نسبة الآخر إليه بكونه محمولا عليه، وذلك ظاهر؛ لكنهما يتحدان في الكيفية والجهة أيضا؛ لأن الموضوع إذا كان بحيث يثبت له المحمول بالضرورة مثلا كان المحمول أيضا بحيث يثبت للموضوع بالضرورة.

٥ [١٦٩] وإذا ثبت هذا فنقول: نسبة أحد[٢] طرفي القضية إلى الآخر بالموضوعية غير نسبته إليه بالمحمولية، وإلا لما اختلفت القضية وعكسها في الكيفية والجهة لما بينا أن كيفية نسبة الموضوع إلى المحمول بالموضوعية وجهتها غير كيفية نسبة المحمول إلى الموضوع بالمحمولية وجهتها، واللازم باطل، أما التغاير في الكيفية ففي القضايا غير المنعكسة، وأما في الجهة ففي القضايا المنعكسة لا إلى ما هو من نوعها.[٣]

١٠ [أقسام الحملية]

[١٧٠] إذا عرفت هذا فنقول: موضوع القضية الحملية إن كان جزئيا أي شخصا معينا سميت القضية **مخصوصة** و**شخصية** موجبة كانت أو سالبة.

[١٧١] وإن كان كليا، فإن كان الحكم على نفس تلك الطبيعة بقيد العموم كقولنا: «الحيوان جنس» و«الإنسان نوع» سماها بعضهم قضية **طبيعية**.

١٥ [١٧٢] وبعضهم جعلوها داخلة تحت القضية[٤] الشخصية؛ لأن الطبيعة إذا قيدت بقيد العموم خرجت عن الكلية فيكون حينئذ جزئية؛ إذ لا واسطة بين كون الشيء كليا وبين كونه جزئيا، والقضية التي موضوعها جزئي تكون شخصية لا محالة.

[١٧٣] **وفي هذا الأخير نظر**؛ لأنا لا نسلم خروجها عن الكلية بذلك، فإنها لو خرجت عن الكلية به لاستحال حمل الجنس عليها. نعم، الحكم عليها بالكلية ٢٠ والجنسية والنوعية لا يتعدى إلى جزئياتها؛ لأنها حينئذ كشيء واحد. هكذا قاله **الشيخ** في الشفاء.[٥]

---

١ ج – له

٢ ب: إحدى

٣ في هامش ب: لما اقتضت نسبة (ج) مثلا بموضوعية (ب) ونسبة (ب) بمحمولية (ج) كيفية ما وجهة ما في الأصل فعلى تقدير اتحاد نسبة (ج) بموضوعية (ب) مع نسبته بمحمولية (ب) يتحد نسبة (ب) بمحمولية (ج) مع نسبته بموضوعية (ج) فتعين في العكس النسبتان المتعينتان في الأصل فتقتضيتان في العكس عين ما اقتضتا في الأصل من الكيفية والجهة.

٤ ج – القضية.

٥ انظر: ابن سينا، الشفاء: العبارة، ص. ٤٨.

[174] Eğer hüküm, umûm kaydı ile bu tabiat üzerine değil de bu tabiatın yüklendiği tikel fertleri üzerine ise ve önermeye niceleme edatı (*sûr*) bitişmişse **mahsûra** ve **müsevvera (nicelikli)** olarak isimlendirilir. Niceleme edatı (*sûr*) konunun fertlerinin, yani ünvânî vasfın üzerine yüklendiği fertlerin niceliğine
5 delâlet eden lafızdır. Ünvânî vasıf ise kendisiyle konunun ifade edildiği şeydir.

[175] Şayet niceleme edatı fertlerin tamamına delâlet ediyor ise önerme **tümel**dir. Tümel önerme ya olumludur ve niceleme edatı "her."dir (*küll*) -"Her cisim bileşiktir." gibi- ya da olumsuzdur ve niceleme edatı "hiçbir/hiçbiri"dir (*lâ şey'/lâ vâhid*) -"Hiçbir insan veya insanların hiçbiri at değildir." gibi-. Nice-
10 leme edatının delâleti fertlerin bir kısmına ise önerme **tikel**dir. Tikel önerme ya olumludur ve niceleme edatı "bazı/biri"dir (*ba'z/vâhid*)-"Bazı canlılar ya da canlılardan biri insandır." gibi- ya da olumsuzdur ve niceleme edatı şu üçüdür: "her … değil (leyse kül), değil … bazı (leyse ba'z), bazı … değil (ba'z leyse)".

[176] Bu üç tikel olumsuz niceleme edatı arasındaki fark şudur: Bun-
15 ların ilki (*leyse küll*) hükmün, fertlerin tamamında bulunmasını olumsuzlamaya mutâbakatla delâlet eder. Bu, yüklemin, konunun fertlerin tamamından olumsuzlanması anlamına gelmeyip konunun fertlerinin her birinde gerçekleşmiş olmadığı anlamındadır. Fertlerin tamamından olumsuzlanması tümel olumsuzdur. Hükmün fertlerin bir kısmından olumsuz-
20 lanmasına iltizâm ile delâlet eder.

[177] Diğer iki niceleme edatı ise (*leyse ba'z ve ba'z leyse*) hükmün, fertlerin bir kısmından olumsuzlanmasına mutâbakatla, bahsettiğimiz anlamda tamamından olumsuzlanmasına ise iltizâm ile delâlet eder. İkincisi (*leyse ba'z*) bazen tümel olumsuz için de kullanılabilir. "Bazı C'ler B değildir." dendiğin-
25 de bazen B'nin C'nin bütün fertlerinden olumsuzlanması kastediliyor olabilir. Olumluma için ise asla kullanılmaz. Üçüncüsü (*ba'z leyse*) ise tam tersidir. Yani madûle önermenin olumlanması için kullanılabilir. "Bazı C'ler B olmayandır." dendiğinde, B olmamaklığın C'nin fertlerinin bir kısmına yüklenmesi kastediliyor olabilir. Tümel olumsuz için ise hiçbir şekilde kullanılmaz.

30 [178] Eğer konuya niceleme edatı bitişmemişse, olumlu da olsa olumsuz da olsa önerme **mühmele (niceliği belirtilmemiş)** olarak isimlendirilir. Tıpkı "İnsan bilendir." ve "İnsan bilen değildir." önermeleri gibi. Mühmele önermeler tikel önerme kuvvesindedir.

[١٧٤] وإن كان الحكم ليس على تلك الطبيعة بقيد العموم؛ بل على ما صدقت عليها[1] تلك الطبيعة من الأفراد الشخصية سميت **محصورة** و**مسورة** إن قرن بها السور، وهو اللفظ الدال على كمية أفراد الموضوع أي على كمية أفراد ما صدق عليه الوصف العنواني، وهو الذي عبّر /[١٩ظ] عن الموضوع به.

٥ [١٧٥] وتكون القضية **كلية** إن كانت دلالته على كل الأفراد إما موجبة وسورها «كل» كقولنا: «كل جسم مؤلف»، وإما سالبة وسورها «لا شيء» و«لا واحد» كقولنا: «لا شيء أو لا واحد من الناس بفرس»، و**جزئية** إن كانت دلالته على بعض الأفراد إما موجبة وسورها «بعض» و«واحد» كقولنا: «بعض الحيوان أو واحد من الحيوان إنسان»، وإما سالبة وسورها ثلاثة: «ليس كل» و«ليس بعض» و«بعض ليس».

١٠ [١٧٦] والفرق بين هذه الأسوار الثلاثة وهو أن الأول يدل على سلب الحكم عن كل الأفراد بالمطابقة على معنى أن المحمول ليس حاصلا لكل واحد من أفراد الموضوع لا على معنى أنه مسلوب عن كل واحد منها، فإن ذلك سالبة كلية. ويدل على سلبه عن بعض الأفراد بالالتزام.

[١٧٧] وكل واحد من السورين الأخيرين يدل على سلب الحكم عن بعض الأفراد بالمطابقة وعن الكل على ما ذكرنا من المعنى بالالتزام. والثاني قد يستعمل ١٥ للسلب الكلي، فإنه إذا قيل: «ليس بعض (ج) (ب)» ربما أريد به سلب الباء عن كل واحد من أفراد الجيم، ولا يستعمل للإيجاب أصلا. والثالث بالعكس منه أي قد يستعمل للإيجاب المعدول، فإنه إذا قيل: «بعض (ج) ليس (ب)» ربما أريد به حمل اللاباء على بعض أفراد الجيم، ولا يستعمل للسلب الكلي البتة.

٢٠ [١٧٨] وإن لم يقرن السور بالموضوع حينئذ يسمى القضية **مهملة** موجبة كانت أو سالبة كقولنا: «الإنسان عالم»، «الإنسان ليس بعالم». وهي في قوة الجزئية

---

١ ب: عليه

Yani mühmele önermenin doğruluğu, o önermeye nitelik olarak uygun tikel önermenin doğru olmasını gerektirir. Aynı şekilde o tikel önermenin doğru olması da mühmele önermenin doğru olmasını gerektirir. Çünkü yazı yazma insanın yüklendiği fertlere yüklendiğinde, insan fertlerinin bir kısmına da yüklenir. Aynı şekilde insan fertlerinin bir kısmına yüklendiğinde insan fertlerine de yüklenmiş olur. Çünkü mühmele önerme doğru olduğuda ya tümel ya da tikel olarak doğru olacaktır. Her iki takdirde de tikel olarak doğru olması kaçınılmazdır. Mühmele olumsuz olduğunda da mühmele ve tikel olma arasındaki karşılıklı gereklilik bu şekilde açıklanır. Böylece ortaya çıktı ki birbirine nitelikte uyan mühmele ve tikel önermeler, dediğimiz gibi birbirini gerektirir ve birbirine döndürülebilir.

[Munharif Önermeler]

[179] Bil ki bu dört niceleme edatı bazen önermenin önermenin parçalarının niceliğini açıklamak için kullanılır. Mesela "Organlarımızın bir kısmı eldir, bir kısmı bacaktır, bir kısmı baştır." veya "İnsanın parçalarının tamamı bedenidir." sözümüz gibi. Bazense hakkında hüküm verilen şeyin (*mahkûm aleyh*) tikellerinin niceliğini açıklamak için kullanılır. Ehl-i sınâatın (mantıkçıların) kastı da bu ikinci anlamdan ibarettir. Dolayısıyla önermede doğru olan niceleme edatının konuya bitişmesidir. Yükleme bitişmesi durumunda önerme tabiî durumundan sapmış olur. Bu sebeple önerme **munharif (yüklemi nicelikli önerme)** olarak isimlendirilir.

[180] Öncekiler (*kudemâ*), niceleme edatının yükleme bitişmesi durumunda yüklemin bir parçası haline geldiğini söylemiştir.

[181] **Ancak bu, tahkikin dışında kalan bir görüştür**. Çünkü onlar niceleme edatının konuya bitişmesi durumunda konunun bir parçası olmadığını söylemişlerdir. Bu ikisini (niceliğe delalet eden lafzın ne zaman niceleme edatı ne zaman cüz olduğunu) ayırt etmek sorunludur. Dolayısıyla biz niceleme edatının konu veya yüklemin parçası olup olmadığını bilmeyiz. Hatta konu ve yüklemin fertlerinin niceliğine delâlet edip etmediğini dahi bilemeyiz.

[Munhariflerin Genel Kuralı]

[182] Bunu öğrendiysen bil ki: Munharifâtın genel kuralından önce iki mukaddime zikredeceğiz.

[183] Bu öncüllerin ilki şudur: Yüklemin konuya olumlu olarak nispet edilmesi eğer canlının insana nispetinde olduğu gibi zorunlu ise **zorunluluk *(vücûb)* maddesi** olarak adlandırılır. Şayet taşın insana nispetinde ol-

أي يلزم من صدقها صدق الجزئية الموافقة لها في الكيف، ومن صدق هذه الجزئية صدقها؛ لأنه إذا صدقت الكتابة على ما صدق عليه الإنسان فقد صدقت على بعض ما يصدق عليه الإنسان، وإذا صدقت على بعض ما يصدق عليه الإنسان فقد صدقت على ما يصدق عليه الإنسان، ولأن القضية المهملة إذا صدقت لا بد وأن يصدق إما كلية أو جزئية، وعلى التقديرين لا بد من صدقها جزئية. وكذلك نبين تلازمهما /[٢٠و] إن كانت المهملة سالبة. فظهر أن المهملة والجزئية المتوافقتين في الكيف متلازمتان متعاكستان كما ذكرناه.

[القضية المنحرفة]

[١٧٩] واعلم أن كل واحد من هذه الأسوار الأربعة يذكر تارة لبيان كمية الأجزاء كقولنا: «بعض الأعضاء يد، وبعضها رجل، وبعضها رأس»، و«كل أجزاء الإنسان بدنه»، وتارة لبيان كمية الجزئيات المحكوم عليها. ومراد أهل الصناعة مقصور عليها بالمعنى الثاني. فحقها إذن أن تكون مقترنة بالموضوع، فإذا قرنت بالمحمول انحرفت القضية عن وضعها الطبيعي، ولذلك سميت القضية حينئذ **منحرفة**.

[١٨٠] والقدماء ذكروا أن السور إذا قرن بالمحمول صار جزءا منه.

[١٨١] **وهو كلام غير محقق**؛ لأنهم قالوا: «إذا قرن بالموضوع لم يكن جزءا منه»، والفرق بينهما مشكل، وحينئذ لا نعلم كونه جزءا من شيء منهما؛ بل كونه دالا على كمية أفراد المحكوم عليه أو المحكوم به.

[ضابط المنحرفات]

[١٨٢] إذا عرفت ذلك فاعلم أنا قبل ذكر ضابط المنحرفات نذكر مقدمتين:

[١٨٣] إحداهما: إن نسبة المحمول إلى الموضوع بالإيجاب إن كانت واجبة كنسبة الحيوان إلى الإنسان سميت **مادة الوجوب**، وإن كانت ممتنعة كنسبة الحجر

duğu gibi imkansız ise **imkansızlık *(imtinâ)* maddesi** olarak adlandırılır. Eğer yazı yazmanın insana nispetinde olduğu gibi zorunlu veya imkansız değilse **imkan maddesi** olarak adlandırılır.

[184] Öncüllerin ikincisi şudur: Olumsuz niceleme edatı önermenin taraflarının her ikisine de bitiştiğinde yahut ikisine de bitişmediğinde önerme olumlu olur. İkisinden birine bitiştiğinde ise önerme olumsuz olur.

[185] Bu iki öncülü öğrendiğinde bil ki: Önermenin yüklemi, [a] dört niceleme edatından herhangi biri ile nicelenmiş bir şahıs ise -"İnsan bu canlının her ferdidir veya fertlerinin bir kısmıdır yahut fertlerinin hiçbiri değildir ya da ferlerinin bir kısmı değildir." sözümüz gibi- yahut da [b] yükleme bitişen niceleme edatı tümel olumlu niceleme edatıysa -"İnsan her canlıdır." sözümüz gibi- veya [c] tikel olumsuz niceleme edatıysa -"İnsan canlının bir kısmı değildir." sözümüz gibi- şuna bakılır: Eğer önerme olumsuzsa üç madde için de doğrudur. Olumlu ise her üç madde için de yanlıştır.

[186] Bunlardan hiçbiri yoksa, yani bu üç durum da söz konusu değilse; eğer yükleme bitişen niceleme edatı [a] tikel olumlu ise -"İnsan canlının bir kısmıdır." sözümüz gibi- yahut [b] tümel olumsuz niceleme edatı ise -"İnsan taşların hiçbiri değildir." sözümüz gibi- şuna bakılır: Eğer önerme olumlu ise zorunluluk maddesinde ve nitelik olarak zorunluluk maddesi ile uyumlu olan imkan maddesinde -ki bu gerçekleşen taraftır- doğru olur. İmkânsızlık maddesi ve nitelik olarak imkansızlık maddesi ile uyumlu olan imkan maddesinde -ki bu gerçekleşmeyen taraftır- yanlış olur. Eğer önerme olumsuz ise hüküm tam aksinedir. Yani imkansızlık maddesinde ve imkansızlık maddesi ile uyumlu olan imkan maddesinde doğru olur. Zorunluluk maddesinde ve zorunluluk maddesi ile uyumlu olan imkan maddesinde yanlış olur.

[187] Bu münharif önermelerin doğruluğuna hükmettiklerimizin doğruluğunun, yanlışlığına hükmettiklerimizin yanlışlığının illeti bu ilimde anlayış sahibi olan insanlar için kapalı değildir. Bu sebeple bunu zikredip kitabı uzatmadık.

[Mahsûra Önermelerin Anlamı]

[188] Şimdi de dört mahsûranın anlamlarını ortaya koyalım.

إليه سميت **مادة الامتناع**، وإن كانت غير واجبة ولا ممتنعة كنسبة الكتابة إليه سميت **مادة الإمكان**.

[١٨٤] الثانية: إن سور السلب متى كان مقترنا بكل واحد من طرفي القضية أو كان غير مقترن بشيء منهما كانت القضية موجبة، ومتى كان مقترنا بأحد الطرفين دون الآخر كانت سالبة. ٥

[١٨٥] وإذا عرفت هاتين المقدمتين فاعلم أنه متى كان [ا] المحمول في القضية شخصا مسورا بأي سور كان من الأسوار الأربعة كقولنا: «الإنسان كل أفراد هذا الحيوان أو بعض أفراده أو لا شيء من أفراده أو ليس بعض أفراده» أو [ب] السور المقترن بالمحمول سور إيجاب كلي كقولنا: «الإنسان كل حيوان» أو [ج] سور سلب جزئي كقولنا: «الإنسان ليس بعض الحيوان» نُظِرَ؛ فإن كانت القضية سالبة صدقت في جميع الموادّ الثلاث، /[٢٠ظ] وإن كانت موجبة كذبت في جميعها. ١٠

[١٨٦] وكلما لم يكن كذلك أي لا يكون شيء من هذه الأمور الثلاثة موجودا وذلك إنما يكون إذا كان السور المقترن بالمحمول [ا] سور إيجاب جزئي كقولنا: «الإنسان بعض الحيوان» أو [ب] سور سلب كلي كقولنا: «الإنسان لا شيء من الحجر» نُظِرَ؛ فإن كانت القضية موجبة صدقت في مادة الوجوب وما يوافقها في الكيفية من مادة الإمكان وهو الطرف الواقع منها، وكذبت في مادة الامتناع وما يوافقها في الكيفية من مادة الإمكان وهو الطرف غير الواقع منها. وإن كانت سالبة كان الحكم بالعكس أي صدقت في مادة الامتناع وما يوافقها من الإمكان، وكذبت في مادة الوجوب وما يوافقها من الإمكان. ١٥

[١٨٧] وعلة صدق القضية في هذه المنحرفات حيث حكمنا بصدقها وكذبها حيث حكمنا بكذبها لا يخفى على من له فطانة في هذا العلم، فلذلك تركناها وما طولنا الكتاب بذكرها. ٢٠

[تحقيق المحصورات]

[١٨٨] ولنحقق الآن مفهومات المحصورات الأربع:

[189] **Tümel olumlu önerme:** Biz "Her C B'dir." dediğimizde, [a] "tasavvur edilmesi kendisinde ortaklığın vukû bulmasına engel olmayan" şeklinde açıklanan anlamda tümel bir C'yi kastetmeyiz. Yahut [b] bütün (*küll*) olmak bakımından bütünü, yani bütün olmak bakımından C'nin fertlerinin bütününü kastetmeyiz. Çünkü biz bu iki anlamdan birini kastetmiş olsaydık, büyük terimin hükmünün, büyük öncüldeki orta terimden küçük terime geçmesi gerekmezdi. Yani küçük terimin orta terimin altına girmesi gerekmezdi. Çünkü bu iki mefhumun her biri hakkındaki hüküm, küçük terimin kendisinden çıkarıldığı şey hakkındaki hükümdür. Küçük terimin kendisinden çıkarıldığı şey hakkındaki hüküm ise küçük terimin onun altına girmesini gerektirmez.

[190] [c] Yine bununla hakikati C olan şeyi de kastetmeyiz. Çünkü bunu kastetmiş olsaydık, bahsettiğimiz üzere yine büyük öncülde zikredilen hükmün, orta terimden küçük terime geçmesi gerekmezdi.

[191] [d] Ayrıca sıfatı C olan şeyi de kastetmeyiz. **İmam** şöyle demiştir: Eğer bunu kastetmiş olsaydık, her konu bir başka konuya ihtiyaç duyardı ve teselsül gerekirdi.[1]

[192] Bu gerekliliğin takriri şu şekildedir: Biz "Her C B'dir." dediğimizde anlamı bu durumda "C ile nitelenen her şey B'dir." olur. Sonra C'nin kendisi ile nitelenen şeye yüklenmesi mümkündür ve "Her D C'dir." diyerek onu hamlederiz. Anlamı "D ile nitelenen her şey C'dir." şeklindedir. Bu şekilde devam ederdi ve bir yüklemin bir konuya yüklenmesinden sonsuz şeyin yüklenmesi gerekirdi. Burada iddia edilen teselsülle kastedilen de budur. Bu ise imkansızdır.

[193] **İtiraz:** Teselsülün gerekliliğini kabul etmiyoruz. Bu ancak akıl, her önermede önermenin zikrî konusunun, konunun zâtına hamledilmesini dikkate alsaydı gerekli olabilirdi. Halbuki bu memnudur.

[194] **Cevap:** Bu durumda iddia edilen şey teselsülün imkanının gerekliliğidir. Bunun gerekliliğinde ise şüphe yoktur. Çünkü aklın, varsayılan her önermedeki zikrî konuyu, konunun zâtına yüklemesi -yüklenen bu şey sonsuz bile olsa- mümkündür. Teselsülün imkanı muhaldir. Çünkü muhalin imkanı

---

1 Fahreddin Râzî, *Mantıku'l-Mülahhas*, s. 141.

[١٨٩] أما **الموجبة الكلية** فإذا قلنا: «كل (ج) (ب)» [ا] لا نعني به الجيم الكلي المفسر بأنه الذي تصوره لا يمنع من وقوع الشركة، [ب] ولا الكل من حيث هو كل أي مجموع أفراد الجيمات من حيث هو مجموع؛ لأنا لو عنينا به أحد هذين المعنيين لم يجب تعدي الحكم بالأكبر على الأوسط في الكبرى إلى الأصغر ٥ أي لا يلزم اندراج الأصغر في الأوسط؛ لأن الحكم على كل واحد من هذين المفهومين حكم على ما يخرج عنه الأصغر، والحكم على ما يخرج عنه الأصغر لا يقتضي اندراج الأصغر فيه.

[١٩٠] [ج] ولا نعني به أيضا ما يكون حقيقته (ج)؛ لأنا لو عنينا به ذلك لم يجب أيضا تعدية الحكم المذكور في الكبرى من الأوسط إلى الأصغر لما مرّ.

١٠ [١٩١] [د] ولا نعني به أيضا ما يكون صفته (ج). قال **الإمام**: فإنا[١] لو عنينا به ذلك لافتقر كل موضوع إلى موضوع آخر، ويلزم منه التسلسل.[٢]

[١٩٢] وتقرير هذه الملازمة أن نقول: فإنا إذا /[٢١و] قلنا: «كل (ج) (ب)» كان معناه حينئذ: كل ما هو موصوف بالجيم فهو (ب). ثم الجيم يمكن حمله على موصوفه، فنحمله عليه بأن نقول: «كل (د) (ج)» أي كل ما هو موصوف بـ(د) فهو ١٥ (ج)، وعلى هذا القياس حتى يلزم من حمل[٣] محمول واحد على موضوع حملُ أمور غير متناهية عليه، وهو المعني بالتسلسل المدعى حينئذ، وذلك محال.

[١٩٣] **قيل عليه**: لا نسلم لزوم التسلسل، وإنما يلزم ذلك إن لو اعتبر العقل في كل قضية حمل موضوعه في الذكر على ذات الموضوع، وذلك ممنوع.

[١٩٤] **أجيب** عنه بأن المدعى حينئذ لزوم إمكان التسلسل، ولا شكّ في ٢٠ لزومه؛ لأن العقل يمكنه حمل الموضوع في الذكر في كل قضية فرضت ولو بغير نهاية على ذات موضوعها. وإمكان التسلسل محال؛ لأن إمكان المحال

---

١ ج – فإنا.
٢ انظر: فخر الدين الرازي، الملخص، ص. ١٤١.
٣ ج – حمل.

muhaldir. Dolayısıyla teselsülün imkanının gerekliliği de memnudur. Aklın farz edilen önermelerin hepsindeki zikrî konuyu, sonsuz bile olsa konunun zâtına yüklemeye güç yetirebilmesinin mümkün olduğu ise bilinir değildir. Bu ancak bir tek zâtın sonsuz sıfatlarla nitelenmesi mümkün olsaydı mümkün olurdu ancak bu memnudur. **İmam**'ın zikrettiği şeyin, itirazları ile beraber takriri bu şekildedir.

[195] **Biz deriz ki:** Eğer biz "Her C B'dir." sözümüzle C ile nitelenen her şeyin B olduğunu kastediyor olsaydık, ilimlerde kullanılan her önermedeki zikrî konunun, konunun zâtının bir sıfatı olması gerekirdi. Ancak bu bâtıldır. Zira ilimlerde zikredilen konusu, konunun zâtının kendisi olan birçok önerme kullanılabilmektedir. Buna "Her cisim heyûlâ ve sûretten yahut atomlardan bileşiktir." veya "Her cevher, var olsaydı bir konuda bulunmayacak durumda olurdu." ve "Her araz, var olsaydı bir konuda bulunacak durumda olurdu." sözümüz örnek verilebilir. Son iki cümleden kullanılan "konu"dan kasıt, kendisine hulûl eden şeye muhtaç olmayan ve kendisine hulûl eden şeyin kendisine muhtaç olduğu mahaldir.

[196] Ancak biz "Her C B'dir." sözümüzle, kendisine C yüklenebilen dış dünyada varlığı mümkün her şahsî ferdin B olduğunu kastederiz. Burada yüklenme ile kastımız, **Şeyh Ebû Nasr el-Fârâbî**'nin görüşünde[1] olduğu üzere genel imkan ile yüklenme değil, **Şeyh**'in görüşünde[2] olduğu gibi en az bir kere (*bilfiil*) yüklenmedir.

[197] C'nin yüklendiği şey **konunun zâtı** ***(zâtu'l-mevzû')*** diye isimlendirilir ve hakiki konu budur. Kendisiyle konunun zâtının ifade edildiği şey, zikredilen konudur -örneğimizdeki C gibi- ve **konunun vasfı** ***(vasfu'l-mevzû')*** ve **konunun ünvânı** ***(ünvânu'l-mevzû')*** olarak isimlendirilir. Önermedeki ünvân, konunun zâtının aynı olabilir -"Her insan canlıdır." sözümüz gibi- veya konunun zâtından farklı olabilir. Zâtından farklı olduğunda onun lâzımı olabilir -"Her bilkuvve yazı yazan insandır." sözümüz gibi- veya ondan ayrık (*mufârık*) olabilir -"Her bilfiil yazı yazan insandır." sözümüz gibi-.

1 Fârâbî, *Şerhü'l-Fârâbî li-kitâbi Aristotalis fi'l-İbâre*, thk. Wilhelm Kutsch - Stanley Marrow, Beyrut, 1986, s. 75-76.

2 İbn Sînâ, *Kitâbü'ş-Şifâ: Kıyâs*, thk. İbrâhim Medkûr - Saîd Zâyed, Kâhire, 1964, s. 20-21.

محال، ولزوم إمكان التسلسل أيضا ممنوع. فإن إمكان كون العقل متمكنا من حمل الموضوع في الذكر في كل قضية على ذات الموضوع بغير نهاية غير معلوم، وإنما يمكن ذلك إن لو أمكن اتصاف ذات واحدة بصفات غير متناهية، وذلك ممنوع. هذا تقرير ما ذكره **الإمام** مع ما يرد عليه.

٥ [١٩٥] **ونحن نقول**: لو عنينا بقولنا: «كل (ج) (ب)» أن كل ما هو موصوف بالجيم فهو (ب) لوجب أن يكون الموضوع في الذكر في كل قضية مستعملة في العلوم صفة لذات الموضوع؛ لكن ذلك باطل؛ لأنه قد يستعمل في العلوم[١] قضايا موضوعاتها في الذكر عين ذوات موضوعاتها كقولنا: «كل جسم مركب من الهيولى والصورة أو من الأجزاء المفردة»، و«كل جوهر فهو بحالة لو وجد كان لا في ١٠ موضوع»، و«كل عرض فهو بحالة لو وجد كان في موضوع»، ونعني بالموضوع[٢] المحل الغني عن الحال فيه المفتقر إليه ما يحل فيه.

[١٩٦] بل نعني به كل واحد واحد[٣] مما يصدق عليه (ج) من الأفراد الشخصية الممكنة الوجود في الخارج فهو (ب). ونعني بهذا الصدق هو الصدق بالفعل كما هو /[٢١ظ] رأي **الشيخ**[٤] لا الصدق بالإمكان العام[٥] كما هو رأي **الشيخ أبو نصر الفارابي**.[٦]

١٥ [١٩٧] وما يصدق عليه أنه (ج) يسمى **ذات الموضوع**، وهو الموضوع في الحقيقة، وما يعبر به عن ذات الموضوع وهو الموضوع في الذكر كالجيم في مثالنا هذا يسمى **وصف الموضوع** و**عنوان الموضوع**. والعنوان في القضية قد يكون عين ذات الموضوع كقولنا: «كل إنسان حيوان»، وقد يكون مغايرا لذات الموضوع إما لازما لها كقولنا: «كل كاتب بالقوة إنسان»، وإما مفارقا عنها كقولنا:[٧] «كل كاتب ٢٠ بالفعل إنسان».

---

١ ب – في العلوم
٢ ب: به
٣ ج ف – واحد
٤ انظر: ابن سينا، الشفاء: القياس، تحقيق: سعيد زايد، القاهرة ١٩٦٤، ص. ٢٠-٢١.
٥ ب – العام
٦ انظر: أبو نصر الفارابي، شرح كتاب العبارة، نشر: ولهلم كوتش وستانلي مارو، بيروت ١٩٨٦، ص. ٧٥-٧٦.
٧ ج – كقولنا

[198] **İtiraz:** Bir şeyin başka bir şeye yüklenmesi imkansızdır. Çünkü yüklem eğer konunun aynı ise -"İnsan beşerdir." sözümüz gibi- bu yüklemleme bir anlam ifade etmez. Burada ne bir yüklemleme ne de bir vaz' söz konusudur. Şayet yüklem konudan farklı bir şey ise yüklemleme yine imkansız olur. Çünkü birbirinden farklı iki şeyden birinin diğeri olduğunu söylemek, yanlışlığı zorunlu olarak bilinen bir şeydir.

[199] **Cevap:** Biz bu seçeneklerden ikincisini tercih ederiz ve bir şeyin bir başka şeye yüklenmesini -itiraz sahibinin iddia ettiği gibi- anlamlarının bir olması şeklinde açıklamayız. Bilakis ikincinin [yüklem], birincinin [konu] bilfiil yüklendiği şeylere yüklenmesi şeklinde açıklarız. Bir zâta birden fazla mefhumun yüklenmesinde herhangi bir imkansızlık söz konusu değildir.

[Hâriciyye, Hakîkiyye ve Zihniyye Önermeler]

[200] Bil ki "Her C B'dir." sözümüz bazen dış dünyaya göre bazense hakikate göre kullanılır.

[201] İlkine [dış dünyaya] göre kullanımında "Her C B'dir." dediğimizde bununla şunu kastederiz: Hariçte bir şekilde (*fi'l-cümle*) var olan yani bilfiil varlıktan pay alan ve ister hükümle birlikte ister hükümden önce ister sonra olsun kendisine C'nin en az bir kere (*bilfiil*) sâdık olduğu her fert, hariçte B'dir. Konunun bu itibarla alınması iki şeyi gerektirir.

[202] Birincisi: Önermenin her iki tarafının da dış dünyada var olan varlıklara yüklenmesi. Bu, konu muhassal veya madûl ise böyledir. Şayet konu olumsuzluk bakımından alınırsa -"Dış dünyada C olmayan her şey, dış dünyada B değildir." sözümüz gibi-, önermenin bu itibarla doğruluğu taraflarından hiçbirinin dış dünyadaki bir varlığa yükleniyor olmasını gerektirmez. Çünkü önermenin konusu bu itibarla, ister varlığı imkansız isterse de mümkün olsun, mefhumların tamamını içine alır. Bu durumda C olmayan şeyin dış dünyada, var olmayanlarla sınırlı olması mümkün olur. Evet, eğer bununla birlikte yüklem muhassal ya da madûl olursa önermenin doğru olması için bu şart aranır. Ancak konusu ma'dûmların tamamını içine aldığı için her zaman yanlış olur. Çünkü imkansız için "O dış dünyada C değildir." doğrudur. Fakat şayet dış dünyada B olsaydı, dış dünyada mevcut olurdu ki bu imkansızdır.

[١٩٨] **لا يقال**: حمل شيء على شيء محال؛ لأن المحمول إن كان عين الموضوع كقولنا: «الإنسان بشر» لم يفد الحمل شيئا، فلا يكون هناك حمل ولا وضع البتة، وإن كان غيره استحال الحمل أيضا؛ لأن الحكم بأن أحد المتغايرين هو الآخر أمر معلوم البطلان بالضرورة.

٥ [١٩٩] **لأنا نقول**: نختار القسم الثاني ونفسر حمل الشيء على الشيء لا بكونهما متحدين في المعنى كما زعم الشاكّ؛ بل بصدق الثاني على ما صدق عليه الأول بالفعل، ولا امتناع في صدق المفهومات المتغايرة على ذات واحدة.

[الخارجية والحقيقية والذهنية]

[٢٠٠] واعلم أن قولنا: «كل (ج) (ب)» يستعمل تارة بحسب الخارج وأخرى
١٠ بحسب الحقيقة:

[٢٠١] أما الأول فإذا قلنا: «كل (ج) (ب)» عنينا به أن كل ما يصدق عليه أنه (ج) بالفعل مما وجد في الخارج في الجملة أي له دخول في الوجود بالفعل سواء كان حال الحكم أو قبله أو بعده فهو (ب) في الخارج. وأخذ الموضوع بهذا الاعتبار يقتضي أمرين:

١٥ [٢٠٢] أحدهما أن يكون كل واحد من طرفي القضية صادقا على الموجودات الخارجية. هذا إذا كان الموضوع محصلا أو معدولا. أما إذا كان بحسب السلب كقولنا: «كل ما ليس (ج) في الخارج ليس (ب) في الخارج» فلا يقتضي صدق القضية بهذا الاعتبار صدق شيء من الطرفين على الموجود الخارجي؛ لأن موضوع القضية بهذا الاعتبار يتناول المفهومات بأسرها؛ ممتنعة الوجود كانت أو ممكنة الوجود. وإذا
٢٠ كان كذلك فيجوز انحصار ما ليس (ج) في الخارج /[٢٢و] في المعدومات. نعم، لو كان المحمول مع ذلك محصلا أو معدولا اقتضى صدقها ذلك؛ لكن لتناول[1] موضوعها المعدومات بأسرها تكون كاذبة أبدا؛ لأن الممتنع يصدق عليه أنه ليس (ج) في الخارج، فلو كان (ب) في الخارج لكان موجودا فيه، وهو محال.

---

١ ا ف: يتناول

[203] İkincisi: Hükmün tüm var olmuş ya da var olan şeylerle, yani herhangi bir şekilde varlıktan pay alan şeylerle sınırlı olmasıdır.

[204] İkinciye [hakikate göre] kullanılmasına gelince, "Her C B'dir." dediğimizde bununla, var olsaydı C olarak var olacak olan varlığı mümkün şahsî fertler, var olsaydı B olarak var olurdu anlamını kastederiz. Bazılarının iddia ettiği gibi bu bir şartlı önerme değildir. Bilakis anlamı ilk haysiyeti taşıyan her şeye ikinci haysiyet hükmünün verilmesidir. Önermenin bu itibarla doğru olması, taraflarından birinin yani konunun zâtının ya da yüklemin vasfının dış dünyada var olmasını gerektirmez. Aksine bunlardan hiçbiri dış dünyada var olmasa bile doğru olabilir. Aynı şekilde hükmün yalnızca hâricî varlıklara yükleniyor olmasını da gerektirmez. Bilakis hüküm hem hâricî hem de varlığı takdir edilmiş olan varlıkları kapsar.

[205] Konunun ilk itibar ile ele alınmasıyla bu itibarla ele alınması arasındaki fark aşikardır. Biz hâricî varlıkta daha genel olan bir şeyin, daha özel bir şeyle sınırlı olduğunu farz ettiğimizde -mesela dış dünyada insandan başka canlı olmayacak şekilde canlının insandan ibaret olduğunu farz etsek- "Her canlı insandır." önermesi ilk itibarla doğru olurken "Her at canlıdır." önermesi yanlış olur. İlk cümlenin neden doğru olduğu açıktır. İkinci ise şundan ötürü yanlıştır: Bu varsayıma göre atın dış dünyada bir varlığı olmadığından canlılığın kendisine yüklenmesi imkansızdır. Çünkü bu itibarla hüküm yalnızca hâricî varlıklara hastır.

[206] İkinci itibarla ele alındığında ise "Her canlı insandır." sözümüz yanlış olur. Çünkü anlamı şudur: Var olsaydı canlı olarak var olacak olan her şey, var olduğunda insandır. Bunun doğru olmadığı ise açıktır. Zira var olduğunda canlı olarak var olacak olan bazı şeylerin var olduğunda at veya başka bir canlı olarak var olması mümkündür. "Her at canlıdır." sözümüz ise doğru olur. Çünkü anlamı şudur: Var olsaydı at olarak var olacak olan her şey, bu şekilde var olsaydı canlı olurdu. Daha önce öğrenmiştin ki önermenin bu itibarla doğruluğu, taraflarından birinin dış dünyada var olmasına bağlı değildir. Konunun bu itibarla olumsuz olarak alınması ise şu şekilde olur: Var olduğunda C olarak var olmayacak her şey, bu şekilde var olsaydı B olacak değildi.

[٢٠٣] والثاني أن يكون ذلك الحكم منحصرا على كل ما وجد أو يوجد أي على كل ما له دخول في الوجود في الجملة.

[٢٠٤] وأما الثاني فإذا قلنا: «كل (ج) (ب)» عنينا أن كل ما لو وجد كان (ج) من الأفراد الشخصية الممكنة الوجود فهو بحيث لو وجد كان (ب). وليس ذلك شرطية كما زعم بعضهم؛ بل معناه هو الحكم بالحيثية الثانية على كل ما له الحيثية الاولى. وصدق القضية بهذا الاعتبار لا يقتضي أن يكون شيء من طرفيها أي ذات الموضوع ووصف المحمول موجودا في الخارج؛ بل يصدق وإن لم يكن شيء منهما موجودا في الخارج. ولا يقتضي أيضا أن يكون الحكم مقصورا على الموجودات الخارجية؛ بل يشمل[١] الحكم على الموجودات الخارجية والموجودات المقدرة الوجود.

[٢٠٥] والفرق بين أخذ الموضوع بالاعتبار الأول وبين أخذه بهذا الاعتبار ظاهر؛ فإنا إذا فرضنا انحصار عام في الوجود الخارجي في خاص واحد كانحصار الحيوان مثلا في الإنسان حتى لا يوجد في الخارج حيوان إلا الإنسان يصدق بالاعتبار الأول: «كل حيوان إنسان»، ولا يصدق: «كل فرس حيوان». أما الأول فظاهر، وأما الثاني فلأن الفرس على هذا الفرض لما لم يكن له وجود في الخارج أصلا استحال أن تصدق الحيوانية عليه؛ لأن الحكم بهذا الاعتبار مقصور على الموجودات الخارجية.

[٢٠٦] وأما بالاعتبار الثاني فيكذب قولنا: «كل حيوان إنسان»؛ لأن معناه كل ما لو وجد كان حيوانا فهو بحيث لو وجد كان إنسانا. ومن البيّن أن ذلك غير صادق لجواز أن يكون بعض ما لو وجد كان حيوانا بحالة لو وجد كان فرسا أو حيوانا آخر. ويصدق قولنا: «كل فرس حيوان»؛ لأن معناه كل ما لو وجد كان فرسا فهو بحيث لو وجد كان حيوانا. /[٢٢ظ] وقد عرفت أن صدق القضية بهذا الاعتبار لا يتوقف على أن يكون لشيء من طرفيها وجود في الخارج. وأخذ الموضوع بهذا الاعتبار بحسب السلب يكون هكذا: كل ما ليس لو وجد كان (ج) فهو ليس بحيث لو وجد كان (ب).

---

١ ا ب: يشتمل

[207] Konunun bu iki itibarla ele alınması **İmam**'ın kitaplarında özetlediği hususlardandır. **Üstat Allâme Esîru'l-hak ve'd-dîn Ebherî** (r.a.) ise kitaplarında konunun zihin açısından da alınabileceğini dile getirdi: Biz "Her C B'dir." dediğimizde anlamı bu itibarla şu şekilde olur: Zihinde C olan her şey yine zihinde B'dir.[1]

[208] Ben ise derim ki: Dış dünyada var olması imkansız veya mümkün olsun ma'dûmlar üzerine hüküm ancak önermedeki konu, bu itibarla alındığında mümkün olur. Çünkü biz "Her imkansız dış dünyada ma'dûmdur." dediğimizde önermenin konusunun dış dünya itibarıyla alınması imkansız olur. Çünkü biz konusunu dış dünyaya göre aldığımızda önermenin anlamı "Dış dünyada var olan ve kendisine dış dünyada imkansız olmak yüklenen her şey dış dünyada ma'dûmdur." olur. Bunun yanlışlığı ise aşikardır. Hakikate göre aldığımızda da durum böyledir. Çünkü bu durumda anlamı "Var olsaydı imkansız olacak olan her şey, bu şekilde var olsaydı ma'dûm olurdu." olur. Bunun yanlışlığı da yine ilimler hakkında giriş seviyesinde bilgi sahibi olan herkes için aşikardır.

[209] **Şeyh** de konunun bu itibarla ele alınmasına işaret etmiştir. Zira *İşârât*'ta şöyle demiştir:[2] Biz "Her insan canlıdır." dediğimizde bunun anlamı şudur: Aklın, zihinde insan olduğunu farz ettiği her şeyin, ayânda var olsun ya da olmasın, canlı olduğunu varsayması ve bunun canlı olduğuna hükmetmesi gerekir.

[210] **Burada bir sorun vardır**. Çünkü bundan kastı -eğer üstadın da zikrettiği gibi- onun zihinde canlı olduğuna hükmedilmesi ise "Şerîkü'l-Bârî imkansızdır." dediğimizde bunun anlamı şudur: Aklın, zihinde şerîkü'l-Bârî olarak farz ettiği her şeyin imkansız olduğunu farz etmesi ve zihinde imkansız olduğuna hükmetmesi gerekir. **Üstad**'ın söylediğine göre ise Bârî Teâlâ'nın ortağı gibi bir zihnî sûret, zihinde imkansızdır. Ancak bu iki iddianın da yanlışlığı açıktır. Zira zihinde hâsıl olan şeyin zihinde imkansız olması imkansızdır.

1 Esîrüddin Ebherî, *Keşfu'l-hakâik fî tahrîri'd-dekâik*, s. 62.
2 İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-tenbîhât,* c. 1, s. 196-197.

[٢٠٧] وأخذ الموضوع بهذين الاعتبارين مما لخّصه **الإمام** في كتبه. والأستاذ العلامة **أثير الحق والدين الأبهري** برّد الله مضجعه ذكر في كتبه أن الموضوع قد يؤخذ أيضا بحسب الذهن، فإذا قلنا: «كل (ج) (ب)» كان معناه بهذا الاعتبار[١] أن كل ما هو (ج) في الذهن فهو (ب) في الذهن.[٢]

٥ [٢٠٨] وأنا أقول: الحكم على المعدومات سواء كانت ممتنعة الوجود في الخارج أو ممكنة الوجود فيه لا يمكن إلا إذا كان الموضوع في القضية مأخوذا بهذا الاعتبار؛ لأنا إذا قلنا: «كل ممتنع معدوم في الخارج» استحال أن يكون مؤخوذا موضوعه[٣] بحسب الخارج؛ لأنا لو أخذنا موضوعه بحسب الخارج كان معناه «كل ما هو موجود في الخارج وصدق عليه أنه ممتنع في الخارج فهو معدوم في

١٠ الخارج»، وكذب ذلك ظاهر. وكذلك لو أخذناه بحسب الحقيقة؛ لأنه حينئذ يكون معناه «كل ما لو وجد كان ممتنعا فهو بحيث لو وجد كان معدوما»، وكذب ذلك أيضا بيّن عند من له أدنى شروع في العلوم.

[٢٠٩] **والشيخ** أيضا أشار إلى أخذ الموضوع بهذا الاعتبار؛ لأنه قال في الإشارات: إذا قلنا: «كل إنسان حيوان» كان معناه كل ما فرضه العقل أنه إنسان في

١٥ الذهن كان موجودا في الأعيان أو غير موجود لا بد أن يفرضه العقل أنه حيوان ويحكم عليه بأنه حيوان.[٤]

[٢١٠] **وفيه نظر** لأن مراده به[٥] إن كان هو الحكم عليه بأنه حيوان في الذهن كما صرح به الأستاذ كان معنى قولنا: «شريك الباري ممتنع» أن ما فرضه العقل أنه شريك الباري في الذهن لا بد أن يفرضه أنه ممتنع ويحكم عليه بأنه ممتنع في الذهن، وعلى

٢٠ ما ذكره **الأستاذ** أن الصورة الذهنية كشريك الباري تعالى ممتنعة في الذهن. ومن البين كذب كل منهما؛ لأن الحاصل في الذهن امتنع /[٢٣و] أن يكون ممتنعا في الذهن.

---

١ ب – بهذا الاعتبار
٢ انظر: أثير الدين الأبهري، كشف الحقائق في تحرير الدقائق، تحقيق: حسين صارى أوغلو، استنبول ١٩٩٨، ص. ٦٢.
٣ ج: موضوعه مؤخوذا
٤ انظر: ابن سينا، الإشارات والتنبيهات، ج. ١، ص. ١٩٦-١٩٧.
٥ ج – به.

[211] Bununla kastı, onun zihinde veya dış dünyada canlı olduğuna hükmedilmesi ise şöyle ki "Zihin açısından her C B'dir." dediğimizde, bunun anlamı **Üstad**'ın zikrettiğine göre "Zihinde C olarak var olan her şey, zihinde veya dış dünyada B'dir." olur. **Şeyh**'e göre ise bunun anlamı "Aklın, zihinde C olduğunu farz ettiği her şeyin B olduğunu farz etmesi ve onun zihinde veya dış dünyada B olduğuna hükmetmesi gerekir." olur, bu (ikinci kasıt) doğrudur.

[212] **Tümel olumsuz önerme:** Biz "Hiçbir C B değildir." dediğimizde dış dünyaya göre anlamı şudur: Varlığa bir şekilde dahli olan ve kendisine "En az bir kere (*bilfiil*) C'dir." denen hiçbir şey, dış dünyada B değildir. Hakikate göre alındığında "Var olsaydı C olacak hiçbir varlığı mümkün şahsî fert, varlığının varsayılması açısından B değildir." şeklindedir. Zihne göre alındığında ise "Zihinde C olan hiçbir şey zihinde veya dış dünyada B değildir." şeklindedir. **Şeyh**'in söylediğine göre ise "Aklın zihinde C olduğunu var saydığı hiçbir şeyin B olduğunu varsayması ve onun zihinde veya dış dünyada B olduğuna hükmetmesi gerekmez." olur.

[213] Bu iki tümel önermenin anlamını kavradıysan, iki tikel önermeyi de kavrarsın. Çünkü tikellerdeki hüküm, tümellerde açıklandığı şekilde tümellerdeki hükmün bir kısmına denk düşer.

[Udûl ve Tahsîl]

[214] Bil ki: Olumsuzluk edatı önermenin taraflarından hiçbirinin parçası değilse ve önerme olumlu ise **muhassala** olarak isimlendirilir. Eğer bu önerme olumsuz ise **basîta** olarak isimlendirilir. Olumsuzluk edatı önermenin taraflarından birinin ya da her ikisinin parçası ise önerme olumlu da olsa olumsuz da olsa **madûle** olarak isimlendirilir. Buna göre elimizde udûl ve tahsîle göre dört tür önerme vardır: [a] İki tarafı da muhassala önerme. "İnsan bilendir." sözümüz gibi. [b] İki tarafı da madûle önerme. "Hayat sahibi olmayan, bilen olmayandır." sözümüz gibi. [c] Konusu muhassala, yüklemi madûle önerme. "Cemâd[1] hayat sahibi olmayandır." sözümüz gibi. [d] Konusu madûle, yüklemi muhassala olan önerme. "Hayat sahibi olmayan, cemâddır." sözümüz gibi.

---

1 "Cemâd", Türkçede "cansız nesne" anlamındadır. Ancak cümlede cansız nesne kullanılması durumunda madûle olacağı için tercüme etmeyip "cemâd" olarak bırakmayı tercih ettik. (çev.)

[٢١١] وإن كان مراده الحكم عليه بأنه حيوان في الذهن أو في الخارج حتى إذا قلنا: «كل (ج) (ب)» بحسب الذهن كان معناه على ما ذكره **الأستاذ** كل ما هو (ج) في الذهن فهو (ب) في الذهن أو في الخارج، وعلى ما ذكره **الشيخ** كان معناه كل ما فرضه العقل أنه (ج) في الذهن لا بد أن[1] يفرضه العقل أنه (ب) ويحكم عليه بأنه (ب) في الذهن أو في الخارج، فهو صواب.

[٢١٢] وأما **السالبة الكلية** فإذا قلنا: «لا شيء من (ج) (ب)» كان معناه بحسب الخارج: لا شيء مما له دخول في الوجود في الجملة وصدق عليه أنه (ج) بالفعل فهو (ب) في الخارج، وبحسب الحقيقة: لا شيء مما لو وجد كان (ج) من الأفراد الشخصية الممكنة الوجود فهو بحيث لو وجد كان (ب)، وبحسب الذهن: لا شيء مما هو (ج) في الذهن فهو (ب) في الذهن أو في الخارج، وعلى ما ذكره **الشيخ**: لا شيء مما فرضه العقل أنه (ج) في الذهن لا بد أن يفرضه أنه (ب) ويحكم عليه بأنه (ب) في الذهن أو في الخارج.

[٢١٣] وإذا عرفت معنى الكليتين عرفت معنى الجزئيتين؛ لأن الحكم في الجزئية على بعض ما حكم عليه في الكلية على النحو المذكور في الكلية.

[العدول والتحصيل]

[٢١٤] واعلم أن حرف السلب إن لم يكن جزءا من شيء من طرفي القضية سميت القضية **محصلة** إن كانت موجبة و**بسيطة** إن كانت سالبة، وإن كان جزءا من كل واحد من طرفيها أو من أحدهما فقط سميت **معدولة** موجبة كانت أو سالبة. فحصل لنا بحسب العدول والتحصيل أربعة أنواع من القضايا: محصلة الطرفين كقولنا: «الإنسان عالم»، ومعدولة الطرفين كقولنا: «اللاحيّ لاعالم»، ومحصلة الموضوع معدولة المحمول كقولنا: «الجماد لاحيّ»، ومعدولة الموضوع محصلة المحمول كقولنا: «اللاحيّ جماد».

---

[1] ج – أن

[215] Bu önermelerin her biri olumlu yahut olumsuz olabilir. Bazı kadim filozofların iddia ettiği gibi önerme nasıl olursa olsun olumlu olma nedeni, taraflarının vücûdî olması değildir. Aynı şekilde olumsuz olma nedeni tarafların selbî (olumsuz) olması değildir. Bilakis yüklemin konuya yüklendiğine hükmettiğimizde, ister önermenin her iki tarafı da vücûdî veya ademî olsun isterse de biri vücûdî diğeri ademî olsun, önerme olumlu olur. Yine yüklemi konudan olumsuzladığımızda ise ister önermenin her iki tarafı da vücûdî veya ademî olsun isterse de biri vücûdî diğeri ademî olsun, önerme olumsuz olur.

[216] Bizim dikkate aldığımız ve hükümlerini zikredeceğimiz udûl, yüklemin udûlüdür.

[Udûl ve Tahsîlin Hükümleri]

[217] Durum böyle olunca bil ki: [a] Konusu, yüklemi ve madûle veya muhassala oluşu yönünden aynı olan; nitelik -yani olumlu yahut olumsuz olma- yönündense birbirinden farklı olan iki önerme, eğer her ikisi de şahsiyye ise -"Zeyd yazı yazandır." ve "Zeyd yazı yazan değildir." sözlerimiz veya "Zeyd yazı yazmayandır." ve "Zeyd, yazı yazmayan değildir." sözlerimiz gibi- bu önermeler çelişik (*mütenâkız*) önermelerdir. Mahsûra önermeler de böyledir. Ancak mahsûra önermelerin nicelik olarak birbirlerinden farklı olmaları, yani önermelerin biri tümelken diğerinin tikel olması şart koşulmuştur. "Her insan canlıdır." ve "Her insan canlı değildir." veya "Her insan at olmayandır." ve "Her insan at olmayan değildir." sözlerimiz gibi.

[218] [b] Konu ve niteliği aynı olup madûle ve muhassala olma açısından farklılaşan, yani önermelerin birinde yüklem olan şeyin diğerinin yükleminin çelişiği olan iki önerme, [1] eğer ikisi de olumlu ise -"Zeyd yazı yazandır." ve "Zeyd yazı yazmayandır." sözlerimiz gibi- bu iki önermenin ikisinin de doğru olması imkansızdır. İkisi de doğru olsaydı Zeyd'in iki çelişik şeyle nitelenmesi gerekirdi ki bu imkansızdır. Konu var olmadığı için ikisinin de yanlış olması mümkündür. Zira olumlu önermenin doğru olması için eğer önerme dış dünya açısından alınmışsa gerçekleşmiş (*muhakkak*), hakikat açısından alınmışsa takdir edilmiş bir konunun var olması gerekir. Eğer iki önerme de olumsuz ise -"Zeyd yazı yazan değildir." ve "Zeyd yazı yazmayan değildir." sözlerimiz gibi- ikisinin de yanlış olması imkansızdır. İkisi de yanlış olabilseydi ikisinin de çelişiklerinin doğru olması gerekirdi.

[٢١٥] وكل واحدة من هذه القضايا الأربع إما موجبة أو سالبة. وإيجابها كيف كانت ليس لأن طرفيها وجوديان، ولا سلبها لأن طرفيها سلبيان، كما زعم بعض الحكماء من القدماء؛ بل متى حكمنا بأن المحمول صادق على الموضوع كانت القضية موجبة؛ سواء كان طرفاها أمرين وجوديين أو أمرين عدميين أو أحدهما أمرا ٥ وجوديا والآخر[١] عدميا، ومتى حكمنا بسلب المحمول عن الموضوع /[٢٣ظ] كانت سالبة؛ سواء كان الطرفان وجوديين أو عدميين أو أحدهما وجوديا والآخر عدميا.

[٢١٦] والعدول الذي نعتبره ونذكر أحكامه هو العدول بحسب المحمول فقط.

[أحكام العدول والتحصيل]

[٢١٧] وإذا كان كذلك فاعلم [ا] أن كل قضيتين توافقتا في الموضوع والمحمول ١٠ والعدول والتحصيل وتخالفتا في الكيف أي في السلب والإيجاب؛ فإن كانتا شخصيتين كقولنا: «زيد كاتب، زيد ليس بكاتب» وكقولنا: «زيد لاكاتب، ليس زيد بلاكاتب» كانتا متناقضتين. وكذلك الحكم إن كانتا محصورتين؛ لكن شرط الاختلاف في الكمية أي تكون إحداهما كلية والأخرى جزئية كقولنا: «كل إنسان حيوان، ليس كل إنسان حيوانا» وكقولنا: «كل إنسان هو لافرس، ليس كل إنسان هو لافرس».

١٥ [٢١٨] [ب] وكل قضيتين توافقتا في الموضوع والكيف وتخالفتا في العدول والتحصيل أي يكون المحمول في إحداهما هو نقيض المحمول في الأخرى؛ [١] فإن كانتا موجبتين كقولنا: «زيد كاتب، زيد هو ليس بكاتب»[٢] امتنع صدقهما، وإلا لزم كون زيد موصوفا بالنقيضين، وإنه محال، ويجوز كذبهما لعدم الموضوع؛ إذ صدق الموجبة يقتضي وجود موضوع محقق إن كان مأخوذا بحسب ٢٠ الخارج ومقدرا إن كان بحسب الحقيقة. وإن كانتا سالبتين كقولنا: «ليس زيد[٣] بكاتب، وليس زيد هو بلاكاتب» امتنع كذبهما وإلا لزم جواز صدق نقيضيهما،

---

١ ا ب + أمر
٢ ب: هو لاكاتب.
٣ ج: زيد ليس

Bu ise iki [çelişik] olumlu önermenin doğru olmasını gerektirir. Ancak bunun imkansız olduğuna değinmiştik. İki önermenin de doğru olması, konu var olmadığı için caizdir. Çünkü olumsuz önermenin doğru olabilmesi için konunun var olması şart değildir. Aksine, tıpkı yüklemin konuda bulunmaması durumunda önerme doğru olabildiği gibi konu var olmadığında da önerme doğru olabilir. Çünkü ma'dûmun olumsuzlaması caiz iken olumlanması caiz değildir.

[219] [2] Eğer iki önerme mahsûra ise aynı hükümler geçerlidir. Fakat bu hükümlerin geçerli olabilmesi için bu iki önermenin olumlu olması durumunda önermelerin ikisinin de yahut birinin tümel olması; iki önermenin olumsuz olması durumunda ise her iki önermenin veya önermelerden birinin tikel olması gerekir. Çünkü iki olumlu önerme tikel ise ikisinin de doğru olması caizdir. "Bazı canlılar insandır." ve "Bazı canlılar insan olmayandır." sözlerimiz gibi. İki olumsuz önerme ise ikisinin de tümel olması durumunda her ikisinin de yanlış olması caizdir. "Hiçbir canlı insan değildir." ve "Hiçbir canlı insan olmayan değildir." sözlerimiz gibi.

[220] [c] İki önermenin konusu aynı iken nitelik ve daha önce de açıklamasını verdiğimiz şekli ile madûle veya muhassala olmak açısından birbirinden farklı ise [1] bu iki önerme şahsiyye ise -"Zeyd yazı yazandır." ve "Zeyd yazı yazmayan değildir." veya "Zeyd yazı yazmayandır." ve "Zeyd yazı yazan değildir." sözlerimiz gibi- olumlu önerme olumsuzdan daha özeldir (*ehass*). Çünkü "Zeyd yazı yazandır." sözümüz doğru olduğunda "Zeyd yazı yazmayan değildir." sözümüzün de doğru olması gerekir. Aksi halde "Zeyd yazı yazmayandır." doğru olurdu ve böylece iki [çelişik] olumlu önerme doğru olmuş olurdu ki bunun imkansız olduğuna değinmiştik. Aynı şekilde, daha önce de açıklandığı üzere, "Zeyd yazı yazmayandır." sözümüz doğru olduğunda "Zeyd yazı yazan değildir." sözümüz de doğru olmalıdır. "Zeyd yazı yazmayan değildir." sözümüzün doğruluğu "Zeyd yazı yazandır." sözünün doğruluğunu gerektirmez. Aynı şekilde "Zeyd yazı yazan değildir." sözümüz "Zeyd yazı yazmayandır." sözünün doğruluğunu gerektirmez. Çünkü olumsuz önerme konusu var olmasa da doğru olabilir, ancak olumlu önerme bu durumda doğru olamaz. Çünkü daha önce geçtiği üzere olumlu önermenin doğru olabilmesi, hâricî konuda gerçekleşmiş (*muhakkak*) ve hakîkiyye konuda takdir edilmiş bir konunun varlığına dayanır.

وذلك يقتضي جواز صدق الموجبتين،[1] وقد مرّ امتناع ذلك. ويجوز صدقهما لعدم الموضوع؛ إذ صدق السالبة لا يقتضي وجود الموضوع؛ بل تصدق عند عدمه أيضا كما تصدق عند عدم ثبوت المحمول للموضوع؛ لأن السلب يصح عن المعدوم دون الإيجاب.

٥ [٢١٩] [٢] وأما إذا كانتا محصورتين؛ فإنما يجري ما ذكرناه من الأحكام فيهما عند كونهما كليتين أو إحداهما كلية لو كانتا موجبتين، وعند كونهما جزئيتين أو إحداهما جزئية لو كانتا سالبتين؛ لأن الموجبتين لو كانتا جزئيتين لجاز[2] صدقهما كقولنا: «بعض الحيوان إنسان، بعض الحيوان لاإنسان»، وأن السالبتين لو كانتا كليتين لجاز كذبهما كقولنا: «لا شيء من الحيوان بإنسان، /[٢٤و] ولا شيء من ١٠ الحيوان بلاإنسان».

[٢٢٠] [ج] وكل قضيتين توافقتا في الموضوع وتخالفتا في العدول والتحصيل على ما ذكرنا من التفسير وفي الكيف أيضا؛ [١] فإن كانتا شخصيتين كقولنا: «زيد كاتب، ليس زيد بلاكاتب» وكقولنا: «زيد هو لاكاتب، ليس زيد بكاتب» كانت الموجبة أخص من السالبة؛ لأنه إذا صدق قولنا: «زيد كاتب» وجب أن يصدق ١٥ قولنا: «زيد ليس هو بلاكاتب»، وإلا لصدق قولنا: «زيد لاكاتب»، فيلزم صدق الموجبتين، وقد مرّ استحالته. كذلك إذا صدق قولنا: «زيد لاكاتب» وجب أن يصدق قولنا: «زيد ليس هو بكاتب» لما مرّ. ولا يلزم من صدق قولنا: «ليس زيد بلاكاتب» صدق قولنا: «زيد كاتب»، ولا من صدق قولنا: «ليس زيد بكاتب» صدق قولنا: «زيد هو لاكاتب» لجواز صدق السالبة بعدم الموضوع دون الموجبة ٢٠ لما عرفت أن صدق الموجبة يتوقف على وجود الموضوع محققا[3] في الخارجية الموضوع ومقدرا[4] في الحقيقة الموضوع.

---

١ ب + فيلزم صدق الموجبتين
٢ ب: يجوز
٣ ج + كما
٤ ج + كما

[221] [2] Eğer iki önerme de mahsûra ise -“Her insan canlıdır.” ve “Hiçbir insan canlı olmayan değildir.” veya “Her insan at olmayandır.” ve “Hiçbir insan at değildir.” sözlerimiz gibi- zikredilen hükümlerin cari olması için şu iki şeyden birinin gerçekleşmesi gerekir: [a] Niceliklerinin aynı olması ve [b] olumlu önermenin tümel olması. Zira bu şartlardan hiçbiri bulunmadığında olumlu olan tikel, olumsuz olan ise tümel haline gelir. Böyle olsaydı olumlu önerme olumsuzdan daha özel olmazdı. “Bazı canlılar insandır.” ve yine “Bazı canlılar insan olmayandır.” sözlerimiz doğrudur. Bu cümlelerin ilkinin doğruluğu “Hiçbir canlı insan olmayan değildir.” sözünün doğruluğunu; ikincinin doğru olması ise “Hiçbir canlı insan değildir.” sözünün doğruluğunu gerektirmez. Zira bu iki tümel önerme de yanlıştır.

[Birinci ve Üçüncü Şeklin Şartı Olan Olumlu Önermenin Konusunun, Gerçekleşmiş (*Tahkîkan*) veya Takdir Edilmiş Olarak Var Olması Gerekmez]

[222] Bunu öğrendiysen deriz ki: Kıyasın sonuç vermesinin şartı olan olumlu önermenin konusunun, gerçekleşmiş (*tahkîkan*) veya takdir edilmiş olarak var olması gerekmez. Çünkü bir itibarın bir mefhuma -bu mefhum ister vücûdî ister ademî olsun- nispeti doğru ise ve bu itibar büyük öncülde tekrar ediyorsa kurulan kıyas kesinlikle sonuç verir. Mesela bir yüklemin bir konudan olumsuzlanması doğru ise ve bir şey bu olumsuzlanmanın yüklendiği her şeye yükleniyorsa kıyas zorunlu olarak sonuç verir. “Hiçbir C B değildir.” ve “Her B olmayan A’dır.” dediğimizde, her ne kadar küçük öncül olumsuz da olsa [A C’yi] içine aldığı için “Her C A’dır.” sonucunu verir. Aynı şekilde “Her ma‘dûm var olmayandır.” ve “Her var olmayan duyulur değildir.” dediğimizde, “Her ma‘dûm duyulur değildir.” sonucunu verir. Her ne kadar her iki örnekte de -daha önce ayrıntısı ile zikrettiğimiz üzere- küçük öncülün konusunun var olması gerekmiyor olsa da böyledir. Evet, olumsuzluk edatı kendisinden önce[1] gelen lafızla beraber büyük öncülde tekrar etmediğinde kıyas sonuç vermez. “Her C B değildir.”

---

1 Arapça ifadeye göre “kendisinden sonraki lafızla beraber yüklem yapıldığında” şeklinde olması gerekiyor. Ancak Türkçe tercümesinde bu olumsuzluk edatı yer değiştirdiği için Türkçe tercümesine uygun şekilde ifadeyi değiştirdik. (çev.)

[٢٢١] [٢] وإن كانتا محصورتين كقولنا: «كل إنسان حيوان، لا شيء من الإنسان بلاحيوان» وكقولنا: «كل إنسان لافرس، لا شيء من الإنسان بفرس» فما ذكرناه من الأحكام إنما يجري فيهما إذا تحقق أحد الأمرين[١] وهو إما اتفاقهما في الكم أو كون الموجبة كلية؛ إذ لو انتفى كل واحد منهما لكانت الموجبة جزئية والسالبة ٥ كلية، ولو كان كذلك لا تكون الموجبة أخص من السالبة، فإنه يصدق قولنا: «بعض الحيوان إنسان» وكذلك «بعض الحيوان لاإنسان»، والأول لا يستلزم قولنا: «لا شيء من الحيوان بلاإنسان»، ولا الثاني قولنا: «لا شيء من الحيوان بإنسان» لكذب كل واحدة من هاتين الكليتين.

[الموجبة التي شرط في إنتاج الشكل الأول والثالث لا يجب أن تكون موجودة ١٠ الموضوع تحقيقا أو تقديرا]

[٢٢٢] إذا عرفت هذا فنقول: الحق أن الموجبة التي هي شرط إنتاج القياس لا يجب أن تكون موجودة الموضوع تحقيقا أو تقديرا؛ لأنه متى صدق نسبة اعتبار إلى مفهوم؛ وجوديا كان ذلك المفهوم أو عدميا وتكرر[٢] ذلك الاعتبار في الكبرى أنتج القياس جزما. مثلا إذا صدق سلب محمول عن موضوع وصدق أمر على كل ١٥ ما صدق عليه ذلك السلب أنتج بالضرورة. فإنا إذا قلنا:[٣] لا شيء من (ج) (ب)، وكل ما ليس (ب) فهو (أ) /[٢٤ظ] أنتج: «كل (ج) (أ)» للاندراج وإن كانت الصغرى سالبة. وكذلك[٤] إذا قلنا: كل معدوم لاموجود، وكل لاموجود ليس بمحسوس ينتج: «كل المعدوم[٥] ليس بمحسوس» مع أن موضوع الصغرى في كل واحد من هذين المثالين لا يجب أن يكون موجودا على ما ذكرتم من التفصيل. نعم، إذا لم يتكرر ٢٠ حرف السلب مع ما بعده في الكبرى لا ينتج القياس كقولنا: كل (ج) ليس (ب)،

---

١ ف + فيه
٢ ج: ويكون
٣ ب: فإذا قلنا
٤ ب: فكذلك
٥ ف – كل.

ve "Her B A'dır." sözlerimizde olduğu gibi. Çünkü küçük öncüldeki olumsuzluk edatı kendisinden önceki lafızla beraber yüklem yapıldığında orta terim tekrar etmez. Bu olumsuzluk edatından önce gelen lafız yüklem yapıldığında ise küçük öncül olumsuz olur ve konusu büyük öncülün konusunun altına girmemiş olur.

[223] Böylece açığa çıktı ki: Böyle bir olumlu önerme ile olumsuz önerme birbirini gerektiren önermelerdir. Aynı şekilde konusu dış dünyada gerçekleşmiş (*muhakkak*) olarak var olan olumsuz önerme ile konusu dış dünyada var olan olumlu bir önerme ve yine konusu dış dünyada takdir edilmiş bir şekilde var olan olumsuz önerme ile konusu hakiki olan olumlu bir önerme birbirini gerektiren önermelerdir.

[224] Buna göre olumlu önerme, konusu dış dünyada bulunan olumlu önermeden ve konusu hakiki olan olumlu önermeden daha genel olur. Mutlak anlamda olumlu önermeyi, konusu her iki varlık türü ile yani dış dünyada hem gerçekleşmiş hem de takdir edilmiş olarak var olan önerme şeklinde açıklayan bir kimsenin, zikrettiğimiz iki kıyastan ötürü birinci ve üçüncü şekillerde küçük öncülün olumlu olmasını şart koşması mümkün değildir. Ve olumlu önermeyi bu şekilde açıklayan kimse, mantıkçıların dile getirdikleri kanun gereği, olumlu önermeler ve bu olumlu önermelerin mukabilinde yer alan olumsuz önermelerde döndürmenin kurallarını devam ettiremez. Çünkü "Bazı duyulur (*mahsûs*) olmayanlar maʿdûmdur." sözümüz ittifâkla olumludur. Bunun döndürmesi olan "Bazı maʿdûmlar duyulur olmayandır." sözümüz ise konusu dış dünyada gerçekleşmiş veya takdir edilmiş olarak bulunmadığı için olumsuzdur. Aynı şekilde "Bazı maʿdûmlar duyulur olmayandır." sözümüz olumsuzdur ve "Bazı duyulur olmayanlar maʿdûmdur." önermesine döndürülür ki bu olumludur ve hulf ile ispatlanır. Özetle şu iki kaideden birinin iptali gerekir: [a] Olumlu önermelerin tamamının döndürmesi (*aksi*) alınabilirken tikel olumsuz önermelerin döndürmesi alınamaz. [b] Döndürülmüş önerme, asıl önermeyle nitelik olarak uyumlu olmalıdır.

[225] Böylece açığa çıktı ki: Önermenin konusu değindiğimiz iki itibarla alınabildiği gibi yine değindiğimiz şekliyle zihin açısından da alınabilir olmalıdır.

وكل (ب) (أ)؛ لأنه إن[1] جعل المحمول في الصغرى حرف السلب مع ما بعده كان الأوسط غير مكرر، وإن جعل ما بعد حرف السلب كانت الصغرى سالبة غير مندرج موضوعها تحت موضوع الكبرى.

[٢٢٣] وعند ذلك ظهر أن السالبة مع مثل هذه الموجبة مما يتلازمان. وكذا السالبة التي موضوعها موجود في الخارج محققا مع الموجبة الخارجية الموضوع والتي موضوعها موجود في الخارج مقدرا مع الموجبة الحقيقية الموضوع مما يتلازمان.

[٢٢٤] فعلى هذا تكون الموجبة أعم من الموجبة الخارجية الموضوع والحقيقية الموضوع. ومن فسر الموجبة مطلقا بالتي يكون موضوعها موجودا بأحد الوجودين أعني المحقق في الخارج أو المقدر فيه لا يمكنه اشتراط موجبة الصغرى في الشكل الأول والثالث لما ذكرناه من القياسين،[2] ولا استمرار أحكام العكس في الموجبات والسوالب المقابلة لها على ما ذكروه من القانون؛ لأن قولنا: «بعض ما ليس بمحسوس فهو معدوم» موجبة بالاتفاق، وعكسه: «بعض المعدوم لامحسوس» وهو سالبة لعدم موضوعه في الخارج تحقيقا وتقديرا، وكذلك قولنا: «بعض المعدوم لامحسوس» سالبة، وإنها تنعكس إلى قولنا: «بعض اللامحسوس معدوم» الذي هو موجبة بالخلف. فالحاصل أنه يلزمه بطلان إحدى القاعدتين وهي [ا] إما القول بعدم انعكاس السوالب الجزئية مع انعكاس الموجبات بأسرها [ب] أو القول بموافقة العكس للأصل في الكيف.

[٢٢٥] ومن هذا ظهر أن موضوع القضية كما يؤخذ بأحد الاعتبارين المذكورين فيجب أيضا أن يؤخذ بحسب /[٢٥و] الذهن على الوجه الذي ذكرناه.

---

١ ب: لو

٢ ج + فإنهما ينتجان مع أن الصغرى فيهما ليست بموجبة حينئذ فافهم.

[Yüklemi Madûle Olan Olumlu Önerme ile Yüklemi Muhassala Olan Olumsuz Önermenin Birbirinden Ayrıştırılması]

[226] Yüklemi madûle olan olumlu önerme ile yüklemi muhassala olan olumsuz önerme hariç, dile getirdiğimiz bu kısımların lafızları arasında olumluluk ve olumsuz bakımından herhangi bir karmaşa yoktur. Bu iki önermenin lafızları arasındaki karmaşanın nedeni her ikisinde de olumsuzluk edatının var olmasıdır. Bununla beraber olumsuzluk edatının yüklemin bir parçası olması, böylece önermenin, yüklemi madûle olan olumlu bir önerme olması caizdir. Aynı şekilde olumsuzluk edatının yükleme ilişmesi, böylece önermenin, yüklemi muhassala olumsuz önerme olması caizdir.

[227] Bu iki önermenin ayrımı, sülâsî (üçlü) önermelerde râbıtanın olumsuzluk edatından önce veya sonra gelmesi ile ortaya çıkar. Eğer râbıta olumsuzluk edatının önüne alınmışsa önerme, yüklemi madûle olumlu bir önermedir. Çünkü râbıtanın görevi kendisinden sonra gelen şeyi konuya bağlamaktır. Eğer olumsuzluk edatı râbıtanın önüne alınmışsa bu önerme, yüklemi muhassala olumsuz bir önermedir. Çünkü olumsuzluk edatının görevi kendisinden sonra gelen şeyin konuda bulunmasını olumsuzlamaktır. Eğer olumsuzluk edatı bir tane ise mesele bu şekildedir.

[228] Olumsuzluk edatının tekrar ettiği durumda ise şayet olumsuzluk edatı râbıtadan önce geliyorsa; sayıları çift ise önerme olumlu, tek ise önerme olumsuz olur. Çünkü olumsuzluğun olumsuzlanması olumlu, olumlunun olumsuzlanması ise olumsuzdur.

[229] Eğer önerme sünâî (ikili) ise zikrettiğimiz iki önermenin ayrımı ancak niyet ile yani konuşan kişinin kastının ne olduğuna dair soru sorularak yahut da bazı lafızların bazı anlamlara tahsis edilip ıstılah haline getirilmesi ile yapılabilir. Mesela "sız" (*gayr*) ve "olmayan" (*lâ*) lafızları olumlu madûleye, "değildir." (*leyse*) gibi başka lafızlar ise basit olumsuza tayin edilebilir.

[230] Müsevvera (niceliği belirtilmiş) önermelerde, konusu madûle olan olumlu ile konusu muhassal olan olumsuz önerme, nicelik edatının (*sûr*) olumsuzluk edatından önce veya sonra zikredilmesi ile birbirinden ayrılabilir. (a) Nicelik edatı eğer olumsuzluk edatının önüne alınmışsa önerme, konusu madûle olan bir önermedir. Eğer öne alınan bu niceleme edatı, olumlu niceleme edatı ise -"Her hayat sahibi olmayan cemâddır." sözümüz gibi- önerme olumludur.

[الامتياز بين الموجبة المعدولة المحمول والسالبة المحصلة المحمول]

[٢٢٦] ولا التباس في اللفظ بين شيء من هذه الأقسام التي ذكرناها بحسب الإيجاب والسلب إلا بين الموجبة المعدولة المحمول والسالبة المحصلة المحمول لوجود حرف السلب في كل واحدة منهما مع جواز أن يكون جزءا من المحمول ٥ حتى يكون القضية موجبة معدولة المحمول، وجواز أن يكون واردا على المحمول حتى يكون القضية سالبة محصلة المحمول.

[٢٢٧] والامتياز بينهما إنما يحصل في القضية الثلاثية بتقديم الرابطة على حرف السلب وبتأخيرها عنه، فإن الرابطة إن كانت متقدمة على حرف السلب كانت القضية موجبة معدولة المحمول؛ لأن من شأن الرابطة ربط كل ما بعدها بالموضوع، وإن ١٠ كانت متأخرة عنه كانت القضية سالبة محصلة المحمول؛ لأن من شأن حرف السلب سلب كل ما بعده عن الموضوع. هذا إذا كان حرف السلب واحدا.

[٢٢٨] وأما إذا تكرر فنعد المتقدمة على الرابطة؛ فإن كان عددها زوجا كانت القضية موجبة، وإن كانت فردا كانت سالبة؛ لأن سلب السلب إيجاب، وسلب الإيجاب سلب.

١٥ [٢٢٩] وأما إذا كانت القضية ثنائية فالامتياز بين القضيتين المذكورتين إنما يحصل إما بالنية أي بالاستفسار من المتكلم ما هو مراده أو بالاصطلاح على تخصيص بعض الألفاظ كلفظ «غير» و«لا» بالإيجاب المعدول، والبعض الآخر كلفظ «ليس» بالسلب البسيط.

[٢٣٠] وقد يفرق بين الموجبة التي في موضوعها عدول والسالبة التي موضوعها ٢٠ أمر محصل بتقديم السور على حرف السلب وبتأخره عنه في القضية المسورة، فإن السور متى كان متقدما على حرف السلب كانت القضية معدولة الموضوع: موجبة إن كان السور المتقدم سور إيجاب كقولنا: «كل ما ليس بحي فهو جماد»،

Eğer öne alınan bu niceleme edatı olumsuz niceleme edatı ise -"Hiçbir hayat sahibi olmayan iradesi ile hareket eden değil." sözümüz gibi- önerme olumsuz bir önermedir. (b) Eğer olumsuzluk edatı niceleme edatının önüne alınmışsa önerme, konusu muhassala olan bir önermedir. Eğer olumsuzluk edatından sonra gelen bu niceleme edatı, olumsuz bir niceleme edatı ise edatı ise -"'Hiçbir insan canlı değildir.' değildir." sözümüz gibi- önerme olumludur. Şayet olumsuzluk edatından sonra gelen bu niceleme edatı olumlu bir niceleme edatı ise -"Her canlı insan değildir." sözümüz gibi- önerme olumsuzdur.[1]

[231] Şayet önerme müsevvera değilse; konuya ilişen olumsuzluk edatına "şey" (*mâ*) lafzı eklenmişse -"Hayat sahibi olmayan şey cemâddır." sözümüz gibi- veya elif-lam eklenmişse -"Hayat sahibi olmayan cemâddır." sözümüz gibi yahut elif-lam anlamında bir lafız eklenmişse -"Görmeyen insan kördür." sözümüz gibi- [bu kullanım] önermeyi olumlu madûleye tahsis eder. Bunlardan hiçbiri gerçekleşmemişse, bu iki önerme arasındaki ayrım ya zikredilen anlama dair niyet ile ya da daha önce zikrettiğimiz terimleştirme ile yapılır.[2]

[Modal (Müvecceh) Önermeler]

[232] Bunu öğrendiğinde bil ki yüklemin konuya olumlu veya olumsuz nispetinin nefsü'l-emrde zarûret (zorunluluk), lâ-zarûret (zorunlu olmama), devâm (süreklilik), lâ-devâm (süreksizlik) gibi bir niteliğe (*keyfiyyet*) sahip olması gerekir. Bu niteliğe **önermenin maddesi** denir. Dile getirilmiş olan önermede buna delâlet eden lafza ve akledilir önermedeki aklın buna dair hükmüne **kip** *(cihet)* ve **nev** denir.

[233] Kip, nefsü'l-emre mutabık olmayabilir. Çünkü dile getirilen sözün yanlış olması ve aklın hükmünün doğruya mutabık olmaması caizdir. Ancak maddenin böyle olması imkansızdır. Çünkü madde, zikredilen nispetin nefsü'l-emrde sabit olan niteliğine delâlet eder.

[234] Kipi lafzen zikredilen veya akledilmiş olan önerme, **modal** (*müveccehe)*, **münevvea** ve **rubâiyye** (dörtlü) olarak isimlendirilir. Müveccehe ve münevvea olarak isimlendirilmesinin nedeni açıktır. Rubâiyye olarak isimlendirilme nedeni ise parçalarının dört tane olmasıdır: Konu, yüklem, râbıta ve kip.

---

1 Burada zikredilen öncelik ve sonralık Arapça ifadelerde geçerlidir. Bu nedenle Türkçe tercümesine uyarlamayıp bu şekilde bırakılması tercih edildi. (çev.)

2 Buradaki bütün ayrımlar yine Arapça kaidelerine göre yapılmıştır. Ayrım Arap diline has kaideler üzerinden yapıldığı için tercümeye yansıtmak mümkün değildir. (çev.)

وسالبة إن كان السور المتقدم سور سلب كقولنا: «لا شيء من اللاحي بمتحرك بالإرادة». ومتى كان السور متأخرا عن حرف السلب كانت القضية محصلة الموضوع: موجبة إن كان السور المتأخر سور سلب كقولنا: «ليس لا شيء من الإنسان بحيوان»، وسالبة /[٢٥ظ] إن كان السور المتأخر سور إيجاب كقولنا: «ليس ٥ كل حيوان إنسانا».

[٢٣١] وأما إذا لم تكن القضية مسورة فإن أدخل لفظة «ما» على حرف السلب المقترن بالموضوع كقولنا: «ما ليس بحي فهو جماد» أو[١] الألف واللام كقولنا: «اللاحي جماد» أو ما في معناهما[٢] كقولنا: «الإنسان الذي لا يبصر فهو أعمى» خصصتها بالإيجاب المعدول. وإن لم يكن شيء من هذه الأمور متحققا كان ١٠ الامتياز بينهما إما بالنية بالمعنى[٣] المذكور أو بالاصطلاح على الوجه الذي ذكرناه.

[الموجهات]

[٢٣٢] إذا عرفت هذا فاعلم أن نسبة المحمول إلى الموضوع سواء كانت بالإيجاب أو السلب لا بدّ لها في نفس الأمر من كيفية كالضرورة والدوام واللاضرورة واللادوام، وتسمى تلك الكيفية **مادة القضية**، واللفظ الدال عليها في ١٥ القضية الملفوظة وحكم العقل لها في القضية المعقولة تسمى **جهة** و**نوعا**.

[٢٣٣] وهي أعني الجهة قد تكون غير مطابقة للأمر نفسه لجواز كذب القول الملفوظ وعدم مطابقة حكم العقل للحق، ويمتنع أن تكون المادة كذلك لكونها دالة على الكيفية الثابتة في نفس الأمر للنسبة المذكورة.

[٢٣٤] والقضية التي جهتها تكون مذكورة إما لفظا أو تعقلا تسمى ٢٠ **موجّهة** و**منوّعة** و**رباعية**؛ أما سبب تسميتها موجهة ومنوعة فظاهر، وأما رباعية فلكون أجزائها حينئذ أربعة: الموضوع والمحمول والرابطة والجهة.

---

١ ف: و.
٢ ب: معناها
٣ ب – بالمعنى

Yükleminin konusuna, kuvve ve fiilden daha genel olacak şekilde nispet edilmesiyle hükmedilen önermelere **mutlaka** ve **kipsiz** (*ğayru müveccehe*) önerme denir.

[235] Günümüzde zikredilen, kendileri ve hükümleri araştırılan modal önermeler on üç tanedir. Bunlardan altısı basit, yedisi ise bileşiktir. **Basit önerme** ile kastımız yükleminin konusuna yalnızca olumlu ya da yalnızca olumsuz olarak nispetine hükmedilen önermedir. **Bileşik önerme** ile kastımız ise yükleminin konusuna hem olumlu hem de olumsuz olarak nispetine hükmedilen önermedir. Bileşik önermede taraflar ve nicelik aynı olmalıdır ki böylece önerme -ileride ele alacağımız şekilde- bir olumlu bir de olumsuz önermeden bileşik olsun.

[236] Altı basit modal önerme şöyledir:

[237] 1. Zarûriyye-i Mutlaka: Konunun zâtı var olduğu müddetçe yüklemin konuda bulunmasına yahut bulunmamasına zorunlu olarak hükmedilen önermedir. "Her insan zorunlu olarak canlıdır." ve "Hiçbir insan zorunlu olarak at değildir."[1] sözlerimiz gibi.

[238] 2. Meşrûta-i Âmme: Yine yüklemin konuda bulunması yahut bulunmaması zorunlu olan önermedir. Ancak bu bulunma yahut bulunmama konunun zâtı ünvânî vasıf ile nitelendiği müddetçe olur. "Her yazı yazan, yazı yazan olduğu müddetçe zorunlu olarak elleri hareket edendir." veya "Durağan hiçbir şey durağan olduğu müddetçe zorunlu olarak hareketli değildir." sözlerimiz gibi.

[239] 3. Dâime-i Mutlaka: Konunun zâtı var olduğu müddetçe, yükleminin konusunda bulunmasının yahut bulunmamasının sürekliliğine hükmedilen önermedir. "Her cisim sürekli olarak bileşiktir." ve "Hiçbir bileşik sürekli olarak basit değildir." sözlerimiz gibi.

[240] 4. Örfiyye-i Âmme: Konunun zâtının ünvânî vasıfla nitelendiği müddetçe yüklemin konuda bulunmasının ya da bulunmamasının sürekliliğine hükmedilen önermedir. "Her hareket eden hareket ettiği müddetçe değişkendir." ve "Değişken hiçbir şey değişken olduğu müddetçe sabit değildir." sözlerimiz gibi.

---

1 Olumsuz modal önermelerde önermenin nasıl anlaşılması gerektiğine dair bilgi için kitabın başında yer alan "Tercümede Takip Edilen Usul" başlığına göz atılabilir. (çev.)

والقضية التي حكم فيها بنسبة محمولها إلى موضوعها نسبة هي أعم من الفعل والقوة تسمى **مطلقة** و**غير موجهة**.

[٢٣٥] والموجهات التي تذكر في هذا الزمان وتبحث عنها وعن أحكامها ثلاث عشرة قضية: ست منها بسائط، وسبع منها مركبات. ونعني بـ**القضية البسيطة**
٥ القضية التي حكم فيها بنسبة محمولها إلى موضوعها إيجابا فقط أو سلبا فقط، وبـ**القضية المركبة** هي التي حكم فيها بنسبة محمولها إلى موضوعها إيجابا وسلبا معا متوافقين في الكمية والطرفين حتى تكون القضية مركبة من موجبة وسالبة على الوجه الذي ستعرفه فيما بعد. /[٢٦و]

[٢٣٦] أما البسائط الست:

١٠ [٢٣٧] فالأولى منها هي الضرورية المطلقة وهي القضية التي حكم فيها بضرورة ثبوت المحمول للموضوع أو بضرورة سلب المحمول عن الموضوع ما دامت ذات الموضوع موجودة كقولنا: بالضرورة كل إنسان حيوان، وبالضرورة لا شيء من الإنسان بفرس.

[٢٣٨] والثانية المشروطة العامة وهي القضية التي يحكم فيها أيضا بضرورة
١٥ ثبوت المحمول للموضوع أو بضرورة سلب المحمول عن الموضوع؛ لكن ما دام ذات الموضوع موصوفة بالوصف العنواني كقولنا: بالضرورة كل كاتب متحرك الأصابع ما دام كاتبا، ولا شيء من الساكن بمتحرك ما دام ساكنا.

[٢٣٩] والثالثة الدائمة المطلقة وهي القضية التي يحكم فيها بدوام ثبوت المحمول للموضوع أو بدوام سلبه عنه ما دام ذات الموضوع موجودة كقولنا: دائما
٢٠ كل جسم مؤلف، ودائما لا شيء من المؤلف ببسيط.

[٢٤٠] والرابعة العرفية العامة وهي القضية التي يحكم فيها بدوام ثبوت المحمول للموضوع أو بدوام سلب المحمول عن الموضوع؛ لكن ما دام ذات الموضوع موصوفة بالوصف العنواني كقولنا: كل متحرك متغير ما دام متحركا، ولا شيء من المتغير بثابت الحال ما دام متغيرا.

[241] 5. Mutlaka-i Âmme: Başka bir şeye değinmeden yüklemin konuda bilfiil bulunmasına ya da yüklemin konudan en az bir kere (bilfiil) olumsuzlanmasına hükmedilen önermedir. "Her insan en az bir kere bilfiil gülendir." ve "Hiçbir insan en az bir kere bilfiil gülen değildir." sözlerimiz gibi.

[242] 6. Mümkine-i Âmme: Mutlak zorunluluğun yani zât açısından zorunluluğun hükmün karşı tarafından[1] olumsuzlanmasına hükmedilen önermedir. Bunun anlamı şudur: Eğer hüküm olumlu ise yüklemin konudan zât açısından olumsuzlanması zorunlu değildir. Şayet olumsuz olarak hüküm verilmiş ise yüklemin konuya zât açısından olumlanması zorunlu değildir. "Her ateş genel imkan (*imkân-ı âmm*) ile sıcaktır." ve "Hiçbir sıcak olan genel imkan ile soğuk değildir." sözlerimiz gibi.

[243] Yedi bileşik modal önerme ise şöyledir:

[244] 1. Meşrûta-i Hâssa: Meşrûta-i âmme önermede verilen hükümle hükmedilmekle beraber, zât açısından süreksizlik (*lâ-devâm*) kaydı eklenmiş önermedir. Süreksizlikle kayıtlanmış kısım olumlu meşrûta-i âmme ise -"Her yazı yazan, yazı yazan olduğu müddetçe zorunlu olarak elleri hareket edendir, zât açısından sürekli olarak değil." sözümüz gibi- bu önerme olumlu meşrûta-i âmme ve olumsuz mutlaka-i âmmeden oluşur. Eğer olumsuz meşrûta-i âmme ise -"Hiçbir hareketli, hareketli olduğu müddetçe zorunlu olarak durağan değildir, sürekli olarak değil." sözümüz gibi- olumsuz meşrûta-i âmme ve olumlu mutlaka-i âmmeden oluşur.

[245] 2. Örfiyye-i Hâssa: Örfiyye-i âmme önermede verilen hükümle hükmedilmiş olmakla beraber zât açısından süreksizlikle kayıtlanmış önermedir. Eğer süreksizlikle kayıtlanmış kısım olumlu bir örfiyye-i âmme ise -"Her C, C olduğu müddetçe B'dir, zât açısından sürekli olarak değil." sözümüz gibi- bir olumlu örfiyye-i âmme ve bir olumsuz mutlaka-i âmmeden oluşmuştur. Şayet bu önerme olumsuz bir örfiyye-i âmme ise -"Hiçbir C, C olduğu müddetçe B değildir, sürekli olarak değil." sözümüz gibi- olumsuz bir örfiyye-i âmme ve olumlu bir mutlaka-i âmmeden oluşmuştur.

1 Burada taraflar imkanın tarafları olan varlık ve yokluktur. Karşı taraf ile şayet hüküm varlık üzerine verilmişse yokluk kastedilirken yokluk üzerine verilmişse varlık kastedilir. (çev. notu)

[٢٤١] والخامسة المطلقة العامة وهي القضية التي يحكم فيها بثبوت المحمول للموضوع بالفعل أو بسلب المحمول عن الموضوع بالفعل من غير التعرض لشيء آخر كقولنا: بالإطلاق العام كل إنسان ضاحك بالفعل،[١] وبالإطلاق العام لا شيء من الإنسان بضاحك بالفعل.[٢]

٥ [٢٤٢] والسادسة الممكنة العامة وهي القضية التي حكم فيها بسلب الضرورة المطلقة أي التي بحسب الذات عن الجانب المخالف للحكم أي إن كان الحكم بالإيجاب كان معناه أن سلب المحمول عن الموضوع بجسب الذات ليس بضروري، وإن كان الحكم بالسلب كان معناه أن ثبوت المحمول للموضوع بحسب الذات ليس بضروري كقولنا: بالإمكان العام كل نار حارة، وبالإمكان العام لا شيء ١٠ من الحار /[٢٦ظ] ببارد.

[٢٤٣] وأما المركبات السبع:

[٢٤٤] فالأولى منها هي المشروطة الخاصة وهي القضية التي حكم فيها ما حكم في المشروطة العامة؛ لكن مع تقييدها باللادوام بحسب الذات. والمقيد باللادوام فيها إن كان مشروطة عامة موجبة كقولنا: «بالضرورة كل كاتب متحرك الأصابع ما ١٥ دام كاتبا لا دائما بحسب الذات» كان تركيبها من موجبة مشروطة عامة وسالبة مطلقة عامة، وإن كان مشروطة عامة سالبة كقولنا: «بالضرورة لا شيء من المتحرك بساكن ما دام متحركا لا دائما» كان تركيبها من سالبة مشروطة عامة وموجبة مطلقة عامة.

[٢٤٥] والثانية العرفية الخاصة وهي القضية التي حكم فيها ما حكم في العرفية العامة؛ لكن مع تقييدها باللادوام بحسب الذات. والمقيد باللادوام فيها إن كانت ٢٠ عرفية عامة موجبة كقولنا: «كل (ج) (ب) ما دام (ج) لا دائما بحسب الذات» كان تركيبها من موجبة عرفية عامة وسالبة مطلقة عامة، وإن كان عرفية عامة سالبة كقولنا: «لا شيء من (ج) (ب) ما دام (ج) لا دائما» كان تركيبها من سالبة عرفية عامة وموجبة مطلقة عامة.

---

١ ب – بالفعل
٢ ب – بالفعل

[246] 3. Vaktiyye: Konunun var olduğu belirli bir vakitte yüklemin konuda bulunmasının yahut konudan olumsuzlanmasının zorunluluğuna, zât açısından süreksizlik ile kayıtlanmış olarak hükmedildiği önermedir. Kendisinden zât açısından süreksizlik kaydı düşürüldüğünde vaktiyye-i mutlaka olarak isimlendirilir. Bunu öğrendiysen deriz ki: Burada süreksizlikle kayıtlanan önerme eğer olumlu bir vaktiyye-i mutlaka ise -"Her Ay, Dünya kendisi ile Güneş arasına girdiğinde zorunlu olarak tutulandır, sürekli olarak değil." bir olumlu vaktiyye-i mutlaka ve bir olumsuz mutlaka-i âmmeden oluşur. Şayet olumsuz bir vaktiyye-i mutlaka ise -"Hiçbir Ay, ilk ve son dördün zamanında zorunlu olarak tutulan değildir, sürekli olarak değil." sözümüz gibi- olumsuz vaktiyye-i mutlaka ve olumlu mutlaka-i âmmeden oluşur.

[247] 4. Münteşire: Yüklemin konuda bulunmasının ya da konudan olumsuzlanmasının zorunluluğuna, zât açısından süreksizlik kaydı ile konunun var olduğu tayin edilmemiş bir vakitte hükmedilen önermedir. Bundan zât açısından süreksizlik kaydı çıkarıldığında münteşire-i mutlaka olarak isimlendirilir. Bunu öğrendiysen deriz ki: Bu önermedeki süreksizlik ile kayıtlanan kısım eğer olumlu münteşire-i mutlaka ise -"Her canlı, herhangi bir vakitte nefes alandır, zât açısından sürekli olarak değil." sözümüz gibi- olumlu münteşire-i mutlaka ve olumsuz mutlaka-i âmmeden oluşur. Eğer olumsuz münteşire-i mutlaka ise -"Hiçbir canlı, herhangi bir vakitte nefes alan değildir, zât açısından sürekli olarak değil." sözümüz gibi- olumsuz münteşire-i mutlaka ve olumlu mutlaka-i âmmeden oluşur.

[248] 5. Vücûdiyye-i Lâ-dâime: Yüklemin konuda bilfiil bulunması yahut bilfiil olumsuzlanmasına, zât açısından süreksizlik kaydı ile hükmedilen önermedir. Önermede süreksizlik ile kayıtlanan kısım eğer olumlu mutlaka-i âmme ise bu önerme [sırasıyla] olumlu mutlaka-i âmme ve olumsuz mutlaka-i âmmeden oluşur. Eğer olumsuz mutlaka-i âmme ise olumsuz mutlaka-i âmme ve olumlu mutlaka-i âmmeden oluşur. Her iki takdirde de nitelikleri birbirinden farklı iki mutlaka-i âmme önermeden oluşur. Ancak ilkinde önermenin ilk kısmı olumlu mutlakadan oluşurken ikincide olumsuz mutlakadan oluşur. İlkinin örneği "Her C B'dir sürekli olarak değil.", ikincinin örneği ise "Hiçbir C B değildir, sürekli olarak değil." sözlerimizdir.

[٢٤٦] والثالثة الوقتية وهي القضية التي يحكم فيها بضرورة ثبوت المحمول للموضوع أو بضرورة سلب المحمول عن الموضوع في وقت معين من أوقات وجود الموضوع مقيدا باللادوام بحسب الذات. وإذا حذف عنها قيد اللادوام بحسب الذات تسمى وقتية مطلقة. إذا عرفت هذا فنقول: المقيد باللادوام فيها إن كان وقتية مطلقة ٥ موجبة كقولنا: «بالضرورة كل قمر منخسف وقت حيلولة الأرض بينه وبين الشمس لا دائما» كان تركيبها من موجبة وقتية مطلقة ومن سالبة مطلقة عامة، وإن كان وقتية مطلقة سالبة كقولنا: «بالضرورة لا شيء من القمر بمنخسف وقت التربيع بينه وبين الشمس لا دائما» كان تركيبها من سالبة وقتية مطلقة ومن موجبة مطلقة عامة.

[٢٤٧] الرابعة المنتشرة وهي القضية التي يحكم /[٢٧و] فيها بضرورة ثبوت ١٠ المحمول للموضوع أو بضرورة سلب المحمول عن الموضوع في وقت ما من أوقات وجود الموضوع من غير تعيين ذلك الوقت مقيدا باللادوام بحسب الذات. وإذا حذف عنها قيد اللا دوام بحسب الذات تسمى منتشرة مطلقة. إذا عرفت هذا فنقول: المقيد باللادوام فيها إن كان منتشرة مطلقة موجبة كقولنا: «بالضرورة كل حيوان متنفس في وقت ما لا دائما بحسب الذات» كان تركيبها من منتشرة مطلقة ١٥ موجبة ومن سالبة مطلقة عامة، وإن كان منتشرة مطلقة سالبة كقولنا: «بالضرورة لا شيء من الحيوان بمتنفس في وقت ما لا دائما بحسب الذات» كان تركيبها من سالبة منتشرة مطلقة ومن موجبة مطلقة عامة.

[٢٤٨] الخامسة الوجودية اللادائمة وهي القضية التي حكم فيها بثبوت المحمول للموضوع بالفعل[1] أو سلبه عنه بالفعل مقيدا باللادوام بحسب الذات. ٢٠ والمقيد باللادوام فيها إن كان مطلقة عامة موجبة كان تركيبها من موجبة مطلقة عامة وسالبة مطلقة عامة، وإن كان سالبة مطلقة عامة كان تركيبها من سالبة مطلقة عامة وموجبة مطلقة عامة، وعلى التقديرين تركيبها من مطلقتين عامتين مختلفتي الكيف إلا أن الجزء الأول على التقدير الأول موجبة مطلقة، وعلى الثاني سالبة مطلقة. مثال الأول قولنا: كل (ج) (ب) لا دائما، مثال الثاني: لا شيء من (ج) (ب) لا دائما.

---

١ ب - بالفعل

[249] 6. Vücûdiyye-i Lâ-zarûra: Yüklemin bilfiil konuda bulunmasına ya da bilfiil ondan olumsuzlanmasına zât açısından zorunlu olmamakla kayıtlayarak hükmedilen önermedir. Zât açısından zorunlu olmamakla kayıtlanan kısım eğer olumlu mutlaka-i âmme ise -“Her C bilfiil B’dir, zât açısından zorunlu olarak değil.” sözümüz gibi- bu önerme olumlu mutlaka-i âmme ve olumsuz mümkine-i âmmeden oluşur. Eğer olumsuz mutlaka-i âmme ise -“Hiçbir C bilfiil B değildir, zât açısından zorunlu olarak değil.” sözümüz gibi- bu önerme olumsuz mutlaka-i âmme ve olumlu mümkine-i âmmeden oluşur.

[250] 7. Mümkine-i Hâssa: Hem varlık hem de yokluk tarafından mutlak zorunluluğun olumsuzlanmasına hükmedilen önermedir. Bu önerme olumlu da olsa -“Her C özel imkan ile B’dir.” sözümüz gibi- olumsuz da olsa -“Hiçbir C özel imkan ile B değildir.” sözümüz gibi- önerme biri olumlu diğeri olumsuz iki mümkine-i âmme önermeden oluşur. Çünkü zât açısından varlığın zorunluluğunun olumsuzlanması, olumsuz mümkine-i âmmenin doğruluğunu; zât açısından yokluğun zorunluluğunun olumsuzlanması ise olumlu mümkine-i âmmenin doğruluğunu gerektirir. Ancak önermede her iki taraftan da yani hem varlık hem yokluk tarafından, zât açısından zorunluluğun olumsuzlanması gerçekleştiğinden önerme, nitelikleri birbirinden farklı iki mümkine-i âmmeden oluşur. Bu durumda ise olumlusu ile olumsuzu arasında anlam açısından bir fark olmaz. Ancak eğer olumlu parça ile ifade edilmişse önerme olumlu, olumsuz parça ile ifade edilmişse önerme olumsuz olarak isimlendirilir.

[251] Burada bileşik önermeler hakkında dile getirdiğimiz bilgilerden sonra süreksizlik (*lâ-devâm*) ile mutlaka-i âmmeyi kastettiğimiz, zorunlu olmama (*lâ-zarûret*) ile de mümkine-i âmmeyi kastettiğimiz anlaşılmıştır. Her iki kaydın da niteliği kendileri ile kayıtlanmış önermeden farklı olmakla beraber kayıtların tarafları ve niceliği, kayıtlanmış önermelerle aynıdır.

[252] Bileşik önermelerin bilinmesine dair genel kural şudur: Bileşik önerme ya süreksizlik kaydı ile kayıtlanmış bir önermeden ve o önermeye nicelik ve taraflar açısından uyumlu olup nitelik açısından ondan farklı olan bir mutlaka-i âmmeden oluşur. Yahut da zorunlu olmama ile kayıtlanmış bir önermeden ve o önermeye taraflar ve nicelik olarak uyumlu olup nitelik açısından ondan farklı olan bir mümkine-i âmmeden oluşur.

[٢٤٩] والسادسة الوجودية اللاضرورة وهي القضية التي يحكم فيها بثبوت المحمول للموضوع بالفعل أو بسلب المحمول عن الموضوع بالفعل مقيدا باللاضرورة بحسب الذات. والمقيد باللاضرورة بحسب الذات إن كان مطلقة عامة موجبة كقولنا: «بالوجود كل (ج) (ب) لا بالضرورة بحسب الذات» كان تركيبها من ٥ مطلقة عامة موجبة وسالبة ممكنة عامة، وإن كان مطلقة /[٢٧ظ] عامة سالبة كقولنا: «بالوجود لا شيء من (ج) (ب) لا بالضرورة بحسب الذات» كان تركيبها من سالبة مطلقة عامة ومن موجبة ممكنة عامة.

[٢٥٠] والسابعة الممكنة الخاصة وهي القضية التي يحكم فيها بسلب الضرورة المطلقة عن كل واحد من جانبي الوجود والعدم، وهي سواء كانت موجبة كقولنا: ١٠ «بالإمكان الخاص كل (ج) (ب)» أو سالبة كقولنا: «بالإمكان الخاص لا شيء من (ج) (ب)» كان تركيبها من ممكنتين عامتين إحداهما موجبة والأخرى سالبة؛ لأن سلب ضرورة الوجود بحسب الذات يقتضي صدق ممكنة عامة سالبة، وسلبها بحسب الذات عن العدم يقتضي صدق ممكنة عامة موجبة؛ لكن لما كان في هذه القضية سلب الضرورة بحسب الذات عن الطرفين أعني الوجود والعدم حاصلا ١٥ كان تركيبها من الممكنتين العامتين المتخالفتين في الكيفية، فعلى هذا لا فرق بين موجبها وسالبها في المعنى إلا أن التصريح إن كان بالجزء الإيجابي منها تسمى موجبة وإن كان بالجزء السلبي تسمى سالبة.

[٢٥١] ومما ذكرناه في هذه القضايا المركبة علم أنا نعني باللادوام مطلقة عامة وباللاضرورة ممكنة عامة، كيفية كل واحد منهما مخالفة لكيفية القضية المقيدة ٢٠ بهما؛ لكن كل واحدة منهما يوافق المقيدة في الطرفين والكمية.

[٢٥٢] والضابط الكلي في معرفة أجزاء المركبات أن يقال: القضية المركبة إنما تركبت من المقيدة باللادوام ومن[١] المطلقة العامة المخالفة لها في الكيف[٢] الموافقة إياها في الطرفين والكمية أو من المقيدة باللاضرورة ومن[٣] الممكنة العامة[٤] المخالفة لها في الكيف[٥] الموافقة إياها في الطرفين والكمية.

---

١ ج: وهي.
٢ ب: الكيفية
٣ ج: وهي.
٤ ج – العامة
٥ ب: الكيفية

[Modal Önermeler Arasındaki Nispet]

[253] Bu önermelerin anlamını anladıysan, şimdi de bunların her birinin diğerlerine nispeti, umûm-husûs mutlak (tam girişimlilik) mı, min vechin (eksik girişimlilik) mi yoksa mübâyenet (ayrıklık) mi bunu ele alalım. Şöyle deriz:

5 [254] [1] **Zarûriyye-i mutlaka**, geriye kalan beş basita önermeden daha özel (*ehass*), yedi bileşik önermeden ise mübâyindir.

[255] İlkinin nedeni şudur: Yüklemin konuya nispeti, konunun zâtının bulunduğu her vakitte zorunlu ise;[1] aynı şekilde bu nispet, konunun vasfının bulunduğu her vakitte[2] de zorunlu olur ve konunun zâtının[3] ve vasfı-
10 nın[4] bulunduğu her vakitte sürekli olur. Yine zarûriyyede zikredilen nispete uyumlu olan nispet, en az bir kere[5] gerçekleşmiş olur. Hükmün karşıt tarafından da zât açısından zorunluluk olumsuzlanmış olur[6]. Ancak bunların hiçbirinin aksi doğru değildir. Çünkü yüklemin vasıf açısından nispeti zorunlu veyahut da vasıf ya da zât açısından nispeti sürekli olması veya ko-
15 nuya en az bir kez nispet edilmiş olması veyahut zikredilen nispetten farklı olan tarafın zât açısından zorunlu olmaması, konunun zâtının bulunduğu bütün vakitlerde yüklemin konuya nispetinin vacip olmasını gerektirmez. Çünkü bu beş şeyden herhangi biri doğru iken yüklemin, var olduğu vakitlerin tamamında konunun zâtına nispetinin zorunlu olmaması caizidir.

20 [256] İkincinin nedeni ise bu yedi bileşik önermenin zât açısından zorunlu olmama ile veya yine zât açısından zorunlu olmamanın lâzımı olan zât açısından süreksizlikle kayıtlanmış olmasıdır. Şüphesiz zât açısından zorunlu olmama ile zât açısından zorunluluk arasında zâtî mübâyenet vardır.

[257] [2] **Meşrûta-i âmme**, [zarûriyye dışında] geriye kalan dört basit
25 modal önermeden mutlak olarak, dâimeden ise bir açıdan (*min vechin*) daha özeldir. Çünkü meşrûta-i âmmenin doğruluğu dâime hariç diğer önermelerin doğruluğunu gerektirir ancak bunun tersi doğru değildir. Bu iki durum açıktır. Çünkü yüklem vasıf açısından zorunlu olup zât açısından sürekli olmadığında meşrûta-i âmme doğru olup dâime doğru olmaz.

1 [Zarûriyye-i mutlaka.]
2 [Meşrûta-i âmme.]
3 [Dâime-i mutlaka.]
4 [Örfiyye-i âmme.]
5 [Mutlaka-i âmme.]
6 [Mümkine-i âmme.]

[النسب بين الموجهات]

[٢٥٣] وإذا عرفت معاني هذه القضايا فلنذكر نسبة كل واحدة منها إلى ما عداها؛ أيّها بالعموم والخصوص مطلقا[١] أو من وجه أو بالمباينة فنقول:

[٢٥٤] [١] أما **الضرورية المطلقة** فإنها أخص من البسائط الخمس الباقية، ٥ ومباينة للمركبات السبع:

[٢٥٥] أما الأول فلأن المحمول إذا كان واجب النسبة إلى الموضوع في جميع أوقات[٢] ذات الموضوع كان كذلك في جميع أوقات وصف الموضوع، ودائم النسبة في جميع أوقات ذات الموضوع ووصفه، وكانت النسبة الموافقة للنسبة المذكورة في الضرورية حاصلة بالفعل، ويكون سلب الضرورة بحسب الذات عن الجانب ١٠ المخالف حاصلا، دون /[٢٨و] العكس في شيء منها؛ إذ لا يلزم من كون المحمول ضروري النسبة بحسب الوصف أو دائم النسبة بحسب الذات أو بحسب الوصف أو منسوبا إلى الموضوع بالفعل أو من كون الطرف المخالف للنسبة المذكورة غير ضروري بحسب الذات أن يكون المحمول واجب النسبة إلى الموضوع في جميع أوقات ذاته لجواز أن يكون غير ضروري النسبة إلى ذات الموضوع في جميع ١٥ أوقات وجودها مع صدق أي واحد كان من هذه الأمور الخمسة.

[٢٥٦] وأما الثاني فلأن كل واحدة من المركبات السبع مقيدة باللاضرورة أو باللادوام بحسب الذات المستلزم للاضرورة بحسبها، ولا شك أن بين اللاضرورة بحسب الذات وبين الضرورة بحسبها مباينة ذاتية.

[٢٥٧] [٢] و**المشروطة العامة** أخص من البسائط الأربع الباقية؛ لكن من الدائمة ٢٠ من وجه لاستلزام صدقها صدق غير الدائمة من غير عكس، وهما ظاهران، وصدقها بدون صدق الدائمة إذا كان المحمول ضروريا بحسب الوصف لا دائما بحسب الذات،

---

١ ج – مطلقا
٢ ج + وجود

Dâimenin doğru olup meşrûta-i âmmenin doğru olmadığı durum ise yüklemin zât açısından sürekli olup vasıf açısından süreksiz olan durumdur. Birlikte doğru oldukları önerme ise yüklemin zât açısından sürekli olup vasıf açısından zorunlu olan önermedir. Bu durumda olan iki şey arasındaki ilişki umûm-husûs min vechin (eksik girişimlilik) ilişkisidir.

[258] Yine meşrûta-i âmme, meşrûta-i hâssadan daha geneldir. Çünkü meşrûta-i hâssanın doğruluğu meşrûta-i âmmenin de doğru olmasını gerektirir. Zira meşrûta-i hâssa, meşrûta-i âmmeyi barındırır. Ancak bunun tersi doğru değildir. Çünkü yüklem, vasıf açısından zorunlu iken zât açısından sürekli olabilir.

[259] Aynı şekilde meşrûta-i âmme, örfiyye-i hâssadan da daha geneldir, ancak bir açıdan (*eamm min vechin*). Çünkü örfiyye-i hâssa doğru değilken meşrûta-i âmme doğru olabilir. Tıpkı zât açısından zorunluluk maddesinde meşrûta-i âmmenin doğru olması gibi. Yine örfiyye-i hâssa doğru iken de meşrûta-i âmme doğru olmayabilir. Tıpkı yüklemin vasıf açısından zorunlu olmadığı ancak yine vasıf açısından daimî olup zât açısından da daimî olmadığı önermelerde olduğu gibi. İkisinin beraber doğru olduğu durum ise yüklemin vasıf açısından zorunlu olup zât açısından süreksiz olan önermelerdir. Bu durumda olan önermeler arasındaki ilişkinin umûm min vechin (eksik girişimlilik) ilişkisi olduğunu öğrenmiştin zaten.

[260] Benzer şekilde her iki vaktiyye, her iki vücûdiyye ve mümkine-i hâssadan bir açıdan daha özeldir. Çünkü meşrûta-i âmme zât açısından zorunluluk maddesinde doğru iken sayılan bu önermelerden hiçbiri doğru olmayabilir. Çünkü bu durumların hepsi doğru iken meşrûta-i âmme doğru olmayabilir. Zira tutulmanın Ay'a nispeti sürekli olarak değil, belirli bir vakitte zorunludur. Bununla birlikte tutulmanın Ay'ın bütün vakitlerinde Ay'a nispeti ise onun Ay olduğu bazı vakitlerde zorunlu olarak ondan olumsuzlandığı için zorunlu değildir. Çünkü [meşrûta-i âmme de dahil] bu kiplerin hepsinin beraber doğru olduğu durumlar da vardır. Mesela yüklemin vasfın bulunduğu tüm zamanlarda zorunlu olup zât açısından sürekli olmadığı durumlar gibi. Bu durumda olan önermeler arasındaki ilişkinin umûm min vechin ilişkisi olduğunu zikretmiştik zaten.

[261] [3] **Dâime**; örfiyye-i âmme, mutlaka-i âmme ve mümkine-i âmmeden daha özeldir. Çünkü yüklemin nispeti zât açısından sürekli olduğunda,

وصدق الدائمة بدونها إذا كان دائما بحسب الذات غير ضروري بحسب الوصف، وصدقهما معا[١] إذا كان دائما بحسب الذات وضروريا بحسب الوصف، وكل أمرين شأنهما ذلك فبينهما عموم من وجه.

[٢٥٨] وأعم من المشروطة الخاصة لاستلزام صدق الخاصة صدقها لاشتمالها عليها دون العكس لجواز أن يكون المحمول دائما بحسب الذات مع كونه ضروريا بحسب الوصف.

[٢٥٩] ومن العرفية الخاصة أيضا؛ لكن من وجه دون وجه لجواز صدقها دون صدق العرفية الخاصة حيث كان صدقها في مادة الضروري بحسب الذات، وجواز صدق العرفية الخاصة دونها حيث كان المحمول دائما بحسب الوصف غير ضروري بحسبه ولا دائما بحسب الذات، وجواز صدقهما معا حيث كان ضروريا بحسب الوصف لا دائما بحسب الذات، وقد عرفت أن كل قضيتين شأنهما ذلك فبينهما عموم من وجه.

[٢٦٠] وكذلك من[٢] كل واحدة من الوقتيتين والوجوديتين والممكنة الخاصة لجواز صدقها دون صدق شيء منها في مادة الضرورة بحسب الذات، وصدق كل واحدة منها دون صدقها، فإن نسبة الانخساف إلى القمر /[٢٨ظ] ضروري في وقت معين لا دائما مع نسبته إليه[٣] في جميع أوقات القمر ليس بضروري لكونه مسلوبا عنه بالضرورة في بعض أوقات كونه قمرا، وصدق الكل معا إذا كان المحمول ضروريا في جميع أوقات الوصف غير دائم بحسب الذات، وكل قضيتين شأنهما ما ذكرناه كان بينهما العموم من وجه.

[٢٦١] [٣] **والدائمة** أخص من العرفية العامة والمطلقة العامة والممكنة العامة؛ لأن المحمول إذا كان دائم النسبة بحسب الذات كان دائم النسبة

---
١ ج – معا
٢ ج: كذلك بينه وبين
٣ ا ج: مع أن النسبة

vasıf açısından da sürekli olur,[1] konuya en az bir kere nispet edilmiş olur[2] ve hükmün karşıt tarafından zât açısından zorunluluk kaldırılmış olur.[3] Hiçbirinin tersi ise doğru değildir. Bu aşikardır, zira bu önermelerin tamamının, zât açısından süreksizlik kaydı ile doğru olması caizdir.

[262] Vücûdiyye-i lâ-zarûra ve mümkine-i hâssa dışındakiler ile dâime arasında mübâyenet vardır. Çünkü zât açısından süreklilik ile zât açısından süreksizlik arasında zâtî bir mübâyenet vardır.

[263] Dâime ile vücûdiyye-i lâ-zarrûra ve mümkine-i hâssanın her biri arasında umûm min vechin ilişkisi vardır. Çünkü zât açısından zorunluluk maddelerinde dâime doğru iken bu iki durum doğru olmayabilir. Çünkü bu iki önerme doğru olup dâime doğru olmayabilir. Zira zât açısından zorunlu olmayan önermeler yine zât açısından süreksiz olabilirler. Zât açısından sürekli olup zât açısından zorunlu olmayan önermelerde ise her üçü de doğru olabilir.

[264] [4] **Örfiyye-i âmme**, hem mutlaka-i âmmeden hem de mümkine-i âmmeden daha özeldir. Çünkü örfiyye-i âmme doğru olduğunda bu iki kip de doğru olurken bu iki kipin doğru olması örfiyye-i âmmenin de doğru olmasını gerektirmez. Bu iki öncülün doğruluğu da aşikârdır.

[265] Örfiyye-i âmme, meşrûta-i hâssa ve örfiyye-i hâssadan mutlak olarak daha genel, geriye kalan beş önermeden ise bir açıdan daha geneldir. Bunlardan ilkinin nedeni bu iki kipin doğruluğunun örfiyye-i âmmenin de doğruluğunu gerektirmesi ancak örfiyye-i âmmenin doğruluğunun bu iki kipin doğruluğunu gerektirmemesidir. Çünkü örfiyye-i âmme zât açısından süreklilik maddesinde doğru olur. İkincinin nedeni ise meşrûta-i âmmenin bir açıdan örfiyye-i âmmeden daha genel olduğunu işlediğimiz yerde açıklanmıştı.

[266] [5] **Mutlaka-i âmme**, mümkine-i âmmeden daha özel, bileşik olan fiilî önermelerden mutlak olarak daha genel, mümkine-i hâssadan ise bir açıdan daha geneldir. İlk ikisinin neden böyle olduğu açıktır. Üçüncünün nedeni ise şudur: Mutlaka-i âmme zorunluluk maddesinde doğru iken mümkine-i hâssa doğru değildir. Yine [yüklemin konuya] yüklenmesi bilkuvve iken mümkine-i hâssa doğrudur ancak mutlaka-i âmme doğru değildir. Eğer mutlaka-i âmme imkan maddesinde doğru ise ikisi de doğru olur.

1 [Örfiyye-i âmme]
2 [Mutlaka-i âmme]
3 [Mümkine-i âmme]

بحسب الوصف ومنسوبا إلى الموضوع بالفعل ومسلوبا فيه الضرورة بحسب الذات عن الجانب المخالف للحكم دون العكس في شيء منها، وذلك ظاهر لجواز أن يكون صدق كل واحدة من هذه القضايا مع اللادوام بحسب الذات.

[٢٦٢] ومباينة لغير الوجودية اللاضرورية والممكنة الخاصة للتنافي بالذات بين الدوام بحسب الذات واللادوام بحسبها. ٥

[٢٦٣] وبينها وبين كل واحدة من الوجودية اللاضرورية والممكنة الخاصة عموم من وجه لجواز صدقها بدون صدق شيء منهما في مادة الضرورة بحسب الذات، وصدق كل واحدة منهما دون صدقها؛ لأنه يجوز أن يكون اللاضرورة بحسب الذات لا دائما بحسبها، وصدق الكل لجواز أن يكون دائما بحسب الذات ولا يكون ضروريا بحسبها. ١٠

[٢٦٤] [٤] **والعرفية العامة** أخص من المطلقة والممكنة العامتين لاستلزام صدقها صدق كل واحدة منهما مع عدم استلزام صدق شيء منهما إياها، وكل واحدة من هاتين المقدمتين ظاهر.

[٢٦٥] وأعم من كل واحدة من الخاصتين مطلقا ومن الخمس الباقية من وجه: أما الأول فلاستلزام صدق كل واحدة منهما صدقها مع عدم استلزام صدقها شيئا ١٥ منهما لجواز أن يكون صدقها في مادة الدوام بحسب الذات.[1] وأما الثاني فلما مرّ بعينه في أن المشروطة العامة أعم منها من وجه.

[٢٦٦] [٥] **والمطلقة العامة** أخص من الممكنة العامة، وأعم من الفعليات المركبة مطلقا، ومن الممكنة الخاصة من وجه: أما الأولان فظاهران، وأما الثالث فلجواز صدق المطلقة العامة دونها في مادة الضرورة، وصدق الممكنة الخاصة ٢٠ دونها /[٢٩و] إذا كان صدقها بالقوة، وصدقها معا إذا كانت صدق المطلقة في مادة الإمكان.

---

١ ا – بحسب الذات.

[267] [6] **Mümkine-i âmme** yedi bileşik önermeden de daha geneldir. Çünkü bu önermelerin doğruluğu mümkine-i âmmenin doğruluğunu gerektirirken mümkine-i âmmenin doğruluğu hiçbirinin doğru olmasını gerektirmez.

[268] [7] **Meşrûta-i hâssa** kendisi dışındaki altı bileşik modal önermeden mutlak olarak daha özeldir. Çünkü meşrûta-i hâssanın doğruluğu bunların tamamının doğruluğunu gerektirirken bunların hiçbirinin doğruluğu meşrûta-i hâssanın doğru olmasını gerektirmez.

[269] [8] **Örfiyye-i hâssa**, vaktiyye önermelerin her ikisinden de bir açıdan daha özeldir, her iki vücûdiyye önermeden ve mümkine-i hâssadan ise mutlak olarak daha özeldir.

[270] İlkine gelince; çünkü örfiyye-i hâssanın doğru olup vaktiyye önermelerin doğru olmaması caizdir. Tıpkı yüklemin konuya nispetinin hiçbir vakitte zorunlu olmadığı maddelerde örfiyye-i hâssanın doğru olması gibi. Yine vaktiyye önermelerin doğru olup örfiyye-i hâssanın doğru olmaması da caizdir. Mesela sürekli Ay olmaklık vasfı ile bulunmadığı halde, zât açısından süreksizlik kaydı ile belirli bir vakitte tutulmanın Ay'a zorunlu olarak nispet edilmesi böyledir. Şayet yüklem zât açısından süreksiz iken vasıf açısından zorunlu ise her üç önerme de doğru olur.

[271] İkincisi ise zaten açıktır. Çünkü örfiyye-i hâssanın doğruluğu diğer üç önermenin doğruluğunu gerektirirken diğer önermelerin doğruluğu onun doğruluğunu gerektirmez.

[272] [9] **Vaktiyye** önerme münteşireden, her iki vücûdiyye önermeden ve mümkine-i hâssadan mutlak olarak daha özeldir. [10] **Münteşire**, kalan üç önermeden; [11] **vücûdiyye-i lâ-dâime,** vücûdiyye-i lâ-zarûradan ve mümkine-i hâssadan; [12] **vücûdiyye-i lâ-zarûra** ise mümkine-i hâssadan mutlak olarak daha özeldir. Bütün bunların nedeni daha genel olduğunu iddia ettiğimiz her önermenin doğruluğunun daha özel olduğunu iddia ettiğimiz önermelerin doğruluğunu gerektirmesi, ancak bunun tersinin geçerli olmamasıdır. Bunun nasıl olduğu vücûdiyye-i lâ-zarûra ve mümkine-i hâssa arasındaki ilişki dışında açıktır. Bunu açıklamak için deriz ki: İki taraftan biri, yani varlık ve yokluk tarafları, zât açısından zorunlu olmamakla beraber en az bir kere gerçekleşirse, her iki tarafın da zât açısından zorunlu olmaması (*lâ-zarûra*) gerekir. Ancak bunun tersi geçerli değildir. Çünkü hiçbir tarafın zât açısından zorunlu olmaması ve bu tarafın en az bir kere hâsıl olmaması caiz olur.

[273] Böylece açığa çıktı ki bu olumlu önermeler arasındaki girişimlilik ve mübâyenet nispeti, doksan sekiz şekilde gerçekleşir. Bütün bu söylediklerimizden mümkine-i âmmenin modal önermelerin en geneli olduğu, mutlaka-i âmmenin ise fiilî önermelerin en geneli olduğu ortaya çıkmıştır.

[٢٦٧] [٦] **والممكنة العامة** أعم من المركبات السبع لاستلزام صدق كل منها صدقها من غير استلزام صدقها شيئا منها.

[٢٦٨] [٧] **والمشروطة الخاصة** أخص من المركبات الست الباقية مطلقا لاستلزامها كلا منهما دون استلزام شيء منها إياها.

٥ [٢٦٩] [٨] **والعرفية الخاصة** أخص من كل واحدة من الوقتيتين من وجه، ومن كل واحدة من الوجوديتين والممكنة الخاصة مطلقا:

[٢٧٠] أما الأول فلجواز صدق العرفية الخاصة دون الوقتيتين وذلك حيث يكون صدقها في مادة لا يكون المحمول فيها ضروريا للموضوع في شيء من الأوقات، وجواز صدق كل واحدة منهما دون صدقها وذلك كنسبة الانخساف إلى ١٠ القمر بالضرورة في وقت معين مقيدا باللادوام بحسب الذات مع أنه ليس دائما بوصف القمرية، وجواز صدقهما معا وذلك حيث يكون المحمول ضروريا بحسب الوصف لا دائما بحسب الذات.

[٢٧١] وأما الثاني فظاهر لاستلزام صدقها صدق كل واحدة منها مع عدم استلزام صدق شيء منها صدقها.

١٥ [٢٧٢] [٩] **والوقتية** أخص من المنتشرة، وكل واحدة من الوجوديتين والممكنة الخاصة مطلقا. [١٠] **والمنتشرة** من الثلاث الباقية. [١١] **والوجودية اللادائمة** من الوجودية اللاضرورية والممكنة الخاصة. [١٢] **والوجودية اللاضرورية** من الممكنة الخاصة: كل ذلك لاستلزام صدق ما ادعينا أنه أخص لما ادعينا أنه أعم دون العكس، وهو ظاهر في الكل إلا في الوجودية اللاضرورية مع الممكنة الخاصة، ٢٠ فنقول في بيان ذلك: كلما ثبت أحد الطرفين أعني الوجود والعدم بالفعل مع لاضرورة ذلك الطرف بحسب الذات يلزم لاضرورة كل واحد من الطرفين بحسب الذات من غير عكس لجواز أن لا يكون شيء من الطرفين ضروريا بحسب الذات، ولا يكون ذلك الطرف حاصلا بالفعل.

[٢٧٣] فظهر أن النسبة بين هذه القضايا الموجبة من العموم والخصوص ٢٥ والمباينة يقع على ثمانية وتسعين وجها، ومما ذكرناه ظهر[١] أن الممكنة العامة أعم الموجهات، والمطلقة العامة أعم الفعليات. /[٢٩ظ]

---

١ ج: فظهر

	Zar. Mutl.	Dâime Mutl.	Meşr. âmme	Örf. âmme	Mutl. âmme	Mümk. âmme	Meşr. hâsse	Örf. hâsse	Vakt.	Münte.	Vüc. L. D.	Vüc. L. Z.	Mümk. hâsse
Zarûriyye mutlaka		Daha Özel	Daha Özel	Daha Özel	Daha Özel	Daha Özel	Müb.	Müb.	Müb.	Müb.	Müb.	Müb.	Müb.
Dâime mutlaka	Daha Genel		Min vech	Daha Özel	Daha Özel	Daha Özel	Müb.	Müb.	Müb.	Müb.	Müb.	Min vech	Min vech
Meşrûta âmme	Daha Genel	Min vech		Daha Özel	Daha Özel	Daha Özel	Daha Genel	Min vech	Min vech	Min vech	Min vech	Min vech	Min vech
Örfiyye âmme	Daha Genel	Daha Genel	Daha Genel		Daha Özel	Daha Özel	Daha Genel	Daha Genel	Min vech	Min vech	Min vech	Min vech	Min vech
Mutlaka âmme	Daha Genel	Daha Genel	Daha Genel	Daha Genel		Daha Özel	Daha Genel	Daha Genel	Daha Genel	Daha Genel	Daha Genel	Daha Genel	Min vech
Mümkine âmme	Daha Genel	Daha Genel	Daha Genel	Daha Genel	Daha Genel		Daha Genel	Daha Genel	Daha Genel	Daha Genel	Daha Genel	Daha Genel	Daha Genel
Meşruta hâssa	Müb.	Müb.	Daha Özel	Daha Özel	Daha Özel	Daha Özel		Daha Özel	Daha Özel	Daha Özel	Daha Özel	Daha Özel	Daha Özel
Örfiyye hâssa	Müb.	Müb.	Min vech	Daha Özel	Daha Özel	Daha Özel	Daha Genel		Min vech	Min vech	Daha Özel	Daha Özel	Daha Özel
Vaktiyye	Müb.	Müb.	Min vech	Min vech	Daha Özel	Daha Özel	Daha Genel	Min vech		Daha Özel	Daha Özel	Daha Özel	Daha Özel
Münteşira	Müb.	Müb.	Min vech	Min vech	Daha Özel	Daha Özel	Daha Genel	Min vech	Daha Genel		Daha Özel	Daha Özel	Daha Özel
Vücûdiyye lâ dâime.	Müb.	Müb.	Min vech	Min vech	Daha Özel	Daha Özel	Daha Genel	Daha Genel	Daha Genel	Daha Genel		Daha Özel	Daha Özel
Vücûdiyye lâ zaruri.	Müb.	Min vech	Min vech	Min vech	Daha Özel	Daha Özel	Daha Genel	Daha Genel	Daha Genel	Daha Genel	Daha Genel		Daha Özel
Mümkine hâssa	Müb.	Min vech	Min vech	Min vech	Min vech	Daha Özel	Daha Genel	Daha Genel	Daha Genel	Daha Genel	Daha Genel	Daha Genel	

Tablo 1: Modal Önermeler Arası İlişkiler

	الضرورية المطلقة	الدائمة المطلقة	المشروطة العامة	العرفية العامة	المطلقة العامة	الممكنة العامة	المشروطة الخاصة	العرفية الخاصة	الوقتية	المنتشرة	الوجودية اللادائمة	الوجودية اللاضرورية	الممكنة الخاصة
الضرورية المطلقة		أخص	أخص	أخص	أخص	أخص	مباين	مباين	مباين	مباين	مباين	مباين	مباين
الدائمة المطلقة	أعم		من وجه	أخص	أخص	أخص	مباين	مباين	مباين	مباين	مباين	من وجه	من وجه
المشروطة العامة	أعم	من وجه		أخص	أخص	أخص	أعم	من وجه	من وجه	من وجه	من وجه	من وجه	من وجه
العرفية العامة	أعم	أعم	أعم		أخص	أخص	أعم	أعم	من وجه	من وجه	من وجه	من وجه	من وجه
المطلقة العامة	أعم	أعم	أعم	أعم		أخص	أعم	أعم	أعم	أعم	أعم	أعم	من وجه
الممكنة العامة	أعم	أعم	أعم	أعم	أعم		أعم	أعم	أعم	أعم	أعم	أعم	أعم
المشروطة الخاصة	مباين	مباين	أخص	أخص	أخص	أخص		أخص	أخص	أخص	أخص	أخص	أخص
العرفية الخاصة	مباين	مباين	من وجه	أخص	أخص	أخص	أعم		من وجه	من وجه	أخص	أخص	أخص
الوقتية	مباين	مباين	من وجه	من وجه	أخص	أخص	أعم	من وجه		أخص	أخص	أخص	أخص
المنتشرة	مباين	مباين	من وجه	من وجه	أخص	أخص	أعم	من وجه	أعم		أخص	أخص	أخص
الوجودية اللادائمة	مباين	مباين	من وجه	من وجه	أخص	أخص	أعم	أعم	أعم	أعم		أخص	أخص
الوجودية اللاضرورية	مباين	من وجه	من وجه	من وجه	أخص	أخص	أعم	أعم	أعم	أعم	أعم		أخص
الممكنة الخاصة	مباين	من وجه	من وجه	من وجه	من وجه	أخص	أعم	أعم	أعم	أعم	أعم	أعم	

الجدول الأول

[Şartlı Önerme]

[274] Şartlı önermeler [a] ya **bitişik şartlı** (*muttasıla*) olur. Bitişik şartlı önerme, bir önermenin hâsıl olması veya olmamasına bir başka önermenin hâsıl olması veya olmamasının takdirine göre hükmedilen önermedir. Bunun içerisine olumlu bitişik şartlı önermenin dört kısmı -ki bu bir önermenin doğruluğuna yahut yanlışlığına bir başka önermenin doğruluğu yahut yanlışlığının takdir edilmesiyle hükmedilmesidir- ve bu dört kısmın olumsuzlanması dahil olur. Çünkü önermenin hâsıl olmasına hükmetme, doğru önermenin veya yanlış önermenin hâsıl olmasına hükmetmekten daha geneldir. Aynı şekilde bir önermenin hâsıl olduğunu farz etmek, doğru yahut yanlış bir önermenin hâsıl olduğunu farz etmekten daha geneldir. Önermenin hâsıl olmaması için de aynı şeyler geçerlidir.

[275] Bazıları ise bitişik şartlı önermeyi "Bir önermenin doğruluğu yahut yanlışlığı hükmünün, bir başka önermenin doğru olması takdirine bağlanan önermedir." şeklinde tarif etmiştir. Ancak bu tarif, mutlak anlamda bitişik şartlı önermenin tarifi değil, yalnızca bir kısmının tarifidir. Mutlak anlamda bitişik şartlı önermenin tarifi bizim dile getirdiğimiz tanımdır. Bunu böyle bilmiş ol.

[276] [b] Şartlı önerme ya da **ayrışık şartlı** (*munfasıla*) olur. Ayrışık şartlı önerme, kendisinde iki önerme arasında tenâfî (birbirini olumsuzlama) ilişkisiyle veya tenâfînin olumsuzlanmasıyla hükmedilen önermedir. Bu tenâfînin [olumlanması veya olumsuzlanması] doğrulukta ve yanlışlıkta beraber olabilir. Yani önermelerden birinin doğruluğu diğerinin doğru olmasına, birinin yanlış olması ötekinin yanlış olmasına engel olur. Yahut bu tenâfî, zikrettiğimiz anlamda yalnızca doğrulukta veya yine yalnızca yanlışlıkta olabilir. Bunlardan ilki **hakîkiyye** olarak isimlendirilir. Mesela "Bu sayı ya çifttir ya da tektir." veya "Hiçbir zaman 'bu şey ya insandır ya da canlıdır' olmaz." sözlerimiz gibi. İkincisi **mâni'atü'l-cem'** olarak isimlendirilir. "Bu şey ya taştır ya da ağaçtır." veya "Hiçbir zaman 'bu şey ya siyahtır ya da cisimdir' olmaz." sözlerimiz gibi. Üçüncüsü ise **mâni'atü'l-hulüvv** olarak isimlendirilir. "Bu şey ya insan olmayandır ya da canlıdır." ve "Hiçbir zaman 'bu şey ya insan olmayandır ya da attır' olmaz." sözlerimiz gibi.

[القضية الشرطية]

[٢٧٤] وأما الشرطية [ا] فإما **متصلة** وهي التي يحكم فيها بحصول قضية أو لا حصولها على تقدير حصول أخرى أو لا حصولها، فيدخل فيها المتصلة الموجبة بأقسامها الأربعة -وهي التي يحكم فيها بصدق قضية أو كذبها على ٥ تقدير صدق أخرى أو كذبها- وسلب كل واحد من هذه الأقسام الأربعة؛ لأن الحكم بالحصول أعم من الحكم بحصول القضية الصادقة ومن الحكم بحصول القضية الكاذبة، كذلك فرض حصول القضية أعم من فرض حصول القضية الصادقة ومن فرض حصول القضية الكاذبة، وكذلك الكلام في اللاحصول.

١٠ [٢٧٥] وبعضهم عرفوها بأنها التي يحكم فيها بصدق قضية أو لا صدقها على تقدير صدق أخرى، وهو ليس تعريفا لمطلق المتصلة؛ بل لقسم من أقسامها؛ بل تعريف مطلق المتصلة ما ذكرناه، فاعلم ذلك.

[٢٧٦] [ب] وإما **منفصلة** وهي التي يحكم فيها بالتنافي بين قضيتين إما صدقا وكذبا معا على معنى أن صدق كل واحدة منهما ينافي صدق الأخرى وكذب ١٥ كل واحدة منهما ينافي كذب الأخرى، وإما صدقا فقط، وإما كذبا فقط على ما ذكرنا من المعنى أو بسلب التنافي بينهما على أحد الوجوه الثلاثة. والأولى تسمى **حقيقية** كقولنا: «إما أن يكون هذا العدد زوجا أو فردا»، و«ليس البتة إما أن يكون هذا الشيء إنسانا أو حيوانا»، والثانية **مانعة الجمع** كقولنا: «إما أن يكون هذا الشيء حجرا أو شجرا»، و«ليس البتة إما أن يكون هذا الشيء أسود أو جسما»، والثالثة ٢٠ **مانعة الخلو** كقولنا: «هذا الشيء إما أن يكون لاإنسانا أو حيوانا»، و«ليس البتة إما أن يكون لاإنسانا أو فرسا».

[277] Bitişik şartlı önermede şart edatının kendisine bitiştiği parça **mukaddem** (ön bileşen), ceza edatının bitiştiği parça ise **tâlî** (art bileşen) olarak isimlendirilir. Ayrışık şartlı önermede ise önce zikredilen parça **mukaddem**, sonra zikredilen parça ise **tâlî** olarak isimlendirilir.

5 **[Bitişik Şartlı Önermenin Kısımları]**

[278] Bitişik şartlı önerme eğer mukaddem ve tâlî arasında, tâlînin mukaddeme gerekmesini icap eden bir sebep (*alâka*) varsa **lüzûmiyye** (gerektirmeli) olarak isimlendirilir. Bu gerektirme ilişkisi [a] mukaddemin, tâlînin illeti olmasından ya da [b] tâlîye eşit ve onun mâlûlü olmasından ötürü
10 veya [c] aralarında görelilik (*izâfet*) ilişkisi bulunduğu için veyahut da [d] ikisinin aynı illetin mâlûlü olmasından ötürü gerçekleşebilir. Mesela "Eğer Güneş doğmuş ise gündüz vardır." sözümüz gibi. Bitişik şartlı önerme eğer böyle değilse, tâlî ve mukaddem aynı anda doğru oluyor ise **ittifâkiyye** bitişik şartlı önerme olur. Her ne kadar bu bir aradalık ancak bir illet sebebi
15 ile olsa da [önerme ittifâkiyye olur]. Çünkü ittifâkî (rastlantısal) şeylerin de bir illeti olur ancak bu ittifâkî şeylerin varlığı nadirdir. Zira söz konusu ittifâkî şeyleri gerektiren illetin şartlarını bir araya getirmesi ve engellerini ortadan kaldırması nadiren olur. Mesela "İnsan düşünen olduğunda daima eşek anıran olur.", yani bu ikisi nefsü'l-emrde beraber doğru olur, sözümüz
20 gibi. Buna göre olumlu ittifâkiyye önermeler ancak her iki parçası nefsü'l-emrde beraber doğru olduğunda doğru olur.

[279] İttifâkiyye bitişik şartlı önerme şu şekilde de açıklanmıştır: Yalnızca tâlîsi nefsü'l-emrde doğru olan bitişik şartlı önermedir. Mesela "Boşluk var olduğunda daima insan da var olur." sözümüz gibi. **Şeyh** şöyle demiştir:[1]
25 Çünkü insan var olduğunda, varsayılan her şeyle beraber var olur. Ancak bu, doğru olduğunun varsayılması tâlînin doğru olmasına mani olmayan mukaddeme nispetle böyledir. Tıpkı insanın varlığına nispetle boşluk gibi.

[280] Bu anlamda ittifâkiyye önerme, ilk anlamı ile ittifâkiyye önermeden daha geneldir. Bu kitaptaki kullanım ise daha özel anlamı ile ittifâkiy-
30 ye önermeye göredir.

[281] Lüzûmiyye bitişik şartlı önermedeki mukaddem melzûm (gerektiren), tâlî ise lâzımdır (gereken).

---

1 İbn Sînâ, *Kitâbü'ş-Şifâ: Kıyâs*, s. 272-275.

[٢٧٧] والجزء المقترن به حرف الشرط في المتصلة يسمى **مقدما**، والمقترن به حرف الجزاء يسمى **تاليا**، وفي المنفصلة ما هو مقدم في الذكر يسمى **مقدما** والآخر **تاليا**.

[أقسام المتصلة]

٥ [٢٧٨] والمتصلة **لزومية** إن كان بين المقدم والتالي علاقة تقتضي لزوم التالي إياه [ا] ككون المقدم علة للتالي [ب] أو معلولا مساويا له [ج] أو مضايفا له [د] أو يكونا معلولي علة واحدة كقولنا: «إن كانت الشمس طالعة فالنهار موجود»، و**اتفاقية** إن لم يكن كذلك؛ بل يجامع صدق التالي صدق المقدم /[٣٠و] وإن كانت هذه المجامعة لا تقع إلا بعلة؛ لأن الأمور الاتفاقية لا بد لها من علل إلا أنها تكون أقلية الوجود؛ ١٠ لأن العلة الموجبة لها قلما[١] يكون مستجمعة للشرائط وارتفاع الموانع كقولنا: «كلما كان الإنسان ناطقا فالحمار ناهق» أي يكونان معا صادقين في نفس الأمر. فعلى هذا الموجبة الاتفاقية لا تصدق[٢] إلا إذا كان جزآها صادقين معا في نفس الأمر.

[٢٧٩] وقد تفسر الاتفاقية بالمتصلة التي يكون التالي فيها صادقا في نفس الأمر فقط كقولنا: «كلما كان الخلاء موجودا فالإنسان موجود». قال **الشيخ**: لأن ١٥ الإنسان لما كان موجودا[٣] كان موجودا مع كل شيء فرض؛[٤] لكن إنما يكون ذلك بالنسبة إلى المقدم الذي لا يكون فرض صدقه منافيا[٥] لصدق التالي كالخلاء بالنسبة إلى وجود الإنسان.

[٢٨٠] والاتفاقية بهذا المعنى أعم منها بالمعنى الأول، والاصطلاح في هذا الكتاب على الاتفاقية بالمعنى الأخص.

٢٠ [٢٨١] والمقدم في اللزومية يسمى ملزوما، والتالي لازما.

---

١ ب + ما.
٢ ج: لا يكون صادقة
٣ ج + في نفس الأمر
٤ انظر: ابن سينا، الشفاء: القياس، ص. ٢٧٢-٢٧٥.
٥ ج: مناقضا

[282] Şöyle denmiştir: Gerekme ilişkisine güçlü delâleti olan kelime “eğer … ise” (*in*) sonra da “zira” (*iz*) kelimesidir. “…dığında” (*izâ*) “her ne zaman…” (*metâ*), “her …dığında” (*kullemâ*), “her nerede/ne zaman …” (*mehmâ*), “şayet” (*lev*) ve “…dığında” (*lemmâ*) kelimeleri ise gerektirme ya da rastlantı ilişkisi belirtmez. Aksine ikisi arasındaki ortak nokta olan “bir araya gelme”yi belirtir.

[Ayrışık Şartlı Önermenin Kısımları]

[283] [a] Ayrışık şartlı önerme -ister hakîkiyye olsun ister olmasın- **inâdiyye** olabilir. İnâdiyye, iki tarafı arasındaki karşılıklı olumsuzlamanın, aralarında daha önce bitişik şartlı önermelerde ele aldığımız şekilde bir alaka nedeni ile bulunduğu önermelerdir. Daha önce verdiğimiz üç ayrışık şartlı önerme örneğinde olduğu gibi.

[284] [b] Ayrışık şartlı önerme yine **ittifâkiyye** olabilir. Bu ise aradaki karşılıklı tenâfînin (olumsuzlama), bunu gerektiren bir alaka nedeniyle değil de ittifâkî olmasıdır. Her ne kadar bu ittifâkın da bir nedeni bulunuyor olsa da [önerme ittifâkiyyedir].

[285] Hakîkiyye ittifâkiyye önermenin örneği “siyah” ile “yazı yazan” arasında, yazı yazan oluşu sürekli olmayan siyahî kimsede hem doğruluk hem de yanlışlıkta ittifâkî olarak bir araya gelen tenâfî ilişkisidir. **Mâni‘atü’l-cem‘** örneği ise “siyah” ile “yazı yazan” arasında, yazı yazan oluşu sürekli olmayan beyaz kimsede sadece doğrulukta ittifâkî olarak bir araya gelen tenâfî ilişkisidir. **Mâni‘atü’l-hulüvv** örneği ise “siyah” ile “yazı yazan” arasında, yazı yazan siyahî kimsede sadece yanlışlıkta ittifâkî olarak bir araya gelen tenâfî ilişkisidir.

[Ayrışık Şartlı Önermelerin Terkibi]

[286] Bil ki eğer olumlu ayrışık şartlı önerme [a] hakîkiyye ise biri diğerinin çelişiği olan iki önermeden oluşur. Mesela “Bu sayı ya çifttir ya da çift olmayandır.” sözümüz gibi. Yahut da bir önerme ve bu önermenin çelişiğine eşit başka bir önermeden oluşur. Mesela “Bu sayı ya çifttir ya da tektir.” sözümüz gibi. [1] Yani [aralarındaki ilişki] bu şekilde olan her önerme ikilisinin hakîkiyye ayrışık şartlı önerme oluşturması doğru olur. [2] Yine her hakîkiyye ayrışık şartlı önermenin bahsettiğimiz durumda olan iki önermeden oluşması gerekir.

[٢٨٢] وقيل: إن كلمة «إن» شديدة الدلالة على اللزوم، ثم «إذ». وأما «إذا» و«متى» و«كلما» و«مهما» و«لو» و«لما» فلا يدل شيء منها على اللزوم ولا على الاتفاق؛ بل على القدر المشترك بينهما، وهو نفس الاتصال.

[أقسام المنفصلة]

٥ [٢٨٣] والمنفصلة حقيقية كانت أو غير حقيقية [ا] قد تكون **عنادية** وهي التي يكون التنافي بين طرفيها لعلاقة بينهما تقتضي ذلك على قياس ما ذكرناه في المتصلة كما في الأمثلة المذكورة للمنفصلات الثلاث.

[٢٨٤] [ب] وقد تكون **اتفاقية** وهي التي يكون التنافي بين طرفيها ليس لعلاقة بينهما تقتضي ذلك؛ بل بطريق الاتفاق وإن كان لذلك الاتفاق أيضا علة.

١٠ [٢٨٥] أما الحقيقية فكالتنافي الواقع بطريق الاتفاق بين الأسود والكاتب في الصدق والكذب معا في الشخص الأسود غير الكاتب دائما، وأما **المانعة الجمع** فكالتنافي الواقع بطريق الاتفاق بين الأسود والكاتب في الصدق في الشخص الأبيض غير الكاتب دائما، وأما **المانعة الخلو** فكالتنافي الواقع بطريق الاتفاق بين الأسود والكاتب في الكذب في الشخص الأوسد الكاتب.

١٥ [تركيب المنفصلات]

[٢٨٦] واعلم أن[١] المنفصلة الموجبة [ا] إن كانت حقيقية كان تركيبها من قضيتين إحداهما نقيض الأخرى كقولنا: «هذا العدد إما زوج أو لازوج» أو من القضية والمساوي /[٣٠ظ] لنقيضها كقولنا: «هذا العدد إما زوج أو فرد» [١] على معنى أن كل قضيتين شأنهما ذلك صح تركيب المنفصلة الحقيقية منهما، [٢] وكل منفصلة

٢٠ حقيقية لا بد أن[٢] يكون تركيبها من قضيتين شأنهما ما ذكرناه:

---

١ ب: بأن
٢ ج: وأن

[287] Bunlardan ilkinin [1] durumu açıktır. Çünkü iki çelişiğin aynı anda olumlanması (*ictimâ*) yahut aynı anda olumsuzlanması (*hulüvv*) imkansızdır. Bir önerme ile onun çelişiğine eşit önerme arasındaki durum da böyledir. Çünkü ikisinin aynı anda olumlanmasının caiz olması, iki çelişiğin de aynı anda olumlanmasının caiz olmasını gerektirir. İkisinin aynı anda olumsuzlanması ise iki çelişiğin aynı anda olumsuzlanmasını gerektirir.

[288] İkincinin [2] açıklaması ise şudur: Ayrışık şartlı önermenin parçalarından biri, diğerinin çelişiği olursa *matlub*umuza ulaşmış oluruz. Eğer böyle değilse parçaların her biri diğerinin çelişiğine eşit olur. Çünkü bu parçaların her birinin kendisinin doğru olması, diğerinin çelişiğini gerektirir. Çünkü ikisinin aynı anda olumlanması imkansızdır. Bunların çelişikleri ise o parçaların kendilerini gerektirir. Çünkü ikisinin aynı anda olumsuzlanması imkansızdır. Dolayısıyla parçaların her biri, diğer parçanın çelişiğine eşit olmuş olur. Böylece *matlub*umuza ulaşmış oluruz.

[289] [290] Hakîkiyye ayrışık şartlı önerme yalnızca iki parçadan oluşur. Çünkü bu önermelerde iki tarafının aynı anda olumlanmasının ya da olumsuzlanmasının imkansız olması şartı koşulmuştur. Durum böyle olunca önermenin üç parçadan oluşması imkansız olur. Zira üç parçadan oluşsaydı, ilk parçanın kendisi ikinci parçanın çelişiğini gerektirecekti. İkinci parçanın çelişiği üçüncünün kendisini gerektirmemişse, iki ve üçüncü parçalar arasında daha önce zikredilen şart ihlal edilmiş olur. Dolayısıyla, önermenin üç parçası arasında açıkladığımız bu hakiki ayrışıklık ortadan kalkmış olur. Eğer ikinci parçanın çelişiği, üçüncü parçanın kendisini gerektirseydi, bu durumda ilk parçanın kendisi, üçüncü parçanın kendisini gerektirecekti. Çünkü bir şeyin melzûmunun melzûmu, zorunlu olarak o şeyin de melzûmu olur. Ancak durum böyle olsaydı, bahsi geçen şart ilk parça ile üçüncü parça arasında ihlal edilmiş olurdu. Böylece yaptığımız bu açıklamalarla, üç parça arasında hakiki ayrışıklık ortadan kaldırılmış olur.

[290] **Ama biri şöyle diyebilir:** Bu ancak aynı anda olumlanma ve olumsuzlanmanın imkansızlığı, bu üç parçadan her ikisi arasında şart koşulsaydı tamam olurdu. Ancak bu değil de aynı anda olumlanma ve olumsuzlanmanın imkansızlığı bütün parçalar arasında şart koşulunca, hakîkiyye ayrışık şartlı önermenin üç veya daha fazla parçadan oluşmasında bir sakınca bulunmaz. “Bu sayı ya diğerinden fazladır ya eksiktir ya da ona eşittir.” sözümüz gibi. Bu üç parçanın aynı anda doğru olması veya yanlış olması imkansızdır.

[٢٨٧] أما الأول فالأمر فيه ظاهر لامتناع الاجتماع بين النقيضين والخلو عنهما، وكذلك الحال بين القضية والمساوي لنقيضها؛ لأن جواز جمعهما يستلزم جواز الجمع بين النقيضين، وجواز الخلو عنهما يستلزم جواز الخلو عن النقيضين.

[٢٨٨] وأما الثاني فلأن أحد[١] جزأي المنفصلة إن كان نقيض الجزء الآخر فقد حصل المطلوب، وإلا فكل واحد من الجزأين يكون مساويا لنقيض الآخر؛ لأن صدق عين كل واحد منهما يستلزم نقيض الآخر لامتناع الجمع بينهما، ونقيض كل واحد منهما يستلزم عين الآخر لامتناع الخلو عنهما، فكان كل واحد من الجزأين مساويا لنقيض الآخر فيحصل المطلوب.

[٢٨٩] والمنفصلة الحقيقية لا يكون إلا ذات جزأين لأنه اشترط[٢] فيها استحالة الجمع بين كل جزأين من أجزائها والخلو عن كل جزأين منها. وإذا كان كذلك استحال تركيبها من ثلاثة أجزاء؛ لأنها لو تركبت من ثلاثة أجزاء كان عين الحزء الأول ملزوما لنقيض الجزء[٣] الثاني، فإن لم يكن نقيض الجزء الثاني ملزوما لعين الجزء الثالث اختل الشرط المذكور بين الجزء الثاني والجزء الثالث، وحينئذ يرتفع الانفصال الحقيقي على ما ذكرنا من التفسير بين الأجزاء الثلاثة. وإن كان نقيض الجزء الثاني ملزوما لعين الجزء الثالث كان عين الجزء الأول ملزوما لعين الجزء الثالث ضرورة أن الملزوم للملزوم للشيء ملزوم لذلك الشيء، ولو كان كذلك اختل الشرط المذكور بين الجزء الأول والجزء الثالث، فقد ارتفع الانفصال الحقيقي بالتفسير المذكور بين الأجزاء الثلاثة.

[٢٩٠] **ولقائل أن يقول**: هذا إنما يتم إن لو شرط امتناع الجمع والخلو بين كل جزأين من تلك الأجزاء، أما إذا لم يشترط فيها ذلك؛ بل شرط امتناع الجمع والخلو بين جميع الأجزاء فلا امتناع في تركيب المنفصلة الحقيقية من ثلاثة أجزاء أو أكثر، /[٣١و] وذلك مثل قولنا: «هذا العدد إما أن يكون زائدا على الآخر وإما أن يكون ناقصا عنه وإما أن يكون مساويا له»، فإن اجتماع هذه الأمور الثلاثة على الصدق أو الكذب معا محال.

---

١ ج: إحدى
٢ ج: يشترط
٣ ج – الجزء

[291] Eğer ayrışık şartlı önerme hakiki değil de mâni‘atü’l-cem‘ veya mâni‘atü’l-hulüvv ise; [b] mâni‘atü’l-cem‘ olması durumunda iki şekilde açıklanır. İlki, iki parçası arasında aynı anda doğru olmalarının imkansız olduğuna hükmedilip başka bir şeye değinilmemesidir. İkinci, iki parçanın aynı anda doğru olmasının imkansız olduğuna ve aynı anda yanlış olmasının caiz olduğuna hükmedilmesidir.

[292] İlk anlamıyla mâni‘atü’l-cem‘ hem ikinci anlamıyla mâni‘atü’l-cem‘den hem de hakîkiyye ayrışık şartlı önermeden daha geneldir. Çünkü diğer ikisi onun altına girer. İkinci açıklaması ile mâni‘atü’l-cem‘ ve hakîkiyye ayrışık şartlı önerme, aralarında tebâyün (ayrıklık) bulunan önermelerdir. Çünkü zorunlu olarak hakîkiyye ayrışık şartlı önermede iki parçanın aynı anda yanlış olamayacaklarına hükmedilmişken ikinci anlamı ile mâni‘atü’l-cem‘de aynı anda yanlış olmaları caiz görülmüştür.

[293] İkinci anlamı ile mâni‘atü’l-cem‘in, her biri diğerinin çelişiğinden daha özel olan iki önermeden oluşması gerekir. [1] Yani her biri diğerinin çelişiğinden daha özel olan önerme çiftlerinin ikinci anlamı ile mâni‘atü’l-cem‘in parçası olması doğrudur. [2] İkinci açıklaması ile bütün mâni‘atü’l-cem‘ önermeler, zikrettiğimiz bu özelliklerdeki iki önermeden oluşmalıdır.

[294] [1] İlkinin açıklaması şudur: Eğer [her biri diğerinin çelişiğinden daha özel olan] bu iki önermenin aynı anda doğru olması caiz olsaydı, iki çelişiğin aynı anda doğru olması da caiz olurdu. Çünkü bir şeyin daha özelle aynı anda doğru olması, daha genelle de aynı anda doğru olmasını gerektirir. Eğer iki önermenin aynı anda yanlış olması imkansız olsaydı, önermelerin herhangi biri yanlış olduğunda diğer önerme doğru olurdu. Elimizde şöyle bir doğru önerme vardır: “Önermelerden birinin çelişiği doğru olduğunda, daima diğerinin kendisi yanlış olur.” Bu doğru önermeyi küçük öncül yaparız. “Önermelerden birinin kendisi yanlış olduğunda, daima diğeri doğru olur.” önermesini de büyük öncül yaparız. Böylece bu ikisinden birinci şekilden bir kıyas kurulur ve şu sonucu verir: “Önermelerden birinin çelişiği doğru ise daima diğerinin kendisi doğru olur.” Daha genel olan daha özel olanı gerektirir. Durum böyle olduğunda ise ne genel genel olur ne de özel özel olur. Bu ise imkansızdır.

[٢٩١] وأما إن[١] لم يكن المنفصلة حقيقية؛ بل مانعة الجمع أو مانعة الخلو [ب] فإن كانت مانعة الجمع فيفسر بأمرين: أحدهما هي التي يحكم فيها بامتناع الجمع بين جزأيها على الصدق من غير التعرض لشيء آخر، والثاني هي التي يحكم فيها بامتناع الجمع بين جزأيها على الصدق وجواز الخلو عنها.

٥ [٢٩٢] وهي بالتفسير الأول أعم منها بالتفسير الثاني ومن[٢] الحقيقية لاندراج كل واحدة منهما تحتها، وهي بالتفسير الثاني والحقيقية مما يتباينان ضرورة أن في الحقيقية حكم بامتناع اجتماع جزأيها على الكذب، وفيها بالتفسير الثاني حكم بجواز اجتماعهما على الكذب.

[٢٩٣] وهي بالتفسير الثاني لا بد أن تكون مركبة من قضيتين كل واحدة منهما ١٠ أخص من نقيض الأخرى [١] على معنى أن كل قضيتين كل واحدة منهما أخص من نقيض الأخرى صح تركيب المنفصلة المانعة الجمع بالتفسير الثاني منهما، [٢] وكل منفصلة مانعة الجمع بالتفسير الثاني لا بد أن يكون تركيبها من قضيتين شأنهما ما ذكرناه.

[٢٩٤] أما الأول فلأنه لو جاز جمعهما لجاز الجمع بين النقيضين؛ لأن جواز ١٥ جمع الشيء مع الأخص يستلزم جواز جمعه مع الأعم، ولو امتنع الخلو عنهما لكان كلما كذبت عين أيّتهما كانت صدقت الأخرى، ومعنا مقدمة صادقة وهي قولنا: «كلما صدق[٣] نقيض أحدهما كذبت عين أحدهما» فنجعل هذه المقدمة الصادقة صغرى وقولنا: «كلما كذبت عين أيتهما كانت صدق الأخرى» كبرى لينتظم منهما قياس في الشكل الأول وينتج: «كلما صدق نقيض أحدهما صدق ٢٠ عين الأخرى»، فالعام يستلزم الخاص، ولو كان كذلك لما كان العام عاما ولا الخاص خاصا، وإنه محال.

---

١ ج: إذا
٢ ا – من.
٣ ب: صدقت

[295] [2] İkincinin açıklaması ise şudur: Ayrışık şartlı önermenin parçası olan her iki önermenin kendisi, diğerinin çelişiğini gerektirir. Çünkü aynı anda doğru olmaları imkansızdır. Ancak hiçbirinin çelişiği diğerinin kendisini gerektirmez. Zira ikisinden birinin çelişiği diğerinin kendisini gerektirseydi, kuşkusuz birinin çelişiği, diğerinin çelişiği ile doğru olurdu. Durum böyle olunca da ötekinin çelişiğinin lâzımı olan önermenin, kendisinin çelişiği ile beraber doğru olması caiz olurdu. Ancak iki çelişik aynı anda doğru olamayacağı için bu imkansızdır.

[296] Bütün bu anlattıklarımızdan sonra anlaşılmıştır ki daha genel anlamdaki mâni‘atü'l-cem‘ ayrışık şartlı önermenin doğruluğu ya daha özel anlamdaki mâni‘atü'l-cem‘in maddesindedir ya da hakiki ayrışık şartlı önermenin maddesindedir. Çünkü daha genel olanın doğruluğunun sadece bu genelin daha özellerinden birinin maddesinde olması zorunludur.

[297] [c] Hakîkiyye olmayan ayrışık şartlı önerme mâni‘atü'l-hulüvv ise deriz ki: Bu da yine iki şekilde açıklanır: İlki, iki parçasının aynı anda yanlış olamayacaklarına hükmedilip başka bir şeye değinilmemesidir. İkincisi, iki parçasının aynı anda yanlış olamayacaklarına, ancak aynı anda doğru olmalarının caiz olduğuna hükmedilmesidir.

[298] İlk anlamıyla mâni‘atü'l-hulüvv hem ikinci anlamıyla olan mâni‘atü'l-hulüvvden hem de hakîkiyye ayrışık şartlı önermeden daha geneldir. Çünkü her iki önerme de ilk anlamı ile mâni‘atü'l-hulüvvün altına girer. İkinci açıklaması ile mâni‘atü'l-hulüvv ve hakîkiyye ayrışık şartlı önerme arasında tebâyün vardır. Çünkü hakîkiyye ayrışık şartlı önermede, önermenin iki parçasının aynı anda doğru olmasının imkansızlığına zorunlu olarak hükmedilmiştir. Halbuki ikinci açıklaması ile mâni‘atü'l-hulüvvde iki parçasının aynı anda doğru olmasının cevazına hükmedilmiştir.

[299] İkinci açıklaması ile mâni‘atü'l-hulüvvün her biri diğerinin çelişiğinden daha genel olan iki önermeden oluşması gerekir. [1] Bir başka ifade ile her biri diğerinin çelişiğinden daha genel olan her önerme çiftinin, ikinci açıklaması ile mâni‘atü'l-hulüvvu oluşturması doğrudur. [2] İkinci açıklaması ile mâni‘atü'l-hulüvv olan bütün ayrışık şartlı önermelerinse, her biri diğerinin çelişiğinden daha genel olan iki önermeden oluşması gerekir.

[٢٩٥] وأما الثاني فلأن عين كل واحدة من القضيتين اللتين هما جزء المنفصلة مستلزمة لنقيض الأخرى لامتناع الجمع بينهما، /[٣١ظ] وليس نقيض شيء منهما مستلزما لعين الأخرى؛ إذ لو كان نقيض شيء منهما مستلزما لعين الأخرى، ولا شك في جواز صدق نقيض كل واحدة منهما مع صدق نقيض الأخرى، ولو كان ٥ كذلك يلزم جواز صدق القضية التي هي لازمة لنقيض الأخرى مع صدق نقيضها، وإنه محال لامتناع جواز صدق النقيضين معا.

[٢٩٦] وعلم مما ذكرناه أن صدق المنفصلة المانعة الجمع بالمعنى الأعم إما في مادة المانعة الجمع بالمعنى الأخص وإما في مادة الحقيقية ضرورة أن صدق العام لا يمكن إلا في مادة أحد خواصه.

١٠ [٢٩٧] [ج] وإن كانت المنفصلة التي هي غير الحقيقية مانعة الخلو فنقول: إنها أيضا مفسرة بأمرين: أحدهما هي التي يحكم فيها بامتناع الجمع بين جزأيها على الكذب من غير التعرض لشيء آخر، والثاني[١] هي التي يحكم فيها بامتناع الجمع بين جزأيها على الكذب وجواز اجتماعهما على الصدق.

[٢٩٨] وهي بالتفسير الأول أعم منها بالتفسير الثاني ومن الحقيقية لاندراج كل ١٥ واحدة منهما تحتها، وهي بالتفسير الثاني والحقيقية مما يتباينان ضرورة أنه حكم في الحقيقية بامتناع اجتماع جزأيها على الصدق، وفيها بجواز اجتماع جزأيها على الصدق.

[٢٩٩] وهي بالتفسير الثاني لا بد أن تكون مركبة من قضيتين كل واحدة منهما أعم من نقيض الأخرى [١] على معنى أن كل قضيتين كل واحدة منهما أعم من ٢٠ نقيض الأخرى صح تركيب المنفصلة المانعة الخلو بالتفسير الثاني منهما. [٢] وكل منفصلة مانعة الخلو بالتفسير الثاني لا بد أن يكون تركبها[٢] من قضيتين كل واحدة منهما أعم من نقيض الأخرى:

---

١ ا - هي التي يحكم فيها بامتناع الجمع بين جزأيها على الكذب من غير التعرض لشيء آخر، والثاني.
٢ ج: مركبة

[300] [1] İlkinin açıklaması şudur: Eğer bu önermelerin aynı anda yanlışlığı caiz olursa, iki çelişiğin beraber yanlış olması da caiz olmuş olur. Çünkü bir şeyin kendisinden daha genel olan şey ile aynı anda yanlışlığının caiz olması, kendisinden daha özel olan önerme ile de aynı anda yanlışlığının caiz olmasını gerektirir. Eğer aynı anda doğru olmaları imkansız ise bu önermelerden biri doğru olduğunda daima diğer önerme yanlış olur. Biz bunu "Diğeri yanlış olursa daima çelişiği doğru olur." sözümüze küçük öncül yaparız ki buradan birinci şekilden bir kıyas kurulsun ve şu sonuç elde edilsin: "Bu önermelerden biri doğru olduğunda dâima diğerinin çelişiği doğru olur." Buradan hareketle daha genel olan daha özel olanı gerektirmiş olur. Ancak bu imkansızdır. Çünkü buna göre genel genel olmaz özel de özel olmaz.

[301] [2] İkincinin açıklaması ise şudur: Bu önermelerden her birinin çelişiği, diğer önermenin kendisini gerektirir. Çünkü ikisinin aynı anda yanlış olması imkansızdır. Bu önermelerin hiçbirinin kendisi, diğerinin çelişiğini gerektirmez. Çünkü eğer bu önermelerden birinin kendisi diğerinin çelişiğini gerektirseydi, kuşkusuz bu önermeler aynı anda doğru olurdu. Böylece çelişiği diğerinin kendisine lâzım olan önerme, kendi çelişiği ile aynı anda doğru olurdu. Ancak iki çelişiğin birlikte doğru olmaları imkansız olduğu için bu da imkansızdır.

[302] Bütün bu anlattıklarımızdan sonra anlaşılmıştır ki daha genel anlamda mâni'atü'l-hulüvv ayrışık şartlı önermenin doğruluğu ya daha özel anlamdaki mâni'atü'l-hulüvvün maddesindedir ya da hakîkiyye ayrışık şartlı önermenin maddesindedir. Çünkü daha genel olanın doğruluğunun, ancak bu genelin özellerinden birinin maddesinde olduğunu daha önce öğrenmiştin.

[303] Bizim bu kitapta kullandığımız veya kıyasın bir parçası haline getirdiğimiz hakîkiyye olmayan ayrışık şartlı önerme, daha genel açıklaması ile ayrışık şartlı önermedir.

[304] Bu önermelerin olumsuzları ise olumlularında verilen hükmün kaldırılmasıdır. Lüzûmun olumsuzlandığı önerme olumsuz lüzûmiyye önermedir. İnâdın (birbirini dışlama) olumsuzlandığı önerme olumsuz inâdiyye önermedir. İttifâkîliğin olumsuzlandığı ise olumsuz ittifâkiyye önermedir. Bu önermelerde eğer bitişik olma olumsuzlanıyorsa bitişik şartlı, ayrışık olma olumsuzlanıyorsa ayrışık şartlı olur.

[٣٠٠] أما الأول فلأنه لو جاز كذبهما لجاز كذب النقيضتين؛ لأن جواز كذب الشيء مع الأعم يستلزم جواز كذبه مع الأخص، ولو امتنع صدقهما لكان «كلما صدقت إحداهما كذبت الأخرى»، فنجعله صغرى لقولنا: «كلما كذبت الأخرى صدق نقيضها» لينتظم منهما قياس في الشكل الأول وينتج قولنا: «كلما صدقت إحداهما صدق نقيض الأخرى»، فيلزم استلزام العام للخاص، وإنه محال لاقتضائه أن لا يكون العام عاما ولا الخاص خاصا. ٥

[٣٠١] وأما الثاني /[٣٢و] فلأن نقيض كل واحدة منهما يستلزم عين الأخرى لامتناع اجتماعهما على الكذب، وليس عين شيء منهما يستلزم نقيض الأخرى؛ إذ لو استلزمت عين إحداهما نقيض الأخرى، ولا شك في جواز اجتماعهما على الصدق، فيلزم جواز صدق القضية التي نقيضها لازم لعين الأخرى مع صدق نقيضها، وإنه ١٠ محال لاستحالة جواز صدق النقيضتين.

[٣٠٢] وعلم مما ذكرناه أن صدقها بالمعنى الأعم إما في مادة المانعة الخلو بالمعنى الأخص وإما في مادة الحقيقية لما عرفت أن صدق العام لا بد أن يكون في مادة أحد خواصه.

١٥ [٣٠٣] والمراد بالمنفصلة غير الحقيقية حيث أطلقناها في هذا الكتاب أو جعلناها جزءا من القياس إنما هو المنفصلة بالتفسير الأعم.

[٣٠٤] وسالبة كل واحدة من هذه القضايا هي التي يرفع ما حكم في موجبتها، فسالبة اللزوم تسمى سالبة لزومية، وسالبة العناد سالبة عنادية، وسالبة الاتفاق سالبة اتفاقية متصلة إن كانت بسلب اتفاق الاتصال، ومنفصلة إن كانت بسلب اتفاق ٢٠ الانفصال.

[Önerme Türleri Bakımından Şartlı Önermelerin Terkibi]

[305] Bitişik ve ayrışık şartlı önermelerin her biri; [1] iki yüklemli önermeden, [2] iki bitişik şartlı önermeden, [3] iki ayrışık şartlı önermeden, [4] bir yüklemli bir bitişik şartlı önermeden, [5] bir yüklemli bir ayrışık şartlı önermeden veyahut da [6] bir bitişik bir de ayrışık şartlı önermeden oluşabilir.

[306] Bu kısımların son üçü, bitişik şartlı önermede iki kısma ayrılır. Çünkü bir şeyin bir başka şeyi gerektirmesi, o başka şeyin de o şeyi gerektiriyor olmasını zorunlu kılmaz. Çünkü bitişik şartlı önermedeki, lâzım melzûmdan daha genel olabilir. Mesela insana nispetle canlı böyledir. Dolayısıyla belirli olarak bitişik şartlının iki parçasından birinin tabiatında melzûm olmak var iken diğerinin tabiatında lâzım olmak vardır. Durum böyle olunca yüklemli önermenin tabiatındaki bazı maddelerde bitişik şartlıyı gerektirme, bitişik şartlı tabiatındaki bazı maddelerde ise yüklemli önermeyi gerektirme var olabilir. Son iki kısımda da durum aynıdır. Öyleyse bitişik şartlının mukaddemi, tâlîsinden, vazʿ itibarıyla ayrıldığı gibi tabiatı itibarıyla da ayrılır.

[307] Bu kısımlardan [yani son üç kısımdan] hiçbiri ayrışık şartlı önermede ikiye ayrılmaz. Çünkü bir şeyin bir başka şeyi dışlaması (*muânede*), o başka şeyin onu dışlaması gücündedir. Zira iki şey arasındaki dışlama çift taraflı gerçekleşir. Bu nedenle mukaddem, tâlîden tabiat itibarıyla değil, yalnızca vazʿ itibarıyla ayrılır.

[308] Öyleyse bitişik şartlı önermenin dokuz, ayrışık şartlının ise altı kısmı vardır.[1] Şimdi bitişik şartlının bu dokuz, ayrışık şartlının da altı kısmına örnek verelim:

---

1 Ayrışık şartlı önermenin kısımları yukarıda zikredilmişti. Bitişik şartlı önermenin kısımları ise şu şekildedir:
1. Yüklemli-Yüklemli
2. Bitişik şartlı-Bitişik şartlı
3. Ayrışık şartlı-Ayrışık şartlı
4. Yüklemli-Bitişik şartlı
5. Bitişik şartlı-Yüklemli
6. Yüklemli-Ayrışık şartlı
7. Ayrışık şartlı-Yüklemli
8. Bitişik şartlı-Ayrışık şartlı
9. Ayrışık şartlı-Bitişik şartlı

[تركيب الشرطيات بحسب أنواع القضية]

[٣٠٥] وكل واحدة من المتصلة والمنفصلة إما أن يكون تركيبها [١] من حمليتين [٢] أو متصلتين [٣] أو منفصلتين [٤] أو حملية ومتصلة [٥] أو حملية ومنفصلة [٦] أو متصلة ومنفصلة.

٥ [٣٠٦] وكل واحد من الثلاثة الأخيرة في المتصلة ينقسم إلى قسمين؛ لأن استلزام الشيء لشيء آخر لا يوجب أن يكون الشيء الآخر مستلزما للشيء الأول لجواز أن يكون اللازم في المتصلة أعم من الملزوم كالحيوان بالنسبة إلى الإنسان. فإذن في طبع أحد جزأي المتصلة على التعيين أن يكون ملزوما وفي طبع الآخر أن يكون لازما. وإذا كان كذلك جاز أن يكون في بعض المواد في طبع الحملية أن ١٠ تكون ملزومة للمتصلة، وفي بعضها في طبع المتصلة أن تكون ملزومة للحملية. وكذلك الحال في القسمين الآخرين. فإذن مقدم المتصلة متميز عن التالي بالطبع كما هو متميز عنه بالوضع.[١]

[٣٠٧] ولا ينقسم شيء من هذه الأقسام في المنفصلة إلى قسمين؛ لأن معاندة /[٣٢ظ] الشيء لشيء آخر في قوة معاندة الآخر إياه ضرورة أن التعاند بين الأمرين ١٥ إنما يكون من الجانبين، فلا يتميز المقدم فيها عن التالي إلا بالوضع لا بالطبع.

[٣٠٨] فأقسام المتصلات إذن تسعة والمنفصلات ستة،[٢] ولنذكر مثال كل واحد من الأقسام التسعة للمتصلة والستة للمنفصلة:

---

١ ا ج: في الوضع
٢ أقسام المتصلات هكذا:
١. الحملية والحملية
٢. المتصلة والمتصلة
٣. المنفصلة والمنفصلة
٤. الحملية والمتصلة
٥. المتصلة والحملية
٦. الحملية والمنفصلة
٧. المنفصلة والحملية
٨. المتصلة والمنفصلة
٩. المنفصلة والمتصلة

[309] Bitişik şartlı önermenin ilk üç kısmının örneği, yüklemli, bitişik ve ayrışık şartlı önermelerin her birinin, çelişiğin yanlış olması veya bu cinsten olan diğer lâzımları gerektirmeleri gibidir. Bu cinsten olan diğer lâzımlara şunlar örnek verilebilir: Düz döndürme ve ters döndürmenin yüklemli ve bitişik şartlıdan her birine gerekmesi; mâni'atü'l-cem' ve mâni'atü'l-hulluvdan her birinin hakîkiyye bitişik şartlı önermeye gerekmesi ve yine bu ikisinin, parçaların çelişiklerinden mürekkep olarak diğerine gerekmesi gibi. Ayrışık şartlı önermenin ilk üç kısmının örneği ise bu üç önerme ve çelişikleri arasında vuku bulan dışlamadır.

[310] Bitişik şartlı önermenin dördüncü kısmının örneği şudur: "Güneşin doğuşu gündüzün varlığı için bir illet ise güneş doğduğunda daima gündüz var olur." Beşincinin örneği ise bunun döndürmesidir.

[311] Bitişik şartlının altıncı kısmının örneği ise şu sözümüzdür: "Eğer bu bir sayı ise ya tektir ya çifttir." Yedincisinin örneği bunun döndürmesidir.

[312] Bitişik şartlının sekizinci kısmının örneği de şu sözümüzdür: "Eğer 'Güneş doğduğunda daima gündüz mevcut olur.' ise -mâni'atü'l-hulüvv olarak- 'Ya güneş doğmamıştır ya da gündüz mevcuttur.'" Dokuzuncunun örneği bunun döndürmesidir.

[313] Ayrışık şartlı önermenin geriye kalan üç kısmının örneği ise verdiğimiz son altı örneğin her birinin mukaddeminin çelişiği ile tâlîleri arasındaki mâni'atü'l-hulüvv olarak dışlama (*inâd*) ve yine bu önermelerin mukaddemlerinin kendisi ile tâlîlerinin çelişiği arasındaki mâni'atü'l-cem' olarak dışlamadır.

[Doğruluk ve Yanlışlıklarına Göre Şartlı Önermelerin Terkibi]

[314] Doğru bir bitişik şartlı olumlu önerme eğer lüzûmiyye ise doğru mukaddem ve doğru tâlîden oluşuyor olabilir. Mesela bir insan için "Eğer düşünen ise canlıdır." dememiz gibi. Yahut yanlış mukaddem ve yanlış tâlîden oluşuyor olabilir. Mesela taş için "Eğer canlı olur ise duyumsayan olur.." dememiz gibi. Veya yanlış mukaddem ve doğru tâlîden oluşuyor olabilir. Mesela at için " Eğer düşünen olur ise cisim olur.." dememiz gibi.

[٣٠٩] أما مثال الأول والثاني والثالث من أقسام المتصلة فكاستلزام كل واحدة من الحملية والمتصلة والمنفصلة لما يلزمها من كذب النقيض وسائر اللوازم التي هي من جنسها؛ كلزوم العكس وعكس النقيض لكل واحدة من الحملية والمتصلة، ولزوم كل واحدة من المنفصلة المانعة الجمع والمانعة الخلو للحقيقية، ولزوم كل ٥ واحدة منهما للأخرى مركبة من نقيضي الجزأين. وأما من أقسام المنفصلة فكالعناد الواقع بين كل واحدة من هذه القضايا الثلاث وبين نقيضها.

[٣١٠] ومثال الرابع من أقسام المتصلة كقولنا: «إن كان طلوع الشمس علة لوجود النهار فكلما كانت الشمس طالعة كان النهار موجودا». ومثال الخامس عكسه.

[٣١١] ومثال السادس من أقسام المتصلة كقولنا:[1] «إن كان هذا عددا فهو إما ١٠ زوج أو فرد». ومثال السابع عكسه.

[٣١٢] ومثال الثامن منها كقولنا: «إن كان كلما كانت الشمس طالعة فالنهار موجود فإما[2] أن لا يكون الشمس طالعة وإما أن يكون النهار موجودا» مانعا من الخلو. ومثال التاسع عكسه.

[٣١٣] وأما أمثلة الثلاثة الباقية من الأقسام المنفصلة فإن العناد الواقع بين ١٥ نقيض مقدم كل واحد من هذه الأمثلة الستة الأخيرة وبين تاليها مانعا من الخلو، والعناد الواقع بين عين مقدمها ونقيض تاليها مانعا من الجمع مثال لذلك القسم من أقسام المنفصلة.

[تركيب الشرطيات بحسب الصدق والكذب]

[٣١٤] والمتصلة الموجبة الصادقة إذا كانت لزومية فإن تركيبها قد يكون من ٢٠ مقدم وتال صادقين كقولنا لشخص من الأشخاص الإنسانية: «إن كان ناطقا فهو حيوان»، وعن مقدم وتال كاذبين كقولنا للحجر: «إن كان حيوانا فهو حساس»، / [٣٣و] وعن مقدم كاذب وتال صادق كقولنا للفرس: «إن كان ناطقا فهو جسم».

---
١ ج – كقولنا
٢ ا: وأما.

[315] Ancak doğru bir bitişik şartlı önermenin, doğru mukaddem ve yanlış tâlîden oluşması imkansızdır. Çünkü eğer doğru bir önerme, tümel olarak yanlış bir şeyi gerektirseydi vakıada lâzımının yanlış olmasından ötürü doğru olan bir şeyin yanlış olması gerekirdi. Yine melzûmunun vakıada doğru olmasından ötürü yanlışın doğru olması gerekirdi. Bu ise imkansızdır.

[316] Buranın incelemesi (*tahkîk*) şu şekildedir: Doğru ve yanlışın her biri ya [a] sürekli olarak böyledir [yani doğru veya yanlıştır] ya [b] bazen böyle olup bazen böyle değildir veya da [c] biri sürekli böyleyken diğeri bazen böyle olup kimi zaman böyle değildir.

[317] [a] Birinci olursa, mukaddem ve tâlîden doğru olanın yanlışı tikel veya tümel olarak gerektirmesi imkansızdır. Çünkü eğer bu iki yoldan biri ile doğru yanlışı gerektiriyor olsaydı; şayet gerektirme ilişkisi tümel ise sürekli yanlışın sürekli olarak doğru olması gerekirdi. Eğer gerektirme ilişkisi tikel ise sürekli yanlışın bazen (*fi'l-cümle*) doğru olması gerekirdi. Çünkü melzûmun sürekli veya bazen doğruluğu, lâzımın da bu şekilde doğruluğunu gerektirir. Yine eğer lüzum ilişkisi tümel ise sürekli doğru olanın sürekli yanlış olması; tikel ise sürekli doğru olanın bazen yanlış olması gerekirdi. Çünkü lâzımın sürekli olarak yahut bazen yanlış olması melzûmun da bu şekilde yanlış olmasını gerektirir.

[318] [b] Eğer ikinci olursa, mukaddem ve tâlîden doğru olanın yanlışı tümel veya tikel olarak gerektirmesi imkansız değildir. Çünkü biz "Bunların doğru olanı gerçekleştiğinde daima yanlış da gerçekleşir." deyip de mukaddemin kendisini yahut tâlînin çelişiğini kabul ettiğimizde; mukaddemin kendisini kabul ediyorsak yanlışın bazen doğru olması gerekir; tâlînin çelişiğini kabul ediyorsak da doğrunun bazen yanlış olması gerekir. Halbuki her iki seçeneğin de imkansız olup olmadığı bilinir değildir. Çünkü doğruluk zamanı yanlışlık zamanı ile aynı olmayabilir. Biz eğer "Bunların doğru olanı gerçekleştiğinde bazen yanlış olanı da gerçekleşir." deyip de bundan mukaddemin kendisini veya tâlînin çelişiğini kabul edersek herhangi bir sonuca ulaşamayız. Çünkü kabul zamanı ile bu lüzûm ilişkisinin bulunduğu zaman farklı olabilir.

[٣١٥] وأما تركيبها عن مقدم صادق وتال كاذب فهو محال؛ لأن الصادق لو كان مستلزما للكاذب كليا لزم كذب الصادق لكذب لازمه في الواقع، وصدق الكاذب لصدق ملزومه في الواقع وذلك محال.

[٣١٦] وتحقيق هذا الموضع أن يقال: الصادق والكاذب [١] إما أن يكون كل واحد منهما كذلك دائما [٢] أو في بعض الأوقات دون البعض [٣] أو يكون أحدهما كذلك دائما والآخر في بعض الأوقات فقط.

[٣١٧] فإن كان الأول استحال أن يكون الصادق منهما ملزوما للكاذب كليا أو جزئيا؛ لأنه لو كان ملزوما له على أحد هذين الوجهين لزم صيرورة الكاذب دائما صادقا دائما إن كانت الملازمة كلية، وفي الجملة إن كانت جزئية لاستلزام صدق الملزوم دائما أو في الجملة صدق اللازم كذلك. ولزم أيضا صيرورة الصادق دائما كاذبا دائما إن كانت الملازمة كلية، وفي الجملة إن كانت جزئية؛ لأن كذب اللازم دائما أو في الجملة ملزوم لكذب الملزوم كذلك.

[٣١٨] وإن كان الثاني فلا امتناع في استلزام الصادق منهما للكاذب كليا وجزئيا؛ لأنا إذا قلنا: «كلما تحقق الصادق منهما تحقق الكاذب»، ثم استثنينا عين المقدم أو نقيض التالي لزم من الأول صدق الكاذب في الجملة، ومن الثاني كذب الصادق في الجملة. وشيء منهما غير معلوم الاستحالة لجواز أن يكون زمان الصدق غير زمان الكذب. ولو قلنا: «قد يكون إذا تحقق الصادق منهما تحقق الكاذب»، ثم استثنينا المقدم أو نقيض التالي لا ينتج شيئا لجواز أن يكون زمان الاستثناء غير زمان الملازمة.

[319] [c] Üçüncü olursa şayet [a] sürekli olan doğru olan ise bu doğru olanın yanlışı tümel olarak gerektirmesi imkansızdır. Çünkü biz "Doğru olan gerçekleştiğinde daima yanlış olan da gerçekleşir." dediğimizde, eğer mukaddemin kendisini kabul edersek yanlışın sürekli olarak doğru olması, tâlînin çelişiğini kabul edersek de doğrunun bazen (*fi'l-cümle*) yanlış olması gerekir. Bunların her ikisi de imkansızdır. Sürekli olan doğrunun sürekli olmayan yanlışı tikel olarak gerektirmesinin ise imkansız olduğu biliniyor değildir. Çünkü biz mukaddemin kendisini kabul edersek bazen yanlış olanın bazen doğru olması gerekir. Bunun imkansız olmadığını öğrenmiştin. Eğer tâlînin çelişiğini kabul etseydik hiçbir sonuç çıkmazdı. Çünkü kabul zamanı ile lüzûm ilişkisinin zamanı farklı olabilir. [b] Eğer sürekli olan yanlış olan ise bu ikisinden doğru olanın yanlış olanı tümel olarak gerektirmesi yine imkansız olurdu. Çünkü biz mukaddemin kendisini kabul ettiğimizde, sürekli yanlış olanın bazen doğru olana dönüşmesini netice verir. Ancak bu imkansızdır. Eğer tâlînin çelişiğini kabul etseydik ve "Ancak tâlî sürekli olarak yanlıştır." deseydik; mukaddemin sürekli olarak yanlış olması ve bazen doğru olanın ise sürekli olarak yanlış olması gerekirdi. Ancak bu da imkansızdır. Sürekli olan yanlışın sürekli olmayan doğruyu tikel olarak gerektirmesinin imkansız olup olmadığını ise biliyor değiliz. Bunun nedeni ise az evvel anlattıklarımızdan bilinmektedir.

[320] Yanlış olumlu lüzûmiyye önermenin, aynı anda doğru olan iki önermeden oluşması caizdir. Tıpkı bir insan ferdine "Eğer canlı ise düşünendir." dememiz gibi. Veya iki yanlıştan oluşması da caizdir. Tıpkı taşa "Canlı ise insandır." dememiz gibi. Yahut doğru bir mukaddem ve yanlış bir tâlîden oluşması da caizdir. Tıpkı insan için "Eğer düşünen ise kişneyendir." dememiz gibi. Yine yanlış bir mukaddem ve doğru bir tâlîden oluşması da caizdir. Tıpkı insan için "Eğer kişneyen ise düşünendir." dememiz gibi.

[321] Doğru bir olumlu ittifâkiyye önerme ancak iki doğru önermeden oluşabilir. Çünkü bu önermenin doğruluğu iki parçasının doğruluğundan ibaret olduğu için parçalarından birinin yanlış olması durumunda önermenin doğru olması imkansız olur. Evet, eğer ittifâkiyye önermeyi daha genel açıklaması ile alırsak yanlış bir mukaddem ve doğru bir tâlîden oluşabilir. Yanlış ittifâkiyye önerme ise iki yanlış taraftan, yanlış bir mukaddem ile doğru bir tâlîden ve bunun tersinden [yani doğru mukaddem ve yanlış tâlîden] oluşabilir. Genel açıklaması ile yanlış ittifâkiyye önerme, iki yanlış önermeden ve doğru bir mukaddem ile yanlış bir tâlîden oluşabilir.

[٣١٩] وإن كان الثالث [ا] فالدائم إن كان هو الصادق استحال استلزامه للكاذب كليا؛ لأنا إذا قلنا: «كلما تحقق الصادق منهما تحقق الكاذب»، فإن استثنينا عين المقدم لزم صدق الكاذب دائما، ولو[1] استثنينا نقيض التالي لزم كذب الصادق في الجملة، وكل منهما محال. وأما جزئيا فغير معلوم الاستحالة؛ ٥ لأنا إن[2] استثنينا /[٣٣ظ] عين المقدم لزم منه كون الكاذب في الجملة صادقا في الجملة، وقد عرفت أنه غير محال، ولو استثنينا نقيض التالي لا ينتج شيئا لجواز أن يكون زمان الاستثناء غير زمان الملازمة. [ب] وإن كان الدائم هو الكاذب استحال أيضا استلزام الصادق منهما للكاذب كليا؛ لأنا إن استثنينا عين المقدم ينتج صيرورة الكاذب دائما صادقا في الجملة، وإنه محال. ولو استثنينا ١٠ نقيض التالي وقلنا: «لكن التالي كاذب دائما» لزم منه أن يكون المقدم كاذبا دائما والصادق في الجملة كاذب دائما، وإنه محال. وأما استلزامه إياه جزئيا فغير معلوم الاستحالة ولميته معلومة مما[3] مرّ.

[٣٢٠] وأما اللزومية الموجبة الكاذبة فجاز تركبها من صادقين معا كقولنا لشخص إنساني: «إن كان حيوانا فهو ناطق»، وعن كاذبين كقولنا للحجر: «إن كان ١٥ حيوانا فهو إنسان»، وعن مقدم صادق وتال كاذب كقولنا للإنسان: «إن كان ناطقا فهو صهال»، وعن مقدم كاذب وتال صادق كقولنا له: «إن كان صهالا فهو ناطق».

[٣٢١] وأما الاتفاقية الموجبة الصادقة فلا يتركب إلا عن صادقين؛ لأن صدقها لما كان عبارة عن صدق جزأيها فاستحال صدقها عند كذب أحد جزأيها. نعم، لو فسرنا الاتفاقية بالمعنى الأعم جاز صدقها عن مقدم كاذب وتال صادق. وأما كذبها ٢٠ فقد يكون عن كاذبين ومقدم كاذب وتال صادق وبالعكس، وبالمعنى الأعم عن كاذبين وعن مقدم صادق وتال كاذب.

---

١ ج: وإن
٢ ج: إذا
٣ ا ج: لما

[322] Doğru bir olumlu ayrışık şartlı önerme eğer hakîkiyye ayrışık şartlı ise sadece bir doğru ve bir yanlıştan oluşabilir. Çünkü hakîkiyye ayrışık şartlı önermenin anlamı, iki parçasının aynı anda doğru ve aynı anda yanlış olmasının imkansızlığına hükmetmek olduğuna göre doğru hali zorunlu olarak söylediğimiz şeyden [bir doğru ve bir yanlıştan] oluşur. Eğer mâni'atü'l-cem' ise ikisi de yanlış olan veya biri doğru diğeri yanlış iki parçadan oluşur. Şayet mâni'atü'l-hulüvv ise ikisi de doğru olan veya biri doğru diğeri yanlış iki parçadan oluşur.

[323] Yanlış bir olumlu ayrışık şartlı önerme eğer hakîkiyye ise iki doğru veya iki yanlış parçadan oluşur. Şayet mâni'atü'l-cem' ise iki doğru önermeden, mâni'atü'l-hulüvv ise de iki yanlış önermeden oluşur. Bu önermelerin anlamını bildikten sonra neden böyle olduğu açıktır.

[324] Öte yandan bilinmesi gerekir ki yanlış ayrışık şartlı olumlu önerme eğer inâdîyye ise ister hakîkiyye ister mâni'atü'l-cem' isterse de mâni'atü'l-hulüvv olsun iki doğru, iki yanlış veya bir doğru bir yanlış önermeden oluşması caizdir. Hakîkiyye önermenin ilk iki kısımdan [iki doğru veya iki yanlış] oluşması açıktır. Üçüncü kısımdan [bir doğru ve bir yanlış] oluşabilmesinin nedeni ise aralarında hiçbir dışlama (*muânede*) olmasa bile, birinin sürekli doğru diğerinin de sürekli yanlış olmasının caiz olmasıdır. Mâni'atü'l-cem' önermenin iki doğrudan oluşması açıktır. Diğer ikisinden oluşması ise yine aralarında bir dışlama (*muânede*) olmasa da iki parçasının da yanlış olmasının veya sadece birinin yanlış olmasının caiz olmasıdır. Mâni'atü'l-hulüvv önermenin iki yanlış önermeden oluşmasının caizliği aşikârdır. Diğer ikisinden oluşmasının gerekçesi ise aralarında bir dışlama (*muânede*) bulunmamakla beraber iki parçanın da yahut parçalardan yalnızca birinin doğru olmasının caiz olmasıdır. Bunların tamamı olumlu önermeler içindir.

[325] Bunların olumsuzlarına gelince; doğru olan olumsuz bitişik şartlı önerme, yanlış olan olumlu bitişik şartlı önermenin oluştuğu kısımlardan oluşur. Yanlış olanı ise doğru olan olumlu bitişik şartlı önermenin oluştuğu kısımlardan oluşur. Ayrışık şartlı önermelerde de aynı şey geçerlidir. Ayrışık şartlı önermenin her türünün doğru olup olumsuz olanı, o türün yanlış olumlusu nelerden oluşuyorsa ondan oluşur. Yanlış olanı ise her türün doğru olumlusu hangi önermelerden oluşuyorsa ondan oluşur. Esasen türler arasında bir derecelenme söz konusu değildir.

[٣٢٢] وأما المنفصلة الموجبة الصادقة فالحقيقية منها إنما يتركب عن صادق وكاذب؛ لأن معناها لما كان هو الحكم بامتناع اجتماع جزأيها على الصدق والكذب كان بالضرورة صدقها عما ذكرناه. وأما المانعة الجمع فإنما يتركب عن جزأين كاذبين وعن جزأين أحدهما صادق والآخر كاذب. وأما المانعة الخلو فإنما يتركب عن جزأين صادقين وعن جزأين أحدهما صادق والآخر كاذب.

[٣٢٣] وأما المنفصلة الموجبة الكاذبة فالحقيقية منها إنما يتركب عن صادقين أو عن كاذبين، والمانعة الجمع /[٣٤و] عن صادقين، والمانعة الخلو عن كاذبين. وهو ظاهر بعد معرفة معاني هذه القضايا.

[٣٢٤] لكن يجب أن تعلم أن المنفصلة الموجبة الكاذبة إن كانت عنادية سواء كانت حقيقية أو مانعة الجمع أو مانعة الخلو جاز تركبها عن صادقين وعن كاذبين وعن صادق وكاذب: أما تركيب الحقيقية من القسمين الأولين فظاهر وأما من الثالث فلجواز أن يكون أحدهما صادقا دائما والآخر كاذبا دائما مع أنه لا معاندة بينهما البتة. أما تركيب المانعة الجمع فعن صادقين ظاهر،[١] وأما عن أحد الآخرين فلجواز أن يكون الجزءان معا كاذبين أو أحدهما فقط كاذبا مع أنه لا معاندة بينهما البتة. وأما المانعة الخلو فتركيبها عن كاذبين ظاهر، وأما عن أحد الآخرين فلجواز أن يكون الجزءان معا صادقين أو أحدهما فقط صادقا مع أنه لا معاندة بينهما البتة. هذا كله في الموجبات.

[٣٢٥] أما السوالب فالسالبة المتصلة الصادقة تتركب من الأقسام التي تركب منها الموجبة المتصلة الكاذبة، والكاذبة من الأقسام التي تركبت منها الموجبة المتصلة الصادقة. وكذلك القول في المنفصلة؛ فإن السالبة الصادقة منها من كل جنس تتركب من الأقسام التي تركبت منها الموجبة الكاذبة من ذلك الجنس، والكاذبة من الأقسام التي تركبت منها الموجبة الصادقة منه[٢] من غير تفاوت أصلا في شيء من الأقسام.

١ ج: أما تركيب المانعة الجمع عن صادقين فظاهر
٢ ب: من ذلك الجنس

<table>
<tr><th colspan="2" rowspan="2"></th><th colspan="3" rowspan="2">Bitişik (Muttasıla)</th><th colspan="6">Ayrışık (Munfasıla)</th></tr>
<tr><th colspan="3">İnâdiyye</th><th colspan="3">İttifakiyye</th></tr>
<tr><th>Mukaddem</th><th>Tâli</th><th>Lüzûmiyye</th><th>Özel İtti-fakiyye</th><th>Genel İttifakiyye</th><th>Hakikiyye</th><th>Maniatü'l-Cem</th><th>Maniatü'l-Huluv</th><th>Hakikiyye</th><th>Maniatü'l-Cem</th><th>Maniatü'l-Huluv</th></tr>
<tr><td>D</td><td>D</td><td>D veya Y</td><td>D</td><td>D</td><td>Y</td><td>Y</td><td>D veya Y</td><td>Y</td><td>Y</td><td>D</td></tr>
<tr><td>Y</td><td>Y</td><td>D veya Y</td><td>Y</td><td>Y</td><td>Y</td><td>D veya Y</td><td>Y</td><td>Y</td><td>D</td><td>Y</td></tr>
<tr><td>D</td><td>Y</td><td>Y</td><td>Y</td><td>Y</td><td rowspan="2">D veya Y</td><td rowspan="2">D veya Y</td><td rowspan="2">D veya Y</td><td rowspan="2">D</td><td rowspan="2">D</td><td rowspan="2">D</td></tr>
<tr><td>Y</td><td>D</td><td>D veya Y</td><td>Y</td><td>D veya Y</td></tr>
</table>

Tablo 2: Doğruluk ve Yanlışlıklarına Göre Şartlı Önermelerin Terkibi

		المتصلة			المنفصلة					
					العنادية			الاتفاقية		
المقدم	التالي	اللزومية	الاتفاقية الأخص	الاتفاقية الأعم	الحقيقية	مانعة الجمع	مانعة الخلو	الحقيقية	مانعة الجمع	مانعة الخلو
ص	ص	ص أو ك	ص	ص	ك	ك	ص أو ك	ك	ك	ص
ك	ك	ص أو ك	ك	ك	ك	ص أو ك	ك	ك	ص	ك
ص	ك	ك	ك	ك	ص أو ك	ص أو ك	ص أو ك	ص	ص	ص
ك	ص	ص أو ك	ك	ص أو ك						

الجدول الثاني: تركيب الشرطيات بحسب الصدق والكذب

[Şartlı Önermelerin Olumlu-Olumsuz ve Doğru-Yanlış Oluşu]

[326] Bazı kadim filozofların zannettiği gibi ister bitişik ister ayrışık olsun şartlı önermenin olumlu olmasının nedeni mukaddemin ve tâlînin olumlu olması değildir. Yine olumsuz olmasının nedeni de mukaddemin ve tâlînin olumsuz olması değildir. Aynı şekilde doğru olmasının nedeni mukaddeminin ve tâlîsinin doğru olması ve yanlış olmasının nedeni de mukaddeminin ve tâlîsinin yanlış olması değildir.

[327] Tam aksine iki önermeden birinin diğerine bitiştirilmesine hükmedilmişse önerme olumlu bitişik şartlıdır. Burada iki önermenin de olumlu yahut olumsuz olması yahut birinin olumlu diğerinin olumsuz olmasının bir önemi yoktur. Öte yandan iki önermenin arasının, daha önce zikrettiğimiz üç şekilden [hakîkiyye, mâni'atü'l-cem' ve mâni'atü'l-hulüvv] biri ile ayrıştırılmasına hükmedildiğinde, önerme ayrışık şartlı olumlu olur. Yine iki önermenin de olumlu yahut olumsuz olması yahut birinin olumlu diğerinin olumsuz olmasının bir önemi yoktur.

[328] Taraflar ister iki olumlu ister iki olumsuz isterse de karışık (*muhtelit*) olsun; iki önerme arasındaki bitişikliğin kaldırılmasına hükmedildiğinde önerme olumsuz bitişik şartlı, iki önerme arasındaki ayrışıklığın kaldırılmasına hükmedildiğinde ise olumsuz ayrışık şartlı olur.

[329] Aynı şekilde iki önermenin birbirine nefsü'l-emre uygun olarak bitiştirilmesine yahut ayrıştırılmasına hükmedildiğinde önerme doğru olur. Eğer nefsü'l-emre uygun olmayacak şekilde bunlara hükmedilmişse önerme yanlış olur. Yine taraflarının ikisinin de doğru, ikisinin de yanlış veya birinin doğru diğerinin yanlış olmasının bir önemi yoktur.

[Bitiştirme veya Ayrıştırma Edatının Önce ve Sonra Gelmesi Bakımından Şartlı Önermenin Durumu]

[330] Bitiştirme veya ayrıştırma edatı (*harfu'l-ittisâl ve'l-infisâl*) mukaddemin konusundan sonra gelirse -mesela "Güneş ne zaman doğarsa gündüz mevcut olur." veya "Sayı ya çifttir ya da tek" denmişse- bu durumda şartlı önerme, iki kısımda da yüklemli önermeye benzer.

[إيجاب الشرطية وسلبها وصدقها وكذبها]

[٣٢٦] وإيجاب القضية الشرطية سواء كانت متصلة أو منفصلة ليس لأن مقدمها وتاليها موجبان، وسلبها ليس لأن مقدمها وتاليها[١] سالبان، وكذلك صدقها ليس لأن مقدمها وتاليها صادقان، وكذبها ليس لأن مقدمها وتاليها كاذبان، كما زعم كل ذلك بعض القدماء من الحكماء. ٥

[٣٢٧] بل متى حكم باتصال إحدى القضيتين للأخرى كانت القضية موجبة متصلة؛ سواء كانت القضيتان موجبتين أو سالبتين أو إحداهما موجبة والأخرى سالبة. ومتى حكم بالانفصال بين القضيتين على أحد الوجوه الثلاثة المذكورة كانت القضية موجبة منفصلة؛ سواء كانت القضيتان موجبتين أو سالبتين أو إحداهما موجبة والأخرى سالبة. ١٠

[٣٢٨] ومتى /[٣٤ظ] حكم برفع الاتصال بينهما[٢] كانت القضية سالبة متصلة، ومتى حكم برفع الانفصال بينهما[٣] كانت سالبة منفصلة؛ كيفما كان الطرفان موجبين كانا أو سالبين أو مختلطين.

[٣٢٩] وكذلك متى حكم باتصال بين القضيتين أو انفصال بينهما مطابق للأمر نفسه كانت القضية صادقة، ومتى حكم باتصال أو انفصال بينهما غير مطابق للأمر ١٥ نفسه كانت كاذبة؛ كيفما كان الطرفان صادقين كانا أو كاذبين أو أحدهما صادقا والآخر كاذبا.

[حال الشرطية بحسب تقدم حرف الاتصال أو الانفصال وتأخره]

[٣٣٠] ومتى أخّر حرف الاتصال أو الانفصال عن موضوع المقدم وقيل مثلا: «الشمس كلما كانت طالعة كان النهار موجودا» أو «العدد إما أن يكون ٢٠ زوجا أو فردا» كانت الشرطية شبيهة بالحملية في كل واحد من القسمين؛

---

١ ا – موجبان، وسلبها ليس لأن مقدمها وتاليها
٢ ج – بينهما
٣ ج + على أحد الوجوه الثلاثة المذكورة

Çünkü bu durumda mukaddemin konusundan haber verilmiştir. Bu, ilk örnekte güneştir. Hakkında verilen hüküm ise ne zaman doğarsa gündüzün mevcut olduğudur. İkinci örnekte ise sayıdır. Hakkında verilen hüküm ise çift ya da tek olmasıdır.

5 [331] Bitiştirme edatının (*harfu'l-ittisâl*) mukaddemin konusundan önce geldiği bitişik şartlı önerme ile sonra geldiği bitişik şartlı önerme birbirini gerektirir.

[332] Öte yandan ayrıştırma edatının (*harfu'l-infisâl*) mukaddemin konusundan önce geldiği ayrışık şartlı önerme ile sonra geldiği ayrışık şartlı 10 önermeler birbirini gerektirmeyebilir. Konuları aynı olan iki tümel önermeden oluşan ve ayrıştırma edatı mukaddemin konusundan sonra getirilen hakîkiyye ayrışık şartlı önermede -"Her sayı ya çift olur ya da tek olur." sözümüz gibi- eğer ayrıştırma harfi tâlînin konusunun önüne alınırsa -"Ya her sayı çifttir ya da her sayı tektir." sözümüz gibi- mâni'atü'l-hulüvv de-15 ğil, mâni'atü'l-cem' olur. Mâni'atü'l-cem' olmasının nedeni açıktır. Mâni'atü'l-hulüvv olmamasının nedeni ise doğru olan ikisinin tümel değil de tikel olması durumunda her iki tümelin de yanlış olmasının caiz olmasıdır. Tıpkı yukarıdaki örnekte olduğu gibi zira doğru olan "Bazı sayılar tektir bazı sayılar çifttir." sözümüzdür.

20 **[Mukaddem ve Tâlînin Çokluğu Bakımından Şartlı Önermenin Durumu]**

[333] Olumlu bitişik şartlı önermede tâlî birden fazla önerme olduğunda bu bitişik şartlı önermenin doğruluğundan, mukaddeminin bu önermelerin her birini gerektirmesi lâzım gelir. Nitekim bu gerektirme, 25 mukaddemin bu önermelerin bütününü gerektirmesi ile nicelik bakımından uyumludur. Bu, orta terimi bu önermelerin toplamı -ki bitişik şartlı önermedeki tâlîdir- olan birinci şekilde kurulmuş bir delille açıklanır. Biz "A B olduğunda daima C D ve H Z'dir." ve "C D ve H Z olduğunda daima C D'dir." dediğimizde "A B olduğunda daima C D'dir." sözümüzün doğru 30 olması gerekir. Yine "C D ve H Z olduğunda daima H Z'dir." deseydik, "A B olduğunda daima H Z'dir." sözümüzün doğru olması gerekirdi. Bitişik şartlının tikel olduğu durumu da buna kıyas et.

لأنه أخبر عن موضوع المقدم في الأول الذي هو الشمس في المثال المذكور بأن من حكمها أنها متى كانت طالعة كان النهار موجودا، وفي الثاني وهو العدد في المثال المذكور بأن من حكمه أن يكون إما زوجا أو فردا.

[٣٣١] لكن المتصلة التي قدّم حرف الاتصال فيها على موضوع مقدمها مع التي أخّر فيها حرف الاتصال عن موضوع مقدمها متلازمتان.

[٣٣٢] وأما المنفصلة التي قدّم حرف الانفصال فيها على موضوع مقدمها مع التي أخّر حرف الانفصال فيها عن موضوع مقدمها ربما لا يتلازمان، فإن المنفصلة الحقيقية المركبة من الكليتين المشتركتين في الموضوع التي أخّر حرف الانفصال فيها عن موضوع المقدم كقولنا: «كل عدد إما أن يكون زوجا وإما أن يكون فردا» إذا قدّم حرف الانفصال فيها على موضوع المقدم وقيل: «إما أن يكون كل عدد زوجا وإما أن يكون كل عدد فردا» صارت مانعة الجمع دون الخلو: أما أنها تمنع الجمع فظاهر، وأما أنها لا تمنع الخلو فلجواز كذب كل واحدة من هاتين الكليتين عندما يكون الصادق الجزئيتين لا شيء من الكليتين كما في هذا المثال، فإن الصادق قولنا: بعض العدد زوج وبعض العدد فرد.

[حال الشرطية بحسب كثرة المقدم والتالي]

[٣٣٣] والتالي في المتصلة الموجبة متى كان أكثر من قضية واحدة يلزم من صدقها استلزام مقدمها /[٣٥و] لكل واحدة من تلك القضايا استلزاما موافقا لاستلزامه لمجموع تلك القضايا في الكم بالبرهان المنتظم من الشكل الأول والأوسط فيه مجموع تلك القضايا الذي هو التالي في المتصلة. فإنا إذا قلنا: «كلما كان (أ) (ب) فـ(ج) (د) و(ه) (ز)»، وقلنا:[1] «كلما كان (ج) (د) و(ه) (ز) فـ(ج) (د)» لزم صدق قولنا: «كلما كان (أ) (ب) فـ(ج) (د)». ولو قلنا: «وكلما كان (ج) (د) و(ه) (ز) فـ(ه) (ز)» لزم صدق قولنا: «كلما كان (أ) (ب) فـ(ه) (ز)». وقس عليهما والمتصلة موجبة جزئية.

---

١ ج: وقولنا

[334] İster tümel ister tikel olsun olumsuz bitişik şartlı önermenin tâlîsi birden fazla önermeden oluşuyorsa, bu önermenin doğru olmasından, mukaddeminin bu önermelerden her birini gerektirmemesi lâzım gelmez. Bir cinsin altında bulunan iki türden her biri -mesela canlı cinsinin altında bulunan insan ve at gibi- diğerine ne tümel ne de tikel olarak gerekir. Ancak her ikisi de cinsi -ki bu örnekte canlıdır- gerektirir. Evet, bu önermelerden birinin o mukaddemin tikel olarak lâzımı olmaması gerekir. Aksi takdirde bu önermelerden her biri ona tümel olarak gerekirdi ve bu gerektirmeden ötürü bu önermelerden toplamının ona tümel olarak lâzım olması gerekirdi. Halbuki bunun çelişiği ya da zıddı takdir edilmişti. Bu hulftür.

[335] Bitişik şartlı önermenin mukaddemi ister olumlu ister olumsuz, ister tümel ister tikel olsun, eğer mukaddem birden fazla önermeden oluşuyorsa, bu durumda bitişik şartlı önerme olumlu ise mukaddemi oluşturan bu önermelerin her biri tâlîyi tikel olarak gerektirir. Ancak bitişik şartlı önerme olumsuz ise tikel olarak gerektirmez. Bunun delili üçüncü şekilden şöyle bir kıyastır: Bu kıyasın küçük öncülü, mukaddemin tâlînin bir cüzünü gerektirmesidir. Büyük öncülü ise doğru olduğu varsayılan bitişik şartlı önermedir. Bu önermenin sonucu ise şudur: Eğer doğru olduğu varsayılan bu bitişik şartlı önerme olumlu ise bu parça bitişik şartlı önermenin tâlîsini tikel olarak gerektirir. Şayet bitişik şartlı önerme olumsuz ise tikel olarak gerektirmez. Çünkü "A B ve C D olduğunda daima veya bazen H Z'dir." doğru olduğunda "Bazen 'A B ise H Z'dir.'" ve "Bazen 'C D ise H Z'dir.'" önermeleri de doğru olur. Çünkü "A B ve C D olduğunda daima A B'dir." önermesi, doğru olduğu var sayılan bitişik şartlı önerme ile beraber birinci önermeyi sonuç verir. "A B ve C D olduğunda daima C D'dir." önermesi ise doğru olduğu var sayılan bitişik şartlı önerme ile beraber ikinciyi sonuç verir. Aynı şekilde "Asla 'A B ise ve C D ise H Z'dir' değildir." veya "Bazen 'A B ise ve C D ise H Z'dir' değildir." önermeleri doğru olduğunda, "Bazen 'A B olduğunda H Z'dir' değildir." ve "Bazen 'C D ise H Z'dir' değildir." önermeleri doğru olur. Çünkü bu iki olumsuz önermeden her biri "A B ve C D olduğunda daima A B'dir." önermesi birinci önermeyi ve "A B ve C D olduğunda daima C D'dir." önermesi ile ikinci önermeyi sonuç verir.

[٣٣٤] وأما السالبة المتصلة فكلية كانت أو جزئية إذا كان تاليها أكثر من قضية واحدة فإنه لا يلزم من صدقها عدم استلزام مقدمها لكل واحدة من تلك القضايا. فإن كل واحد من النوعين الداخلين تحت جنس كالإنسان والفرس الداخلين تحت الحيوان لا يلزم الآخر لا كليا ولا جزئيا مع استلزام كل منهما الجنس الذي هو الحيوان ٥ في المثال. نعم، يلزم أن لا تكون إحدى تلك القضايا لازمة لذلك المقدم جزئيا، وإلا للزمه[1] كل واحدة من تلك القضايا كليا. ولزم من ذلك لزوم مجموع تلك القضايا إياه كليا، والمقدر ضده أو نقيضه، هذا خلف.

[٣٣٥] وأما مقدم المتصلة سواء كانت موجبة أو سالبة وسواء كانت كلية أو جزئية متى كان أكثر من قضية واحدة فإن كل واحدة من تلك القضايا يستلزم ١٠ التالي جزئيا إن كانت المتصلة موجبة، ولا يستلزمه جزئيا إن كانت سالبة؛ لانتظام قياس في الشكل الثالث والصغرى فيه استلزام المقدم لجزئه[2] والكبرى المتصلة المفروضة الصدق، وهو ينتج استلزام الجزء لتالي المتصلة استلزاما جزئيا إن كانت المتصلة المفروضة الصدق موجبة، وعدم استلزامه إياه جزئيا أيضا إن كانت سالبة؛ لأنه إذا صدق: «كلما كان أو قد يكون إذا كان (أ) (ب) و(ج) (د) فـ(ه) (ز)» يصدق: ١٥ «قد يكون إذا كان (أ) (ب) فـ(ه) (ز)، وقد يكون إذا كان (ج) (د) فـ(ه) (ز)»؛ لأن قولنا: «كلما كان (أ) (ب) و(ج) (د) فـ(أ) (ب)» ينتج مع المتصلة المفروضة الصدق الأولَ، وقولنا: «كلما كان (أ) (ب) و(ج) (د) فـ(ج) (د)» ينتج معها الثاني. وكذلك إذا صدق: «ليس البتة أو قد لا يكون إذا كان (أ) (ب) و(ج) (د) فـ(ه) (ز)» يصدق:[3] «قد لا يكون إذا كان /[٣٥ظ] (أ) (ب) فـ(ه) (ز)، وقد لا يكون إذا كان (ج) (د) فـ(ه) (ز)» لإنتاج كل ٢٠ واحدة من هاتين السالبتين مع «كلما كان (أ) (ب) و(ج) (د) فـ(أ) (ب)» الأول، ومع «كلما كان (أ) (ب) و(ج) (د) فـ(ج) (د)» الثاني.

---

١ ج: للزومه
٢ ب + كليا
٣ ج + قولنا

[336] Olumlu ayrışık şartlı önerme eğer mâni'atü'l-hulüvv ise önermenin parçalarından her birinin birleşimi, o parçanın her bir parçasının ve ona nicelik olarak uyan diğer parçanın aynı anda yanlış olmasının imkansız olmasını gerektirir. Çünkü bir şeyin kendisinin ve başka şeylerin toplamının aynı anda yanlış olması tikel veya tümel olarak imkansız olduğunda, o şey ile bir toplam oluşturan diğer parçaların da beraber aynı nicelikle yanlış olmasının imkansız olması gerekir. Çünkü eğer o şey ile o toplamın parçalarından biri, eğer bu ayrışık şartlı önerme tümel ise bazen ve eğer tikel ise sürekli olarak, yanlış olabilseydi onun ve o toplamın birlikte yanlış olması caiz olurdu. Böyle olmasının nedeni toplamın, parçalarından birinin ortadan kalkması halinde ortadan kalkmasıdır. Halbuki takdir edilen bunun tam tersidir.

[337] Olumlu ayrışık şartlı önerme eğer tümel ya da tikel mâni'atü'l-cem' ise taraflarından herhangi birinin birleşimi, diğer tarafın bu tarafın parçalarından herhangi biri ile bir araya gelmesinin imkansız olmasını asla gerektirmez. Bir cins altına düşen iki türün, her ne kadar bu türlerin sürekli bir parçası olan o cins ile bir araya gelmeleri vacip olsa da tümel ya da tikel olarak bir araya gelmesi imkansızdır. Evet, bundan ötürü, ayrışık şartlı önerme ister tümel ister tikel olsun, diğer tarafın, bu parçalarından herhangi biri ile bazen (*fi'l-cümle*) bir araya gelmesinin imkansızlığı gerekir. Aksi takdirde parçalarından biri ile sürekli bir araya gelmesi caiz olurdu. Bu da toplam ile sürekli bir arada bulunmasının cevazını gerektirirdi. Takdir edilen şey bunu zıddı ya da çelişiğiydi. Bu ise hulftür.

[338] Olumsuz ayrışık şartlı önermenin hükmü ise olumlu ayrışık şartlı önermenin tersidir. Çünkü olumsuz ayrışık şartlı önermenin anlamı; eğer önerme mâni'atu'l-cem ise iki parçanın aynı anda doğru olmasının caiz olmasıdır. Eğer önerme mâni'atu'l-hulüvv ise ikisinin aynı anda yanlış olmasının caiz olmasıdır. Durum böyle olunca, bir şeyin bir toplamla beraber doğru olabilmesinin cevazı, o şeyin toplamın o şeyle nicelik açısından uyumlu olan her bir parçası ile de bir araya gelmesinin cevazını gerektirir. Çünkü eğer toplamın parçalarından biri ile şayet bu ayrışık şartlı önerme tümel ise bazen, tikel ise daimi olarak beraber doğru olması imkansız olsaydı, toplamla da aynı şekilde beraber doğru olması imkansız olurdu. Zira bir şeyin bir başka şeyin parçası ile sürekli veya bazen birlikte doğru olmasının imkansızlığı, o şeyi ile de beraber doğru olmasının imkansız olmasını gerektirir. Halbuki takdir edilen bunun tersiydi.

[٣٣٦] وأما المنفصلة الموجبة فإن كانت مانعة الخلو فتركب كل جزء من جزأيها يستلزم امتناع الخلو عن كل واحد من أجزاء ذلك الجزء وعن الجزء[١] الآخر موافقا إياها في الكم؛ لأن الشيء إذا امتنع الخلو عنه وعن مجموع أمور كليا كان أو جزئيا يلزم[٢] امتناع الخلو عنه وعن كل واحد من أجزاء ذلك المجموع بتلك الكمية؛ إذ لو جاز الخلو عنه وعن جزء من أجزاء ذلك المجموع في الجملة إن كانت المنفصلة كلية، ودائما إن كانت جزئية لجاز الخلو عنه وعن ذلك المجموع كذلك ضرورة انتفاء المجموع بانتفاء أحد أجزائه، والمقدر خلافه.

[٣٣٧] وإن كانت مانعة الجمع كلية كانت أو جزئية فتركب شيء من طرفيها لا يستلزم امتناع جمع الطرف الآخر مع كل واحد من أجزائه أصلا، فإن كل نوعين داخلين تحت جنس امتنع اجتماع كل منهما مع الآخر جزئيا وكليا مع وجوب اجتماع كل منهما مع الجنس الذي هو جزء من كل منهما دائما. نعم، يلزم منه امتناع اجتماعه مع أحد أجزائه في الجملة كلية كانت المنفصلة أو جزئية، وإلا لجاز اجتماعه مع كل واحد من أجزائه دائما، وذلك يستلزم جواز اجتماعه مع المجموع دائما، والمقدر صدق ضده أو نقيضه، هذا خلف.

[٣٣٨] وأما المنفصلة السالبة فحكمها بالعكس من المنفصلة الموجبة؛ لأن معنى المنفصلة السالبة جواز جمع الجزأين إن كانت مانعة الجمع وجواز الخلو عنهما إن كانت مانعة الخلو، وإذا كان كذلك كان جواز جمع الشيء مع مجموع يستلزم جواز جمعه مع كل واحد من أجزاء ذلك المجموع موافقا إياه في الكم؛ إذ لو امتنع اجتماعه مع أحد أجزائه في الجملة إن كانت المنفصلة كلية ودائما إن كانت جزئية لزم امتناع الاجتماع مع المجموع كذلك لاستلزام امتناع اجتماع الشيء مع جزء شيء آخر في الجملة أو دائما امتناع اجتماعه معه كذلك، والمقدر خلافه.

---

١ ب: أجزاء
٢ اج + منه

Bir şey ile bir toplamın beraber yanlış olması ise ayrışık şartlı bu önerme ister tümel ister tikel olsun, o toplamın herhangi bir parçası ile birlikte yanlış olmasının caiz olmasını gerektirmez. Önerme ister tümel ister tikel olsun bir cinsin altına düşen iki türden birinin ve diğerinin yokluğunun aynı anda yanlış olması caizdir. Halbuki o tür ve diğer türün de bir parçası olan cinsin aynı anda yanlış olması imkansızdır. Evet, ayrışık şartlı önerme ister tümel ister tikel olsun, o şey ile parçasının bazen birlikte yanlış olması caizdir. Aksi takdirde o şey ve her bir parçasının aynı anda yanlış olması sürekli olarak imkansız olurdu. Dolayısıyla da o şey ile toplamın sürekli olarak birlikte yanlış olması imkansız olurdu. Halbuki takdir edilen bunun zıddı ve çelişiğiydi. Bu hulftür.

[339] Hakîkiyye ayrışık şartlı önerme ise eğer olumlu ise parçaların bir araya gelmesinin hükmü mâni'atü'l-cem' ve mâni'atü'l-hulüvv önermelerinin birleşiminin hükmüdür. Çünkü hakîkiyye ayrışık şartlı önerme ikisini de kapsar. Eğer hakîkiyye ayrışık şartlı önerme olumsuz ise ve doğruluğu iki tarafının doğru olabilme ihtimalinden kaynaklanıyorsa mâni'atü'l-cem'in hükmü geçerlidir. Ancak doğruluğu iki tarafın yanlış olabilmesinden kaynaklanıyorsa mâni'atü'l-hulüvvün hükmü geçerlidir. Bu iki ayrışık şartlı önermenin olumlu ve olumsuz hallerinin hükmünü öğrenmiştin. Hakîkiyye ayrışık şartlı önermenin hükmü de aynı şekilde bilinir.

[Şartlı Önermelerin Niceliği]

[340] Kadim filozofların bir kısmının zannettiği gibi şartlı önermelerin tümel veya tikel olması parçalarının tümel veya tikel olması ile niceliği belirtilmemiş önerme olması parçalarının niceliğinin belirtilmemesi ile ve şahsiyye (tekil) olması da parçalarının şahsiyye olması ile gerçekleşmez. Yine tümel veya tikel olması mukaddemin tekrar etmesinin genelliği ile de değildir. "Allah Teâlâ alim olduğunda daima hayat sahibidir." sözümüzde olduğu gibi mukaddemin ezelî bir şey için sabit olan bir şey olması caizdir.

[341] Aksine şartlı önermenin tümel veya tikel olması, bitişik şartlı önermede bitişikliğin, ayrışık şartlı önermede ise ayrışıklığın; eğer önerme tümel ise tüm zamanlara ve mukaddemle bir araya gelmesi mümkün olan şeylerin, [mukaddemle] bir araya gelmesi nedeniyle mukaddeme ilişen bütün koşullara genellenmesi ile olur. Şayet önerme tikel ise bitişiklik ve ayrışıklığın bazı zamanlara ve [yukarıda belirtilen] bu koşulların bir kısmına veya tamamına veyahut tüm zamanlara ve bu koşulların bir kısmına genellenmesi ile olur.

وليس جواز الخلو عن الشيء ومجموع يستلزم جواز الخلو عنه وعن /[٣٦و] كل واحد من أجزائه أصلا كلية كانت المنفصلة أو جزئية، فإن الخلو عن أحد النوعين الداخلين تحت جنس وعدم النوع الآخر جائز جزئيا أو كليا مع امتناع الخلو عن عدم ذلك النوع والجنس الذي هو جزء النوع الآخر. نعم، يجوز الخلو عنه وعن ٥ جزء من أجزائه في الجملة كليا كانت المنفصلة أو جزئية، وإلا لامتنع[١] الخلو عنه وعن كل واحد من أجزائه دائما، فيمتنع الخلو عنه وعن المجموع دائما، والمقدر صدق ضده أو نقيضه، هذا خلف.

[٣٣٩] وأما الحقيقية فإن كانت موجبة فحكمها في تركب الأجزاء هو حكم تركب المنفصلة المانعة الجمع والمنفصلة المانعة الخلو لاشتمالها على كل واحدة ١٠ منهما، وإن كانت سالبة فحكمها في ذلك هو حكم تركب المنفصلة المانعة الجمع إن كان صدقها لجواز صدق الطرفين، وحكم تركب المنفصلة المانعة الخلو إن كان صدقها لجواز كذب الطرفين، وقد عرفت حكم هاتين المنفصلتين إيجابا وسلبا، فيعرف حكم الحقيقية أيضا كذلك.

[حصر الشرطية وإهمالها وشخصيتها]

١٥ [٣٤٠] وحصر الشرطيات ليس بحصر أجزائها، ولا إهمالُها لإهمال أجزائها، ولا شخصيتُها لشخصية أجزائها كما زعم بعض القدماء. وكذلك حصرها ليس لعموم المرار في المقدم، فإن المقدم جاز أن يكون أمرا ثابتا لأمر أزلية أصلا كقولنا: «كلما كان الله تعالى عالما فهو حي».

[٣٤١] بل حصرها بسبب عموم الاتصال في المتصلة والانفصال في ٢٠ المنفصلة في جميع الأزمنة مع جميع الأوضاع العارضة للمقدم بسبب اجتماع الأمور الممكنة الاجتماع معه إن كانت كلية، وفي بعض الأزمنة مع بعض هذه الأوضاع أو كلها أو في كل[٢] الأزمنة مع بعض هذه الأوضاع إن كانت جزئية؛

١ ج: امتنع
٢ ج + هذه

Mukaddemle bir araya gelmesi mümkün olan bu şeyler ister mukaddemin [doğru] varsayılmasından dolayı ona lâzım olsun isterse de [a] eğer mukaddem yüklemli önerme ise mukaddemin taraflarından biri bir mefhuma nispet edildiği için veya bir mefhum onun taraflarından birine nispet edildiği için mukaddeme arız olsun veya [b] eğer mukaddem şartlı önerme ise mukaddemin taraflarından biri mukaddemin mukaddemine nispet edildiği için veya tam tersi sebebiyle veya mukaddemin taraflarından birinin taraflarından biri bir mefhuma nispet edildiği için veya tam tersi sebebi ile mukaddeme arız olsun [fark etmez, bu böyledir].

[342] Şartlı önermelerin mahsûsa olması zamanın mahsûsa olması nedeniyle veya belirli bir şey ile olduğunu varsaymayı gerektiren bir koşul sebebi iledir. Yine mühmele olması ise önermenin mahsûsa ya da mahsûra olmasına delâlet edecek hiçbir şeye değinilmemesi sebebiyledir.

[343] Buna göre şartlı önerme, mukaddem ile beraber bulunması mümkün olan şeylerle bir araya gelmesi sebebi ile mukaddem için var sayılan her koşul ve her zamanda tâlînin, var olduğu farz edilen mukaddeme lâzım olduğuna yahut onu dışladığına hükmedilmişse tümel olumludur. Eğer hüküm bazı zamanlarda ve bu koşulların bir kısmı ya da tamamında yahut tüm zamanlarda ve bu koşulların bir kısmında gerçekleşiyorsa tikel olumlu olur. Eğer hüküm belirli bir zamanda yahut belirli bir şeyle varsayılmayı gerektiren bir koşulla gerçekleşiyorsa şahsiyye (tekil) olur. Tıpkı bitişik şartlı için "Eğer bana şu vakitte yahut Zeyd ile birlikte gelirsen sana ikramda bulunurum." sözümüz, ayrışık şartlı içinse "Zeyd şu saatte ya denizdedir ya da suda boğulmuyordur." sözümüz gibi. Yalnızca bitişiklik veya ayrışıklık ile hükmedilmiş, mahsûsa veya şahsiyye olmaya delâlet eden herhangi bir şeye değinilmemiş önerme ise mühmeledir.

[344] **Şeyh** şöyle demiştir:[1] Biz bu şeylerin, her ne kadar kendilerinde imkansız olsalar da mukaddemle bir araya gelmesi imkansız olan değil, bir araya gelmesi mümkün olan şeyler olmasını zorunlu kıldık. Çünkü biz bunu zorunlu kılmazsak, tümel şartlı önerme kesinlikle doğru olmaz. Zira mukaddemin öyle koşulları vardır ki bu koşullarda bitişik şartlı önermede tâlînin mukaddeme lüzûmu, ayrışık şartlı önermede ise tâlînin mukaddemi dışlaması sâdık olmaz. Örneğin mukaddemi tâlînin yokluğuyla yahut tâlînin kendisine lâzım gelmemesiyle varsaysaydık, bu iki koşuldan herhangi birinde tâlînin mukaddeme lâzım gelmesi imkansız olurdu.

1 İbn Sînâ, *Kitâbü'ş-Şifâ: Kıyâs*, 272-275.

سواء كانت تلك الأمور الممكنة الاجتماع معه لازمة من فرض المقدم أو عارضة له [ا] بسبب نسبة أحد طرفيه إلى مفهوم أو نسبة مفهوم إلى أحد طرفيه إن كان حلميا، [ب] وبسبب نسبة أحد طرفيه إلى مقدمه أو بالعكس أو بسبب نسبة أحد طرفي أحد طرفيه إلى مفهوم أو بالعكس إن كان شرطيا.

٥ [٣٤٢] وخصوصها لخصوص الزمان أو لوضع يلزم فرضه مع أمر معين. وإهمالها لعدم التعرض لشيء مما يدل على الحصر والخصوص.[١] /[٣٦ظ]

[٣٤٣] فعلى هذا الشرطية إنما تكون موجبة كلية إذا حكم فيها بأن التالي يلزم المقدم المفروض وجوده أو يعانده في كل زمان مع كل وضع[٢] يفرض له لسبب اجتماع الأمور الممكنة الاجتماع معه. وإنما تكون جزئية إذا كان الحكم فيها في ١٠ بعض الأزمنة مع بعض هذه الأوضاع أو كلها أو في كل الأزمنة مع بعض هذه الأوضاع. وإنما تكون شخصية إذا كان الحكم فيها في زمان معين أو مع وضع يلزم فرضه مع أمر معين كقولنا في المتصلة: «إن جئتني في هذا الزمان أو مع زيد أكرمك»، وفي المنفصلة: «زيد إما أن يكون في هذه الساعة في البحر وإما أن لا يغرق». وإنما تكون مهملة إذا كان الحكم فيها بالاتصال أو الانفصال فقط[٣] من غير ١٥ التعرض لشيء مما يدل على الحصر أو الخصوص.[٤]

[٣٤٤] قال **الشيخ**:[٥] وإنما أوجبنا أن تكون تلك الأمور ممكنة الاجتماع مع المقدم ولا تكون محالة معه وإن كانت محالة في أنفسها؛ لأنا لو لم نوجب ذلك لم تصدق الشرطية الكلية أصلا؛ لأن ههنا أوضاعا للمقدم لا يصدق معها لزوم التالي للمقدم في المتصلة، ومعاندته إياه في المنفصلة. فإنا لو فرضنا المقدم مع عدم ٢٠ التالي أو مع أن لا يلزمه التالي استحال لزوم التالي له على شيء من هذين الوضعين،

---

١ ج + والإهمال
٢ ا ب: المفروض وجوده في كل زمان أو يعانده مع كل وضع
٣ ج − فقط
٤ ج + والإهمال
٥ انظر: ابن سينا، الشفاء: القياس، ص. ٢٧٢–٢٧٥.

Aksi halde mukaddemin doğru olması takdirine göre ilk koşulda tâlînin aynı anda hem doğru olması hem de doğru olmaması ve ikinci koşulda ise aynı anda tâlînin mukaddeme hem lâzım olması hem de lâzım olmaması gerekirdi. Ancak bu imkansızdır. Aynı şekilde biz mukaddemi, mâni'a-tü'l-cem' ayrışık şartlıda her iki tarafın doğru olması ile beraber ve mâni'a-tü'l-hulüvv ayrışık şartlıda ise iki tarafın yanlış olması ile beraber varsaydığımızda, tâlînin mukaddemi ilk koşula göre doğrulukta, ikinci koşula göre ise yanlışlıkta dışlaması imkansızdır. Aksi durumda mukaddemin doğru olması takdirine göre bir şeyin hem doğru hem de yanlış olması gerekir. Bu ise imkansızdır. Böylece bu iki koşula göre tâlînin mukaddemi aynı anda hem doğrulukta hem de yanlışlıkta dışlamadığı bilinir.

[345] **Burada bir sorun vardır**. Zira biz mukaddemi tâlînin yokluğu ile yahut tâlînin mukaddeme lâzım olmaması ile varsaydığımızda, tâlînin mukaddeme lâzım olmadığını kabul etmiyoruz. Bu varsayıma en fazla şu lâzım olabilir: Mukaddeme ilk koşula göre tâlînin yokluğu, ikinci koşula göre tâlînin lâzım olmaması gerekir. Ancak bu ikisinden hiçbiri tâlînin mukaddeme lâzım olmamasını gerektirmez -ki bu, olumlu lüzûmiyye önermenin karşıtı olan şeydir-. Çünkü hem tâlînin yokluğunun mukaddeme gerekmesi hem de tâlînin lâzım olmamasının mukaddeme gerekmesi, tâlînin mukaddeme gerekmesi ile beraber doğru olabilir. Zira muhal olan bir mukaddemin iki çelişiği gerektirmesi -bunun bâtıl olduğunu gösteren ayrı bir delil bulunmadıkça- mümkündür.

[346] Aynı şekilde mukaddemi iki tarafın doğruluğu veya yanlışlığı ile beraber farz ettiğimizde, tâlînin ilk koşul ile doğrulukta, ikinci koşul ile de yanlışlıkta mukaddeme muânid olduğunu kabul etmiyoruz. Bu varsayıma en fazla şu lâzım olabilir: Tâlînin yokluğu mukaddeme ilk koşula göre doğrulukta, ikinci koşula göre ise yanlışlıkta muâniddir. Ancak bundan tâlînin mukaddeme ilk koşula göre doğrulukta, ikinci koşula göre ise yanlışlıkta muânid olmaması gerekmez. Çünkü iki çelişiğin aynı şeye muânid olması caizdir. Ancak ayrı bir delilin bunun imkansızlığına delâlet etmesi ayrıdır.

[347] Durum böyle olunca, doğru olan şöyle denilmesidir: Eğer biz bu şeylerin mukaddem ile bir araya gelmelerinin mümkün olmasını vacip görmeseydik, tümel şartlı önermenin doğruluğundan emin olamazdık. Çünkü ilk koşulda tâlînin yokluğu mukaddeme lâzım olunca tâlînin mukaddeme lâzım olmaması da caiz olurdu. Zira tek bir muhal mukaddemin, iki çelişiği gerektirmesi caizdir ama vacip değildir.

وإلا لزم صدق التالي وعدم صدقه معا على الوضع الأول، ولزوم التالي له وعدم لزومه إياه على الوضع الثاني على تقدير المقدم، وإنه محال. وكذلك لو فرضنا المقدم مع صدق الطرفين في المنفصلة المانعة الجمع، ومع كذبها في المنفصلة المانعة الخلو استحال كون التالي معاندا للمقدم في الصدق على الوضع الأول، ٥ وفي الكذب على الوضع الثاني، وإلا لزم صدق الشيء وكذبه معا على تقدير المقدم، وإنه محال. ومن هذا علم عدم كون التالي معاندا للمقدم في الصدق والكذب معا على كل واحد من هذين الوضعين.

[٣٤٥] **وفيه نظر**؛ لأنا لا نسلم عدم لزوم التالي للمقدم إذا فرضنا المقدم مع عدم التالي أو مع أن لا يلزمه التالي. غاية ما في الباب أن عدم التالي يلزمه على ١٠ الوضع الأول، وعدم لزوم التالي /[٣٧و] على الوضع الثاني؛ لكن لا يستلزم شيء منهما[١] عدم لزوم التالي للمقدم الذي يقابل الموجبة اللزومية؛ لأن كل واحد من ملازمة عدم التالي للمقدم وملازمة عدم لزوم التالي له جائز الصدق مع لزوم التالي له لجواز استلزام مقدم واحد محال للنقيضين إلا إذا دل دليل منفصل على إبطاله.

١٥ [٣٤٦] وكذلك لا نسلم أنا إذا فرضنا المقدم مع صدق الطرفين أو مع كذبهما لا يكون التالي معاندا له على الوضع الأول في الصدق، وعلى الوضع الثاني في الكذب. غاية ما في الباب أن عدم التالي يعانده في الصدق على الوضع الأول، وفي الكذب على الوضع الثاني؛ لكن لا يلزم من ذلك عدم معاندة التالي له في الصدق على الوضع الأول، وفي الكذب على الوضع الثاني؛ لأن معاندة النقيضين ٢٠ لشيء واحد جائز، اللهم إلا إذا دل على استحالته دليل منفصل.

[٣٤٧] وإذا كان كذلك فالصواب أن يقال: لو لم نوجب كون تلك الأمور ممكنة الاجتماع بالمقدم لم يحصل الجزم بصدق الشرطية الكلية؛ لأن عدم التالي إذا كان لازما للمقدم مع الوضع الأول جاز أن لا يكون التالي لازما له؛ لأن المقدم الواحد المحال وإن جاز أن يستلزم النقيضين؛ لكن لا يجب.

---

١ ب + مع

Tâlînin mukaddeme lâzım olmaması ihtimaliyle birlikte tümel bitişik şartlı önermenin doğruluğundan emin olmak imkansız olur. İkinci koşul için de aynı şeyi söyleriz. Çünkü bu koşul ile mukaddeme tâlînin lâzım olmaması gerektiğinde, daha önce de açıkladığımız üzere, tâlînin mukaddeme lâzım olmaması ihtimali ortaya çıkar. Bu ihtimal ortaya çıkınca tümel bitişik şartlının doğruluğuna dair kesinlik ortadan kalkar. Aynı şekilde mâni'atü'l-cem'de her iki tarafın doğru olması ile yahut mâni'atü'l-hulüvvde her iki tarafın yanlış olması ile beraber mukaddemi varsaydığımızda; ilk durumda tâlînin yokluğu mukaddeme doğrulukta muânid olur, ikinci durumda ise tâlînin yokluğu yanlışlıkta muânid olur. Tâlînin yokluğu mukaddeme muânid olduğunda tâlînin mukaddeme muânid olmaması caiz olur. Çünkü iki çelişiğin aynı şeye muânid olması muhaldir. Caiz bile olsa vacip değildir. Dolayısıyla bu ihtimal söz konusu olduğunda ayrışık şartlı önermenin doğruluğundan emin olmak imkansız olur.

[348] Özetle bunların mukaddem ile bir araya gelmesinin imkanının dikkate alınmaması, tümel şartlı önermenin doğruluğundan emin olmaya engel olur, ancak yanlışlığından emin olmayı da gerektiriyor değildir. Bu konudaki kelâmın tahkiki budur.

[349] Olumlu ittifâkiyye önermelere gelince, nefsü'l-emrde var olan tüm koşullarda tâlî mukaddemle doğruluk hususunda bir araya geldiğine hükmediliyorsa bu önerme tümel olur. Yani tâlî mukaddemle beraber mukaddemin doğru olduğu zamanların hepsinde yani mukaddemin doğru olması halinde ve mukaddemin vaki olan bütün şeylerle birlikte doğru olması halinde tâlî de doğru olur. Bu açıktır. Çünkü ittifâkiyye önermedeki mukaddem ve tâlî nefsü'l-emrde doğru olduğunda, vaki olan bütün şeylerle birlikte doğru olur.

[350] Şunu bilmen gerekir: Tümel ittifâkiyye önermeler olumlu olduğunda; tümel olarak doğru olduğuna dair kesinlik ancak mukaddem ve tâlînin her biri hakikat bakımından alındığında oluşur. Yani "Her A B olduğunda daima her C D'dir." dediğimizde, burada kastedilen şudur: "Var olsaydı A olacak olan her şey bu şekilde var olsaydı B olurdu." sözümüz doğru olduğunda daima "Var olsaydı C olacak olan her şey bu şekilde var olsaydı D olurdu." sözümüz de doğru olur. Çünkü biz her iki tarafın veya taraflardan birinin konusunu hariç bakımından aldığımızda tümel olarak doğruluğuna dair kesinlik hâsıl olmaz. Zira konusunun hariçte yanlış olabilmesinden dolayı hariç bakımından alınan tarafın yanlış olması mümkündür.

ومع احتمال عدم لزوم التالي له استحال الجزم بصدق المتصلة كلية. وكذلك نقول مع الوضع الثاني؛ لأن عدم لزوم التالي إذا كان لازما له على ذلك الوضع احتمل أن لا يكون التالي لازما له لما بيناه، ومع هذا الاحتمال لا يحصل الجزم بصدق المتصلة الكلية. وكذلك إذا فرضنا المقدم مع صدق الطرفين في مانعة الجمع أو مع كذبهما في مانعة الخلو يعانده في الأول عدم التالي في الصدق، وفي الثاني عدم التالي في الكذب. ومع معاندة عدم التالي إياه جاز أن لا يعانده التالي؛ لأن معاندة النقيضين لشيء واحد محال، وإن كان جائزا لكنه غير واجب. ومع هذا الاحتمال امتنع الجزم بصدق المنفصلة كلية.

[٣٤٨] فالحاصل أن عدم اعتبار كون تلك الأمور ممكنة الاجتماع مع المقدم يمنع الجزم بصدق الكلية الشرطية لا أنه موجب للجزم بكذبها، فهذا تحقيق الكلام في هذا الموضع.

[٣٤٩] وأما الموجبة /[٣٧ظ] الاتفاقية فإنما تكون كلية إذا حكم فيها بأن التالي يجامع المقدم على الصدق مع الأوضاع الكائنة في نفس الأمر أي يكون التالي صادقا مع المقدم في جميع أزمنة صدقه أي صدق المقدم ومع صدقه مع كل أمر واقع، وهو ظاهر؛ لأن المقدم والتالي في الاتفاقية لما كانا صادقين في نفس الأمر كانا صادقين مع جميع الأمور الواقعة.

[٣٥٠] ويجب أن تعلم أن الاتفاقية الكلية إذا[١] كانت موجبة إنما يحصل الجزم بصدقها كلية إذا كان كل واحد من مقدمها وتاليها مأخوذا بحسب الحقيقة أي إذا قلنا: «كلما كان كل (أ) (ب) فكل (ج) (د)» يجب أن يكون المراد:[٢] «كلما يصدق قولنا: كل ما لو وجد كان (أ) فهو بحيث لو وجد كان (ب) يصدق قولنا: كل ما لو وجد كان (ج) فهو بحيث لو وجد كان (د)»؛ لأنا لو أخذنا موضوع طرفيها أو أحدهما بحسب الخارج لم يحصل الجزم بصدقها كلية؛ لجواز كذب الطرف المأخوذ بحسب الخارج لكذب موضوعه فيه.

---

١ ج: إن
٢ ج: مرادنا

[351] Tümel olumlu lüzûmiyye ve ittifâkiyye önermenin anlamını öğrendiğinde, bunların tikelinin de anlamını öğrenmiş olursun. Çünkü tikel önermede hakkında hüküm verilenler, tümel önermede hakkında hüküm verilenlerdir. Ancak tikelde hüküm tüm zamanları ve tüm koşulları kapsamaz.

[352] Tümel olumsuza gelince; tümel olumsuz olan lüzûmiyye, bütün zamanlarda ve zikredilen koşulların tamamında lüzûmun olumsuzlanmasına hükmedilen önermedir. Yani bu zamanların ve koşullarn hiçbirinde lüzûm asla sabit değildir. İnâdiyye olan tümel olumsuzlar ise zikredilen anlamda bütün zamanlarda ve bütün koşullarda iki taraf arasındaki inâd ilişkisinin kaldırılmasına hükmedilen önermedir. Tümel olumsuz ittifâkiyye ise nefsü'l-emre göre vaki olan bütün koşullarda, bitişmedeki rast gelmenin veya ayrışmadaki rast gelmenin olumsuzlanmasına hükmedilen önermedir.

[353] Bu üçünün tikel olumsuzu ise tümelinde kaldırılan hükmün; lüzûmiyye ve inâdiyyede tikel olumluda zikredilen yollardan birine göre ittifâkiyyede ise bu koşullardan bir kısmına göre kaldırılmasına hükmedilen önermedir.

[Şartlı Önermede Olumlama ve Olumsuzlamanın Mukabili]

[354] Bunu öğrendiğinde bil ki olumlu lüzûmiyyenin mukâbili, eğer önerme tümel ise tâlînin mukaddeme lüzûmunun bazen olumsuzlanması; şayet tikel ise sürekli olumsuzlanmasıdır. Yoksa tâlînin yokluğunun mukaddeme ilk takdirde bazen; ikinci takdirde ise daima lâzım olması değildir. Çünkü tâlînin varlığının ve yokluğunun mukaddeme lâzım olması aynı anda doğru olabilir. Zira iki çelişiğin muhal olan aynı mukaddeme lâzım olabildiğini öğrenmiştin.

[355] Aynı şekilde olumlu inâdiyyenin mukâbili, iki taraf arasındaki inâd ilişkisinin eğer önerme tümel ise bazen, tikel ise daima olumsuzlanmasıdır. Yoksa inâdiyyenin mukâbili tâlînin yokluğunun mukaddeme ilk takdirde bazen, ikinci takdirde ise daima muânid olması değildir. Çünkü yine öğrenmiştin ki tâlînin, varlığı ve yokluğu muhal olan aynı mukaddeme muânid olması mümkündür.

[356] Evet, olumlu ittifâkiyyenin mukabili, iki taraf arasında rast gelmenin olumsuzlanması olduğu gibi benzer şekilde tâlînin yokluğunun mukaddeme rast gelmesi de olabilir. Çünkü eğer tâlînin varlığı ve yokluğu aynı şeye rast gelseydi, vakıada iki çelişik bir araya gelmiş olurdu. Ancak bu imkansızdır.

[٣٥١] وإذا عرفت معنى الموجبة الكلية اللزومية والاتفاقية عرفت معنى الجزئيتين منهما؛ لأن في الجزئية يحكم على ما يحكم عليه في الكلية؛ لكن لا في كل الأزمنة وعلى كل الأوضاع.

[٣٥٢] أما السالبة الكلية فاللزومية منها هي التي يحكم فيها برفع اللزوم في جميع الأزمنة وعلى جميع الأوضاع المذكورة على معنى أن اللزوم غير ثابت في شيء من تلك الأزمنة وعلى شيء من تلك الأوضاع أصلا. والعنادية منها هي التي يحكم فيها برفع العناد بين الطرفين في جميع الأزمنة وعلى جميع تلك الأوضاع بالمعنى المذكور. والاتفاقية منها هي التي يحكم فيها برفع الاتفاق في الاتصال أو برفع الاتفاق في الانفصال على جميع الأوضاع الواقعة بحسب الأمر نفسه.

[٣٥٣] والسالبة الجزئية من كل واحدة من هذه الثلاث هي التي يحكم فيها برفع الحكم الذي رفعته[١] كليتها، ولكن في اللزومية والعنادية على أحد الوجوه المذكورة في الموجبة الجزئية، وفي الاتفاقية على بعض تلك الأوضاع.

[مقابل الإيجاب والسلب في الشرطية]

[٣٥٤] إذا عرفت هذا فاعلم أن مقابل الموجبة اللزومية سلب لزوم التالي للمقدم في الجملة إن كانت كلية، ودائما إن كانت جزئية، لا لزوم عدم التالي له في /[٣٨و] الجملة على التقدير الأول، ودائما على التقدير الثاني لجواز صدقهما؛ لما عرفت من جواز ملازمة النقيضين لمقدم واحد محال.

[٣٥٥] وكذلك مقابل الموجبة العنادية سلب العناد بين الطرفين في الجملة إن كانت كلية، ودائما إن كانت جزئية، لا معاندة عدم التالي للمقدم في الجملة على التقدير الأول، ودائما على التقدير الثاني؛ لما عرفت أيضا من جواز معاندة التالي ومعاندة عدمه لمقدم واحد محال.

[٣٥٦] نعم، الموجبة الاتفاقية كما يقابلها سلب الاتفاق بين الطرفين يقابلها أيضا اتفاق عدم التالي للمقدم؛ لأنه لو وافق التالي وعدمه لشيء واحد لزم اجتماع النقيضين في الواقع، وإنه محال.

---

١ ج: رفعتها

[Şartlı Önermelerin Niceleme Edatları (Sûr)]

[357] Şartlı önermelerin niceleme edatlarına gelince; tümel olumlu bitişik şartlı önermenin edatları “daima”, “her ne zaman … ise”, “ne zaman ki”dir. Mesela “Güneş doğduğunda daima gündüz mevcut olur.” veya “Her ne zaman Güneş doğar ise gündüz mevcut olur.” ya da “Ne zaman ki Güneş doğar gündüz mevcut olur.” sözlerimiz gibi.

[358] Tümel olumlu ayrışık şartlı önermenin edatı “daima”dır. Mesela “Daima ya Güneş doğmuyordur ya da Gündüz mevcuttur.” sözümüz gibi.

[359] Her iki şartlı önermenin de tümel olumusuzunun niceleme edatı “asla”dır. Mesela “Güneş doğduğunda asla gece mevcuttur değildir.” veya “Asla ‘şu şey ya sayıdır ya da çifttir’ olmaz.” sözlerimiz gibi.

[360] Her iki şartlı önermenin tikel olumlusunun edatı ise “bazen”dir. Mesela “Bu şey canlı olduğunda bazen insandır.” veya “Bu miktar bazen ya diğerinden fazla olur ya da eşit olur.” sözümüz gibi.

[361] Her iki şartlı önermenin tikel olumsuzunun edatı ise “bazen … değildir/olmaz.”dır. Mesela “Bazen ‘bu şey canlı ise insandır’ olmaz.”, “Bazen ‘bu şey ya canlıdır ya da insandır’ olmaz.” sözlerimiz gibi. Yine tümel olumlunun niceleme edatına olumsuzluk edatı eklenerek de tikel olumsuz yapılır. Mesela bitişik şartlıda “daima değildir.”, “her zaman değildir.” ve yine ayrışık şartlıda da “daima değildir.” gibi.

[362] Bitişik şartlıdaki “… ise”, “-dığında” ve ayrışık şartlıdaki “ya … ya” gibi geriye kalan edatlar ihmâle (niceliğin belirtilmemesine) delalet eder. Ancak önermenin şahsiyye olmasını gerektirecek bir şey -ki bunların ne olduğunu öğrenmiştin- bitiştiyse önerme mühmele olmaktan çıkıp şahsiyye olur.

[Şartlı Önermelerde Kip]

[363] Bitişik şartlı modal önerme, kendisinde lüzûm veya ittifâkın (rastlantısallık) dile getirildiği önermedir ve ayrışık şartlı modal önerme, kendisinde inâd veya ittifâkın dile getirildiği önermedir. Bitişik şartlı mutlaka önerme, lüzûm ve ittifâka değinmeksizin iki taraf arasında bitişikliğin dile getirildiği önermedir. Ayrışık şartlı mutlaka önerme ise inâd ve ittifâk değinmeksizin iki taraf arasında ayrışıklığın dile getirildiği önermedir.

[أسوار الشرطيات]

[٣٥٧] وأما أسوار الشرطيات فسور الموجبة المتصلة الكلية «كلما» و«مهما» و«متى» كقولنا: «كلما كان أو مهما كان أو متى كانت الشمس طالعة كان النهار موجودا».

٥ [٣٥٨] وسور الموجبة المنفصلة الكلية «دائما» كقولنا: «دائما إما أن لا تكون الشمس طالعة وإما أن يكون النهار موجودا».

[٣٥٩] وسور السالبة الكلية فيهما «ليس البتة» كقولنا: «ليس البتة إذا كانت الشمس طالعة فالليل موجود»، و«ليس البتة إما أن يكون هذا عددا أو زوجا».

[٣٦٠] وسور الموجبة الجزئية فيهما «قد يكون» كقولنا: «قد يكون إذا كان هذا
١٠ حيوانا فهو إنسان»، و«قد يكون هذا المقدار إما أن يكون زائدا على الآخر أو مساويا».

[٣٦١] وسور السالبة الجزئية فيهما «قد لا يكون» كقولنا: «قد لا يكون إذا كان هذا حيوانا فهو إنسان»، و«قد لا يكون إما أن يكون هذا حيوانا أو إنسانا»، وبإدخال حرف السلب على سور الإيجاب الكلي حتى يكون في المتصلة «ليس كلما» و«ليس مهما» و«ليس متى»، وفي المنفصلة «ليس دائما».

١٥ [٣٦٢] وأما باقي الكلمات نحو «إن» و«إذ» و«إذا» في المتصلة، و«إما وإما» في المنفصلة فللإهمال إلا إذا قرن به ما يوجب كون القضية شخصية وقد عرفته، وحينئذ يخرج عن الإهمال ويصير شخصية.

[الجهة في الشرطية]

[٣٦٣] والموجهة من الشرطية المتصلة ما يذكر فيها اللزوم أو الاتفاق، وفي
٢٠ المنفصلة ما يذكر فيها العناد أو الاتفاق. والمطلقة الشرطية من المتصلة ما يذكر فيها الاتصال بين الطرفين من غير التعرض للّزوم[١] والاتفاق، ومن المنفصلة ما يذكر فيها الانفصال /[٣٨ظ] بين الطرفين من غير التعرض للعناد والاتفاق.

---

١ ف: اللزوم

[364] İster bitişik ister ayrışık olan lüzûm, inâd ve ittifâkın her biri [a] bazen mukaddemin zâtı bakımından olur. Yani önermede dile getirilen hüküm, mukaddemin zâtı var olduğu sürece sabit olur. Örneğin "Bu söz önerme olduğunda, bu sözün zâtı var olduğu sürece, daima doğruluk ve yanlışlığa muhtemeldir." sözümüz gibi. [b] Bazen süreksizlik veya zorunlu olmama gibi başka bir kayda değinmeksizin mukaddemin vasfı bakımından olur. Örneğin "Bu önerme zarûriyye olduğunda, zarûriyye olduğu müddetçe, daima modal önermedir." sözümüz gibi. [c] Bazen zât bakımından süreksizlik kaydı ile birlikte mukaddemin vasfı bakımından olur. "Zeyd hareketli olduğunda hareketli olduğu sürece, daima değişendir, zât bakımından sürekli olarak değil." sözümüz gibi. [d] Bazen zât bakımından süreksizlik kaydı ile birlikte belirli bir vakte göre olur. "Yeryüzü Ay ve Güneş arasına girdiğinde bu vakitte zorunlu olarak daima Ay tutulur, zât bakımından sürekli olarak değil." sözümüz gibi. [h] Bazen zât bakımından süreksizlik kaydı ile birlikte belirsiz bir vakte göre olur. "Bu şey insan olduğunda bir vakitte zorunlu olarak, daima nefes alıp verendir, zât bakımından sürekli olarak değil." sözümüz gibi. Tüm bunlar yüklemli önermelerde öğrendiklerine kıyasla böyledir.

[Önermenin Hükümleri]

[365] Önermenin hükümleri üçtür.

Bir: Çelişki (*Tenâkuz*)

[Çelişkinin Tarifi]

[366] Önermenin hükümlerinden ilki çelişkidir (*tenâkuz*). Çelişki, zâtı gereği birinin doğru diğerinin yanlış olmasını gerektirecek şekilde, önermelerin olumluluk veya olumsuzluk açısından birbirinden farklı olmasıdır. Bu tanımdaki "farklı olma" cins gibidir. Çünkü hem iki önerme arasında hem de başka şeyler arasında cereyan eder. İki önermeye izâfe edilmesi ise başka şeylerin farklı olmasını tanımın dışında bırakır.

[367] "Olumluluk ve olumsuzluk açısından" ifadesi ise önermelerin olumlu veya olumsuz oluşunun dışında kalan mahsûra, mühmele veya mahsûsa oluşundaki farklılıklar veyahut konu veya yüklemlerindeki farklılıklar gibi farklılık türlerini dışarıda bırakır.

[٣٦٤] وكل واحد من اللزوم والعناد والاتفاق متصلا كان أو منفصلا [ا] قد يكون بحسب ذات المقدم أي يكون الحكم المذكور في تلك القضية ثابتا ما دام ذات المقدم موجودا كقولنا: «كلما كان هذا القول[١] قضية فهو محتمل للصدق والكذب ما دام ذات هذا القول موجودا»، [ب] وقد يكون بحسب وصف المقدم من غير التعرض لقيد آخر من اللادوام واللاضرورة كقولنا: «كلما كانت هذه القضية ضرورية فهي موجهة ما دامت ضرورية»، [ج] وقد يكون بحسب وصف المقدم مع اللادوام بحسب الذات كقولنا: «كلما كان زيد متحركا فهو متغير ما دام متحركا لا دائما بحسب الذات»، [د] وقد يكون بحسب وقت معين مقيدا باللادوام بحسب الذات كقولنا: «كلما كانت الأرض حائلة بين القمر والشمس فالقمر منخسف بالضرورة في ذلك الوقت لا دائما بحسب الذات»، [ه] وقد يكون بحسب وقت ما مع اللادوام بحسب الذات كقولنا: «كلما كان هذا إنسانا فهو متنفس بالضرورة في وقت ما لا دائما بحسب الذات». كل ذلك على قياس ما عرفته في الحمليات.

[أحكام القضايا]

[٣٦٥] وأما أحكام القضايا فثلاثة.

الأول التناقض

[تعريف التناقض]

[٣٦٦] وهو اختلاف قضيتين بالإيجاب والسلب بحيث يقتضي لذاته أن تكون إحداهما صادقة والأخرى كاذبة. فالاختلاف كالجنس؛ لأنه قد يكون بين قضيتين وقد يكون بين أشياء أخر، فإضافته إلى قضيتين يخرج الاختلاف بغير القضايا.

[٣٦٧] وقولنا: «بالإيجاب والسلب» يخرج اختلاف القضايا لا بالإيجاب والسلب كاختلافها بكونها محصورة ومخصوصة ومهملة واختلافها بموضوعاتها ومحمولاتها وغير ذلك من أنواع الاختلاف لا بالسلب والإيجاب.

---

١ ج – القول

[368] Öte yandan önermelerin olumlu veya olumsuz oluşlarındaki farklılık, bazen bu önermelerden birinin doğru diğerinin yanlış olmasını gerektirecek şekilde olur. Yahut bunu gerektirmeyip bilakis önermelerin her ikisinin de doğru olacağı şekilde olabilir. Mesela "Her insan bilfiil gülendir." ve "Hiçbir insan bilfiil gülen değildir." sözlerimiz gibi. Yine her ikisinin de yanlış olacağı şekilde de olabilir. Mesela "Her canlı insandır." ve "Hiçbir canlı insan değildir." sözlerimiz gibi. İşte tanımdaki "birinin doğru diğerinin yanlış olmasını gerektirecek şekilde" ifadesi diğer kısımları dışarıda bırakır.

[369] Yine önermelerin biri doğru olduğunda diğeri yanlış olacak şekilde olumluluk ve olumsuzlukta farklılaşmaları önermelerin zâtları sebebiyle olabileceği gibi zâtları sebebiyle değil de bir vasıta ile de olabilir. Mesela "Bu insandır." ve "Bu düşünen değildir." sözlerimiz gibi. İkinci önermenin doğruluğu diğerinin yanlış olmasını, ikinci önermenin zâtı sebebiyle değil, "Her insan canlıdır." sözümüz vasıtası ile gerektirir. Ki bu söz ikinci şekilden bir kıyasla "Bu insan değildir." sonucunu verir. Bu sonuç önermesi ise "Bu insandır." sözümüzün çelişiğidir. Tanımda zikrettiğimiz "zâtı gereği" ifadesi bu kısmı dışarıda bırakır.

[370] Farklılık bu kayıtlarla kayıtlandığında çelişkiye eşit olur.

[371] **Ama biri şöyle diyebilir**: Bu kayıtlarla dışarıda kalan şeyler, dile getirilen bu iki önermenin yüklemleri farklı olduğu için aslında zorunlu olarak olumluluk veya olumsuzluklarının farklılaşması ile tanımın dışında kalır. Çünkü ilkinde yüklem insan iken ikincide düşünendir.

[Çelişkinin Şartları]

[372] Bunu öğrendiysen deriz ki: Çelişkide, bir önerme ile çelişiği arasında konu ve yüklem birliği şart koşulur. Çünkü iki önermeden birinin konusu veya yüklemi farklı ise bu önermelerin aynı anda doğru veya yanlış olmaları mümkündür. Konu bakımından farklılığa gelince, çünkü "Zeyd yazı yazandır." ve "Amr yazı yazan değildir." önermelerinin her ikisinin de doğru veya her ikisinin de yanlış olması caizdir. Yüklem bakımından farklılığa gelince, "Zeyd yazı yazandır." ve "Zeyd marangoz değildir." önermelerinin her ikisinin de hem doğru hem de yanlış olması caizdir.

[٣٦٨] ثم الاختلاف بالإيجاب والسلب بين القضايا قد يكون بحيث يقتضي أن تكون إحداهما[1] صادقة والأخرى كاذبة وقد يكون بحيث لا يقتضي ذلك؛ بل يكونان معا صادقين كقولنا: «كل إنسان ضاحك بالفعل، ولا شيء من الإنسان بضاحك بالفعل» أو كاذبين كقولنا: «كل حيوان إنسان، ولا شيء من الحيوان بإنسان». فقولنا: «بحيث / ٥ [٣٩و] يقتضي أن تكون إحداهما صادقة والأخرى كاذبة» يخرج عنه القسم الآخر.[2]

[٣٦٩] ثم الاختلاف بالإيجاب والسلب بين القضايا على وجه يقتضي أن تكون إحداهما صادقة والأخرى كاذبة قد يكون لذاته وقد يكون بحيث يقتضي ذلك لا لذاته؛ بل بواسطة كقولنا: «هذا إنسان وهذا ليس بناطق»، فإن صدق الثاني لذاته لا يقتضي أن يكون الآخر كاذبا؛ بل اقتضاه ذلك بواسطة قولنا: «كل إنسان ١٠ ناطق» لينتج من الشكل الثاني أن «هذا ليس بإنسان» الذي هو نقيض قولنا: «هذا إنسان». فقولنا: «لذاته» يخرج عنه هذا القسم.

[٣٧٠] وعند تقيد الاختلاف بهذه القيود صار مساويا للتناقض.

[٣٧١] **ولقائل أن يقول:** خروج ما ذكرتموه بهذا القيد يخرج[3] بالاختلاف بالإيجاب والسلب ضرورة أن القضيتين المذكورتين مختلافتان بالمحمول؛ إذ ١٥ المحمول في الأولى «الإنسان» وفي الثانية «الناطق».[4]

[شروط التناقض]

[٣٧٢] إذا عرفت هذا فنقول: يشترط في التناقض وحدة الموضوع ووحدة المحمول في القضية وما يناقضها؛ لإمكان صدق القضيتين وكذبهما عند اختلافهما[5] في أحدهما: أما عند الاختلاف في الموضوع فلجواز صدق كل واحد من قولنا: ٢٠ «زيد كاتب، عمرو ليس بكاتب»، وكذبهما أيضا. أما عند الاختلاف في المحمول فلجواز صدق كل واحد من قولنا: «زيد كاتب، زيد ليس بنجار»، وكذبهما أيضا.

---

١ ج + قضية
٢ ا: الأخير.
٣ ف: يحصل
٤ ب + ويمكن أن يجاب عنه.
٥ ب – عند اختلافهما

[373] Mütekaddimûn şöyle demiştir: Bu iki şart ile beraber zaman, izâfet, kuvve-fiil, mekân, parça-bütün ve şart birliği de şart koşulmuştur.

[374] Aslında bu şartlar bizim zikrettiğimiz iki şartta mündemiçtir:

[375] İzafet birliği yüklem birliğine dahildir. Çünkü biz "Zeyd babadır, yani Amr'ın [babasıdır.]" ve "Zeyd baba değildir, yani Halid'in [babası değildir.]" dediğimizde, ilkinde yüklem "Amr'ın babası olmak", ikincide ise "Halid'in babası olmak"tır ve bu ikisi birbirinden farklıdır.

[376] Zaman birliği de bu şekildedir. Çünkü biz "Zeyd şu zamanda oturandır." ve "Zeyd bir başka zamanda oturan değildir." dediğimizde, bu yüklemler zorunlu olarak birbirinden farklıdır.

[377] Yine mekân birliği de bu şekildedir. Çünkü "Zeyd oturandır, yani evde [oturandır.]" ve "Zeyd oturan değildir, yani çarşıda [oturan değildir.]" dediğimizde, ilk önermenin yüklemi evde oturmaktır. Halbuki [ikincide] Zeyd'den çarşıda oturma eylemi olumsuzlanmıştır. Hiç şüphesiz bunlardan biri diğeri değildir. Dolayısıyla iki yüklem birbirinden farklı olur.

[378] Aynı şey kuvve ve fiil için de geçerlidir. Çünkü biz "Şarap sarhoş edicidir, yani bilfiil" ve "Şarap sarhoş edici değildir, yani bilkuvve" dediğimizde, önermelerin birindeki yüklem diğerinden farklı olur.

[379] Şart birliği ise konu birliğinin altında yer alır. Çünkü "Cisim göz için ayrıştırıcıdır, yani beyaz olması şartı ile" ve "Cisim göz için ayrıştırıcı değildir, yani siyah olması şartı ile" dediğimizde, ilk önermede konu beyazlıkla nitelenmiş cisim iken ikinci önermede siyahlıkla nitelenmiş cisimdir ve bu ikisi birbirinden farklıdır.

[380] Parça-bütün birliği için de aynı şey geçerlidir. Çünkü biz "Zenci siyahtır, yani cildi" ve "Zenci siyah değildir, yani bütün parçaları [siyah değildir.]" dediğimizde, ilk önermede konu zencinin parçalarından bir kısmı iken ikinci önermede ise bütün parçalarıdır ve bu iki konu birbirinden farklıdır.

[381] Böylece ilk dönem alimlerinin eklediği diğer altı şartın bizim zikrettiğimiz iki unsura dönük şartlar olduğu ortaya çıkmış oldu.

[٣٧٣] والمتقدمون قالوا: يشترط مع هذين الأمرين وحدة الزمان والإضافة والقوة والفعل والمكان والكل والجزء والشرط.

[٣٧٤] وهي في الحقيقة مندرجة في وحدة ما ذكرناه من الأمرين:

[٣٧٥] أما وحدة الإضافة ففي وحدة المحمول؛ لأنا إذا قلنا: «زيد أب» أي لعمرو، «زيد ليس أبا» أي لخالد كان المحمول في الأولى أبوة عمرو، وفي الثانية أبوة خالد، وإحداهما غير الأخرى.

[٣٧٦] وكذلك وحدة الزمان؛ لأنا إذا قلنا: «زيد جالس في هذا الزمان»، «زيد ليس بجالس في زمان آخر» كان أحد المحمولين مغايرا للمحمول الآخر بالضرورة.

[٣٧٧] وكذلك وحدة المكان؛ لأنا إذا قلنا: «زيد جالس» أي في الدار، «زيد ليس بجالس» أي في السوق كان المحمول في القضية الأولى الجلوس في الدار، والمسلوب عن زيد الجلوس في السوق. /[٣٩ظ] ولا شك أن أحدهما غير الآخر، فيكون المحمولان متغايرين.

[٣٧٨] وكذلك القوة والفعل؛ لأنا إذا قلنا: «الخمر مسكر» أي بالفعل، «الخمر ليس بمسكر» أي بالقوة كان المحمولان في إحدى القضيتين مغايرا للمحمول في الأخرى.

[٣٧٩] وأما وحدة الشرط فمندرجة في وحدة الموضوع؛ لأنا إذا قلنا: «الجسم مفرّق للبصر» أي بشرط كونه أبيض، «الجسم غير مفرق للبصر» أي بشرط كونه أسود كان الموضوع في القضية الأولى الجسم الموصوف بالبياض، وفي الثاني الجسم الموصوف بالسواد، وأحدهما غير الآخر.

[٣٨٠] وكذلك وحدة الكل والجزء؛[1] لأنا إذا قلنا: «الزنجي أسود» أي جلده، «الزنجي ليس بأسود» أي كل أجزائه ليس كذلك كان الموضوع في الأولى بعض الأجزاء، وفي الثانية كلها، والموضوعان متغايران.

[٣٨١] فظهر أن كل واحد من الشروط الستة التي زادوها عائد إلى وحدة أحد ما ذكرناه من الأمرين.

---

١ ا: الجزء والكل.

[382] Muhakkik alimlerden biri, şart birliğinin konu birliğine dahil olmasına itiraz ederek şöyle demiştir:[1] Bazı şartlar hükmün kendisi ile alakalıdır ve önermenin parçaları, yani konu ve yüklem, bu şartla daha özel hale gelmez (*tahassus*). Mesela "Eğer hava aşırı soğuk değilse güneş ıslak elbiseyi kurutur." ve "Hava aşırı soğuk ise ıslak elbiseyi kurutmaz." sözümüz gibi. Burada havanın soğuk olmaması ne önermenin konusu olan güneşin bir parçasıdır ne de yüklemi olan "ıslak elbiseyi kurutur." sözümüzün bir parçasıdır. Aynı şey ikinci önerme için de geçerlidir. Dolayısıyla şart birliğinin konu birliğine dönük olduğuna dair sözünüz yanlıştır.

[383] **Bu itiraz geçerli değildir**. Çünkü biz her şart birliğinin konu birliğine dönük olduğunu iddia etmiyoruz. Aksine biz şunu söyledik: Yüklemin konuya nispetinin -bu nispetin gerçekleştiği tüm vakitlerde- konunun kendisi ile nitelenmesine bağlı olduğu bir şey vardır ve bu şeyde birliğin şart koşulması, aslında konuda birliğin şart koşulmasına dönüktür. İtiraz sahibinin değil, bizim getirdiğimiz örnekte durum böyledir. İtiraz sahibinin zikrettiği örnek şartlı bir önermedir. Halbuki biz bitişik şartlı önermenin mukaddeminin, o önermenin tâlîsinin konusunun veya yükleminin bir parçası olduğunu iddia etmiyoruz. Dolayısıyla bu itiraz, iddiamıza elbette yöneltilemez.

[384] **Fârâbî** bazı risâlelerinde[2] bütün şartların tek bir şeye indirgenebileceğini söylemiştir.

[385] Faziletli bazı kimseler[3] ise **Fârâbî**'nin kastının hükmî nispetteki birlik olabileceğini söylemiştir. Çünkü ne zaman konu veya yüklem değişse, hükmî nispet de değişir. Yalnızca konu değiştiğinde hükmî nispetin değişmesinin nedeni, birbirinden farklı iki şeyden birine nispetin diğerine nispetten farklı olmasıdır. Yalnızca yüklem değiştiğinde hükmî nispetin değişmesinin nedeni ise birbirinden farklı iki şeyden birinin bir şeye nispetinin diğerinin o şeye nispetinden farklı olmasıdır. Böylece zikrettiğimiz şartlı önermenin doğruluğu ortaya çıkmış oldu. Bu şartlı önerme şu şekilde ters döndürülür (*aks-i nakîz*): "Hükmî nispet aynı olduğunda, daima konu ve yüklem de aynı olur." Biz konu ve yüklem birliğinin diğer şeylerin de bir olmasını gerektirdiğini açıklamıştık. Dolayısıyla şu sonuç ortaya çıkar: "Hükmî nispetin birliği, bahsettiğimiz bütün şartların bir olmasını gerektirir."

---

1 İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-tenbîhât*, c. 1, s. 233-235.
2 Fârâbî, *Şerhü'l-Fârâbî li-kitâbi Aristotalis fi'l-İbâre*, s. 62.
3 Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr an ğavâmizi'l-efkâr*, s. 123.

[٣٨٢] قال بعض المحققين[١] معترضا على أن وحدة الشرط عائدة إلى وحدة الموضوع: بأن من الشروط ما يتعلق[٢] بالحكم نفسه ولا يتخصص به شيء من جزأي القضية أعني الموضوع والمحمول، وذلك مثل قولنا: «الشمس تجفف الثوب الندي إن لم يكن الهواء باردا شديدا، ولا تجفف الثوب الندي إذا كان باردا
٥ شديدا»، فإن عدم برودة الهواء ليس جزءا من الشمس التي هي الموضوع، ولا من قولنا: «تجفف الثوب الندي» الذي هو المحمول. وكذلك الكلام في القضية الثانية. فبطل ما ذكرتموه بأن وحدة الشرط عائدة إلى وحدة الموضوع.

[٣٨٣] **وهو غير وارد**؛ لأنا ما ادعينا أن وحدة كل شرط عائدة إلى وحدة الموضوع؛ بل قلنا: الأمر الذي تكون نسبة المحمول إلى الموضوع موقوفا على
١٠ اتصاف الموضوع بذلك الأمر في جميع زمان صدق النسبة فإن اشتراط وحدته عائد إلى اشتراط وحدة الموضوع، كما في المثال الذي ذكرناه، لا كما في المثال الذي ذكره. فإن ما ذكره من المثال قضية شرطية، ونحن ما ادعينا أن مقدم الشرطية المتصلة جزء من موضوع تاليها أو محمولها، فلا يتوجه عليها البتة.

[٣٨٤] قال **الفارابي في بعض رسائله**: إنه يمكن رد الشرائط كلها إلى /[٤٠و]
١٥ أمر واحد.[٣]

[٣٨٥] قال بعض الفضلاء:[٤] يمكن أن يكون مراده الاتحاد في النسبة الحكمية؛ لأنه متى اختلف الموضوع أو المحمول اختلفت النسبة الحكمية. أما إذا اختلف الموضوع فقط فلأن نسبة الشيء إلى أحد المتغايرين غير نسبته إلى الآخر. وأما إذا اختلف المحمول فقط فلأن نسبة أحد المتغايرين إلى الشيء غير نسبة المغاير
٢٠ الآخر إليه. فثبت صدق ما ذكرناه من الشرطية. وهي تنعكس بعكس النقيض إلى قولنا: «كلما اتحدت النسبة الحكمية اتحد الموضوع والمحمول»، وقد بينا أن اتحاد الموضوع والمحمول يستلزم اتحاد سائر الأمور، ينتج أن اتحاد النسبة الحكمية يستلزم[٥] اتحاد جملة ما ذكرناه من الشرائط.

١ في هامش ب: مولانا نصير الدين [الطوسي]. | انظر: شرح الإشارات، ج. ١، ص.٢٣٣–٢٣٥.
٢ ج – يتعلق
٣ انظر: الفارابي، شرح العبارة، ص. ٦٢.
٤ ج: العقلاء؛ في هامش ب: أفضل الدين [الخونجي] | انظر: كشف الأسرار، ص. ١٢٣.
٥ ج – اتحاد سائر الأمور ينتج «أن اتحاد النسبة الحكمية يستلزم

[386] Bu son derece güzel, dakik bir akıl yürütmedir.

[387] Evet, hükmî nispetin birliğiyle beraber önermelerin kip bakımından farklı olması da şart koşulur. İki zarûriyye önerme imkan maddesinde yanlış olur. Mesela "Her insan zorunlu olarak yazı yazandır." ve "Hiçbir insan, zorunlu olarak, yazı yazan değildir." sözlerimiz gibi. Öte yandan iki mümkün önerme ise imkan maddesinde doğru olur. "Her insan imkan ile yazı yazandır." ve "Hiçbir insan, imkan ile yazı yazan değildir." sözlerimiz gibi. Ancak eğer önermelerinden biri zorunlu diğeri mümkün ise doğru ve yanlışı aralarında pay ederler. Tüm bunlar iki önerme şahsiyye olduğunda da böyledir.

[388] Şayet önermeler mahsûra ise yukarıda zikrettiğimiz iki şarta ek olarak niceliklerin de farklı olması gerekir. Yani biri tümel ise diğerinin tikel olması gerekir. Çünkü konunun yüklemden daha genel olduğu her maddede, iki tümel önerme aynı anda yanlış ve iki tikel önerme de aynı anda doğru olur. Mesela "Her cisim canlıdır." ve "Hiçbir cisim canlı değildir." önermeleri aynı anda yanlıştır. Aynı şekilde "Bazı cisimler canlıdır." ve "Bazı cisimler canlı değildir." önermeleri aynı anda doğrudur.

[Modal Önermelerin Çelişikleri]

[389] Bunu öğrendiğinde bil ki anlattığımız şeyleri etraflıca kavramış olması, zeki birinin modal önermelerin çelişiklerini bilmesi için kâfidir. Ancak bu biraz zor olduğu için modal her bir önermenin çelişiğini ayrı ayrı zikredelim.

[390] Deriz ki: Mutlakanın kendi cinsinden çelişiği yoktur. Yani bir mutlaka önerme bir başka mutlaka önermenin çelişiği değildir. Çünkü iki farklı zamanda bir şeyin bir şeyde mutlak olarak bulunması ve mutlak olarak bulunmaması caizdir. **Şeyh** bu şekilde zikretmiştir ki[1] doğrusu da budur. Biz de deriz ki:

[391] [366] Hiçbir modal önermenin kendi cinsinden bir çelişiği yoktur. Çünkü modal önermelerin [a] altısı yani zorunlu, sürekli, iki âmme [meşruta-i âmme ve örfiye-i âmme] ve iki hâssa [meşruta-i hâssa ve örfiye-i hâssa] zât açısından süreksizlik maddesinde birlikte yanlış olabilirler. Yani bu maddede, bu altı kipin her biri ister olumlu ister olumsuz olsun yanlış olabilir.

1 İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-tenbîhât,* c. 1, s. 275-277.

[٣٨٦] وهو نظر دقيق في غاية ما يكون من الحسن.

[٣٨٧] نعم، يشترط مع اتحاد النسبة الحكمية الاختلاف في الجهة، فإن الضروريتين تكذبان في مادة الإمكان كقولنا: «بالضرورة كل إنسان كاتب، وبالضرورة لا شيء من الإنسان بكاتب»، والممكنتين تصدقان فيها كقولنا: «بالإمكان كل إنسان كاتب، وبالإمكان لا شيء من الإنسان بكاتب». أما إذا كانت إحداهما ضرورية والأخرى ممكنة، فلا بد أن يقتسما الصدق والكذب.[١] هذا كله إذا كانت القضيتان شخصيتين.[٢]

[٣٨٨] وأما إذا كانتا محصورتين فلا بد مع شرطية ما ذكرناه من الأمرين الاختلاف في الكمية أي بحيث أن[٣] تكون إحداهما كلية والأخرى جزئية؛ لأن الكليتين تكذبان والجزئيتين تصدقان في كل[٤] مادة يكون الموضوع فيها أعم من المحمول. فإنه يكذب قولنا: «كل جسم حيوان»، وكذلك قولنا: «لا شيء من الجسم بحيوان»، ويصدق قولنا: «بعض الجسم حيوان»، وكذلك «بعض الجسم ليس بحيوان».

[نقائض الموجهات]

[٣٨٩] إذا عرفت هذا فاعلم أن الإحاطة بما ذكرناه يكفي للذكي أن يعرف نقائض ذوات الجهة؛ لكن لما كان ذلك صعبا أفردنا نقيض كل قضية موجهة بالذكر وقلنا:

[٣٩٠] ليس للمطلقة نقيض من جنسها أي ليست المطلقة نقيضا للمطلقة لجواز ثبوت الشيء لشيء بالإطلاق مع سلبه عنه بالإطلاق في زمانين مختلفين. هكذا ذكره **الشيخ**،[٥] وهو حق، ونحن نقول:

[٣٩١] ليس لشيء من القضايا الموجهة[٦] نقيض من جنسها؛ لأن [ا] ستّا منها وهي الضرورية والدائمة والعامتان /[٤٠ظ] والخاصتان تجتمع على الكذب في مادة اللادوام بحسب الذات على معنى أنه يكذب في تلك المادة كل واحدة من هذه القضايا الست موجبة وسالبة.

١ ب: صدقا وكذبا
٢ ج: الشخصيتان
٣ ج – أن
٤ ج – كل
٥ انظر: ابن سينا، الإشارات والتنبيهات، ج. ١، ص. ٢٧٥–٢٧٧.
٦ ج + في

[b] Yine iki önerme yani mutlaka-i âmme ve mümkine-i âmme ise bu maddede birlikte doğru olabilirler. Yani olumlu mutlaka-i âmme kendi olumsuzu ile olumlu mümkine-i âmme de yine kendi olumsuzu ile bu maddede aynı anda doğru olur. [c] Geriye kalan beşi yani iki vücûdiyye, iki vaktiyye ve mümkine-i hâssa süreksizlik maddesinde birlikte doğru olurlar, zorunluluk ve süreklilik maddelerinde ise birlikte yanlış olurlar. Bütün bunlar [olumlu ve olumsuzun birlikte doğru veya birlikte yanlış olmasına dair] bizim daha önce yaptığımız açıklamaya göredir.

[392] Durum böyle olunca modal önermelerin hiçbiri kendi kendisinin çelişiği olamaz. Çünkü iki çelişiğin birlikte doğru olması veya birlikte yanlış olması imkansızdır.

[Basit Modal Önermelerin Çelişikleri]

[393] Bu tahakkuk ettiyse deriz ki: Zarûriyye-i mutlakanın çelişiği mümkine-i âmmedir. Çünkü mümkine-i âmme, hükmün karşı tarafından mutlak zorunluluğun olumsuzlanması olarak açıklandığına göre nicelik ve nitelik olarak ondan farklı olan zarûriyye-i mutlaka ile arasında kesinlikle çelişiklik vardır. Zira zât açısından zorunlu olma ile zât açısından zorunlu olmama arasında çelişki bulunması vaciptir.

[394] Dâime-i mutlakanın çelişiği mutlaka-i âmmedir. Çünkü ister olumlu ister olumsuz olsun, bir şeyin bir başka şeye bütün vakitlerde nispeti ile bu nispetin bazı vakitlerde olumsuzlanması çelişir. Zira zamansal genellik-özellik, fertler bakımından genellik-özellik hükmündedir. Nasıl ki fertlerin niceliği bakımından farklılık dikkate alınıyorsa, aynı şekilde zamansal olarak farklılık da dikkate alınır.

[395] Meşrûta-i âmmenin çelişiği hîniyye-i mümkinedir. Hîniyye-i mümkine, ünvânî vasıf bakımından zorunluluğun, hükmün karşı tarafından olumsuzlanmasına hükmedilen önermedir. Tıpkı "Zatülcenp (plörezi/satlıcan) hastası olan kişinin hastalığı taşıdığı bazı vakitlerde öksürmesi mümkündür." sözümüz gibi. Bu iki kipin birbiri ile çelişik olduğu açıktır. Çünkü vasıf bakımından zorunluluk ile vasıf açısından zorunlu olmama kati olarak birbiri ile çelişik olan şeylerdendir.

[ب] وقضيتين وهما المطلقة العامة والممكنة العامة على الصدق فيها على معنى أنه تصدق المطلقة العامة الموجبة مع سالبتها والممكنة العامة الموجبة مع سالبتها فيها. [ج] والخمس الباقية وهي الوجوديتان والوقتيتان والممكنة الخاصة على الصدق في مادة اللادوام، وعلى الكذب في مادة الضرورة والدوام؛ كل ذلك على ما ذكرناه من التفسير. ٥

[٣٩٢] وإذا[١] كان كذلك استحال أن يكون شيء من القضايا الموجهة نقيضا لنفسه لامتناع صدق النقيضين معا وكذبهما معا.

[نقائض الموجهات البسيطة]

[٣٩٣] إذا تحقق هذا فنقول: نقيض الضرورية المطلقة[٢] الممكنة العامة؛ لأن الممكنة العامة لما كانت مفسرة بسلب الضرورة المطلقة عن الجانب المخالف للحكم كان بينها وبين الضرورية المطلقة المخالفة لها في الكم والكيف تناقض جزما لوجوب التناقض بين الضرورة بحسب الذات واللاضرورة بحسب الذات. ١٠

[٣٩٤] ونقيض الدائمة المطلقة المطلقة[٣] العامة؛ لأن نسبة الشيء إلى الشيء سواء كانت بالثبوت أو بالسلب في كل الأوقات يناقضه سلب تلك النسبة في بعض تلك الأوقات؛ إذ العموم والخصوص بحسب الأزمنة في حكم العموم والخصوص بحسب الأفراد، وكما[٤] أن الاختلاف بحسب الأفراد في الكمية معتبر فكذلك الاختلاف فيها بحسب الأزمنة. ١٥

[٣٩٥] ونقيض المشروطة العامة الحينية الممكنة وهي القضية التي يحكم فيها بسلب الضرورة بحسب الوصف العنواني عن الجانب المخالف للحكم كقولنا: «كل من به ذات الجنب يمكن أن يسعل في بعض أوقات كونه مجنوبا». وذلك ظاهر؛ لأن الضرورة بحسب الوصف مع اللاضرورة بحسب الوصف مما يتناقضان جزما. ٢٠

---

١ ف: فإذا
٢ ج – المطلقة
٣ ا – المطلقة
٤ ف ج: فكما

[396] Örfiyye-i âmmenin çelişiği hîniyye-i mutlakadır. Hîniyye-i mutlaka yüklemin konuda, ünvânî vasfın bulunduğu vakitlerin bir kısmında bilfiil bulunuşunun olumlandığı yahut olumsuzlandığı önermedir. Tıpkı "Zatülcenp hastası olan kişi hastalığı taşıdığı bazı vakitlerde öksürür." önermesi gibi. Bu iki kipin de birbiri ile çelişik olduğu açıktır. Çünkü vasıf bakımından süreklilik ile vasıf bakımından süreksizlik birbiri ile kesinlikle çelişik şeylerdir.

[Bileşik Modal Önermelerin Çelişikleri]

[397] Bileşik modal önermelerin çelişiklerine gelince bunlar ya tümeldir ya da tikeldir.

[Tümel Bileşik Modal Önermeler]

[398] Eğer **tümel** ise çelişiği iki basitinin çelişikleri arasındaki terdîdden anlaşılan şeydir ki bu, her ikisinin de çelişiğine muhtemeldir ve ikisine bölünür.

[399] Buna göre tümel meşrûta-i hâssanın çelişiği, bu önermenin niteliğine karşıt (*muhâlif*) olan hîniyye-i mümkine ile önermenin niteliğine uygun olan dâime arasındaki terdîdden oluşan mefhumdur. "Her C, C olduğu sürece zorunlu olarak B'dir, sürekli olarak değil." sözümüzün çelişiği, "Ya bazı C'ler, C oldukları sürece imkan ile B değildir ya da bazı C'ler B'dir, sürekli olarak." sözümüzdür. Yine "Hiçbir C, C olduğu müddetçe zorunlu olarak B değildir, sürekli olarak değil." sözümüzün çelişiği, "Ya bazı C'ler, C olduğu sırada imkan ile B'dir ya da bazı C'ler B değildir, sürekli olarak." sözümüzdür.

[400] Tümel örfiyye-i hâssanın çelişiği, önermenin niteliğine karşıt hîniyye-i mutlaka ile uygun dâime arasındaki terdîddden oluşan mefhumdur. "Her C, C olduğu sürece B'dir, sürekli olarak değil." sözümüzün çelişiği, "Bazı C'ler, C olduğu sırada B değildir veya bazı C'ler B'dir, sürekli olarak." sözümüzdür. Yine "Hiçbir C, C olduğu sürece B değildir, sürekli değil olarak değil." sözümüzün çelişiği, "Bazı C'ler, C olduğu sırada B'dir veya bazı C'ler B değildir, sürekli olarak." sözümüzdür.

[٣٩٦] ونقيض العرفية العامة الحينية المطلقة وهي القضية التي يحكم فيها بثبوت المحمول للموضوع أو سلبه عنه بالفعل في بعض أوقات الوصف العنواني كقولنا: «كل من به ذات الجنب يسعل في بعض أوقات كونه مجنوبا». وذلك ظاهر أيضا؛ /[٤١و] لأن الدوام بحسب الوصف مع اللادوام بحسب الوصف مما ٥ يتناقضان جزما.

[نقائض الموجهات المركبة]

[٣٩٧] وأما المركبات فإما أن تكون كلية أو جزئية.

[المركبات الكلية]

[٣٩٨] فإن كانت **كلية** فنقيضها المفهوم من الترديد[١] بين نقيضي بسيطيها الذي ١٠ يحتمل نقيض كل واحد منهما وينقسم إليهما.

[٣٩٩] فعلى هذا يكون نقيض المشروطة الخاصة الكلية المفهومَ الحاصل من الترديد بين الحينية الممكنة المخالفة والدائمة الموافقة. فنقيض قولنا: «بالضرورة كل (ج) (ب) ما دام (ج) لا دائما» «بالإمكان بعض (ج) ليس (ب) حين هو (ج) أو بعض (ج) (ب) دائما». ونقيض قولنا: «بالضرورة لا شيء من ١٥ (ج) (ب) ما دام (ج) لا دائما» «بالإمكان بعض (ج) (ب) حين هو (ج) أو بعض (ج) ليس (ب) دائما».

[٤٠٠] ونقيض العرفية الخاصة الكلية المفهوم من الترديد بين الحينية المطلقة المخالفة وبين الدائمة الموافقة. فنقيض قولنا: «كل (ج) (ب) ما دام (ج) لا دائما» «بعض (ج) ليس (ب) حين هو (ج) أو بعض (ج)[٢] (ب) دائما». ونقيض قولنا: «لا ٢٠ شيء من (ج) (ب) ما دام (ج) لا دائما «بعض (ج) (ب) حين هو (ج) أو بعض (ج) ليس (ب) دائما».

---

١ ج: المتردد
٢ ج + ليس

[401] Vaktiyyenin çelişiği önermenin niteliğine karşıt vaktiyye-i mümkine ile o önermenin niteliğine uygun dâime arasındaki terdîdden oluşan mefhumdur. Vaktiyye-i mümkineden kastımız, hükmün karşıtından belirli bir vakit bakımından zorunluluğun olumsuzlanmasına hükmedilen önermedir. “Her C, belirli bir vakitte zorunlu olarak B’dir, sürekli olarak değil.” sözümüzün çelişiği, “Bazı C’ler, zamansal imkan ile yani belirli bir vakitte B değildir ya da bazı C’ler B’dir, sürekli olarak.” sözümüzdür. Yine “Hiçbir C, belirli bir vakitte zorunlu olarak B değildir, sürekli olarak değil.” sözümüzün çelişiği, “Ya bazı C’ler zamansal imkan ile yani belirli şu vakitte B’dir ya da bazı C’ler B değildir, sürekli olarak.” sözümüzdür.

[402] Münteşirenin çelişiği, önermenin niteliğine karşıt mümkine-i dâime ile uygun dâime arasındaki terdîdden oluşan mefhumdur. Mümkine-i dâimeden kastımız hükmün karşıtından bütün vakitler bakımından zorunluluğun olumsuzlanmasına hükmedilen önermedir. “Her C, herhangi bir vakitte zorunlu olarak B’dir, sürekli olarak değil.” sözümüzün çelişiği, “Ya bazı C’ler, imkan ile B değildir, sürekli olarak ya da bazı C’ler B’dir, sürekli olarak.” sözümüzdür. Yine “Hiçbir C, herhangi bir vakitte zorunlu olarak B değildir, sürekli olarak değil.” sözümüzün çelişiği, “Ya bazı C’ler imkan ile B’dir, sürekli olarak ya da bazı C’ler B değildir, sürekli olarak.” sözümüzdür.

[403] Vücûdiyye-i lâ-dâimenin çelişiği, önermenin niteliğine karşıt olan dâime ile uygun olan dâime arasındaki terdîdden oluşan mefhumdur. “Her C, en az bir kere (*bi’l-vücûd*) B’dir, sürekli olarak değil.” sözümüzün çelişiği, “Ya bazı C’ler sürekli olarak B değildir, ya da bazı C’ler sürekli olarak B’dir.” sözümüzdür. Yine “Hiçbir C, en az bir kere B değildir, sürekli olarak değil.” sözümüzün çelişiği, “Ya bazı C’ler sürekli olarak B’dir, ya da bazı C’ler sürekli olarak B değildir.” sözümüzdür.

[404] Vücûdiyye-i lâ-zarûriyyenin çelişiği, önermenin niteliğine karşıt dâime ile uygun zarûriyye arasındaki terdîdden oluşan mefhumdur. “Her C, zorunlu olarak değil en az bir kere B’dir.” sözümüzün çelişiği, “Ya bazı C’ler sürekli olarak B değildir, ya da bazı C’ler zorunlu olarak B’dir.” sözümüzdür. Yine “Hiçbir C, zorunlu olarak değil en az bir kere, B değildir.” sözümüzün çelişiği, “Ya bazı C’ler sürekli olarak B’dir, ya da bazı C’ler zorunlu olarak B değildir.” sözümüzdür.

[٤٠١] ونقيض الوقتية المفهوم المردد بين الوقتية الممكنة المخالفة وبين الدائمة الموافقة، ونعني بالوقتية الممكنة القضية التي حكم فيها بسلب الضرورة بحسب الوقت المعين عن الجانب المخالف للحكم. فنقيض قولنا: «بالضرورة كل (ج) (ب) في وقت معين لا دائما» «بعض (ج) ليس (ب) بالإمكان الوقتي أي في ٥ ذلك الوقت المعين أو بعض (ج)[١] (ب) دائما». ونقيض قولنا: «بالضرورة لا شيء من (ج) (ب) في وقت معين لا دائما» «بعض (ج) (ب) بالإمكان الوقتي أي في ذلك الوقت المعين أو بعض (ج) ليس (ب) دائما».[٢]

[٤٠٢] ونقيض المنتشرة المفهوم من الترديد بين الممكنة الدائمة المخالفة وبين الدائمة الموافقة، ونعني بالممكنة الدائمة القضية التي حكم فيها بسلب الضرورة ١٠ بحسب جميع الأوقات عن الجانب المخالف للحكم. فنقيض قولنا: «بالضرورة كل (ج) (ب) في وقت ما لا دائما» «بعض (ج) ليس (ب) بالإمكان دائما أو بعض (ج)[٣] (ب) دائما»، ونقيض قولنا: «بالضرورة لا شيء من (ج) (ب) في وقت ما لا دائما» «بعض (ج) (ب) بالإمكان دائما أو بعض (ج) ليس (ب) دائما». /[٤١ظ]

[٤٠٣] ونقيض الوجودية اللادائمة المفهوم المردد بين الدائمة المخالفة وبين ١٥ الدائمة الموافقة. فنقيض قولنا: «بالوجود[٤] كل (ج) (ب) لا دائما» «بعض (ج) ليس (ب) دائما أو بعض (ج) (ب) دائما»، ونقيض قولنا: «بالوجود لا شيء من (ج) (ب) لا دائما» «بعض (ج) (ب) دائما أو بعض (ج) ليس (ب) دائما».

[٤٠٤] ونقيض الوجودية اللاضرورية المفهوم المردد بين الدائمة المخالفة والضرورية الموافقة. فنقيض قولنا: «بالوجود كل (ج) (ب) لا بالضرورة» «بعض (ج) ٢٠ ليس (ب) دائما أو بعض (ج) (ب) بالضرورة»، ونقيض قولنا: «بالوجود لا شيء من (ج) (ب) لا بالضرورة» «بعض (ج) (ب) دائما أو بعض (ج) ليس (ب) بالضرورة».

---

١ ج + ليس

٢ ج – ونقيض قولنا: «بالضرورة لا شيء من (ج) (ب) في وقت معين لا دائما» «بعض (ج) (ب) بالإمكان الوقتي أي ذلك الوقت المعين أو بعض (ج) ليس (ب) دائما»

٣ ج + ليس

٤ ا: بالوجودية.

[405] Mümkine-i hâssanın çelişiği ise önermenin niteliğine karşıt zarûriyye ile niteliğine uygun zarûriyye arasındaki terdîdden oluşan mefhumdur. “Her C, özel imkan (*imkan-ı hâss*) ile B’dir.” sözümüzün çelişiği, “Ya bazı C’ler, zorunlu olarak B değildir ya da bazı C’ler zorunlu olarak B’dir.” sözümüzdür. Yine “Hiçbir C, özel imkan (*imkan-ı hâss*) ile B değildir.” sözümüzün çelişiği, “Ya bazı C’ler, zorunlu olarak B’dir ya da bazı C’ler zorunlu olarak B değildir.” sözümüzdür.

[406] Modal önermeler konusunda öğrendiğin üzere, esasen olumlu vücûdiyye-i lâ-dâime ile olumsuzu arasında bir fark yoktur. Aynı şekilde olumlu mümkine-i hâssa ile olumsuzu arasında da bir fark yoktur.

[Tikel Bileşik Modal Önermeler]

[407] Eğer bileşik modal önerme **tikel** ise önermenin çelişiği için iki basitinin çelişikleri arasındaki terdîdden oluşan mefhum yeterli değildir. Çünkü tikel bileşik modal önerme ister olumlu isterse de olumsuz olsun, konunun yüklemden daha genel (*âm*) olduğu her maddede her iki basitinin de çelişikleri ile beraber yanlış olur. “Bazı cisimler canlıdır, sürekli olarak değil.” sözümüz yanlıştır. Çünkü buradaki süreksizlik kaydı yanlıştır. Zira canlı olan cisimlerin bir kısmı sürekli olarak canlıdır. Bununla beraber bu önermenin basitlerinin çelişiği olan “Her cisim canlıdır, sürekli olarak” ve “Hiçbir cisim canlı değildir, sürekli olarak” önermeleri de yanlıştır.

[408] Aksine ister olumlu ister olumsuz olsun, tikel bileşik modal önermenin çelişiği konunun teker teker her bir ferdine nispetle bir terdîd oluşturulması ile olur. Buna göre şöyle denir: Konunun tek tek her bir ferdi yüklem konuya [bileşik önermenin kendilerinden oluştuğu] iki basitin çelişiklerinin kiplerinden biriyle ya olumlu ya da olumsuz olarak nispet edilmelidir. Biraz önce zikrettiğimiz önermenin çelişiği olarak şöyle denir: “Ya ‘canlı’ cismin teker teker her bir ferdine sürekli olarak yüklenir ya da canlı ondan sürekli olarak olumsuzlanır.” Bu önermeye üç şey dahildir: Bunlardan ilki yüklemin konunun her bir ferdine sürekli olarak yüklenmesidir. İkincisi yüklemin bunların tamamından sürekli olarak olumsuzlanmasıdır. Üçüncüsü ise yüklemin konunun fertlerinin bir kısmına sürekli olarak yüklenmesi ve diğer kısmından sürekli olarak olumsuzlanmasıdır. Tıpkı örnekteki maddede olduğu gibi. Zira cismin fertlerinin bir kısmı sürekli olarak canlıdır, bir diğer kısmı ise sürekli olarak canlı değildir.

[٤٠٥] ونقيض الممكنة الخاصة المفهوم المردد بين الضرورية المخالفة والضرورية الموافقة. فنقيض قولنا: «بالإمكان الخاص كل (ج) (ب)» «بعض (ج) ليس (ب) بالضرورة أو بعض (ج) (ب) بالضرورة»، ونقيض قولنا: «بالإمكان الخاص لا شيء من (ج) (ب)» «بعض (ج) (ب) بالضرورة أو بعض (ج) ليس (ب) بالضرورة».

٥ [٤٠٦] ولا فرق في الحقيقة بين الموجبة الوجودية اللادائمة وبين سالبتها، وكذلك بين الموجبة الممكنة الخاصة وبين سالبتها لما عرفته في الموجهات.

[المركبات الجزئية]

[٤٠٧] وإن كانت القضية المركبة **جزئية** فلا يكفي في نقيضها المفهوم المردد بين نقيضي بسيطيها؛ لأن القضية المركبة الجزئية موجبة كانت أو سالبة مع نقيضي كل ١٠ واحد[1] من بسيطيها تجتمع على الكذب في كل مادة يكون الموضوع فيها أعم من المحمول. فإنه يكذب قولنا: «بعض الجسم حيوان لا دائما» لكذب قيد اللادوام؛ لأن البعض من الجسم الذي هو حيوان فهو حيوان دائما. ويكذب أيضا قولنا: «كل جسم حيوان دائما»، و«لا شيء من الجسم بحيوان دائما» اللذان هما نقيضا بسيطيها.

[٤٠٨] بل نقيض القضية الجزئية المركبة موجبة كانت أو سالبة أن تردد ١٥ بالنسبة إلى كل واحد واحد من أفراد الموضوع فيقال: «كل واحد واحد من أفراد الموضوع لا يخلو عن نسبة المحمول إليه بالإيجاب أو السلب بإحدى جهتي نقيضي بسيطيها». فيقال في نقيض ما ذكرناه: «كل واحد واحد من أفراد الجسم إما محمول عليه الحيوان دائما أو مسلوب عنه الحيوان /[٤٢و] دائما». ويدخل في هذه القضية أمور ثلاثة: أحدها أن يكون المحمول صادقا على كل أفراد الموضوع ٢٠ دائما، والثاني أن يكون مسلوبا عن كلها دائما، والثالث أن يكون صادقا على بعض الأفراد دائما ومسلوب عن البعض الآخر دائما كما في هذه المادة، فإن بعض أفراد الجسم حيوان دائما والبعض الآخر ليس بحيوان دائما.

---

١ ج – واحد

[409] Diğer tikel bileşik modal önermelerin çelişikleri de bu kıyasa göredir. Dilersen “Bunlardan her birinin çelişiği bu üç şey arasında mütereddiddir.” diyebilirsin.

[410] İlk dönem alimleri, tümel bileşik modal önermenin çelişiği ile tikel bileşik modal önermenin çelişiği arasındaki farka dikkat etmediler. Aradaki bu farkı fark eden kişi muhakkik imam **Zeynüddin Keşşî**’dir[1] (ö. 666/1268) (Allah rahmet eylesin) ve bu farkı *Hadâik* isimli kitabında ve diğer eserlerinde açıkladı.

[411] Bileşik modal önermelerin çelişiklerinde, basitlerinin çelişiklerinden belirli birinin yeterli olduğu zannedilmesin. Çünkü hangi parçası olursa olsun çelişiğinin doğru olması sebebiyle bileşik modal önerme yanlış olur. Çünkü bileşiklerin en geneli olan mümkine-i hâssa, [a] olumlu parçasının çelişiğinin yanlış olmasıyla yanlış olur, halbuki doğru olan olumsuz parçasının çelişiğidir. Çünkü “Her insan özel imkan ile canlıdır.” sözümüz, “Bazı insanlar zorunlu olarak canlı değildir.” sözümüzle beraber yanlıştır. Doğru olan ise “Bazı insanlar zorunlu olarak canlıdır.” sözümüzdür. Ve [mümkine-i hâssa] [b] olumsuz parçasının çelişiğinin yanlış olması ile yanlış olur, halbuki doğru olan da olumlu parçasının çelişiğidir. Çünkü “Her insan özel imkan ile taştır.” sözümüz, “Bazı insanlar zorunlu olarak taştır.” sözümüzle beraber yanlıştır. Doğru olan ise “Bazı insanlar zorunlu olarak taş değildir.” sözümüzdür.

[412] Bu anlatılandan hareketle, geriye kalan bileşik modal önermelerden her birinin, iki parçasından her birinin çelişiğiyle aynı anda yanlış olabildikleri, halbuki doğru olanın diğer parçanın çelişiği olduğu bilinir.

[Şartlıların Çelişikleri]

[413] Şartlı önermelere gelince, bitişik şartlı tümel olumlu önermenin çelişiği, bitişik şartlı tikel olumsuz önermedir. Bitişik şartlı tümel olumsuz önermenin çelişiği ise bitişik şartlı tikel olumlu önermedir. Ayrışık şartlı iki tümel [tümel olumlu ve tümel olumsuz] önermenin çelişikleri de böyledir. Kısacası şartlı önermenin çelişiği, önermeden nitelik ve nicelik olarak farklı olan, cins ve tür olarak ise onunla uyumlu olan önermedir. Cins ile bitişik veya ayrışık olmayı, tür ile de lüzûm (gerektirme), inâd (dışlama) ve ittifâkı (rastlantısallık) kastediyoruz.

---

1 Abdurrahman b. Muhammed el-Keşşî Zeynüddin, Fahreddin Râzî’nin öğrencilerinden biridir. *Ta'dîlu'l-mi'yâr şerhu Tenzîli'l-efkâr fi'l-mantık* ve *Hadâiku'l-hakaik fi'l-mantık ve't-tabiî ve'l-ilâhî* gibi eserleri bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, thk. Kilisli Rifat Bilge - İbnülemin Mahmud Kemal İnal - Avni Aktuç, İstanbul, 1951, c. 1, s. 524.

[٤٠٩] وعلى هذا القياس نقائض سائر المركبات الجزئية، وإن شئت قلت: نقيضها المفهوم المردد بين هذه الأمور الثلاثة.

[٤١٠] والقدماء ما تنبهوا الفرق بين نقيض القضية المركبة الكلية وبين نقيض المركبة الجزئية، وإنما تنبه لهذا الفرق الإمام المحقق **زين الدين الكشي**[١] رحمه الله، وبيّنه في كتابه المسمى **بالحدائق** وغيره من كتبه.[٢]

[٤١١] ولا يتوهم أنه يكفي في نقيض القضية المركبة أحد نقيضي بسيطيها على التعيين[٣] لكذبها بصدق نقيض أي جزء كان؛ لأن الممكنة الخاصة التي هي أعم المركبات تكذب [ا] مع كذب نقيض الجزء الإيجابي والصادق نقيض الجزء السلبي لكذب قولنا: «بالإمكان الخاص كل إنسان حيوان» مع قولنا: «بعض الإنسان ليس بحيوان بالضرورة»، والصادق قولنا: «بعض الإنسان حيوان بالضرورة». [ب] ومع كذب نقيض الجزء السلبي والصادق نقيض الجزء الإيجابي لكذب قولنا: «بالإمكان الخاص كل إنسان حجر» مع كذب قولنا: «بعض الإنسان حجر بالضرورة» والصادق قولنا: «بعض الإنسان ليس بحجر بالضرورة».

[٤١٢] وعلم من ذلك اجتماع كل واحدة من البواقي مع نقيض كل واحد من جزأيها على الكذب عندما يكون الصادق نقيض الجزء الآخر.

[نقائض الشرطيات]

[٤١٣] وأما الشرطية فنقيض الموجبة الكلية من المتصلة السالبةُ الجزئية المتصلة، ونقيض السالبة الكلية منها المتصلة[٤] الموجبة الجزئية، وكذلك القول في نقيضي المنفصلتين الكليتين. فالحاصل أن نقيض الشرطية ما يخالفها في الكم والكيف ويوافقها في الجنس والنوع، وعنينا بالجنس الاتصال والانفصال، وبالنوع اللزوم والعناد والاتفاق.

---

١ عبد الرحمن بن محمد الكشي زين الدين من تلاميذ فخر الدين الرازي. من تصانيفه تعديل المعيار شرح تنزيل الأفكار في المنطق، حدائق الحقائق في المنطق والطبيعي والإلهي. انظر: هدية العارفين لاسماعيل باشا، استنبول ١٩٥١، ج. ١، ص. ٥٢٤.
٢ انظر: زين الدين الكشي، حدائق الحقائق، مكتبة الكوبرولي، فاضل أحمد باشا، ٨٦٤، و. ٤٤ظ-٤٧ظ.
٣ ج ف: المعين
٤ ج – منها المتصلة

[414] Şunu da bilmen gerekir: Bir önerme bir başka önermenin çelişiği ise diğer önerme de onun çelişiğidir. Çünkü iki önerme arasındaki çelişki karşılıklı olarak vuku bulur.

İki: Düz Döndürme (el-Aksü'l-Müstevî)

5 [415] Düz döndürme, önermenin taraflarından her birinin, nitelik ve yalnızca doğru olmak hususları aynı kalacak şekilde diğer taraf ile değiştirilmesidir. Döndürme (sonucu elde edilen) önermenin, yanlışlık hususunda asıl önerme ile aynı olması zorunlu değildir. Çünkü döndürme, önermenin lâzımıdır ve bildiğin üzere yanlışın doğruyu
10 gerektirmesi caizdir. Zira bundan, daha önce zikrettiğimiz, doğrunun yanlışı gerektirmesi imkansızlığı gerekmez. Çünkü lâzımın doğru olması, melzûmun doğru olmasını gerektirmez. Yine melzûmun yanlış olması da lâzımın yanlış olmasını gerektirmez. Bunun nedeni ise lâzımın daha genel olabilmesidir. Dolayısıyla melzûmun yanlış ve doğru olması gerekir.

15 **[Yüklemli Önermelerde Düz Döndürme]**

[416] Bunu öğrendiğinde deriz ki: Önermeler ya olumsuz olur ya da olumlu olur. Her iki takdirde de önermeler ya tümeldir ya da tikeldir. Dolayısıyla burada sadece dört kısım vardır.

[Tümel Olumsuzlar]

20 [417] Birinci kısım tümel olumsuz önermelerdir. Bunlardan yedisi yani iki vaktiyye, iki vücûdiyye [vücûdiyye-i lâ-zarûra ve vücûdiyye-i lâ-dâime], iki mümkine [mümkine-i âmme ve mümkine-i hâssa] ve mutlaka-i âmme döndürülmez. Çünkü vaktiyye önerme bunların en özelidir (*ehass*) ve döndürülmez. En özelinin döndürülememesi, diğerlerinin de döndürüle-
25 memesini gerektirir.

[418] Vaktiyyenin bunların en özeli olduğunu daha önce öğrenmiştin. Döndürülememe sebebine gelince, "Hiçbir Ay, kendisi ile Güneş arasındaki dördün zamanında zorunlu olarak tutulan değildir, sürekli olarak değil." sözümüz doğru iken "Bazı tutulanlar, genel imkan ile Ay değildir." sözümüz
30 -ki bu en genel kiptir- yanlıştır. Çünkü tutulan her şey zorunlu olarak Ay'dır.

[٤١٤] ويجب أن تعلم أن كل قضية تكون نقيضا لقضية أخرى فإن تلك القضية أيضا تكون نقيضا لها؛ لأن التناقض بين القضيتين إنما يتحقق /[٤٢ظ] من الطرفين.

الثاني العكس المستوي

[٤١٥] وهو عبارة عن تبديل كل واحد من طرفي القضية بعين الآخر مع موافقته إياها في الكيف والصدق فقط. ولا يجب موافقته إياها في الكذب؛ لأن العكس لازم القضية، واستلزام الكاذب للصادق جائز لما عرفت؛ إذ لا يلزم منه المحال الذي ذكرناه من استلزام الصادق للكاذب؛ لأن صدق اللازم لا يوجب صدق الملزوم، ولا كذب الملزوم كذب اللازم لجواز أن يكون اللازم أعم، فيلزم[١] كذب الملزوم وصدقه.

[العكس المستوي في الحملية]

[٤١٦] إذا عرفت هذا فنقول: القضايا إما أن تكون سوالب أو موجبات، وعلى كل واحد من التقديرين فهي إما كليات أو جزئيات، فهذه أربعة أقسام لا مزيد عليها.

[السوالب الكلية]

[٤١٧] أما القسم الأول وهو أن تكون سوالب كلية [ا] فسبع منها وهي الوقتيتان والوجوديتان والممكنتان والمطلقة العامة لا تنعكس؛ لأن الوقتية أخصها، وهي لا تنعكس. ويلزم من عدم انعكاسها عدم انعكاس البواقي.

[٤١٨] أما أن الوقتية أخصها فقد عرفتها. وأما أنها لا تنعكس فلأنه يصدق قولنا: «بالضرورة لا شيء من القمر بمنخسف وقت التربيع بينه وبين الشمس لا دائما» مع كذب قولنا: «بعض المنخسف ليس بقمر بالإمكان العام» الذي هو أعم الجهات؛ لأن كل منخسف فهو قمر بالضرورة.

---

١ ا: فلزم.

[419] Vaktiyyenin döndürülemiyor olmasından ötürü diğerlerinin de döndürülemiyor olmasının nedeni şudur: Şayet diğerlerinden herhangi biri döndürülseydi, şu şekilde bir kıyas kurulamazdı: Vaktiyye doğru olduğunda daima döndürülebilen şu önerme de doğru olur. Çünkü vaktiyye bu önermeden daha özeldir. Bu önerme ne zaman doğru olursa, döndürmesi de doğru olur. Sonuç: Ne zaman vaktiyye doğru olursa, bu önermenin döndürmesi de doğru olur. Genel olanın döndürmesi özel olanın da döndürülmesini gerektirdiğinde, ters döndürme ile özel olanın döndürülemiyor oluşu genel olanın da döndürülemiyor olmasını gerektirir.

[420] Geriye kalan altı modal önerme ise kendindeki aynı kip ve nicelikle döndürülür. Ancak iki hâssadaki [meşruta-i hâssa ve örfiyye-i hâssa] süreksizlik, yalnızca fertlerin bir kısmına dönük olur.

[421] **Zarûriyye**nin böyle olma nedeni ise şudur: "Hiçbir C, zorunlu olarak B değildir." doğru olduğunda, "Hiçbir B, zorunlu olarak C değildir." önermesi de zorunlu olarak doğru olmalıdır. Aksi takdirde önermenin hem kendisi hem de çelişiği yani "Bazı B'ler, genel imkan ile C'dir." önermesi doğru olurdu. Bu durum, hem o önermenin çelişiğinin lâzımının yani "Bazı B'ler, en az bir kere C'dir." önermesinin, hem de o önermenin kendisinin birlikte doğru olmasını gerektirir. Çünkü melzûmun bir şey ile beraber doğru olması, lâzımının da o şeyle doğru olmasını gerektirir. Durum böyle olunca, "Bazı B'ler, en az bir kere C'dir." önermesinin, "Hiçbir C, zorunlu olarak B değildir." sözümüzle beraber doğru olması gerekir. Ancak bu iki önermenin birlikte doğru olması imkansızdır. Çünkü bu iki önerme doğru olsaydı, bu ikisinden şu kıyas kurulmazdı: "Bazı B'ler, en az bir kere C'dir.", "Hiçbir C, zorunlu olarak B değildir." Sonuç: "Bazı B'ler, zorunlu olarak B değildir." Bu ise imkansızdır. Yukarıdaki iki önermenin bilfiil doğru olması, bu muhalin doğru olmasını gerektirdiğine göre bu önermelerin bilfiil doğruluğunun mümkün olması da bu muhalin mümkün olmasını gerektirir. Çünkü melzûmun imkanı, lâzımın da imkanını gerektirir. Ancak muhalin imkanı da muhaldir. Dolayısıyla bu iki önermenin bilfiil doğru olabilmesi de muhaldir. Bunun nedeni lâzımın imkansızlığının, melzûmun da imkansızlığını gerektirmesidir. Neticede döndürülen önermenin çelişiğinin asıl önerme ile beraber doğru olmasının muhal olduğu ve yine önermenin döndürmesinin asıl önerme ile beraber doğru olmasının zorunlu olduğu ortaya çıktı. Nitekim matlup da budur.

[422] Bu burhân ile tümel olan dâimenin zârûrîyyeden ayrılmadığına da şu şekilde delil getirilebilir: "Hiçbir C, sürekli olarak B değildir." doğru olduğunda,

[٤١٩] وأما أنه يلزم من عدم انعكاسها عدم انعكاس البواقي فلأن شيئا من البواقي لو انعكس لا ينتظم قياس هكذا: كلما صدقت الوقتية صدقت تلك القضية المنعكسة لكونها أخص منها، وكلما صدقت تلك القضية صدق عكسها، ينتج: كلما صدقت الوقتية صدق عكسها. وإذا كان انعكاس العام مستلزما لانعكاس الخاص كان عدم انعكاس الخاص مستلزما لعدم انعكاس العام بحكم عكس النقيض. ٥

[٤٢٠] [ب] وأما الست الباقية فكل واحدة منها تنعكس كنفسها في الكم والجهة؛ لكن اللادوام في الخاصتين يكون عائدا إلى بعض الأفراد فقط.

[٤٢١] [١] أما **الضرورية** فلأنه إذا صدق: «بالضرورة لا شيء من (ج) (ب)» وجب أن يصدق: «بالضرورة لا شيء من (ب) (ج)»، وإلا لصدق نقيضه مع الأصل وهو قولنا: «بالإمكان العام بعض (ب) (ج)»، /[٤٣و] ويستلزم صدق لازمه مع ١٠ الأصل وهو صدق إمكان «بعض (ب) (ج) بالفعل»؛ لأن صدق الملزوم مع الشيء يستلزم صدق لازمه معه. وإذا كان كذلك أمكن أن يصدق: «بعض (ب) (ج) بالفعل» مع قولنا: «لا شيء من (ج) (ب) بالضرورة»؛ لكن إمكان صدق هاتين القضيتين محال؛ لأنهما لو صدقتا لا ينتظم منهما قياس هكذا: بعض (ب) (ج) بالفعل، ولا شيء من (ج) (ب) بالضرورة، وينتج قولنا: بعض (ب) ليس (ب) بالضرورة، وإنه ١٥ محال. وإذا كان صدقهما بالفعل ملزوما لصدق هذا المحال كان إمكان صدقهما بالفعل ملزوما لإمكان هذا المحال؛ لأن إمكان الملزوم ملزوم لإمكان اللازم؛ لكن إمكان المحال أيضا محال، فإمكان صدقهما بالفعل أيضا يكون محالا لاستلزام استحالة اللازم استحالة الملزوم، فصدق نقيض العكس مع الأصل محال، فصدق[١] العكس معه واجب، وهو المطلوب. ٢٠

[٤٢٢] ويمكن أن يبرهن بهذا البرهان على أن الدائمة الكلية لا تنفك عن الضرورية هكذا: إذا صدق: «دائما لا شيء من (ج) (ب)» وجب أن يصدق:

---

١ ف: لصدق

"Hiçbir C, zorunlu olarak B değildir." önermesinin de doğru olması zorunludur. Aksi takdirde bunun çelişiği olan "Bazı C'ler, genel imkan ile B'dir." önermesi, "Hiçbir C, sürekli olarak B değildir." önermesi ile beraber doğru olurdu. Bu da "Bazı C'ler, en az bir kere B'dir." önermesinin, "Hiçbir C, sürekli olarak B değildir." önermesi ile beraber doğruluğunun mümkün olmasını gerektirir. Bu durumda iki çelişiğin beraber doğru olabilmesi gerekir ki bu zorunlu olarak muhaldir. İşte "Her C, sürekli olarak B'dir." sözümüzün, "Her C, zorunlu olarak B'dir." sözümüzden ayrılamayışını bu şekilde açıklarız.

[423] İlk dönem alimleri olumsuz zarûriyye önermenin kendisi gibi döndürüldüğüne iki şekilde delil getirmişlerdir:

[424] Bunların ilki şudur: "Hiçbir C, zorunlu olarak, B değildir." önermesi doğru olduğunda, "Hiçbir B, zorunlu olarak C değildir." önermesinin de doğru olması gerekir. Aksi takdirde çelişiği olan "Bazı B'ler, genel imkan ile C'dir." önermesi doğru olurdu. Bu doğru olduğunda, bu önermeyi küçük öncül ve asıl önermeyi de büyük öncül yaparız. Böylece küçük öncülü mümkine, büyük öncülü ise zarûriyye olan ve "Bazı B'ler, zorunlu olarak B değildir." sonucunu veren birinci şekilden bir kıyas kurmuş oluruz. Ancak bu imkansızdır.

[425] İkincisi ise şudur: "Hiçbir C, zorunlu olarak B değildir." sözümüzün anlamı, C ve B'nin hiçbir zâtta asla bir araya gelemeyeceğidir. Bu da "Hiçbir B, zorunlu olarak C değildir." sözümüzün doğru olmasını gerektirir. Çünkü iki şey arasındaki münâfât karşılıklı olarak vuku bulur. B'nin C ile birlikte olması imkansız olduğunda, aynı şekilde C'nin de B ile birlikte olması imkansız olur. Dolayısıyla bizim zarûriyye önerme hakkında söylediklerimiz doğru olmuş olur.

[426] Bu [ikinci] delil, **İmam**'ın *Mülahhas*'ta yer verdiği delildir. **İmam**, bunun erken dönem filozoflarının zikrettiği delilden daha açık olduğunu iddia etmiştir.[1] Halbuki her iki delil de zayıftır.

[427] İlkinin zayıf olma nedeni şudur: Zikrettikleri delil, şayet mümkine bir küçük öncül ve zarûriyye bir büyük öncülden oluşan kıyas birinci şekilden sonuç verseydi geçerli olurdu. Ancak bu memnudur. Bu kıyasın sonuç vermesinin zorunlu olmadığını muhtelitât konusunda inceleyeceğiz.

---

1 Fahreddin Râzî, *Mantıku'l-Mülahhas*, s. 193.

«بالضرورة لا شيء من (ج) (ب)»، وإلا لصدق نقيضه وهو قولنا: «بالإمكان العام بعض (ج) (ب)» مع قولنا: «دائما لا شيء من (ج) (ب)»، وهو يستلزم إمكان صدق قولنا: «بعض (ج) (ب) بالفعل» مع قولنا: «لا شيء من (ج) (ب) دائما»، فيلزم إمكان اجتماع صدق النقيضين، وإنه محال بالضرورة. وهكذا نبين استحالة انفكاك
٥ قولنا: «دائما كل (ج) (ب)» عن قولنا: «بالضرورة كل (ج) (ب)».

[٤٢٣] واحتج القدماء على انعكاس السالبة الضرورية كنفسها بوجهين:

[٤٢٤] أحدهما أنه إذا صدق: «بالضرورة لا شيء من (ج) (ب)» وجب أن يصدق: «بالضرورة لا شيء من (ب) (ج)» وإلا لصدق نقيضه وهو قولنا: «بعض (ب) (ج) بالإمكان العام»، ولو صدق ذلك لجعلناه صغرى وأصل القضية كبرى
١٠ لينتظم منهما قياسا من الشكل الأول من صغرى ممكنة وكبرى ضرورية منتج لقولنا: «بعض (ب) ليس (ب) بالضرورة»، وإنه محال.

[٤٢٥] وثانيهما أن معنى قولنا: «بالضرورة لا شيء من (ج) (ب)» أن الجيم والباء يستحيل اجتماعهما في شيء ما من الذوات أصلا، وذلك يستلزم صدق قولنا: «بالضرورة /[٤٣ظ] لا شيء من (ب) (ج)»؛ لأن المنافاة بين الأمرين إنما
١٥ يتحقق من الطرفين،[١] فلما امتنع اجتماع الباء مع الجيم امتنع أيضا اجتماع الجيم مع الباء، فيصدق ما ادعيناه من القضية الضرورية.

[٤٢٦] وهذا الوجه ذكره **الإمام** في الملخص، وزعم أنه أجلى من الدلالة[٢] التي ذكرها القدماء،[٣] وكل واحد منهما ضعيف:

[٤٢٧] أما الأول فلأن ما ذكره إنما يتمشى إن لو كان القياس المركب من
٢٠ الصغرى الممكنة مع الكبرى الضرورية منتجا في الشكل الأول، وهو ممنوع، وسنحقق عدم وجوب إنتاجه في المختلطات.

---

١ ب: جانبين.
٢ ب: أنه أجلى الأدلة
٣ انظر: فخر الدين الرازي، الملخص، ص. ١٩٣.

[428] İkicinin zayıf olma nedenine gelince: Biz “Hiçbir C, zorunlu olarak B değildir.” sözümüzün anlamının zikrettiğiniz şey olduğunu, yani B ve C’nin herhangi bir zâtta bir araya gelmesinin imkansızlığı olduğunu kabul etmiyoruz. Bilakis anlamı C’nin zâtının B’nin vasfı ile bir araya gelmesinin imkansız olduğudur. Halbuki döndürülmüş önermede istenen B’nin zâtının C’nin vasfı ile bir araya gelmesinin imkansızlığıdır. Bu iki anlam birbirinden farklıdır ve birbirini de gerektirmez. Zira B’nin zâtı ile C’nin vasfı arasındaki münâfâttan, C’nin zâtı ile B’nin vasfı arasında bir münâfât gerekmez. Bir diğer ifade ile ilkinde kasıt, B ve C’nin, C’nin zâtında bir araya gelmesinin imkansız olduğu iken döndürmesinde bu ikisinin B’nin zâtında bir araya gelmelerinin imkansız olduğudur. Bu mefhumların her biri diğerinden farklıdır ve biri diğerini gerektirmez.

[429] **Meşrûta-i âmme**nin kendisi gibi döndürülmesine gelince: “Hiçbir C, C olduğu müddetçe zorunlu olarak B değildir.” önermesi doğru olduğunda, “Hiçbir B, B olduğu müddetçe zorunlu olarak C değildir.” önermesinin de doğru olması gerekir. Aksi takdirde çelişiği olan “Bazı B’ler, zamansal imkan ile yani belirli bir vakitteki imkan ile C’dir.” önermesi, asıl önerme ile beraber doğru olurdu. Bu ise “Bazı B’ler, B olduğu sırada en az bir kere C’dir.” önermesinin asıl önerme ile beraber doğru olmasını gerektirir. Çünkü bildiğin üzere melzûmun bir şey ile beraber doğru olması, lâzımın da aynı şeyle doğru olmasını gerektirir. Fakat “Bazı B’ler, B olduğu sırada en az bir kere C’dir.” önermesinin asıl önerme ile beraber doğru olması imkansızdır. Çünkü eğer bu mümkün olsaydı, muhalin doğru olması da mümkün olurdu. Çünkü ikisinin bilfiil doğru olması “Bazı B’ler, B olduğu sırada B değildir.” sözümüzü gerektirir. İkisinin doğru olmasının imkanı, bu imkansızı gerektirir. Çünkü melzûmun imkanı lâzımın da imkanını gerektirir. Halbuki muhalin imkanı da muhaldir. Böylece döndürülmüş önermenin çelişiğinin doğru olması imkansızdır. Dolayısıyla döndürülmüş önerme doğrudur. Nitekim matlup da budur.

[430] Bu matlup başka bir yolla da açıklanabilir. Bu yol şudur: “Hiçbir C, C olduğu müddetçe zorunlu olarak B değildir.” doğru olduğunda, C olmak ile vasıflanan zâtlarda, bu zâtlar C olmak ile vasıflandığı müddetçe B’nin husûle gelmesinin imkansız olması gerekir. Bu da C’nin B’nin vasfına münâfî olmasını gerektirir. İki şey arasındaki münâfât karşılıklı gerçekleşir. Buna göre B’nin vasfının da C’nin vasfına münâfî olması gerekir. Durum böyle olunca B olmakla vasıflanmış her zâtta, o zâtlar B olmakla vasıflandıkları müddetçe C’nin husûle gelmesi imkansız olur.

[٤٢٨] وأما الثاني فإنا لا نسلم أن معنى قولنا: «بالضرورة لا شيء من (ج) (ب)» ما ذكرتموه، وهو استحالة اجتماعهما في شيء ما من الذوات؛ بل معناه استحالة اجتماع ذات الجيم مع وصف الباء، والمطلوب في العكس استحالة اجتماع ذات الباء مع وصف الجيم، وأحدهما غير الآخر وغير ملزوم له؛ إذ لا يلزم من المنافاة ٥ بين ذات الجيم ووصف الباء المنافاةُ بين ذات الباء ووصف الجيم، وذلك ظاهر. أو نقول: معناه استحالة اجتماعهما في ذات الجيم، والمطلوب في العكس استحالة اجتماعهما في ذات الباء، ومفهوم أحدهما غير مفهوم الآخر، ولا يستلزم شيء منهما الآخر.

[٤٢٩] [٢] وأما **المشروطة العامة** فلأنه إذا صدق: «بالضرورة لا شيء من (ج) ١٠ (ب) ما دام (ج)» وجب أن يصدق: «بالضرورة لا شيء من (ب) (ج) ما دام (ب)»، وإلا لصدق نقيضه وهو «بالإمكان الحيني بعض (ب) (ج)» مع أصل القضية، واستلزم ذلك صدق إمكان: «بعض (ب) (ج) بالفعل حين هو (ب)» مع الأصل لما عرفت أن صدق الملزوم مع الشيء ملزوم لصدق اللازم مع ذلك الشيء؛ لكن لا يمكن أن يصدق: «بعض (ب) (ج) بالفعل حين هو (ب)» مع الأصل؛ لأنه لو ١٥ أمكن ذلك لأمكن صدق المحال؛ لأن صدقهما بالفعل ملزوم لقولنا: «بعض (ب) ليس (ب) حين هو (ب)»، فإمكان صدقهما يستلزم إمكان هذا المحال؛ لأن إمكان الملزوم ملزوم لإمكان اللازم؛ لكن إمكان المحال محال أيضا. فصدق نقيض العكس محال، فالعكس حق وهو المطلوب.

[٤٣٠] ويمكن بيان هذا المطلوب بوجه آخر وهو أن يقال: إذا صدق: «بالضرورة ٢٠ لا شيء من (ج) (ب) ما دام (ج)» لزم امتناع /[٤٤و] حصول الباء لكل ذات اتصفت بالجيمية ما دام موصوفا بها، وذلك يستلزم كون الجيم منافيا لوصف الباء. والمنافاة بين الأمرين إنما يتحقق من الجانبين. فوجب أن يكون وصف الباء أيضا منافيا لوصف الجيم. وإذا كان كذلك امتنع حصول الجيم لكل ذات اتصفت بالبائية ما دام موصوفا[١] بها

١ ب: ما دامت موصوفا

Çünkü C olmaya münâfî bir şeyle, yani B olmakla vasıflanmışlardır. Bu da "Hiçbir B, B olduğu müddetçe zorunlu olarak C değildir." sözümüzün doğru olmasını gerektirir. Nitekim matlup da budur.

[431] **Ancak bu yol makbul değildir**. Zira biz, C olmak ile vasıflandığı müddetçe C'nin zâtında B'nin husûle gelmesinin imkansızlığından C'nin mutlak anlamda B'ye münâfî olması gerektiğini kabul etmiyoruz. Bilakis bundan ötürü C'nin B'ye C'nin zâtında münâfî olması gerekir. Bu da B'nin C'ye yine bu zâtta münâfî olmasını gerektirir. Çünkü iki şey arasındaki münâfât karşılıklıdır. Fakat bundan B'nin C'ye, B'nin bilfiil yüklendiği zâtta münâfî olması gerekmez. Döndürmedeki kasıt da başka bir şey değil, tam olarak budur.

[432] Şöyle de ifade edebiliriz: "Hiçbir C, C olduğu müddetçe zorunlu olarak B değildir." sözümüzün doğruluğu, C'nin zâtı ile B'nin vasfı arasında, C'nin vasfının husûle geldiği tüm vakitlerde uzlaşmazlık bulunmasını gerektirir. Döndürmede ise matlup, B'nin zâtı ile C'nin vasfı arasında, B'nin vasfının husûle geldiği tüm zamanlarda münâfât bulunmasıdır. Bu iki mefhum birbirinden faklıdır ve biri diğerini gerektirmez.

[433] **Dâime** şu şekildedir: "Hiçbir C, sürekli olarak B değildir." önermesi doğru olduğunda, "Hiçbir B, sürekli olarak C değildir." önermesinin de doğru olması gerekir. Aksi takdirde çelişiği olan "Bazı B'ler, en az bir kere C'dir." önermesi doğru olurdu. Bu durumda da bu önerme, asıl önerme ile beraber "Bazı B'ler, sürekli olarak B değildir." sonucunu veren bir kıyas oluşturur. Ancak bu imkansızdır.

[434] Yahut [şöyle bir ispat yaparız]: Döndürülmüş önermenin çelişiğinin konusunun belirli bir şey olduğunu varsayarız; mesela bu D olsun. D en az bir kere C'dir ve aynı zamanda en az bir kere B'dir. Böylece "Kendisine en az bir kere C yüklenen şeylerin bazısına en az bir kere B olmak yüklenir." önermesi doğru olur. Halbuki bizde [doğru olan] "Kendisine en az bir kere C yüklenen hiçbir şeye sürekli olarak B olma yüklenmez" önermesi vardı. Bu iki çelişiğin aynı anda doğru olmasını gerektirir ki bu da muhaldir.

لتحقق المنافي للجيمية وهو اتصاف الذات بالبائية، وذلك يستلزم صدق قولنا: «بالضرورة لا شيء من (ب) (ج) ما دام (ب)»، وهو المطلوب.

[٤٣١] **وفي هذا الوجه نظر**؛ لأنا لا نسلم أن الباء إذا امتنع حصوله لذات الجيم ما دامت موصوفة بالجيمية لزم أن يكون الجيم منافيا للباء مطلقا؛ بل لزم منه أن يكون الجيم منافيا للباء في ذات الجيم، وذلك يقتضي أن يكون الباء منافيا للجيم في ذلك الذات؛ لأن المنافاة بين الأمرين إنما يتحقق من الجانبين؛ لكن لا يلزم من ذلك كون الباء منافيا للجيم في الذات التي صدق عليها أنها (ب) بالفعل، والمطلوب في العكس هو ذلك لا غير.

[٤٣٢] أو نقول: صدق قولنا: «بالضرورة لا شيء من (ج) (ب) ما دام (ج)» يقتضي المنافاة بين ذات الجيم ووصف الباء في جميع زمان حصول وصف الجيم، والمطلوب في العكس المنافاة بين ذات الباء ووصف الجيم في جميع زمان[1] حصول وصف الباء، وأحد هذين المفهومين مغاير للآخر، وشيء منهما لا يستلزم الآخر أصلا.

[٤٣٣] [٣] وأما **الدائمة** فلأنه إذا صدق: «دائما لا شيء من (ج) (ب)» وجب أن يصدق: «دائما لا شيء من (ب) (ج)» وإلا لصدق نقيضه وهو قولنا: «بعض (ب) (ج) بالفعل»، وينتظم مع الأصل قياسا منتجا لقولنا: «بعض (ب) ليس (ب) دائما»، وإنه محال.

[٤٣٤] أو نفرض موضوع نقيض العكس شيئا معينا وليكن هو (د)، فـ(د) (ج) بالفعل وإنه (ب) بالفعل أيضا. فيصدق «بعض ما صدق عليه أنه (ج) بالفعل يصدق عليه أنه (ب) بالفعل»، وكان معنا «لا شيء مما يصدق عليه أنه (ج) بالفعل يصدق عليه أنه (ب) دائما»، فيلزم اجتماع صدق النقيضين، وإنه محال.

---

١ ج – زمان

[435] **Örfiyye-i âmme** şu şekildedir: "Hiçbir C, C olduğu müddetçe B değildir." sözümüz doğru olduğunda, "Hiçbir B, B olduğu müddetçe, C değildir." önermesinin de doğru olması gerekir. Aksi takdirde çelişiği olan "Bazı B'ler, B olduğu sırada en az bir kere C'dir." önermesi doğru olurdu. Bu önerme, asıl önermeye küçük öncül olur ve birinci şekilden şöyle bir kıyas kurulur: "Bazı B'ler, B olduğu sırada en az bir kere C'dir." ve "Hiçbir C, C olduğu müddetçe B değildir." Sonuç: "Bazı B'ler, B olduğu sırada B değildir." Ancak bu zorunlu olarak imkansızdır.

[436] Yahut şöyle deriz: "Bazı B'ler, B olduğu sırada C'dir." önermesi doğru olduğunda, B olduğu sırada kendisine C yüklenebilen ve aynı şekilde C olduğu sırada da kendisine B yüklenebilen bir şeyin var olması gerekir. Çünkü bu şeye iki vasıf aynı anda yüklenir. Bu durumda "Bazı C'ler, C olduğu sırada B'dir." önermesi doğru olur. Halbuki bizde [doğru olan] "Hiçbir C, C olduğu müddetçe B değildir." önermesiydi. Bu durumda iki çelişiğin aynı anda doğru olması gerekir ki bu da muhaldir.

[437] **İki hâssa** önermeye gelince, her biri âmmelerinin döndürüldüğü şeye döndürülür. Bu açıktır; zira iki hâssadan her biri kendi âmmesini gerektirir ve âmmeleri kendileri gibi döndürülür.

[438] Döndürülen önermenin fertlerinin bir kısmında [mülahaza edilen] süreksizlik kaydına gelince; çünkü "Bazı B'ler, en az bir kere C'dir." önermesi doğru olmasaydı, çelişiği olan "Hiçbir B, sürekli olarak C değildir." önermesi doğru olurdu. Bu da "Hiçbir C, sürekli olarak B değildir." şeklinde döndürülür. Halbuki asıldaki süreksizlik hükmüyle elimizde [doğru olan] "Her C, en az bir kere B'dir." önermesi vardı. Bu hulftür. Çünkü bizim iddia ettiğimiz mutlaka-i âmme tikel olumlunun çelişiği, asıl önermeden olumlu bir kısım ile yani "Her C en az bir kere B'dir." önermesi ile birlikte "Hiçbir C, sürekli olarak C değildir." sonucunu veren bir kıyas kurulur. Halbuki bu sonuç muhaldir. Böylece iki hâssa önermeden her birinin, fertlerinin bir kısmı süreksizlik kaydı ile kayıtlanmış âmmesine döndürüldüğü ortaya çıkmış olur.

[439] Süreksizlik kaydı fertlerin tamamında değil, ancak bir kısmında gerekli olur. Çünkü [a] meşrûta-i hâssa, tümel olumsuz meşrûta-i âmme ile tümel olumlu mutlaka-i âmmeden oluşur. Bunların ilki kendisi gibi döndürülür. İkinci ise mutlaka-i âmme tikel olumlu olarak döndürülür.

[٤٣٥] [٤] وأما **العرفية العامة** فلأنه إذا صدق: «لا شيء من (ج) (ب) ما دام (ج)» وجب أن يصدق: «لا شيء من (ب) (ج) ما دام (ب)»، وإلا لصدق نقيضه وهو «بعض (ب) (ج) بالفعل حين هو (ب)»، وصار صغرى لأصل القضية وانتظم /[٤٤ظ] منهما قياس في[1] الأول هكذا: بعض (ب) (ج) بالفعل حين هو (ب)، ولا شيء من (ج) (ب) ما دام (ج)، وأنتج: بعض (ب) ليس (ب) حين هو (ب)، وإنه محال بالضرورة. ٥

[٤٣٦] أو نقول: إذا صدق: «بعض (ب) (ج) حين هو (ب)» لا بد من وجود شيء معين يصدق عليه (ج) حين هو (ب)، فيصدق عليه (ب) حين هو (ج) لاجتماع صدق الوصفين عليه في وقت واحد، فيصدق: «بعض (ج) (ب) حين هو (ج)»، وكان معنا «لا شيء من (ج) (ب) ما دام (ج)»، فيلزم صدق النقيضين، وإنه محال. ١٠

[٤٣٧] [٥-٦] وأما **الخاصتان** فانعكاس كل واحدة منهما إلى ما ينعكس إليه عامتهما ظاهر[2] لاستلزام كل واحدة منهما عامتها، وانعكاس عامتها إلى نفسها.[3]

[٤٣٨] وأما قيد اللادوام في البعض فلأنه لو لا صدق قولنا: «بعض (ب) (ج) بالإطلاق العام» لصدق نقيضه وهو قولنا: «لا شيء من (ب) (ج) دائما»، وانعكس إلى قولنا: «لا شيء من (ج) (ب) دائما»، وقد كان معنا بحكم اللادوام في الأصل: «كل (ج) (ب) بالإطلاق العام»،[4] هذا خلف. ولأن نقيض ما ادعيناه من الموجبة الجزئية المطلقة العامة ينتظم مع الجزء الإيجابي من الأصل وهو قولنا: «كل (ج) (ب) بالإطلاق العام» قياس منتج لقولنا: «لا شيء من (ج) (ج) دائما»، وإنه محال. فظهر انعكاس كل واحدة من الخاصتين إلى عامتها مقيدة باللادوام في البعض. ١٥

[٤٣٩] وإنما لزم قيد اللادوام في البعض لا في الكل؛ لأن [ا] المشروطة الخاصة مركبة من سالبة مشروطة عامة كلية ومن موجبة مطلقة عامة كلية. والأولى تنعكس كنفسها والثانية تنعكس موجبة جزئية موجهة بالإطلاق العام. ٢٠

---

١ ج + الشكل
٢ ج: فظاهر
٣ ب: نفسها
٤ ج ف – العام

Bu iki önermeyi bir araya getirdiğimizde, süreksizlik kaydı sadece fertlerin bir kısmına dönük olur. Çünkü bu iki önermenin bir araya gelmesi ile zorunlu olarak "Hiçbir B, B olduğu müddetçe fertlerin bir kısmında dâimî olarak değil zorunlu olarak, C değildir." önermesi doğru olur. [b] Örfiyye-i hâssada da durum böyledir. Çünkü örfiyye-i hâssa, tümel olumsuz örfiyye-i âmme ve tümel olumlu mutlaka-i âmmeden oluşur. Örfiyye-i âmme ise kendisi gibi döndürülür. Tümel olumlu mutlaka-i âmme ise tikel olumlu mutlaka-i âmme olarak döndürülür. Bu ikisinin bir araya gelmesinden "Hiçbir B, fertlerin bir kısmında B olduğu müddetçe C değildir, sürekli olarak değil." önermesi meydana gelir.

[440] Bu iki önerme kendileri olarak, yani tüm fertlerine dönük bir süreksizlik kaydı ile kayıtlanmış âmmeleri olarak döndürülmez. Çünkü "Hiçbir yazı yazan, yazı yazan olduğu müddetçe hareketsiz değildir, sürekli olarak değil." önermesi, bu iki kipten her biri ile doğrudur. Ancak bu önermenin döndürmesi olarak "Hiçbir hareketsiz, hareketsiz olduğu müddetçe yazı yazan değildir, tüm fertlerinde sürekli olarak değil." önermesi doğru değildir. Çünkü mesela yeryüzü gibi bazı hareketsizlerden yazı yazma daimî olarak olumsuzlanır.

[Tikel Olumsuzlar]

[441] İkinci kısım ise tikel olumsuzdur. İki hâssa dışında bu önermeler döndürülmez.

[442] Tümel olumsuzlarının döndürülemediğine hükmettiğimiz yedi önermenin döndürülememesinin nedeni de zikrettiğimiz nakzdır. Zira zikrettiğimiz bu nakz, en genel modalite ile döndürmesinin yanlış olmasıyla birlikte tikel olarak da doğru olur.

[443] Geriye kalan dört kipin döndürülememe nedeni ise bunların en özeli olan zarûriyyenin döndürülememesidir. Çünkü "Bazı canlılar, zorunlu olarak insan değildir." doğru iken bunun döndürmesi genel imkan ile yanlıştır. Zira her insan zorunlu olarak canlıdır.

[444] Söz konusu yedi kipin en özel olanı ve yine bu dört kipin en özel olanı döndürülemeyince daha genel olanları da döndürülemez. Bunun nedeni, bildiğin üzere daha özel olanın döndürülememesinin, daha genel olanın da döndürülemiyor olmasını gerektirmesidir.

فإذا جمعنا هاتين القضيتين كان اللادوام عائدا إلى البعض فقط ضرورة أنه يصدق من اجتماعهما: «بالضرورة لا شيء من (ب) (ج) ما دام (ب) لا دائما في البعض». [ب] وكذلك الكلام في العرفية الخاصة؛ لأنها مركبة من سالبة عرفية عامة كلية ومن موجبة مطلقة عامة كلية. والعرفية العامة تنعكس كنفسها، والموجبة المطلقة العامة الكلية[١]
٥ موجبة جزئية مطلقة عامة. ويحصل من اجتماعهما: «لا شيء من (ب) (ج) ما دام (ب) لا دائما في البعض».

[٤٤٠] ولا تنعكس شيء من هاتين القضيتين إلى نفسها أي إلى عامتها مقيدة باللادوام العائد /[٤٥و] إلى كل الأفراد؛ لأنه يصدق: «لا شيء من الكاتب بساكن ما دام كاتبا لا دائما» بكل واحدة من هاتين الجهتين، ولا يصدق في عكسه: «لا شيء
١٠ من الساكن بكاتب ما دام ساكنا لا دائما» في الكل؛ لأن بعض الساكن كالأرض مثلا يسلب عنه الكتابة دائما.

[السوالب الجزئية]

[٤٤١] وأما القسم الثاني وهو أن تكون سوالب جزئية فغير الخاصتين منها لا تنعكس:

١٥ [٤٤٢] أما السبع التي حكمنا بعدم انعكاس سوالبها الكلية فلما ذكرناه من النقض ضرورة أن النقض المذكور يصدق جزئيا أيضا[٢] مع كذب العكس بأعم الجهات.

[٤٤٣] وأما الأربع الباقية فلأن الضرورية أخصها وهي لا تنعكس؛ لأنه يصدق: «بالضرورة بعض الحيوان ليس بإنسان» مع كذب عكسه بالإمكان العام؛ لأن كل
٢٠ إنسان فهو حيوان بالضرورة.

[٤٤٤] وإذا لم ينعكس أخص السبع المذكورة وأخص هذه الأربع لا ينعكس ما هو أعم منها لما عرفت أن عدم انعكاس الخاص ملزوم لعدم انعكاس العام.

---

١ ج – الكلية
٢ ج – أيضا

[445] İki hâssa ise kendisi ile kip ve nicelik olarak aynı olan önermeye döndürülür. Bunun iki delili vardır:

[446] Birincisi: “Bazı C’ler, C olduğu müddetçe B değildir, sürekli olarak değil.” önermesi doğru olduğunda, “Bazı B’ler, B olduğu müddetçe C değildir, sürekli olarak değil.” önermesinin de doğru olması gerekir. Çünkü biz C olan ama C olduğu sürece süreksizlik kaydı ile B olmayan fertlerin oluşturduğu kısmın D olduğunu varsayalım. Bu kısım [a] süreksizlik hükmü ile bilfiil B’dir ve [b] B olduğu müddetçe de C değildir. Aksi halde B olduğu bazı zamanlarda C olurken C olduğu bazı zamanlarda da B olurdu. Çünkü her iki vasıf da ona aynı anda yüklenmiştir. Halbuki C olduğu vakitlerin tamamında B değildi. Bu ise hulftür. [c] Yine en az bir kere C’dir. Bu ise açıktır. İşte D, zikrettiğimiz üç sıfatla vasıflandığında “Bazı B’ler, B olduğu müddetçe C değildir, sürekli olarak değil.” önermesi doğru olur. Zaten matlup da budur.

[447] İkincisi: Biz C olan ama C olduğu sürece süreksizlik kaydı ile B olmayan fertlerin oluşturduğu kısmın D olduğunu varsaydığımızda üç öncül doğru olur: Birinci öncül, “Her D, en az bir kere B’dir.” sözümüzdür. Çünkü asıl önerme süreksizlikle kayıtlanmıştır. İkinci öncül, “Her D, en az bir kere C’dir.” Bu açıktır. Üçüncü öncül, “Hiçbir D, C olduğu müddetçe B değildir.” sözümüzdür. Öte yandan [a] ilk öncülün doğru olması ile bir başka öncülün daha doğru olması gerekir: “Bazı B’ler, en az bir kere D’dir.” [b] Yine diğer iki öncülün doğru olması da bir başka öncülün daha doğru olmasını gerektirir: “Hiçbir D, B olduğu müddetçe C değildir, sürekli olarak değil.”

[448] Birinciye [yani ilk öncülün doğru olmasından söz konusu öncülün doğruluğunun gerekmesine] gelince, eğer bizim “Bazı D’ler, en az bir kere B’dir.” sözümüz doğru olmasaydı, onun çelişiği olan “Hiçbir B, sürekli olarak, D değildir.” sözümüzün doğru olması gerekirdi. Bu ise “Hiçbir D, sürekli olarak B değildir.” şeklinde döndürülür. Halbuki elimizde [doğru olan] “Her D, en az bir kere B’dir.” önermesi vardı. Bu hulftür. Ve çünkü “Hiçbir B, sürekli olarak D değildir.” sözümüz, “Her D, en az bir kere B’dir.” sözümüzle beraber “Hiçbir D, sürekli olarak D değildir.” sonucunu veren bir kıyas oluşturur. Ancak bu muhaldir.

[449] İkinciye [yani diğer iki öncülün doğru olmasından söz konusu öncülün doğruluğunun gerekmesine] gelince, eğer bizim “Hiçbir D, B olduğu müddetçe C değildir, sürekli olarak değil.” sözümüz doğru olmasaydı, bu durumda “Ya bazı D’ler sürekli olarak C değildir ya da bazı D’ler B olduğu sırada C’dir.” sözümüz doğru olurdu.

[٤٤٥] وأما الخاصتان فكل واحدة منهما تنعكس كنفسها في الكم والجهة، ويدل على ذلك وجهان:

[٤٤٦] الأول: إنه إذا صدق: «بعض (ج) ليس (ب) ما دام (ج) لا دائما» وجب أن يصدق: «بعض (ب) ليس (ج) ما دام (ب) لا دائما»؛ لأنا نفرض البعض الذي هو (ج)
٥ وليس (ب) ما دام (ج) لا دائما: (د). فهو [ا] (ب) بالفعل بحكم اللادوام، [ب] وليس (ج) ما دام (ب)، وإلا لكان (ج) في بعض أوقات كونه (ب) و(ب) في بعض أوقات كونه (ج) لصدق الوصفين عليه في وقت واحد، وكان ليس (ب) في جميع أوقات كونه (ج)، هذا خلف. [ج] و(ج) بالفعل وهو ظاهر. وإذا اتصف (د) بما ذكرناه من الصفات الثلاث صدق: «بعض (ب) ليس (ج) ما دام (ب) لا دائما»، وهو المطلوب.

١٠ [٤٤٧] الثاني: إنا إذا فرضنا البعض الذي هو (ج) وليس (ب) ما دام (ج) لا دائما: (د) صدقت ثلاث مقدمات: إحداها قولنا: «كل (د) (ب) بالإطلاق العام» لتقيد الأصل باللا دوام، والثانية «كل (د) (ج) بالإطلاق» وهو ظاهر، والثالثة قولنا: «لا شيء من (د) (ب) ما دام (ج)». ويلزم [ا] من صدق المقدمة الأولى صدق مقدمة أخرى وهي قولنا: «بعض (ب) (د) بالإطلاق»، [ب] ومن المقدمتين الأخريين
١٥ مقدمة أخرى وهي قولنا: «لا شيء من (د) (ج) ما دام (ب) لا دائما».

[٤٤٨] أما الأول فلأنه لو لا صدق /[٤٥ظ] قولنا: «بعض (ب) (د) بالإطلاق» حينئذ لصدق نقيضه وهو قولنا: «لا شيء من (ب) (د) دائما»، وانعكس إلى قولنا: «لا شيء من (د) (ب) دائما»، وكان معنا «كل (د) (ب) بالإطلاق»، هذا خلف. ولأن قولنا: «لا شيء من (ب) (د) دائما» ينتظم مع قولنا: «كل (د) (ب) بالإطلاق» قياسا
٢٠ منتجا لقولنا: «لا شيء من (د) (د) دائما»، وإنه محال.

[٤٤٩] وأما الثاني فلأنه لو لا صدق قولنا: «لا شيء من (د) (ج) ما دام (ب) لا دائما» حينئذ لصدق قولنا: «إما بعض (د) ليس (ج) دائما أو بعض (د) (ج) حين هو (ب)»،

Halbuki her ikisi de yanlıştır. İlkinin yanlış olmasının nedeni “Her D, en az bir kere C’dir.” sözümüzün doğru olmasıdır. İkincinin yanlış olmasının ispatı ise şudur: Eğer bu doğru olsaydı nefsü’l-emrde doğru olan “B olduğu sırada C olan her şey C olduğu sırada D’dir.” önermesi ile birlikte “Bazı D’ler C olduğu sırada B’dir.” sonucunu veren bir kıyas oluşturamazdı. Halbuki elimizde [doğru olan] “Hiçbir D C olduğu müddetçe, B değildir.” önermesi vardı. Bu ise hulftür.

[450] Bu iki önerme yani “Bazı B’ler, en az bir kere D’dir.” ve “Hiçbir D, B olduğu müddetçe C değildir, sürekli olarak değil.” önermeleri doğru olduğunda, bu ikisinden birinci şekilde bir kıyas oluşur ve “Bazı B’ler, B olduğu müddetçe C değildir, sürekli olarak değil.” sonucunu verir. Zaten matlup da budur.

[451] Meşrûta-i hâssanın meşrûta-i hâssa olarak döndürülmesini de bu şekilde açıklarız.

[Tümel ve Tikel Olumlular]

[452] Geriye kalan iki kısımdan birinde önermeler tümel olumlu, diğerinde ise tikel olumludur. Her ikisinin de hükmü aynıdır. Buna göre deriz ki: Olumlu önerme ister tümel ister tikel olsun, tümel olarak döndürülmez. Çünkü yüklem konudan daha genel olabilir ve “Her canlı cisimdir.” sözümüzde olduğu gibi daha özel olanın daha genel olanın tüm fertlerine yüklenmesi imkansızdır. Bilakis olumlu önerme tikel olarak döndürülür.

[453] Kiplere gelince: [a] Mutlaka-i âmme, iki vücûdiyye ve iki vaktiyye ister tümel ister tikel olsun tikel olumlu mutlaka-i âmme olarak döndürülür. Bunu mutlaka-i âmme üzerinden açıklayalım ve şöyle diyelim: “Her C ya da bazı C’ler, en az bir kere B’dir.” sözümüz doğru olduğunda “Bazı B’ler en az bir kere C’dir.” de doğru olur. Bu üç gerekçeden dolayı böyledir:

[454] Birincisi: Varsayımdır (*iftirâz*). Hem C hem de B olan bir zâtın D olduğunu varsayarız ve deriz ki: Şüphesiz D en az bir kere B ve en az bir kere C’dir. Bu durumda “En az bir kere B olan bazı şeyler en az bir kere C’dir.” sözümüz doğru olur. Zaten matlup da budur.

وكل واحد منهما باطل: أما الأول فلصدق قولنا: «كل (د) (ج) بالإطلاق»، وأما الثاني فلأنه لو صدق ذلك لا ينتظم مع المقدمة الصادقة في نفس الأمر وهي قولنا: «كل ما هو (ج) حين هو (ب) فهو (د) حين هو (ج)» قياسا منتجا لقولنا: «بعض (د) (ب) حين هو (ج)»،[1] وكان معنا «لا شيء من (د) (ب) ما دام (ج)»، ٥ هذا خلف.

[٤٥٠] وإذا صدقت هاتان المقدمتان أعني قولنا: «بعض (ب) (د) بالإطلاق العام» وقولنا: «لا شيء من (د) (ج) ما دام (ب) لا دائما» انتظم منهما قياس في الشكل الأول منتج لقولنا: «بعض (ب) ليس (ج) ما دام (ب) لا دائما»، وهو المطلوب.

[٤٥١] وهكذا نبين انعكاس المشروطة الخاصة إلى مشروطة خاصة.

١٠ **[الموجبات الكلية والجزئية]**

[٤٥٢] وأما القسمان الآخران وهما اللذان تكون القضايا موجبات كلية في أحدهما وموجبات جزئية في الآخر فحكمهما واحد، وذلك بأن نقول: الموجبة سواء كانت كلية أو جزئية لا تنعكس كلية لاحتمال أن يكون المحمول فيها أعم من الموضوع، وامتناع صدق الخاص على كل أفراد العام كما في قولنا: «كل حيوان ١٥ جسم»، بل تنعكس جزئية.

[٤٥٣] وأما في الجهة [ا] فالمطلقة العامة والوجوديتان والوقتيتان كلية كانت أو جزئية تنعكس موجبة جزئية مطلقة عامة. ولنبين ذلك في المطلقة العامة فنقول: إذا صدق: «كل (ج) أو بعضه (ب) بالفعل» وجب أن يصدق: «بعض (ب) (ج) بالإطلاق» لثلاثة أوجه:

٢٠ [٤٥٤] أحدها: الافتراض وهو أن نفرض الذات التي هي (ج) و(ب): (د)، ونقول: لا شك أن (د) يصدق عليه أنه (ب) بالفعل و(ج) بالفعل، فيصدق: «بعض ما يصدق عليه أنه (ب) بالفعل (ج) بالفعل»، وهو المطلوب.

---

١ ا: (ب)

[455] İkincisi: Döndürülen önermenin (*aks*) çelişiği doğru olsaydı, büyük öncül olan asılla beraber bir kıyas oluşturmazlardı. Oluşturamadıkları varsayılan bu kıyasın sonucu, eğer asıl tümel ise "Hiçbir C, sürekli olarak C değildir." önermesi, eğer tikel ise "Bazı C'ler, sürekli olarak C değildir." önermesidir. Nitekim ikisi de muhaldir.

[456] Üçüncüsü: Eğer döndürülmüş önermenin (*aks*) çelişiği doğru olsaydı, önermenin tümel olması durumunda aslın zıddı şeklinde, tikel olması durumunda ise aslın çelişiği şeklinde döndürülürdü. Dolayısıyla ya iki zıddın ya da iki çelişiğin birlikte doğru olması durumu ortaya çıkardı ki her ikisi de muhaldir.

[457] Mutlaka-i âmmenin mutlaka-i âmme olarak döndürüldüğü ortaya çıktığına göre kalan dört önermenin de mutlaka-i âmme olarak döndürülmesi gerekir. Bunun bir sebebi şudur: [a] Mutlaka-i âmme söz konusu önermelerden daha geneldir ve genel olan, bir şeye döndürüldüğünde özel olanın da o şeye döndürülmesi gerekir. Zira bunu gerektiren şöyle bir kıyas kurulur: Daha özel olan önerme doğru olduğunda, daha genel olan da doğru olur. Daha genel olan doğru olduğunda, onun döndürmesi de doğru olur. Ve bu kıyas şu sonucu verir: Özel olan önerme doğru olduğunda, daima daha genelin döndürmesi olan önerme de doğru olur. Bir diğer sebebi ise şudur: [b] Zikrettiğimiz bu üç vecih her dört önermede de geçerlidir.

[458] [b] Fiilî önermelerden geriye kalan altı önerme yani zarûriyye, dâime, iki âmme ve iki hâssa önerme ister tümel ister tikel olsun, hîniyye-i mutlaka olarak döndürülür. Ancak iki hâssa önerme süreksizlik kaydı ile hîniyye-i mutlaka olarak döndürülür.

[459] İlk dört önermeye hîniyye-i mutlakanın gerekmesine gelince, çünkü şayet döndürülmüş önermenin çelişiği olan örfiyye-i âmme doğru olsaydı, asıl önerme tümelse asıl önermenin zıddı, tikelse de çelişiği şeklinde döndürülürdü. Yahut da asıl önerme ile birinci şekilden bir kıyas oluştururdu. Ve bu kıyas, asıl önerme zarûriyye veya dâime ise bir şeyin kendisinden sürekli olarak olumsuzlanması şeklinde ve asıl önerme iki âmmeden biri ise de konunun zâtı ünvânî vasıf ile vasıflandığı müddetçe bir şeyin kendisinden olumsuzlanması şeklinde sonuç verirdi. Her iki takdirde de sonuç, asıl önerme tümelse tümel, tikelse de tikel olurdu. Bu ise muhaldir.

[٤٥٥] الثاني: لو صدق نقيض العكس /[٤٦و] لا ينتظم مع الأصل وهو كبرى قياسا منتجا لقولنا: «لا شيء من (ج) (ج) دائما» إن كان الأصل كليا، و«بعض (ج) ليس (ج) دائما» إن كان جزئيا، وكلاهما محال.

[٤٥٦] الثالث: لو صدق نقيض العكس لانعكس إلى المضاد للأصل إن كان كليا، وإلى المناقض له إن كان جزئيا، فيلزم إما صدق المتضادين أو النقيضين، وكل منهما محال. ٥

[٤٥٧] وإذا ثبت انعكاس المطلقة العامة إليها لزم انعكاس الأربع الباقية إليها: [ا] إما لأن الملطقة العامة أعم من كل واحدة منها،[١] والعام إذا انعكس إلى الشيء لزم انعكاس الخاص إليه لانتظام قياس موجب لذلك[٢] هكذا: كلما صدق الخاص صدق العام، وكلما صدق العام صدق العكس، وينتج: كلما صدق الخاص صدق العكس. [ب] وإما لأن ما ذكرناه من الوجوه الثلاثة تنتظم في كل واحدة من القضايا الأربع. ١٠

[٤٥٨] [ب] وأما الست الباقية من الفعليات وهي الضرورية والدائمة والعامتان والخاصتان كلية كانت أو جزئية فتنعكس حينية مطلقة مع تقيدها باللادوام في الخاصتين: ١٥

[٤٥٩] أما لزوم الحينية المطلقة للأربع الأولى فلأنه لو صدق نقيض العكس وهو العرفية العامة لانعكس إلى المضاد للأصل[٣] إن كان الأصل كليا، وإلى المناقض له إن كان جزئيا، أو انتظم معه[٤] قياسا منتجا في الشكل الأول سلب الشيء عن نفسه دائما إن كان الأصل ضروريا أو دائما، وما دام ذات الموضوع موصوفا بالوصف العنواني إن كان إحدى العامتين، وعلى كل تقدير يكون كليا إن كان الأصل كليا، وجزئيا إن كان جزئيا، وإنه محال. ٢٠

---

١ ب + فظاهر
٢ ب ف: كذلك
٣ ج: للعكس
٤ ج: مع الأصل

[460] Diğerleri ona kıyas edilebilsin diye bunu bir örnekle açıklayalım ve diyelim ki: “Her C ya da bazı C’ler, C olduğu müddetçe B’dir.” önermesi doğru olduğunda, “Bazı B’ler, B olduğu sırada C’dir.” önermesi de doğru olur. Aksi takdirde çelişiği olan “Hiçbir B, B olduğu müddetçe C değildir.” sözümüz doğru olurdu. Bu ise “Hiçbir C, C olduğu müddetçe B değildir.” önermesine döndürülür. Halbuki elimizde [doğru olan] “Her C ya da bazı C’ler, C olduğu müddetçe B’dir.” önermesi vardı. Bu durumda iki zıddın ya da iki çelişiğin birlikte doğru olması gerekir ki her ikisi de muhaldir. Yahut da söz konusu çelişik [matlubun çelişiği] asıl önerme ile bir kıyas oluşturur ve eğer asıl önerme tümel ise “Hiçbir C, C olduğu müddetçe C değildir.” şeklinde, eğer asıl önerme tikel ise de “Bazı C’ler, C olduğu müddetçe C değildir.” şeklinde sonuç verir. Her ikisi de muhaldir.

[461] İster tümel ister tikel olsun iki hâssa önermeye gelince, bunların hîniyye-i mutlaka olarak döndürüldüğü açıktır. Zira her iki önerme de kendi âmmesinin lâzımıdır, her ikisinin âmmesi de onların lâzımıdır ve bir şeyi gerektiren şeyi gerektiren zorunlu olarak o şeyi de gerektirir.

[462] Süreksizlik kaydına gelince, eğer iki hâssa önerme tümel ise her birinin âmmesine lâzım olan hîniyyenin yani “Bazı B’ler, B olduğu sırada C’dir.” sözümüzün konusunun belirli bir şey olduğunu varsayarız. Mesela bu D olsun. Deriz ki: “Hiçbir D, en az bir kere C değildir.” Aksi takdirde çelişiği olan “Bazı D’ler, sürekli olarak C’dir.” önermesi doğru olurdu. Bu bazı D’lerin belirli bir şey olduğunu varsayalım. Mesela T olsun. Bu durumda “Her T, sürekli olarak C’dir.” önermesi doğru olur. Asıl önermeyi iki parçasına ayırırız ve her bir parçayı “Her T, sürekli olarak C’dir.” önermesine ekleriz. Bunu şöyle yaparız: Öncelikle “Her T, sürekli olarak C’dir.” ve “Her C, C olduğu müddetçe B’dir.” deriz. Buradan “Her T, sürekli olarak B’dir.” önermesi gerekir. Sonra yine “Her T, sürekli olarak C’dir.” ve “Hiçbir C, en az bir kere B değildir.” deriz. Buradan “Hiçbir T, en az bir kere B değildir.” önermesi gerekir. Bu durumda iki zıddın doğru olması gerekir ki bu muhaldir. Bu muhal, “Bazı D’ler, sürekli olarak C’dir.” önermesinin doğruluğundan lâzım gelmiştir. Öyleyse bu önerme yanlış, “Hiçbir D, en az bir kere C değildir.” önermesi doğrudur. Dolayısıyla hîniyyenin süreksizlikle kayıtlanması gerekir ki zaten matlup da budur.

[٤٦٠] ولنوضح ذلك في مثال لتقاس عليه غيره فنقول: إذا صدق: «كل (ج) أو بعضه (ب) ما دام (ج)» صدق: «بعض (ب) (ج) حين هو (ب)» وإلا لصدق نقيضه وهو قولنا: «لا شيء من (ب) (ج) ما دام (ب)»، وينعكس إلى قولنا: «لا شيء من (ج) (ب) ما دام (ج)»، وكان معنا «كل (ج) أو بعضه (ب) ما دام (ج)»، فيلزم صدق المتصادين أو النقيضين، وكل منهما محال. أو ينتظم مع الأصل قياسا وينتج: «لا شيء من (ج) (ج) ما دام (ج)» إن كان الأصل كليا، و«بعض (ج) ليس (ج) ما دام (ج)»[1] إن كان جزئيا، وكلاهما محال.

[٤٦١] وأما الخاصتان كليتين كانتا أو جزئيتين فانعكاسهما إلى الحينية المطلقة ظاهر لكونها لازمة لعامة كل واحدة منهما ولزوم عامة كل واحدة /[٤٦ظ] منهما لها، ووجوب كون المستلزم للمستلزم للشيء مستلزما لذلك الشيء.

[٤٦٢] وأما قيد اللادوام فإن كانتا كليتين فنفرض موضوع الحينية اللازمة من عامة كل واحدة منهما التي هي قولنا: «بعض (ب) (ج) حين هو (ب)» شيئا معينا وليكن هو (د) ونقول: «لا شيء من (د) (ج) بالإطلاق العام» وإلا لصدق نقيضه وهو قولنا: «بعض (د) (ج) دائما»، فنفرض ذلك البعض شيئا معينا وليكن هو (ط)، وحينئذ يصدق:[2] «كل (ط) (ج) دائما»، ونحلل الأصل إلى جزأيه ونضم كل واحد من جزأيه إلى قولنا: «كل (ط) (ج) دائما» بأن نقول أولا: «كل (ط) (ج) دائما وكل (ج) (ب) ما دام (ج)» ليلزم منهما: «كل (ط) (ب) دائما». ثم نقول أيضا: «كل (ط) (ج) دائما ولا شيء من (ج) (ب) بالإطلاق العام» ليلزم منهما: «لا شيء من (ط) (ب) بالإطلاق»، فيلزم صدق المتضادين، وإنه محال. وهذا المحال إنما لزم من صدق قولنا: «بعض (د) (ج) دائما»، فيكذب ذلك، ويصدق: «لا شيء من (د) (ج) بالإطلاق»، فيلزم تقييد الحينية باللادوام الذي هو المطلوب.

---

١ ج – ما دام (ج)
٢ ج + قولنا

[463] Eğer iki hâssa önerme tikel ise süreksizlik kaydının açıklaması için zikrettiğimiz burhân, bu iki önermede geçerli olmaz. Zira bu önermelerin iki parçası da tikeldir ve tikel önermenin birinci şekil bir kıyasta büyük öncül olması imkansızdır. Bilakis bunu açıklamanın yolu şudur: "Bazı C'ler, C olduğu müddetçe B'dir, sürekli olarak değil." sözümüz doğru olduğunda, buradaki bazı C'lerin belirli bir şey olduğunu varsayarız. Bu mesela D olsun. Deriz ki: D'nin her bir ferdi, C olduğu tüm vakitlerde B'dir. Dolayısıyla da B olduğu vakitlerin bir kısmında C'dir. Çünkü iki vasfın yani C ve B'nin, D'nin her bir ferdine bir vakitte yüklenmesi zorunludur. Her ne kadar bu vasıflardan birinin, fertlerden birine yüklendiği vakit bir diğer ferde yüklendiği vakitten farklı olsa da bu böyledir. Bu fertlerden hiçbiri sürekli olarak C değildir. Aksi halde fertlerden biri sürekli olarak C olur ve bu ferdin B olması, C olmasının sürekliliği ile sürekli olurdu. Fakat D'nin her ferdi, en az bir kere, B değildi. Bu hulftür. D'nin her ferdi, B ile vasıflandığı vakitlerin bir kısmında C ile vasıflandığında yine C, bu fertlerin her birinden en az bir kere olumsuzlandığında "Bazı B'ler, B olduğu sırada C'dir, sürekli olarak değil." önermesi doğru olur. Nitekim matlup da budur.

[464] [c] Mümkine önermeye gelince, ister âmme ister hâssa olsun ve yine ister tümel ister tikel olsun, tikel mümkine-i âmme olarak döndürülür. Çünkü "Her C veya bazı C'ler, genel veya özel imkan ile B'dir." önermesi doğru olduğunda, "Bazı B'ler genel imkan ile C'dir." önermesi de doğru olur. Aksi takdirde hiçbir B, zorunlu olarak, C olmaz. Ve bu "Hiçbir C, zorunlu olarak B değildir." **de Düz Döndürme** "Her C ya da bazı C'ler, iki imkandan biri ile B'dir." önermesi vardı. Bu ise bir hulftür.

[٤٦٣] وأما إذا كانتا جزئيتين فلا يتمشى فيهما ما ذكرناه من البرهان لبيان قيد اللادوام لكون كل واحد من جزأيها جزئيا وامتناع أن يكون الجزئي كبرى في الشكل الأول؛ بل طريقه أن نقول: إذا صدق: «بعض (ج) (ب) ما دام (ج) لا دائما» نفرض ذلك البعض شيئا معينا وليكن هو (د)، ونقول: «كل واحد من ٥ أفراد (د) (ب) في جميع أوقات كونه (ج) فهو (ج) في بعض أوقات كونه (ب)» ضرورة أن الوصفين أعني (ج) و(ب) يصدقان في وقت واحد على كل أفراد (د)، وإن جاز أن يكون وقت صدقهما على أحد الأفراد غير وقت صدقهما على غيره. وليس شيء منهما (ج) دائما، وإلا لكان فرد منها (ج) دائما، فدامت البائية بدوام الجيمية لذلك الفرد، وقد كان كل أفراد (د) ليس (ب) بالإطلاق العام، هذا خلف. ١٠ وإذا اتصف كل أفراد (د) بـ(ج) في بعض أوقات اتصافه بـ(ب)، ويكون الجيم مسلوبا عن كل واحد منها بالفعل صدق: «بعض (ب) (ج) حين هو (ب) لا دائما»، وهو المطلوب.

[٤٦٤] [ج] وأما الممكنة عامة كانت أو خاصة كلية كانت أو جزئية فتنعكس ممكنة عامة جزئية؛ لأنه إذا صدق: «كل (ج) أو بعضه (ب) بالإمكان العام أو ١٥ الخاص» صدق: «بعض (ب) (ج) بالإمكان /[٤٧و] العام»، وإلا «فلا شيء من (ب) (ج) بالضرورة»، وينعكس إلى قولنا: «لا شيء من (ج) (ب) بالضرورة»، وكان معنا «كل (ج) أو بعضه (ب) بأحد الإمكانين»، هذا خلف.

***Aynü'l-kavâid, Bahru'l-fevâid* ve *Câmi'u'd-dekâik*'te Düz Döndürme**

	Tümel Olumsuz	**Tikel Olumsuz**	**Olumlular**
Zarûriyye mutlaka	Zarûriyye mutlaka	–	Hîniyye mutlaka
Dâime mutlaka	Dâime mutlaka	–	Hîniyye mutlaka
Meşrûta âmme	Meşrûta âmme	–	Hîniyye mutlaka
Örfiyye âmme	Örfiyye âmme	–	Hîniyye mutlaka
Mutlaka âmme	–	–	Mutlaka âmme
Mümkine âmme	–	–	Mümkine âmme
Meşrûta hâssa	Meşrûta âmme + kısmi süreksizlik	Meşrûta hâssa	Hîniyye mutlaka + süreksizlik
Örfiyye hâssa	Örfiyye âmme + kısmi süreksizlik	Örfiyye hâssa	Hîniyye mutlaka + süreksizlik
Vaktiyye	–	–	Mutlaka âmme
Münteşire	–	–	Mutlaka âmme
Vücûdiyye lâ dâime	–	–	Mutlaka âmme
Vücûdiyye lâ zarûriyye	–	–	Mutlaka âmme
Mümkine hâssa	–	–	Mümkine âmme

***Şemsiyye*'de Düz Döndürme**

	Tümel Olumsuz	**Tikel Olumsuz**	**Olumlular**
Zarûriyye mutlaka	Dâime mutlaka	–	Hîniyye mutlaka
Dâime mutlaka	Dâime mutlaka	–	Hîniyye mutlaka
Meşrûta âmme	Örfiyye âmme	–	Hîniyye mutlaka
Örfiyye âmme	Örfiyye âmme	–	Hîniyye mutlaka
Mutlaka âmme	–	–	Mutlaka âmme
Mümkine âmme	–	–	Bilinmiyor
Meşrûta hâssa	Örfiyye âmme + kısmi süreksizlik	Örfiyye hâssa	Hîniyye mutlaka + süreksizlik
Örfiyye hâssa	Örfiyye âmme + kısmi süreksizlik	Örfiyye hâssa	Hîniyye mutlaka + süreksizlik
Vaktiyye	–	–	Mutlaka âmme
Münteşire	–	–	Mutlaka âmme
Vücûdiyye lâ dâime	–	–	Mutlaka âmme
Vücûdiyye lâ zarûriyye	–	–	Mutlaka âmme
Mümkine hâssa	–	–	Bilinmiyor

العكس المستوي في عين القواعد وبحر الفوائد وجامع الدقائق

	السالبة الكلية	السالبة الجزئية	الموجبات
الضرورية المطلقة	كنفسها	–	حينية مطلقة
الدائمة المطلقة	كنفسها	–	حينية مطلقة
المشروطة العامة	كنفسها	–	حينية مطلقة
العرفية العامة	كنفسها	–	حينية مطلقة
المطلقة العامة	–	–	مطلقة عامة
الممكنة العامة	–	–	ممكنة عامة
المشروطة الخاصة	المشروطة العامة + لا دائما في البعض	كنفسها	حينية مطلقة + لا دائما
العرفية الخاصة	العرفية العامة + لا دائما في البعض	كنفسها	حينية مطلقة + لا دائما
الوقتية	–	–	مطلقة عامة
المنتشرة	–	–	مطلقة عامة
الوجودية اللادائمة	–	–	مطلقة عامة
الوجودية اللاضرورية	–	–	مطلقة عامة
الممكنة الخاصة	–	–	ممكنة عامة

العكس المستوي في الشمسية

	السالبة الكلية	السالبة الجزئية	الموجبات
الضرورية المطلقة	الدائمة المطلقة	–	حينية مطلقة
الدائمة المطلقة	الدائمة المطلقة	–	حينية مطلقة
المشروطة العامة	العرفية العامة	–	حينية مطلقة
العرفية العامة	العرفية العامة	–	حينية مطلقة
المطلقة العامة	–	–	مطلقة عامة
الممكنة العامة	–	–	غير معلوم
المشروطة الخاصة	العرفية العامة + لا دائما في البعض	العرفية الخاصة	حينية مطلقة + لا دائما
العرفية الخاصة	العرفية العامة + لا دائما في البعض	العرفية الخاصة	حينية مطلقة + لا دائما
الوقتية	–	–	مطلقة عامة
المنتشرة	–	–	مطلقة عامة
الوجودية اللادائمة	–	–	مطلقة عامة
الوجودية اللاضرورية	–	–	مطلقة عامة
الممكنة الخاصة	–	–	غير معلوم

[Döndürülmediği İddia Edilen Tümel Olumsuzların Döndürülmesi Hakkında Hûnecî'nin Görüşü]

[465] ***Keşf* kitabının müellifi** şöyle demiştir:[1] Sizin zikredilen nakzdan dolayı döndürülmediğini iddia ettiğiniz yedi tümel olumsuz önerme yani iki vaktiyye, iki vücûdiyye, iki mümkine ve mutlaka-i âmme bunların konuları, imkansız fertleri de içine alacak şekilde hakikat bakımından alındığında, tikel olumsuz dâime olarak döndürülür.

[466] [Bu yedisinden] beş fiilî önermeye gelince, mutlaka-i âmme bunların en genel olanıdır, mümkine-i âmme ise iki mümkinenin daha genel olanıdır. Ve her ikisi de daha önce zikrettiğimiz olumsuza [tikel olumsuz dâimeye] döndürülür.

[467] Mutlaka-i âmmeye gelince çünkü: Eğer "Hiçbir C, en az bir kere B değildir." doğru ise "Sürekli B olan hiçbir şey sürekli C değildir." önermesi de doğru olur. Aksi takdirde çelişiği olan "Sürekli B olan bazı şeyler, en az bir kere C'dir." önermesi doğru olurdu. Ve doğru olduğu farz edilen bir önermeye küçük öncül olurdu. Bu ikisinden oluşan kıyas ise "Sürekli B olan bazı şeyler, en az bir kere B değildir." sonucunu verirdi. Bu ise imkansızdır. Bu tümel olumsuz dâime önerme doğru olunca onu, nefsü'l-emrde doğru olan "Sürekli B olan her şey, en az bir kere B'dir." sözümüze büyük öncül yaparız. Böylece bu ikisinden üçüncü şekilden bir kıyas kurulur ve şu sonucu verir: "Bazı B'ler, sürekli olarak C değildir." Bu sabit olduğunda, biz şu şekilde bir kıyas kurarız: "Hiçbir C, en az bir kere B değildir." doğru olduğunda, daima "Sürekli B olan her şey, en az bir kere B'dir." ve "Sürekli B olan hiçbir şey, sürekli olarak C değildir." önermeleri de doğru olur. Bu iki önerme doğru olduğunda, üçüncü şekilden bir kıyas ile "Bazı B'ler, sürekli olarak C değildir." önermesi de doğru olur. Böylece "'Hiçbir C, en az bir kere B değildir' doğru olduğunda, daima 'Bazı B'ler, sürekli olarak C değildir' önermesi de doğru olur." sonucu elde edilir. Zaten matlup da budur.

[468] Mümkine-i âmmeye gelince, çünkü: "Hiçbir C, genel imkan ile B değildir." önermesi doğru olduğunda, "Zorunlu olarak B olan hiçbir şey, sürekli olarak, C değildir." önermesi de doğru olur. Aksi takdirde "Zorunlu olarak B olan bazı şeyler, en az bir kere C'dir." önermesi doğru olurdu ve doğru olduğu varsayılan olumsuz mümkine önermeye küçük öncül olurdu.

---

1 Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr an ğavâmizi'l-efkâr*, s. 129.

[قول الخونجي في انعكاس السوالب الكلية التي زعمت أنها لا تنعكس]

[٤٦٥] قال **صاحب الكشف**:[١] إن السوالب الكلية السبع وهي الوقتيتان والوجوديتان والممكنتان والمطلقة العامة التي زعمتم أنها لا تنعكس للنقض المذكور إذا أخذ موضوعها بحسب الحقيقة بحيث يدخل فيه الأفراد الممتنعة ٥ تنعكس سالبة جزئية دائمة:

[٤٦٦] أما الفعليات الخمس فالمطلقة العامة أعمها والممكنتان الممكنة العامة أعمهما، وإنهما تنعكسان إلى ما ذكرناه من السالبة.

[٤٦٧] أما المطلقة العامة فلأنه إذا صدق: «لا شيء من (ج) (ب) بالإطلاق العام»[٢] صدق: «لا شيء مما هو (ب) دائما (ج) دائما» وإلا لصدق نقيضه وهو ١٠ قولنا: «بعض (ب) دائما (ج) بالإطلاق العام»، وصار صغرى للقضية المفروضة الصدق، وأنتج القياس المنتظم منهما: «بعض (ب) دائما ليس (ب) بالإطلاق العام»، وإنه محال. وإذا صدقت هذه السالبة الكلية الدائمة حينئذ نجعلها كبرى لقولنا: «كل ما هو (ب) دائما فهو (ب) بالإطلاق العام» الذي هو صادق في نفس الأمر لينتظم منهما قياس في الشكل الثالث وأنتج: «بعض (ب) ليس (ج) دائما». ١٥ وإذا ثبت ذلك فنركب قياسا هكذا: كلما صدق: لا شيء من (ج) (ب) بالإطلاق العام صدق: كل ما هو (ب) دائما فهو (ب) بالإطلاق العام، ولا شيء مما هو (ب) دائما بـ(ج) دائما. وكلما صدقت هاتان المقدمتان صدق: «بعض (ب) ليس (ج) دائما» من الشكل الثالث لينتج قولنا: «كلما صدق: لا شيء من (ج) (ب) بالإطلاق العام صدق: بعض (ب) ليس (ج) دائما» الذي هو المطلوب.

٢٠ [٤٦٨] وأما الممكنة العامة فلأنه إذا صدق: «لا شيء من (ج) (ب) بالإمكان العام» يصدق: «لا شيء مما هو (ب) بالضرورة بـ(ج) دائما» وإلا «فبعض ما هو (ب) بالضرورة (ج) بالإطلاق العام»، وصار صغرى للسالبة الممكنة المفروضة الصدق،

---

١ انظر: الخونجي، كشف الأسرار، ص. ١٢٩.
٢ ب + وجب

Böylece birinci şekilden bir kıyasla: "Zorunlu olarak B olan bazı şeyler, genel imkan ile B değildir." sonucunu verir ki bu imkansızdır. Bu tümel olumsuz dâime önerme doğru olunca, bunu nefsü'l-emrde doğru olan şu sözümüze büyük öncül yaparız: "Zorunlu olarak B olan her şey, en az bir kere B'dir." Böylece üçüncü şekilden şu sonucu verir: "Bazı B'ler, sürekli olarak C değildir." Sonra da ulaşmak istediğimiz sonuca ulaşmak için daha önce öğrendiğin şekilde iki bitişik şartlı önermeden bir kıyas kurarız.

[469] Bu iki önermenin her biri, zikrettiğimiz şekilde olumsuz olarak döndürülünce, kalanların da buna döndürülmesi gerekir. Çünkü bildiğin üzere daha özel olan önermenin, daha genel olan önermenin döndürüldüğü şeye döndürülmesi vaciptir. Ve çünkü zikrettiğimiz burhân kalan beş önerme için de geçerlidir.

[470] Aslında müellif [Hûnecî] mümkine-i âmmeyi buna [tikel olumsuz dâimeye] döndürüp sonra "Mümkine-i âmmenin buna döndürülmesinden kalan diğer önermelerin de buna döndürülmesi gerekir, zira mümkine-i âmme kalan altı önermenin her birinden daha geneldir." demekle yetinebilirdi. Fakat böyle yaptı [yani bununla yetinmeyip yukarıda nakledilen şekilde meseleyi uzattı]. Çünkü fiili [yani iki mümkine dışındaki] önermelerin söz konusu olumsuza döndürülmesini açıklamada konunun süreklilik ile kayıtlanmasının yeterli olduğunu göstermek istedi. İki mümkinede ise açıklama ancak [konu] zorunlulukla kayıtlandığında tamamlanabilir. Çünkü süreklilik ile kayıtlandığında zikredilen hulf geçerli olmaz.

[471] Sonra Hûnecî zikredilen nakze şöyle cevap verdi: "Bazı tutulanlar, genel imkan ile Ay değildir." sözümüzün yanlış olduğunu kabul etmiyoruz. Çünkü sürekli olarak Ay olmayıp tutulan şey, her ne kadar varlığı imkansız olsa da şayet var olsaydı kendisine "tutulan olma"nın yüklendiği ve Ay olmanın yüklenmediği bir durumda olurdu.

[472] Şöyle denirse: Biz nakzi şu şekilde dile getirdik: "Hiçbir Ay, zikredilen dördün vaktinde, tutulan Ay değildir." sözümüz, kiplerin en genel olanına sahip olan döndürülmüş hali yanlış oluyorken doğru olur. Zira tutulan her Ay zorunlu olarak Ay'dır.

[473] Buna cevap olarak şöyle deriz: Konu, içerisine imkansız fertler de girecek şekilde hakikat bakımından alındığı durumda, söz konusu nakzin doğru olduğunu kabul etmiyoruz. Zira daima tutulan Ay,

وأنتج من الأول: «بعض ما هو (ب) بالضرورة ليس (ب) بالإمكان العام»، وإنه محال. وإذا صدقت هذه السالبة الكلية الدائمة حينئذ نجعلها كبرى لقولنا: «كل ما هو (ب) بالضرورة فهو (ب) بالإطلاق العام» الصادق في نفس الأمر حتى ينتج من الشكل الثالث: «بعض (ب) ليس (ج) دائما»، ثم نركب /[٤٧ظ] القياس من ٥ متصلتين على الوجه الذي عرفته لينتج المطلوب.

[٤٦٩] وإذا انعكس كل واحدة من هاتين القضيتين إلى ما ذكرناه من السالبة لزم انعكاس البواقي إليها لما عرفت من وجوب انعكاس الخاص إلى ما ينعكس إليه العام. ولأن البرهان المذكور منتظم في كل واحدة من القضايا الخمس الباقية.

[٤٧٠] وكان يمكنه أن يقتصر عل انعكاس الممكنة العامة إليها،[١] ثم يقول: ١٠ «ويلزم من انعكاسها إليها انعكاس البواقي إليها لكونها أعم من كل واحدة من الست الباقية». وإنما فعل كذلك ليعلم أنه يكفي تقيد الموضوع بالدوام[٢] في بيان انعكاس الفعليات إلى السالبة المذكورة. وأما في الممكنتين فلا يتم إلا إذا قيد بالضرورة؛ لأنه لو قيد بالدوام لا يتمشى الخلف المذكور.

[٤٧١] ثم أجاب عن النقض المذكور بأنه قال:[٣] لا نسلم كذب قولنا: «بعض ١٥ المنخسف ليس بقمر بالإمكان العام»، فإن المنخسف الذي ليس بقمر دائما وإن كان ممتنع الوجود فهو بحالة لو وجد لصدق عليه أنه منخسف ولا يصدق عليه أنه قمر.

[٤٧٢] **ولو قيل**: نحن نذكر النقض هكذا: يصدق قولنا: «لا شيء من القمر بقمر منخسف وقت التربيع المذكور» دون عكسه بأعم الجهات؛ إذ كل قمر منخسف فهو قمر بالضرورة.

٢٠ [٤٧٣] **لقلنا في جوابه**: لا نسلم صدق النقض المذكور والموضوع مأخوذ بحسب الحقيقة بحيث يدخل فيه الأفراد الممتنعة، فإن القمر الذي هو منخسف دائما

---

١ ب – إليها.
٢ ا + على وجه الذي عرفته.
٣ انظر: الخونجي، كشف الأسرار، ص. ١٢٩.

her ne kadar varlığı imkansız da olsa, var olsaydı Ay ve sürekli tutulan halde olurdu. Dolayısıyla "Bazı Ay'lar daima tutulan Ay'dır." doğrudur. Bu önerme doğru iken "Hiçbir Ay, zikredilen dördün vaktinde, tutulan Ay değildir." önermesi nasıl doğru olur?

5 [474] Evet, eğer hakikat bakımından alınan konuda fertlerin mümkün olması şart koşulsaydı, bu burhân tamamlanmazdı. Çünkü "Sürekli B olan her şey, en az bir kere B'dir." ve "Zorunlu olarak B olan her şey, en az bir kere B'dir." sözlerimiz memnudur. Bu iki önerme ancak var olduğunda daima veya zorunlu olarak B olacak halde olan bir ferdin varlığı mümkün 10 olsaydı doğru olurdu. Halbuki bu bilinmemektedir. Konu bizim aldığımız şekilde alındığında ise iki önermenin doğru olması zorunludur.

[475] Sonra dedi ki: Bu yedi olumsuz önerme zikrettiğimiz tikel olumsuz önermeler şeklinde döndürülünce, her bir tümel olumlu fiilî önermenin tikel olumlu zarûriyye şeklinde döndürülmesi gerekir. Bunu fiilî öner15 melerin en geneli olan mutlaka-i âmme üzerinden açıklayalım:

[476] "Her C, en az bir kere B'dir." önermesi doğru olduğunda, "Bazı B'ler, zorunlu olarak C'dir." önermesinin de doğru olması gerekir. Aksi takdirde hiçbir B, genel imkan ile C olmazdı. Bu da "Bazı C'ler, sürekli olarak B değildir." şeklinde döndürülür. Çünkü bildiğin üzere olumsuz müm20 kine-i âmme, tikel olumsuz dâime olarak döndürülür. Halbuki elimizde [doğru olan] "Her C, en az bir kere B'dir." önermesi vardı. Bu ise hulftür. Ve çünkü bu genel imkan kipindeki tümel olumsuz önerme doğru olsaydı, "Her zorunlu olarak C olan B'dir." sözümüze büyük öncül olurdu. Bu söz "Her C, en az bir kere B'dir." önermesinden lâzım gelir. Zira "Her zorunlu 25 olarak C olan, en az bir kere C'dir." önermesi doğrudur. Bu ikisinden oluşan kıyasın sonucu ise "Zorunlu olarak C olan hiçbir şey, genel imkan ile C değildir." önermesidir. Bu ise muhaldir.

[477] **İtiraz:** Eğer bu yedi tümel olumsuz önerme sizin bahsettiğiniz tikel olumsuz dâimeye döndürülüyor olsaydı [melzûm], tümel olumsuz 30 meşrûta-i hâssa ve örfiyye-i hâssa herhangi bir maddede doğru olamazdı [lâzım]. Bu önermedeki lâzım bâtıldır, dolayısıyla melzûm da bâtıldır.

وإن كان ممتنع الوجود فهو بحالة لو وجد كان قمرا ومنخسفا دائما، فيصدق: «بعض القمر فهو قمر منخسف دائما». ومع صدق هذه القضية كيف يصدق: «لا شيء من القمر بقمر منخسف وقت التربيع المذكور».

[٤٧٤] نعم، لو شرط في الموضوع بحسب الحقيقة كون الأفراد ممكنة **لا يتم**
٥ **هذا البرهان**؛ لأن قولنا: «كل ما هو (ب) دائما فهو (ب) بالفعل» وقولنا: «كل ما هو (ب) بالضرورة فهو (ب) بالفعل» ممنوعان. وإنما يصدقان أن[١] لو أمكن وجود فرد هو بحالة لو وجد كان (ب) دائما أو (ب) بالضرورة، وذلك غير معلوم. وأما على الوجه الذي أخذناه فصدقهما ضروري.

[٤٧٥] ثم قال: وإذا ثبت انعكاس هذه السوالب السبع إلى ما ذكرناه من السالبة
١٠ الجزئية لزم انعكاس كل واحدة من /[٤٨و] الموجبات الفعلية الكلية إلى موجبة جزئية ضرورية.[٢] ولنبين ذلك في المطلقة العامة التي هي أعم الفعليات فنقول:

[٤٧٦] إذا صدق: «كل (ج) (ب) بالفعل» وجب أن يصدق: «بعض (ب) (ج) بالضرورة» وإلا «فلا شيء من (ب) (ج) بالإمكان العام»، وانعكس إلى قولنا: «ليس بعض (ج) (ب) دائما» لما عرفت أن السالبة الممكنة العامة تنعكس[٣] سالبة جزئية
١٥ دائمة، وقد كان معنا «كل (ج) (ب) بالإطلاق العام»، هذا خلف. ولأنه لو صدقت هذه السالبة الكلية الموجهة بالإمكان العام لصارت كبرى لقولنا: «كل ما هو (ج) بالضرورة فهو (ب)» اللازم من قولنا: «كل (ج) (ب) بالإطلاق العام» ضرورة صدق قولنا: «إن كل ما هو (ج) بالضرورة فهو (ج) بالفعل»، وأنتج القياس المنتظم منهما: «لا شيء مما هو (ج) بالضرورة (ج) بالإمكان العام»، وإنه محال.

٢٠ [٤٧٧] **لا يقال**: لو انعكست هذه السوالب الكلية السبع إلى ما ذكرتم من السالبة الجزئية الدائمة لزم أن لا تصدق السالبة الكلية المشروطة الخاصة والعرفية الخاصة في شيء من المواد، واللازم باطل فالملزوم مثله.

---

١ ج: إذ
٢ انظر: الخونجي، كشف الأسرار، ص. ١٤٣.
٣ ج + إلى

[478] Aradaki mülâzemete gelince: Şayet “Hiçbir C, C olduğu müddetçe B değildir, sürekli olarak değil.” sözümüz doğru olsaydı, “Hiçbir C, C olduğu müddetçe B değildir.” ve “Her C en az bir kere B’dir.” sözlerimiz de doğru olurdu. Bu önermelerin ilki “Hiçbir B, B olduğu müddetçe C değildir.” şeklinde döndürülür. İkincisi ise “Bazı B’ler, zorunlu olarak C’dir.” şeklinde döndürülür. Bu durumda da bir önermenin kendi çelişiğinden daha özel olan başka bir önerme ile beraber doğru olması gerekirdi. Zira her iki önerme de diğerinin çelişiğinden daha özeldir.

[479] Lâzımın yanlış olmasına gelince, “Hiçbir yazı yazan, yazı yazan olduğu müddetçe zorunlu olarak elleri durağan olan değildir, sürekli olarak değil.” ve “Hiçbir hareket eden, hareket eden olduğu müddetçe zorunlu olarak durağan olan değildir, sürekli olarak değil.” sözlerimiz doğrudur.

[480] **Cevap:** Biz tâlînin [lâzımın] yanlış olduğunu kabul etmiyoruz. Zikrettiğiniz iki önermenin de içerisine imkansız fertler de girecek şekilde konuları hakikate göre alındığında, bunların tümel olarak doğru olduğunu kabul etmiyoruz. Her ikisinin de her bir parçasının çelişiği kesinlikle doğrudur.

[481] İlk önermenin olumsuz parçasının çelişiğine gelince, çünkü orta terimi ilk önermenin iki tarafının toplamı olan üçüncü şekilden şöyle bir kıyas kurulur: Yazı yazan ve elleri durağan olan her şey, yazı yazan ve elleri durağan olan olduğu müddetçe yazı yazandır. Yazı yazan ve elleri durağan olan her şey, yazı yazan ve elleri durağan olan olduğu müddetçe, elleri durağan olandır. Sonuç: Bazı yazı yazanlar, yazı yazdığı sırada, elleri durağan olandır.

[482] İlk önermenin olumlu parçasının çelişiğine gelince, çünkü orta terimi konudan ve yüklemin çelişiğinden oluşan bir yekun olan üçüncü şekilden şöyle bir kıyas kurulur: Sürekli olarak elleri durağan olmayan ve yazı yazan her şey, en az bir kere, yazı yazandır. Sürekli olarak elleri durağan olmayan ve yazı yazan her şey sürekli olarak elleri durağan olmayandır. Sonuç: “Bazı yazı yazanlar, sürekli olarak elleri durağan olmayandır.” Bu önermeye “Bazı yazı yazanlar, sürekli olarak elleri durağan olan değildir.” önermesi lâzım gelir. Nitekim bu önerme de “Her yazı yazan, bazen elleri durağan olandır.” sözümüzün çelişiğidir.

[٤٧٨] وأما الملازمة فلأنه لو صدق قولنا: «لا شيء من (ج) (ب) ما دام (ج) لا دائما» لصدق: «لا شيء من (ج) (ب) ما دام (ج)» و«كل (ج) (ب) بالفعل». والأول ينعكس إلى قولنا: «لا شيء من (ب) (ج) ما دام (ب)»، والثاني إلى قولنا: «بعض (ب) (ج) بالضرورة». فيلزم منه صدق القضية مع الأخص من نقيضها ضرورة أن ٥ كل واحدة من هاتين القضيتين أخص من نقيض الأخرى.

[٤٧٩] وأما أن اللازم كاذب فلصدق قولنا: «بالضرورة[١] لا شيء من الكاتب بساكن الأصابع ما دام كاتبا لا دائما»، و«بالضرورة لا شيء من المتحرك بساكن ما دام متحركا لا دائما».

[٤٨٠] **لأنا نقول**: لا نسلم أن التالي باطل، وما ذكرتموه من القضيتين فلا ١٠ نسلم صدق شيء منهما كليا إذا أخذ موضوعهما بحسب الحقيقة بحيث يدخل فيه الأفراد الممتنعة. فإن نقيض كل جزء من كل واحدة منهما صادق أبدا:

[٤٨١] أما نقيض الجزء السلبي من الأول فلأنه ينتظم قياس من الشكل الثالث والأوسط فيه مجموع طرفيه هكذا: كل ما هو كاتب وساكن الأصابع فهو كاتب ما دام كاتبا وساكنَ الأصابع، وكل ما هو كاتب وساكن الأصابع فهو ساكن الأصابع ما ١٥ دام كاتبا وساكنَ /[٤٨ظ] الأصابع، منتج لقولنا: بعض الكاتب ساكن الأصابع حين هو كاتب.

[٤٨٢] وأما نقيض الجزء الإيجابي منها فلانتظام قياس في الشكل الثالث والأوسط فيه المجموع المركب من الموضوع ونقيض المحمول هكذا: كل ما هو كاتب ولا ساكن الأصابع دائما فهو كاتب بالفعل، وكل ما هو كاتب ولا ساكن ٢٠ الأصابع دائما فهو لا ساكن الأصابع دائما، منتج لقولنا: بعض الكاتب لا ساكن الأصابع دائما، ويلزمه: «ليس بعض الكاتب ساكن الأصابع دائما» الذي هو نقيض قولنا: «كل كاتب ساكن الأصابع في الجملة».

---

١ ج – بالضرورة.

[483] İkinci önermenin her bir parçasının çelişiğinin kesinlikle doğru olduğunu da bu şekilde açıklarız.

[484] Bütün bu anlattıklarımızdan anlaşılmıştır ki ister olumlu ister olumsuz olsun tümel önerme, konusu imkansız fertleri de içine alacak şe-
5 kilde hakikat bakımından alınmışsa, asla doğru olmaz. Çünkü önermenin parçalarının çelişiği, az evvel öğrendiğin yolla, kesinlikle doğru olur.

[Şartlı Önermelerde Düz Döndürme]

[485] Şartlı önermelere gelince, tümel olumsuz bitişik şartlı önerme kendisi gibi döndürülür. Çünkü "A B olduğunda asla C D olmaz." öner-
10 mesi doğru olduğunda "C D olduğunda asla A B olmaz." önermesi de doğru olur. Aksi takdirde bu önermenin çelişiği olan "C D olduğunda bazen A B olur." önermesi doğru olurdu ve "A B olduğunda asla C D olmaz." önermesine küçük öncül olurdu. Bu ikisinden oluşan kıyas şu sonucu verir: "C D olduğunda bazen C D olmaz." ki bu bâtıldır. Çünkü çelişiği olan "C D
15 olduğunda daima C D'dir." önermesi doğrudur.

[486] Tikel olumsuz bitişik şartlı önerme ise döndürülmez. Çünkü "Bu şey cisim olduğunda bazen canlı olmaz." önermesi doğru iken "Bu şey canlı olduğunda bazen cisim olmaz." sözümüz doğru değildir. Çünkü bu canlı olduğunda daima zorunlu olarak cisimdir. Her özel olanın (*hâss*)
20 daha genel olana nispetle durumu da bu şekildedir. Daha özel olan daha genel olana tikel olarak gerekmezken daha genel olan daha özel olanı tümel olarak gerektirir.

[487] Olumlu bitişik şartlı önerme ister tümel ister tikel olsun, tikel olumlu bitişik şartlı önerme olarak döndürülür. Çünkü "A B olduğunda
25 daima veya bazen C D'dir." sözü doğru olduğunda, "C D olduğunda bazen A B'dir." önermesi de doğru olur. Aksi takdirde çelişiği olan "C D olduğunda asla A B değildir." önermesi doğru olurdu. Bu çelişik tümel olan aslın zıddına, tikel olanınsa çelişiğine döndürülür. Dolayısıyla iki zıddın yahut da iki çelişiğin birlikte doğru olması gerekirdi ki bu imkansızdır.
30 Ve çünkü bu çelişik asılla birlikte bir kıyas kurulur ve bu kıyas tümel olan asılla "A B olduğunda asla A B değildir.", tikel olan asılla ise "A B olduğunda bazen A B değildir." sonucunu verirdi. Halbuki her ikisi de yanlıştır. Çünkü "A B olduğunda daima A B'dir." sözümüz doğrudur.

[٤٨٣] وكذلك نبين أن نقيض كل جزء من القضية الثانية صادق أبدا.

[٤٨٤] ومما ذكرناه علم[١] أن القضية الكلية موجبة كانت أو سالبة وموضوعها مأخوذ بحسب الحقيقة بحيث يدخل فيه الأفراد الممتنعة لا يصدق البتة لصدق نقيض كل واحدة منهما أبدا بالطريق الذي عرفته الآن.

٥ **[العكس المستوي في الشرطية]**

[٤٨٥] أما الشرطية فالمتصلة السالبة الكلية منها تنعكس كنفسها؛ لأنه إذا صدق قولنا: «ليس البتة إذا كان (أ) (ب) فـ(ج) (د)» يصدق قولنا: «ليس البتة إذا كان (ج) (د) فـ(أ) (ب)» وإلا لصدق نقيضه وهو قولنا: «قد يكون إذا كان (ج) (د) فـ(أ) (ب)» وصار صغرى لقولنا: «ليس البتة إذا كان (أ) (ب) فـ(ج) (د)» وأنتج قولنا: «قد لا يكون إذا كان (ج) (د) فـ(ج) (د)»، وهو باطل لصدق نقيضه وهو قولنا: «كلما كان (ج) (د) فـ(ج) (د)». ١٠

[٤٨٦] وأما السالبة الجزئية منها فلا تنعكس؛ لأنه يصدق قولنا: «قد لا يكون إذا كان هذا جسما فهو حيوان»، ولا يصدق قولنا: «قد لا يكون إذا كان حيوانا فهو جسم»؛ لأنه كلما كان حيوانا فهو جسم بالضرورة، وكذلك كل خاص بالنسبة إلى أعمه فإنه لا يلزمه جزئيا مع لزوم العام لذلك الخاص كليا.[٢]

١٥ [٤٨٧] وأما الموجبة المتصلة فكلية كانت أو جزئية تنعكس موجبة جزئية متصلة؛ لأنه إذا صدق: «كلما كان (أ) (ب)[٣] أو قد يكون إذا كان (أ) (ب) فـ(ج) (د)» يصدق قولنا: «قد يكون إذا كان (ج) (د) فـ(أ) (ب)»، وإلا لصدق نقيضه وهو قولنا:[٤] «ليس البتة إذا كان (ج) (د) فـ(أ) (ب)»، وانعكس إلى المضاد للأصل الكلي والمناقض للجزئي، فيلزم اجتماع المتضادين أو النقيضين، وإنه محال. ولأنه ينتظم معها[٥] وأنتج مع الأصل الكلي: «ليس البتة إذا كان (أ) (ب) فـ(أ) (ب)»، /[٤٩و] ومع الجزئي: «قد لا يكون إذا كان (أ) (ب) فـ(أ) (ب)»، وكلاهما محال لصدق قولنا: «كلما كان (أ) (ب) فـ(أ) (ب)». ٢٠

---

١ ج: سلم
٢ ا – كليا.
٣ اب – (أ) (ب)
٤ ب – قولنا
٥ ف + قياسا

[488] Ayrışık şartlılarda ise döndürme hiçbir şekilde tasavvur edilemez. Çünkü ayrışık şartlı bir önermenin iki parçasının yerini değiştirdiğimizde, mefhumu ilk önermeden farklı bir önerme elde etmiş olmayız. Halbuki döndürülmüş önermenin anlamının asıl önermeden farklı olması gerekir.

5 **[İki Lüzûmiyyeden Oluşan Kıyasın Lüzûmiyye Bir Önermeyi Sonuç Vermesine İtiraz]**

[489] **İtiraz:** Sizin bitişik şartlı önermelerin döndürmeleri hakkındaki açıklamalarınız, ancak iki lüzûmiyye bitişik şartlıdan oluşan bir kıyas yine bitişik şartlı bir önermeyi sonuç verseydi tamamlanmış olurdu. Bahsi 10 geçen çelişki ancak bu durumda gerekirdi. Bu kıyas, ancak nefsü'l-emrde doğru olan büyük öncül, küçük öncülün mukaddeminin doğru olması takdirinde doğru olsaydı sonuç verirdi. Ancak bu memnudur. Zira biz "A B olduğunda daima C D'dir." ve "C D olduğunda daima H Z'dir." dediğimizde büyük öncülün anlamı, H'nin Z olmasının nefsü'l-emrde C'nin 15 D olmasına gerekliliğidir. Bu gerekliliğin nefsü'l-emrde doğru olmasından ötürü A'nın B olduğu takdir edildiğinde de doğru olması gerekmez. Durum böyle olunca, küçük öncülün tâlîsinin büyük öncülün mukaddeminde içerilmesi zorunlu olmaz. Dolayısıyla da söz konusu iki öncülün sonuç verdiğine dair bir kesinlik ortaya çıkmaz.

20 [490] Yöneltilen bu men'in incelemesi şu şekildedir: Bu iki bitişik şartlı önerme ancak şu durumda bitişik şartlı bir sonuç verir: Küçük öncülün mukaddeminin takdir edildiği istisnâî bir kıyas kurulmuş olacak. Bu kıyasın şartlı öncülü iki bitişik şartlıdan oluşan kıyasın büyük öncülü olacak. İstisnâî öncülün mukaddemi ise küçük öncülün tâlîsini doğrulayacak. Bu 25 şöyle dememiz gibidir: Eğer küçük öncülün mukaddemi doğru olsaydı, "C D olduğunda daima H Z'dir." sözümüz de doğru olurdu. Yine "Ancak C D'dir." sözümüz bu takdirde doğru olurdu. Dolayısıyla H Z'nin doğru olması da bu takdire göre gerekir. Açıktır ki bu istisnâî kıyas, büyük öncül, küçük öncülün mukaddemi takdirinde doğru olsaydı tamamlanırdı. An- 30 cak bu bilinmemektedir.

[491] **Cevap**: Bu kıyasın bitişik şartlı sonuç vermesi için bahsettiğiniz şeylerin hiçbirine ihtiyaç yoktur. Bilakis deriz ki: Küçük öncülün mukaddemi takdirinde doğru olan küçük öncülün tâlîsi, büyük öncülün mukaddeminde içerildiğinde bahsi geçen kıyas, bitişik şartlı sonuç verir.

[٤٨٨] وأما المنفصلة فلا يتصور فيها العكس البتة؛ لانا إذا بدلنا[١] أحد جزأي المنفصلة بالآخر لم تحصل قضية مفهومها مغاير للقضية الأولى، والعكس يجب أن يكون مفهومه مغايرا لمفهوم الأصل.

[اعتراض على إنتاج القياس المركب من المتصلتين اللزوميتين متصلة لزومية]

٥ [٤٨٩] **لا يقال**: ما ذكرتموه لبيان عكس المتصلات إنما يتم إن لو كان القياس المركب من المتصلتين اللزوميتين منتجا للمتصلة حتى يلزم الخلف المذكور. وإنما يكون منتجا إن لو كانت الكبرى الصادقة في نفس الأمر صادقة على تقدير مقدم الصغرى، وهو ممنوع. فإنا إذا قلنا: كلما كان (أ) (ب) فـ(ج) (د)، وكلما كان (ج) (د) فـ(ه) (ز) كان معنى الكبرى ملازمة (ه) (ز) لـ(ج) (د) في نفس الأمر. ولا يلزم من
١٠ صدق هذه الملازمة في نفس الأمر صدقها على تقدير (أ) (ب). وإذا كان كذلك لا يجب اندراج تالي الصغرى في مقدم الكبرى، فلا يحصل الجزم بإنتاج المقدمتين المذكورتين.

[٤٩٠] وتحقيق هذا المنع أن يقال: المتصلتان إنما تنتجان النتيجة المتصلة إذا انتظم قياس استثنائي على تقدير مقدم الصغرى؛ مقدمته الشرطية كبرى القياس
١٥ المركب من المتصلتين ومقدمته الاستثنائية صدق تالي الصغرى بأن نقول: لو صدق مقدم الصغرى لصدق قولنا: كلما كان (ج) (د) فـ(ه) (ز)، وصدق أيضا قولنا: لكن (ج) (د) صادق على هذا التقدير، فيلزم صدق (ه) (ز) على هذا التقدير. ومن البين أن هذا القياس الاستثنائي إنما يتم إن لو صدقت الكبرى على تقدير مقدم الصغرى، وذلك غير معلوم.

٢٠ [٤٩١] **لأنا نقول**: لا حاجة لنا في إنتاج هذا القياس المتصلة إلى شيء مما ذكرتموه البتة؛ بل[٢] نقول: مهما اندرج تالي الصغرى الصادق على تقدير مقدمها في مقدم الكبرى أنتج القياس المتصلة المذكورة؛

---

١ ج: أبدلنا
٢ ب: أو

Fakat bu içerilme zorunlu olarak gerçekleşmiştir. Aradaki gerektirme ilişkisi ise açıktır. Mukaddemin gerçekleşmesine -ki bahsi geçen içerilme budur- gelince: Nefsü'l-emrde doğru olan tümel büyük öncül ile kastedilen şey, mukaddemle bir araya gelmesi mümkün olan şeylerin bir araya gelmesinden dolayı mukaddem için var sayılan tüm zamanlarda ve tüm koşullarda tâlîsinin mukaddemine gerekmesidir. Ve kendisinde küçük öncülün mukaddeminin varsayıldığı zaman da bu zamanların içerisindedir. Zira belirtmiştik ki büyük öncülün mukaddeminin bir zamanda var olduğunun farz edilmesi [a] bu zamanda kendisinden başka bir şeyin farz edilmesi takdirinde var olduğunun farz edilmesinden de [b] bu zamanda kendisinden başka bir şey farz edilmeden var olduğunun farz edilmesinden de daha geneldir.

[Bu Kıyasın Sonuç Vermesi Hakkında Abdulgaffâr Kazvînî'nin Görüşü]

[492] Meşâyihten biri, yani İmam Allâme Muhakkik Müfti'l-fırak Necmü'l-mille ve'd-dîn **Abdulgaffâr el-Kazvînî** (Allah onu mağfireti ile muhafaza buyursun)[1] bu kıyasın lüzûmiyye bitişik şartlı bir önerme sonuç vermesini açıklarken şunları söylemiştir: Biz "A B olduğunda daima C D'dir." ve "C D olduğunda daima H Z'dir." dediğimizde, "A B olduğunda daima H Z'dir." sözümüzün de doğru olması gerekir. Aksi takdirde A'nın B olduğu bazı vakitlerde, H'nin Z olmadığı doğru olurdu. Bu durumda, o vakitlerde orta terim yani C'nin D olması, eğer doğru olursa büyük öncülün yanlış olması gerekir ve eğer yanlış olursa küçük öncülün yanlış olması gerekir. Ancak bu ikisi de muhaldir. Kısacası sonuç yanlış olduğunda daima kıyasın iki öncülünden biri de yanlış olur. Bu bitişik şartlı önerme ters döndürme ile "İki öncül doğru olduğunda daima sonuç da doğru olur." sözümüze döndürülür.

[493] **Burada bir sorun vardır**. Çünkü biz sonuç olan bitişik şartlı önermenin yanlış olması durumunda, küçük öncülün mukaddeminin doğru olduğu bazı vakitlerde büyük öncülün tâlîsinin yokluğunun doğru olması gerektiğini kabul etmiyoruz. Aradaki gerektirme ilişkisinin yanlış olması, iki tarafın da yanlış olması veya iki tarafın da doğru olması ya da mukaddemin yanlış tâlînin doğru veyahut da mukaddemin doğru tâlînin yanlış olması durumunda olabilir. Bunları zaten daha önce öğrenmiştin.

---

1 Necmeddin Abdulgaffâr b. Abdülkerim el-Kazvînî. *el-Hâvi's-sağîr*, *el-Lübâb* ve *el-Ucâb* adlı *el-Lübâb* şerhinin yazarıdır. Ayrıca aritmetiğe dair bir kitabı vardır. Meşhur imamlardan biridir, fıkıh ve aritmetik ilimlerinde yetkin olup güzel muhtasar eserleri vardır. H. 665 yılının Muharrem ayında vefat etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Taceddin Sübkî, *Tabakâtü'ş-Şâfiîyyeti'l-kübrâ*, nşr. Abdulfettah Muhammed el-Hulv - Mahmut Muhammed et-Tanâhî, Kâhire, 1964-1976, c. 8, s. 277-278.

لكن الاندارج حاصل بالضرورة: أما الملازمة فظاهرة. وأما وقوع المقدم الذي هو الاندراج المذكور فلأن المعني بالكبرى الكلية الصادقة في نفس الأمر أن تاليها يلزم مقدمها المفروض وجوده في كل زمان مع كل وضع يفرض له بسبب اجتماع الأمور الممكنة الاجتماع معه. ومن جملة تلك الأزمان الزمان الذي فرض فيه مقدم الصغرى لما ذكرناه أن فرض /[٤٩ظ] وجود مقدم الكبرى في الزمان أعم من [ا] فرض وجوده في ذلك الزمان على تقدير فرض وجود شيء آخر في ذلك الزمان ومن [ب] فرض وجوده فيه بدون فرض شيء آخر فيه.

[قول عبد الغفار القزويني في بيان إنتاج هذا القياس]

[٤٩٢] وقال بعض المشائخ وهو الإمام العلامة المحقق مفتي الفرق نجم الملّة والدين **عبد الغفار القزويني**[1] تغمده الله بغفرانه في بيان إنتاج هذا القياس متصلة لزومية هو: إنا إذا قلنا: كلما كان (أ) (ب) فـ(ج) (د)، وكلما كان (ج) (د) فـ(ه) (ز) وجب أن يصدق: كلما كان (أ) (ب) فـ(ه) (ز) وإلا فيصدق عدم (ه) (ز) في بعض أزمان صدق (أ) (ب)، وحينئذ إن صدق الوسط -وهو (ج) (د)- في تلك الأزمنة لزم كذب الكبرى، وإن لم يصدق لزم كذب الصغرى، وكلاهما محال. وحاصله أنه كلما كذبت النتيجة كذبت إحدى مقدمتي القياس. وهذه المتصلة تنعكس بعكس النقيض إلى قولنا: كلما صدقت المقدمتان صدقت النتيجة.

[٤٩٣] وهذا **فيه نظر**؛ لأنا لا نسلم أنه لو كذبت المتصلة التي هي النتيجة لزم صدق عدم تالي الكبرى في بعض زمان[2] صدق مقدم الصغرى، فإن كذب الملازمة قد يكون عند كذب الطرفين وقد يكون عند صدقهما وقد يكون عند كذب المقدم وصدق التالي وقد يكون عند صدق المقدم وكذب التالي كما قد عرفت كل ذلك من قبل.

---

١ نجم الدين عبد الغفار بن العبد الكريم القزويني، صاحب الحاوي الصغير واللباب وشرح اللباب المسمى بالعجاب، وله أيضا كتاب في الحساب. كان أحد الأئمة الأعلام، له اليد الطولى في الفقه والحساب وحسن الاختصار. توفى في المحرم سنة ٦٦٥. انظر: طبقات الشافعية الكبرى لتاج الدين السبكي، تحقيق: عبد الفتاح محمد الحلو ومحمود محمد الطناحي، القاهرة ١٩٦٤-١٩٧٦، ج. ٨، ص. ٢٧٧-٢٧٨.

٢ ج: أزمان

Durum böyle olunca, sonuç olan bu mülâzemetin yanlışlığından, küçük öncülün mukaddeminin, büyük öncülün tâlîsinin doğru olmadığı bazı zamanlarda doğru olması gerekmez. Çünkü bu ilişkinin yanlışlığı geriye kalan diğer üç durumdan birinde olabilir.

[Bu Kıyasın Sonuç Vermesi Hakkında Kâtibî'nin Görüşü]

[494] Bil ki bu kıyasın, yani iki lüzûmiyye bitişik şartlıdan oluşan kıyasın, yine lüzûmiyye bitişik şartlı sonucunu vermesini açıklamak için şöyle denebilir: Büyük öncül, küçük öncülün mukaddemi takdirinde doğrudur ve kıyas ne zaman böyle olursa sonuç verir:

[495] İlk öncüle gelince, çünkü eğer büyük öncül küçük öncülün mukaddemi takdirinde doğru olmasaydı, büyük öncülün mukaddeminin küçük öncülün tâlîsinin vasıflanmadığı bir şeyle vasıflanması gerekirdi. Zira büyük öncülün mukaddemi nefsü'l-emrde büyük öncülün tâlîsine melzûm olmakla vasıflanırken küçük öncülün tâlîsi bununla vasıflanmaz. Çünkü küçük öncülün tâlîsi takdirinde büyük öncülün tâlîsinin yanlış olması takdiri hakkında konuşuyoruz. Büyük öncülün mukaddemi küçük öncülün tâlîsinin vasıflanmadığı bir şey ile vasıflandığında, büyük öncülün mukaddeminin küçük öncülün tâlîsinden farklı olması gerekir. Eğer böyle olsaydı, kıyasta orta terimin aynı olmaması gerekirdi. Bu ise hulftür. Çünkü biz orta terimin aynı olduğu kıyas hakkında konuşuyoruz.

[496] İkinci öncül ise zorunludur. Çünkü siz küçük öncülün mukaddemi takdirinde büyük öncül doğru olduğunda kıyasın netice verdiğini kabul ettiniz.

[497] **İtiraz:** Sizin söyledikleriniz nefsü'l-emrde doğru olan büyük öncülün küçük öncülün mukaddemi takdirinde doğru olmasını gerektirir. Ancak nefsü'l-emrde doğru olan şey, büyük öncülün mukaddeminin tâlîsine bütün zamanlarda ve büyük öncülün mukaddemi ile bir araya gelmesi mümkün olan şeylerin bir araya gelmesinden dolayı kendisi için varsayılan her koşulda melzûm olmasıdır. Bununla beraber büyük öncülün küçük öncülün mukaddemi takdirinde bu şekilde doğru olmasından, söz konusu kıyasın netice vermesi gerekmez. Söz konusu kıyas ancak şayet küçük öncülün tâlîsi mukaddemde içerilseydi netice verirdi.

وإذا كان كذلك لا يلزم من كذب الملازمة التي هي النتيجة صدق مقدم الصغرى مع عدم صدق تالي الكبرى في بعض الأزمنة لجواز أن يكون كذبها عند أحد الأمور الثلاثة الباقية.

[بيان الكاتبي في إنتاج هذا القياس]

٥ [٤٩٤] واعلم أنه يمكن أن يقال لبيان إنتاج هذا القياس أعني المركب من المتصلتين اللزوميتين متصلة لزومية: إن[١] الكبرى صادقة على تقدير مقدم الصغرى، ومتى كان كذلك لزم الإنتاج:

[٤٩٥] أما المقدمة الأولى فلأن الكبرى[٢] لو لم تكن صادقة على تقدير مقدم الصغرى لزم اتصاف مقدم الكبرى بصفة لم يتصف بها تالي الصغرى ضرورة

١٠ اتصافه بكونه ملزوما لتالي الكبرى في نفس الأمر وعدم اتصاف تالي الصغرى[٣] بذلك حينئذ؛ لأنا نتكلم على تقدير كذب الكبرى على تقدير مقدم الصغرى. وإذا اتصف مقدم الكبرى بصفة لم يتصف تالي الصغرى بها لزم مغايرة مقدم الكبرى لتالي الصغرى، ولو كان /[٥٠و] كذلك لزم عدم اتحاد الوسط في القياس، وإنه خلف؛ لأنا نتكلم في القياس الذي اتحد الحد الأوسط فيه.

١٥ [٤٩٦] وأما المقدمة الثانية فضرورية ولأنكم سلمتم الإنتاج أن صدق الكبرى على تقدير مقدم الصغرى.

[٤٩٧] **لا يقال**: ما ذكرتموه يقتضي أن الكبرى الصادقة في نفس الأمر تصدق على تقدير مقدم الصغرى؛ لكن الصادقة في نفس الأمر أن مقدمها ملزوم لتاليها في كل زمان مع كل وضع يفرض له بسبب اجتماع الأمور الممكنة

٢٠ الاجتماع به، ولا يلزم من صدقها على هذا الوجه على تقدير مقدم الصغرى إنتاج القياس المذكور، وإنما ينتج إن لو اندرج تالي الصغرى في مقدمها،

---

١ ب + كان
٢ ب – الكبرى
٣ ج: الكبرى

Şayet tüm zamanlarda, her bir takdirde ve kendisi ile bir araya gelmesi mümkün olan şeylerin bir araya gelmesinden dolayı kendisi için varsayılan her koşulda büyük öncülün mukaddeminin tâlîsine melzûm olması, nefsü'l-emrde doğru olsaydı, işte bu durumda küçük öncülün tâlîsi mukaddeminde içerilmiş olurdu. Ancak böyle değildir. Aksine büyük öncülün mukaddeminin tâlîsine melzûm olması, kendisinde var olduğu varsayılan tüm zamanlarla sınırlıdır.

[498] **Cevap**: Biz bu görüşte değiliz, aksine diyoruz ki: Büyük öncülün mukaddemi büyük öncülün tâlîsine melzûm olduğu gibi küçük öncülün tâlîsi de büyük öncülün tâlîsine melzûmdur. Aksi halde ikisinin birbirinden başka olması gerekirdi ve kıyastaki orta terim bir ve aynı şey olmazdı. Ama bizim dediğimiz gibi olduğunda küçük öncülün tâlîsi büyük öncülün mukaddeminde içerilir ve netice verme zorunlu olarak meydana gelir.

Üç: Ters Döndürme (*Aksü'n-nakîz*)

[499] **Şeyh** şöyle söylemiştir:[1] Ters döndürme, yüklemin çelişiğinin alınarak konu, konunun çelişiğinin alınarak yüklem yapılmasıdır. Sonrasında tümel olumsuzun ters döndürmesine dair şunları söylemiştir: Biz "Hiçbir C B değildir." dediğimizde, buna ters döndürme ile "B olmayan bazı şeyler C'dir." önermesi gerekir. Aksi takdirde B olmayan hiçbir şey C olmazdı. Bu da şu şekilde döndürülür: "Hiçbir C B olmayan değildir." Halbuki elimizde [doğru olan] "Hiçbir C B değildir." önermesi vardı. Bu hulftür.

[500] Buradan hareketle anlaşılmaktadır ki **Şeyh** ters döndürmede niteliğin aynı kalmasını dikkate almayıp yalnızca doğruluğun aynı kalmasını dikkate almaktadır. Zira her ne kadar bunu açıkça dile getirmediyse de böyle olması gerekir.

[501] **Burada bir sorun vardır:** İlk olarak bu tümel olumsuz önermenin ters döndürmesi hakkında söylediği şey, tanımıyla uyuşmamaktadır. Çünkü konunun kendisini yüklem yapmıştır. İkinci olarak biz "Hiçbir C B olmayan değildir." sözümüzün, "Hiçbir C B değildir." sözümüzle beraber doğru olamayacağını kabul etmiyoruz. Bilakis konunun yokluğundan ötürü bu iki önerme birlikte doğru olabilir.

1 İbn Sînâ, *Kitâbü'ş-Şifâ: Kıyâs*, s. 93.

وإنما يندرج فيه إن لو كان الصادق في نفس الأمر أن مقدم الكبرى ملزوم لتاليها في كل زمان وعلى كل تقدير مع كل وضع يفرض له بسبب اجتماع الأمور الممكنة الاجتماع معه، وليس كذلك؛ بل ملزومية مقدم الكبرى لتاليها مقصورة على[١] جميع الأزمنة المفروض وجوده فيها.

٥ [٤٩٨] **لأنا نقول**: نحن لا نقول كذلك؛ بل نقول: تالي الصغرى ملزوم لتالي الكبرى كما أن مقدم الكبرى ملزوم له وإلا لزم مغايرة أحدهما للآخر، فلا يكون الوسط في القياس متحدا، وإذا كان كذلك اندرج تالي الصغرى في مقدم الكبرى، ويحصل الإنتاج بالضرورة.

الثالث عكس النقيض

١٠ [٤٩٩] قال **الشيخ**:[٢] هو أن يؤخذ ما يناقض المحمول فيجعل موضوعا وما يناقض الموضوع فيجعل محمولا. ثم قال في عكس نقيض السالبة الكلية: إذا قلنا: «لا شيء من (ج) (ب)» لزمه بطريق عكس النقيض: «بعض ما ليس (ب) (ج)» وإلا «فلا شيء مما ليس (ب) (ج)»، وينعكس إلى قولنا: «لا شيء من (ج) ليس (ب)»، وكان معنا «لا شيء من (ج) (ب)»، هذا خلف.

١٥ [٥٠٠] وعلم من ذلك أن **الشيخ** لا يعتبر بقاء الكيفية في عكس النقيض؛ بل بقاء الصدق فقط؛ إذ لا بد من ذلك وإن كان ما صرح به.

[٥٠١] وهذا **فيه نظر**؛ أما أولا فلأن ما ذكره في عكس نقيض هذه السالبة لا يوافق حده؛ لأنه جعل عين الموضوع محمولا. وأما ثانيا فلأنا لا نسلم أن قولنا: «لا شيء من (ج) ليس (ب)» مع قولنا: «لا شيء من (ج) (ب)» مما يمتنع صدقهما،

٢٠ فإنه يجوز صدقهما معا لعدم الموضوع.

---

١ ب: في

٢ انظر: ابن سينا، الشفاء: القياس، ص. ٩٣.

[502] Yine **Şeyh** tümel olumlunun ters döndürmesi hakkında şunları söylemiştir:[1] "Her C B'dir." dediğimizde, bu önermeye "B olmayan her şey C olmayandır." önermesi lâzım olur. Aksi takdirde bazı B olmayanlar C olurdu. Bu ise asıl önerme ile beraber "Bazı B olmayanlar B'dir." önermesini sonuç verir ki bu muhaldir.

[503] Ancak yine **burada bir sorun vardır**: Zira "B olmayan her şey C olmayandır." sözündeki yüklem [a] udûl veya olumsuzlama anlamında C'nin olumsuzlaması yapılırsa -ki böylece iki tarafı da madûle veya iki tarafı da olumsuz olan olumlu bir önerme olur- bu durumda çelişiği "B olmayan bazı şeyler C olmayan değildir." önermesi olur. Bu önerme ise "B olmayan bazı şeyler C'dir." sözümüzü gerektirmez. Çünkü yüklemi madûle veya olumsuz olan olumsuz önerme, yüklemi muhassala olan olumlu önermeden daha geneldir. Eğer [b] C'nin kendisi yüklem yapılırsa -ki böylece konusu madûle veya olumsuz olan ve yüklemi muhassala olan olumsuz bir önerme olur- söz konusu burhân tamamlanır. Ancak bu durumda da burhân, söylediğimiz şeye yani konunun kendisini yüklem yapmaya dönmüş olur.

[Zeynüddin Keşşî'nin Ters Döndürme Hakkındaki Görüşü]

[504] İmam **Zeynüddin Keşşî**[2] ters döndürmeyi doğruluğun ve niteliğin olduğu gibi bırakılarak yüklemin çelişiğinin konu, konunun çelişiğinin de yüklem yapılması olarak tanımlamıştır. Kitaplarda kullanılan ters döndürme de bu açıklaması iledir.

[505] **Keşşî** ters döndürmede olumlu önermelerin hükmünü düz döndürmedeki olumsuz önermenin hükmüne ve olumsuz önermelerin hükmünü olumlu önermelerin hükmüne çevirdi. Düz döndürmede zikredilen nakz ve burhânlarda bir fark olmaksızın tüm bu hükümleri zikretti. Şimdi bu hususu biraz daha ayrıntılandıralım.

[Tümel Olumlulular]

[506] [a] Tümel olumlulardan yedisi yani iki vaktiyye, iki vücûdiyye, iki mümkine ve mutlaka-i âmme ters döndürme ile döndürülemezler.

---

1 İbn Sînâ, *Kitâbü'ş-Şifâ: Kıyâs*, s. 93.

2 Zeynüddin Keşşî, *Hadâiku'l-hakâik*, Köprülü Kütüphânesi, Fazıl Ahmed Paşa, no. 864, vr. 47^{B}-51^{B}.

[٥٠٢] وقال أيضا في عكس نقيض الموجبة الكلية: إذا قلنا: «كل (ج) (ب)» / [٥٠ظ] لزمه «كل ما ليس (ب) ليس (ج)» وإلا «فبعض ما ليس (ب)[١] (ج)»، وهو مع الأصل ينتج: «بعض ما ليس (ب) هو (ب)»، وإنه محال.[٢]

[٥٠٣] وهذا أيضا **فيه نظر**؛ لأنه إن جعل المحمول في قوله: «كل ما ليس (ب) ليس (ج)» [ا] سلب الجيم بمعنى العدول أو بمعنى السلب حتى يكون موجبة معدولة الطرفين أو سالبتها كان نقيضه: «ليس بعض ما ليس (ب) ليس (ج)»، وهو لا يستلزم قولنا: «بعض ما ليس (ب) (ج)»؛ لأن السالبة المعدولة المحمول وسالبته أعم من الموجبة المحصلة المحمول. وإن جعل [ب] عين الجيم حتى يكون سالبة معدولة الموضوع أو سالبته محصلة المحمول تم البرهان المذكور؛ لكن عاد ما قلناه من جعل عين الموضوع محمولا.

[قول زين الدين الكشي في عكس النقيض]

[٥٠٤] وحدّه الإمام **زين الدين الكشي** بأنه عبارة عن جعل نقيض المحمول موضوعا ونقيض الموضوع محمولا مع بقاء الصدق والكيفية بحاله، وعكس النقيض المستعمل في الكتب هو بهذا التفسير.[٣]

[٥٠٥] وجعل حكم الموجبات فيه حكم السوالب في العكس المستوي، وحكم السوالب حكم الموجبات فيه من غير فرق بالنقوض[٤] والبراهين المذكورة هناك، ولنفصل هذه الجملة فنقول:

[الموجبات الكلية]

[٥٠٦] أما الموجبات الكلية [ا] فسبع منها وهي الوقتيتان والوجوديتان والممكنتان والمطلقة العامة لا تنعكس بعكس النقيض

١ ب – (ب)
٢ انظر: ابن سينا، الشفاء: القياس، ص. ٩٣.
٣ زين الدين الكشي، حدائق الحقائق، مكتبة الكوبرولي، فاضل أحمد باشا، ٨٦٤، و. ٤٧ظ–٥١ظ.
٤ ج + فيه.

Çünkü bunların en özeli olan vaktiyye döndürülemez. Zira “Her Ay, dördün zamanında zorunlu olarak tutulmayandır -yüklem madûle- veya tutulmaz -yüklem olumsuz-, sürekli olarak değil.” önermesi doğru iken “Bazı tutulanlar, genel imkan ile Ay olmayandır veya Ay değildir.” önermesi yanlıştır. Çünkü tutulan her şey zorunlu olarak Ay’dır. Daha önce çok kere öğrendiğin üzere, daha özel olan döndürülmediğinde daha genel olan da döndürülemez.

[507] **İtiraz:** Bu yedi önerme, ister konuları dış dünyaya göre isterse de hakikate göre alınsın, her iki tarafı da olumsuz olan tikel olumlu dâime olarak ve asıl hâricî ise hâriciyye, hakiki ise hakîkiyye olarak döndürülür. Bunu hâriciyye mutlaka-i âmme önerme üzerinden açıklayalım ve diyelim ki:

[508] “Her hariçte C olan, en az bir kere hariçte B olandır.” dediğimizde, “Her hariçte sürekli olarak B olmayan, hariçte sürekli olarak C olmayandır.” sözümüz de doğru olur. Aksi takdirde bunun çelişiği olan “Her hariçte sürekli olarak B olmayan, en az bir kere hariçte C olmayan değildir.” sözümüz doğru olurdu. Buna ise “Bazı hariçte sürekli olarak B olmayanlar, en az bir kere hariçte C’dir.” önermesi lâzım olur. Çünkü olumsuz önerme bu itibarla olumluyu gerektirir. Çünkü konusu olumsuz olan olumlu bir önerme konusunun dış dünyada varlığını gerektirmez. “Bazı hariçte sürekli olarak B olmayanlar, en az bir kere hariçte C olandır.” doğru olduğunda, bunu “Her hariçte C olan, en az bir kere hariçte B’dir.” önermesine küçük öncül yaparız. Böylece “Bazı hariçte sürekli olarak B olmayanlar, en az bir kere hariçte B’dir.” önermesini sonuç verir. Ancak bu muhaldir. “Her hariçte sürekli olarak B olmayan, sürekli olarak hariçte C olmayandır.” dediğimizde, bunu “Her hariçte sürekli olarak B olmayan, en az bir kere hariçte B olmayandır.” önermesine büyük öncül yaparız. Böylece üçüncü şekilden bir kıyas ile “Bazı hariçte en az bir kere B olmayanlar hariçte C olmayandır, sürekli olarak.” önermesini sonuç verir. Zaten matlup da budur. Mutlaka-i âmme [döndürmede] lâzım olduğunda kalan fiilî önermeler de lâzım olur.

[509] Mümkine-i âmme hakkındaki burhânı bu şekilde zikrederiz. Ancak konunun zorunlulukla kayıtlanması gerekir ki hulf tamamlansın. Mümkine-i âmme lâzım olduğunda mümkine-i hâssa da lâzım olur. Aynı yöntemle konusu hakîkiyye olanları da açıklarız.

لعدم انعكاس أخصها وهو الوقتية، فإنه يصدق: «بالضرورة كل قمر فهو لامنخسف -حتى يكون معدولة المحمول- وليس بمنخسف -حتى يكون سالبة المحمول- وقت التربيع بينه وبين الشمس لا دائما» مع كذب قولنا: «بعض المنخسف لاقمر وليس بقمر بالإمكان العام»؛ لأن «كل منخسف فهو قمر بالضرورة». وإذا لم ينعكس ٥ الأخص لم ينعكس الأعم لما عرفت من غير مرة.

[٥٠٧] **لا يقال**: هذه القضايا السبع سواء أخذ موضوعها بحسب الخارج أو بحسب الحقيقة تنعكس موجبة جزئية سالبة الطرفين دائمة؛ خارجية إن كان الأصل خارجيا وحقيقية إن كان حقيقيا، ولنبين ذلك في المطلقة العامة الخارجية فنقول:

[٥٠٨] إذا قلنا: «كل (ج) في الخارج[١] (ب) في الخارج بالفعل» يصدق قولنا: ١٠ «كل ما ليس (ب) في الخارج دائما فهو ليس (ج) في الخارج دائما»، وإلا لصدق نقيضه وهو قولنا: «ليس كل ما ليس (ب) في الخارج دائما فهو ليس (ج) في الخارج بالإطلاق». /[٥١و] ويلزمه: «بعض ما ليس (ب) في الخارج دائما (ج) في الخارج بالإطلاق»؛ لأن السالبة بهذا الاعتبار يستلزم الموجبة؛ لأن الموجبة السالبة الموضوع لا يقتضي وجود الموضوع في الخارج. وإذا صدق: «بعض ما ليس (ب) ١٥ في الخارج دائما (ج) في الخارج بالإطلاق» نجعله صغرى لقولنا: «كل (ج) في الخارج (ب) في الخارج بالإطلاق» لينتج: «بعض ما ليس (ب) في الخارج دائما (ب) في الخارج بالإطلاق»، وإنه محال. وإذا صدق قولنا: «كل ما ليس (ب) في الخارج دائما فهو ليس (ج) في الخارج دائما» نجعله كبرى لقولنا: «كل ما ليس (ب) في الخارج دائما ليس (ب) في الخارج بالإطلاق» لينتج من الشكل الثالث: ٢٠ «بعض ما ليس (ب) في الخراج بالإطلاق ليس (ج) في الخارج دائما» الذي هو المطلوب. وإذا لزمت المطلقة العامة لزمت سائر الفعليات الباقية.

[٥٠٩] وكذلك نذكر البرهان في الممكنة العامة؛ لكن يجب أن يقيد الموضوع بالضرورة ليتم الخلف. وإذا لزمت الممكنة العامة لزمت الممكنة الخاصة أيضا. وعلى هذا النسق نبين في الحقيقيات الموضوع.

---

١ ف – في الخارج

[510] **Cevap**: Bahsettiğiniz olumsuz önermenin "Bazı hariçte sürekli olarak B olmayanlar, en az bir kere hariçte C olandır." sözümüzü gerektirdiğine dair [iddianızı] kabul etmiyoruz.

[511] [Bu iddianıza senet olarak getirdiğiniz] "Çünkü bu itibarla olumsuz önerme olumlu önermeyi gerektirir. Zira konusu olumsuz olan olumlu önerme konunun dış dünyada var olmasını gerektirmez." sözünüze gelince;

[512] [Buna cevap olarak] şöyle deriz: Bunu kabul etmiyoruz. Konusu olumsuz olan olumlu önerme ancak yüklemi de olumsuzlama bakımından alındığında konusunun varlığını gerektirmez. Ancak yüklemi muhassala veya madûle ise konunun varlığını gerektirir. Bu olumlu önermede ise yüklem muhassaladır. Dolayısıyla konunun hariçte varlığını gerektirir. Bunun doğruluğu ise zikredilen olumsuz önermenin doğruluğunu gerektirmez.

[513] Konusu hakîkiyye olana gelince, biz "B'nin sürekli olarak melzûmu olmayan her şey, en az bir kere B'nin melzûmu olmayandır." sözümüzün doğru olduğunu men'ediyoruz. Bu önerme yalnızca şayet "B'nin sürekli olarak melzûmu olmamak" mefhumu tasavvur edilebilseydi doğru olurdu. Halbuki bu memnudur. Zira B'nin var olsaydı kendisine B yüklenebilecek olması anlamında bütün var olanlar ve yok olanlar için süreksiz olması mümkündür.

[514] [b] Geriye kalan altısına yani zarûriyye, dâime, iki âmme ve iki hâssaya gelince, bunların her biri nicelik ve kip olarak kendisi gibi döndürülür. Ancak iki hâssa önermedeki süreksizlik sadece bazı fertlere dönük olur. Çünkü ters döndürülmüş önermenin çelişiği doğru olsaydı, bu çelişik asıl önermenin çelişiğine döndürülürdü. Yahut da söz konusu çelişik asıl önerme ile beraber muhali sonuç veren bir kıyas oluştururdu. Bunu zarûriyye önerme üzerinden anlatalım ve diyelim ki:

[515] "Her C, zorunlu olarak B'dir." önermesi doğru olduğunda, "Her B olmayan, zorunlu olarak C olmayandır." önermesi de doğru olur. Aksi halde "Bazı B olmayanlar, genel imkan ile C'dir." doğru olurdu. Bu ise "Bazı C'ler B değildir, genel imkan ile" önermesine döndürülür. Halbuki her C B idi, zorunlu olarak. Bu hulftür. Yahut da söz konusu çelişik asıl önerme ile beraber küçük öncülü mümkine, büyük öncülü zarûriyye olan birinci şekilden bir kıyas kurulur. Bu kıyas "Bazı B olmayanlar, zorunlu olarak B'dir." sonucunu verir ki bu muhaldir. Diğer önermelerdeki burhânları da buna göre zikrederiz.

[٥١٠] **لأنا نقول**: لا نسلم استلزام ما ذكرتموه من السالبة لقولنا: «بعض ما ليس (ب) في الخارج دائما (ج) في الخارج بالإطلاق».

[٥١١] قولكم: «لأن السالبة بهذا الاعتبار تستلزم الموجبة؛ لأن الموجبة السالبة الموضوع لا تقتضي وجود الموضوع في الخارج».

٥ [٥١٢] قلنا: لا نسلم، وإنما لا يقتضي وجود الموضوع فيه إذا كان محمولها أيضا بحسب السلب، أما إذا كان محمولها محصلا أو معدولا فإنها يقتضي وجود الموضوع فيه، والمحمول في هذه الموجبة محصل، فيقتضي وجود الموضوع في الخارج، فلا يلزم صدقها صدق السالبة المذكورة.

[٥١٣] وأما في الحقيقية الموضوع فنمنع صدق قولنا: «كل ما ليس بملزوم ١٠ للباء دائما ليس بملزوم للباء بالإطلاق العام»، وإنما يصدق ذلك إن لو تصور مفهوم «ليس بملزوم للباء دائما»، وهو ممنوع لجواز أن يكون الباء لا دائما لجميع الموجودات والمعدومات على معنى أنها لو وجدت لصدق عليها الباء.

[٥١٤] [ب] وأما الست الباقية وهي الضرورية والدائمة والعامتان والخاصتان فكل واحدة منها تنعكس كنفسها في الكم والجهة؛ لكن اللادوام في الخاصتين ١٥ يكون عائدا /[٥١ظ] إلى بعض الأفراد فقط؛[١] إذ لو صدق نقيض العكس لانعكس إلى نقيض الأصل أو انتظم مع الأصل قياسا منتجا للمحال. ولنبين ذلك في الضرورية فنقول:

[٥١٥] إذا صدق: «بالضرورة كل (ج) (ب)» صدق: «بالضرورة كل ما ليس (ب) هو ليس (ج)» وإلا «فبعض ما ليس (ب) (ج) بالإمكان العام»، وينعكس إلى قولنا: ٢٠ «بعض (ج) ليس (ب) بالإمكان العام»، وكان «كل (ج) (ب) بالضرورة»، هذا خلف. أو ينتظم مع الأصل قياسا من صغرى ممكنة وكبرى ضرورية في الشكل الأول منتجا لقولنا: «بعض ما ليس (ب) هو (ب) بالضرورة»، وإنه محال. وعلى هذا القياس نذكر البرهان في سائرها.

---

١ ج – فقط

[516] İki hâssaya gelince, daha önce de geçtiği üzere bu önermelerin âmmelerine lâzım olan şeylerin bunlara da lâzım olması açıktır.

[517] Bu iki hâssadaki süreksizlik kaydının yalnızca bazı fertlere dönük olmasının nedeni ise şudur: Eğer asıl önerme "Her C, C olduğu müddetçe B'dir, sürekli olarak değil." önermesi olsaydı, daha önce geçen burhândan ötürü bu önermeye "Her B olmayan, B olmayan olduğu müddetçe C olmayandır." lâzım olurdu. Bu durumda bazı fertlerde süreksiz olurdu. Yani "Her B olmayan, en az bir kere C olmayan değildir." önermesi doğru olurdu. Aksi takdirde her B olmayan sürekli olarak C olmayan olurdu. Bu ise ters döndürme ile "Her C, sürekli olarak B'dir." önermesine döndürülür. Halbuki, süreksizlik kaydının delâletinden ötürü elimizde [doğru olan] "Hiçbir C, en az bir kere B değildir." önermesi vardı. Bu hulftür.

[Tikel Olumlular]

[518] Tikel olumlular iki hâssa [meşrûta-i hâssa ve örfiyye-i hâssa] önerme hariç döndürülemezler.

[519] Tümellerinin döndürülemediğini açıkladığımız yedi önermeye gelince, [bu önermelerin döndürülememeleri] zikrettiğimiz nakzın tikel olarak doğruluğundan dolayıdır. Zira nakzın tümel olarak doğruluğu, tikel olarak doğru olmasını gerektirir, bununla birlikte en genel kipe sahip olan döndürmesi yanlış olur.

[520] Kalan dört önerme[nin döndürülememe nedeni] ise zarûriyyenin bunların en özeli olup döndürülememesidir. Zira "Bazı canlılar, zorunlu olarak insan değildir." sözümüz doğru iken bunun ters döndürmesi olan "Bazı insanlar, genel imkan ile canlı olmayandır." sözümüz doğru değildir. Çünkü her insan zorunlu olarak canlıdır. Nitekim birçok kez öğrendiğin üzere daha özel döndürülemediğinde daha genel de döndürülemez.

[521] İki hâssaya gelince, bunların her biri kendisi gibi döndürülür. Bunu örfiyye-i hâssa üzerinden açıklayalım ki meşrûta-i hâssa da buna kıyas edilsin. Deriz ki:

[522] "Bazı C'ler, C olduğu müddetçe B'dir, sürekli olarak değil." sözümüz doğru olduğunda, "Bazı B olmayanlar, B olmadığı müddetçe C olmayandır, sürekli olarak değil." sözümüz de doğru olur.

[٥١٦] وأما الخاصتان فلزوم ما يلزم عامة كل واحدة منهما إياها ظاهر مما مرّ.

[٥١٧] وأما تقيده باللادوام في البعض فلأن الأصل لو كان: «كل (ج) (ب) ما دام (ج) لا دائما» لزمه: «كل ما ليس (ب) ليس (ج) ما دام ليس (ب)» لما مرّ من البرهان.[١] ويكون لا دائما في البعض أي يصدق: «ليس كل ما ليس (ب) ليس (ج) بالإطلاق» وإلا «فكل ما ليس (ب) ليس (ج) دائما»، وينعكس بعكس النقيض إلى قولنا: «كل (ج) (ب) دائما»، وكان معنا «لا شيء من (ج) (ب) بالإطلاق» لدلالة قيد اللادوام عليه، هذا خلف. ٥

[الموجبات الجزئية]

[٥١٨] وأما الموجبات الجزئية فغير الخاصتين لا تنعكس:

[٥١٩] أما السبع التي بينا أن كلياتها غير منعكسة فلما ذكرناه من النقض جزئيا؛ إذ[٢] صدق النقض كليا يقتضي صدقه جزئيا مع كذب العكس بأعم الجهات. ١٠

[٥٢٠] وأما الأربع الباقية فلأن الضرورية أخصها وهي لا تنعكس؛ لأنه يصدق قولنا: «بالضرورة بعض الحيوان هو ليس بإنسان»، ولا يصدق في عكس نقيضه: «بعض الإنسان هو ليس بحيوان بالإمكان العام»؛ إذ كل إنسان فهو حيوان باضرورة. وإذا لم ينعكس الأخص لم ينعكس الأعم لما عرفته غير مرة. ١٥

[٥٢١] وأما الخاصتان فكل واحدة منهما تنعكس كنفسها. ولنبين ذلك في العرفية الخاصة لتقاس عليها المشروطة الخاصة فنقول:

[٥٢٢] إذا صدق قولنا: «بعض (ج) (ب) ما دام (ج) لا دائما» يصدق: «بعض ما ليس (ب) هو ليس (ج) ما دام ليس (ب) لا دائما»؛[٣] /[٥٢و]

---

١ ب: البيان
٢ ج: إذا
٣ ب – لا دائما.

Çünkü biz C olup da sürekli değil C olduğu müddetçe B olan bu bir kısım fertlerin D olduğunu farz ederiz ve deriz ki: [a] “D, en az bir kere B değildir.” zira önermenin aslı süreksizlikle kayıtlanmıştır. Ve [b] “D B olmadığı vakitlerin tümünde C olmayandır.” Aksi takdirde B olmadığı vakitlerin bir kısmında C olurdu ve dolayısıyla da C olduğu vakitlerin bir kısmında ise B olmayan olurdu. Halbuki C olduğu müddetçe B idi. Bu hulftür. [c] D’nin en az bir kere C olduğunda şüphe yoktur. D bazen C ile vasıflanırken B olmayan ile vasıflandığı vakitlerin tamamında C olmayan ile vasıflandığında, “Bazı B olmayanlar, B olmayan olduğu müddetçe C olmayandır, sürekli olarak değil.” sözümüz doğru olur. Zaten matlup da budur.

[523] Örfiyye-i hâssa hakkındaki burhânı öğrendiysen, meşrûta-i hâssanın burhânını da ona kıyas et.

[Olumsuzlar]

[524] Olumsuzlara gelince, ister tümel ister tikel olsun tümel olarak döndürülmezler. Çünkü [a] yüklemin çelişiğinin konunun çelişiğinden bir açıdan daha genel olma ihtimali söz konusudur. Mesela “Hiçbir yazı yazan, zorunlu olarak, yazı yazan olduğu müddetçe elleri durağan olan değildir, sürekli olarak değil.” sözümüz gibi. Bunun ters döndürmesi olarak “Hiçbir elleri durağan olmayan, yazı yazan değildir.” sözü herhangi bir kiple doğru olmaz. Çünkü bazı elleri durağan olmayanlar, zorunlu olarak yazı yazan değildir. Yine “Hiçbir taş, zorunlu olarak canlı değildir.” sözümüz gibi. Bu sözün ters döndürmesi olarak “Canlı olmayanların hiçbiri, genel imkan ile taş değildir.” sözümüz doğru olmaz. Çünkü bazı canlı olmayanlar, zorunlu olarak taş değildir. Yine [b] bir açıdan daha özel olanın daha genel olanın fertlerinin her birinden olumsuzlanması imkansızdır. Zarûriyye basit modal önermelerin en özel olanıdır, meşrûta-i hâssa ise bileşik modal önermelerin en özel olanıdır. Bu iki önerme tümel olarak ters döndürülemediğinde, bu ikisi dışındaki hiçbir modal önerme de ters döndürülemez. Çünkü daha özel olanın döndürülemediği şeye genel olanın döndürülmesi imkansızdır. Bilakis olumsuzlar tikel olarak döndürülürler.

[525] Olumsuzların kip bakımından ters döndürmelerine gelince; iki vaktiyye, iki vücûdiyye ve mutlaka-i âmme, mutlaka-i âmmeye döndürülür. Çünkü “Hiçbir C/bazı C’ler, en az bir kere B değildir.” sözü doğru olduğunda,

لأنا نفرض البعض الذي هو (ج) و(ب) ما دام (ج) لا دائما: (د)، ونقول: [أ] (د) ليس (ب) بالفعل لتقيد الأصل باللادوام، [ب] وليس (ج) في جميع أوقات ليس (ب) وإلا لكان (ج) في بعض أوقات ليس (ب) فليس (ب) في بعض أوقات (ج)، وكان[1] (ب) ما دام (ج)، هذا خلف. [ج] ولا شك أنه (ج) بالفعل. وإذا اتصف (د) ٥ بأنه ليس (ج) في جميع أوقات اتصافه باللاباء مع اتصافه بالجيم في الجملة صدق قولنا: «بعض ما ليس (ب) ليس (ج) ما دام ليس (ب) لا دائما»، وهو المطلوب.

[٥٢٣] وإذا عرفت البرهان في العرفية الخاصة فقس عليه البرهان في المشروطة الخاصة.

[السوالب]

١٠ [٥٢٤] وأما السوالب فسواء كانت كلية أو جزئية لا تنعكس كلية [أ] لاحتمالِ أن يكون نقيض المحمول أعم من نقيض الموضوع من وجه كقولنا: «بالضرورة لا شيء من الكاتب بساكن الأصابع ما دام كاتبا لا دائما»، ولا يصدق في عكس نقيضه: «لا شيء مما ليس بساكن الأصابع ليس بكاتب» بشيء من الجهات؛ لأن بعض ما ليس بساكن الأصابع ليس بكاتب بالضرورة. وكقولنا: «بالضرورة لا شيء ١٥ من الحجر بحيوان»، ولا يصدق في عكس نقيضه: «لا شيء مما ليس بحيوان ليس بحجر بالإمكان العام»؛ لأن بعض ما ليس بحيوان ليس بحجر بالضرورة. [ب] وامتناعِ سلب الخاص من وجه دون وجه عن كل أفراد العام. والضرورية أخص البسائط، والمشروطة الخاصة أخص المركبات. ومتى لم تنعكسا بهذا العكس كليا لم ينعكس شيء مما يغايرهما لامتناع انعكاس الأعم إلى ما لا ينعكس إليه[2] ٢٠ الأخص؛ بل تنعكس جزئية.

[٥٢٥] وأما في الجهة [أ] فالوقتيتان والوجوديتان والمطلقة العامة تنعكس مطلقة عامة؛ لأنه إذا صدق: «لا شيء من (ج) أو ليس بعض (ج) (ب) بالإطلاق العام»

---

١ ف + معا.
٢ ب – إليه

“Bazı B olmayanlar, en az bir kere C olmayan değildir.” sözünün doğru olması da zorunludur. Aksi takdirde B olmayan her şey sürekli olarak C olmayan olurdu. Bu ise daha önce geçtiği üzere ters döndürme ile “Her C, sürekli olarak B’dir.” sözüne döndürülür. Halbuki elimizde [doğru olan] “Hiçbir C/bazı C’ler, en az bir kere B değildir.” önermesi vardı. Bu hulftür. Mutlaka-i âmme bu şekilde döndürüldüğünde, kalan dördü de bu burhânla veya daha genel olana lâzım olanın daha özel olana da lâzım olduğu kuralından ötürü bu şekilde döndürülür.

[526] Zarûriyye, dâime, iki âmme ve iki hâssanın her biri ise hîniyye-i mutlaka olarak döndürülür. Ancak iki hâssanın döndürmesi süreksizlikle kayıtlanır. Bunu örfiyye-i âmme üzerinden açıklayalım ve diyelim ki:

[527] “Hiçbir C/bazı C’ler, C olduğu müddetçe B değildir.” doğru olduğunda, “B olmayan her şey, B olmayan olduğu sürece C olmayan değildir.” de doğru olur. Aksi takdirde bunun çelişiği olan “Her B olmayan, B olmayan olduğu müddetçe C olmayandır.” önermesi doğru olurdu. Bu ise ters döndürme ile “Her C, C olduğu müddetçe B’dir.” sözümüze döndürülür. Halbuki elimizde [doğru olan] “Hiçbir C/bazı C’ler, C olduğu müddetçe B değildir.” önermesi vardı. Bu hulftür ve muhaldir. Örfiyye-i âmme bu şekilde döndürüldüğünde, kalanlar da yine ya bu burhân ile veya daha genele lâzım olan daha özele de lâzım olur kaidesinden ötürü bu şekilde döndürülür.

[528] İki hâssadaki süreksizlik kaydına gelince, bunun nedeni şudur: Biz aslın konusunun -ister tümel ister tikel olsun- D olduğunu varsaydığımızda [a] D B olmayan olduğu müddetçe C olmayan değildir. Bunun nedeni az evvel zikredilen şu açıklamadır: Eğer çelişiği doğru olsaydı, ters döndürme ile C ile vasıflandığı vakitlerin tümünde B ile vasıflanmamasının zıddına döndürülürdü. Ve [b] D en az bir kere C olmayandır. Aksi takdirde sürekli olarak C olurdu ve dolayısıyla da sürekli olarak B olmayan olurdu. Çünkü C vasfı D’de devam ettikçe B’nin ondan olumsuzlanması da devam eder. Halbuki bu bâtıldır. Çünkü D, asıl önerme süreksizlikle kayıtlandığından ötürü en az bir kere B’dir. B olmadığı bazı vakitlerde C olmayan olmamak ve en az bir kere C olmamak D’ye sâdık olduğunda, “Bazı B olmayanlar, B olmadığı esnada C olmayandır, sürekli olarak değil.” doğru olur. Zaten matlup da budur. Meşrûta-i hâssanın süreksizlikle kayıtlanmasının gerekliliğine dair burhânı da bu zikrettiğimiz burhâna kıyas et.

وجب أن يصدق: «ليس[1] بعض ما ليس (ب) ليس (ج) بالإطلاق العام» وإلا فكل ما ليس (ب) ليس (ج) دائما، وتنعكس بعكس النقيض إلى قولنا: «كل (ج) (ب) دائما» لما مرّ، وقد كان معنا «لا شيء من (ج) أو ليس بعض (ج) (ب) بالإطلاق العام»، هذا خلف. وإذا انعكست المطلقة العامة إليها فكذا سائر الأربعة الباقية إما ٥ لهذا البرهان بعينه أو لأن لازم الأعم لازم الأخص.

[٥٢٦] [ب] وأما الضرورية والدائمة والعامتان /[٥٢ظ] والخاصتان فكل واحدة منها تنعكس حينية مطلقة؛ لكن مع تقيدها باللادوام في الخاصتين، ولنبين ذلك في العرفية العامة فنقول:

[٥٢٧] إذا صدق: «لا شيء من (ج) أو ليس بعض (ج) (ب) ما دام (ج)» يصدق: ١٠ «ليس كل ما ليس (ب) ليس (ج) حين هو ليس (ب)» وإلا لصدق نقيضه وهو قولنا:[2] «كل ما ليس (ب) ليس (ج) ما دام ليس (ب)»، وانعكس بعكس النقيض إلى قولنا: «كل (ج) (ب) ما دام (ج)»، وكان معنا «لا شيء من (ج) أو[3] ليس بعض (ج) (ب) ما دام (ج)»، هذا خلف محال. وإذا انعكس العرفية العامة إليها انعكست البواقي أيضا إما لهذا البرهان بعينه أو لأن لازم الأعم لازم الأخص.

١٥ [٥٢٨] وأما قيد اللادوام في الخاصتين فلأنه إذا فرضنا موضوع الأصل كليا كان أو جزئيا (د)[4] كان [ا] ليس لا(ج) حين هو لا(ب) لما مرّ من البيان آنفا، وهو أنه لو صدق نقيضه لانعكس بعكس النقيض إلى ما يضاد عدم اتصافه بالباء في جميع زمان اتصافه بالجيم. [ب] وإنه ليس (ج) بالإطلاق العام وإلا لكان (ج) دائما، فليس (ب) دائما لدوام سلب الباء بدوام وصف الجيم؛ لكن ذلك باطل؛ لأنه (ب) بالفعل ٢٠ لتقيد الأصل باللادوام. وإذا صدق عليه أنه ليس لا(ج) في بعض أوقات كونه ليس (ب) مع صدق اللاجيم عليه بالفعل صدق: «ليس بعض ما ليس (ب) ليس (ج) حين هو ليس (ب) لا دائما»، وهو المطلوب. وقس على ما ذكرنا البرهان في لزوم تقيد اللادوام في المشروطة الخاصة.

---

١ ب - ليس
٢ ج + ليس
٣ ب - أو
٤ ج - (د)

[529] İki mümkine, mümkine-i âmme olarak döndürülür. Çünkü "Hiçbir C/bazı C'ler, iki imkandan biri ile B değildir." doğru olduğunda, "Bazı B olmayanlar, genel imkan ile C olmayan değildir." de doğru olur. Aksi takdirde B olmayan her şey zorunlu olarak C olmayan olur. Bu ise ters döndürme ile "Her C, zorunlu olarak B'dir." sözümüze döndürülür. Halbuki hiçbir C/bazı C'ler, iki imkandan biri ile B değildi. Bu hulftür.

[٥٢٩] [ج] وأما الممكنتان فتنعكسان ممكنة عامة؛ لأنه إذا صدق: «لا شيء من (ج) أو ليس بعض (ج) (ب) بأحد الإمكانين» صدق: «ليس بعض ما ليس (ب) ليس (ج) بالإمكان العام» وإلا «فكل ما ليس (ب) ليس (ج) بالضرورة»، وينعكس بعكس النقيض إلى قولنا: «كل (ج) (ب) بالضرورة» وكان:[1] «لا شيء من (ج) أو ليس بعض (ج) (ب) بأحد الإمكانين»، هذا خلف. ٥

١ ج + معنا

Keşşî'ye Göre Ters Döndürme

	Tümel Olumlu	Tikel Olumlu	Olumsuzlar
Zarûriyye mutlaka	Zarûriyye mutlaka	–	Hîniyye mutlaka
Dâime mutlaka	Dâime mutlaka	–	Hîniyye mutlaka
Meşrûta âmme	Meşrûta âmme	–	Hîniyye mutlaka
Örfiyye âmme	Örfiyye âmme	–	Hîniyye mutlaka
Mutlaka âmme	–	–	Mutlaka âmme
Mümkine âmme	–	–	Mümkine âmme
Meşrûta hâssa	Meşrûta âmme + kısmi süreksizlik	Meşrûta hâssa	Hîniyye mutlaka + süreksizlik
Örfiyye hâssa	Örfiyye âmme + kısmi süreksizlik	Örfiyye hâssa	Hîniyye mutlaka + süreksizlik
Vaktiyye	–	–	Mutlaka âmme
Münteşire	–	–	Mutlaka âmme
Vücûdiyye lâ dâime	–	–	Mutlaka âmme
Vücûdiyye lâ zarûriyye	–	–	Mutlaka âmme
Mümkine hâssa	–	–	Mümkine âmme

[Şartlılar]

[530] Bitişik şartlılara gelince, tümel olumlu olan tümel olumlu olarak döndürülür. Çünkü "A B olduğunda daima C D olur." doğru olduğunda, "C D olmadığında daima A B değildir." de doğru olur. Aksi takdirde C D olmadığında bazen A B olur. Bu ise "A B olduğunda bazen C D değildir." şeklinde döndürülür. Halbuki elimizde [doğru olan] "A B olduğunda daima C D'dir." önermesi vardı. Bu hulftür. Yahut da söz konusu çelişik asılla beraber bir kıyas kurulur ve "C D olmadığında bazen C D olur." sözümüzü sonuç verir ki bu muhaldir.

[531] Bitişik şartlı tikel olumlu ise döndürülemez. Çünkü "Bu şey canlı olduğunda bazen insan olmayan olur." doğru iken bunun ters döndürmesi olan "İnsan olduğunda bazen canlı olmayan olur." doğru değildir. Çünkü o şey insan olduğunda daima zorunlu olarak canlıdır.

[532] Bitişik şartlı olumsuz önermeler ise ister tikel ister tümel olsun tikel olarak döndürülür. Çünkü "Hiçbir zaman veya bazen A B olduğunda asla veya bazen C D değildir." doğru olduğunda,

عكس النقيض على قول الكشي

	الموجبة الكلية	الموجبة الجزئية	السوالب
الضرورية المطلقة	كنفسها	–	حينية مطلقة
الدائمة المطلقة	كنفسها	–	حينية مطلقة
المشروطة العامة	كنفسها	–	حينية مطلقة
العرفية العامة	كنفسها	–	حينية مطلقة
المطلقة العامة	–	–	مطلقة عامة
الممكنة العامة	–	–	ممكنة عامة
المشروطة الخاصة	المشروطة العامة + لا دائما في البعض	كنفسها	حينية مطلقة + لا دائما
العرفية الخاصة	العرفية العامة + لا دائما في البعض	كنفسها	حينية مطلقة + لا دائما
الوقتية	–	–	مطلقة عامة
المنتشرة	–	–	مطلقة عامة
الوجودية اللادائمة	–	–	مطلقة عامة
الوجودية اللاضرورية	–	–	مطلقة عامة
الممكنة الخاصة	–	–	ممكنة عامة

[الشرطيات]

[٥٣٠] وأما الشرطية المتصلة فالموجبة الكلية منها تنعكس موجبة كلية؛ لأنه إذا صدق: «كلما كان (أ) (ب) فـ(ج) (د)» يصدق: «كلما لم يكن (ج) (د) لم يكن (أ) (ب)» وإلا «فقد يكون إذا لم يكن (ج) (د) فـ(أ) (ب)»، وينعكس: «قد يكون إذا كان (أ) (ب) لم يكن (ج) (د)»، وكان معنا «كلما كان (أ) (ب) فـ(ج) (د)»، هذا خلف. أو ينتظم مع الأصل قياسا منتجا لقولنا: /[٥٣و] «قد يكون إذا لم يكن (ج) (د) فـ(ج) (د)»، وإنه محال. ٥

[٥٣١] وأما الموجبة الجزئية منها فلا تنعكس؛ لأنه يصدق: «قد يكون إذا كان هذا حيوانا فهو لاإنسان»، ولا يصدق في عكس نقيضه: «قد يكون إذا كان إنسانا فهو لاحيوان»؛ لأنه كلما كان إنسانا فهو حيوان بالضرورة.

١٠ [٥٣٢] وأما السالبة منها كلية كانت أو جزئية فتنعكس جزئية؛ لأنه إذا صدق: «ليس البتة أو قد لا يكون إذا كان (أ) (ب) فـ(ج) (د)»

"C D olmadığında bazen 'A B değildir' olmaz." da doğru olur. Aksi takdirde C D olmadığında daima "A B değildir." olur. Bu ise ters döndürme ile "A B olduğunda daima C D'dir." sözümüze döndürülür. Halbuki elimizde [doğru olan] "Hiçbir zaman veya bazen A B ise C D değildir." önermesi vardı. Bu hulftür.

[533] Bunlar bu faziletli kişinin ters döndürmeye dair ileri sürdüğü burhânların takriridir.

[Keşşî'ye İtiraz]

[534] **Burada bir sorun vardır**. [1] Altı tümel olumlunun döndürülmesine dair zikrettiklerine gelince, çünkü "Her B olmayan, zorunlu olarak C olmayandır." sözümüzün çelişiği "Bazı B olmayanlar, genel imkan ile C'dir." değildir. Bilakis "Her B olmayan, genel imkan ile C olmayan değildir." sözümüzdür. Bu ise "Bazı B olmayanlar, genel imkan ile C'dir." sözümüzü gerektirmez. Zira bildiğin üzere yüklemi madûle olan ve yüklemi olumsuz olan olumsuz önerme, yüklemi muhassala olan olumlu önermeden daha geneldir. Daha genel olanın doğru olmasından ötürü daha özel olanın da doğru olması gerekmez.

[535] Evet, eğer asıl iki hâssadan biri olsaydı, konusunun var olmasından ötürü bu olumsuz önerme zikrettiğiniz olumlu önermeyi gerektirirdi. Dolayısıyla iki hâssada burhân tamamlanmıştır.

[536] Zamanımızın faziletlilerinden biri, bu olumsuz önermenin zikredilen olumlu önerme ile birbirini gerektirdiğini iddia ederek bu burhânın tam olduğunu söylemiştir. Çünkü her birinin konusu olumsuzluk açısından alınmıştır ve olumlu önerme eğer konusu olumsuzluk açısından alınmışsa, konusunun var olmasını gerektirmez. Bu olumlunun doğru olması, konusu böyle olan olumsuz önermenin de doğru olmasını gerektirir.

[537] Sen bunun ancak olumlu önermenin yükleminin muhassala veya madûle olmadığı durumlarda gerekli olduğunu öğrenmiştin. Ancak buradaki gibi olduğunda, olumlu olumsuzu gerektirmez. Çünkü muhassal ve madûl olan yüklem konunun varlığını gerektirir, ancak olumsuz olan bunu gerektirmez.

يصدق: «قد لا يكون إذا لم تكن (ج) (د) لم يكن (أ) (ب)» وإلا «فكلما لم يكن (ج) (د) لم يكن (أ) (ب)»، وينعكس بعكس النقيض إلى قولنا:[1] «كلما كان (أ) (ب) فـ(ج) (د)»، وقد كان معنا «ليس البتة أو قد لا يكون إذا كان (أ) (ب) فـ(ج) (د)»، هذا خلف.

[٥٣٣] هذا تقرير البراهين في عكس النقيض على ما قاله هذا الفاضل.

٥ **[الاعتراض على الكشي]**

[٥٣٤] **وفيها**[2] **نظر**، [١] أما التي ذكرها لانعكاس الموجبات الكلية الست فلأنه نقيض قولنا: «كل ما ليس (ب) ليس (ج) بالضرورة» ليس هو «بعض ما ليس (ب) (ج) بالإمكان العام»؛ بل قولنا: «ليس[3] كل ما ليس (ب) ليس (ج) بالإمكان العام»، وذلك لا يستلزم قولنا: «بعض ما ليس (ب) (ج) بالإمكان العام» لما عرفت أن ١٠ السالبة المعدولة المحمول والسالبة المحمول أعم من الموجبة المحصلة المحمول. ولا يلزم من صدق العام صدق الخاص.

[٥٣٥] نعم، لو كان الأصل إحدى الخاصتين فإن هذه السالبة تستلزم الموجبة المذكورة لوجود موضوعها، فيتم البرهان فيها.

[٥٣٦] وقال بعض فضلاء الزمان: «إن هذا البرهان تام مطلقا» زاعما أن هذه ١٥ السالبة مع الموجبة المذكورة مما[4] يتلازمان؛ لأن موضوع كل منهما بحسب السلب، والموجبة إذا كان موضوعها بحسب السلب لا تقتضي وجود الموضوع، فيلزم صدقها صدق السالبة التي موضوعها كذلك.

[٥٣٧] وأنت قد عرفت أن ذلك إنما يلزم إن لو لم يكن محمول الموجبة محصلا أو معدولا، أما إذا كان كذلك لا تلزم الموجبة السالبة لاقتضاء المحمول ٢٠ المحصل والمعدول[5] وجود الموضوع وعدم اقتضاء السالبة ذلك.

---

١ ب – قولنا
٢ ا: فيه
٣ ب – ليس
٤ ج + لا
٥ ج: أو المعدول

[538] [2] Olumsuzların döndürülmesine dair zikredilen burhânlar[daki probleme] gelince, bu burhânlar, zikredilen altı olumlu önermenin ters döndürme ile tümel olumluya döndürülmesine dayanmaktadır. Sen bunun için burhân getirilmediğini öğrenmiştin.

5 [539] [3] Tümel olumlu bitişik şartlı önermenin ters döndürmesi hususunda zikrettiklerine gelince, "C D olmadığında daima A B olmaz." sözümüzün çelişiği "C D olmadığında bazen A B olur." sözümüz değildir. Bilakis "C D olmadığında bazen 'A B değildir' olmaz." sözümüzdür. Bu ise "C D olmadığında bazen A B'dir." sözümüzü gerektirmez. Çünkü bu 10 önermenin çelişiği ile beraber doğru olması caizdir. En fazla bu ikisinin doğru olmasından ötürü bir tek şeyin iki çelişikten birini gerektirmiyor oluşu lâzım gelir, ancak bu da caizdir. Zira insanın düşünen olması eşeğin anıran olmasını ya da olmamasını gerektirmez.

[540] Bundan hareketle iki bitişik şartlı olumsuz önermenin döndü-15 rülmesine dair zikredilen burhânın zayıflığı da bilinmiş oldu. Çünkü bu burhân tümel olumlunun ters döndürme ile bitişik şartlı tümel olumluya döndürülmesine dayanmaktadır. Halbuki bunun için burhân getirilmediğini öğrenmiştin. Burayı geçtikten sonra şöyle deriz: Tümel olumluların ters döndürme ile bu anlama döndürülmediği hakkında burhân 20 getirilmiştir. Çünkü açıktır ki "Her özel imkan ile mümkün olan, genel imkan ile de mümkündür." sözümüz doğrudur. Yine "Her özel imkan ile mümkün olmayan, genel imkan ile mümkündür." sözümüz de doğrudur. Çünkü özel imkan ile mümkün olanlar vacip ve mümteni ile sınırlıdır ve her ikisi de genel imkan ile mümkündür. Zorunlu tümel olumlunun bu 25 açıklamaya uygun bir ters döndürme ile döndürülmesi gerekseydi, ilki "Her genel imkan ile mümkün olmayan, özel imkan ile mümkün olmayandır." şeklinde döndürülür ve ikinciye küçük öncül olup "Genel imkan ile mümkün olmayan, genel imkan ile mümkündür." sonucunu verirdi. Ancak bu muhaldir.

30 [541] Sonra biz deriz ki: Zikrettiği tanım şartlı önermeleri içine almamaktadır. Şayet tanımın şartlıları da içine almasını istersek şöyle deriz: Önermenin doğruluğu ve niteliği olduğu gibi bırakılarak tarafların her birinin diğerinin çelişiği ile yer değiştirmesidir.

[٥٣٨] [٢] وأما البراهين المذكورة لانعكاس السوالب فلتوقفها على انعكاس الموجبات الست المذكورة بعكس النقيض موجبة كلية، وقد عرفت أن البرهان ما قام عليه.

[٥٣٩] [٣] وأما التي ذكرها في عكس نقيض الموجبة الكلية المتصلة فلأن نقيض قولنا: «كلما لم يكن (ج) (د) /[٥٣ظ] لم يكن (أ) (ب)» ليس هو قولنا: «قد يكون إذا لم يكن (ج) (د) فـ(أ) (ب)»؛ بل قولنا: «قد لا يكون إذا لم يكن (ج) (د) لم يكن (أ) (ب)». وهو لا يستلزم قولنا: «قد يكون إذا لم يكن (ج) (د) فـ(أ) (ب)»[١] لجواز صدقه مع نقيضه. غاية ما في الباب أنه يلزم من صدقهما[٢] عدم استلزام الشيء الواحد لشيء من النقيضين، ولكن ذلك جائز، فإن كون الإنسان ناطقا لا يستلزم كون الحمار ناهقا ولا عدمه.

[٥٤٠] [٤] وعرف[٣] من ذلك ضعف البرهان المذكور في انعكاس السالبتين المتصلتين لتوقفه على انعكاس[٤] الموجبة الكلية بعكس النقيض موجبة كلية متصلة. وقد عرفت أن البرهان ما قام عليه؛ على أنا نقول بعد التجاوز عن هذا: فإن البرهان قام على أن الموجبات الكلية لا تنعكس بعكس النقيض بهذا المعنى؛ لأنه يصدق قولنا: «كل ما هو ممكن بالإمكان الخاص فهو ممكن بالإمكان العام»، وهو ظاهر، ويصدق أيضا قولنا: «كل ما ليس بممكن بالإمكان الخاص فهو ممكن بالإمكان العام» لانحصار ما ليس بممكن بالإمكان الخاص[٥] في الواجب والممتنع، وكون كل واحد مهما ممكنا بالإمكان العام. فلو وجب انعكاس الموجبة الكلية الضرورية بعكس النقيض بهذا التفسير لانعكس الأول إلى قولنا: «كل ما ليس بممكن بالإمكان العام فهو ليس بممكن بالإمكان الخاص»، وصار صغرى للثاني وأنتج قولنا: «كل ما ليس بممكن بالإمكان العام فهو ممكن بالإمكان العام»، وإنه محال.

[٥٤١] ثم نقول: ما ذكره من الحد لا يتناول الشرطيات، وإن شئنا تناوله إياها قلنا: إنه تبديل كل واحد من طرفي القضية بنقيض الآخر مع بقاء الصدق والكيفية بحالهما.

---

١ ج - قولنا: قد يكون إذا لم يكن (ج) (د) فـ(أ) (ب)
٢ ج: صدقها
٣ ج: عرفت
٤ ا - انعكاس.
٥ ا - بالإمكان الخاص.

[Ters Döndürme Hakkında Esîrüddin Ebherî'nin Görüşü]

[542] Durum böyle olunca, üstat **Esîrü'l-hakk ve'd-dîn Ebherî** (Allah bulunduğu yeri serin kılsın) ters döndürmeyi şu şekilde tarif etmiştir: Önermenin niteliği değiştirilip doğruluk değeri aynı bırakılarak ilk parçasının ikinci parçanın çelişiği ile ikinci parçasının ise ilk parçanın kendisi ile yer değiştirmesidir.

[Tümel Olumlular]

[543] Olumluların bu açıklamaya göre ters döndürme hükümleri, burada zikrettiğimiz burhân ile olumsuzların düz döndürmedeki hükümleridir. Bunu biraz daha detaylandıralım:

[544] Tümel olumsuzları düz döndürülemeyen yedi önermenin tümel olumluları ters döndürülemez. Çünkü bunların en özel olanı vaktiyyedir ve vaktiyye döndürülemez. Zira "Zorunlu olarak her Ay, sürekli olarak değil Güneş ile arasındaki dördün zamanında tutulmayandır." sözümüz doğru iken en genel kip[le kurulmuş] olan "Bazı tutulanlar genel imkan ile Ay olmayandır." sözümüz doğru değildir. Çünkü her tutulan zorunlu olarak Ay'dır. Birçok defa öğrendiğin üzere, daha özel olan döndürülemediğinde daha genel olan da döndürülemez.

[545] Geriye kalan fiilî tümel olumlu altı önermenin her biri nicelik ve kipi kendisi gibi olan önermeye döndürülür, ancak iki hâssa önermeye lâzım olan süreksizlik kaydı yalnızca fertlerin bir kısmına dönük olur.

[546] Zarûriyyeye gelince; çünkü "Her C, zorunlu olarak B'dir." doğru olduğunda, "Hiçbir B olmayan, zorunlu olarak C değildir." de doğru olur. Aksi takdirde bunun çelişiği olan "Bazı B olmayanlar, genel imkan ile C'dir." önermesi asıl önerme ile beraber doğru olurdu. Bu ise "Bazı B olmayanlar, en az bir kere C'dir." önermesinin asıl önerme ile beraber doğru olabilmesini gerektirir. Çünkü melzûmun bir şey ile beraber doğru olması lâzımının da o şey ile beraber doğru olmasını gerektirir. Fakat "Bazı B olmayanlar, en az bir kere C'dir." önermesinin asıl önerme ile beraber doğru olabilmesi imkansızdır. Zira "Bazı B olmayanlar, en az bir kere C'dir." önermesinin asıl önerme ile beraber doğru olması muhaldir.

[قول أثير الدين الأبهري في عكس النقيض]

[٥٤٢] ولما كان الأمر كذلك عرّف الأستاذ **أثير الحق والدين الأبهري** برد الله مضجعه عكس النقيض بأنه عبارة عن تبديل الجزء الأول من القضية بنقيض الجزء الثاني والجزء الثاني بعين الجزء الأول مع كونه مخالفا لها في الكيف، وموافقا في الصدق.[١]

[الموجبات الكلية]

[٥٤٣] وأما الموجبات فحكمها في عكس النقيض بهذا التفسير هو حكم السوالب في العكس المستوي بالبراهين التي ذكرناها هناك ولنفصل هذا فنقول:

[٥٤٤] أما السبع من الموجبات الكلية التي لا تنعكس سوالبها الكلية بالعكس المستوي فهي لا تنعكس بعكس النقيض؛ لأن الوقتية /[٥٤و] أخصها وهي لا تنعكس؛ لأنه يصدق قولنا: «بالضرورة كل قمر فهو ليس بمنخسف وقت التربيع بينه وبين الشمس لا دائما»، ولا يصدق: «بعض المنخسف ليس بقمر بالإمكان العام» الذي هو أعم الجهات؛ لأن كل منخسف فهو قمر بالضرورة، وإذا لم ينعكس الأخص لم ينعكس الأعم لما عرفته[٢] مرارا.

[٥٤٥] وأما الست الباقية من الموجبات الكلية الفعلية فتنعكس كل واحدة منها كنفسها في الكم والجهة إلا أن اللادوام اللازم[٣] في الخاصتين يكون عائدا إلى البعض فقط.

[٥٤٦] [١] أما الضرورية فلأنه إذا صدق: «كل (ج) (ب) بالضرورة» وجب أن يصدق: «لا شيء مما ليس (ب) (ج) بالضرورة» وإلا لصدق نقيضه وهو قولنا: «بعض ما ليس (ب) (ج) بالإمكان العام» مع الأصل، وذلك يستلزم إمكان صدق «بعض ما ليس (ب) (ج) بالفعل» مع الأصل؛ لأن صدق الملزوم مع الشيء يستلزم صدق لازمه معه؛ لكن لا يمكن أن يصدق إمكان صدق «بعض ما ليس (ب) (ج) بالفعل» مع الأصل؛

١ أثير الدين الأبهري، كشف الحقائق في تحرير الدقائق، ص. ١١٠-١١١.
٢ ب – لما عرفته
٣ ب – اللازم

Çünkü bu önerme asıl önerme ile beraber doğru olsaydı, ikisi "Bazı B olmayanlar, zorunlu olarak B'dir." sözümüzü sonuç veren bir kıyas oluştururlardı. Halbuki bu muhaldir. Bu önermenin asıl önerme ile beraber bilfiil doğru olması muhali gerektirdiğine göre bu önermenin bilfiil doğru olmasının imkanı da muhalin imkanını gerektirir. Çünkü melzûmun imkanı lâzımın da imkanını gerektirir. Ancak muhalin imkanı da muhaldir. Dolayısıyla bu önermenin asıl önerme ile beraber bilfiil doğru olmasının imkanı da muhaldir. Bundan ötürü "Bazı B olmayanlar, genel imkan ile C'dir." önermesi asıl önerme ile beraber muhaldir. Dolayısıyla "Hiçbir B olmayan, zorunlu olarak C değildir." önermesi asıl önerme ile beraber doğrudur. Zaten matlup da budur.

[547] Meşrûta-i âmme için de aynı şeyi söyleriz. Şöyle ki: "Her C, C olduğu müddetçe zorunlu olarak B'dir." doğru olduğunda, hiçbir B olmayan, B olmayan olduğu müddetçe zorunlu olarak C olmaz. Aksi takdirde bazı B olmayanlar hînî imkan ile C olur. Dolayısıyla bazı B olmayanların B olmadığı sırada C olması mümkün olur. Ancak bunun asıl önerme ile beraber doğru olması muhaldir. Zira "Bazı B olmayanlar B olmadığı sırada C'dir." önermesinin asıl önerme ile birlikte doğruluğu "Bazı B olmayanlar, B olmadığı sırada B'dir." sözümüzü gerektirir. Çünkü ikisi beraber "Bazı B olmayanlar, B olmadığı sırada B'dir." sonucunu veren bir kıyas oluştururlar. Dolayısıyla melzûmun imkanının lâzımın da imkanını gerektirdiği için "Bazı B olmayanlar, B olmadığı sırada B'dir." önermesinin asıl önerme ile birlikte doğru olabilmesi bu muhalin imkanını gerektirir. Ancak bu imkansızdır. Öyleyse döndürülmüş önermenin çelişiğinin asıl önerme ile birlikte doğru olması da muhaldir. Dolayısıyla da döndürülmüş önermenin asıl önerme ile birlikte doğru olması vaciptir. Zaten matlup da budur.

[548] Dâimenin böyle olmasının nedeni ise şudur: "Her C, sürekli olarak B'dir." doğru olduğunda, "Hiçbir B olmayan, sürekli olarak C değildir." de doğru olmak zorundadır. Aksi takdirde "Bazı B olmayanlar, en az bir kere C'dir." doğru olurdu ve asıl önermeye küçük öncül olarak birinci şekil bir kıyasta şu sonucu verirdi: "Bazı B olmayanlar, sürekli olarak B'dir." Ancak bu muhaldir.

[549] Örfiyye-i âmmenin "Hiçbir B olmayan, B olmayan olduğu müddetçe C değildir." önermesine döndürülmesini de aynı şekilde açıklarız.

[550] İki hâssaya gelince, bunların her birinin kendi âmmesine döndürülüyor olduğu daha önce geçen burhân ile açıktır.

لأن صدق «بعض ما ليس (ب) (ج) بالفعل» مع الأصل محال؛ لأنه لو صدق معه لانتظما قياسا منتجا لقولنا: «بعض ما ليس (ب) فهو (ب) بالضرورة»، وإنه محال. وإذا كان صدقه بالفعل معه ملزوما للمحال كان إمكان صدقه بالفعل معه ملزوما لإمكان المحال؛[1] لأن إمكان الملزوم ملزوم لإمكان اللازم؛ لكن إمكان المحال أيضا محال، ٥ فإمكان صدقه بالفعل معه محال، فبعض ما ليس (ب) (ج) بالإمكان العام مع الأصل محال، فصدق «لا شيء مما ليس (ب) (ج) بالضرورة» معه حق، وهو المطلوب.

[٥٤٧] [٢] وهكذا نقول في المشروطة العامة بأن نقول: إذا صدق: «بالضرورة كل (ج) (ب) ما دام (ج)» فبالضرورة لا شيء مما ليس (ب) (ج) ما دام ليس (ب) وإلا فبعض ما ليس (ب) (ج) بالإمكان الحيني، فأمكن أن يكون بعض ما ليس (ب) (ج) ١٠ حين هو ليس (ب)؛ لكن صدق ذلك مع الأصل محال؛ لأن صدق «بعض ما ليس (ب) (ج) حين هو ليس (ب)» معه ملزوم لقولنا: «بعض ما ليس (ب) (ب) حين هو ليس (ب)» لانتظامه معه قياسا منتجا إياه، فإمكان صدقه معه يكون ملزوما لإمكان هذا المحال؛ لأن إمكان الملزوم ملزوم لإمكان اللازم، وذلك /[٥٤ظ] محال، فصدق نقيض العكس مع الأصل[2] محال، فصدق العكس معه واجب، وهو المطلوب.

١٥ [٥٤٨] [٣] وأما الدائمة فلأنه إذا صدق: «كل (ج) (ب) دائما» وجب أن يصدق: «لا شيء مما ليس (ب) (ج) دائما» وإلا لصدق: «بعض ما ليس (ب) (ج) بالإطلاق العام»، وصار صغرى للأصل وأنتج من الأول: «بعض ما ليس (ب) فهو (ب) دائما»، وإنه محال.

[٥٤٩] [٤] وكذلك نبين في العرفية العامة أنها تنعكس إلى قولنا: «لا شيء مما ٢٠ ليس (ب) (ج) ما دام ليس (ب)».

[٥٥٠] [٥-٦] وأما الخاصتان فانعكاس كل واحدة منهما إلى عامتها ظاهر مما مرّ من البرهان.

---

١ ا + كان إمكان صدقه بالفعل معه ملزوما لإمكان المحال.

٢ ب – لأن إمكان الملزوم ملزوم لإمكان اللازم وذلك محال فصدق نقيض العكس مع الأصل.

[551] İki hâssada fertlerin bir kısmının süreksizlikle kayıtlanmasına gelince, çünkü örfiyye-i hâssanın ters döndürmesinde "Hiçbir B olmayan, B olmayan olduğu müddetçe C değildir." doğru olduğunda, fertlerin bir kısmının süreksizlik kaydı ile kayıtlanması zorunlu olur. Yani "Bazı B olmayanlar, en az bir kere C'dir." doğru olur. Aksi takdirde hiçbir B olmayan, sürekli olarak, C olmaz. Halbuki asıl "Hiçbir C, en az bir kere B değildir." sözümüzün doğruluğunu içeriyordu. Nitekim bu önerme de konusunun varlığından ötürü "Her C, en az bir kere B olmayandır." sözümüzün doğruluğunu gerektirir. Biz bu tümel olumlu önermeyi fertlerin bir kısmında süreksizlik kaydının çelişiğine yani "Hiçbir B olmayan, sürekli olarak C değildir." önermesine ekleriz. Böylece bu ikisinden "Hiçbir C, sürekli olarak C değildir." sonucunu veren birinci şekilden bir kıyas oluşur. Ancak bu sonuç önermesi muhaldir. Meşrûtâ-i hâssada fertlerin bir kısmının süreksizlikle kayıtlanmasının gerekliliğine dair burhânı da bu şekilde açıklarız.

[Tikel Olumlular]

[552] İki hâssa haricinde tikel olumlular ters döndürülemezler.

[553] Tümelleri ters döndürülemeyen yedi tikel önermeye gelince, çünkü biz söz konusu nakzı, döndürmeleri yanlış olmasıyla beraber tikel olarak zikrederiz.

[554] Geriye kalan dört önermeye gelince, çünkü zarûriyye bunların en özeli olup döndürülemez. Çünkü "Bazı canlılar, zorunlu olarak insan olmayandır." sözümüz doğru iken bunun ters döndürmesi olan "Bazı insanlar canlı olmayandır." doğru değildir. Çünkü her insan zorunlu olarak canlıdır. Daha özel olan döndürülemediğinde, daha genel olan da döndürülemez.

[555] İki hâssanın her biri kendisi gibi döndürülür. Bunu örfiyye-i hâssa üzerinden anlatalım ve diyelim ki:

[556] "Bazı C'ler, C olduğu müddetçe B'dir, sürekli olarak değil." doğru olduğunda, "Bazı B olmayanlar, B olmayan olduğu müddetçe C değildir, sürekli olarak değil." de doğru olur. Çünkü biz asıl önermenin konusunun belirli bir şey olduğunu varsayıyoruz, mesela bu D olsun.

[٥٥١] وأما تقيدها باللادوام في البعض فلأنه إذا صدق في عكس نقيض العرفية الخاصة: «لا شيء مما ليس (ب) (ج) ما دام ليس (ب)» وجب أن يكون مقيدا باللادوام في البعض أي يصدق: «بعض ما ليس (ب) (ج) بالإطلاق» وإلا فلا شيء مما ليس (ب) (ج) دائما، والأصل يتضمن صدق قولنا: «لا شيء من (ج) (ب) بالإطلاق» المستلزم لصدق قولنا: «كل (ج) هو ليس (ب) بالإطلاق» لوجود الموضوع، فنضم هذه الموجبة الكلية إلى نقيض قيد[١] اللادوام في البعض الذي هو قولنا: «لا شيء مما ليس (ب) (ج) دائما» لينتظم منهما قياس في الشكل الأول منتج لقولنا: «لا شيء[٢] من (ج) (ج) دائما»، وإنه محال. وهكذا نذكر البرهان في لزوم قيد اللادوام في البعض في المشروطة الخاصة.

[الموجبات الجزية]

[٥٥٢] وأما الموجبات الجزئية فغير الخاصتين لا تنعكس بعكس النقيض:

[٥٥٣] أما السبع التي كلياتها غير منعكسة بهذا العكس فلأنا نذكر ذلك النقض جزئيا مع كذب العكس.

[٥٥٤] وأما الأربع الباقية فلأن الضرورية أخصها وهي لا تنعكس؛ لأنه يصدق قولنا: «بالضرورة بعض الحيوان هو لاإنسان»، ولا يصدق في عكس نقيضه: «بعض الإنسان ليس بحيوان»؛ لأن كل إنسان حيوان بالضرورة، وإذا لم ينعكس الأخص لم ينعكس الأعم.

[٥٥٥] وأما الخاصتان فتنعكس كل واحدة منهما كنفسها، ولنبين ذلك في العرفية الخاصة فنقول:

[٥٥٦] إذا صدق: «بعض (ج) (ب) ما دام (ج) لا دائما» يصدق: «ليس بعض ما ليس (ب) (ج) ما دام ليس (ب) لا دائما»؛ لأنا نفرض موضوع الأصل شيئا معينا وليكن هو (د)،

---

١ ج – قيد.
٢ ج: ليس.

D [a] B olmayandır, çünkü süreksizlik hükmü bunu verir. [b] D, B olmayan olduğu müddetçe C olmayandır. Aksi takdirde B olmayan olduğu bazı vakitlerde C olurdu. Dolayısıyla da C olduğu bazı vakitlerde B olmayan olurdu. Halbuki C olduğu vakitlerin tamamında B idi. Bu hulftür. Ve [c] D'nin en az bir kere C olduğunda şüphe yoktur. D bu üç sıfat ile vasıflandığında, bizim iddia ettiğimiz döndürme doğru olur. Meşrûta-i hâssanın kendisi gibi döndürülmesini de bu burhâna kıyas et.

[Olumsuzlar]

[557] Olumsuzlara gelince -ister tümel ister tikel olsun- basit modal önermelerin döndürülüp döndürülmediği bilinmemektedir. Yani bu önermelerin ters döndürülebildiğine veya ters döndürülemediğine dair herhangi bir burhân bilinmemektedir.

[558] Bileşik modaller ise -ister tümel ister tikel olsun- tümel olarak döndürülemezler. Çünkü yüklemin çelişiği konunun kendisinden daha genel olabilir ve daha özel olanın, daha genel olanın fertlerinin tamamına yüklenmesi imkansızdır. Bunun örneği "Hiçbir yazı yazan, yazı yazan olduğu müddetçe zorunlu olarak elleri durağan olan değildir, sürekli olarak değil." önermesidir. [Bunun ters döndürmesi olarak] "Her elleri durağan olmayan yazı yazandır." önermesi, herhangi bir kip ile doğru değildir. Çünkü yeryüzü gibi elleri durağan olmayan bazı fertlerden yazı yazma sürekli olarak olumsuzlanmıştır. Bilakis bileşik modaller tikel olarak döndürülürler.

[559] Modal önermelerden iki hâssa, süreksiz hîniyye-i mutlaka olarak döndürülür. Çünkü "Hiçbir C/bazı C'ler, C olduğu müddetçe B değildir, sürekli olarak değil." doğru olduğunda, bunun ters döndürmesi olarak "Bazı B olmayanlar, B olmadığı sırada C'dir, sürekli olarak değil." önermesi de doğru olur. Çünkü biz asıl önermenin konusunun belirli bir şey olduğunu varsayıyoruz, mesela D olsun. [a] D bilfiil B değildir. Çünkü D var iken B ondan olumsuzlanır. Yine [b] D B olmadığı vakitlerin bir kısmında C olur. Aksi takdirde B olmayan olmadığı vakitlerin tamamında C olmayan olurdu, dolayısıyla da düz döndürme ile C olduğu vakitlerin tamamında B olmayan olmazdı. Halbuki C olduğu vakitlerin tamamında B olmayan idi. Bu hulftür. Ve [c] D bilfiil C değildir. Aksi takdirde daima C olurdu.

فهو [١] /[٥٥و] ليس (ب) بحكم اللادوام، [٢] وليس (ج) ما دام ليس (ب) وإلا لكان (ج) في بعض أوقات ليس (ب)، فليس (ب) في بعض أوقات (ج)، وكان (ب) في جميع أوقات (ج)، هذا خلف، [٣] ولا شك أنه (ج) بالفعل. وإذا اتصف (د) بهذه الصفات الثلاث يصدق ما ادعيناه من العكس. وقس على هذا البرهان في
٥ انعكاس المشروطة الخاصة كنفسها.

[السوالب]

[٥٥٧] وأما السوالب فالبسائط منها سواء كانت كلية أو جزئية غير معلومة الانعكاس أي لا يعلم البرهان على انعكاسها بعكس النقيض ولا على عدم[١] انعكاسها به.

١٠ [٥٥٨] وأما المركبات منها فكلية كانت أو جزئية لا تنعكس كلية[٢] لجواز أن يكون نقيض المحمول أعم من عين الموضوع، وامتناع حمل الخاص على كل أفراد العام كقولنا: «بالضرورة لا شيء من الكاتب بساكن الأصابع ما دام كاتبا لا دائما»، ولا يصدق: «كل ما ليس بساكن الأصابع فهو كاتب» بشيء من الجهات؛ لأن بعض ما ليس بساكن الأصابع[٣] مسلوب عنه الكتابة دائما، وهو الأرض؛ بل تنعكس جزئية.

١٥ [٥٥٩] وأما في الجهة [١] فالخاصتان تنعكسان حينية مطلقة لا دائمة؛ لأنه إذا صدق: «لا شيء من (ج) أو ليس بعض (ج) (ب) ما دام (ج) لا دائما» يصدق في عكس نقيضه: «بعض ما ليس (ب) (ج) حين هو ليس (ب) لا دائما»؛ لأنا نفرض موضوع الأصل شيئا معينا وليكن هو (د)، فهو [ا] ليس (ب) بالفعل لسلب الباء عنه مع وجوده، [ب] ويكون (ج) في بعض
٢٠ أوقات كونه ليس (ب) وإلا لكان ليس (ج) في جميع أوقات ليس (ب) فليس ليس (ب) في جميع أوقات (ج) بحكم العكس المستوي، وكان ليس (ب) في جميع أوقات (ج)، هذا خلف. [ج] وإنه ليس (ج) بالفعل وإلا لكان (ج) دائما،

---

١ ب – انعكاسها بعكس النقيض ولا على عدم.
٢ ج: جزئية.
٣ ا – فهو كاتب بشيء من الجهات؛ لأن بعض ما ليس بساكن الأصابع.

Dolayısıyla da dâima B olmazdı. Zira C olmak kendisinde devam ettiği müddetçe kendisinden B olmak olumsuzlanmaya devam eder. Halbuki asılda zikredilen süreksizlik hükmünden ötürü bilfiil B idi. [Bu hulftür] D bu üç sıfatla vasıflandığında bizim döndürme olarak zikrettiğimiz şey doğru olur. İster tümel ister tikel olsun meşrûta-i hâssanın da süreksiz olan hîniyye-i mutlakaya döndürüldüğüne dair burhânı bu yöntemle getiririz.

[560] Geriye kalan dört bileşik modal fiili önerme yani iki vaktiyye ve iki vücûdiyye, mutlaka-i âmmeye döndürülür. Bunu en genelleri olan vücûdiyye-i lâ-zarûriyye üzerinden açıklayalım ve diyelim ki:

[561] "Hiçbir C/bazı C'ler, zorunlu olarak değil en az bir kere B değildir." doğru olduğunda, "Bazı B olmayanlar, en az bir kere C'dir." de doğru olur. Çünkü biz asıl önermenin konusunun belirli bir şey olduğunu farz ederiz, mesela D olsun. Bunun üzerine deriz ki: "D en az bir kere B olmayandır." ve "D en az bir kere C'dir." Bu ikisi açıktır. D bu iki vasıfla vasıflandığında, "Bazı B olmayanlar, en az bir kere C'dir." önermesi doğru olur. Zaten matlup da budur. Mutlaka-i âmme, vücûdiyye-i lâ-zarûriyyeye lâzım olduğunda kalan üç önermeye de lâzım olur. Bunun nedeni kalan üç önermenin vücûdiyye-i lâ-zarûriyyeden daha özel olması ya da zikredilen burhânın bunların her birinde geçerli olmasıdır.

[562] Mümkine-i hâssa ise mümkine-i âmme olarak döndürülür. Çünkü "Hiçbir C/bazı C'ler, özel imkan ile B değildir." doğru olduğunda, "Bazı B olmayanlar, genel imkan ile C'dir." de doğru olur. Aksi takdirde B olmayan hiçbir şey, zorunlu olarak, C olmazdı. Bu ise "Hiçbir C, zorunlu olarak B olmayan değildir." sözümüze döndürülürdü. Buna konusunun varlığından ötürü "Her C, zorunlu olarak B'dir." önermesi lâzım olur. Halbuki bizde doğru olan bunun zıddı ya da çelişiği idi. Bu hulftür.

فليس (ب) دائما لدوام سلب الباء عنه بدوام حصول الجيمية له؛ لكنه (ب) بالفعل بحكم اللادوام المذكور في الأصل. وإذا اتصف (د) بهذه الصفات الثلاث صدق ما ادعيناه في العكس. وعلى هذا النسق نذكر البرهان في انعكاس المشروطة الخاصة إليها كلية كانت أو جزئية.

٥ [٥٦٠] [٢] وأما الأربع الباقية من المركبات الفعلية وهي الوقتيتان والوجوديتان فتنعكس مطلقة عامة، ولنبين ذلك في الوجودية اللاضرورية التي هي أعمها فنقول:

[٥٦١] إذا صدق: «بالوجود لا شيء من (ج) أو ليس بعض (ج) (ب) لا بالضرورة»[١] /[٥٥ظ] وجب أن يصدق: «بعض ما ليس (ب) (ج) بالإطلاق العام»؛ لأنا نفرض موضوع الأصل شيئا معينا وليكن هو (د)، فنقول: (د) ليس (ب) بالفعل
١٠ و(ج) بالفعل، وهما ظاهران. وإذا اتصف (د) بهذين الوصفين يصدق: «بعض ما ليس (ب) (ج) بالإطلاق العام»، وهو المطلوب. وإذا كان لازما للوجودية اللاضرورية كان لازما للثلاث الباقية إما لكونها أخص من الوجودية اللاضرورية وإما لقيام هذا البرهان في كل واحدة منها.

[٥٦٢] [٣] وأما الممكنة الخاصة فتنعكس ممكنة عامة؛ لأنه إذا صدق: «لا
١٥ شيء من (ج) أو ليس بعض (ج) (ب) بالإمكان الخاص» صدق: «بعض ما ليس (ب) (ج) بالإمكان العام» وإلا «فلا شيء مما ليس (ب) (ج) بالضرورة»، وينعكس إلى قولنا: «لا شيء من (ج) ليس (ب) بالضرورة»، ويلزمه: «كل (ج) (ب) بالضرورة» لوجود الموضوع، وكان معنا الصادق ما يضاده أو يناقضه، هذا خلف.

---

١ ج ب: لا دائما

Aynü'l-kavâid, Bahru'l-fevâid ve _Câmi'u'd-dekâik_'te Ters Döndürme

	Tümel Olumlu	**Tikel Olumlu**	**Olumsuzlar**
Zarûriyye mutlaka	Zarûriyye mutlaka	–	Bilinmiyor
Dâime mutlaka	Dâime mutlaka	–	Bilinmiyor
Meşrûta âmme	Meşrûta âmme	–	Bilinmiyor
Örfiyye âmme	Örfiyye âmme	–	Bilinmiyor
Mutlaka âmme	–	–	Bilinmiyor
Mümkine âmme	–	–	Bilinmiyor
Meşrûta hâssa	Meşrûta âmme + kısmi süreksizlik	Meşrûta hâssa	Hîniyye mutlaka + süreksizlik
Örfiyye hâssa	Örfiyye âmme + kısmi süreksizlik	Örfiyye hâssa	Hîniyye mutlaka + süreksizlik
Vaktiyye	–	–	Mutlaka âmme
Münteşire	–	–	Mutlaka âmme
Vücûdiyye lâ dâime	–	–	Mutlaka âmme
Vücûdiyye lâ zarûriyye	–	–	Mutlaka âmme
Mümkine hâssa	–	–	Mümkine âmme*

* Bahru'l-fevâid'e göre mümkine hâssa'nın da ters döndürmesi bilinmiyor.

Şemsiyye'de Ters Döndürme

	Tümel Olumlu	**Tikel Olumlu**	**Olumsuzlar**
Zarûriyye mutlaka	Dâime mutlaka	–	Hîniyye mutlaka
Dâime mutlaka	Dâime mutlaka	–	Hîniyye mutlaka
Meşrûta âmme	Örfiyye âmme	–	Hîniyye mutlaka
Örfiyye âmme	Örfiyye âmme	–	Hîniyye mutlaka
Mutlaka âmme	–	–	Mutlaka âmme
Mümkine âmme	–	–	Bilinmiyor
Meşrûta hâssa	Örfiyye âmme + kısmi süreksizlik	Örfiyye hâssa	Hîniyye mutlaka
Örfiyye hâssa	Örfiyye âmme + kısmi süreksizlik	Örfiyye hâssa	Hîniyye mutlaka
Vaktiyye	–	–	Mutlaka âmme
Münteşire	–	–	Mutlaka âmme
Vücûdiyye lâ dâime	–	–	Mutlaka âmme
Vücûdiyye lâ zarûriyye	–	–	Mutlaka âmme
Mümkine hâssa	–	–	Bilinmiyor

عكس النقيض في عين القواعد وبحر الفوائد وجامع الدقائق

	الموجبة الكلية	الموجبة الجزئية	السوالب
الضرورية المطلقة	كنفسها	–	غير معلوم
الدائمة المطلقة	كنفسها	–	غير معلوم
المشروطة العامة	كنفسها	–	غير معلوم
العرفية العامة	كنفسها	–	غير معلوم
المطلقة العامة	–	–	غير معلوم
الممكنة العامة	–	–	غير معلوم
المشروطة الخاصة	المشروطة العامة + لا دائما في البعض	كنفسها	حينية مطلقة + لا دائما
العرفية الخاصة	العرفية العامة + لا دائما في البعض	كنفسها	حينية مطلقة + لا دائما
الوقتية	–	–	مطلقة عامة
المنتشرة	–	–	مطلقة عامة
الوجودية اللادائمة	–	–	مطلقة عامة
الوجودية اللاضرورية	–	–	مطلقة عامة
الممكنة الخاصة	–	–	ممكنة عامة*

* في بحر الفوائد الممكنة الخاصة غير معلومة الانعكاس.

عكس النقيض في الشمسية

	الموجبة الكلية	الموجبة الجزئية	السوالب
الضرورية المطلقة	الدائمة المطلقة	–	حينية مطلقة
الدائمة المطلقة	الدائمة المطلقة	–	حينية مطلقة
المشروطة العامة	العرفية العامة	–	حينية مطلقة
العرفية العامة	العرفية العامة	–	حينية مطلقة
المطلقة العامة	–	–	مطلقة عامة
الممكنة العامة	–	–	غير معلوم
المشروطة الخاصة	العرفية العامة + لا دائما في البعض	العرفية الخاصة	حينية مطلقة
العرفية الخاصة	العرفية العامة + لا دائما في البعض	العرفية الخاصة	حينية مطلقة
الوقتية	–	–	مطلقة عامة
المنتشرة	–	–	مطلقة عامة
الوجودية اللادائمة	–	–	مطلقة عامة
الوجودية اللاضرورية	–	–	مطلقة عامة
الممكنة الخاصة	–	–	غير معلوم

[Şartlılar]

[563] Şartlılara gelince, bitişik lüzûmiyye önerme ister olumlu ister olumsuz ve ister tümel ister tikel olsun, ters döndürme ile döndürmesi için burhân oluşturulamaz: Olumsuzların ve tikel olumlunun böyle olmasına gelince, bunların böyle olduğu en ufak akıl yürütmeyle bilinir. Tümel olumluya gelince, zira **şöyle denmesi mümkün değildir**: "A B olduğunda daima C D'dir." doğru olduğunda, ters döndürme ile buna "C D olmadığında asla A B olmaz." lâzım gelir. Aksi halde çelişiği olan "C D olmadığında bazen A B olur." sözümüz doğru olur ve asıl önermeye küçük öncül olurdu. Böylece ikisinden birinci şekilde "C D olmadığında bazen C D olur." sözümüzü netice veren bir kıyas kurulmuş olurdu ki bu muhaldir. Çünkü bunun imkansız olduğunu **men'ediyoruz**. Zira her iki şey arasında -bu iki şey çelişik bile olsa- tikel mülâzemet (karşılıklı gereklilik) vardır. Bunun delili orta terimi şu iki şeyin toplamı olan üçüncü şekilden bir kıyastır. Örneğin üçüncü şekilde şöyle dememiz gibi: Bu, insan ve insan olmayan olduğunda daima insan olur ve bu, insan ve insan olmayan olduğunda daima insan olmayan olur, sonuç: Bu insan olduğunda bazen insan olmayan olur. Biz herhangi iki şey arasında tikel mülâzemetin olduğunu ispat etmek istediğimizde, bunun burhânını böyle ortaya koyarız.

[564] Bitişik ittifâkiyye önermelere gelince, tümel veya tikel olsun olumlusu ters döndürme ile nicelik ve kipte kendisi gibi olan önermeye döner. Çünkü "A B olduğunda daima veya bazen C D'dir." ittifâkiyye olarak doğru olduğuna, asıl önerme tümel ise tüm zamanlarda, tikel ise aslın doğru olduğu bazı zamanlarda "C D'dir." önermesinin yokluğunun "A B'dir." önermesine muvafık olmaması gerekir. Zira bu doğru olmasaydı "C D'dir." önermesinin "A B'dir."önermesine muvafık olduğu bazı zamanlarda "C D'dir." önermesinin yokluğunun "A B'dir." önermesine muvafık olması gerekirdi. Bu durumda da iki çelişiğin, kendilerinin doğru olmasını gerektiren başka bir şeye muvafık olması gerekirdi ki bu muhaldir.

[الشرطيات]

[٥٦٣] وأما الشرطيات فالمتصلة اللزومية منها سواء كانت موجبة أو سالبة وسواء كانت كلية أو جزئية لا ينتظم[١] البرهان على انعكاسها بعكس النقيض: وأما السالبتان والموجبة الجزئية فيعرف كونها كذلك بأدنى تأمل. وأما الموجبة الكلية ٥ فلأنه **لا يمكن أن يقال**: إذا صدق: «كلما كان (أ) (ب) فـ(ج) (د)» يلزمه بطريق عكس النقيض: «ليس البتة إذا لم يكن (ج) (د) فـ(أ) (ب)» وإلا لصدق نقيضه وهو قولنا: «قد يكون إذا لم يكن (ج) (د) فـ(أ) (ب)»، وصار صغرى لأصل القضية حتى انتظم منهما قياس في الشكل الأول منتج لقولنا: «قد يكون إذا لم يكن (ج) (د) فـ(ج) (د)»،[٢] وإنه محال؛ **لأنا نمنع** استحالة ذلك، فإن الملازمة الجزئية بين كل أمرين ولو ١٠ كانا نقيضين ثابتة بالبرهان من الشكل الثالث والأوسط فيه مجموع ذينك الأمرين بأن نقول مثلا: كلما كان هذا إنسانا ولاإنسانا فهو إنسان، وكلما كان إنسانا ولاإنسانا فهو لاإنسان ينتج من الشكل الثالث: «قد يكون إذا كان إنسانا فهو لاإنسان». وهكذا نذكر البرهان إذا أردنا إثبات الملازمة الجزئية بين أي أمرين كانا.

[٥٦٤] وأما الاتفاقيات فالموجبة منها كلية كانت أو جزئية تنعكس كنفسها بهذا ١٥ العكس في الكم والجهة؛ لأنه إذا صدق: «كلما كان أو قد يكون إذا كان (أ) (ب) / [٥٦و] فـ(ج) (د)» اتفاقيا يلزم عدم موافقة عدم[٣] (ج) (د) لـ(أ) (ب) في كل الأزمنة إن كان الأصل كليا، وفي بعض الأزمنة التي صدق الأصل[٤] فيها إن كان جزئيا؛ إذ لولا صدق ذلك[٥] يلزم موافقة عدم (ج) (د) لـ(أ) (ب) في بعض الأزمنة التي كان (ج) (د) موافقا له فيها، فيلزم موافقة النقيضين لشيء واحد المستلزمة لصدقهما، وإنه محال.

١ ف ج: فلا ينتظم
٢ ف: (ب)
٣ ب – عدم
٤ ب – الأصل
٥ ب – ذلك

Ve çünkü bu ittifâkiyye tümel olduğunda, lüzûmiyyede [yukarıdaki paragrafta] zikrettiğimiz hulf burada geçerlidir. Çünkü ters döndürmenin çelişiğinde süreksizlik (*lâ-devâm*), bir şeyin çelişiğine bazı zamanlarda uygun olmasıdır ki bu zorunlu olarak muhaldir. Ama bir şeyin çelişiğini tikel olarak gerektirmesi bildiğin üzere böyle değildir.

[565] Olumsuz bitişik ittifâkiyyeye gelince, tümel veya tikel olsun ters döndürmesi yoktur. Zira "C D'dir." önermesinin "A B'dir." önermesine muvafık olmamasından [olumsuzlama] "C D'dir." önermesinin yokluğunun "A B'dir." önermesine muvafık olması gerekmez. Çünkü bu olumsuzlama, "A B'dir." önermesi var olmadığı için doğru olabilir. Evet, aralarında muvafâkâtın olmamasından çelişiklerinin muvafık olması veya ikisinden birinin kendisinin diğerinin çelişiğine muvafık olması gerekir. Ama bu, konumuz değil.

[566] Ayrışıklara gelince, bunların da ters döndürmesi yoktur. Zira iki şey arasındaki aykırılıktan (*muânede*) bunlardan birinin yokluğu ile diğeri arasındaki aykırılığın olumsuzlanması gerekmez. Çünkü bir şey iki çelişiğe aykırı olabilir. Benzer şekilde iki şey arasındaki aykırılığın olumsuzlanmasından, bunlardan birinin yokluğu ile diğeri arasında aykırılığın tahakkuk etmesi gerekmez. Çünkü bir şey iki çelişikten birine aykırı olabilir.

[Şartlıların Birbirini Gerektirmesi]

[567] Şimdi de şartlıların bazı lâzımlarını zikredelim.

[Bitişik Şartlıların Birbirini Gerektirmesi]

[568] Bitişiklerin lâzımlarına gelince, [1] **Şeyh** *Kitâbü'ş-Şifâ*'da dedi ki: Birbiriyle mukaddem ve nicelikte uyumlu, nitelikte uyumsuz olan ve tâlîde birbiriyle çelişen her iki bitişik şartlı birbirini gerektirir ve birbirine döndürülür. Ve bunun lüzûmiyye olan iki bitişikte ve mutlak olarak iki bitişikte lâzım olduğunu belirtti.

[569] Doğrusu bu ikisinden hiçbiri gerekli değildir:

[570] İki lüzûmiyyeye gelince, çünkü bir şeyin başka bir şeye gerekliliğinden o şeyin çelişiğinin bu şeye gerekmesini olumsuzlamak lâzım gelmez. Zira iki çelişik muhal olan bir şeye gerekebilir. Zaten hulf kıyası da bundan başka bir şey midir?

ولأنها إذا كانت كلية فما ذكرناه من الخلف في اللزومية يتم ههنا؛ لأن اللادوام من نقيض عكس النقيض هو موافقة الشيء لنقيضه في بعض الأزمنة، وذلك محال بالضرورة، ولا كذلك استلزام الشيء لنقيضه استلزاما جزئيا لما عرفته.

[٥٦٥] وأما السالبة الاتفاقية فكلية كانت أو جزئية لا تنعكس بهذا العكس؛ إذ ٥ لا يلزم من سلب موافقة (ج) (د) لـ(أ) (ب) موافقةُ عدم (ج) (د) لـ(أ) (ب) لجواز أن يكون صدق ذلك السلب لعدم (أ) (ب). نعم، يلزم من سلب الموافقة بينهما موافقة نقيضيهما أو موافقة عين أحدهما مع نقيض الآخر؛ لكن ذلك غير ما نحن فيه.

[٥٦٦] وأما المنفصلات فلا تنعكس أيضا؛ إذ لا يلزم من ثبوت المعاندة بين أمرين سلب المعاندة بين عدم أحدهما وعين الآخر لجواز معاندة الشيء الواحد ١٠ للنقيضين، وكذلك لا يلزم من سلب المعاندة بين أمرين تحقق المعاندة بين عدم أحدهما وعين الآخر لجواز أن يكون الشيء الواحد معاندا لشيء من النقيضين.

[تلازم الشرطيات]

[٥٦٧] ولنذكر بعض لوازم الشرطيات:

[التلازم بين المتصلات]

١٥ [٥٦٨] أما المتصلات [١] فقال **الشيخ** في الشفاء: كل متصلتين توافقتا في المقدم والكم وتخالفتا في الكيف وتناقضتا في التالي فهما متلازمتان متعاكستان. وصرح بأن ذلك لازم في المتصلتين اللزوميتين وفي المتصلتين[١] بمطلق الاتصال.[٢]

[٥٦٩] والحق أن ذلك غير واجب في شيء منهما:

[٥٧٠] أما في اللزوميتين فلأنه لا يلزم من لزوم شيء لشيء سلب ملازمة نقيضه ٢٠ لذلك الشيء لجواز ملازمة النقيضين لأمر واحد محالٍ، وهل قياس الخلف إلا ذلك؟

---

١ ج: وفي اللزوميتين المتصلتين

٢ انظر: ابن سينا، الشفاء: القياس، ص. ٣٦٦-٣٦٨.

Geometri hatta mantık kitaplarındaki iddiaların çoğu ancak çelişiklerinin iki çelişkiyi gerektirmesiyle ispatlanır. Benzer şekilde bir şeyin başka bir şeye gerekliliğini olumsuzlamaktan o şeyin çelişiğinin bu şeye gerekmesi lâzım gelmez. Zira iki çelişikten birinin başka bir şey gerektirmemesi mümkündür. İki sayısının çift olması ve Zeyd'in evde olması gibi. Zira bu ikisinden her birinin ve kendi çelişiğinin diğerine gerekliliğini olumsuzlamak mümkündür. Bununla birlikte ikisinin çelişiklerinden birinin diğerine gerekliliğini olumsuzlamaktan diğerinin çelişiğinin buna gerekliliği lâzım gelmez.

[571] Mutlak olarak bitişik olan iki bitişiğe gelince, çünkü bir şeyin başka bir şeye bitişmesinden (*ittisâl*) o şeyin çelişiğinin bu şeye bitişmemesi lâzım gelmez. Çünkü bir şey ve çelişiğinin başka bir şeye bitişmesi mümkündür. Zira iki çelişiğin başka bir şeye gerekmesi mümkün olduğu için ikisinin ona bitişmesi de mümkündür. Çünkü gereklilik bitişmeden daha özeldir ve daha özelin doğru olabilmesi, daha genelin de doğru olabilmesini gerektirir.

[572] [2] Evet, birbiriyle mukaddem, nicelik ve nitelikte uyumlu olan ve ikisinden birinin tâlîsinin diğerinin tâlîsine lâzım geldiği her iki bitişik, şayet uyumları olumlu olmada ise tâlîsi lâzım olan bitişik, tâlîsi melzûm olan bitişiğe gerekir ve uyumları olumsuz olmada ise tam tersi olur. Ama bu ikisinin tersi [yani olumlu uyumda tâlîsi melzûm olanın, tâlîsi lâzım olana gerekmesi ve olumsuzda bunun tersi] böyle değildir.

[573] Bunun olumlulardaki beyanına gelince, çünkü birinci şekilde bir kıyas kurulur. Küçük öncülü tâlîsi melzûm olan bitişiktir, büyük öncülü diğer bitişiğin tâlîsinin bu bitişiğin tâlîsine gerekliliğidir ve bu kıyas, tâlîsi lâzım olan bitişiği netice verir.

[574] Olumsuzlara gelince, çünkü ikinci şekilde bir kıyas kurulur. Küçük öncülü, tâlîsi lâzım olan bitişiktir, büyük öncülü bu tâlînin diğer bitişiğin tâlîsine gerekliliğidir ve bu kıyas, tâlîsi melzûm olan bitişiği netice verir.

[575] Terslerinin böyle olmamasının olumlulardaki izahına gelince, çünkü iki şeyin başka bir şeyi gerektirmesinden bu iki şeyden birinin diğerini gerektirmesi lâzım gelmez. Bir cinsin altındaki iki tür gibi; bu türlerin her ikisi de cinsi gerektirir ancak biri diğerini gerektirmez.

وكيف لا فإن أكثر الدعاوى في الكتب الهندسة؛ بل في المنطق نفسه إنما تثبت باستلزام نقائضها للنقيضين، وكذلك[1] لا يلزم من سلب ملازمة الشيء لشيء ملازمة نقيضه لذلك الشيء، فإنه يجوز أن لا يلزم شيء من النقيضين شيئا واحدا كزوجية الاثنين /[٥٦ظ] وكون زيد في الدار، فإنه[2] يصح سلب ملازمة كل واحد منهما ونقيضه لآخر مع أنه لم يلزم من سلب ملازمة أحد نقيضي أحدهما للآخر ملازمة النقيض الآخر له.

[٥٧١] وأما في المتصلتين بمطلق الاتصال فلأنه لا يلزم من اتصال شيء لشيء عدم اتصال نقيضه لذلك الشيء لجواز اتصال الشيء ونقيضه لشيء واحد، فإنه لما جاز لزوم النقيضين لشيء واحد جاز اتصالهما له أيضا؛ لأن اللزوم أخص من الاتصال، وجواز صدق الخاص يستلزم جواز صدق العام.

[٥٧٢] [٢] نعم، كل متصلتين توافقتا في المقدم والكم والكيف، ولازم تالي إحداهما تالي الأخرى لزمت المتصلة التي تاليها لازم للمتصلة التي تاليها ملزوم إن كان توافقهما في الإيجاب، وبالعكس إن كان في السلب دون العكس في شيء منهما.

[٥٧٣] أما بيان ذلك في الموجبتين فلانتظام قياس في الشكل الأول والصغرى فيه المتصلة الملزومة التالي والكبرى ملازمة تالي الأخرى لتالي هذه منتج للمتصلة اللازمة الجزء.

[٥٧٤] وأما في السالبتين فلانتظام قياس في الشكل الثاني صغراه المتصلة اللازمة الجزء وكبراه ملازمة تاليها لتالي[3] الأخرى منتج للمتصلة الملزومة الجزء.

[٥٧٥] وأما عدم العكس في الموجبتين فلأنه لا يلزم من استلزام أمرين لشيء واحد استلزام أحدهما الآخر كحال النوعين الداخلين تحت جنس، فإن كلا منهما يستلزم الجنس مع عدم لزوم أحدهما الآخر.[4]

---

١ ب: ذلك
٢ ج: وإنه
٣ ج ف: التالي
٤ ج – كحال النوعين الداخلين تحت جنس فإن كلا منهما يستلزم الجنس مع عدم لزوم أحدهما الآخر

[576] Olumsuzlara gelince, çünkü bir şeyin başka bir şeyi gerektirmesinden -ki bu başka şey, başka [üçüncü] bir şeyi gerektirmiyor- bu [ilk] şeyin şu [üçüncü] şeyi gerektirmemesi lâzım gelmez. Zira cins, altındaki iki türden birine lâzım gelir ve bu tür diğer türe lâzım gelmez ama cins bu diğer türe lâzım gelir.

[577] [3] Birbiriyle nicelik, nitelik ve tâlîde uyumlu olan ve ikisinden birinin mukaddeminin diğerinin mukaddemine lâzım geldiği her iki bitişik, şayet her ikisi de tümel olumlu veya tümel olumsuz ise mukaddemi melzûm olan bitişik, mukaddemi lâzım olan bitişiğe gerekir ve her ikisi de tikel olumsuz ise tam tersi olur. Ama bu ikisinin tersi böyle değildir.

[578] İki tümele gelince, çünkü birinci şekilde bir kıyas kurulur. Büyük öncülü mukaddemi lâzım olan bitişiktir, küçük öncülü bu bitişiğin mukaddeminin mukaddemi melzûm olan bitişiğin mukaddemine gerekliliğidir ve bu kıyas, mukaddemi melzûm olan bitişiği netice verir. Çünkü bir şeyin, lâzımına gereken şeyi gerektirmesi ve gerekmeyen şeyi gerektirmemesi vaciptir.

[579] İki tikele gelince, çünkü cüzü melzûm olan ve tümelin mukabili olan tikel bitişik, ters döndürme hükmüyle cüzü lâzım olan ve tümelin mukabili olan tikel bitişiği gerektirir. Ve çünkü üçüncü şekilde bir kıyas kurulur, bu kıyasın küçük öncülü mukaddemi melzûm olan bitişiğin diğerinin mukaddemini gerektirmesidir, büyük öncülü mukaddemi melzûm olan bitişiktir ve bu kıyas, mukaddemi lâzım olan bitişiği netice verir.

[580] Terslerinin böyle olmamasının tümellerdeki izahına gelince, çünkü mukaddemi lâzım olan bitişikteki mukaddemin, mukaddemi melzûm olan bitişikteki tâlîden daha genel olması mümkündür. Ve olumlularda daha genelin daha özeli tümel olarak gerektirmesi ve olumsuzlarda yine tümel olarak gerektirmemesi imkansızdır. Şu sözümüz gibi: Bu, insan olduğundan daima canlı olur [küçük öncül] ve bu, insan olduğundan daima düşünendir veya bu insan olduğunda asla kişneyen olmaz [büyük öncül]. Bunların ilkinden "Bu canlı olduğunda daima düşünendir." ve ikincisinden "Bu, canlı olduğunda asla kişneyen olmaz." [sonuçları] lâzım gelmez.

[٥٧٦] وأما في السالبتين فلأنه لا يلزم من ملازمة الشيء لما لا يلزم شيئا آخر سلب ملازمة ذلك الشيء لذلك الآخر، فإن الجنس يلزم أحد النوعين الداخلين فيه، وذلك النوع لا يلزم النوع الآخر مع لزوم الجنس للنوع الآخر.

[٥٧٧] [٣] وكذلك كل متصلتين توافقتا في الكم والكيف والتالي، ولازم مقدم ٥ إحداهما مقدم الأخرى لزمت المتصلة الملزومة المقدم للمتصلة اللازمة المقدم إن كانتا كليتين موجبتين كانتا أو سالبتين، وبالعكس إن كانتا جزئيتين من غير عكس[1] في شيء منهما.

[٥٧٨] أما في الكليتين فلانتظام قياس في الشكل الأول كبراه المتصلة اللازمة المقدم وصغراه ملازمة مقدمها لمقدم المتصلة الملزومة المقدم منتج للمتصلة ١٠ الملزومة المقدم لوجوب استلزام الشيء /[٥٧و] لما يلزم لازمه وعدم استلزامه لما لا يلزمه.

[٥٧٩] وأما في الجزئيتين فلاستلزام الجزئية المقابلة للكلية[2] الملزومة الجزءِ الجزئيةَ المقابلة للكلية اللازمة الجزء بحكم عكس النقيض، ولأنه ينتظم قياس في الشكل الثالث صغراه استلزام مقدم المتصلة الملزومة المقدم لمقدم الأخرى وكبراه ١٥ المتصلة الملزومة المقدم[3] منتج للمتصلة اللازمة المقدم.

[٥٨٠] وأما أن العكس غير لازم في الكليتين فلاحتمال أن يكون المقدم في المتصلة اللازمة المقدم أعم من التالي في المتصلة الملزومة المقدم، وامتناع استلزام العام للخاص كليا في الموجبتين وعدم استلزامه إياه كذلك في السالبتين كقولنا: كلما كان هذا إنسانا فهو حيوان، وكلما كان إنسانا فهو ناطق أو ليس[4] البتة ٢٠ إذا كان إنسانا فهو صهال، ولا يلزم من الأول: «كلما كان حيوانا فهو ناطق»، ولا من الثاني: «ليس البتة إذا كان حيوانا فهو صهال».

---

١ ا ب: العكس
٢ ج: الكلية
٣ ب – لمقدم الأخرى وكبراه المتصلة الملزومة المقدم
٤ ب: وليس

[581] Tikellere gelince, çünkü bunların döndürülmesi gerekseydi, ters döndürme gereği tümellerin de döndürülmesi gerekirdi. Ancak biz tümellerde döndürmenin gerekli olmadığını açıklamıştık.

[582] Bilmen gerekir ki ilk iki bitişikteki iki tâlî arasındaki ve son iki bitişikteki iki mukaddem arasındaki gereklilik, şayet iki taraftan da olursa böyle olan iki bitişik birbirini gerektirir ve birbirine döndürülür.

[583] [4] Birbiriyle nicelik ve nitelikte uyumlu olan, [a] ikisinden birinin mukaddeminin diğerinin mukaddemini gerektirdiği ve tâlîsinin diğerinin tâlîsine lâzım geldiği her iki bitişik, şayet ikisi de tümel ise mukaddemi melzûm, tâlîsi lâzım olan bitişik, diğer bitişiğe lâzım gelir ve ikisi de tikel ise tam tersi olur. Ve [b] mukaddemler ve tâlîler arasındaki gereklilik karşılıklı olursa bu iki bitişik birbirini gerektirir ve birbirine döndürülür.

[584] İki tümel olumluya gelince, çünkü birinci şekilde bir kıyas kurulur, küçük öncülü mukaddemi melzûm olan bitişiğin mukaddeminin diğerinin mukaddemini gerektirmesidir, büyük öncülü diğer bitişiktir ve bu kıyas, mukaddemi melzûm olan bitişiğin mukaddeminin diğerinin tâlîsini gerektirmesini netice verir. Ve çünkü bu gerektirme -küçük öncül olarak- diğerinin tâlîsinin birinci bitişiğin tâlîsini gerektirmesiyle birinci şekilde matlubu sonuç verir.

[585] İki olumsuzdaki burhân da yukarıdaki gibidir, ancak iki tâlî arasındaki gereklilik tam tersi ve ikinci kıyas ikinci şekilden olduğu durumda [yukarıdaki gibi olur].

[586] İki tikele gelince, çünkü mukaddemi melzûm olan tümel bitişiğin çelişiği, ters döndürme hükmüyle mukaddemi lâzım olan tümel bitişiğin çelişiğini gerektirir. Anlattıklarımızdan iki mukaddem ve iki tâlînin birbirini gerektirdiği durumda iki bitişiğin birbirini gerektirmesinin neden gerekli olduğu anlaşılır.

[587] [5] Her ikisi de tümel olumlu veya tikel olumsuz olan, [a] ikincinin mukaddeminin diğerinin tâlîsinin lâzımıyla çeliştiği ve birincinin mukaddeminin ikincinin tâlîsinin çelişiğine gerektiği her iki bitişik, şayet her ikisi de tümel olumlu ise birincinin doğru olmasından ikincinin de doğru olması gerekir ve her ikisi de tikel olumsuz ise ikincinin doğru olmasından birincinin de doğru olması gerekir. Ve [b] söz konusu iki gereklilik karşılıklı olursa, her birinin doğruluğu diğerinin doğruluğunu gerektirir.

[٥٨١] وأما في الجزئيتين فلأنه لو لزم العكس فيهما للزم العكس[١] في الكليتين بحكم عكس النقيض، وقد بينا أن العكس غير واجب فيهما.

[٥٨٢] وينبغي أن تعلم أن اللزوم بين التاليين في المتصلتين الأوليين وبين المقدمين في المتصلتين الآخريين إذا كان من الطرفين كانت المتصلتان متلازمتين متعاكستين.

٥ [٥٨٣] [٤] وكل متصلتين توافقتا في الكم والكيف، [ا] واستلزم مقدم إحداهما مقدم الأخرى، وتاليها لازم تاليها لزمت المتصلةُ الملزومة المقدم اللازمة التالي المتصلةَ الأخرى إن كانتا كليتين، وبالعكس إن كانتا جزئيتين، [ب] وتلازمتا وتعاكستا[٢] إن كان اللزوم بين المقدمين والتاليين من الطرفين.

[٥٨٤] أما في الموجبتين الكليتين فلانتظام قياس في الشكل الأول صغراه ١٠ استلزام مقدم المتصلة الملزومة المقدم لمقدم الأخرى وكبراه المتصلة الأخرى منتج لاستلزام مقدم المتصلة الملزومة المقدم لتالي الأخرى، وإنتاجِ هذا الاستلزام -وهو صغرى- مع استلزام تالي الأخرى لتالي الأولى المطلوب من الأول أيضا.

[٥٨٥] وكذلك البرهان في السالبتين؛ لكن إذا كان اللزوم بين التاليين بالعكس والقياس الثاني يكون[٣] من الشكل الثاني.

١٥ [٥٨٦] وأما في الجزئيتين فلاستلزام نقيض الكلية الملزومة المقدم لنقيض الكلية اللازمة المقدم /[٥٧ظ] بحكم عكس النقيض. ومما ذكرناه تعرف علة وجوب التعاكس عند تعاكس المقدمين والتاليين.

[٥٨٧] [٥] وكذلك كل متصلتين هما موجبتان كليتان أو سالبتان جزئيتان، [ا] وناقض عين مقدم الثانية لازم تالي الأخرى، ولازم عين مقدم الأولى نقيض تالي ٢٠ الثانية لزم من صدق الأولى صدق الثانية إن كانتا موجبتين كليتين، ومن صدق الثانية صدق الأولى إن كانتا سالبتين جزئيتين، [ب] ومن صدق كل واحدة منهما صدق الأخرى إن كان اللزومان المذكوران من الطرفين.

---

١ ج – فيهما للزم العكس.
٢ ف: أو تعاكستا
٣ ب – يكون

[588] İki tümel olmasına gelince, çünkü ikincinin mukaddemi birinin tâlîsinin lâzımıyla çeliştiğinden dolayı zorunlu olarak ikincinin mukaddeminin çelişiğinin, birincinin tâlîsinin lâzımı olması gerekir. Bu durumda birinci şekilde şu doğru olur: İkincinin mukaddemi tahakkuk ettiğinde, daima birincinin tâlîsinin çelişiği tahakkuk eder -bu ters döndürme hükmüyle böyledir- ve birincinin tâlîsinin çelişiği tahakkuk ettiğinde, daima birincinin mukaddemin çelişiği tahakkuk eder -çünkü bu, birinci bitişiğin ters döndürmesidir-, sonuç: İkincinin mukaddemi tahakkuk ettiğinde, daima birincinin mukaddemin çelişiği tahakkuk eder. Ve birincinin mukaddemin çelişiği tahakkuk ettiğinde, daima ikincinin tâlîsi tahakkuk eder. Çünkü bu, verili (*el-mu'tât*) öncülün ters döndürmesidir ki bu verili öncül, birincinin mukaddeminin ikincinin tâlîsinin çelişiğine gerekliliğidir. [Biraz önceki sonuç ve şimdi zikredilen öncül birlikte] birinci şekilde şu sonucu verir: İkincinin mukaddemi tahakkuk ettiğinde, daima ikincinin tâlîsi de tahakkuk eder. Bu da matluptur.

[589] Söz konusu iki gereklilik karşılıklı olduğunda ikinci bitişiğin birinciyi gerektirmesine gelince, çünkü birincinin mukaddemi tahakkuk ettiğinde daima ikincinin tâlîsinin çelişiği tahakkuk eder -çünkü bu, verilidir- ve ikincinin tâlîsinin çelişiği tahakkuk ettiğinde daima ikincinin mukaddeminin çelişiği tahakkuk eder -çünkü bu, ikincinin ters döndürmesidir-, sonuç: Birincinin mukaddemi tahakkuk ettiğinde, daima ikincinin mukaddeminin çelişiği tahakkuk eder. Sonra biz bu sonucu küçük öncül ve verili olan ikinci öncülü yani "İkincinin mukaddeminin çelişiği tahakkuk ettiğinde daima birincinin tâlîsi tahakkuk eder." sözümüzü büyük öncül yaparız. Böylece matlup olan şu sözümüzü netice verir: Birincinin mukaddemi tahakkuk ettiğinde daima birincinin tâlîsi de tahakkuk eder.

[590] Tikel olumsuzlara gelince, çünkü tümel olumlulardaki birbirini gerektirmenin iki taraftan olduğu ortaya çıktığına göre bu ikisinden her birinin çelişiği diğerinin çelişiğine lâzım gelir.

[Ayrışık Şartlıların Birbirini Gerektirmesi]

[591] Ayrışıkların birbirini gerektirmesine gelince, [1] iki hakîkiyye nicelik ve nitelikte birbiriyle uyumlu olduğu ve taraflarında birbiriyle çeliştiği zaman, birbirini gerektirir ve birbirine döndürülürler.

[٥٨٨] أما في الموجبتين الكليتين فلأن عين مقدم الثانية لما كان مناقضا للازم[١] تالي الأولى لزم بالضرورة أن يكون نقيض مقدم الثانية لازما لتالي الأولى، وحينئذ يصدق: «كلما تحقق عين مقدم الثانية تحقق نقيض تالي الأولى» بحكم عكس النقيض، و«كلما تحقق نقيض تالي الأولى تحقق نقيض مقدمها» لكونه عكس نقيض المتصلة الأولى، ينتج من الشكل الأول: «كلما تحقق عين مقدم الثانية تحقق نقيض المقدم الأولى». و«كلما تحقق نقيض مقدم الأولى تحقق عين تالي[٢] الثانية» لكونه عكس النقيض المقدمة[٣] المعطاة[٤] وهي ملازمة عين مقدم الأولى لنقيض تالي الثانية، ينتج من الشكل الأول: «كلما تحقق عين مقدم الثانية تحقق تاليها»، وهو المطلوب.

[٥٨٩] وأما بيان استلزام الثانية للأولى إذا كان اللزومان المذكوران من الطرفين فلأنه «كلما تحقق عين مقدم الأولى تحقق نقيض تالي الثانية» لكونه معطى، و«كلما تحقق نقيض تالي الثانية تحقق نقيض مقدمها» لكونه عكس نقيض الثانية، ينتج من الأول:[٥] «كلما تحقق عين مقدم الأولى تحقق نقيض مقدم الثانية»، فنجعل هذا القول صغرى والمقدمة الثانية المعطاة كبرى وهي قولنا: «كلما تحقق نقيض مقدم الثانية تحقق عين تالي الأولى» لينتج قولنا: «كلما تحقق عين مقدم الأولى تحقق تاليها»، وهو المطلوب.

[٥٩٠] وأما في السالبتين الجزئيتين فلأنه إذا ظهر التلازم في الموجبتين الكليتين من الجانبين كان نقيض كل واحدة منهما لازما لنقيض الأخرى.

[التلازم بين المنفصلات]

[٥٩١] وأما تلازم[٦] المنفصلات [١] فالحقيقيتان إذا توافقتا في الكم والكيف / [٥٨و] وتناقضتا في طرفيهما تلازمتا وتعاكستا.

١ ج: للازم
٢ ب – تالي
٣ ب: عكس نقيض للمقدمة
٤ ف: المتصلة
٥ ب: الشكل الأول
٦ ف – في الموجبتين الكليتين من الجانبين كان نقيض كل واحدة منهما لازما لنقيض الأخرى وأما تلازم

[592] Olumlulara gelince, çünkü doğru olduğu varsayılan ayrışığın doğru olması takdirinde doğru olması istenen ayrışık doğru olmasaydı, doğru olması istenen önermenin taraflarının bir araya gelmesi veya birbirinden ayrılması mümkün olurdu. Birincisi olursa doğru olduğu varsayılan önermenin parçalarının birbirinden ayrılabilir olması gerekir. Çünkü iki şeyin çelişiklerinin sürekli veya bazen (*fi'l-cümle*) bir araya gelmesinin cevazı, bu iki şeyin böyle [sürekli veya bazen] birbirinden ayrılmasının cevazını gerektirir. İkincisi olursa, doğru olduğu varsayılan önermenin parçalarının bir araya gelebilir olması gerekir. Çünkü iki şeyin çelişiklerinin sürekli veya bazen birbirinden ayrılmasının cevazı, bu iki şeyin böyle [sürekli veya bazen] bir araya gelmesinin cevazını gerektirir.

[593] Bu anlattıklarımızdan nicelikte birbiriyle uyumlu olan iki olumsuzdan her birinin diğerini gerektirmesi bilinir.

[594] [2] Birbiriyle nicelik ve nitelikte uyumlu olan iki hakîkiyye ayrışık ki birinin cüzlerinden biri diğerinin cüzlerinden birine döndürülebilir olarak lâzım gelir ve bu iki ayrışık diğer cüzde bir olur; işte böyle olan her iki hakîkiyye birbirini gerektirir ve birbirine döndürülür.

[595] İki olumluya gelince, çünkü iki şeyin birbirinden sürekli veya bazen ayrılmasının imkansızlığı, birinin lâzımının diğerinden böyle [sürekli veya bazen] ayrılmasının imkansızlığını gerektirir. İki şeyin sürekli veya bazen bir araya gelmesinin imkansızlığı ise bunlardan her biri ve diğerinin eşit (*müsâvî*) lâzımının böyle [sürekli veya bazen] bir araya gelmesinin imkansızlığını gerektirir. Bu yüzden iki cüz arasındaki gerektirmenin karşılıklı olmasını şart koştuk. Eğer sadece ikisinden birinin cüzlerinden birinin diğerinin cüzlerinden birine gerekmesini şart koşsaydık, bu ikisinden biri diğerine lâzım gelmezdi.

[596] Cüzü melzûm olan ayrışığın cüzü lâzım olan ayrışığı gerektirmemesine gelince, çünkü bir şeyin bir melzûmla bir araya gelmesinin imkansızlığından, o şeyin lâzımla bir araya gelmesinin imkansızlığı gerekmez. Zira lâzım melzûmdan daha genel olabilir ve bir şeyin daha özel bir şeyle bir araya gelmesinin imkansız olduğu durumda daha genel ile bir araya gelebilmesi mümkündür.

[٥٩٢] أما في الموجبتين فلأنه لولا صدق المنفصلة المطلوبة الصدق على تقدير صدق المنفصلة المفروضة الصدق لجاز الجمع بين طرفي المطلوب الصدق أو الخلو عنهما: فإن كان الأول يلزم جواز الخلو عن جزأي مفروضة الصدق؛ لأن جواز الجمع بين نقيضي أمرين دائما أو في الجملة ملزوم لجواز الخلو عن ذينك الأمرين كذلك، وإن كان الثاني يلزم جواز الجمع بين حزأي مفروضة الصدق؛ لأن جواز الخلو عن نقيضي أمرين دائما أو في الجملة ملزوم لجواز الجمع بين ذينك الأمرين كذلك.

[٥٩٣] وعلم من ذلك استلزام كل واحدة من السالبتين المتوافقتين في الكم للأخرى.

[٥٩٤] [٢] وأيضا كل منفصلتين حقيقيتين توافقتا في الكم والكيف، ولازم أحد جزأي إحداهما أحد جزأي الأخرى لزوما متعاكسا، واتحدتا في الجزء الآخر تلازمتا وتعاكستا.

[٥٩٥] أما في الموجبتين فلأن امتناع الخلو عن الشيء وغيره دائما أو في الجملة ملزوم لامتناع الخلو عن لازمه وذلك الغير كذلك، وامتناع الجمع بين الشيئين دائما أو في الجملة ملزوم لامتناع الجمع بين كل واحد منهما واللازم المساوي للآخر، ولذلك شرطنا أن يكون التلازم بين الجزأين من الطرفين حتى لو شرطنا مجرد لزوم أحد جزأي إحداهما أحد جزأي الأخرى لا يلزم شيء منهما الأخرى.

[٥٩٦] أما أن المنفصلة الملزومة الجزء لا تستلزم المنفصلة اللازمة الجزء فلأنه[1] لا يلزم من امتناع اجتماع الشيء مع الملزوم امتناع اجتماعه مع اللازم لجواز كون اللازم أعم من الملزوم، وجواز اجتماع الشيء مع الأعم حيث امتنع اجتماعه مع الأخص.

١ ج: فإنه

[597] Cüzü lâzım olan ayrışığın cüzü melzûm olan ayrışığı gerektirmemesine gelince, çünkü bir şey ve başka bir şeyin lâzımının birbirinden ayrılmasının imkansızlığından, o şey ve bu başka şeyin birbirinden ayrılmasının imkansızlığı gerekmez. Zira öğrendiğin gibi lâzım daha genel olabilir ve bir şey ile daha genel bir şeyin birbirinden ayrılmasının imkansız olduğu durumda, o şey ile daha özelin birbirinden ayrılması mümkündür.

[598] İki olumsuza gelince, çünkü nicelikte birbiriyle uyumlu olan iki olumludan her birinin çelişiği, ters döndürme hükmüyle diğerinin çelişiğini gerektirir.

[599] [3] Birbiriyle nicelikte uyumlu, nitelikte uyumsuz olan ve cüzlerinden birinde çelişip diğerinde uyuşan her iki hakiki ayrışıktan olumsuzu olumlusuna lâzım gelir ama tersi böyle değildir.

[600] Birinciye gelince, çünkü aralarında ortak olan cüzü, B ve B olmayan gibi birbiriyle çelişen iki cüz gibi varsayar ve deriz ki: C'nin doğruluk ve yanlışlıkta B ile bir arada olması imkansız olduğunda, C ya nefsü'l-emrde doğrudur ya da değildir. [a] Eğer doğru ise nefsü'l-emrde B'nin doğru olmaması gerekir. Aksi halde C'nin B ile bir arada olabilmesi gerekir ki bunun tersi takdir edilmişti. Nefsü'l-emirde B, C ile beraber doğru olmadığına göre onunla beraber doğru olan, B olmayandır. Çünkü iki çelişikten birinin onunla doğru olması gerekir. Bu durumda C ile B olmayan arasında hakiki ayrışıklığın (*inâd*) olumsuzlanması gerekir. [b] Eğer hüküm nefsü'l-emrde yanlış ise B'nin onunla birlikte doğru olması gerekir. Aksi halde yanlış olmada C'nin B ile bir arada olabilmesi gerekir ki bunun tersi takdir edilmişti. B, C'nin yanlışlığıyla beraber doğru olduğunda, C ve B olmayan yanlış olmada bir araya gelir. Bu durumda aralarında hakiki ayrışıklığın olumsuzlanması doğru olur. Öyleyse bilindi ki bir şey ve iki çelişikten biri arasındaki hakiki ayrışıklığın tahakkuku, o şey ve diğer çelişik arasında hakiki ayrışıklığın olumsuzlanmasını gerektirir.

[601] Tersinin gerekli olmamasına gelince, çünkü bir şeyin iki çelişikten biriyle yanlış olmada ve diğer çelişikle doğru olmada bir araya gelmesi mümkündür. Böylece bu şey, çelişiklerden hiçbiriyle aynı anda hem doğruluk hem yanlışlıkta ayrışmamış (*lem yu'ânid*) olur. Tıpkı daha genel bir şey ve bunun çelişiğine nispetle daha özelin durumu gibi.

[٥٩٧] وأما أن المنفصلة اللازمة الجزء لا تستلزم المنفصلة الملزومة الجزء فلأنه لا يلزم من امتناع الخلو عن الشيء ولازم غيره امتناع الخلو عنه وعن ذلك الغير لما عرفت من جواز كون اللازم أعم، وجواز الخلو عن الشيء والأخص حيث امتنع الخلو عنه وعن الأعم.

٥ [٥٩٨] وأما في السالبتين فلأن نقيض كل واحدة من الموجبتين الموافقتين في الكم يستلزم نقيض الأخرى بحكم عكس النقيض.

[٥٩٩] [٣] وأيضا كل منفصلتين حقيقيتين توافقتا في الكم وتخالفتا في الكيف وتناقضتا في أحد جزأيهما وتوافقتا /[٥٨ظ] في الجزء الآخر لزمت السالبة الموجبة من غير عكس.

١٠ [٦٠٠] أما الأول فلأن الجزء المشترك بينهما نفرضه نحو الجزأين[١] المتناقضين هما الباء واللاباء فنقول: (ج) إذا امتنع اجتماعه مع الباء في الصدق والكذب معا[٢] فلا يخلو إما أن يكون صادقا في نفس الأمر أو لم يكن، [ا] فإن كان صادقا لزم أن لا يكون الباء صادقا في نفس الأمر وإلا لزم جواز اجتماع الجيم مع الباء، والمقدر خلافه. وإذا لم يكن الباء صادقا في نفس الأمر معه كان الصادق معه هو اللاباء

١٥ لوجوب صدق أحد النقيضين معه، فحينئذ يصدق سلب العناد الحقيقي بين الجيم واللاباء. [ب] وإن كان الحكم كاذبا في نفس الأمر وجب أن يكون الباء صادقا معه وإلا لزم جواز اجتماع الجيم مع الباء على الكذب، والمقدر خلافه. وإذا كان الباء صادقا مع كذب الجيم اجتمع الجيم واللاباء على الكذب، فيصدق حينئذ سلب العناد الحقيقي بينهما. فعلم أن تحقق[٣] العناد الحقيقي بين الشيء وأحد النقيضين

٢٠ يستلزم سلب العناد الحقيقي بينه وبين النقيض الآخر.

[٦٠١] وأما أن العكس غير لازم فلجواز اجتماع الشيء مع أحد النقيضين على الكذب واجتماعه مع النقيض الآخر على الصدق حتى لم يعاند شيئا منهما في الصدق والكذب معا كحال الأخص بالنسبة إلى الأعم ونقيضه،

---

١ ب: جزء الجزء؛ ف: والجزأين
٢ ف – معا
٣ ب: تحقيق

Zira daha özel, -doğru olan, bu ilk daha özelden başka diğer bir daha özel olduğu durumda- daha genelin çelişiği ile yanlış olmada ve daha genel ile doğru olmada bir araya gelir ki bu açıktır.

[602] [4] Birbiriyle nicelik ve nitelikte uyumlu olan ve [a] ikincinin her bir cüzünün ilkinin her bir cüzüne lâzım geldiği her iki mâni'atü'l-cem' ayrışık, her ikisi de olumlu olduğunda birinci ikinciye ve olumsuz olduğunda ikinci birinciye lâzım gelir. [b] Söz konusu gereklilik birbirine döndürülebilir olursa, bu iki mâni'atü'l-cem' ayrışık da birbirine döndürülür.

[603] Birinciye gelince, çünkü ikincinin her bir cüzü, birincinin cüzlerinden her birine lâzım geldiği ve bir araya gelmeleri imkansız olduğu için birincinin cüzlerinin bir araya gelmesinin imkansızlığı gerekir. Çünkü iki lâzımın sürekli veya bazen bir araya gelmesinin imkansızlığı, melzûmlarının böyle [sürekli veya bazen] bir araya gelmesinin imkansızlığını gerektirir.

[604] İkinciye gelince, çünkü birincinin her bir cüzü, ikincinin cüzlerinden her birinin melzûmu olduğu ve bir araya gelmeleri caiz olduğu için ikincinin cüzlerinin bir araya gelmesinin caiz olması gerekir. Çünkü iki melzûmun sürekli veya bazen bir araya gelmesinin cevazı, lâzımların böyle [sürekli veya bazen] bir araya gelmesinin cevazını gerektirir.

[605] Bu ikisinin tersi ise lâzım değildir. Çünkü melzûmların bir araya gelmesinin imkansızlığı, lâzımların bir araya gelmesinin imkansızlığını ve lâzımların bir araya gelmesinin cevazı, melzûmların bir araya gelmesinin cevazını gerektirmez. Çünkü lâzımlar melzûmlardan daha genel olabilir.

[606] Bu açıklamalarımızdan söz konusu gerekliliğin birbirine döndürülebilir olması durumunda iki mâni'atü'l-cem' ayrışığın birbirine döndürülmesinin nedeni bilinir.

[607] [5] Birbiriyle nicelik ve nitelikte uyumlu olan, [a] ikincinin bir cüzünün ilkinin bir cüzüne lâzım geldiği ve birbiriyle diğer cüzde uyumlu olan her iki mâni'atü'l-cem' ayrışık, her ikisi de olumlu olduğunda birinci ikinciye ve olumsuz olduğunda ikinci birinciye lâzım gelir. [b] Söz konusu gereklilik birbirine döndürülebilir olursa, bu iki mâni'atü'l-cem' ayrışık da birbirine döndürülür.

فإن الأخص يجامع نقيض الأعم على الكذب حيث كان الصادق الأخص[١] الآخر المباين للأخص الأول، ويجامع الأعم على الصدق، وذلك ظاهر.

[٦٠٢] [٤] وأيضا كل منفصلتين مانعتي الجمع متفقتين في الكم والكيف، [ا] ولازم كل واحد من جزأي الثانية كل واحد من جزأي الأولى لزمت الأولى الثانية ٥ عند إيجابهما، والثانية الأولى عند سلبهما، [ب] وتعاكستا إن كان اللزوم المذكور متعاكسا.

[٦٠٣] أما الأول فلأن كل واحد من جزأي الثانية لما كان لازما لكل واحد من جزأي الأولى وامتنع اجتماعهما لزم امتناع اجتماع جزأي الأولى؛ لأن امتناع اجتماع اللازمين دائما أو في الجملة ملزوم لامتناع اجتماع ملزوميهما كذلك.

١٠ [٦٠٤] وأما الثاني فلأن كل واحد من جزأي الأولى لما كان ملزوما لكل واحد من جزأي الثانية وجاز اجتماعهما لزم من ذلك جواز اجتماع جزأي الثانية؛ /[٥٩و] لأن جواز اجتماع الملزومين دائما أو في الجملة ملزوم لجواز اجتماع لازميهما كذلك.

[٦٠٥] والعكس غير لازم في شيء منهما؛[٢] لأن امتناع اجتماع الملزومات لا ١٥ يوجب امتناع اجتماع اللوازم، ولا جواز اجتماع اللوازم جواز اجتماع الملزومات لجواز كون اللوازم أعم من الملزومات.

[٦٠٦] ويعرف من ذلك لمية[٣] التعاكس عند تعاكس[٤] اللزوم المذكور.

[٦٠٧] [٥] وأيضا كل منفصلتين مانعتي الجمع متفقتين في الكم والكيف، [ا] ولازم أحد جزأي الثانية أحد جزأي الأولى، وتوافقتا في الجزء الآخر لزمت الأولى ٢٠ الثانية عند إيجابهما، والثانية الأولى عند سلبهما، [ب] وتعاكستا إن كان اللزوم المذكور متعاكسا.

---

١ ج – الأخص
٢ ب – منهما
٣ ف – لمية
٤ ج – عند تعاكس

[608] Birinciye gelince, çünkü ikincinin cüzlerinden biri, birincinin cüzlerinden birine lâzım geldiği ve birincinin diğer cüzüyle sürekli veya bazen bir araya gelmeleri imkansız olduğu için birincinin cüzlerinin böyle [sürekli veya bazen] bir araya gelmesinin imkansızlığı gerekir. Çünkü bir lâzımın bir şeyle sürekli veya bazen bir araya gelmesinin imkansızlığı, melzûmun o şeyle böyle [sürekli veya bazen] bir araya gelmesinin imkansızlığını gerektirir.

[609] İkinciye gelince, çünkü birincinin cüzlerinden biri, ikincinin cüzlerinden birinin melzûmu olduğu ve ikincinin diğer cüzüyle sürekli veya bazen bir araya gelmesi caiz olduğu için ikincinin cüzlerinin böyle [sürekli veya bazen] bir araya gelmesinin caiz olması gerekir. Çünkü bir melzûmun bir şeyle sürekli veya bazen bir araya gelmesinin cevazı, lâzımın o şeyle böyle [sürekli veya bazen] bir araya gelmesinin cevazını gerektirir.

[610] Bu ikisinin tersi ise gerekli değildir. Çünkü bir şeyin bir melzûmla bir araya gelmesinin imkansızlığı, o şeyin lâzımla bir araya gelmesinin imkansızlığını ve o şeyin lâzımla bir araya gelmesinin cevazı, melzûmla bir araya gelmesinin cevazını gerektirmez. Çünkü lâzım melzûmdan daha genel olabilir.

[611] Değindiğimiz hususlardan söz konusu gerekliliğin birbirine döndürülebilir olması durumunda, iki mâni'atü'l-cem' ayrışığın birbirine döndürülmesinin nedeni bilinir.

[612] [6] Birbiriyle nicelikte uyumlu, nitelikte uyumsuz olan ve tarafları birbiriyle çelişen her iki mâni'atü'l-cem' ayrışıktan olumsuzu olumlu olanına lâzım gelir, ama tersi böyle değildir.

[613] Birinciye gelince, çünkü olumlunun doğru olması takdirinde olumsuz doğru olmasaydı, nicelikte kendisinden farklı olan olumlu doğru olurdu ve tümel ise cüzlerinin sürekli ve tikel ise bazen bir araya gelmesinin imkansızlığını gerektirirdi. Bundan doğru olduğu varsayılan olumunun cüzlerinin böyle [sürekli ise sürekli, bazen ise bazen] birbirinden ayrılması (*irtifâ*) gerekirdi. Çünkü iki şeyin sürekli veya bazen bir araya gelmesinin imkansızlığı, çelişiklerinin böyle [sürekli veya bazen] birbirinden ayrılmasının imkansızlığını gerektirir. Dolayısıyla mâni'atü'l-cem' ayrışık söz konusu önerme tikel ise hakîkiyyeye, tümel ise mâni'atü'l-cem' dışında bir şeye dönüşür. Zira bu durumda cüzlerinin bazen birbirinden ayrılmasının imkansızlığı zorunludur. Bu ise hulftür.

[٦٠٨] أما الأول فلأن أحد جزأي الثانية لما كان لازما لأحد جزأي الأولى وامتنع اجتماعه مع الآخر دائما أو في الجملة لزم امتناع الاجتماع بين جزأي الأولى كذلك؛ لأن امتناع اجتماع اللازم مع الشيء دائما أو في الجملة يستلزم امتناع اجتماع الملزوم معه كذلك.

٥ [٦٠٩] وأما الثاني فلأن أحد جزأي الأولى لما كان ملزوما لأحد جزأي الثانية وجاز اجتماعه مع الآخر دائما أو في الجملة لزم جواز اجتماع جزأي الثانية كذلك؛ لأن جواز اجتماع الملزوم مع الشيء دائما أو في الجملة يستلزم جواز اجتماع لازمه معه كذلك.

[٦١٠] والعكس غير واجب في شيء منهما ضرورة أن امتناع اجتماع الشيء ١٠ مع الملزوم لا يوجب امتناع اجتماعه مع اللازم، ولا جواز اجتماعه مع اللازم جواز اجتماعه مع الملزوم لجواز كون اللازم أعم من الملزوم.

[٦١١] وعلة وجوب التعاكس عند تعاكس اللزوم المذكور معلومة مما مرّ.

[٦١٢] [٦] وأيضا كل منفصلتين مانعتي الجمع متفقتين في الكم مختلفتين في الكيف متناقضي الطرفين لزمت السالبة الموجبة من غير عكس.

١٥ [٦١٣] أما الأول فلأنه لولا صدق السالبة على تقدير صدق الموجبة لصدقت الموجبة المخالفة لها في الكم واستلزمت امتناع الاجتماع بين جزأيها دائما إن كانت كلية وفي الجملة إن كانت جزئية، ويلزم من ذلك امتناع الارتفاع بين جزأي الموجبة المفروضة الصدق كذلك؛ لأن امتناع الاجتماع بين أمرين دائما أو في الجملة ملزوم لامتناع الخلو عن نقيضيهما كذلك، فينقلب المنفصلة المانعة / ٢٠ [٥٩ظ] الجمع حقيقية إن كانت جزئية وغير مانعة الجمع إن كانت كلية ضرورة امتناع الخلو عن جزأيها في الجملة حينئذ، هذا خلف.

[614] İkinciye yani tersin gerekli olmadığına gelince, çünkü çelişiklerinin doğru olabilmesiyle birlikte iki şeyin doğru olması mümkündür. Böylece çelişiklerinin bir araya gelmesini engelleyen ayrımın (*infisâl*) -çelişikleri doğru olabildiği için- gerekli olmamasıyla birlikte şu iki şeyin bir araya gelmesini engelleyen ayrımın olumsuzlanması doğru olur. Zira bir insan hakkında “O vardır.” ve bir at hakkında “O vardır.” sözlerimiz, iki doğru önermedir. Bununla birlikte çelişikleri olan “Bu insan var değildir.” ve “Bu at var değildir.” önermeleri de doğru olabilir.

[615] [7] Birbiriyle nicelik ve nitelikte uyumlu olan ve [a] ikincinin her bir cüzünün ilkinin her bir cüzüne lâzım geldiği her iki mâni‘atü’l-hulüvv ayrışık, her ikisi de olumlu olduğunda ikinci birinciye ve olumsuz olduğunda birinci ikinciye lâzım gelir. [b] Söz konusu gereklilik birbirine döndürülebilir olursa, bu iki mâni‘atü’l-hulüvv ayrışık da birbirine döndürülür.

[616] Olumlu olduğunda ikincinin birinciye gerekliliğinin izahına gelince, çünkü birincinin cüzlerinin -ki ikincinin cüzlerinin melzûmlarıdırlar- birbirinden sürekli veya bazen ayrılması imkansız olduğu için bundan ikincinin cüzlerinin birbirinden böyle [sürekli veya bazen] ayrılmasının imkansızlığı gerekir. Çünkü melzûmların birbirinden sürekli veya bazen ayrılmasının imkansızlığı, böyle olan lâzımlarının birbirinden ayrılmasının imkansızlığını gerektirir.

[617] Olumsuz olduğunda birincinin ikinciye gerekliliğinin izahına gelince, çünkü ikincinin cüzlerinin -ki birincinin cüzlerinin lâzımlarıdırlar- birbirinden sürekli veya bazen ayrılması mümkün olduğu için bundan birincinin cüzlerinin birbirinden böyle [sürekli veya bazen] ayrılmasının imkanı gerekir. Çünkü lâzımların birbirinden sürekli veya bazen ayrılmasının imkanı, böyle olan melzûmların birbirinden ayrılmasının imkanını gerektirir.

[618] Bu ikisinin tersi ise gerekli değildir. Çünkü iki lâzımın birbirinden ayrılmasının imkansızlığı, iki melzûmun birbirinden ayrılmasının imkansızlığını ve iki melzûmun birbirinden ayrılmasının imkanı, iki lâzımın birbirinden ayrılmasının imkanını gerektirmez. Çünkü lâzımlar melzûmlardan daha genel olabilir.

[٦١٤] وأما الثاني وهو عدم لزوم العكس فلجواز صدق أمرين مع جواز صدق نقيضيهما حتى يصدق سلب الانفصال المانع من الجمع بين ذينك الأمرين مع عدم وجوب الانفصال المانع من الجمع بين نقيضيهما؛ لأنه أمكن صدقهما، فإن قولنا لفرد من أفراد الإنسان: «إنه موجود»، ولفرد من أفراد الفرس: «إنه موجود» ٥ قضيتان صادقتان مع جواز صدق نقيضيهما أعني قولنا: «ليس هذا الفرد من الإنسان بموجود»، و«ليس هذا الفرد من الفرس بموجود».

[٦١٥] [٧] وأيضا كل منفصلتين مانعتي الخلو متفقتين في الكم والكيف، [ا] ولازم كل واحد من جزأي الثانية كل[١] واحد من جزأي الأولى لزمت الثانية الأولى عند إيجابهما، والأولى الثانية عند سلبهما، [ب] وتعاكستا إن كان اللزوم المذكور ١٠ متعاكسا.

[٦١٦] أما بيان لزوم الثانية الأولى عند الإيجاب فلأنه لما امتنع الخلو عن جزأي الأولى[٢] الملزومين لجزأي الثانية دائما أو في الجملة لزم من ذلك امتناع الخلو عن جزأي الثانية كذلك؛ لأن امتناع الخلو عن الملزومين دائما أو في الجملة ملزوم لامتناع الخلو عن لازميهما كذلك.

١٥ [٦١٧] وأما بيان لزوم الأولى الثانية عند السلب فلأنه لما جاز الخلو عن جزأي الثانية اللازمين لجزأي الأولى دائما أو في الجملة لزم من ذلك جواز الخلو عن جزأي الأولى كذلك؛ لأن جواز الخلو عن اللازمين دائما أو في جملة ملزوم[٣] لجواز الخلو عن الملزومين كذلك.

[٦١٨] والعكس غير لازم في شيء منهما؛ لأن امتناع الخلو عن اللازمين لا ٢٠ يستلزم امتناع الخلو عن الملزومين،[٤] ولا جواز الخلو عن الملزومين جواز الخلو عن اللازمين لجواز كون اللازمين أعم من الملزومين.

---

١ ب: وكل
٢ ف ب + من
٣ ب + ملزوم
٤ ج – لا يستلزم امتناع الخلو عن الملزومين

[619] Bu açıklamalarımızdan söz konusu iki gerekliliğin birbirine döndürülebilir olması durumunda iki mâni'atü'l-hulüvv ayrışığın birbirine döndürülmesinin nedeni bilinir.

[620] [8] İki ayrışık yukarıdaki gibi olduğunda, ancak cüzlerden birinde ortak olup ikincideki diğer cüz, birincideki diğer cüze lâzım geldiğinde de [bunlara terettüp eden] hüküm aynıdır.

[621] [9] Birbiriyle nicelikte uyumlu, nitelikte uyumsuz olan ve cüzleri birbiriyle çelişen her iki mâni'atü'l-hulüvv ayrışık, olumsuzu olumlu olanına lâzım gelir ama tersi böyle değildir.

[622] Birinciye gelince, çünkü olumlunun cüzlerinin birbirinden ayrılması imkansız olduğu için bundan çelişiklerinin -ki bunlar olumsuzun cüzleridir- birbirinden ayrılmasının imkanı gerekir. Çünkü iki şeyin birbirinden sürekli veya bazen ayrılmasının imkansızlığı, çelişiklerinin birbirinden böyle ayrılmasının imkanını gerektirir.

[623] İkinciye gelince, çünkü yanlış olmada bir araya gelmeleri mümkün olan, bununla birlikte çelişiklerinin de yanlış olmada bir araya gelmesi mümkün olan iki şeyin var olması mümkündür. Böylece bu iki şeyin birbirinden ayrılmasını men'eden olumsuz doğru olurken çelişiklerinin birbirinden ayrılmasını men'eden ayrım (*infisâl*) yanlış olur. Tıpkı insan ve düşünen gibi bir şeyde doğru olanın at olması durumunda olduğu gibi ikisinin beraber yanlış olması mümkündür ve bir şeyde doğru olanın insan olması durumunda olduğu gibi çelişikleri olan insan olmayan ve düşünen olmayanın da yanlış olması mümkündür.

[624] [10] Hakikiyle olan ayrışık önerme ile hakîkiyye olmayan bir önerme birbirleriyle nicelik, nitelik ve bir cüzde uyumlu olduğunda ve hakîkiyye olmayan ayrışık mâni'atü'l-cem' ise hakîkiyyedeki diğer cüz, hakîkiyye olmayan ayrışıktaki diğer cüze ve mâni'atü'l-hulüvv ise hakîkiyye olmayan ayrışıktaki diğer cüz, hakîkiyyedeki diğer cüze birbirine döndürülemeyecek şekilde lâzım olduğunda [a] ikisi olumlu olduğunda hakîkiyye olmayan hakîkiyyeye gerekir ve [b] ikisi de olumsuz olduğunda tam tersi olur.

[625] Birinciye gelince, çünkü hakîkiyye olmayan [1] mâni'atü'l-cem' olursa, cüzlerinden biri, hakîkiyyenin cüzlerinden birini gerektirir. Hakîkiyyedeki diğer cüzle -ki bu, mâni'atü'l-cem'in de cüzdür- bir araya gelmesi imkansızdı. Bundan mâni'atü'l-cem'in cüzlerinin bir araya gelmesinin imkansızlığı gerekir.

[٦١٩] وعلة وجوب التعاكس عند تعاكس اللزومين المذكورين ظاهر مما مر.

[٦٢٠] [٨] وكذلك الحكم والمنفصلتان بحالهما؛ لكن اشتركتا[1] في أحد الجزأين، ولازم الجزء الآخر من الثانية الجزء الآخر من الأولى.

[٦٢١] [٩] وأيضا كل منفصلتين مانعتي الخلو اتفقتا في الكم، واختلفتا في الكيف، وتناقضتا في جزأيهما لزمت السالبة الموجبة من غير عكس. ٥

[٦٢٢] أما الأول /[٦٠و] فلأنه لما امتنع الخلو عن جزأي الموجبة لزم منه جواز الخلو عن نقيضيهما اللذين هما جزأي[2] السالبة؛ لأن امتناع الخلو عن أمرين دائما أو في الجملة ملزوم لجواز الخلو عن نقيضيهما كذلك.

[٦٢٣] وأما الثاني فلجواز وجود أمرين جاز اجتماعهما على الكذب مع إمكان اجتماع نقيضيهما أيضا على الكذب حتى يصدق السالبة المانعة الخلو بين ذينك ١٠ الأمرين مع كذب الانفصال المانع الخلو بين نقيضيهما كالإنسان مع الناطق، فإنه يجوز[3] كذبهما معا على ما يكون الصادق عليه الفرس، ويجوز كذب نقيضيهما أيضا وهما اللاإنسان واللاناطق على ما يكون الصادق عليه الإنسان.

[٦٢٤] [١٠] وأيضا المنفصلة الحقيقية مع غير الحقيقية إذا توافقتا في الكم والكيف وفي أحد الجزأين، ولازم الجزء الآخر من الحقيقية الجزء الآخر من غير ١٥ الحقيقية إن كانت مانعة الجمع، والجزء الآخر من غير الحقيقية الجزء الآخر من الحقيقية إن كانت مانعة الخلو لزوما غير متعاكس [ا] لزم غير الحقيقية الحقيقية عند إيجابهما، [ب] وبالعكس عند سلبهما.

[٦٢٥] أما الأول فلأن غير الحقيقية [١] إن كانت مانعة الجمع كان أحد جزأيها ملزوما لأحد جزأي الحقيقية، وقد امتنع اجتماعه مع الجزء الآخر من الحقيقية ٢٠ الذي هو جزء من مانعة الجمع أيضا؛ لزم امتناع الاجتماع بين جزأي[4] مانعة الجمع

١ ا – والمنفصلتان بحالهما؛ لكن اشتركتا.
٢ ب: جزء.
٣ ف: لجواز
٤ ج – من مانعة الجمع أيضا لزم امتناع الاجتماع بين جزأي

Çünkü bir lâzımın bir şeyle sürekli veya bazen bir araya gelmesinin imkansızlığı, melzûmunun o şeyle böyle [sürekli veya bazen] bir araya gelmesinin imkansızlığını gerektirir.

[626] Eğer [2] mâni'atü'l-hulüvv olursa, bu mâni'atü'l-hulüvvun cüzlerinden biri hakîkiyyenin cüzlerinden birinin lâzımıydı ve melzûmu ile iki önerme arasında ortak olan cüzün birbirinden ayrılması imkansızdı. Bundan mâni'atü'l-hulüvvun cüzlerinin birbirinden ayrılmasının imkansızlığı gerekir. Çünkü bir melzûm ve başka bir şeyin birbirinden sürekli veya bazen ayrılmasının imkansızlığı, lâzım ve o şeyin böyle birbirinden ayrılmasının imkansızlığını gerektirir.

[627] İkinciye gelince, çünkü hakîkiyye olmayan [1] mâni'atü'l-cem' olursa, bunun cüzlerinden biri, hakîkiyyenin cüzlerinden birini gerektiriyordu ve bu cüzün ikisinin ortak olduğu cüzle bir araya gelmesi mümkündü. Bundan hakîkiyyenin cüzlerinin bir araya gelmesinin imkanı gerekir. Çünkü bir melzûm ve başka bir şeyin sürekli veya bazen bir araya gelmesinin imkanı, lâzımının o şeyle böyle bir araya gelmesinin imkanını gerektirir.

[628] Eğer [2] mâni'atü'l-hulüvv olursa, bu mâni'atü'l-hulüvvun cüzlerinden biri hakîkiyyenin cüzlerinden birinin lâzımıydı ve bu cüz ile ikisinin ortak olduğu cüzün birbirinden ayrılması mümkündü. Bundan hakîkiyyenin cüzlerinin birbirinden ayrılmasının imkanı gerekir. Çünkü bir lâzım ve bir başka şeyin birbirinden sürekli veya bazen ayrılmasının imkanı, melzûm ve o şeyin birbirinden böyle ayrılmasının imkanını gerektirir.

[629] [11] Bir mâni'atü'l-cem' ve bir mâni'atü'l-hulüvv, birbiriyle nicelik ve nitelikte uyumlu olduğunda ve her iki cüzlerinde de birbirleriyle çeliştiklerinde birbirine döndürülürler.

[630] İki önermenin de olumlu olduğu duruma gelince, çünkü iki şeyin sürekli veya bazen bir araya gelmesinin imkansızlığı, çelişiklerinin birbirinden böyle [sürekli veya bazen] ayrılmasının imkansızlığını gerektirir. Ve iki şeyin birbirinden sürekli veya bazen ayrılmasının imkansızlığı, çelişiklerinin böyle [sürekli veya bazen] bir araya gelmesinin imkansızlığını gerektirir. Bu, ikisinin olumlu olduğu durum.

[631] İkisinin de olumsuz olduğu duruma gelince, çünkü iki şeyin sürekli veya bazen bir araya gelmesinin imkanı, çelişiklerinin birbirinden böyle [sürekli veya bazen] ayrılmasının imkanını gerektirir. Ve iki şeyin birbirinden sürekli veya bazen ayrılmasının imkanı, çelişiklerinin böyle [sürekli veya bazen] bir araya gelmesinin imkanını gerektirir.

لاستلزام امتناع الاجتماع اللازم دائما أو في الجملة مع الشيء امتناع اجتماع ملزومه معه كذلك.

[٦٢٦] وإن كانت [٢] مانعة الخلو، وقد لزم أحد جزأيها لأحد جزأي الحقيقية، وقد امتنع الخلو عن ملزومه وعن الجزء المشترك بينهما؛ لزم من ذلك امتناع الخلو عن جزأي مانعة الخلو؛ لأن امتناع الخلو عن الملزوم وشيء آخر دائما أو في الجملة ملزوم لامتناع الخلو عن اللازم وعن ذلك الشيء كذلك.

[٦٢٧] وأما الثاني فلأن غير الحقيقية [١] إن كانت مانعة الجمع وقد استلزم أحد جزأيها أحد جزأي الحقيقية وجاز اجتماعه مع الجزء الذي توافقتا فيه؛ لزم من ذلك جواز الاجتماع بين جزأي الحقيقية؛ لأن جواز اجتماع الملزوم مع الشيء دائما أو في الجملة ملزوم لجواز اجتماع لازمه /[٦٠ظ] معه كذلك.

[٦٢٨] وإن كانت [٢] مانعة الخلو، وقد لازم أحد جزأيها أحد جزأي الحقيقية وجاز الخلو عنه وعن الجزء الذي توافقتا فيه؛ لزم من ذلك جواز الخلو عن جزأي الحقيقية؛ لأن جواز الخلو عن اللازم وشيء آخر دائما أو في الجملة ملزوم لجواز الخلو عن الملزوم وعن ذلك الشيء كذلك.

[٦٢٩] [١١] وأيضا المنفصلة المانعة الجمع والمانعة الخلو إذا توافقتا في الكم والكيف وتناقضتا في جزأيهما تعاكستا.

[٦٣٠] أما إذا كانتا موجبتين فلأن امتناع الجمع بين أمرين دائما أو في الجملة ملزوم لامتناع الخلو عن نقيضيهما كذلك، وامتناع الخلو عن أمرين دائما أو في الجملة ملزوم لامتناع الجمع بين نقيضيهما كذلك، هذا في الموجبتين.

[٦٣١] وأما في السالبتين فلأن جواز الجمع بين أمرين دائما أو في الجملة ملزوم لجواز الخلو عن نقيضيهما كذلك، وجواز الخلو عن أمرين دائما أو في الجملة ملزوم لجواز الجمع بين نقيضيهما كذلك.

[632] [12] Bir mâniʿatü'l-cemʿ ve bir mâniʿatü'l-hulüvv, her iki cüzlerinde de birbirleriyle uyumlu olduğunda ve birbiriyle nicelik ve nitelikte uyumsuz olduğunda, olumsuz olan, olumluya gerekir ama tersi böyle değildir.[1]

[633] Birinciye gelince, olumlu olanın mâniʿatü'l-cemʿ ve tümel olduğunu, olumsuz olanın da mâniʿatü'l-hulüvv ve tikel olduğunu varsayalım. Bu durumda deriz ki: Bu tümel olumlu mâniʿatü'l-cemʿin doğruluğundan, şu tikel olumsuz mâniʿatü'l-hulüvvun doğruluğu gerekir. Aksi halde çelişiği yani olumsuz mâniʿatü'l-hulüvvun cüzlerinin birbirinden sürekli ayrılmasının imkansızlığı kendisiyle birlikte doğru olurdu. Ve eğer böyle olsaydı, olumlu mâniʿatü'l-cemʿin cüzlerinin yanlış olmada imkansızlığı gerekirdi. Ve zaten cüzlerinin doğru olmada bir araya gelmesi imkansızdı. Dolayısıyla mâniʿatü'l-cemʿ olan ayrışık, hakîkiyye olan ayrışığa dönüşürdü ki bu hulftür. Kalan üç kısmın her birinde iddiamızın doğruluğunu (*lüzûm*) bu açıklamaya benzer şekilde izah ederiz.

[634] İkinciye yani bu dört kısmın hiçbirinde, belirtilen hükmün tersinin gerekmediğine gelince, çünkü ortadan kalmalarının mümkün olmasıyla birlikte iki şeyin bir araya gelmesi mümkündür. Tıpkı insan ve canlı gibi ikisinin bir araya gelmesi de ortadan kalkması da mümkündür. Bu mümkün olduğunda dört kısmın tamamında olumsuzun olumluyu gerektirmemesi gerekir ki bu açıktır.

[635] Ancak iki ayrışığın her birindeki tikel olumlunun diğerindeki tümel olumsuzu gerektirmesinde **bir sorun vardır**. Çünkü bunun onu gerektirmediğinin varsayılması, iki cüzün bazı zamanlarda bir araya gelmesinin imkansızlığını ve bazı zamanlarda birbirinden ayrılmasının imkansızlığını gerektirir. Ve bu, doğru olduğu varsayılan olumlunun hakîkiyyeye dönüşmesini (*inkılâb*) gerektirmez. Çünkü iki imkansızdan birinin gerçekleştiği zaman diğerinin zamanından başka olabilir. Ama hakîkiyyede iki imkansızlığın zamanlarının aynı olması muteberdir. Evet, ikisinden birindeki tikel olumlu, diğerindeki tikel olumsuzu gerektirir. Aksi halde bahsi geçen burhândan dolayı söz konusu dönüşme gerekirdi.

---

1 Söz konusu şartlardan dolayı burada şu dört kısım ortaya çıkmaktadır:
1. Mâniʿatü'l-cemʿ tümel olumlu, mâniʿatü'l-hulüvv tikel olumsuz.
2. Mâniʿatü'l-cemʿ tikel olumlu, mâniʿatü'l-hulüvv tümel olumsuz.
3. Mâniʿatü'l-cemʿ tümel olumsuz, mâniʿatü'l-hulüvv tikel olumlu.
4. Mâniʿatü'l-cemʿ tikel olumsuz, mâniʿatü'l-hulüvv tümel olumsuz.

[٦٣٢] [١٢] وأيضا المنفصلة المانعة الجمع والمانعة الخلو إذا توافقتا في جزأيهما، وتخالفتا في الكم والكيف لزمت السالبة الموجبة من غير عكس.

[٦٣٣] أما الأول فلنفرض أن الموجبة مانعة الجمع وهي كلية، والسالبة مانعة الخلو وهي جزئية فنقول: يلزم من صدق تلك الموجبة الكلية المانعة الجمع صدق هذه السالبة الجزئية المانعة الخلو وإلا لصدق نقيضها معها وهو امتناع الخلو عن جزأي السالبة المانعة الخلو دائما، ولو كان كذلك يلزم امتناع جزأي الموجبة المانعة الجمع على الكذب دائما وكان[١] يمتنع اجتماعهما على الصدق، فتنقلب المنفصلة المانعة الجمع منفصلة حقيقية، وإنه خلف. ونبين لزوم المدعى في كل قسم من الأقسام الثلاثة الباقية بمثل هذا البيان.

[٦٣٤] وأما الثاني وهو أن العكس غير لازم في شيء من هذه الأقسام الأربعة فلجواز اجتماع شيئين مع جواز ارتفاعهما كحال الإنسان مع الحيوان، فإنه يجوز اجتماعهما ويجوز ارتفاعهما أيضا، وإذا جاز ذلك لزم عدم استلزام السالبة[٢] الموجبة في جميع الأقسام الأربعة، وذلك ظاهر.

[٦٣٥] وفي استلزام الموجبة الجزئية من كل واحدة منهما للسالبة /[٦١و] الكلية من الأخرى **نظر**؛ لأن فرض عدم استلزامها إياها توجب امتناع الاجتماع بين الجزأين في بعض الأزمنة وامتناع الخلو عنهما في بعض الأزمنة،[٣] وذلك لا يقتضي انقلاب الموجبة المفروضة الصدق حقيقية لجواز أن يكون زمان أحد الامتناعين غير زمان الآخر، وفي الحقيقية يعتبر اتحاد زمان الامتناعين. نعم، الجزئية الموجبة من كل منهما تستلزم السالبة الجزئية من الأخرى وإلا لزم الانقلاب المذكور لما ذكر في البرهان.

---

١ ب: لو كان
٢ ب – السالبة
٣ ج – وامتناع الخلو عنهما في بعض الأزمنة

[636] [13] Söz konusu iki ayrışık, cüzlerinden birinde uyumlu olduğunda ve olumlu ayrışık [a] mâniʿatü'l-cemʿ ise olumludaki diğer cüz olumsuzdaki diğer cüze ve [b] mâniʿatü'l-hulüvv ise olumsuzdaki diğer cüz olumludaki diğer cüze gerektiğinde, iki cüz arasındaki bu gereklilik karşılık olsun veya olmasın, olumsuz olan olumluya gerekir ama tersi böyle değildir.

[637] Birinciye gelince, olumlunun tümel mâniʿatü'l-cem olduğunu varsayalım ki bundan dolayı da olumsuz, tikel mâniʿatü'l-hulüvv olur, zira nicelik ve nitelikte uyumsuz olmayı şart koşmuştuk. Bu durumda deriz ki: Bu olumlunun doğruluğundan şu olumsuzun doğru olması gerekir. Çünkü böyle olmasaydı, çelişiği yani cüzlerin birbirinden sürekli ayrılmasının imkansızlığı doğru olurdu. Ancak olumsuzun cüzlerinden biri, olumlunun bir cüzüyle aynıdır ve diğer cüzü de olumlunun diğer cüzünü gerektirir. Bundan olumlunun cüzlerinin birbirinden ayrılmasının imkansızlığı gerekir. Çünkü bir şey ve bir melzûmun birbirinden sürekli veya bazen ayrılmasının imkansızlığı, o şey ve lâzımın birbirinden böyle [sürekli veya bazen] ayrılmasının imkansızlığını gerektirir. Bundan dolayı olumlu mâniʿatü'l-cemʿin hakîkiyyeye dönüşmesi gerekir ki bu hulftür.

[638] Şimdi de olumlunun tümel mâniʿatü'l-hulüvv olduğunu varsayalım ki bundan dolayı da olumsuz, tikel mâniʿatü'l-cem olur. Bu durumda deriz ki: Bu olumlu şu olumsuzu gerektirir. Aksi halde olumsuzun çelişiği yani cüzlerin bir araya sürekli gelmesinin imkansızlığı doğru olurdu. Ancak olumsuzun cüzlerinden biri, olumlunun bir cüzüyle aynıdır ve diğer cüzü de olumlunun diğer cüzüne gerekir. Böyle olduğunda olumlunun cüzlerinin bir araya gelmesinin imkansızlığı gerekir. Çünkü bir şeyin bir lâzımla sürekli veya bazen bir araya gelmesinin imkansızlığı, o şeyin melzûmla böyle [sürekli veya bazen] bir araya gelmesinin imkansızlığını gerektirir. Bundan dolayı olumlu mâniʿatü'l-hulüvvun hakîkiyyeye dönüşmesi gerekir ki bu hulftür. Diğer iki kısmın izahını da bunlara kıyas et.

[639] İkinciye yani terslerinin gerekli olmamasına gelince, olumsuz mâniʿatü'l-hulüvvun olumlu mâniʿatü'l-cemi gerektirmemesi hakkında deriz ki: Bir lâzım ile bir şeyin bir araya gelmesi, bununla birlikte o şeyle melzûmun birbirinden ayrılmaması mümkündür. Tıpkı ata nispetle canlı ve canlının melzûmu olan insan gibi. Ve olumsuz mâniʿatü'l-cemʿin olumlu mâniʿatü'l-hulüvvu gerektirmemesi hakkında deriz ki: Bir şey ve bir melzûmun birbirinden ayrılması, bununla birlikte o şeyle bir araya gelmesi mümkündür. Tıpkı ata nispetle insan ve onun lâzımı olan canlı gibi.

[٦٣٦] [١٣] وأيضا إذا توافقت المنفصلتان المذكورتان في أحد الجزأين ولازم الجزء الآخر من الموجبة الجزء الآخر من السالبة [أ] إن كانت الموجبة مانعة الجمع، والجزء الآخر من السالبة الجزء الآخر من الموجبة [ب] إن كانت الموجبة مانعة الخلو سواء كان اللزوم من الطرفين أو لم يكن لزمت السالبة الموجبة من غير عكس.

٥ [٦٣٧] أما الأول فلنفرض أن الموجبة كلية مانعة الجمع، فتكون السالبة جزئية مانعة الخلو؛ لأنا شرطنا الاختلاف في الكم والكيف فنقول: إنه يلزم من صدق هذه الموجبة صدق هذه السالبة؛ لأنه لولا ذلك لصدق نقيضها وهو امتناع الخلو عن جزأيها دائما؛ لكن أحد جزأيها بعينه أحد جزأي الموجبة، والجزء الآخر ملزوم للجزء الآخر منها، ويلزم من ذلك امتناع الخلو عن جزأي الموجبة؛ لأن امتناع ١٠ الخلو عن الشيء وعن الملزوم دائما أو في الجملة ملزوم لامتناع الخلو عنه وعن اللازم كذلك، فيلزم انقلاب الموجبة المانعة الجمع حقيقية، وإنه خلف.

[٦٣٨] ولنفرض أن الموجبة كلية مانعة الخلو، فتكون السالبة جزئية مانعة الجمع لما عرفت فنقول: إن هذه الموجبة يستلزم هذه السالبة وإلا لصدق نقيض السالبة وهو امتناع الجمع بين جزأيها دائما؛ لكن أحد جزأيها بعينه أحد جزأي الموجبة، ١٥ والجزء الآخر لازم لجزء الآخر من الموجبة، وإذا كان كذلك يلزم امتناع الاجتماع بين جزأي الموجبة؛ لأن امتناع اجتماع الشيء مع اللازم دائما أو في الجملة ملزوم لامتناع اجتماعه مع الملزوم كذلك، فيلزم انقلاب الموجبة المانعة الخلو حقيقية، وإنه خلف. وقس على ما ذكرناه[1] البيان في القسمين الباقيين.

[٦٣٩] وأما الثاني وهو أن العكس غير لازم فنقول في بيان أن السالبة المانعة / ٢٠ [٦١ظ] الخلو لا تستلزم الموجبة المانعة الجمع: إنه يجوز اجتماع اللازم مع الشيء مع جواز الخلو عنه وعن الملزوم كحال الحيوان والإنسان الملزوم له بالنسبة إلى الفرس. ونقول في بيان أن السالبة المانعة الجمع لا تستلزم الموجبة المانعة الخلو: إنه يجوز إمكان الخلو عن الشيء وعن الملزوم مع جواز الجمع بينه وبين اللازم كحال الإنسان والحيوان اللازم له بالنسبة إلى الفرس.

---

١ ج – على ما ذكرناه

[640] Yukarıda bahsi geçen tartışma/sorun burada da gelir. Dile getirdiğimiz burhândan ötürü her iki ayrışıktaki tikel olumlunun, diğerindeki tikel olumsuzu gerektirmesi vaciptir.

[Bitişik ve Ayrışık Şartlıların Birbirini Gerektirmesi]

[641] [1] Bir bitişik ve bir hakîkiyye ayrışık, birbiriyle nicelik ve nitelikte uyumlu olduğunda ve hangi cüzü olursa olsun birinin cüzlerinden biri diğerinin bir cüzüyle çelişip diğer cüzde birbiriyle uyuştuğunda, şayet ikisi de olumlu ise bitişik, ayrışığa gerekir ve ikisi de olumsuz ise ayrışık, bitişiğe gerekir. Ancak bu ikisinin tersleri böyle değildir.

[642] İkisi de olumlu olduğunda bitişiğin ayrışığa gerekmesine gelince, çünkü bir araya gelmeleri imkansız olduğu için ayrışığın cüzlerinden her biri, diğer cüzün çelişiğini gerektirir. Ve birbirinden ayrılmaları imkansız olduğu için cüzlerinden her birinin çelişiği, diğerinin kendisini (aslını) gerektirir. Bu iki durumdan her biri de ayrışığa nicelikte uyar.

[643] İkisi de olumsuz olduğunda ayrışığın bitişiğe gerekmesine gelince, çünkü "A B olduğunda asla C D olmaz." doğru olduğunda [a] hakîkiyye olarak "Asla 'ya A B değildir ya da C D'dir' olmaz." önermesinin doğru olması gerekir. Aksi halde çelişiği yani hakîkiyye olarak "Bazen 'ya A B değildir ya da C D'dir' olur." önermesi doğru olurdu. Buna "A B olduğunda bazen C D olur." önermesi gerekir. Ama elimizde "A B olduğunda asla C D olmaz." önermesi vardı. Buna göre iki çelişiğin bir araya gelmesi gerekir [ki bu muhaldir]. [b] "Asla 'ya A B'dir ya da C D değildir' olmaz." önermesinin de doğru olması gerekir. Aksi halde çelişiği doğru olurdu ve bu çelişik "A B olduğunda bazen C D olur." sözümüzün doğru olmasını gerekirdi. Ama bu sözün çelişiği doğru varsayılmıştı. Buna göre iki çelişiğin bir araya gelmesi gerekir ki bu muhaldir. Bu burhân, iki tümel ve iki tikeli de kapsar.

[644] Bu ikisinin tersinin böyle olmamasının izahı: [a] İkisinin de olumlu olduğu durumda ayrışığın bitişiğe gerekmemesine gelince, çünkü bitişikte lâzım melzûmdan daha genel olabilir ve daha özelin çelişiği ile daha genelin kendisi arasında aykırılığın (*muânede*) tahakkuk etmesi imkansızdır.

[645] **Şeyh** *Şifâ*'da bu son [cümlenin] izahı hakkında dedi ki: Aksi halde her lâzım melzûmuna döndürülürdü.

[٦٤٠] وما ذكرناه من النظر عائد ههنا أيضا، واستلزام الموجبة الجزئية منهما للسالبة الجزئية من الأخرى واجب لما ذكر من البرهان.

[التلازم بين المتصلات والمنفصلات]

[٦٤١] [١] وأيضا المتصلة والمنفصلة الحقيقية إذا توافقتا في الكم والكيف، ٥ وناقض أحد جزأي إحداهما أحد جزأي الأخرى أيّ جزء كان وتوافقتا في الجزء الآخر لزمت المتصلة المنفصلة إن كانتا موجبتين، والمنفصلة المتصلة إن كانتا سالبتين من غير العكس[١] في شيء منهما.

[٦٤٢] أما أن المتصلة تلزم المنفصلة عند الإيجاب فلأن عين كل واحد من جزأي المنفصلة يستلزم نقيض الآخر لامتناع الجمع بينهما، ونقيض كل واحد من جزأيها ١٠ يستلزم عين الآخر لامتناع الخلو عنهما، كل واحد منهما موافقة إياها في الكم.

[٦٤٣] وأما أن المنفصلة تلزم المتصلة عند السلب فلأنه إذا صدق: «ليس البتة إذا كان (أ) (ب) فـ(ج) (د)» [ا] وجب أن يصدق: «ليس البتة إما ليس (أ) (ب) أو (ج) (د)» حقيقية، وإلا لصدق نقيضه وهو قولنا: «قد يكون إما ليس (أ) (ب) أو (ج) (د)» حقيقية، ويلزمه:[٢] «قد يكون إذا كان (أ) (ب) فـ(ج) (د)»، وكان معنا «ليس البتة إذا كان ١٥ (أ) (ب) فـ(ج) (د)»، فيلزم اجتماع النقيضين. [ب] ويصدقَ أيضا قولنا: «ليس البتة إما (أ) (ب) أو ليس (ج) (د)»، وإلا لصدق نقيضه، ويستلزم صدق قولنا: «قد يكون إذا كان (أ) (ب) فـ(ج) (د)»، وكان المفروض نقيضه، فيلزم اجتماع النقيضين، وإنه محال. وهذا البرهان عام في الكليتين والجزئيتين.

[٦٤٤] وبيان أن العكس غير لازم في شيء منهما: [ا] أما[٣] أن المنفصلة لا ٢٠ يجب لزومها للمتصلة حالة الإيجاب فلجواز أن يكون[٤] اللازم في المتصلة أعم من الملزوم، وامتناع تحقق المعاندة بين نقيض الخاص وعين العام.

[٦٤٥] قال **الشيخ** في بيان ذلك: وإلا لانعكس كل لازم إلى ملزومه.[٥]

---

١ ف: عكس
٢ ف: فيلزم
٣ ج – أما
٤ ج – يكون
٥ انظر: ابن سينا، الشفاء: القياس، ص. ٣٧٧.

[646] Bu haktır ve anlamı şudur: Olumlu hakîkiyye ayrışığın, kendisiyle bir cüzünde uyumlu olan ve diğer cüzünde çelişen bitişiğe gerekmesi vacip olsaydı, tümel olumlu bitişikte lâzımın daima melzûmuna eşit olması gerekirdi. Bunun izahı şudur: Bu vacip olsaydı, tümel olumlu bitişiğin doğru olması takdirinde bitişiğin mukaddeminin çelişiği ve tâlîsinin kendisinden oluşan tümel olumlu hakîkiyye ayrışık da doğru olurdu ve tâlîsinin mukaddemini gerektirmesini tümel olarak gerektirirdi. Çünkü hakîkiyye ayrışığın cüzlerinden her biri diğerinin çelişiğini gerektirir. Bu da **Şeyh**'in iddia ettiği şeydir.

[647] [b] Olumsuz ayrışığın olumsuz bitişiği gerektirmemesine gelince, çünkü bir şeyin iki çelişikten biriyle aykırı (*muânede*) olmaması, bununla birlikte diğer çelişiğin bir kısmına gerekmesi mümkündür. Tıpkı insan ve çelişiğine nispetle canlının durumu gibi. Bahsettiğimiz hususlarla ortaya çıktı ki ikisinin de olumlu olduğu durumda ayrışık, bitişiği ve ikisinin de olumsuz olduğu durumda bitişik, ayrışığı gerektirir ama bu ikisinin tersi böyle değildir.

[648] [2] Söz konusu ayrışık ve bitişik, cüzlerinden birinde -bu cüz ister bitişiğin mukaddemi ister tâlîsi olsun- birbirleriyle çelişip diğerinde birbirlerine döndürülebilir bir şekilde birbirlerini gerektirdiklerinde de hüküm aynıdır.

[649] İkisinin de olumlu olduğu ve çelişkinin bitişiğin mukaddeminde olduğu durumda bitişiğin ayrışığa gerekmesine gelince, çünkü bitişiğin mukaddemi -ayrışığın iki cüzünden birinin çelişiğidir- ayrışığın diğer cüzünü gerektirir ki bu cüz, bitişiğin tâlîsini gerektirir ve ikisi birlikte bitişiği netice verir. Bu delil iki tümel ve iki tikeli kapsar.

[650] Çelişkinin tâlîde olduğu durumda bitişiğin ayrışığa gerekmesine gelince, çünkü bitişiğin mukaddemi, ayrışıktaki kendisinin lâzımı olan cüzü gerektirir ki bu cüz, ayrışıktaki diğer cüzün çelişiğini gerektirir. Bu çelişik de bitişiğin tâlîsidir ve ikisi birlikte bitişiği netice verirler. Bu bitişik ve ayrışık tümel olduğunda böyledir. Tikel oldukları duruma gelince, çünkü ayrışığın cüzlerinden biri bitişiğin mukaddemini tümel olarak ve diğerinin çelişiğini tikel olarak gerektirir. Ve bu ikisi üçüncü şekilden doğru olması istenen bitişiği netice verirler.

[٦٤٦] وهو حق ومعناه[١] أن المنفصلة الموجبة الحقيقية لو وجب /[٦٢و] لزومها للمتصلة الموافقة إياها في أحد الجزأين والمناقضة لها[٢] في الجزء الآخر لزم أن يكون اللازم في المتصلة الكلية الموجبة دائما مساويا لملزومها. وبيان ذلك أنه لو وجب ذلك لصدقت المنفصلة الموجبة الكلية الحقيقية المركبة من نقيض مقدم
٥ المتصلة وعين تاليها على تقدير صدق المتصلة الموجبة الكلية، ويستلزم استلزام تاليها لمقدمها استلزاما كليا؛ لأن عين كل واحد من جزأي المنفصلة الحقيقية مستلزمة لنقيض الجزء الآخر، وهو عين ما ادعاه **الشيخ**.

[٦٤٧] [ب] وأما أن المنفصلة السالبة لا تستلزم المتصلة السالبة فلجواز عدم معاندة الشيء الواحد لأحد النقيضين مع ملازمته للبعض الآخر كحال الحيوان
١٠ بالنسبة إلى الإنسان ونقيضه. فظهر بما ذكرناه استلزام المنفصلة المتصلة عند إيجابهما، والمتصلة المنفصلة عند سلبهما من غير العكس في شيء منهما.

[٦٤٨] [٢] وكذلك الحكم إذا تناقضت المنفصلة والمتصلة المذكورتان في أحد الجزأين سواء كان ذلك الجزء مقدم المتصلة أو تاليها وتلازمتا في الجزء الآخر لزوما متعاكسا.

١٥ [٦٤٩] أما لزوم المتصلة المنفصلة عند الإيجاب والتناقض في مقدم المتصلة فلاستلزام مقدم المتصلة الذي هو نقيض أحد جزأي المنفصلة عين الجزء الآخر من المنفصلة المستلزم لتالي المتصلة المنتجين للمتصلة. وهو عام في الكليتين والجزئيتين.

[٦٥٠] وأما لزومها إياها والتناقض في التالي فلاستلزام مقدم المتصلة الجزء اللازم له من المنفصلة المستلزم لنقيض الجزء الآخر منها الذي هو عين تالي
٢٠ المتصلة المنتجين للمتصلة، هذا في الكليتين. وأما في الجزئيتين فلاستلزام أحد جزأي المنفصلة مقدم المتصلة استلزاما كليا ولنقيض الآخر جزئيا، وهما ينتجان من الشكل الثالث المتصلة المطلوبة الصدق حينئذ.

---

١ ف: وفي معناه
٢ ا: إياها.

[651] İkisi de olumsuz olduğunda ayrışığın bitişiğe gerekmesine gelince, çünkü "A B olduğunda asla C D olmaz." doğru olduğunda ve [a] C'nin D olmasının H'nin Z olmasına gerektiği durumda, "Asla 'ya A B değildir ya da H Z'dir' olmaz." önermesinin doğru olması gerekir. Aksi halde "Bazen 'ya A B değildir ya da H Z'dir' olur." doğru olurdu ve buna "A B olduğunda bazen H Z'dir." önermesi lâzım gelirdi. Ve H Z olduğunda daima C D olur, sonuç: A B olduğunda bazen C D olur. Ama doğru olduğu varsayılan bunun çelişiği idi, bu hulftür.

[652] [b] A'nın B olmasının H'nin Z olmasına gerektiği durumda "Asla 'ya H Z'dir ya da C D değildir' olmaz." önermesinin de doğru olması gerekir. Aksi halde "Bazen 'ya H Z'dir ya da C D değildir' olur." doğru olurdu ve buna "C D olduğunda bazen H Z'dir." önermesi lâzım gelirdi. Ve H Z olduğunda daima A B olur, sonuç: C D olduğunda bazen A B olur. Bunun düz döndürmesi, doğru olduğu varsayılan bitişikle çelişir ki bu hulftür. Bu burhân iki tümel ve iki tikeli de kapsar.

[653] Bu ikisinin tersinin gerekli olmamasına gelince, çünkü olumlu ayrışık, çelişki bitişiğin mukaddeminde olduğu durumda olumlu bitişiğe lâzım gelmez. Zira bir lâzımın iki çelişikten birine gerekmesi, bununla birlikte melzûmunun diğer çelişiğe hakiki aykırılıkla (*el-inâdü'l-hakîkî*) aykırı (*muânede*) olmaması mümkündür. At ve atın çelişiğine nispetle canlı ve canlının melzûmu olan insan gibi.

[654] Çelişkinin bitişiğin tâlîsinde olduğu durumda olumlu ayrışığın bitişiğe gerekmemesine gelince, çünkü iki çelişikten birinin bir şeye gerekmesi, bununla birlikte diğer çelişiğin bu şeyin melzûmuna hakiki aykırılıkla aykırı olmaması mümkündür. Canlı ve canlının melzûmu olan ata nispetle duyumsayan ve çelişiği gibi. Zira duyumsayan olmayanın at ile yanlış olmada bir araya gelmesi mümkündür.

[655] Çelişkinin bitişiğin mukaddeminde olduğu durumda olumsuz bitişiğin ayrışığa gerekmemesine gelince, çelişki bitişiğin mukaddeminde olduğu durumda olumlu ayrışığın olumlu bitişiğe lâzım gelmemesinde belirttiğimiz ihtimalden dolayı böyledir.

[656] Çelişkinin tâlîde olduğu durumda olumsuz bitişiğin olumsuz ayrışığa gerekmemesine gelince, çelişki tâlîde olduğu durumda olumlu ayrışığın olumlu bitişiğe lâzım gelmemesinde belirttiğimiz ihtimalden dolayı böyledir.

[٦٥١] وأما لزوم المنفصلة المتصلة عند السلب فلأنه إذا صدق: «ليس البتة إذا كان (أ) (ب) فـ(ج) (د)» [ا] وجب أن يصدق: «ليس البتة إما ليس (أ) (ب) أو (ه) (ز)» إذا لزم (ج) (د) لـ(ه) (ز)، وإلا «فقد يكون إما ليس (أ) (ب) أو (ه) (ز)»، ويلزمه: «قد يكون إذا كان (أ) (ب) فـ(ه) (ز)». «وكلما كان (ه) (ز) فـ(ج) (د)» ينتج: «قد يكون إذا كان (أ) (ب) فـ(ج) (د)»، وكان المفروض نقيضه، هذا خلف. ٥

[٦٥٢] [ب] ويصدق أيضا: «ليس البتة إما /[٦٢ظ] (ه) (ز) أو ليس (ج) (د)» إذا لزم (أ) (ب) لـ(ه) (ز)، وإلا «فقد يكون إما (ه) (ز) أو ليس (ج) (د)»، ويلزمه: «قد يكون إذا كان (ج) (د) فـ(ه) (ز)». و«كلما كان (ه) (ز) فـ(أ) (ب)»، ينتج: «قد يكون إذا كان (ج) (د)[1] فـ(أ) (ب)»، وعكسه المستوي يناقض المتصلة المفروضة الصدق، هذا خلف. وهذا البرهان عام في الكليتين والجزئيتين. ١٠

[٦٥٣] وأما أن العكس غير لازم في شيء منهما فلأن المنفصلة الموجبة لا تلزم المتصلة الموجبة والتناقض في مقدم المتصلة لجواز ملازمة اللازم لأحد النقيضين مع عدم معاندة ملزومه للنقيض الآخر العناد الحقيقي كالحيوان والإنسان الملزوم له بالقياس إلى الفرس ونقيضه.

١٥ [٦٥٤] وأما أنها لا تلزمها والتناقض في التالي فلجواز ملازمة أحد النقيضين لشيء مع عدم معاندة النقيض الآخر لملزوم ذلك الشيء العناد الحقيقي كالحساس ونقيضه بالقياس إلى الحيوان والفرس الملزوم له، فإنه يجوز اجتماع اللاحساس مع الفرس على الكذب.

[٦٥٥] وأما أن المتصلة السالبة لا تلزم المنفصلة والتناقض في مقدم المتصلة فلما ذكرناه من الاحتمال[2] في أن المنفصلة الموجبة لا تلزم المتصلة الموجبة والتناقض في مقدم المتصلة. ٢٠

[٦٥٦] وأما أنها لا تلزم المنفصلة السالبة والتناقض في التالي فلما ذكرناه من الاحتمال في[3] أن المنفصلة الموجبة لا تلزم المتصلة الموجبة والتناقض[4] في التالي.

---

١ ج – فـ(ه) (ز)، وكلما كان (ه) (ز) فـ(أ) (ب)، ينتج: قد يكون إذا كان (ج) (د)
٢ ج – من الاحتمال
٣ ج – في
٤ ف – في مقدم المتصلة وأما أنها لا يلزم المنفصلة السالبة والتناقض في التالي فلما ذكرناه من الاحتمال في أن المنفصلة الموجبة لا يلزم المتصلة الموجبة والتناقض

[657] [3] Bir bitişik ve bir mâni'atü'l-cem' ayrışık, birbiriyle nicelik ve nitelikte uyumlu olduğunda ve bitişiğin mukaddemi ayrışığın cüzlerinden biriyle uyumlu olup tâlîsi diğer cüzle çeliştiğinde, bu iki önerme birbirini gerektirir ve birbirine döndürülür.

5 [658] Ayrışığın bitişiği gerektirmesine gelince, çünkü bitişiğin mukaddemi -ki ayrışığın cüzlerinden biridir- ayrışığın diğer cüzünün çelişiğini -ki bitişiğin tâlîsidir- gerektirir. Çünkü mâni'atü'l-cem' ayrışığın cüzlerinden her biri, diğer cüzünün çelişiğini gerektirir, zira bu ayrışığın cüzlerinin bir araya gelmesi imkansızdır.

10 [659] Bitişiğin ayrışığı gerektirmesine gelince, çünkü biri bitişiğin mukaddemi diğeri tâlîsinin çelişiği olan ayrışığın iki cüzünün bir araya gelmesi imkansız olmasaydı, bir araya gelmelerinin mümkün olması gerekirdi. Buna binaen de bitişiğin mukaddemi ile tâlîsinin çelişiğinin de bir araya gelmesinin imkanı gerekirdi ki bu muhaldir.

15 [660] Bu burhândan ikisinin olumsuz olduğu durum ters döndürme hükmüyle bilinir.

[661] [4] Bir bitişik ve bir mâni'atü'l-cem' ayrışık, birbiriyle nicelik ve nitelikte uyumlu olduğunda ve bitişiğin mukaddemi ayrışığın cüzlerinden biriyle uyumlu olup tâlîsi diğer cüzün çelişiğine lâzım olduğunda [a] ikisi-
20 nin olumlu olduğu durumda ayrışığın doğruluğundan bitişiğin doğruluğu ve [b] ikisinin olumsuz olduğu durumda tam tersi gerekir. Ama bu ikisinin tersi[1] böyle değildir.

[662] Birinciye gelince, çünkü ayrışık, -daha önce de geçtiği üzere- kendi cüzlerinden biri olan bitişiğin mukaddeminin diğer cüzün çelişiğini
25 gerektirmesini gerektirir. Ve bu gerektirme, verili (*el-mu'tât*) bir öncülle birlikte -ki bu öncül, ayrışıktaki diğer cüzün çelişiğinin bitişiğin tâlîsini gerektirmesidir- birinci şekilde bitişiği netice verir.

[663] Tersinin gerekli olmamasına gelince, çünkü bir şeyin başka bir şeyle bir araya gelmesi, bununla birlikte bu şeyin çelişiğinin lâzımının di-
30 ğer şeye gerekmesi mümkündür. Tıpkı at olmayanın -ki çelişiği, canlının melzûmudur ve canlı da insanın lâzımıdır- insanla birlikteliği gibi.

1 İkisinin olumlu olduğu durumda bitişiğin doğruluğundan ayrışığın doğruluğunun ve ikisinin olumsuz olduğu durumda tam tersinin gerekmesi.

[٦٥٧] [٣] وأيضا المتصلة والمنفصلة المانعة الجمع إذا توافقتا في الكم والكيف، ووافق[١] مقدم المتصلة أحد جزأي المنفصلة، وناقض تاليها الجزء الآخر منها تلازمتا وتعاكستا.

[٦٥٨] أما استلزام المنفصلة المتصلة فلأن مقدم المتصلة الذي هو أحد جزأي المنفصلة يستلزم نقيض الجزء الآخر منها الذي هو تالي المتصلة؛ لأن عين كل واحد من جزأي المنفصلة المانعة الجمع مستلزم نقيض الجزء الآخر لاستحالة الجمع بين جزأي هذه المنفصلة.

[٦٥٩] وأما استلزام المتصلة المنفصلة فلأنه لولا امتناع الاجتماع بين جزأي المنفصلة اللذين أحدهما مقدم المتصلة والآخر نقيض[٢] تاليها لزم جواز اجتماعهما، فيلزم جواز الجمع بين عين[٣] مقدم المتصلة ونقيض تاليها، وإنه محال.

[٦٦٠] ويعرف من ذلك البرهان /[٦٣و] وهما سالبتان بحكم عكس النقيض.

[٦٦١] [٤] وأيضا إذا توافقت المتصلة والمنفصلة المانعة الجمع في الكم والكيف، ووافق مقدم المتصلة أحد جزأي المنفصلة، [ا] ولزم تاليها نقيض الجزء الآخر منها لزم من صدق المنفصلة صدق المتصلة عند إيجابهما، [ب] وبالعكس عند سلبهما دون العكس في شيء منهما.

[٦٦٢] أما الأول فلاستلزام المنفصلة استلزام[٤] مقدم المتصلة الذي هو أحد جزأيها نقيض الجزء الآخر منها[٥] لما مرّ، وإنتاج هذا الاستلزام مع المقدمة المعطاة وهي استلزام نقيض الجزء الآخر من المنفصلة لتالي المتصلة المتصلة[٦] من الشكل الأول.

[٦٦٣] وأما عدم وجوب العكس فلجواز اجتماع الشيء مع غيره عند ملازمة لازم نقيض ذلك الشيء لذلك الغير كحال اللافرس الملزوم نقيضه للحيوان اللازم للإنسان مع الإنسان.

---

١ ج: وافقا؛ ف: توافق
٢ ج – نقيض
٣ ب ف: عدم
٤ ا – المنفصلة استلزام.
٥ ب – منها
٦ ف – المتصلة

[664] İkinciye yani olumsuz olduklarında bitişiğin ayrışığı gerektirmesine gelince, çünkü bitişiğin doğru olması takdirinde ayrışık doğru olmasaydı, kendisiyle nicelikte uyumsuz olan ve bitişiğin çelişiğini gerektiren -buna, ikisinin de olumlu olduğu durumda değinilmişti- çelişiği doğru olurdu ki bu hulftür.

[665] Tersinin gerekli olmamasına gelince, bu, ikisinin de olumlu olduğu durumda bahsedilen ihtimalden dolayıdır.

[666] [5] Söz konusu iki önerme yukarıdaki gibi olduğunda ama şart koşulan gereklilik, ayrışıktaki diğer cüzün çelişiğinin bitişiğin tâlîsine gerekmesi olduğunda, [a] olumlu olduklarında ayrışık bitişiğe gerekir ve [b] olumsuz olduklarında bitişik ayrışığa gerekir. Ama bu ikisinin tersi böyle değildir.

[667] Birinciye gelince, çünkü bitişik, tâlîsinin ayrışıktaki diğer cüzün çelişiğini gerektirmesi ile birlikte birinci şekilde bitişiğin mukaddeminin bu cüzün çelişiğini gerektirmesini netice verir. Ve bu durumda bu netice, doğru olması istenen ayrışığı gerektirir.

[668] İkinciye gelince, çünkü ayrışığın doğru olması takdirinde bitişik doğru olmasaydı, kendisiyle nicelikte uyumsuz olan çelişiği doğru olurdu ve bu çelişik, ayrışığın çelişiğini netice verirdi ki bu hulftür.

[669] İkisinde terslerinin gerekmemesine gelince, çünkü bir şeyin bir başka şeye gerekmemesi, bununla birlikte bu şeyin lâzımının çelişiği ile diğer şeyin bir araya gelmesinin imkansız olması mümkündür. Çelişiğinin at ile bir araya gelmesi imkansız olan canlının, melzûmu olan insanın durumu gibi. Ve bu, olumlu ve olumsuzda döndürülmesi imkansız bir şeydir.

[670] [6] Bir bitişik ve bir mâni‘atü’l-hulüvv ayrışık, birbiriyle nicelik ve nitelikte uyumlu olduğunda ve bitişiğin mukaddemi ayrışığın cüzlerinden biriyle çelişip tâlîsi diğer cüzle uyumlu olduğunda bu iki önerme birbirini gerektirir ve birbirine döndürülür.

[671] Ayrışığın bitişiği gerektirmesine gelince, çünkü ayrışık doğru olduğunda her bir cüzünün çelişiğinin diğerinin kendisini gerektirmesi lâzım gelir. Zira cüzlerinin birbirinden ayrılması imkansızdır.

[٦٦٤] وأما الثاني وهو استلزام المتصلة المنفصلة عند السلب فلأنه لولا صدق المنفصلة على تقدير صدق المتصلة لصدق نقيضها المخالف لها في الكم المستلزم لنقيض المتصلة لما مرّ في الموجبتين، هذا خلف.

[٦٦٥] وأما عدم وجوب العكس فلما مر من الاحتمال في الموجبتين.

٥ [٦٦٦] [٥] وأما إذا كانت القضيتان المذكورتان بحالهما؛ لكن اللزوم المشروط ملازمة نقيض الجزء الآخر من المنفصلة لتالي المتصلة، [أ] فالمنفصلة تلزم المتصلة عند الإيجاب، [ب] والمتصلة المنفصلة عند السلب من غير العكس في شيء منهما.

[٦٦٧] أما الأول فلإنتاج المتصلة مع استلزام تاليها لنقيض الجزء الآخر من ١٠ المنفصلة استلزام مقدم المتصلة لنقيض ذلك الجزء من الشكل الأول، واستلزامِ هذه النتيجة المنفصلة المطلوبة الصدق حينئذ.

[٦٦٨] وأما الثاني فلأنه لولا صدق المتصلة على تقدير صدق المنفصلة لصدق نقيضها المخالف لها في الكم، ويستلزم نقيض المنفصلة لما مر، وإنه خلف.

[٦٦٩] وأما عدم لزوم العكس فيهما فلجواز عدم ملازمة الشيء لغيره مع امتناع ١٥ اجتماع نقيض لازم ذلك الشيء مع ذلك الغير كحال الإنسان الملزوم للحيوان الممتنع اجتماع نقيضه مع الفرس، وذلك ممتنع العكس عند الإيجاب والسلب.

[٦٧٠] [٦] وأيضا المتصلة والمنفصلة المانعة الخلو إذا اتفقتا في الكم والكيف، وناقض مقدم المتصلة أحد جزأي المنفصلة، /[٦٣ظ] ووافق تاليها الجزء الآخر منها تلازمتا وتعاكستا.

٢٠ [٦٧١] أما استلزام المنفصلة المتصلة[1] فلأنه إذا صدقت المنفصلة لزم استلزام نقيض كل جزء منها لعين الآخر لامتناع الخلو عن الجزأين معا.

---

١ ج: المتصلة المنفصلة؛ ف – المتصلة

[672] Bitişiğin ayrışığı gerektirmesine gelince, çünkü bitişik doğru olduğunda mukaddeminin çelişiği ile tâlînin birbirinden ayrılmasının imkansızlığı gerekir. Zira bu ikisinin birbirinden ayrılması mümkün olsaydı, çelişiklerinin yani mukaddemin kendisi ile tâlînin çelişiğinin bir araya gelmesi mümkün olurdu. Bu ise lâzımın yokluğunda melzûmun doğru olmasının imkanını gerektirir ki bu muhaldir.

[673] Bu anlattıklarımızdan iki önermenin olumsuz olduğu durumda birbirlerine döndürülmelerinin sebebi ters döndürme hükmüyle bilinir.

[674] Bir bitişik ve bir mâni'atü'l-cem' ayrışık, birbiriyle nicelik ve nitelikte uyumlu olduğunda ve bitişiğin mukaddemi ayrışığın cüzlerinden biriyle çelişip tâlîsi ayrışıktaki diğer cüze lâzım geldiğinde [a] olumlu olduklarında bitişik ayrışığa gerekir ve [b] olumsuz olduklarında ise tam tersi olur.

[675] Birinciye gelince, çünkü bitişiğin mukaddeminin ayrışığın diğer cüzünü gerektirmesi, bu cüzün bitişiğin tâlîsini gerektirmesi ile birlikte bitişiği netice verir.

[676] Olumsuz olduklarında bitişiğin ayrışığı gerektirmesine gelince, bu, mâni'atü'l-cem'de zikredilen şekilde hulf ile izah edilir.

[677] Bu ikisinin tersi gerekli değildir, çünkü bir şeyin, lâzımı bu şeyin çelişiğini gerektiren başka bir şeye aykırı (*muânede*) olmaması mümkündür. Tıpkı insan ile duyumsayan olmayan gibi bu ikisinin yanlış olmada bir araya gelmesi, bununla birlikte insanın lâzımı olan canlının duyumsayana gerekmesi mümkündür. Bu durum, olumlu ve olumsuzda döndürmenin gerekliliğini imkansız kılar.

[678] [8] Söz konusu iki önerme yukarıdaki gibi olduğunda ama doğru olan şart koşulan gerekliliğin tersi yani bitişikteki tâlînin ayrışıktaki diğer cüzü gerektirmesi olduğunda, [a] olumlu olduklarında ayrışık bitişiğe gerekir ve [b] olumsuz olduklarında tersi olur.

[679] Birinciye gelince, çünkü bitişik, tâlîsinin ayrışıktaki diğer cüzü gerektirmesi ile birlikte bitişiğin mukaddeminin ayrışıktaki bu cüzü gerektirmesini netice verir ki bu gerektirme de değindiğimiz husustan ötürü ayrışığın cüzlerinin birbirinden ayrılmasının imkansızlığını gerektirir.

[٦٧٢] وأما استلزام المتصلة المنفصلة فلأنه إذا صدقت المتصلة لزم امتناع الخلو عن نقيض مقدمها وعين تاليها؛ إذ لو جاز الخلو عنهما لجاز الجمع بين نقيضيهما وهما عين المقدم ونقيض التالي، وذلك يستلزم جواز صدق الملزوم مع عدم اللازم، وإنه محال.

٥ [٦٧٣] ويعرف من ذلك علة التعاكس عند كونهما سالبتين بحكم عكس النقيض.

[٦٧٤] [٧] وأيضا إذا اتفقت المتصلة مع المنفصلة المانعة الخلو في الكم والكيف، وناقض مقدم المتصلة أحد جزأي المنفصلة، ولزم تاليها الجزء الآخر منها [ا] لزمت المتصلة المنفصلة عند الإيجاب، [ب] وبالعكس عند السلب.

[٦٧٥] أما الأول فلاستلزام مقدم المتصلة الجزء الآخر من المنفصلة مع استلزام ١٠ ذلك الجزء لتالي المتصلة المتصلة[١] من الشكل الأول.

[٦٧٦] وأما[٢] استلزام المتصلة المنفصلة عند السلب فبالخلف على النسق المذكور في مانعة الجمع.

[٦٧٧] والعكس غير لازم في شيء منهما لجواز عدم معاندة الشيء لأمر يلزم لازمه نقيض ذلك الشيء كالإنسان مع اللاحساس، فإنه يجوز اجتماعهما على ١٥ الكذب مع أن لازم الإنسان وهو الحيوان يلزم الحساس، وذلك يمنع وجوب العكس عند الإيجاب والسلب.

[٦٧٨] [٨] وأيضا إذا كانت القضيتان المذكورتان بحالهما؛ لكن الصادق عكس اللزوم المشروط أعني يكون الصادق استلزام تالي المتصلة للجزء الآخر من المنفصلة [ا] لزمت المنفصلة المتصلة[٣] عند الإيجاب، [ب] وبالعكس عند السلب.

٢٠ [٦٧٩] أما الأول فلإنتاج المتصلة مع استلزام تاليها للجزء الآخر من المنفصلة استلزام مقدم المتصلة لذلك الجزء من المنفصلة المستلزم لامتناع الخلو عن جزأي المنفصلة لما مر أيضا.

---

١ ج – المتصلة
٢ ف – مقدم المتصلة الجزء الآخر من المنفصلة مع استلزام ذلك الجزء لتالي المتصلة المتصلة من الشكل الأول وأما
٣ ج – المتصلة

[680] İkinciye gelince bu hulf ile izah edilir.

[681] Bu ikisinin tersi ise gerekli değildir çünkü iki şeyin birbirini gerektirmemesi, bununla birlikte bunlardan birinin lâzımının diğerinin çelişiğine yanlış olmada aykırı olması (*mu'ânid*) mümkündür. İnsan ve at gibi her birinin lâzımı olan canlı, diğerinin çelişiğine yanlış olmada aykırıdır, bununla birlikte ikisi arasında birbirini gerektirme de yoktur. Bu durum olumlu ve olumsuzda döndürmeyi engeller.

[682] [9] Bir bitişik ve üç ayrışıktan herhangi biri, birbirleriyle iki cüz ve nicelikte uyumlu ve nitelikte uyumsuz olduğunda, bunlardan olumsuz olan olumluya gerekir ama tersi böyle değildir.

[683] Birinciye gelince, çünkü iki şey arasında hem birbirini gerektirme hem de birbirine aykırı olmanın aynı anda tahakkuk etmesi imkansızdır.

[684] Ancak biri bu imkansızlığı men'edebilir.

[685] **İtiraz**: Bu mümkün olsaydı, bunun gerçekleştiğinin varsayılmasından bir imkansızlık gerekmezdi ama gerekmiştir. Çünkü biz bunun gerçekleştiğini varsaysaydık, ayrışık mâni'atü'l-cem' ise bitişiğin mukaddemi tâlînin yokluğunu gerektirmezdi, bundan dolayı da mukaddemin iki çelişiği gerektirmesi lâzım gelirdi. Mâni'atü'l-hulüvv ise tâlînin çelişiği mukaddemi gerektirmezdi ve bitişikle birlikte tâlînin yokluğunun tâlîyi gerektirmesini netice verirdi.

[686] **Cevap**: Bu ikisinin imkansız olduğunu kabul etmiyoruz. Aksine bize göre ikisi de mümkündür ve bunu daha önce defalarca öğrenmiştin.

[687] İkinciye gelince, çünkü iki şey arasında gerekliliğin olumsuzlanmasından ikisi arasında aykırılığın (*inâd*) tahakkuk etmesi ve aykırılığın olumsuzlanmasından gerekliliğin tahakkuk etmesi gerekmez. Çünkü aralarında gereklilik ve aykırılık bulunmayabilir. Eşeğin anıran olmasına nispetle insanın düşünen olması gibi.

[688] Bilmen gerekir ki birbirini gerektiren ve birbirine döndürülen her iki önerme, bunlardan birinin çelişiği ve diğerinin kendisi doğruluk ve yanlışlıkta birbirine aykırı olurlar (*yete'ânedân*). Biri diğerine gereken ama tersi böyle olmayan her iki önerme ise melzûm olanın kendisi ve lâzım olanın çelişiği birbirine doğrulukta aykırı olan önermelerdendir ve melzûm olanın çelişiği ve lâzım olanın kendisi birbirine yanlış olmada aykırı olan önermelerdendir.

[٦٨٠] وأما الثاني فبالخلف.

[٦٨١] والعكس غير لازم في شيء منهما لجواز عدم الملازمة بين أمرين مع أن لازم أحدهما معاند لنقيض الآخر في الكذب كحال الإنسان مع الفرس، فإن لازم كل منهما وهو الحيوان يعاند نقيض الآخر في الكذب مع عدم الملازمة بينهما، وذلك يمنع العكس عند الإيجاب والسلب.

[٦٨٢] [٩] وأيضا إذا توافقت /[٦٤و] المتصلة مع أيّة منفصلة كانت من المنفصلات الثلاث في الجزأين والكم، وتخالفتا في الكيف لزمت السالبة منهما الموجبة من غير عكس.

[٦٨٣] أما الأول فلامتناع تحقق اللزوم والعناد بين أمرين معا.

[٦٨٤] ولقائل أن يمنع امتناع ذلك.

[٦٨٥] **لا يقال**: لو جاز لما لزم من فرض وقوعه محال وقد لزم؛ لأنا لو فرضنا وقوعه لا يستلزم مقدم المتصلة عدم التالي إن كانت المنفصلة مانعة الجمع، فيلزم استلزام المقدم للنقيضين،[١] ونقيض التالي عين المقدم إن كانت مانعة الخلو، وأنتج مع المتصلة استلزام عدم التالي للتالي.[٢]

[٦٨٦] **لأنا نقول**: لا نسلم استحالة شيء منهما؛ بل كلاهما جائز عندنا، وقد عرفته مرارا.

[٦٨٧] وأما الثاني فلأنه لا يلزم من سلب اللزوم بين الأمرين تحقق العناد بينهما، ولا من سلب العناد تحقق اللزوم لجواز أن لا يكون بينهما لزوم ولا عناد كحال ناطقية الإنسان بالنسبة إلى ناهقية الحمار.

[٦٨٨] ويجب أيضا أن تعلم أن كل قضيتين تلازمتا وتعاكستا فإن نقيض كل واحدة منهما مع عين الأخرى مما يتعاندان صدقا وكذبا، وكل قضيتين لزمت إحداهما الأخرى من غير عكس كان عين الملزومة مع نقيض اللازمة مما يتعاندان صدقا، ونقيض الملزومة مع عين اللازمة مما يتعاندان كذبا.[٣]

---

١ ا: للنقيض.
٢ ف + استلزام
٣ ب + والله أعلم.

ÜÇÜNCÜ MAKALE: KIYAS, KISIMLARI VE KISIMLARININ HÜKÜMLERİ

[Kıyasın Tanımı]

[689] Kıyas, kabul edildiklerinde kendilerinden başka bir sözün bizzat gerekli olduğu önermelerden oluşan sözdür. "Önermelerden" sözümüz ile düz döndürme, ters döndürme, çelişiğin yanlış olması gibi lâzımları gerektiren tek önermeler tanımın dışında kalır.[1] Bu tanımın (*resm*) "Biri gece vakti etrafta dolanıyor, öyleyse hırsızdır." ve "Güneş doğduğunda gündüz mevcut olur." sözümüzle nakzolunduğu vehmedilmesin. Çünkü ilk önerme ancak "Gece vakti etrafta dolanan herkes hırsızdır." sözümüz vasıtasıyla söz konusu önermeyi gerektirir ve ikinci önerme gerektirdiği şeyi ancak "Güneş doğmuştur." sözümüz vasıtasıyla gerektirir. Çünkü "-duğunda (*lemmâ*)" ifadesi tâlînin mukaddeme bitişmesine delâlet ettiği gibi mukaddemin vuku bulduğuna da delâlet eder.

[690] Bu tanıma iki önermeden oluşan basit kıyas ve birçok önermeden oluşan bileşik kıyas girer, [bileşik kıyastaki] bu önermelerden ikisi bir netice verir ki bu da başka bir önermeyle birlikte başka bir netice verir ve matlup elde edilinceye dek bu böylece devam eder.

[691] "Kabul edildiklerinde" sözümüzle önermelerin gerçekten kabul edilmiş olmalarını değil, aksine önermelerin kabul edildikleri takdirde kendilerinden başka bir önermenin gerektiğini kastediyoruz. Böylece önermeleri doğru ve yanlış olan kıyaslar da tanıma dahil olurlar. "Gerekli olduğu" sözümüzle açık ve açık olmayan gereklilikten (*lüzûm-i beyyin ve gayr-ı beyyin*) daha genel bir gerekliliği kastediyoruz. Böylece tam ve tam olmayan kıyaslar[2] tanıma dahil olurlar.

[692] "Bizzat" sözümüz iki şeyden sakınmak içindir:

[693] Birincisi eşitlik (*müsâvât*) kıyasıdır. Tıpkı "A B'ye eşittir ve B C'ye eşittir." sözümüz gibi ki bundan "A C'ye eşittir." gerekir. Ancak bu gerekme bizzat değil, "Her eşit olana eşit olan eşittir." sözümüz vasıtasıyladır. Çünkü söz konusu öncüller ancak "A C'ye eşit olana eşittir." ifadesini sonuç verir. Ve belirttiğimiz öncülü şu sonuca eklediğimiz zaman matlup olan "A C'ye eşittir." lâzım gelir.

---

1 Yani önermeler ifadesinin çoğul olmasından dolayı söz konusu hususlar tanımın dışında kalır.

2 Tam (*kâmil*) kıyas, kıyasın birinci şekli iken tam olmayan kıyas diğer üç şeklidir. Birinci şekil ispata muhtaç olmaması sebebiyle tamdır, diğer şekiller ise ispata muhtaçtır.

المقالة الثالثة في القياس وأقسامه وأحكام أقسامه

[تعريف القياس]

[٦٨٩] أما القياس فهو قول مؤلف من قضايا إذا سلمت لزم منها بالذات قول آخر. فبقولنا: «من قضايا» تخرج عنه القضية الواحدة المستلزمة للعكس وعكس النقيض وكذب النقيض وسائر اللوازم. ولا يتوهم انتقاض هذا الرسم بقولنا: «فلان يطوف بالليل فهو سارق»، و«لما كانت الشمس طالعة كان النهار موجودا»؛ لأن القضية الأولى إنما تستلزم القضية المذكورة بواسطة قولنا: «وكل من يطوف بالليل فهو سارق»، والثانية إنما تستلزم ما يلزمها بواسطة قولنا: «لكن الشمس طالعة»؛ لأن كلمة «لما» كما[1] /[٦٤ظ] دلت على اتصال التالي بالمقدم فقد دلت أيضا على وقوع المقدم.

[٦٩٠] ويدخل فيه القياس البسيط وهو[2] المركب من قضيتين، والقياس المركب وهو المركب[3] من قضايا كثيرة، فقضيتان منها تنتجان نتيجة هي مع قضية أخرى تنتج نتيجة أخرى وهكذا إلى أن يحصل المطلوب.

[٦٩١] وقولنا: «إذا سلمت» لا نعني به كون تلك القضايا مسلمة في أنفسها؛ بل كونها بحيث لو سلمت لزم عنها قضية أخرى ليدخل فيه القياس الصادق المقدمات وكاذبها. وقولنا: «لزم منها» نعني به اللزوم الأعم من البين وغير البين ليندرج فيه القياس الكامل وغير الكامل.

[٦٩٢] وقولنا: «بالذات» احتراز عن أمرين:

[٦٩٣] أحدهما قياس المساواة كقولنا: (أ) مساو لـ(ب)، و(ب) مساو لـ(ج) لزم منه أن (أ) مساو لـ(ج)؛ لكن لا لذاته؛ بل بواسطة قولنا: «وكل ما هو مساو للمساوي فهو مساو»؛ لأن المقدمتين المذكورتين إنما تنتجان أن (أ) مساو لمساوي (ج)، وإذا ضممنا إلى هذه النتيجة المقدمة التي ذكرناها لزم منهما أن (أ) مساو لـ(ج) الذي هو المطلوب.

---

١ ب – كما.
٢ ا: فهو
٣ ب – وهو المركب

[694] **İtiraz**: Bu iki öncülün "A C'ye eşit olana eşittir." önermesini bizzat sonuç verdiğini kabul ettiğinizde, bu durumda zikrettiğiniz tanım buna uyduğu için bu da bir kıyas olur.

[695] **Cevap**: Evet, bu söze nispetle kıyastır ancak "A B'ye eşittir." sözümüze nispetle kıyas değildir. Bunda bir aykırılık (*tenâfî*) yoktur, çünkü bir şeyin kıyas oluşu izâfî bir durumdur. Dolayısıyla iki önermenin bir şeye nispetle kıyas olup başka bir şeye nispetle kıyas olmaması gibi bir şeyin kıyas oluşunun farklı mefhumlara göre değişmesi mümkündür. Zira deriz ki: Birinci kıyasın dediğiniz sonucu netice verdiğini kabul etmiyoruz, aksine söz konusu iki öncül "A B'ye eşittir." önermesini ancak orta terimin kendilerinde tekrar ettiği iki kıyas vasıtasıyla netice verir. Bu da şu şekildedir: A B'ye eşittir ve Her B'ye eşit olan, B'nin eşit olduğu her şeye eşittir, sonuç: A B'nin eşit olduğu her şeye eşittir. Bu önermenin doğruluğundan "Her B'ye eşit olana A eşittir." sözümüzün doğruluğu gerekir. Çünkü eşitlik iki şey arasında her iki taraftan gerçekleşir. Sonra "B C'ye eşittir." sözümüzü "C B'ye eşittir." sözümüze döndürüp gerekli olan önermeye küçük öncül yaptığımızda[1] şöyle bir kıyas oluşur: C B'ye eşittir ve Her B'ye eşit olana A eşittir, sonuç: C A'ya eşittir. Konu ve yüklem yer değiştirince, matlup olan "A C'ye eşittir." elde edilir.

[696] [İkincisi] **Şeyh** dedi ki:[2] [Tanımdaki bizzat ifadesi] ayrıca kendilerinden birinin ters döndürmesi vasıtasıyla netice veren iki öncülden sakınmak için bulunur. Ve bunun için şu sözü örnek verdi: Cevherin parçasının ortadan kalkması, cevherin ortadan kalkmasını gerektirir ve Her cevher olmayanın ortadan kalkması, cevherin ortadan kalkmasını gerektirmez, bu ikisi "Cevherin parçası cevherdir." önermesini sonuç verir, ancak bizzat değil, aksine büyük öncül makamında zikredilen ikinci öncülün ters döndürmesi vasıtasıyla verir. Çünkü ikinci öncül ters döndürme ile "Ortadan kalkması cevherin ortadan kalkmasını gerektiren her şey cevherdir." sözümüze döndürülür ve küçük öncülle birlikte birinci şekilden zikrettiğimiz sonucu netice verir.

1 Yani biraz önceki kıyastan elde edilen neticeyi büyük öncül yapıp döndürdüğümüz önermeyi küçük öncül yaptığımızda.

2 İbn Sînâ, *Kitâbü'ş-Şifâ: Kıyâs*, s. 61.

[٦٩٤] **لا يقال**: إذا سلمتم أن هاتين المقدمتين تنتجان بالذات أن (أ) مساو لمساوي (ج) كان قياسا لصدق ما ذكرتموه من الحد عليه حينئذ.

[٦٩٥] **لأنا نقول**: نعم، إنه قياس بالنسبة إلى هذا القول وليس قياسا بالنسبة[١] إلى قولنا: «(أ) مساو لـ(ج)»، ولا تنافي في[٢] ذلك؛ لأن القياسية أمر إضافي، فجاز أن تختلف بالنسبة إلى مفهومات مختلفة بأن تكون مقدمتان قياسا بالنسبة إلى شيء، ولا تكون قياسا بالنسبة إلى غيره؛ على أنا نقول: لا نسلم إنتاج القياس الأول ما ذكرتموه من النتيجة؛ بل المقدمتان المذكورتان إنما تنتجان «(أ) مساو لـ(ج)» بواسطة قياسين الحد الأوسط في كل واحد منهما مكرر، وذلك بأن نقول: (أ) مساو لـ(ب)، وكل ما هو مساو لـ(ب) فهو مساو لكل ما يساويه (ب) حتى ينتج أن (أ) مساو لكل ما يساويه[٣] (ب). ويلزم من صدق هذه المقدمة صدق قولنا: «وكل ما يساوي (ب) فـ(أ) مساو له»؛ لأن المساواة إنما تتحقق بين الشيئين من الطرفين. ثم إذا عكسنا[٤] قولنا: «(ب) مساو لـ(ج)» إلى قولنا: «(ج) مساو لـ(ب)»، وجعلناه صغرى لهذه المقدمة اللازمة حتى ينتظم[٥] منهما قياس هكذا: (ج) مساو لـ(ب)، وكل ما هو /[٦٥و] مساو لـ(ب) فـ(أ) مساو له أنتج أن (ج) مساو لألف، وانقلب إلى قولنا: «(أ) مساو لـ(ج)» الذي هو المطلوب.

[٦٩٦] [الثاني] قال **الشيخ**:[٦] ويقع أيضا احترازا عن المقدمتين اللتين يكون إنتاجهما بواسطة مقدمة هي عكس نقيض بعض المقدمات المذكورة. وذكر في[٧] مثال ذلك قولنا: جزء الجوهر يوجب ارتفاعه ارتفاع الجوهر، وكل ما ليس بجوهر لا يوجب ارتفاعه ارتفاع الجوهر، ينتج أن جزء الجوهر جوهر؛ لكن لا لذاته؛ بل بواسطة عكس نقيض المقدمة الثانية التي هي مذكورة مقام الكبرى؛ لأنها تنعكس بعكس النقيض إلى قولنا: «وكل ما يوجب ارتفاعه ارتفاع الجوهر فهو جوهر»، وأنتج مع الصغرى ما ذكرناه من النتيجة من الشكل الأول.

---

١ ج – إلى هذا القول، وليس قياسا بالنسبة
٢ ب – في
٣ ج ا: ما يساوي.
٤ ا: قلبنا
٥ ب ا: انتظم
٦ انظر: ابن سينا، الشفاء: القياس، ص. ٦١.
٧ ا – في

Bu durum [a] ikinci, üçüncü şekilde ve dördüncü şeklin bazı darblarında olduğu gibi öncüllerinden birinin veya [b] dördüncü şeklin diğer bazı darblarında olduğu gibi öncüllerin tamamının düz döndürmesi vasıtasıyla netice veren öncüllerle nakzedilmez. Çünkü terimler ters döndürmede değişirken düz döndürmede değişmez.[1]

[697] **İtiraz**: Bu, ikinci şekilden bir kıyastır. Çünkü "Her cevher olmayanın ortadan kalkması cevherin ortadan kalkmasını gerektirmez" sözümüz olumsuz ise [ikinci şekilden olduğu] açıktır. Eğer olumlu ise "Hiçbir cevher olmayan, ortadan kalkması cevherin ortadan kalmasını gerektirir değildir." önermesini gerektirir. Bu önerme ile küçük öncül zikrettiğimiz -ikinci- şekilden bir kıyas meydana getirir ve "Cevherin parçası cevher olmayan değildir." önermesini netice verir. Ve [yukarıdaki kıyas] bu [ikinci] şekilden bir kıyas olduğu zaman, "bizzat" sözümüzün sakınma için tanımda bulunması imkansız olur.

[698] **Cevap**: İddia, [bizzat ifadesinin] "Cevherin parçası cevher olmayan değildir." sözümüze nispetle değil, "Cevherin parçası cevherdir." sözümüze nispetle zikrettiğimiz şeyden sakınmak için bulunduğudur. Bu iki önerme birbirini gerektirse de birbirinden başkadır. Ve sen bir sözün bir şeye nispetle kıyas olup başka bir şeye nispetle olmamasında bir imkansızlığın bulunmadığını öğrenmiştin.

[699] "Başka bir söz" ifademizle iki öncülün gereği [yani sonucu] olan sözün bu ikisinden başka olmasını kastediyoruz. Şayet bunu itibara almasaydık, ister bir şeyde ortak olsunlar ister olmasınlar her halükarda herhangi iki öncülün kıyas olması gerekirdi, çünkü o [yani iki öncülün toplamı], iki öncülden her birini gerektirir.

[700] **Şeyh** dedi ki:[2] Biri şöyle diyebilir: [a] İki öncülün gereği olan sözün bu ikisinden başka bir şey olması gerekseydi, matlup tâlînin tahakkuku olduğu durumda istisnâî kıyasın kıyas olmaması gerekirdi. Çünkü matlup bitişik öncülde var olmak zorundadır. İstisnâî kıyasın şartlı önermesi ayrışık olduğu durumda ise matlup, ayrışık önermenin cüzlerinden biri olsaydı da böyle olacaktı. Çünkü bu durumda matlup ayrışık önermede mevcuttur.

---

1 Yani düz döndürmede önermenin terimlerinin sadece yerleri değişirken ters döndürmede yerleri değişmekle birlikte her ikisinin veya sadece birinin çelişiği de alınır. Dolayısıyla ters döndürmede önermedeki terimler değişir.

2 İbn Sînâ, *Kitâbü'ş-Şifâ: Kıyâs*, s. 66-69.

ولا ينتقض ذلك بمقدمات تنتج بواسطة العكس المستوي لبعضها كما في [أ] الشكل الثاني والثالث وبعض ضروب الشكل الرابع أو [ب] لكلها كما في بعض الضروب الأخر من الشكل الرابع؛ لأن الحدود تتغير في عكس النقيض دون العكس المستوي.

٥ [٦٩٧] **لا يقال**: هذا قياس بعينه في الشكل الثاني؛ لأن قولنا: «وكل ما ليس بجوهر لا يوجب ارتفاعه ارتفاع الجوهر» إن كانت سالبة فظاهر. وإن كانت موجبة استلزمت: «لا شيء مما ليس بجوهر يوجب ارتفاعه ارتفاع الجوهر»، وانتظم مع الصغرى فيما ذكرناه من الشكل وهو الثاني، وأنتج: «ليس جزء الجوهر ليس بجوهر». وإذا كان قياسا في هذا الشكل امتنع أن يقع قولنا: «لذاته»

١٠ اجترازا عنه.

[٦٩٨] **لأنا نقول**: المدعى أنه يقع احترازا عما ذكرناه بالنسبة إلى قولنا: «إن جزء الجوهر جوهر»، لا بالنسبة إلى قولنا: «ليس جزء الجوهر ليس بجوهر»، وإحدى هاتين القضيتين غير الأخرى وإن كانتا متلازمتين. وقد عرفت أنه لا امتناع في أن يكون القول الواحد قياسا بالنسبة إلى شيء دون شيء.

١٥ [٦٩٩] وقولنا: «قول آخر» نعني به أن يكون القول اللازم من المقدمتين مغايرا لكل واحدة منهما، فإنا لو لم نعتبر ذلك لزم أن يكون كل مقدمتين كيف كانتا سواء كانتا مشتركتين في أمر أو لم تكن[١] قياسا لاستلزامهما كل واحدة من المقدمتين.

[٧٠٠] قال **الشيخ**:[٢] ولقائل أن يقول: لو وجب أن يكون اللازم عن المقدمتين مغايرا لكل واحدة منهما [١] لما كان القياس الاستثنائي /[٦٥ظ] إذا كان المطلوب

٢٠ تحقق التالي قياسا ضرورة أن المطلوب موجود في المقدمة المتصلة. وكذلك لو كان المطلوب أحد جزأي المنفصلة إذا كانت شرطية القياس الاستثنائي منفصلة لكونه موجودا في المنفصلة.

---

١ ج: أو يكون

٢ انظر: ابن سينا، الشفاء: القياس، ص. ٦٦-٦٩.

[701] [b] Çünkü[1] mantıkçılar “Hareket ya mevcuttur ya değildir, ancak hareket mevcuttur.” sözümüzün, -netice öncüllerden biri olmasına rağmen- “Hareket mevcuttur.” sözümüzü netice veren bir kıyas olduğunda hemfikirlerdir. Benzer şekilde “Her ne vakit hareket mevcut olsa hareket mevcut olur, ancak hareket mevcuttur.” sözümüz, -sonuç öncüllerden biri olmasına rağmen- “Hareket mevcuttur.” önermesini netice verir. Yüklemlilerden oluşan iktirânî kıyaslar da böyledir. Tıpkı şu sözümüz gibi: Her C B’dir ve Her B B’dir, sonuç şu olur: “Her C B’dir.”’ ve bu, küçük öncülle aynıdır. Benzer şekilde şartlılardan oluşan iktirânî kıyaslar da böyledir. Şu sözümüz gibi: A B olduğunda daima C D olur ve C D olduğunda daima C D olur, sonuç şu olur: “A B olduğunda daima C D olur.” ve bu da küçük öncülle aynıdır. Yüklemli ve şartlıların karışımından oluşan iktirânî kıyaslar da böyledir. Şu sözümüz gibi: A B olduğunda daima C D olur ve Her D D’dir, sonuç: “A B olduğunda daima C D olur.” ve bu da küçük öncülle aynıdır. Özetle orta terimin öncüllerden biriyle aynı olduğu her durumda böyledir.

[702] **İbn Sînâ** birincisine şöyle cevap verdi: İstisnâî kıyasta zikredilen şartlı önerme memnudur ve bunu açıklamak için söyledikleriniz, lâzım gelmez. Çünkü istisnâî kıyasın şartlı öncülünde zikredilen, bu şartlı, bitişik ise tâlînin mukaddeme gerekliliği (*lüzûm*) ve ayrışık ise tâlînin mukaddeme aykırılığıdır (*muânede*). Ve bu, ondan gereken sözden yani neticeden başkadır ve onu gerektiriyor da değildir.

[703] İkincisine ise şöyle [iki] cevap verdi. [a] Bazen bu örneklerin kıyas oluşunu şöyle diyerek men‘dir: Söylediklerinizin kıyas olduğunu kabul etmiyoruz. Zira bir söz ancak öncüllerinden farklı bir şeyin bilgisini ifade ettiği zaman kıyas olur. Zikredilen nakzlardaki sözler ise böyle değildir. [b] Bazen de matlubun öncüllerden biriyle aynı olduğunu men‘dir. [İbn Sînâ şöyle] dedi: Söylediklerinizin kıyas olduğunu kabul etsek bile, matlubun öncüllerden biriyle aynı olduğunu kabul etmiyoruz. Zira “ancak” kelimesinin istisnâî öncüle ve “öyleyse” veya başka bir ifadenin neticeye bitişmesi her birinin diğerinden farklılaşmasını gerektirir. Şartlı öncülü ayrışık olan istisnâî kıyasta bir çözüm daha vardır; gerekli olan [yani sonuç] “Hareket mevcut olmayan değildir.” önermesi, kıyasın öncüllerinden biri olan “Hareket mevcuttur.” sözümüzden başkadır.

---

1 Sonucun öncüllerden başka olması gerekmediğine dair ikinci gerekçe.

[٧٠١] [٢] ولأن المنطقيين اتفقوا على أن قولنا: «إما أن تكون الحركة موجودة وإما أن لا تكون موجودة»؛ لكنها موجودة قياس منتج لقولنا: إن الحركة موجودة مع أن النتيجة عين إحدى المقدمتين. وكذلك قولنا: كلما كانت الحركة موجودة كانت الحركة موجودة؛ لكن الحركة موجودة ينتج أن الحركة موجودة[١] مع أن اللازم عين إحدى المقدمتين. وعلى هذا النسق في القياسات الاقترانية المركبة من الحمليات كقولنا: كل (ج) (ب)، وكل (ب) (ب) ينتج «كل (ج) (ب)» وهو عين الصغرى، ومن الشرطيات كقولنا: كلما كان (أ) (ب) فـ(ج) (د)، وكلما كان (ج) (د) فـ(ج) (د)[٢] ينتج[٣] «كلما كان (أ) (ب) فـ(ج) (د)» وهو أيضا عين الصغرى. ومن خلط من الحمليات والشرطيات كقولنا: كلما كان (أ) (ب) فكل (ج) (د)، وكل (د) (د) ينتج «كلما كان (أ) (ب) فكل (ج) (د)» وهو أيضا[٤] عين الصغرى. وفي الجملة إذا اتحد الأوسط مع أحد الطرفين.

[٧٠٢] وأجاب عن الأول بأن الشرطية المذكورة فيه ممنوعة، وما ذكرتموه لبيانها فهو غير لازم؛ لأن المذكور في المقدمة الشرطية للقياس الاستثنائي لزوم التالي للمقدم إن كانت متصلة، ومعاندة إياه إن كانت منفصلة، وذلك مغاير للقول الذي يلزم منه وهو النتيجة، وغير مستلزم له البتة.[٥]

[٧٠٣] وعن الثاني [ا] بمنع قياسية أمثالها تارة بأن قال: لا نسلم أن ما ذكرتموه من الأقوال أقيسة، فإن القول إنما يكون قياسا إذا استفيد به العلم بشيء مغاير لكل واحدة من المقدمتين، وما ذكرتموه من الأقوال في النقوض المذكورة ليس كذلك. [ب] وبمنع اتحاد المطلوب لإحدى المقدمتين أخرى، قال: ولئن سلمنا قياسية ما ذكرتموه من الأقوال؛ لكن لا نسلم اتحاد المطلوب في شيء منها لإحدى المقدمتين، فإن اقتران لفظة «لكن» بالمقدمة الاستثنائية، وحرف الفاء أو غيره بالنتيجة يوجب مغايرة كل واحدة منهما للأخرى، وفي القياس الاستثنائي الذي شرطيته /[٦٦و] منفصلة مزيد حلّ وهو أن اللازم: «ليس الحركة ليست بموجودة» وهو مغاير لقولنا: «الحركة موجودة» الذي هو إحدى المقدمتين.

---

١ ب – ينتج أن الحركة موجودة
٢ ف: كلما كان (ج) (ب) (أ) (ج)
٣ ا: أنتج
٤ ا – أيضا
٥ ا – البتة

[704] Bir kimse birinci itirazın cevabına yönelik şöyle diyebilir: Kıyasın söz konusu tanımı, kıyasın bir şeyin bilgisini ifade ediyor olmasını değil, bilakis kıyasın, öncüllerinden başka bir şeyi gerektirmesini iktiza eder. Ama kıyasın mezkur tanımında bunun [bir şeyin bilgisini ifade ediyor olması] kastedildiği söylenebilir.

[705] **İtiraz**:[1] Sonuca dair bilginin [zihinde] oluşmasını gerektiren şeyin [a] iki öncülün toplamı olması imkansızdır. Zira öncüllerin zihinde hâsıl olması imkansızdır. Çünkü biz ne zaman zihnimizi bir bilgiye yönlendirsek, o anda zihni başka bir bilgiye yönlendirmemiz imkansız olur. Ve çünkü[2] fikir ancak iki öncülün toplamıdır. Fikir eğer sonucu bilmeyi gerektiriyor olsaydı, onunla birlikte bulunması mümkün olurdu. Fakat bir şeyi biliyorken onun hakkında akıl yürütmek (yani talep etmek) muhaldir. [b] Öncüllerden biri olması da imkansızdır. Çünkü zorunlu olarak bilmekteyiz ki tek bir öncül bir şey ifade etmez. Ve çünkü bu durumda diğer öncülün zikredilmesi gereksiz olurdu.

[706] **Cevap**: Doğru olan ilkidir ve bunların zihinde birlikte bulunamayacağını kabul etmiyoruz. Zira biz bir önermenin diğerine gerekli veya aykırı olduğuna hükmediyoruz. Şayet şu imkansız olsaydı, bu hükümde bulunmamız da imkansız olurdu. Ve fikrin, öncüllerin toplamı olduğunu da kabul etmiyoruz. Aksine fikir [a] bu toplamdan sonuca intikali kastetme veya [b] bu intikalin gereği olan bir şey veya [c] kendileri vasıtasıyla başkasına ulaşmak için iki bilginin tertibinden ibarettir.

[Kıyasın Kısımları]

[707] Bunu öğrendiysen deriz ki: Kıyas, sonucun kendisi veya çelişiği kıyasta bilfiil zikredilmişse **istisnâî**dir. Şu sözümüz gibi: Bu, delille ispatlanmışsa doğrudur, ancak bu, delille ispatlanmıştır, sonuç: Bu doğrudur. Eğer "Ancak bu, doğru değildir." deseydik, "Bu delille ispatlanmış değildir." sonuç olurdu. Ve sonucun kendisi veya çelişiğinden biri kıyasta bilfiil zikredilmemişse **iktirânî**dir. Şu sözümüz gibi: Her delille ispatlanan doğrudur ve her doğru olana tâbi olunması gerekir, sonuç: Her delille ispatlanana tâbi olunması gerekir. Bu sonuç veya çelişiği kıyasta bilfiil zikredilmemiştir. Evet, bazen sonuç kıyasta bilkuvve zikredilir.

---

1 Fahreddin Râzî, *Mantıku'l-Mülahhas,* s. 245-247.

2 Öncüllerin zihinde bulunamayacağına dair ikinci gerekçe.

[٧٠٤] ولقائل أن يقول على الجواب عن الأول: إن الرسم المذكور للقياس لا يقتضي كونه مفيدا للعلم بشيء؛ بل كونه مستلزما لشيء مغاير للمقدمتين المذكورتين، اللهم إلا إذا أريد في الرسم المذكور له ذلك.

[٧٠٥] **لا يقال:**[١] المقتضي لحصول العلم بالنتيجة [ا] استحال أن يكون مجموع المقدمتين لامتناع حصولهما في الذهن؛ لأنا متى وجهنا الذهن نحو معلوم استحال منا توجهه في تلك الحالة نحو معلوم آخر، ولأن الفكر ليس إلا مجموع المقدمتين، فلو كان هو موجبا للعلم بالنتيجة لجاز اجتماعه معه؛ لكن الفكر في الشيء مع العلم به محال. [ب] واستحال أن تكون إحدى المقدمتين للعلم الضروري بأن المقدمة الواحدة لا تفيد شيئا، ولأنه حينئذ يكون ذكر المقدمة الأخرى[٢] حشوا.

[٧٠٦] **لأنا نقول:** الحق هو الأول، ولا نسلم امتناع اجتماعهما في الذهن، فإنا نحكم بلزوم قضية أو معاندتها لأخرى، ولو امتنع ذلك لاستحال منا هذا الحكم. ولا نسلم أيضا أن الفكر هو مجموع المقدمتين؛ بل الفكر عبارة عن [ا] قصد الانتقال من ذلك المجموع إلى النتيجة أو [ب] ما يلزم هذا الانتقال أو [ج] نفس ترتيب العلمين للتوصل بهما إلى غيرهما.

[أقسام القياس]

[٧٠٧] إذا عرفت هذا فنقول: القياس **استثنائي** إن كان عين النتيجة أو نقيضها مذكورا فيه بالفعل كقولنا: «إن كان هذا مبرهنا فهو حق»، ثم قلنا: «لكنه مبرهن»، ينتج «أنه حق». ولو قلنا: «لكنه ليس بحق» أنتج «أنه ليس مبرهنا». **واقتراني** إن لم يكن شيء منهما مذكورا بالفعل في القياس كقولنا: كل مبرهن حق، وكل حق يجب أن يتبع، ينتج أن كل مبرهن يجب أن يتبع.[٣] فليس شيء من هذه النتيجة ولا نقيضها مذكورا بالفعل في القياس. نعم، ربما كانت النتيجة مذكورة فيه[٤] بالقوة.

---

١ انظر: فخر الدين الرازي، الملخص، ص. ٢٤٥-٢٤٧.
٢ ج: الأولى
٣ ب – ينتج أن كل مبرهن يجب أن يتبع
٤ ب – فيه.

[İktirânî Kıyas]

[708] İktirânî kıyasın iki öncül ihtiva etmesi gerekir. Bunlardan biri matlubun **küçük terim** olarak isimlendirilen konusunu içerir ve bu öncül **küçük öncül** olarak adlandırılır. Diğeri ise matlubun **büyük terim** olarak isimlendirilen yüklemini içerir ve bu öncül de **büyük öncül** olarak adlandırılır. İki öncülde de bulunan [terime] -ki olumluda büyük ve küçük terimi birleştirir veya olumsuzda büyük terimi küçük terimden ayırır- **orta terim** denir.

[Dört Şekil]

[709] İktirânî kıyas, orta terimin öncüllerdeki konumuna göre dört şekle ayrılır. Çünkü orta terim; küçük öncülde yüklem, büyük öncülde konu ise bu birinci şekildir, ikisinde de yüklemse bu ikinci şekildir, ikisinde de konu ise bu üçüncü şekildir ve küçük öncülde konu, büyük öncülde yüklem ise bu dördüncü şekildir.

[710] Birinci şeklin birinci olarak isimlendirilmesi, tamlığından dolayıdır. Çünkü sağlam, doğru tabiat[taki kimse] onun kıyas oluşunu ve sonucunun kendisine gerektiğini hemen kavrar. İkinci şeklin ikinci olarak isimlendirilmesinin sebebi ise [a] iki öncül içerisinde daha üstün (*eşref*) olan küçük öncülde ikinci şeklin tam olan şekle uyumlu olmasıdır. Küçük öncülün daha üstün olması olumlu olmasından kaynaklanmaktadır. Zira her ne kadar tümel olumsuz tikel olumludan daha üstün olsa da olumlu, olumsuzdan daha üstündür. [b] Orta terim birinci şeklin küçük öncülünde yüklem olduğu gibi bunun küçük öncülünde de yüklem olur. Üçüncü şeklin ikincinin ardında ve dördüncünün önünde olmasının sebebi ise tam olan şekle bir öncülünde yani büyük öncülde uymasıdır. Çünkü orta terimin her ikisinde de büyük öncülün konusu olması zorunludur.

[711] Dördüncü şeklin dördüncü kılınması, birinci şekle her iki öncülünde de muhalif olmasındandır. Çünkü [birinci şekle nazaran dördüncü şekilde] orta terim diğer iki terimle yer değiştirmiştir. Dördüncü şeklin kıyas oluşu ancak büyük bir külfetle ve diğer şekillerden farklı olarak her iki öncülünün değiştirilmesiyle kavranabilir. İkinci şekil sadece büyük öncülünün ve üçüncü şekil ise sadece küçük öncülün döndürülmesiyle birinci şekle döndürülür. Bundan dolayı **Şeyh Fârâbî** ve **Şeyh Ebû Ali** [İbn Sînâ] dördüncü şekli açıklamayıp, sadece diğer üç şekli zikrettiler.

[القياس الاقتراني]

[٧٠٨] والاقتراني لا بد أن يكون مشتملا على مقدمتين إحدى تينك المقدمتين تشتمل على موضوع المطلوب المسمى **بالأصغر** وتسمى تلك المقدمة **صغرى**، والأخرى تشتمل على محمول المطلوب المسمى **بالأكبر** والأعظم وتلك المقدمة ٥ تسمى **كبرى**، والمكرر بين المقدمتين وهو الذي يجمع بين الأكبر والأصغر بالإيجاب أو يقطع الأكبر عن الأصغر بالسلب يسمى /[٦٦ظ] **حدا أوسط**.

[الأشكال الأربعة]

[٧٠٩] والقياس الاقتراني بحسب وضع الحد الأوسط في مقدمتيه ينقسم إلى أشكال أربعة؛ لأن الحد الأوسط إن كان محمولا في الصغرى موضوعا في الكبرى فهو ١٠ الشكل الأول، وإن كان محمولا فيهما فهو الشكل الثاني، وإن كان موضوعا فيهما فهو الشكل الثالث، وإن كان موضوعا في الصغرى محمولا في الكبرى فهو الشكل الرابع.

[٧١٠] وإنما يسمى الشكل الأول أولا لكامليته؛ لأن الطبع السليم يتفطن لقياسيته ولزوم نتيجته منه. والشكل الثاني ثانيا [ا] لموافقته الكامل في أشرف المقدمتي، وهي الصغرى لكونها موجبة، فإن الإيجاب أشرف من السلب وإن ١٥ كان السلب الكلي أشرف من الإيجاب الجزئي. [ب] ولكون الأوسط محمولا في صغراه كما أنه محمول في صغرى الشكل الأول. وإنما جعل الشكل الثالث تاليا[١] للثاني ومقدما على الشكل الرابع لموافقته الكامل في أحد المقدمتين وهي الكبرى ضرورة أن الأوسط موضوع في كبرى كل واحدة منهما.

[٧١١] وجعل الشكل الرابع رابعا لمخالفته الأول في كلتي مقدمتيه لوقوع ٢٠ الوسط في الطرفين والطرفين في الوسط. ولا يتفطن لقياسيته إلا بكلفة عظيمة وتغيير[٢] كل واحدة من المقدمتين بخلاف الشكلِ الثاني، فإنه يرتد إلى الأول بعكس الكبرى فقط، والثالثِ فإنه يرتد إليه بعكس الصغرى فقط.[٣] ولذلك أسقطه **الشيخ الفارابي** والشيخ **أبو علي** من البين واقتصروا على ذكر الأشكال الثلاثة الأول.

---

١ ا: ثالثا

٢ ا: يعتبر

٣ ج – والثالث فإنه يرتد إليه بعكس الصغرى فقط

[Nicelik ve Nitelik Bakımından Şekillerin Şartları]

[Birinci Şekil]

[712] Bunu öğrendiysen bil ki birinci şekilde öncüllerinin niteliği ve niceliğine göre küçük öncülün olumlu ve büyük öncülün tümel olması şart koşulmuştur.

[713] Birinci şarta gelince; [a] çünkü küçük öncül eğer olumsuz olsaydı, küçük terim orta terimde bulunmazdı. Çünkü olumlu veya olumsuz olsun büyük öncüldeki hüküm, kendisinde orta terimin bilfiil bulunduğu her şeye yüklenmek zorundadır. Dolayısıyla kendisinden orta terimin olumsuzlandığı şey bu hükmün altına girmez. Ve [b] çünkü küçük öncül olumsuz olsaydı, büyük öncül ya olumlu ya da olumsuz olurdu. Hangisi olursa olsun kısırlığı (*akm*) gerektiren tutarsızlık (*ihtilâf*) gerekir. Tutarsızlık, bazı maddelerde doğru olanın büyük terimin küçük terime olumlu olarak nispet edilmesiyle ve bazı maddelerde doğru olanın büyük terimin küçük terime olumsuz olarak nispet edilmesiyle kıyasın doğru olmasıdır. [1] Büyük öncülün olumlu olduğu duruma gelince, çünkü "Hiçbir insan taş değildir ve Her taş cisimdir." [şeklindeki kıyas] hak olan "Her insan cisimdir." olduğu durumda doğru olur. Benzer şekilde "Hiçbir insan at değildir ve Her at kişneyendir." [şeklindeki kıyas] hak olan "Hiçbir insan kişneyen değildir." olduğu durumda doğru olur. [2] Büyük öncül olumsuz olduğu duruma gelince, çünkü ilk örnekteki küçük öncüle "Hiçbir taş düşünen değildir." önermesini eklediğimizde, hak olan "Her insan düşünendir." neticesidir ve "Hiçbir taş at değildir." önermesini eklediğimizde hak olan "Hiçbir insan at değildir." neticesidir.

[714] İkinci şarta gelince; çünkü büyük öncül tikel olsaydı, kendisine büyük terimle hükmedilen bazı şeyler, kendisiyle küçük terime hükmedilen bazı şeylerden başka olabilirdi. Dolayısıyla orta terim bir olmazdı.

[715] Bu iki şart gereğince netice veren, dört darbdır. Çünkü dört mahsûradan (niceliği belirtilmiş önerme) oluşturulması mümkün darblar on altıdır. Bu on altı darb, dört mahsûradan her birinin yine her biriyle birlikte küçük öncül kılınmasından hâsıl olandır. Ancak küçük öncülün olumlu olması, bu on altı darbdan sekiz darbı düşürdü.

[شروط الأشكال بحسب الكم والكيف]

[الشكل الأول]

[٧١٢] إذا عرفت هذا فاعلم أن الشكل الأول يشترط فيه بحسب كيفية المقدمات وكميتها موجبية الصغرى وكلية الكبرى:

٥ [٧١٣] أما الأول [ا] فلأنها لو كانت سالبة لم يندرج الأصغر في الأوسط ضرورة أن الحكم في الكبرى إيجابا كان أو سلبا إنما هو على كل ما حصل له الأوسط بالفعل، فلا يندرج فيه ما سلب عنه الأوسط. [ب] ولأن الصغرى لو كانت سالبة فالكبرى إما أن تكون موجبة أو سالبة، وأيا ما كان يلزم الاختلاف الموجب للعقم. وهو صدق القياس في بعض المواد مع أن الحق نسبة الأكبر إلى الأصغر ١٠ بالإيجاب، وفي بعضها مع أن الحق نسبة الأكبر إلى الأصغر بالسلب. [١] أما إذا كانت موجبة فلأنه يصدق: «لا شيء من الإنسان بحجر، وكل حجر جسم»، والحق /[٦٧و] «أن كل إنسان جسم»، وكذلك يصدق: «لا شيء من الإنسان بفرس، وكل فرس صهال»، والحق: «لا شيء من الإنسان بصهال». [٢] وأما إذا كانت سالبة فلأنا إذا ضممنا إلى صغرى[١] المثال الأول: «لا شيء من الحجر بناطق» كان الحق: ١٥ «كل إنسان ناطق»، وإذا ضممنا إليها: «لا شيء من الحجر بفرس» كان الحق: «لا شيء من الإنسان بفرس».

[٧١٤] وأما الثاني فلأن الكبرى لو كانت جزئية لاحتمل أن يكون البعض المحكوم عليه بالأكبر غير البعض الذي حكم به على الأصغر، فلا يتحد الوسط.

[٧١٥] والمنتج بمقتضى هذين الشرطين أربعة أضرب؛ لأن ٢٠ الضروب الممكنة الانعقاد من المحصورات الأربع ستة عشر، وهي التي يحصل من جعل كل واحدة من المحصورات الأربع صغرى مع كل واحدة منها. لكن[٢] موجبية الصغرى أسقطت منها ثمانية أضرب،

---

١ ج + في.
٢ ف – لكن

Bu sekiz darb, tümel ve tikel olumsuzun dört mahsûra ile beraber bulunmasından hâsıl olandır. Ve büyük öncülün tümelliği dört darbı daha düşürdü ki bunlar da iki olumluyla beraber bulunan tümel olumlu büyük öncül ve iki olumluyla beraber bulunan tümel olumsuzdan hâsıl olandır. Ortaya çıktı ki netice veren darblar dörttür.

[716] Birincisi, iki tümel olumludan oluşur ve tümel olumlu netice verir: Her C B'dir ve Her B A'dır, sonuç: Her C A'dır.

[717] İkincisi, iki tümelden oluşur, büyük öncül olumsuzdur ve tümel olumsuz netice verir: Her C B'dir ve Hiçbir B A değildir, sonuç: Hiçbir C A değildir.

[718] Üçüncüsü, iki olumludan oluşur, küçük öncül tikeldir ve tikel olumlu netice verir: Bazı C'ler B'dir ve Her B A'dır, sonuç: Bazı C'ler A'dır.

[719] Dördüncüsü, tikel olumlu küçük öncül ve tümel olumsuz büyük öncülden oluşur ve tikel olumsuz netice verir: Bazı C'ler B'dir ve Hiçbir B A değildir, sonuç: Bazı C'ler A değildir.

[720] Bu darbların dört neticeyi sonuç vermesi bizatihi açıktır. Öyleyse ortaya çıktı ki bu şekil dört mahsûrayı sonuç vermektedir ve bunları sonuç vermesi kendisine has durumlardandır.

[İkinci Şekil]

[721] İkinci şekle gelince, öncüllerin nitelik ve niceliğine göre öncüllerinin nitelik bakımından farklı olması ve büyük öncülün tümel olması şart koşulmuştur.

[722] Birinci şarta gelince, zira iki öncül nitelikte birbirine uysaydı, kısırlığı icap eden tutarsızlık hâsıl olurdu. [a] İki öncülün olumlu olduğu duruma gelince, çünkü "Her insan canlıdır ve Her düşünen canlıdır." [sözümüz], hak olan "Her insan düşünendir." olduğu durumda doğru olur. Benzer şekilde küçük öncül aynı kalarak "ve Her at canlıdır." [sözümüz], hak olan "Hiçbir insan at değildir." olduğu durumda doğru olur. [b] İki öncülün olumsuz olduğu duruma gelince, çünkü "Hiçbir insan taş değildir ve Hiçbir düşünen taş değildir." [sözümüz], hak olan "Her insan düşünendir." olduğu durumda doğru olur. Büyük öncülü "ve Hiçbir at taş değildir." sözümüzle değiştirdiğimizde, hak olan "Hiçbir insan at değildir." neticesidir.

وهي التي تحصل من الصغرى السالبة الكلية والجزئية مع المحصورات الأربع، وكلية الكبرى أسقطت أربعة أضرب أخرى، وهي التي تحصل من الكبرى الموجبة الجزئية مع الموجبتين والكبرى السالبة الجزئية معهما. وبقيت الضروب المنتجة أربعة.

[٧١٦] الأول: من موجبتين كليتين ينتج موجبة كلية كقولنا: كل (ج) (ب)، وكل (ب) (أ)، ينتج: كل (ج) (أ).

[٧١٧] الثاني: من كليتين والكبرى سالبة ينتج سالبة كلية كقولنا: كل (ج) (ب)، ولا شيء من (ب) (أ)، ينتج: لا شيء من (ج) (أ).

[٧١٨] الثالث: من موجبتين والصغرى جزئية ينتج موجبة جزئية كقولنا: بعض (ج) (ب)، وكل (ب) (أ)، ينتج: بعض (ج) (أ).

[٧١٩] الرابع: من موجبة جزئية صغرى وسالبة كلية كبرى ينتج سالبة جزئية كقولنا: بعض (ج) (ب)، ولا شيء من (ب) (أ)، ينتج: بعض (ج) ليس (أ).

[٧٢٠] وإنتاج هذه الضروب النتائج الأربع بيّن بذاته. فظهر أن هذا الشكل ينتج المحصورات الأربع، وإنتاجه إياها من خاصته.

[الشكل الثاني]

[٧٢١] وأما الشكل الثاني فشرطه بحسب كيفية المقدمات وكميتها اختلاف مقدمتيه بالكيف وكلية الكبرى:

[٧٢٢] أما الأول فلأنهما لو كانتا متوافقتين في الكيف يحصل الاختلاف الموجب للعقم. [ا] أما إذا كانتا موجبتين فلأنه يصدق: «كل إنسان حيوان، وكل ناطق حيوان»، والحق: «كل إنسان ناطق». وكذلك يصدق والصغرى بحالها: «وكل فرس حيوان»، والحق: «لا شيء من الإنسان بفرس». [ب] وأما إذا كانتا سالبتين فلأنه يصدق: «لا شيء من /[٦٧ظ] الإنسان بحجر، ولا شيء من الناطق بحجر»، والحق: «كل إنسان ناطق». وإذا بدلنا بالكبرى قولنا: «ولا شيء من الفرس بحجر»[1] كان الحق: «لا شيء من الإنسان بفرس».

---

[1] ج: الحجر فرس

[723] İkinci şarta gelince, eğer büyük öncül tikel olsaydı ya olumlu ya da olumsuz olurdu. [a] Olumlu olsaydı, küçük öncül de ilk şarttan ve bir kıyasın iki tikelden oluşamayacağından dolayı şüphesiz tümel olumsuz olurdu. Bu durumda "Hiçbir insan at değildir ve Bazı canlılar attır." [sözümüz], hak olan "Her insan canlıdır." sözümüz gibi [neticenin] olumlu olduğu durumda doğru olur. Eğer büyük öncülü "ve Bazı kişneyenler attır." sözümüzle değiştirseydik, hak olan "Hiçbir insan kişneyen değildir." olurdu. [b] Büyük öncül olumsuz olsaydı, öğrendiğin gibi küçük öncül şüphesiz tümel olumlu olurdu. Bu durumda "Her insan düşünendir ve Bazı canlılar düşünen değildir." [sözümüz], hak olan "Her insan canlıdır." olduğu durumda doğrudur. Büyük öncülü "Bazı atlar düşünen değildir." sözümüzle değiştirdiğimizde hak olan "Hiçbir insan at değildir." neticesi olur.

[724] Bu ikisinin şart koşulmasından dolayı bu şeklin netice veren darblarının da dört tane olması gerekir. Çünkü netice veren darbları iki olumsuzla birlikte bulunan tümel olumlu büyük öncül ve iki olumluyla birlikte bulunan tümel olumsuz büyük öncülde sınırlanmıştır.

[725] Birinci darb, iki tümelden oluşur, büyük öncül olumsuzdur ve tümel olumsuz netice verir: Her C B'dir ve Hiçbir A B değildir, sonuç: Hiçbir C A değildir.

[726] İkincisi, iki tümelden oluşur, küçük öncül olumsuzdur ve tümel olumsuz netice verir: Hiçbir C B değildir ve Her A B'dir, sonuç: Hiçbir C A değildir.

[727] Üçüncüsü, tikel olumlu küçük öncül ve tümel olumsuz büyük öncülden oluşur, tikel olumsuz netice verir: Bazı C'ler B'dir ve Hiçbir A B değildir, sonuç: Bazı C'ler A değildir.

[728] Dördüncüsü, tikel olumsuz küçük öncül ve tümel olumlu büyük öncülden oluşur, tikel olumsuz netice verir: Bazı C'ler B değildir ve Her A B'dir, sonuç: Bazı C'ler A değildir.

[729] Bu darbların hepsinde açıklama hulf ile yapılır. [İkinci şekildeki] hulf sonucun çelişiğini küçük öncül ve kıyasın büyük öncülünü büyük öncül yapmaktır. Böylece bunlardan birinci şekilde bir kıyas tertip edilecek ve bu kıyas küçük öncülün çelişiğini sonuç verecektir.

[٧٢٣] وأما الثاني فلأن الكبرى لو كانت جزئية فإما أن تكون موجبة أو سالبة، [ا] فإن كانت موجبة كانت الصغرى لا محالة سالبة كلية لما مر من اشتراط الأمر الأول وامتناع كون القياس من جزئيتين. وحينئذ يصدق: «لا شيء من الإنسان بفرس، وبعض الحيوان فرس»، والحق الإيجاب وهو قولنا: «كل إنسان حيوان».
٥ ولو بدلنا بالكبرى قولنا:[١] «وبعض الصهال فرس» كان الحق: «لا شيء من الإنسان بصهال». [ب] وإن كانت سالبة كانت الصغرى لا محالة موجبة كلية لما عرفت، وحينئذ يصدق قولنا: «كل إنسان ناطق، وبعض الحيوان ليس بناطق»، والحق: «كل إنسان حيوان». وإذا بدلنا بالكبرى قولنا: «بعض الفرس ليس بناطق» كان الحق: «لا شيء من الإنسان بفرس».

١٠ [٧٢٤] ويلزم من اشتراط هذين الأمرين أن تكون ضروبه المنتجة أيضا أربعة لانحصارها في الكبرى الموجبة الكلية مع السالبتين، والكبرى السالبة الكلية مع الموجبتين.

[٧٢٥] الضرب الأول: من الكليتين والكبرى سالبة ينتج سالبة كلية كقولنا: كل (ج) (ب)، ولا شيء من (أ) (ب)، ينتج: لا شيء من (ج) (أ).

١٥ [٧٢٦] الثاني: من كليتين والصغرى سالبة ينتج أيضا سالبة كلية كقولنا: لا شيء من (ج) (ب)، وكل (أ) (ب)، ينتج: لا شيء من (ج) (أ).

[٧٢٧] الثالث: من موجبة جزئية صغرى وسالبة كلية كبرى ينتج سالبة جزئية كقولنا: بعض (ج) (ب)، ولا شيء من (أ) (ب)، ينتج: ليس بعض (ج) (أ).

[٧٢٨] الرابع: من سالبة جزئية صغرى وموجبة كلية كبرى ينتج سالبة جزئية
٢٠ كقولنا: ليس بعض (ج) (ب)، وكل (أ) (ب)، ينتج: ليس بعض (ج) (أ).

[٧٢٩] والبيان في الكل بالخلف وهو جعل نقيض النتيجة صغرى وكبرى القياس كبرى لينتظم منهما قياس في الشكل الأول، وينتج ما يناقض الصغرى.

---

١ ج – كل إنسان حيوان. ولو بدلنا بالكبرى قولنا

Örneğin birinci darbın sonucu doğru olmazsa, çelişiği olan "Bazı C'ler A'dır." sözümüz doğru olur. Biz bu önermeyi küçük öncül ve "Hiçbir A B değildir." sözümüzü de büyük öncül yaparız. Böylece bu iki öncülden birinci şekilde bir kıyas tertip edilmiş olur ve "Bazı C'ler B değildir." neticesini sonuç verir. Ancak küçük öncülde "Her C B'dir." sözümüz var idi, bu ise hulftür. Diğer darbların sonuçlarını da bu şekilde açıklarız.

[730] Çünkü birinci ve üçüncü darblar büyük öncülün döndürülmesiyle birinci şekle döndürülürler ve matlubu netice verirler.[1]

[731] Üçüncü darbı ayrıca iftirâzla da açıklayabiliriz. Iftirâz; tikel öncül olumlu veya mürekkep olumsuz olduğu zaman bu öncülün konusunu, tümele dönüşmesi için belirli bir şey varsaymaktan ibarettir. Iftirâzda matlup, ilki birinci şekilden diğeri [iftirâzın yapıldığı] şu [ikinci] şekilden iki kıyas ile elde edilir. Ancak [ikinci şekildeki kıyas] iki tümelden oluşur. [Iftirâz şu şekilde yapılır:] Biz bu [üçüncü] darbdaki küçük öncülün yani "Bazı C'ler B'dir." önermesinin konusunu belirli bir şey varsayarız, bu [varsaydığımız belirli şey] D olsun. Bu durumda iki tümel önerme doğru olur. İlki "Her D C'dir." ve ikincisi "Her D B'dir." sözümüzdür ve böyle olması açıktır. Sonra ikinci önermeyi küçük öncül ve kıyasın büyük öncülünü büyük öncül yaparız. Böylece bu [ikinci] şekilden bir kıyas tertip edilmiş olur: Her D B'dir ve Hiçbir A B değildir, sonuç "Hiçbir D A değildir." olur. Sonra ilk önermenin düz döndürmesini küçük öncül ve "Hiçbir D A değildir." önermesini büyük öncül yaparız ki bu ikisinden birinci şekilden bir kıyas tertip edilmiş olur ve matlup olan "Bazı C'ler A değildir." neticesini sonuç verir.

[732] İkinci darb ayrıca şu şekilde açıklanmıştır: Küçük öncül düz döndürülür ve [kendi büyük öncülüne] büyük öncül yapılır, sonra da sonuç döndürülür.

[733] **Bu açıklamaya itiraz olarak şöyle denmiştir**: Bu, ikinci şekli kendisinden daha kapalı olan dördüncü şekille açıklamaktır. Çünkü biz küçük öncülü döndürdüğümüz vakit orta terim küçük öncülde konu, büyük öncülde yüklem olur.

---

1 Birinci ve üçüncü şekillerin sonuç vermesi hulf dışında ayrıca büyük öncüllerinin düz döndürülmesiyle de ispat edilir.

مثلا إن لم تصدق نتيجة الضرب الأول لصدق نقيضه وهو قولنا: «بعض (ج) (أ)»، فنجعله صغرى وقولنا: «لا شيء من (أ) (ب)» كبرى لينتظم منهما قياس في الشكل الأول، وينتج:[١] «ليس بعض (ج) (ب)»، وقد كان معنا[٢] في الصغرى:[٣] «كل (ج) (ب)»، هذا خلف. وعلى هذا الوجه نبين نتائج سائر الضروب.

٥ [٧٣٠] ولأن الضرب الأول والثالث /[٦٨و] يرجعان إلى الشكل الأول بعكس الكبرى وينتجان المطلوب.

[٧٣١] ونبين الثالث أيضا بالافتراض وهو عبارة عن فرض موضوع المقدمة الجزئية إذا كانت موجبة أو سالبة مركبة أمرا معينا لتصير كلية، ويحصل المطلوب من قياسين: أحدهما من الشكل الأول والآخر من ذلك الشكل بعينه، ولكن من ١٠ كليتين؛ بأن نفرض موضوع الصغرى في هذا الضرب الذي هو «بعض (ج) (ب)» أمرا معينا وليكن هو (د). فتصدق حينئذ مقدمتان كليتان؛ إحداهما قولنا: «كل (د) (ج)» والثانية[٤] «كل (د) (ب)»، وذلك ظاهر. فنجعل المقدمة الثانية صغرى وكبرى القياس كبرى لينتظم منهما قياس في هذا الشكل بعينه هكذا: كل (د) (ب)، ولا شيء من (أ) (ب)، ينتج: لا شيء من (د) (أ). ثم نجعل عكس المقدمة الأولى ١٥ صغرى «ولا شيء من (د) (أ)» كبرى ليتظم منهما قياس في الشكل الأول، وينتج: «بعض (ج) ليس (أ)» الذي هو المطلوب.

[٧٣٢] والضرب الثاني يبين أيضا بعكس الصغرى، وجعل عكسها كبرى، ثم عكس النتيجة.

[٧٣٣] **قيل عليه** بأن هذا بيان للثاني بالشكل الرابع الذي هو أخفى منه ضرورة ٢٠ أنا إذا عكسنا الصغرى صار الأوسط موضوعا في الصغرى محمولا في الكبرى.

---

١ ف – ما يناقض الصغرى. مثلا إن لم تصدق نتيجة الضرب الأول لصدق نقيضه وهو قولنا: بعض (ج) (أ)، فنجعله صغرى وقولنا: لا شيء من (أ) (ب) كبرى لينتظم منهما قياس في الشكل الأول، وينتج

٢ ف: معناه

٣ ج: في الأصل

٤ ا + قولنا

[734] **Cevabı ise şu sözümüzdür**: Biz, hâsıl olan şey yine bu şekilden olsun diye önce küçük öncülü büyük öncül, büyük öncülü de küçük öncül yaptık, sonra birinci şekle dönüşsün diye büyük öncülü düz döndürdük, en sonunda da sonucu düz döndürdük.

5 [735] Bunun, bir şeyi kendisiyle açıklamak olduğundan dolayı caiz olmadığı vehmedilmesin. Çünkü deriz ki [durumun iddia ettiğiniz gibi olduğunu] kabul etmiyoruz, aksine bu, ikinci şeklin ikinci darbını bu şeklin birinci darbıyla açıklamaktır ve bu imkansız değildir. Çünkü birinci darb, akılda ikinci darbdan daha açıktır.

10 [736] Önceki mantıkçılar (*kudemâ*) dördüncü darbı da iftirâzla açıkladı. Ancak böyle yapılması doğru değildir. Çünkü bu darbdaki küçük öncül basit olumsuz olabilir. Bundan dolayı da konunun yokluğunda doğru olabilir. Evet, küçük öncül bileşik olumsuz olsaydı, sonucun bu darbdan gerektiği iftirâzla açıklanabilirdi. Çünkü bileşik olumsuz konunun varlığını iktiza eder. 15

[737] Öyleyse söylediklerimizden ortaya çıktı ki bu şekil sadece tümel ya da tikel olumsuz sonuç verir, olumlu bir sonuç vermez.

[Üçüncü Şekil]

[738] Üçüncü şekle gelince, öncüllerinin nitelik ve niceliğine göre küçük öncülün olumlu olması ve iki öncülden birinin tümel olması şart koşulmuştur. 20

[739] Birinci şarta gelince, çünkü küçük öncül olumsuz olsaydı, kısırlığı gerektiren tutarsızlık hâsıl olurdu. [a] Büyük öncülün de olumsuz olduğu duruma gelince, çünkü "Hiçbir taş insan değildir ve hiçbir taş düşünen değildir." sözümüz, hak olan "Her insan düşünendir." olduğu durumda doğrudur. Büyük öncülü "Hiçbir taş at değildir." sözümüzle değiştirseydik, hak olan "Hiçbir insan at değildir." olurdu. [b] Büyük öncülün olumlu olduğu duruma gelince, çünkü "Hiçbir insan at değildir ve Her insan canlıdır." [sözümüz], hak olan "Her at canlıdır." olduğu durumda doğrudur. Büyük öncülü "Her insan düşünendir." sözümüzle değiştirseydik, hak olan "Hiçbir at düşünen değildir." olurdu. 25 30

[٧٣٤] **وجوابه أن نقول**: إنا نجعل الصغرى أولا كبرى والكبرى صغرى ليكون الحاصل من هذا الشكل أيضا، ثم نعكس الكبرى ليصير من الشكل الأول، ثم نعكس النتيجة.

[٧٣٥] **ولا يتوهم** أن ذلك أيضا غير جائز؛ لأنه بيان للشيء بنفسه؛ **لأنا نقول**: لا نسلم؛ بل هو بيان الضرب الثاني من الشكل الثاني بالضرب الأول منه، وهو غير ممتنع؛ لأن الضرب الأول أجلى عند العقل من الضرب الثاني.

[٧٣٦] والقدماء بينوا الضرب الرابع بالافتراض أيضا. وهو **غير صحيح** لجواز أن تكون الصغرى فيه سالبة بسيطة، فتصدق بعدم الموضوع. نعم، لو كانت سالبة مركبة كان بيان لزوم النتيجة منه بالافتراض جائزا ضرورة اقتضاء هذه السالبة وجود الموضوع.

[٧٣٧] فظهر مما قلنا أن هذا الشكل لا ينتج إلا السلب إما كليا أو جزئيا، وأما الإيجاب فلا ينتجه البتة.

[الشكل الثالث]

[٧٣٨] وأما الشكل الثالث فشرطه بحسب كيفية المقدمات وكميتها موجبية الصغرى وكلية إحدى المقدمتين:

[٧٣٩] أما الأول فلأن الصغرى لو كانت سالبة /[٦٨ظ] لحصل الاختلاف الموجب للعقم. [ا] أما إذا كانت الكبرى أيضا سالبة فلأنه يصدق قولنا: «لا شيء من الحجر بإنسان، ولا شيء من الحجر بناطق»، والحق: «كل إنسان ناطق». ولو بدلنا بالكبرى قولنا: «ولا شيء من الحجر بفرس» كان الحق: «لا شيء من الإنسان بفرس». [ب] وأما إذا كانت الكبرى موجبة فلأنه يصدق: «لا شيء من الإنسان بفرس، وكل إنسان حيوان»، والحق: «كل فرس حيوان». ولو بدلنا الكبرى بقولنا:[1] «وكل إنسان ناطق» كان الحق: «لا شيء من الفرس بناطق».

---

١ ف – ولا شيء من الحجر بفرس كان الحق لا شيء من الإنسان بفرس. وأما إذا كانت الكبرى موجبة فلأنه يصدق لا شيء من الإنسان بفرس، وكل إنسان حيوان والحق كل فرس حيوان. ولو بدلنا الكبرى بقولنا

[740] İkinci şarta gelince, çünkü iki öncül de tikel olsaydı, kendisine küçük terim ile hükmedilen bazı şeyler, kendisine büyük terim ile hükmedilen bazı şeylerden başka olurdu ve böylece küçük ve büyük terim bir zâtta buluşmazdı. Bundan dolayı da netice hâsıl olmazdı.

5 [741] Bu iki şart itibara alındığında bu şekilde sonuç veren darblar altıdır. Zira dört mahsûrayla birlikte tümel olumlu küçük öncül ve iki tümelle birlikte tikel olumlu küçük öncül sonuç verir.

[742] Birinci darb, iki tümel olumludan oluşur ve tikel olumlu netice verir: Her B C'dir ve Her B A'dır, sonuç: Bazı C'ler A'dır. Ve "Her C A'dır."
10 önermesini sonuç vermez. Çünkü küçük terim orta terimden daha genel ve büyük terim orta terime eşit olabilir, bu durumda küçük terim büyük terimden daha genel olur. Daha özel olanın, daha genel olanın tüm fertlerine yüklenmesi imkansızdır. "Her insan canlıdır ve her insan düşünendir." sözümüz gibi ki "Her canlı düşünendir." önermesi doğru olmaz, aksine
15 sadece bazıları [düşünendir].

[743] İkincisi, iki tümelden oluşur, büyük öncül olumsuzdur ve tikel olumsuzu netice verir: Her B C'dir ve Hiçbir B A değildir, sonuç: Bazı C'ler A değildir. Söz konusu ihtimalden dolayı "Hiçbir C A değildir." önermesini sonuç vermez. Ayrıca büyük terim orta terimden başka (*mü-*
20 *bâyin*) olup küçük terimin altında bulunmada orta terimle ortak olmasından dolayı da bu önermeyi sonuç vermez. Bununla birlikte bir türü, cinsin her ferdinden olumsuzlamak imkansızdır. Yukarıda zikredilen örnekte küçük öncül aynı kalarak büyük öncül yerine "Hiçbir insan at değildir." dememiz gibi ki "Hiçbir canlı at değildir." doğru olmaz, aksine bazı can-
25 lılar böyle değildir.

[744] Bu iki darb tümel sonuç vermediğinde diğer darblar da vermez. Çünkü ilk darb, iki olumludan oluşan her darbdan ve ikinci darb da olumlu ve olumsuzdan oluşan her darbdan daha özeldir. Birkaç kez öğrendiğin sebepten dolayı daha özel olan, bir şeyi netice vermediği zaman daha genel
30 olan da o şeyi netice vermez.

[745] Üçüncüsü, iki olumludan oluşur, küçük öncül tikeldir ve tikel olumlu netice verir: Bazı B'ler C'dir ve Her B A'dır, sonuç: Bazı C'ler A'dır.

[٧٤٠] وأما الثاني فلأن المقدمتين لو كانتا جزئيتين لاحتمل أن يكون البعض المحكوم عليه بالأصغر غير البعض المحكوم عليه بالأكبر، فلا يحصل التقاء الأصغر والأكبر في ذات واحدة، فلا تحصل النتيجة.

[٧٤١] وعند اعتبار هذين الشرطين كانت الضروب المنتجة في هذا الشكل ستة لإنتاج الصغرى الموجبة الكلية مع المحصورات الأربع، والصغرى الموجبة الجزئية مع الكليتين. ٥

[٧٤٢] الضرب الأول: من موجبتين كليتين ينتج موجبة جزئية كقولنا: كل (ب) (ج)، وكل (ب) (أ)، ينتج: بعض (ج) (أ). ولا ينتج: «كل (ج) (أ)» لجواز أن يكون الأصغر أعم من الأوسط، ويكون الأكبر مساويا للأوسط، فيكون الأصغر أعم من الأكبر حينئذ. والأخص ممتنع حمله على كل أفراد الأعم كقولنا: كل إنسان حيوان، ١٠ وكل إنسان ناطق، ولا يصدق: «كل حيوان ناطق»؛ بل بعضه.

[٧٤٣] الثاني: من كليتين والكبرى سالبة ينتج سالبة جزئية كقولنا: كل (ب) (ج)، ولا شيء من (ب) (أ)، ينتج: بعض (ج) ليس (أ). ولا ينتج:[1] «لا شيء من (ج) (أ)» للاحتمالِ المذكور، وكونِ الأكبر مباينا للأوسط ومشاركا إياه في الاندراج تحت الأصغر مع امتناع سلب النوع عن كل أفراد الجنس، كقولنا في كبرى المثال ١٥ المذكور والصغرى بحالها: «ولا شيء من الإنسان بفرس»، ولا يصدق: «لا شيء[2] من الحيوان بفرس»؛ بل بعضه ليس[3] كذلك.

[٧٤٤] وإذا لم ينتج هذان الضربان النتيجة الكلية لا ينتج سائر الضروب؛ لأن الأول أخص من كل ضرب تركب من موجبتين، والثاني من كل ضرب تركب من موجبة وسالبة. ومتى لم ينتج الأخص شيئا لم ينتج الأعم ذلك الشيء لما عرفت لميته مرارا. ٢٠

[٧٤٥] الثالث: من موجبتين والصغرى جزئية ينتج موجبة جزئية كقولنا: بعض (ب) (ج)، /[٦٩و] وكل (ب) (أ)، ينتج: بعض (ج) (أ).

---

١ ف – لا
٢ ف – لا شيء
٣ ج – ليس

[746] Dördüncüsü, iki olumludan oluşur, büyük öncül tikeldir ve tikel olumlu netice verir: Her B C'dir ve Bazı B'ler A'dır, sonuç: Bazı C'ler A'dır.

[747] Beşincisi, tikel olumlu küçük öncül ve tümel olumsuz büyük öncülden oluşur, tikel olumsuz netice verir: Bazı B'ler C'dir ve Hiçbir B A değildir, sonuç: Bazı C'ler A değildir.

[748] Altıncısı, tümel olumlu küçük öncül ve tikel olumsuz büyük öncülden oluşur, tikel olumsuz netice verir: Her B C'dir ve Bazı B'ler A değildir, sonuç: Bazı C'ler A değildir.

[749] Tüm darblarda açıklama hulf ile yapılır. [Üçüncü şekildeki] hulf, sonucun çelişiğini büyük öncül ve kıyasın küçük öncülünü küçük öncül yapmaktır. Böylece bu ikisinden birinci şekilde bir kıyas tertip edilecek ve bu kıyas büyük öncülün çelişiğini veya zıttını sonuç verecektir. Örneğin birinci darbın sonucu doğru olmazsa, çelişiği olan "Hiçbir C A değildir." sözümüz doğru olur. Biz bu önermeyi büyük öncül ve "Her B C'dir." sözümüzü de küçük öncül yaparız ki birinci şekilde [tertip edilen bu kıyas,] "Hiçbir B A değildir." sonucunu verir. Ancak biz büyük öncülde "Her B A'dır." demiştik, bu ise hulftür, imkansızdır. Diğer darblarda sonucun lüzûmunu bu tarz üzere hulf ile açıklarız.

[750] Çünkü büyük öncülü tümel olan her darbın küçük öncülünü düz döndürdüğümüzde, kıyas birinci şekline döner ve aynı matlubu sonuç verir.

[751] Çünkü dördüncü darbın büyük öncülünü düz döndürüp küçük öncül ve kıyasın küçük öncülünü büyük öncül yaptığımız ve bu ikisinden lâzım gelen sonucu döndürdüğümüzde, matlup hâsıl olur. Bu son açıklamaya ikinci şeklin ikinci darbında zikrettiğimiz itiraz getirilmiştir, cevabı orada zikrettiğimiz cevabın aynısıdır.

[752] Öncüllerinden biri tikel olan her darbın açıklaması, anlamını öğrendiğin iftirâzla yapılabilir. Örneğin üçüncü darbın küçük öncülünün konusunu belirli bir şey olarak varsayalım. Bu [varsaydığımız belirli şey] de D olsun. Böylece "Her D bilfiil C'dir ve Her D bilfiil B'dir." sözümüz doğru olur. Sonra "Her D B'dir." önermesini küçük öncül ve kıyasın büyük öncülü olan "Her B A'dır." sözünü büyük öncül yapalım. Birinci şekilde [tertip edilen bu kıyas] "Her D A'dır." neticesini verir.

[٧٤٦] الرابع: من موجبتين أيضا والكبرى جزئية ينتج موجبة جزئية كقولنا: كل (ب) (ج)، وبعض (ب) (أ)، ينتج: بعض (ج) (أ).

[٧٤٧] الخامس: من موجبة جزئية صغرى وسالبة كلية كبرى ينتج سالبة جزئية كقولنا: بعض (ب) (ج)، ولا شيء من (ب) (أ)،[١] ينتج: بعض (ج) ليس (أ).

٥ [٧٤٨] السادس: من موجبة كلية صغرى وسالبة جزئية كبرى ينتج سالبة جزئية كقولنا: كل (ب) (ج)، وبعض (ب) ليس (أ)، ينتج: بعض (ج) ليس (أ).

[٧٤٩] والبيان في الكل بالخلف، وهو جعل نقيض النتيجة كبرى وصغرى القياس صغرى لينتظم منهما قياس في الشكل الأول وينتج ما يناقض الكبرى أو يضاده. مثلا إن لم يصدق نتيجة الضرب الأول لصدق نقيضه وهو قولنا: «لا شيء
١٠ من (ج) (أ)»، فنجعله كبرى وقولنا: «كل (ب) (ج)» صغرى لينتج من الشكل الأول: «لا شيء من (ب) (أ)»، وقد قلنا في الكبرى: «كل (ب) (أ)»، هذا خلف محال. وعلى هذا الوجه نبين لزوم النتيجة من[٢] سائر الضروب بالخلف.

[٧٥٠] ولأنا إذا عكسنا صغرى كل ضرب كبراه كلية رجع القياس إلى الشكل الأول، وأنتج المطلوب بعينه.

١٥ [٧٥١] ولأنا إذا عكسنا كبرى الضرب الرابع وجعلنا عكسها صغرى وصغرى القياس كبرى، وعكسنا النتيجة اللازمة منهما حصل المطلوب. وفيه ما أوردناه على الضرب الثاني من الشكل الثاني، والجواب هو بعينه الجواب المذكور هناك.

[٧٥٢] وكل ضرب تكون إحدى مقدمتيه جزئية أمكن بيانه بالافتراض الذي عرفت معناه. مثلا نفرض موضوع[٣] صغرى الضرب الثالث[٤] شيئا معينا وليكن هو
٢٠ (د) حتى يصدق قولنا: كل (د) (ج) بالفعل وكل (د) (ب) بالفعل، فنجعل «كل (د) (ب)» صغرى وكبرى القياس وهو «كل (ب) (أ)» كبرى لينتج من الشكل الأول: «كل (د) (أ)»،

---

١ ا: (أ) (ب)
٢ ا: في
٣ ف – وكل ضرب تكون إحدى مقدمتيه جزئية أمكن بيانه بالافتراض الذي عرفت معناه. مثلا نفرض موضوع
٤ ج: الثاني

Sonra bu neticeyi büyük öncül ve "Her D C'dir." sözümüzü küçük öncül yapalım. Bu [üçüncü] şekilde [tertip edilen kıyas] matlup olan "Bazı C'ler A'dır." önermesini sonuç verir. Öncüllerinden biri tikel olumlu veya bileşik olumsuz olan her darbda bu tarz üzere sonucun gerekliliğini açıklarız.

[753] Önceki mantıkçılar altıncı darbı iftirâzla açıkladılar. Bu açıklama biçiminde ikinci şekilde öğrendiğin problem vardır.

[754] Öyleyse ortaya çıktı ki bu şekil sadece tikel sonuç vermektedir.

[Dörcüncü Şekil]

[755] Dördüncü şekle gelince, bu şeklin öncüllerin nitelik ve niceliğine göre şartı üç şeyin toplamıdır.

[756] Birincisi iki şeyden biridir yani küçük öncülün tümel olmasıyla birlikte öncüllerin olumlu olması ya da öncüllerinden birinin tümel olmasıyla birlikte nitelikte farklı olmalarıdır.

[757] İkincisi kıyasta kullanılan tikel olumsuzun döndürülebilir olmasıdır.

[758] Üçüncüsü ise büyük öncülü tikel olumlu olan tümel olumsuz [küçük öncülü] iki hâssadan biri olmasıdır. Çünkü bu üç şart bulunmazsa şu yedi şeyden biri gerekir:

[759] [a] Öncüllerin olumlu olmasıyla birlikte [a1] ikisinin de tikel olması [a2] veya sadece küçük öncülün tikel olması,

[760] [b] İkisinin de olumsuz olmasıyla birlikte [b1] nicelikte aynı olmaları [b2] veya farklı olmaları,

[761] [c] İkisinin nitelikte farklı olmasıyla birlikte [c1] ikisinin tikel olması [c2] veya birinin döndürülemeyen tikel olumsuz olması,

[762] [d] Büyük öncülü tikel olumlu olan tümel olumsuz küçük öncülün iki hâssadan biri olmamasıdır.

[763] Çünkü şartların bulunmaması şayet birinci şart[ın sağlanamamasından] kaynaklanıyorsa, [1] iki öncül de olumlu olursa, bu durumda küçük öncül tikel olur, aksi halde [birinci şarta] zikredilen iki durumdan ilk durum sağlanmış olurdu.

ثم نجعل هذه النتيجة كبرى وقولنا: «كل (د) (ج)» صغرى لينتج من هذا الشكل بعينه: «بعض (ج) (أ)» الذي هو المطلوب. وعلى هذا القياس نبين لزوم النتيجة في كل ضرب إحدى مقدمتيه جزئية موجبة أو سالبة مركبة.

[٧٥٣] والقدماء بينوا الضرب السادس بالافتراض. وفيه ما عرفته في الشكل الثاني.

٥ [٧٥٤] فظهر أن هذا الشكل لا ينتج إلا الجزئي.

[الشكل الرابع]

[٧٥٥] وأما الشكل الرابع فشرطه بحسب كيفية المقدمات وكميتها مجموع[١] أمور ثلاثة: /[٦٩ظ]

[٧٥٦] أحدها: أحد الأمرين وهو إما إيجاب المقدمتين مع كلية الصغرى وإما ١٠ اختلافهما بالكيف مع كلية إحداهما.

[٧٥٧] الثاني: انعكاس السالبة الجزئية المستعملة فيه.

[٧٥٨] الثالث: كون السالبة الكلية التي كبراها موجبة جزئية إحدى الخاصتين.

[٧٥٩] لأنه لولا تحقق هذه الأمور الثلاثة يلزم أحد الأمور السبعة، وهو:

[٧٦٠] [ا] إما[٢] اتفاق المقدمتين في الإيجاب مع [أ١] كونهما جزئيتين [أ٢] أو ١٥ الصغرى فقط جزئية

[٧٦١] [ب] أو اتفاقهما في السلب مع [ب١] الاتفاق في الكم [ب٢] أو الاختلاف فيه[٣]

[٧٦٢] [ج] أو اختلافهما[٤] بالكيف مع [ج١] كونهما جزئيتين[٥] [ج٢] أو إحداهما سالبة جزئية غير منعكسة

[٧٦٣] [د] أو الصغرى السالبة الكلية التي كبراها موجبة جزئية غير ٢٠ الخاصتين. لأن انتفاءه إن كان بالأمر الأول فالمقدمتان: [١] إن كانتا موجبتين حينئذ كانت الصغرى جزئية، وإلا تحقق الأمر الأول من الأمرين المذكورين.[٦]

١ ج – مجموع
٢ ف – إما
٣ ج – أو الاختلاف فيه
٤ ج: اتفاقهما
٥ ف: «أو أحد اختلافهما جزئيتين» بدل من «أو اختالفهما بالكيف مع كونهما جزئيتين».
٦ أي تحقق الأمر الأول من الأمرين المذكورين في الشرط الأول.

Bu durumda büyük öncül tikel ise birincisi [a^1], tümel ise ikincisi [a^2] gerekir. [2] Eğer iki öncül de olumsuz ise öncüller nicelikte uyumlu ise üçüncüsü [b^1], değilse dördüncüsü [b^2] gerekir. [3] Öncüllerden biri olumlu diğeri olumsuz ise ikisi de tikel olur, aksi halde [birinci şarta] zikredilen iki durumdan ikinci durum sağlanmış olurdu. Bu durumda beşincisi [c^1] gerekir. Şartların bulunmaması ikinci şart[ın sağlanamamasından] kaynaklanıyorsa altıncısı [c^2] gerekir. Şartların bulunmaması üçüncü şart[ın sağlanamamasından] kaynaklanıyorsa yedincisi [d] gerekir. Bu ikisi açıktır.

[764] [Bu yedisinden] hangisi olursa olsun, kıyas bazen taraflarının uyumu (*tevâfuk*) bazen de uyumsuzluğuyla (*ihtilâf*) birlikte doğru olur:[1]

[765] [a^2] İki öncül de olumlu ve sadece küçük öncülün tikel olduğu duruma gelince, çünkü "Bazı canlılar insandır ve Her düşünen canlıdır." sözümüz, hak olan "Her insan düşünendir." olduğu durumda doğru olur. Büyük öncülü "Her at canlıdır." sözümüzle değiştirdiğimizde hak olan "Hiçbir insan at değildir." önermesi olur. [a^1] İki öncül tikel olursa da böyledir. Çünkü şu iki örneği, öncülleri tikel olarak getiririz.

[766] [b^1] İki öncül de olumsuz olup nicelikte uyumlu olduğu duruma gelince, her ikisi de tümelse "Hiçbir taş insan değildir ve Hiçbir düşünen taş değildir." sözümüz, hak olan "Her insan düşünendir." olduğu halde doğrudur. Büyük öncülü "Hiçbir at taş değildir." sözümüzle değiştirdiğimizde, hak olan "Hiçbir insan at değildir." sözümüz olur. Her ikisi de tikel veya [b^2] sadece biri tikel olduğu duruma gelince, şu iki örneği, öncülleri tikel olarak getiririz veya her bir örnekteki öncüllerden birini tümel diğerini tikel olarak getiririz.

[767] [c^2] İki öncül nitelikçe farklı olup sadece biri döndürülemeyen tikel olumsuz olduğu duruma gelince; bu olumsuz olan küçük öncül ise "Bazı canlılar insan değildir ve Her düşünen canlıdır." sözümüz, hak olan "Her insan düşünendir." olduğu durumda doğrudur. Büyük öncülü "Her at canlıdır." sözümüzle değiştirdiğimizde, hak olan "Hiçbir insan at değildir." olur.

---

1 Kıyasın taraflarının uyum ve uyumsuzluğundan kasıt, öncülerin bir şeyde uyumlu veya uyumsuz olması değil, neticenin taraflarının yeni küçük ve büyük terimin olumlu veya olumsuz olmasıdır. Zira buradaki uyum ve uyumsuzluktan kasıt, belirli bir nitelik ve nicelikteki öncüller için her maddede geçerli belirli bir nitelik ve nicelikte bir sonuç belirlenememesidir. Aksine örneklerde de görüleceği üzere söz konusu kıyas formunda doğru sonuç, bazı maddeler için olumlu bazıları için ise olumsuzdur.

وحينئذ[١] يلزم الأمر الأول [وهو أ١] إن كانت الكبرى جزئية، والثاني [أ٢] إن كانت كلية. [٢] وإن كانتا سالبتين يلزم الأمر الثالث [ب١] إن توافقتا في الكم، والرابع [ب٢] إن اختلفتا فيه. [٣] وإن كانت إحداهما موجبة والأخرى سالبة كانتا جزئيتين، وإلا تحقق الأمر الثاني من الأمرين المذكورين.[٢] وحينئذ يلزم الأمر الخامس [ج١].
٥ وإن كان[٣] انتفاؤه بالأمر الثاني[٤] يلزم الأمر السادس [ج٢]، وإن كان بالثالث يلزم الأمر السابع [د]، وهما ظاهران.

[٧٦٤] وكيف كان يصدق القياس مع توافق الطرفين تارة ومع اختلافهما أخرى:[٥]

[٧٦٥] [أ٢] أما إذا اتفقتا في الإيجاب والصغرى فقط جزئية فلأنه يصدق قولنا: «بعض الحيوان إنسان، وكل ناطق حيوان»، والحق: «كل إنسان ناطق». وإذا بدلنا
١٠ بالكبرى قولنا: «وكل فرس حيوان» كان الحق: «لا شيء من الإنسان بفرس». [أ١] وكذلك إن كانتا جزئيتين لأنا نورد هذين المثالين[٦] جزئي المقدمات.

[٧٦٦] [ب١] وأما إذا اتفقتا في السلب مع التوافق في الكم فإن كانتا كليتين فلأنه يصدق قولنا: «لا شيء من الحجر بإنسان، ولا شيء من الناطق بحجر»، والحق: «كل إنسان ناطق». وإذا بدلنا بالكبرى قولنا: «ولا شيء من الفرس بحجر»
١٥ كان الحق: «لا شيء من الإنسان بفرس». وأما إذا كانتا جزئيتين أو [ب٢] إحداهما فقط جزئية فنورد هذين المثالين جزئي المقدمات أو نورد إحدى مقدمة كل مثال من المثالين المذكورين كلية والأخرى جزئية.

[٧٦٧] [ج٢] وأما إذا اختلفتا في /[٧٠و] الكيف وإحداهما فقط سالبة جزئية غير منعكسة فإن كانت السالبة صغرى فلأنه يصدق قولنا: «بعض
٢٠ الحيوان ليس بإنسان، وكل ناطق حيوان»، والحق: «كل إنسان ناطق». وإن بدلنا بالكبرى قولنا: «كل فرس حيوان» كان الحق: «لا شيء من الإنسان بفرس».

---

١ أي كانت المقدمتان موجبتين وكانت الصغرى جزئية.
٢ ج + بالثالث
٣ ب: كانت
٤ ف – من الأمرين المذكورين، وحينئذ يلزم الأمر الخامس. وإن كان انتفاؤه بالأمر الثاني
٥ في هامش أ: يريد توافق طرفي النتيجة وتباينهما أي الإيجاب والسلب.
٦ ب: القياسين

Olumsuz olan, büyük öncül ise “Her insan düşünendir ve Bazı canlılar insan değildir.” sözümüz, hak olan “Her düşünen canlıdır.” olduğu durumda doğrudur. Büyük öncülü “Bazı kişneyenler insan değildir.” sözümüzle değiştirdiğimizde, hak olan “Hiçbir düşünen kişneyen değildir.” olur. [c[1]] İki öncül de tikel olursa da böyledir. Çünkü şu örnekleri, öncülleri tikel olarak getiririz.

[768] [d] Büyük öncülü tikel olumlu olan tümel olumsuz küçük öncül, iki hâssadan başka olursa da böyledir. Çünkü “Hiçbir insan at değildir ve Bazı canlılar insandır.” sözümüz, hak olan “Her at canlıdır.” olduğu durumda doğrudur. Küçük öncülü “Hiçbir insan cansız değildir.” sözümüzle değiştirdiğimizde, hak olan “Hiçbir cansız canlı değildir.” olur.

[769] Bu üç şart itibara alındığında, bu şekilde netice veren darblar sekiz olur:

İki darb: iki olumluyla birlikte tümel olumlu küçük öncül
İki darb: iki olumsuzla birlikte tümel olumlu büyük öncül
İki darb: iki olumluyla birlikte tümel olumsuz büyük öncül
Bir darb: tümel olumsuzla birlikte tikel olumlu büyük öncül
Bir darb: tümel olumluyla birlikte tikel olumsuz büyük öncül
Birinci darb iki tümelden oluşur ve tikel olumlu netice verir:

[770] Her B C’dir ve Her A B’dir, sonuç: Bazı C’ler A’dır. Ve “Her C A’dır.” önermesini sonuç vermez. Çünkü küçük terim orta terimden daha genel ve orta terim büyük terime eşit olabilir, böylece küçük terim büyük terimden daha genel olur. Bundan dolayı büyük terimin, küçük terimin her ferdinde var olması imkansız olur. “Her insan canlıdır ve Her düşünen insandır.” sözümüz gibi ki “Her canlı düşünendir.” önermesini netice vermez, aksine sadece bir kısmı [düşünendir].

[771] İkincisi iki olumludan oluşur, büyük öncül tikeldir ve tikel olumlu netice verir: Her B C’dir ve Bazı A’lar B’dir, sonuç: Bazı C’ler A’dır.

[772] Bu iki darbın açıklanması:

[773] [a] Birinci şekilden olsunlar diye büyük ve küçük öncülleri yer değiştirip neticeyi döndürmekle yapılır.

وإن كانت السالبة كبرى فلأنه يصدق قولنا: «كل إنسان ناطق، وبعض الحيوان ليس بإنسان»، والحق: «كل ناطق حيوان». وإذا بدلنا بالكبرى قولنا:[1] «وبعض الصهال ليس بإنسان» كان الحق: «لا شيء من الناطق بصهال». [ج[1]] وكذلك إن كانتا جزئيتين؛ لأنا نورد هذه الأمثلة جزئية المقدمات.

٥ [٧٦٨] [د] وكذلك إن كانت الصغرى السالبة الكلية التي كبراها موجبة جزئية غير الخاصتين؛ لأنه يصدق قولنا: «لا شيء من الإنسان بفرس، وبعض الحيوان إنسان»، والحق: «كل فرس حيوان». وإذا بدلنا بالصغرى قولنا: «لا شيء من الإنسان بجماد» كان الحق: «لا شيء من الجماد بحيوان».

[٧٦٩] وعند اعتبار[2] هذه الشرائط الثلاثة كانت الضروب المنتجة في هذا الشكل ثمانية:

١٠ ضربان: من الصغرى الموجبة الكلية مع الموجبتين
وضربان: من الكبرى الموجبة الكلية مع السالبتين
وضربان: من الكبرى السالبة الكلية مع الموجبتين
وضرب واحد: من الكبرى الموجبة الجزئية مع السالبة الكلية
وضرب: من الكبرى السالبة الجزئية مع الموجبة الكلية

١٥ [٧٧٠] الضرب الأول: من موجبتين كليتين ينتج موجبة جزئية كقولنا: كل (ب) (ج)، وكل (أ) (ب)، ينتج: بعض (ج) (أ). ولا ينتج: «كل (ج) (أ)» لاحتمال أن يكون الأصغر أعم من الأوسط، والأوسط مساويا للأكبر حتى يكون الأصغر أعم من الأكبر. فيمتنع ثبوت الأكبر لكل أفراد الأصغر كقولنا: كل إنسان حيوان، وكل ناطق إنسان، ولا يصدق: «كل حيوان ناطق»؛ بل بعضه فقط.

٢٠ [٧٧١] الثاني: من موجبتين والكبرى جزئية ينتج موجبة جزئية أيضا كقولنا: كل (ب) (ج)، وبعض (أ) (ب)، ينتج: بعض (ج) (أ).

[٧٧٢] بيان هذين الضربين:

[٧٧٣] [ا] بتبديل الكبرى بالصغرى والصغرى بالكبرى ليصير من الشكل الأول، ثم عكس النتيجة.

---

١ ف – كل فرس حيوان كان الحق لا شيء من الإنسان بفرس. وإن كانت السالبة كبرى فلأنه يصدق قولنا: كل إنسان ناطق، وبعض الحيوان ليس بإنسان والحق كل ناطق حيوان. وإذا بدلنا بالكبرى قولنا:

٢ ا: اعتبارنا

[774] [b] Hulf ile yapılır. [Burada] hulf, sonucun çelişiğini büyük öncül ve kıyasın küçük öncülünü küçük öncül yapmaktır. Böylece [bu ikisinden] birinci şekilde [bir kıyas tertip edilecek ve bu kıyas] bir sonuç verecektir ki bu sonucun döndürülmesiyle oluşan önerme, birinci darbın büyük öncülüne zıt olacak ve ikinci darbın büyük öncülüyle çelişecektir. Bu da şöyle dememiz gibidir: "Bazı C'ler A'dır." sözü doğru olmazsa, çelişiği olan "Hiçbir C A değildir." sözümüz doğru olur. Biz bu önermeyi büyük öncül ve her iki darbın da küçük öncülü olan "Her B C'dir." sözümüzü de küçük öncül yaparız ki [tertip edilen bu kıyas] "Hiçbir B A değildir." sonucunu verir. Bu sonuç, "Hiçbir A B değildir." önermesine döndürülür. Döndürülen bu önerme, birinci darbın büyük öncülü olan "Her A B'dir." önermesinin zıttı ve ikinci darbın büyük öncülü olan "Bazı A'lar B'dir." önermesinin çelişiğidir.

[775] [c] Büyük öncülün döndürülmesiyle yapılır. Böylece her iki darb da üçüncü şekle döner ve aynı matlubu netice verir.

[776] İkinci darb ayrıca iftirâzla açıklanır. Iftirâz, A ve B olan bu bazı [fertleri] belirli bir şey varsaymaktan ibarettir. Varsayılan bu şey D olsun. Bu durumda biri "Her D bilfiil A'dır." diğeri "Her D bilfiil B'dir." sözümüz olan iki tümel öncül doğru olur. [a] Sonra birinci şekilde bir kıyas tertip olunsun diye küçük öncüle ikinci öncülü ekleriz: Her D B'dir ve Her B C'dir, sonuç: Her D C'dir. Sonra bu sonucu küçük öncül ve ilk öncülü büyük öncül yaparız. Böylece üçüncü şekilden bir kıyas tertip olunur ve matlubu şu şekilde sonuç verir: Her D C'dir ve Her D A'dır, sonuç: Bazı C'ler A'dır. [b] Dilersen ikinci öncülü büyük öncül ve kıyasın küçük öncülünü küçük öncül yapıp bu [dördüncü] şeklin birinci darbından "Bazı C'ler D'dir." sonucunu elde edersin. Sonra bu sonucu küçük öncül ve ilk öncülü büyük öncül yapıp birinci şekilden matlup olan "Bazı C'ler A'dır." neticesini elde edersin.

[777] Üçüncüsü tümel olumsuz küçük öncül ve tümel olumlu büyük öncülden oluşur, tümel olumsuz netice verir: Hiçbir B C değildir ve Her A B'dir, sonuç: Hiçbir C A değildir.

[778] Dördüncüsü de iki tümelden oluşur, ancak küçük öncül olumludur ve tikel olumsuz netice verir: Her B C'dir ve Hiçbir A B değildir, sonuç: Bazı C'ler A değildir. Ve "Hiçbir C A değildir." önermesini netice vermez.

[٧٧٤] [ب] وبالخلف وهو جعل نقيض النتيجة كبرى وصغرى القياس صغرى لينتج من الشكل الأول ما ينعكس إلى ما يضاد كبرى الضرب الأول، ويناقض كبرى الضرب الثاني. وذلك بأن نقول: إن لم يصدق: «بعض (ج) (أ)» لصدق نقيضه وهو قولنا: /[٧٠ظ] «لا شيء من (ج) (أ)»، فنجعله كبرى وقولنا: «كل (ب) (ج)» ٥ الذي هو الصغرى في كل واحد من الضربين صغرى لينتج: «لا شيء من (ب) (أ)»، وينعكس إلى قولنا: «لا شيء من (أ) (ب)» المضاد لـ «كل (أ) (ب)» الذي هو كبرى الضرب الأول والمناقض لـ «بعض (أ) (ب)» الذي هو كبرى الضرب الثاني.

[٧٧٥] [ج] وبعكس الكبرى ليرتد كل واحد من الضربين إلى الشكل الثالث وينتج المطلوب بعينه.

١٠ [٧٧٦] ويبين الضرب الثاني بالافتراض أيضا، وذلك بأن نفرض البعض الذي هو (أ) و(ب) شيئا معينا وليكن هو (د). فتصدق حينئذ مقدمتان كليتان؛ إحداهما قولنا: «كل (د) (أ) بالفعل»، والأخرى «كل (د) (ب) بالفعل». [أ] فنضم المقدمة الثانية إلى الصغرى لينتظم منهما قياس في الشكل الأول هكذا: كل (د) (ب)، وكل (ب) (ج)، ينتج: كل (د) (ج). ثم نجعل هذه النتيجة صغرى والمقدمة الأولى كبرى لينتظم ١٥ منهما قياس في الشكل الثالث، وينتج المطلوب هكذا: كل (د) (ج)، وكل (د) (أ)، ينتج: بعض (ج) (أ). [ب] وإن شئت جعلت المقدمة الثانية كبرى وصغرى القياس صغرى لينتج: «بعض (ج) (د)» من أول هذا الشكل، ثم تجعل هذه النتيجة صغرى والمقدمة الأولى كبرى لينتج من الشكل الأول: «بعض (ج) (أ)» الذي هو المطلوب.

[٧٧٧] الثالث: من سالبة كلية صغرى وموجبة كلية كبرى ينتج سالبة كلية ٢٠ كقولنا: لا شيء من (ب) (ج)، وكل (أ) (ب)، ينتج: لا شيء من (ج) (أ).

[٧٧٨] الرابع: من كليتين أيضا؛ لكن[١] الصغرى موجبة[٢] ينتج سالبة جزئية كقولنا: كل (ب) (ج)، ولا شيء من (أ) (ب)، ينتج: بعض (ج) ليس (أ). ولا ينتج: «لا شيء من (ج) (أ)»

---

١ ج – لكن
٢ ج – موجبة

Çünkü küçük terim orta terimden daha genel olabilir, orta ve büyük terim, iki daha özelin daha genel altında bulunması gibi küçük terimin altında bulunabilir. Bundan dolayı küçük terim her ikisine de cins olur. Bu durumda büyük terimin, küçük terimin her ferdinden olumsuzlanması imkansız olur. Çünkü türün cinsin her ferdinden olumsuzlanması imkansızdır. "Her insan canlıdır ve Hiçbir at insan değildir." sözümüz gibi ki "Hiçbir canlı at değildir." sözümüz doğru olmaz, aksine sadece bir kısmı [at değildir.]

[779] Beşincisi tikel olumlu küçük öncül ve tümel olumsuz büyük öncülden oluşur, tikel olumsuz netice verir: Bazı B'ler C'dir ve Hiçbir A B değildir, sonuç: Bazı C'ler A değildir.

[780] Bu üç darbın açıklaması hulf ile yapılır. [Burada] hulf, sonucun çelişiğini küçük öncül ve kıyasın büyük öncülünü büyük öncül yapmaktır. Böylece bu ikisinden birinci şekilde bir kıyas tertip edilir ve bu kıyas aksi küçük öncül ile çelişen veya ona zıt olan bir sonuç verir. Üçüncü darbda sonucun gerekliliğini açıklamak için şöyle dememiz gibi: "Hiçbir C A değildir." doğru olmazsa, çelişiği olan "Bazı C'ler A'dır." sözümüz doğru olur. Biz bu önermeyi küçük öncül ve "Her A B'dir." sözümüzü de büyük öncül yaparız ki [tertip edilen bu kıyas] "Bazı C'ler B'dir." sonucunu verir. Bu sonuç küçük öncülün çelişiğine döndürülür. Bu ise hulftür. Diğer iki darbda sonucun gerekliliğini de bu tarz üzere açıklarız. Ancak hulfî kıyasın sonucu dördüncü darbda küçük öncülün zıttına döndürülür.

[781] Çünkü üçüncü darbda küçük öncülü büyük ve büyük öncülü küçük öncül yaptığımızda kıyas birinci şekle döner ve bu kıyas bir sonuç verir ki döndürüldüğü zaman matlup olur.

[782] Bu darblardaki küçük öncülü döndürdüğümüzde kıyas ikinci şekle döner ve matlubu netice verir.

[783] Dördüncü ve beşinci darblar ayrıca iki öncülünün döndürülmesiyle de açıklanır. Böylece kıyas birinci şekle döner ve matlubu netice verir.

[784] Altıncı darb özel meşrûta veya özel örfiyye olan tikel olumsuz küçük öncül ve mutlak zorunlu veya mutlak devam ya da vasfî [meşrûta veya örfiyye-i âmme] olan tümel olumlu büyük öncülden oluşur

لاحتمال أن يكون الأصغر أعم من الأوسط، ويكون[1] الأوسط والأكبر مندرجين تحته[2] اندراج أخصين تحت أعم حتى يكون الأصغر جنسا لهما جميعا. وحينئذ يمتنع سلب الأكبر عن كل أفراد الأصغر لامتناع سلب النوع عن كل أفراد الجنس كقولنا: كل إنسان حيوان، ولا شيء من الفرس بإنسان، ولا يصدق: «لا شيء من ٥ الحيوان بفرس»؛ بل بعضه فقط.

[٧٧٩] الخامس: من موجبة جزئية صغرى وسالبة كلية كبرى ينتج سالبة جزئية كقولنا: بعض (ب) (ج)، ولا شيء من (أ) (ب)، ينتج: بعض (ج) ليس (أ).

[٧٨٠] بيان هذه الضروب الثلاثة بالخلف، وهو جعل نقيض النتيجة صغرى وكبرى القياس كبرى لينتظم منهما قياس في الشكل الأول، وينتج ما يناقض عكسه ١٠ /[٧١و] الصغرى أو يضادها. وذلك بأن نقول في بيان لزوم النتيجة من الضرب الثالث: إن لم يصدق: «لا شيء من (ج) (أ)» لصدق نقيضه وهو قولنا: «بعض (ج) (أ)»، فنجعله صغرى وقولنا: «كل (أ) (ب)» كبرى لينتج: «بعض (ج) (ب)»، وينعكس إلى المناقض للصغرى، هذا خلف. وعلى هذا الوجه نبين لزوم النتيجة من الضربين الآخرين؛ لكن نتيجة قياس الخلف تنعكس إلى ما يضاد الصغرى في الضرب الرابع.

١٥ [٧٨١] ولأنا إذا جعلنا الصغرى كبرى والكبرى صغرى في الضرب الثالث رجع القياس إلى الأول، وأنتج ما ينعكس إلى المطلوب.

[٧٨٢] وإذا عكسنا الصغرى في هذه الضروب رجع القياس إلى الشكل الثاني، وأنتج المطلوب بعينه.

[٧٨٣] والضرب الرابع والخامس يبينان[3] أيضا بعكس المقدمتين ليرجعا إلى ٢٠ الأول وينتجا المطلوب بعينه.[4]

[٧٨٤] الضرب السادس: من صغرى سالبة جزئية مشروطة خاصة أو عرفية خاصة، وكبرى موجبة كلية موجهة بالضرورة أو الدوام المطلقين أو بحسب الوصف،

---

١ ب: أو يكون
٢ ج: تحت
٣ ا: يتبينان
٤ ج – بعينه

veya bu terkibin ikinci şekilde verdiği neticeyi verir. Zira küçük öncülünün döndürülmesiyle ikinci şekle döner. Örneğin: Bazı B'ler B olmaya devam ettikleri sürece C değildir, sürekli değil ve Her A sürekli B'dir, sonuç: Bazı C'ler sürekli A değildir. Çünkü biz ikinci şekle dönsün diye küçük öncülü döndürdüğümüzde, yine bu matlubu verir.

[785] Yedinci darb fiilîlerden biri olan tümel olumlu küçük öncül ve özel meşrûta veya özel örfiyye olan tikel olumsuz büyük öncülden oluşur ve küçük öncülün zât bakımından sürekli olmamayla kayıtlı aksini netice verir. Çünkü biz büyük öncülü döndürdüğümüzde kıyas üçüncü şekle döner ve belirttiğimiz matlubu netice verir. Şu sözümüz gibi: Her B bilfiil C'dir ve Bazı A'lar, A olmaya devam ettikçe B değildir, sürekli değil, sonuç: Bazı C'ler bilfiil A değildir, sürekli değil. Çünkü bu kıyas üçüncü şekle dönsün diye büyük öncül döndürülür ve aynı matlubu netice verir. Küçük öncülün fiilî ve büyük öncülün iki hâssadan biri olan tikel olumsuz olduğu diğer terkiplerde de açıklamayı bu şekilde yaparız.

[786] Sekizinci darb ciheti meşrûta-i hâssa veya örfiyye-i hâssa olan tümel olumsuz küçük öncül ve ciheti mutlak ya da vasfî zorunlu veya devam olan tikel olumlu büyük öncülden oluşur. Şu sözümüz gibi: Hiçbir B B olmaya devam ettikçe C değildir, sürekli değil ve Bazı A'lar A olmaya devam ettikçe B'dir, sonuç: Bazı C'ler C olmaya devam ettikçe A değildir, sürekli değil. Çünkü birinci şekle dönsün diye her bir öncül diğeriyle değiştirilir ve bu kıyas, döndürülünce matlup olan şeyi netice verir.

[787] Öyleyse ortaya çıktı ki bu şekle özgü durumlardan biri, tümel olumlu netice vermeyip mahsûradan kalan üçünü netice vermesidir.

[788] Bil ki küçük öncül birinci, üçüncü şekillerde ve dördüncü şeklin, küçük öncülünün olumlu olmasını şart koştuğumuz darblarında bileşik olumsuzlardan biri olduğu zaman da kıyas netice verir, ancak bu, mürekkep olumsuzun içerdiği olumlu vasıtasıyla olur. Çünkü "Hiçbir C vücutla B değildir, sürekli değil [vücûdiyye-i lâ-dâime] ve Her B sürekli A'dır." dediğimizde kıyas, "Her C sürekli A'dır." sonucunu verir. Çünkü küçük öncül "Her C ıtlak ile B'dir." sözümüzü içerir. Bu söz büyük öncülle birlikte açık bir şekilde zikrettiğimiz sonucu netice verir.

ينتج ما ينتجه هذا الاختلاط في الشكل الثاني؛ إذ بعكس صغراه يرتد إليه كقولنا: بعض (ب) ليس (ج) ما دام (ب) لا دائما، وكل (أ) (ب) دائما، ينتج: بعض (ج) ليس (أ) دائما، لأنا نعكس الصغرى ليرتد إلى الشكل الثاني، وينتج هذا المطلوب بعينه.

[٧٨٥] الضرب السابع: من صغرى موجبة كلية موجهة بإحدى الفعليات، وكبرى سالبة جزئية مشروطة خاصة أو عرفية خاصة، ينتج عكس الصغرى مقيدا باللادوام بحسب الذات؛ لأنا إذا عكسنا الكبرى رجع إلى الشكل الثالث، وأنتج المطلوب الذي ذكرناه كقولنا: كل (ب) (ج)[١] بالفعل، وبعض (أ) ليس (ب) ما دام (أ) لا دائما، ينتج: بعض (ج) ليس (أ) بالفعل لا دائما،[٢] بعكس الكبرى ليرتد إلى الشكل الثالث، وينتج هذا المطلوب بعينه. وعلى هذا القياس نبين سائر الاختلاطات والصغرى فعلية والكبرى إحدى الخاصتين السالبتين الجزئيتين.

[٧٨٦] الضرب الثامن: من صغرى سالبة كلية جهتها المشروط الخاص أو العرفي الخاص، وكبرى موجبة جزئية جهتها الضرورة أو الدوام المطلقتان أو بحسب الوصف كقولنا: لا شيء من (ب) (ج) ما دام (ب) لا دائما، وبعض (أ) (ب) ما دام (أ)، ينتج: بعض (ج) ليس (أ) ما دام (ج) لا دائما بتبديل إحدى /[٧١ظ] المقدمتين بالأخرى ليصير من الشكل الأول، وينتج ما ينعكس إلى المطلوب.

[٧٨٧] فظهر أن من خاصية هذا الشكل أنه لا ينتج الموجبة الكلية وينتج الثلاث الباقية من المحصورات.

[٧٨٨] واعلم أن الصغرى إذا كانت إحدى السوالب المركبة في الشكل الأول وفي الشكل الثالث وفي الضروب التي شرطنا في الشكل الرابع أن تكون صغراها موجبة ينتج القياس أيضا، لكن بواسطة الموجبة التي تتضمنها السالبة المركبة؛ لأنا إذا قلنا: بالوجود لا شيء من (ج) (ب) لا دائما، وكل (ب) (أ) دائما، ينتج القياس: كل (ج) (أ) دائما؛ لأن الصغرى تتضمن قولنا: «كل (ج) (ب) بالإطلاق»، وهو مع الكبرى ينتج ما ذكرناه من النتيجة إنتاجا بيّنا.

---

١ ب: (ج) (ب)
٢ ف ب ا - لا دائما

Benzer tarzda ikinci şekildeki bir kıyas da öncüller nitelikte birbirine uyduğu ve biri bileşik olduğu zaman sonuç verir. Ancak bu, öncüllerin zâtları gereği değil, aksine bileşik olumsuz, nitelikte basit öncüle aykırı olan bir öncülü barındırdığından dolayıdır. Ve bu iki öncül, şu [ikinci] şeklin netice verme şartlarını taşıdıkları için netice verirler.

[Modal Kıyaslar]

[789] Şimdi de on üç modal önermenin dört şekilde birbiriyle olan terkiplerini inceleyelim.

[Birinci Şekil]

[790] Birinci şekle gelince, sonuç vermesinde cihet bakımından küçük öncülünün fiilî olması şart koşulmuştur. Çünkü küçük öncül eğer mümkine olsaydı, küçük terimin büyük öncülde konu olan orta terimin altında bulunması gerekmezdi. Çünkü büyük öncül, orta terimin kendisinde bilfiil var olduğu her şeyde büyük terimin de kendisinde [büyük öncülde] itibara alınan cihetle var olduğuna veya var olmadığına delâlet eder. Küçük öncül ise orta terimin küçük terimde var olmasının imkanına delâlet eder. Bir şeyin bir şeyde var olmasının imkanı, bir şekilde onda [bilfiil] var olmasını gerektirmez. Çünkü bu şey, başkasında var olması mümkün olmakla birlikte onda [bilfiil] var olmayabilir. Böyle olduğunda küçük terimin orta terimin altında bulunduğuna dair kesinlik hâsıl olmaz. Bundan dolayı da neticenin hâsıl olduğuna dair kesinlik meydana gelmez. Öyleyse ortaya çıktı ki birinci şekilde kıyasın netice verdiğini kesin olarak bilmek ancak küçük öncül fiilî olduğunda hâsıl olur.

[Küçük Öncülün Fiilî Olması Şartına Yönelik İtirazlar]

[Birinci İtiraz]

[791] **İtiraz**:[1] "Her C bi'l-imkân B'dir ve Her B zorunlu olarak A'dır." dediğimiz zaman, sonuç "Her C zorunlu olarak A'dır." olur. Çünkü C'nin her ferdine bi'l-imkân yüklenen B'nin, ondan mutlak olarak daha genel veya ona eşit olması gerekir. Çünkü bir şeyden mutlak olarak

1 İbn Sînâ, *Kitâbü'ş-Şifâ: Kıyâs*, s. 199; Fahreddin Râzî, *Mantıku'l-Mülahhas*, s. 273.

وكذلك في الشكل الثاني ربما أنتج القياس إذا كانت المقدمتان متوافقتين في الكيف وإحداهما مركبة، ولكن لا لذاتهما؛ بل لأن السالبة المركبة تتضمن مقدمة مخالفة في الكيف للمقدمة البسيطة، وإنهما تنتجان لاستجماعهما شرائط الإنتاج في هذا الشكل.

٥ **[المختلطات]**

[٧٨٩] ولنبحث عن الاختلاطات الموجهات الثلاث عشرة بعضها بالبعض في الأشكال الأربعة.

[الشكل الأول]

[٧٩٠] أما الشكل الأول فيشترط في إنتاجه بحسب الجهة أن تكون صغراه
١٠ فعلية؛ لأنها لو كانت ممكنة لم يلزم اندراج الأصغر في الأوسط المحكوم عليه في الكبرى؛ لأن الكبرى دلت على أن كل ما حصل له الأوسط بالفعل فالأكبر حاصل له أو مسلوب عنه بالجهة المعتبرة فيها، والصغرى دلت على إمكان ثبوت الأوسط للأصغرى. وإمكان ثبوت الشيء للشيء لا يقتضي ثبوته له في الجملة لجواز أن يكون الشيء ممكن الثبوت لغيره ولا يكون حاصلا له البتة. وإذا كان كذلك لا
١٥ يحصل الجزم باندراج الأصغر في الأوسط، فلا يحصل الجزم بحصول النتيجة. فظهر أن الجزم بإنتاج القياس في هذا الشكل لا يحصل إلا إذا كانت الصغرى فعلية.

[الإشكالات الواردة على شرط فعلية الصغرى]

[الإشكال الأول]

[٧٩١] **لا يقال:**[١] إذا قلنا: كل (ج) (ب) بالإمكان، وكل (ب) (أ) بالضرورة ينتج:
٢٠ كل (ج) (أ) بالضرورة؛ لأن الباء المحمول على كل أفراد الجيم بالإمكان لا بد أن يكون أعم منه مطلقا أو مساويا له؛ لأن الأخص من الشيء مطلقا

---

١ انظر: ابن سينا، الشفاء: القياس، ص. ١٩٩؛ فخر الدين الرازي، الملخص، ص. ٢٧٣.

veya bir açıdan daha özel olanın ve bir şeye mübâyin olanın, o şeyin her bir ferdine yüklenmesi imkansızdır. Böyle olduğunda orta terimin her ferdine zorunlu olarak yüklenen büyük terim, küçük terimin de her bir ferdine zorunlu olarak yüklenir. Çünkü herhangi bir cihetle daha genelin her ferdine yüklenen şey, aynı cihetle daha özelin her ferdine de yüklenmek zorundadır. Çünkü daha özelin fertleri, daha genelin fertlerinin bir kısmıdır. Benzer şekilde birbirine eşit olan iki şeyden birinin her bir ferdine bir cihetle yüklenen, diğerinin her ferdine aynı cihetle yüklenir. Çünkü birbirine eşit olan iki şeyin fertleri birdir.

[792] **Cevap**: Mümkün önermede konunun her ferdine yüklenen şeyin, konudan mutlak olarak daha genel veya ona eşit olması gerektiğini kabul etmiyoruz. Bunun delili nedir? Bilfiil katip ve gülenden her birinin insandan mutlak olarak daha özel olduğunu, bununla birlikte her birinin insanın her ferdine bi'l-imkân yüklendiğini görmüyor musun? Benzer şekilde canlıya nispetle beyaz, bir açıdan daha genel ve bir açıdan daha özel olmasıyla birlikte canlının her ferdine bi'l-imkân yüklenir. Zira "Her canlı bi'l-imkân beyazdır." sözü doğrudur. Hatta birbirine mübâyin olanlardan biri diğerinin her ferdine bi'l-imkân yüklenir. Çünkü "Her hareketli bi'l-imkân sakindir ve Her sakin bi'l-imkân hareketlidir." sözümüz doğrudur. Bunun en uç örneği şudur: Bazı hareketlilerin sakin olması imkansızdır ve bazı sakinlerin hareketli olması imkansızdır. Ancak bu, hâricî bir şey sebebiyledir. Yoksa hareketli ve sakinden her birinin fertleri zât bakımından diğerine kabildir.

[793] Böyle olduğunda bir şeyin B'nin bilfiil sâdık olduğu her şeye zorunlu olarak yüklenmesinden ve B'nin de C'nin her ferdine bi'l-imkân yüklenmesinden; [a] bu şeyin C'nin her ferdine zorunlu olarak yüklenmesi gerekmez. Çünkü C'nin her ferdine bi'l-imkân yüklenen B, C'den mutlak olarak ya da bir açıdan daha özel veya ona mübâyin olabilir. [b] Ve bir şeyin, şunların her ferdine zorunlu olarak yüklenmesinin, o şeyin şunların bi'l-imkân sâdık olduğu her şeye yüklenmesini iktiza etmemesi de gerekmez. Çünkü bu şey şunlara bilkuvve yüklenebilir, bundan dolayı da ikinci öncülün konusunun altına girmeyebilir. Bu nedenle de netice gerekmez.

أو من وجه والمباين له امتنع حمله على كل أفراده. وإذا كان كذلك كان الأكبر المحمول على كل أفراده بالضرورة محمولا على كل أفراد /[٧٢و] الأصغر بالضرورة ضرورة أن المحمول على كل[١] أفراد الأعم بجهة مّا محمول على كل أفراد أخصه بتلك الجهة؛ لأن أفراد الأخص بعض أفراد الأعم. وكذلك المحمول على كل أفراد أحد المتساويين بجهة مّا محمول على كل أفراد المساوي الآخر بتلك الجهة لاتحاد المتساويين في الأفراد.

[٧٩٢] **لأنا نقول**: لا نسلم أن المحمول على كل أفراد الموضوع في القضية الممكنة يجب أن يكون أعم من الموضوع مطلقا أو مساويا له. وما البرهان على ذلك؟ ألا ترى أن كل واحد من الكاتب بالفعل والضاحك بالفعل أخص من الإنسان مطلقا مع أن كلا[٢] منهما محمول على كل أفراد الإنسان بالإمكان. وكذلك الأبيض بالنسبة إلى الحيوان، فإنه أعم منه من وجه وأخص من وجه مع أنه محمول على كل أفراده بالإمكان. إذ يصدق: «بالإمكان كل حيوان أبيض»؛ بل أحد المتباينين صادق على كل أفراد الآخر بالإمكان. فإنه يصدق قولنا: بالإمكان كل متحرك ساكن، وبالإمكان كل ساكن متحرك. غاية ما في الباب أن بعض أفراد المتحرك يمتنع عليه السكون، وبعض أفراد الساكن يمتنع عليه الحركة؛ لكن ذلك بحسب أمر خارجي؛ بل أفراد كل واحد منهما بحسب الذات قابلة للآخر.

[٧٩٣] وإذا كان كذلك لا يلزم من حمل الشيء بالضرورة على كل ما صدق عليه (ب) بالفعل، ومن حمل الباء على كل أفراد الجيم بالإمكان [ا] أن يكون ذلك الشيء محمولا على كل أفراد الجيم بالضرورة لجواز أن يكون الباء المحمول على كل أفراد الجيم بالإمكان أخص من الجيم مطلقا أو من وجه أو مباينا له.[٣] [ب] وعدمُ اقتضاءِ حمل الشيء على كل واحد من أفراد هذه الأمور بالضرورة حملَه على كل ما صدق عليه هذه الأمور بالإمكان لجواز أن يكون حملها عليه بالقوة. فلا يندرج تحت موضوع المقدمة الثانية، فلا يلزم الإنتاج.

---

١ ب – أفراده بالضرورة محمولا على كل أفراد الأصغر بالضرورة ضرورة أن المحمول على كل
٢ ف – أن كلا
٣ ب – أو مباينا له

[İkinci İtiraz]

[794] **İtiraz**: "Her C bi'l-imkân B'dir ve Her B zorunlu olarak A'dır." sözü doğru olduğunda, "Her C zorunlu olarak A'dır." neticesini sonuç verir. Çünkü büyük öncülün anlamı şudur: Bilfiil B olması mümkün olan fertlerden aklın bilfiil B olduğunu varsaydığı her fert zorunlu olarak A'dır. Ancak C de bilfiil B olması mümkün olan fertlerdendir, dolayısıyla büyük öncülün konusunun altına girer. Böylece kıyas söylediğimiz sonucu zorunlu olarak netice verir.

[795] **Cevap**: C'nin büyük öncülün konusunun altına girdiğini kabul etmiyoruz. Şayet akıl onun bilfiil B olduğunu varsaysaydı, o zaman büyük öncülün konusunun altına girerdi. Ama durum böyle değildir. Ve büyük öncüldeki hüküm de B olması mümkün olan fertler üzerine değil, aksine aklın bilfiil B olduğunu varsaydığı şu fertlerden her biri üzerinedir.

[796] **İtiraz**: Bu kıyasın doğruluğunun zikrettiğimiz neticeyi gerektirdiğine dair delil şudur: Küçük öncül doğru olduğunda ona "B olması mümkün olan her bir şeyi akıl bilfiil B varsayar." sözümüzü ekleriz. Böylece "Her C'yi akıl bilfiil B varsayar." neticesi hâsıl olur. Sonra bu neticeye, zikredilen kıyasın büyük öncülünü ekleriz. Böylece [küçük terim büyük terimin] altına girdiği için zikredilen neticeyi kesin olarak vermiş olur.

[797] **Cevap**: Zikredilen kıyastan neticenin gerektiğini bu şekilde ortaya koyduğunuzda, birinci kıyastaki büyük öncülün konusu **Şeyh**'in görüşüne göre değil, **Fârâbî**'nin görüşüne göre alınmış olur. Bizim tartışmamız ise her bir öncülündeki konu **Şeyh**'in görüşüne göre alınmış kıyastadır. Eğer konuyu **Fârâbî**'nin görüşü üzere almış olsaydık, kıyasın mezkur neticeyi vermesi açık olurdu.

[Üçüncü İtiraz]

[798] **Mütekaddimûn** dedi ki: Küçük öncül mümkine olduğu zaman, büyük öncül ya zarûriyye ya lâ-zarûriyye ya da bu ikisine muhtemel olur. Hangisi olursa olsun kıyas netice verir.

[الإشكال الثاني]

[٧٩٤] **لا يقال**: إذا صدق: كل (ج) (ب) بالإمكان، وكل (ب) (أ) بالضرورة ينتج: كل (ج) (أ) بالضرورة؛ لأن معنى الكبرى هو أن كل ما فرضه العقل أنه (ب) بالفعل من الأفراد التي يمكن أن يكون (ب) بالفعل فهو (أ) بالضرورة؛ لكن (ج) من الأفراد التي يمكن أن يكون (ب) بالفعل،[١] فيدخل تحت موضوع الكبرى، فينتج القياس بالضرورة ما ذكرناه من النتيجة.

[٧٩٥] **لأنا نقول**: لا نسلم اندراج الجيم في موضوع الكبرى، وإنما يندرج فيه إن لو /[٧٢ظ] فرضه العقل أنه (ب) بالفعل، وليس كذلك، والحكم في الكبرى ليس على الأفراد التي يمكن أن يكون (ب)؛ بل على كل ما فرضه العقل أنه (ب) بالفعل من تلك الأفراد.

[٧٩٦] **لا يقال**: الدليل على استلزام صدق هذا القياس ما ذكرناه من النتيجة هو أنه إذا صدقت الصغرى نضم إليها قولنا: «وكل ما يمكن أن يكون (ب) فرضه العقل أنه (ب) بالفعل» لينتج «أن كل (ج) فرضه العقل أنه (ب) بالفعل»،[٢] ثم نضم إلى هذه النتيجة كبرى القياس المذكور لينتج النتيجة المذكورة جزما للاندراج حينئذ.

[٧٩٧] **لأنا نقول**: إذا قررتم لزوم النتيجة من القياس المذكور على هذا الوجه كان موضوع الكبرى في القياس الأول مأخوذا على رأي **الفارابي** لا على رأي **الشيخ**، والكلام في قياس يكون الموضوع في كل واحدة من المقدمتين[٣] مأخوذا على رأي **الشيخ** حتى لو أخذنا الموضوع على رأي **الفارابي** كان إنتاج القياس النتيجة المذكورة بيّنا.

[الإشكال الثالث]

[٧٩٨] قال **المتقدمون**:[٤] إن الصغرى إذا كانت ممكنة فالكبرى لا يخلو حينئذ إما أن تكون ضرورية أو لا ضرورية أو محتملة للضرورية أو اللاضرورية، وأيا ما كان يكون القياس منتجا.

---

١ ف – فهو (أ) بالضرورة، لكن (ج) من الأفراد التي يمكن أن يكون (ب) بالفعل
٢ ج – لينتج أن كل (ج) فرضه العقل أنه (ب) بالفعل
٣ ا: مقيدمته
٤ انظر: فخر الدين الرازي، الملخص، ص. ٢٧٣.

[799] Zarûriyye olduğu duruma gelince, sonuç zarûriyye olur. Çünkü küçük öncül fiilî olsun diye orta terimin küçük terime bilfiil sübûtunu varsayarız. Zikredilen büyük öncülle birlikte bir kıyas tertip olunur ve zarûrî bir netice verir, çünkü bu durumda [küçük terimin büyük terimin] altına girdiği kesindir. Bu takdire göre zarûriyye olduğunda nefsü'l-emrde de zarûriyye olması gerekir. Aksi halde nefsü'l-emrde lâ-zarûriyye olurdu, buna binaen de nefsü'l-emrde zarûrî olmayan şey, mümkün bir takdirde zarûriyye dönüşürdü. Bu ise imkansızdır, aksi halde mümkün muhale dönüşür.

[800] Lâ-zarûriyye -yani mümkine-i hâssa ve onun altına giren her şey ki bu da geriye kalan altı bileşiğin tamamıdır- olduğu duruma gelince, sonuç mümkine-i hâssa olur. Çünkü orta terimin küçük terime bilfiil sübûtunu varsayarız. Böylece [küçük öncül,] [1] büyük öncülün olumlu parçasıyla birlikte; [a] bu parça imkanla cihetlenmişse olumlu mümkine-i âmmeyi, [b] mutlaka-i âmme veya iki âmmeden biri ile cihetlenmişse mutlaka-i âmmeyi ve [c] iki vaktiyye-i mutlakadan biri ise bu [olumlu] parçanın cihetini netice verir. Çünkü bu durumda küçük öncülün konusu büyük öncülün konusunun altında bulunmuş olur. Hangisi olursa olsun netice mümkine-i âmme olarak doğru olur. Çünkü mutlaka-i âmme ve her bir vaktiyye-i mutlakanın doğruluğu, mümkine-i âmmenin doğru olmasını gerektirir. Ve bu takdir üzere [netice] mümkine-i âmme olduğunda, nefsü'l-emrde de mümkine-i âmme olur. Aksi halde nefsü'l-emrde zarûrî olurdu, buna binaen de nefsü'l-emrde zarûrî olan şey, mümkün bir takdirde zarûrî olmayana dönüşürdü. Bu ise daha önce geçen sebepten dolayı imkansızdır. Benzer şekilde bu delille [2] büyük öncülün olumsuz parçasıyla birlikte olumsuz mümkine-i âmmeyi netice verir. Her ne vakit bu iki mümkine-i âmme sâdık olursa bunlardan oluştuğu için mümkine-i hâssa da sâdık olur.

[801] Zarûriyye ve lâ-zarûriyyeye muhtemel olan -ki bu zarûriyye-i mutlaka dışındaki geri kalan basitlerin tamamıdır- olduğu duruma gelince, sonuç mümkine-i âmme olur. Çünkü biz orta terimin küçük terime bilfiil sübûtunu varsayarız. Bu durumda sonuç mutlaka-i âmme büyük öncülle ve iki âmmenin her biriyle birlikte mutlaka-i âmme, dâime ile birlikte dâime ve mümkine-i âmme ile birlikte mümkine-i âmme olur. Çünkü [küçük terimin büyük terimin] altına girdiği kesindir. Hangisi olursa olsun mümkine-i âmme doğru olur. Çünkü dâime ve mutlaka-i âmmenin doğruluğu onun doğru olmasını gerektirir. Ve [netice] mümkine-i âmme olduğunda, yukarıdaki sebepten ötürü nefsü'l-emrde de mümkine-i âmme olur.

[٧٩٩] أما إذا كانت ضرورية فتكون النتيجة ضرورية؛ لأنا نفرض ثبوت الأوسط للأصغر بالفعل[١] لتصير الصغرى فعلية، وينتظم مع الكبرى المذكورة وينتج نتيجة ضرورية للاندراج حينئذ جزما. وإذا كانت ضرورية على هذا التقدير وجب أن تكون ضرورية في نفس الأمر وإلا لكانت لا ضرورية في نفس الأمر، فتصير ما ٥ ليس بضروري في نفس الأمر ضروريا على تقدير ممكن، وإنه محال، وإلا لانقلب الممكن محالا.

[٨٠٠] أما إذا كانت لا ضرورية -وهي الممكنة الخاصة وكل ما اندرج تحتها وهو جميع المركبات الست الباقية- فتكون النتيجة ممكنة خاصة؛ لأنا نفرض ثبوت الأوسط للأصغر بالفعل حتى [١] ينتج مع الجزء الإيجابي من الكبرى [ا] ١٠ ممكنة عامة موجبة إن كان ذلك الجزء موجها بالإمكان، [ب] ومطلقة عامة إن كان مطلقا عاما أو إحدى العامتين، [ج] وكجهة ذلك الجزء إن كان إحدى الوقتيتين المطلقتين لاندراج موضوع الصغرى في موضوع الكبرى حينئذ. وكيف كان تصدق النتيجة ممكنة عامة حينئذ لاستلزام /[٧٣و] صدق المطلقة العامة وكل واحدة من الوقتيتين المطلقتين صدق الممكنة العامة. وإذا كانت ممكنة عامة على هذا التقدير ١٥ كانت ممكنة عامة في نفس الأمر وإلا لكانت ضرورية في نفس الأمر، فيصير ما هو ضروري في نفس الأمر غير ضروري على تقدير ممكن، وإنه محال لما مرّ. [٢] وينتج أيضا مع الجزء السلبي من الكبرى ممكنة عامة سالبة بهذا الدليل. ومهما صدقت هاتان الممكنتان العامتان صدقت الممكنة الخاصة لتركبها منهما.

[٨٠١] وأما إذا كانت محتملة للضرورية واللاضرورية -وهي جميع البسائط ٢٠ الخمس التي هي غير الضرورية المطلقة- فتكون النتيجة ممكنة عامة، لأنا نفرض ثبوت الأوسط للأصغر بالفعل، فتكون النتيجة حينئذ مع الكبرى المطلقة العامة وكل واحدة من العامتين مطلقة عامة، ومع الدائمة دائمة، ومع الممكنة العامة ممكنة عامة للاندراج جزما، وكيف كانت تصدق الممكنة العامة لاستلزام صدق الدائمة والمطلقة العامة إياها. وإذا كانت ممكنة عامة حينئذ كانت ممكنة عامة في نفس الأمر لما مرّ.

---

١ ب – بالفعل

[802] **Bunun cevabı şudur**: Orta terimin küçük terime bilfiil sübûtunu varsaydığımızda, doğru olduğu varsayılan büyük öncülün bu durumda tümel olarak kalmaya devam ettiğini kabul etmiyoruz. Açıktır ki büyük öncül, tümel olarak kalmaz. Çünkü bu durumda konusunun fertleri artar, zira bu takdirde küçük terimin, onun fertleri cümlesine dahil olması zorunludur.

[Dördüncü İtiraz]

[803] **İtiraz**: İki mümkineden oluşan kıyasın netice vermesi açıktır. Çünkü büyük terim orta terim için mümkündür ki o da küçük terim için mümkündür. Dolayısıyla büyük terim küçük terim için de mümkündür. Çünkü bir şey için mümkün olana mümkün olan, o şey için de mümkündür.

[804] **Cevap**: Bu da bir safsatadır. Çünkü büyük terim orta terimin zâtı için mümkündür. Küçük terim için mümkün olan ise orta terimin zâtı değil vasfıdır. Dolayısıyla büyük terimin kendisi için mümkün olduğu şey, küçük terim için mümkün olan şey değildir. Bu nedenle büyük terimin küçük terim için mümkün olması gerekmez.

[Birinci Şekilde Neticenin Ciheti]

[805] Buraya kadar anlatılanlar zihninde oturduysa deriz ki: On üç modal önermeyi birbirine eklediğimizde, yüz altmış dokuz terkip hâsıl olur. Bu, on üçün kendisiyle çarpımının hâsılasıdır. Ancak küçük öncülün fiilî olmasını şart koştuğumuzdan dolayı bu yekundan yirmi altı terkip eksildi. Bu, iki mümkine küçük öncülün on üç önermeye eklenmesinin sonucudur. Dolayısıyla geriye kalan yüz kırk üç terkiptir.

[806] Bu terkiplerin neticelerinde belirleyici kural (*zâbıt*) şöyle dememizdir: Büyük öncül, [a] iki meşrûta ve iki örfiyyenin dışından kalan dokuz önermeden biri olursa netice büyük öncüle tabidir. Bu, doksan dokuz terkiptir ki on birin dokuzla çarpımının sonucudur. Çünkü bu durumda büyük öncül, orta terimin bilfiil hâsıl olduğu her şeyde büyük terimin de büyük öncülde itibara alınan cihetle hâsıl olduğuna delâlet eder. Ancak orta terim küçük terimde bilfiil var olmuştur, zira küçük öncül buna delâlet eder. Çünkü biz küçük öncülün fiilî olduğu durumu ele alıyoruz. Böylece büyük terim küçük terime hâsıl olur. Dolayısıyla [neticenin] ciheti, büyük öncülde zikredilendir.

[٨٠٢] **وجوابه** أن نقول: لا نسلم أنا إذا فرضنا ثبوت الأوسط للأصغر بالفعل تبقى الكبرى المفروضة الصدق حينئذ كلية، وظاهر أنها لا تبقى كلية لازدياد أفراد موضوعها حينئذ ضرورة صيرورة الأصغر من جملة أفرادها على هذا التقدير.

[الإشكال الرابع]

٥ [٨٠٣] **لا يقال**: القياس المركب من الممكنتين بيّن الإنتاج؛ لأن الأكبر ممكن للأوسط الممكن للأصغر، فيكون ممكنا للأصغر؛ لأن الممكن للممكن للشيء ممكن لذلك الشيء.

[٨٠٤] **لأنا نقول**: هذا أيضا مغالطة؛ لأن الأكبر ممكن لذات الأوسط والممكن[١] للأصغر وصف الأوسط لا ذاته، فالذي الأكبر ممكن له غير الذي هو ممكن ١٠ للأصغر، فلا يلزم كون الأكبر ممكنا للأصغر.

[جهة النتيجة في الشكل الأول]

[٨٠٥] وإذا تقرر هذا فنقول: إذا ضممنا القضايا الثلاث عشرة الموجهة بعضها مع بعض حصلت منه مئة وتسعة وستون اختلاطا، وهي الحاصلة من ضرب ثلاثة عشر في نفسها. ولكن لما شرطنا كون الصغرى فعلية سقطت من هذه الجملة ستة ١٥ وعشرون اختلاطا، وهي التي يحصل من ضم[٢] الصغريين الممكنتين مع القضايا الثلاث عشرة. /[٧٣ظ] فبقيت النتيجة منها مئة وثلاثة وأربعون[٣] اختلاطا.

والضابط في نتيجة هذه الاختلاطات أن نقول:

[٨٠٦] إن الكبرى [١] إن كانت إحدى القضايا التسع التي هي غير المشروطتين والعرفيتين كانت النتيجة تابعة للكبرى، وذلك تسعة وتسعون اختلاطا، وهي التي ٢٠ يحصل من ضرب أحد عشر في تسعة؛ لأن الكبرى حينئذ تدل على أن كل ما حصل له الأوسط بالفعل حصل له الأكبر بالجهة المعتبرة في الكبرى؛ لكن الأصغر ثبت له الأوسط بالفعل لدلالة الصغرى عليه؛ إذ الكلام فيما إذا كانت الصغرى فعلية، فيكون الأكبر حاصلا للأصغر فالجهة المذكورة في الكبرى.

---

١ ف – والممكن.
٢ ج + الآخرين
٣ ا: أربعين

[807] [b] Büyük öncül kalan dörtten yani iki meşrûta ve iki örfiyyeden biri olursa -ki bu, on birin dörtle çarpımından hâsıl olan kırk dört terkiptir- bunda belirleyici kural şudur: Eğer beraberinde “sürekli değil.”, “zarûrî değil.” ve “zarûrî” kayıtları yoksa, küçük öncül[ün ciheti] olduğu gibi alınır. Eğer beraberinde bu kayıtlardan biri varsa, “sürekli değil.” ve “zarûrî değil.” kayıtları her halükarda çıkarılır. Ve büyük öncül iki meşrûtadan biri değilse, zarûrî kaydı da çıkarılır, sonra bakılır; büyük öncül [1] eğer iki âmme yani meşrûta-i âmme ve örfiyye âmmeden biri olursa, neticenin ciheti büyük öncülün beraberindekinin ciheti yani küçük öncülün ciheti veya kendisinden çıkarılması zorunlu kayıtlar çıkarıldıktan sonra geriye kalanın ciheti olur. [2] Eğer iki hâssadan biri olursa, bizde olan şeye zât bakımından sürekli olmama kaydını ekleriz. Böylece ikisinden oluşan toplam, neticenin ciheti olur.

[808] Şimdi bu genel malumatı detaylandıralım ki tam olarak bilinsin:

[809] Birinci kısım yani büyük öncülün zikredilen dokuzdan biri olmasına gelince, bunun her bir ferdini sayıp dökmeye gerek yoktur. Çünkü neticenin her bir ferdinde büyük öncüle tâbi olduğunu gösteren umumi bir delil getirdik.

[810] İkinci kısma gelince, bunun her bir ferdini ele almak gerekir. Buna göre deriz ki:

[İki Meşrûta ve İki Örfiyye Dışındaki Önermelerden Oluşan Terkipler]

[811] [1] Zarûriyye-i mutlaka küçük öncül; [a] meşrûta-i âmme ile birlikte küçük öncül gibi netice verir. Çünkü büyük öncül şuna delâlet eder: Kendisinde orta terimin bilfiil var olduğu her şey için büyük terim, orta terimin o şeyde var olduğu tüm zamanlarda zarûrîdir. Ancak orta terim küçük terimde bilfiil var olmuştur. Öyleyse büyük terim, orta terimin vasfının küçük terimde var olduğu tüm zamanlarda küçük terim için zarûrîdir. Ve orta terim, küçük terimin zâtının var olduğu tüm zamanlarda küçük terimin zâtı için zarûrîdir. Öyleyse büyük terim de küçük terimin zâtının var olduğu tüm zamanlarda onun için zarûrîdir. Çünkü şu şeye zarûrî olması şartıyla bir şey için zarûrî olan, şu şey için de zarûrîdir.

[٨٠٧] [٢] وإن كانت الكبرى إحدى الأربع الباقية أعني المشروطتين والعرفيتين وذلك أربعة وأربعون اختلاطا وهي التي يحصل من ضرب أحد عشر في أربعة، فالضابط منها أن أخذ الصغرى بعينها إن لم يكن معها قيد اللادوام وقيد اللاضرورة وقيد الضرورة. وإن كان معها شيء من هذه القيود يحذف منها اللادوام واللاضرورة مطلقا، وقيد الضرورة أيضا إن لم تكن الكبرى إحدى المشروطتين، ثم ينظر [ا] فإن كانت الكبرى إحدى العامتين أعني المشروطة العامة والعرفية العامة كانت جهة النتيجة جهة ما معها[1] أعني جهة الصغرى أو جهة الباقي منها بعد حذف القيود الواجبة الحذف منها، [ب] وإن كانت إحدى الخاصتين نضم إلى ما معنا[2] قيد اللادوام بحسب الذات، فالمجموع الحاصل منهما هو جهة النتيجة.

[٨٠٨] ولنفصل هذه الجملة ليحصل بها العلم التام فنقول:

[٨٠٩] أما القسم الأول منها فهو أن تكون الكبرى إحدى التسع المذكورة فلا حاجة لنا إلى عد جزئياته لما ذكرنا من الدلالة العامة على أن النتيجة في جميع جزئياته تابعة للكبرى.

[٨١٠] وأما القسم الثاني فلا بد من عد جزئياته فنقول:

[اختلاطات ما عدا المشروطتين والعرفيتين]

[٨١١] [١] الصغرى الضرورية المطلقة [ا] مع المشروطة العامة تنتج كالصغرى؛ لأن الكبرى تدل على أن كل ما حصل له الأوسط بالفعل فالأكبر ضروري له في جميع زمان حصول الأوسط له؛ لكن الأصغر حصل له الأوسط بالفعل، فيكون الأكبر ضروريا له في جميع زمان حصول وصف الأوسط له. والأوسط ضروري لذات الأصغر في جميع زمان وجودها، /[٧٤و] فيكون الأكبر ضروريا لها في جميع زمان وجودها؛ لأن الضروري للشيء بشرط هو ضروري لذلك الشيء يكون ضروريا لذلك الشيء.[3]

١ ج ف: ما معنى
٢ ج ف: ما معنى
٣ ب – يكون ضروريا لذلك الشيء

[812] [b] Meşrûta-i hâssa ile birlikte sürekli olmayan zarûriyye-i mutlakayı netice verir. Zarûriyye-i mutlakaya gelince; çünkü meşrûta-i hâssa, meşrûta-i âmmeyi kapsar ve bu, küçük öncülle birlikte zarûriyye-i mutlakayı netice verir. Zât bakımından sürekli olmama kaydına gelince, çünkü meşrûta-i hâssa tarafından içerilen meşrûta-i âmme, küçük öncülle birlikte şunu [sürekli olmamayı] açık bir şekilde netice verir. Bu kıyasın şu muhal neticeyi sonuç vermesinden, öncüllerinin doğrulukta bir araya gelemediği bilindi. Çünkü muhali gerektirenin vuku bulması imkansızdır.

[813] [c] Örfiyye-i âmme ile birlikte dâimeyi netice verir. Çünkü büyük öncül şuna delâlet eder: Kendisinde orta terimin bilfiil var olduğu her şeyde büyük terim, orta terimin o şeyde var olduğu tüm zamanlarda vardır. Ancak orta terim küçük terimde bilfiil vardır. Öyleyse büyük terim de orta terimin küçük terimde var olduğu tüm zamanlarda küçük terimde hâsıl olur. Orta terim küçük terimin zâtı için zarûrîdir. O halde büyük terim de küçük terimin zâtı için sürekli olur. Çünkü şu şeye zarûrî olması şartıyla bir şeye sürekli olan, şüphesiz şu şey için de sürekli olur.

[814] [d] Örfiyye-i hâssa ile birlikte dâime ve lâ-dâimeyi netice verir. Bunun beyanı meşrûta-i hâssada geçen şeyden bilinir. Ve bundan bilindi ki bu kıyasın öncülleri doğrulukta birleşmezler.

[815] [2] Dâime küçük öncül; [a] iki âmme ile birlikte dâimeyi netice verir. Çünkü büyük öncül şuna delâlet eder: Kendisinde orta terimin bilfiil var olduğu her şey için büyük terim; meşrûta-i âmmede orta terimin vasfının o şeyde var olduğu tüm zamanlarda zarûrîdir ve örfiyye-i âmmede orta terimin vasfının o şeyde var olduğu tüm zamanlarda süreklidir. Ve orta terim küçük terimde bilfiil vardır. Öyleyse büyük terim küçük terim için büyük terim meşrûta-i âmme ise orta terimin vasfının tüm zamanlarında zarûrîdir ve örfiyye-i âmme ise orta terimin vasfının tüm zamanlarında süreklidir. Ancak orta terim küçük terimin zâtı için süreklidir. O halde büyük terim de her iki takdirde onun için sürekli olur. Çünkü şu şeye sürekli olması şartıyla bir şeye zarûrî veya sürekli olan, şu şey için de sürekli olur.

[٨١٢] [ب] ومع المشروطة الخاصة تنتج ضرورية مطلقة لا دائمة. أما الضرورية المطلقة فلاشتمال المشروطة الخاصة على المشروطة العامة المنتجة مع الصغرى إياها. أما قيد اللادوام بحسب الذات فلإنتاج المطلقة العامة التي تتضمنها المشروطة الخاصة مع الصغرى ذلك إنتاجا بينا. وعلم من إنتاج هذا القياس هذه النتيجة المحالة ٥ أنه لا تجتمع[١] مقدمتاه على الصدق؛ لأن المستلزم للمحال استحال أن يكون واقعا.

[٨١٣] [ج] ومع العرفية العامة تنتج دائمة؛ لأن الكبرى دلت على أن كل ما حصل له الأوسط بالفعل فالأكبر حاصل له في جميع أوقات حصول الأوسط له؛ لكن الأوسط حصل للأصغر بالفعل، فيكون الأكبر حاصلا له في جميع أوقات حصول الأوسط له.[٢] والأوسط ضروري لذات الأصغر، فيكون الأكبر دائما لذات الأصغر؛ ١٠ لأن الدائم للشيء بشرط هو ضروري لذلك الشيء يكون دائما لذلك الشيء لا محالة.

[٨١٤] [د] ومع العرفية الخاصة تنتج دائمة ولا دائمة، وبيانه معلوم[٣] مما مرّ في المشروطة الخاصة. وعلم منه أن مقدمتي القياس لا تجتمعان على الصدق.

[٨١٥] [٢] والصغرى الدائمة [ا] مع العامتين تنتج دائمة؛ لأن الكبرى تدل على أن كل ما حصل له الأوسط بالفعل فالأكبر ضروري له في جميع أوقات[٤] وصف ١٥ الأوسط في المشروطة العامة، ودائم له في جميع أوقات[٥] وصف الأوسط في العرفية العامة. والأصغر حصل له الأوسط بالفعل، فيكون الأكبر ضروريا له في جميع أوقات وصف الأوسط إن كانت الكبرى مشروطة عامة، ودائما له في جميع أوقاته إن كانت عرفية عامة؛ لكن الأوسط دائم لذات الأصغر، فيكون الأكبر دائما لها على التقديرين؛ لأن الضروري أو الدائم للشيء بشرط هو دائم لذلك الشيء ٢٠ يكون دائما لذلك الشيء.

---

١ ف: لا مجموع
٢ ب – لكن الأوسط حصل للأصغر بالفعل فيكون الأكبر حاصلا له جميع أوقات حصول الأوسط له
٣ ب – معلوم
٤ ج – حصول الأوسط له والأوسط ضروري لذات الأصغرفيكون الأكبر دائما لذات الأصغر ... لأن الكبرى تدل على أن كل ما حصل له الأوسط بالفعل فالأكبر ضروري له في جميع أوقات.
٥ ب – وصف الأوسط في المشروطة العامة ودائم له في جميع أوقات

[816] [b] İki hâssa ile birlikte dâime ve zât bakımından lâ-dâimeyi netice verir. Dâimeye gelince, çünkü küçük öncül büyük öncülün içerdiği âmme ile birlikte onu [dâimeyi] netice verir. Zât bakımından lâ-dâimeye gelince, çünkü küçük öncül büyük öncülün içerdiği mutlaka-i âmme ile birlikte onu [lâ-dâimeyi] netice verir. Bundan da bilindi ki dâime olan küçük öncül ve iki hâssadan biriyle öncülleri sâdık bir kıyas tertip edilmez.

[817] [3] Küçük öncül mutlaka-i âmme veya iki vücûdîden biri olduğu zaman, [a] iki âmme ile birlikte mutlaka-i âmmeyi netice verir. Çünkü büyük öncül şuna delâlet eder: Kendisinde orta terimin bilfiil var olduğu her şey için büyük terim, büyük terim meşrûta-i âmme ise orta terimin vasfının o şeyde var olduğu tüm zamanlarda zarûrî, örfiyye-i âmme ise orta terimin vasfının o şeyde var olduğu tüm zamanlarda süreklidir. Ancak orta terim küçük terimde bilfiil var olmuştur. Öyleyse büyük terim, birinci takdire göre orta terimin vasfının var olduğu tüm zamanlarda küçük terim için zorunlu, ikinci takdire göre orta terimin vasfının var olduğu tüm zamanlarda küçük terim için sürekli olur. Nasıl olursa olsun mutlaka-i âmme sâdık olur. Çünkü bu ikisinden her biri mutlaka-i âmmeden daha özeldir.

[818] Kitaplarda böyle söylediler. Zanna galip gelen ise büyük öncül meşrûta-i âmme olursa neticenin vaktiyye-i mutlaka, örfiyye-i âmme olursa mutlaka-i vaktiyye olmasıdır. Bu ikisinin beyanı daha önceki açıklamalarla zahirdir.

[819] [b] İki hâssa ile birlikte vücûdiyye-i lâ-dâimeyi netice verir. Mutlaka-i âmmeye gelince, çünkü küçük öncül büyük öncülün içerdiği âmmeyle birlikte onu [mutlaka-i âmmeyi] netice verir. Lâ-devâm kaydına gelince, çünkü küçük öncül büyük öncülün içerdiği mutlaka-i âmmeyle birlikte onu [lâ-devâmı] netice verir. Söylediklerimize göre büyük öncül meşrûta-i hâssa olursa netice vaktiyye ve örfiyye-i hâssa olursa mutlaka-i vaktiyye-i lâ-dâime olur. Bunun açıklaması da mezkur açıklamayla zahirdir.

[820] [4] Küçük öncül iki vaktiyyeden biri olduğunda, [a] meşrûta-i âmme ile lâ-devâm kaydı çıkarılmış küçük öncül gibi netice verir. Böylece küçük öncül vaktiyye ise netice vaktiyye-i mutlaka, münteşire ise vaktiyye-i münteşire olur.

[٨١٦] [ب] ومع الخاصتين تنتج دائمة ولا دائمة بحسب الذات. أما الدائمة فلإنتاج الصغرى مع العامة التي تتضمنها الكبرى إياها. وأما اللادوام بحسب الذات فلإنتاج الصغرى مع المطلقة العامة التي تتضمنها الكبرى إياه. ويعرف من ذلك أنه لا ينتظم من الصغرى الدائمة وشيء من الخاصتين قياس /[٧٤ظ] صادق المقدمات.

٥ [٨١٧] [٣] والصغرى إذا كانت مطلقة عامة أو إحدى الوجوديتين فهي [ا] مع العامتين تنتج مطلقة عامة؛ لأن الكبرى دلت على أن كل ما حصل له الأوسط بالفعل فالأكبر ضروري له في جميع أوقات حصول وصف الأوسط له إن كانت مشروطة عامة، ودائم له في جميع أوقات حصوله إن كانت عرفية عامة؛ لكن الأصغر حصل له الأوسط بالفعل، فيكون الأكبر ضروريا له في جميع أوقات حصول وصف الأوسط على التقدير الأول، ودائما له في جميع أوقات[1] حصوله على التقدير الثاني. وكيف كان تصدق المطلقة العامة لكون كل واحد من هذين الحصولين أخص منها.

١٠

[٨١٨] هكذا قالوه في الكتب. والأغلب على الظن أن النتيجة وقتية مطلقة إن كانت الكبرى مشروطة عامة، ومطلقة وقتية إن كانت عرفية عامة، وبيانهما ظاهر مما مرّ.

١٥ [٨١٩] [ب] ومع الخاصتين تنتج وجودية لا دائمة. أما المطلقة العامة فلإنتاج الصغرى مع العامة التي تتضمنها الكبرى إياها، وأما قيد اللادوام فلإنتاج الصغرى مع المطلقة العامة التي تتضمنها الكبرى إياه. وعلى ما ذكرناه تكون النتيجة وقتية إن كانت الكبرى مشروطة خاصة، ومطلقة وقتية لا دائمة إن كانت عرفية خاصة، وبيانه أيضا ظاهر من البيان المذكور.

٢٠ [٨٢٠] [٤] والصغرى إذا كانت إحدى الوقتيتين فهي [ا] مع المشروطة العامة تنتج كالصغرى محذوفا عنها قيد اللادوام حتى تكون النتيجة وقتية مطلقة إن كانت الصغرى وقتية، ومنتشرة مطلقة إن كانت منتشرة؛

---

١ ج – حصول وصف الأوسط على التقدير الأول ودائما له في جميع أوقات

Çünkü büyük öncül şuna delâlet eder: Kendisinde orta terimin bilfiil var olduğu her şey için büyük terim, orta terimin vasfının var olduğu tüm zamanlarda zarûrî olur. Ancak orta terim küçük terimde bilfiil var olmuştur. O halde büyük terim orta terimin vasfının var olduğu tüm zamanlarda küçük terim için zorunlu olur. Ve orta terim vaktiyyede belirli ve münteşirede belirsiz bir vakitte küçük terim için zorunludur. Öyleyse büyük terim de küçük terim için zorunlu olur. Çünkü belirli veya belirsiz bir vakitte şu şeye zorunlu olması şartıyla bir şey için zorunlu olan, şu belirli veya belirsiz bir vakitte o şey için de zorunlu olur.

[821] [b] Meşrûta-i hâssa ile birlikte küçük öncül gibi netice verir. Meşrûta-i âmme ile birlikte bundan gereken sonuca gelince, çünkü büyük öncül, meşrûta-i âmmeyi kapsar ve bu, biraz önce geçen delilden ötürü küçük öncülle birlikte onu [meşrûta-i âmmeyi] netice verir. Lâ-devâm kaydına gelince, çünkü küçük öncül, büyük öncülün içerdiği mutlaka-i âmme ile birlikte onu [lâ-devâmı] netice vermesinden dolayıdır.

[822] [c] Örfiyye-i âmme ile birlikte lâ-devâm ve zaruret kayıtları çıkarılmış küçük öncül gibi netice verir. Böylece küçük öncül vaktiyye ise netice mutlaka-i vaktiyye, münteşire ise mutlaka-i âmme olur. Çünkü büyük öncül şuna delâlet eder: Kendisinde orta terimin bilfiil var olduğu her şey için büyük terim, orta terimin vasfı devam ettikçe sürekli olur. Ancak orta terimin, vaktiyyede belirli ve münteşirede belirsiz bir vakitte küçük terim için var olması zorunludur. Öyleyse büyük terim de bu belirli veya belirsiz vakitte küçük terimde var olur. Birincisi mutlaka-i vaktiyye ve ikincisi mutlaka-i âmmedir.

[823] [d] Örfiyye-i hâssa ile birlike yukarıdaki sonucu lâ-devâm ile kayıtlı olarak verir. Bu neticenin gerekmesine gelince, çünkü örfiyye-i hâssa, örfiyye-i âmmeyi kapsar ve bu, küçük öncülle birlikte onu [bu neticeyi] netice verir. Lâ-devâm kaydına gelince, çünkü küçük öncül büyük öncülün içerdiği mutlaka-i âmmeyle birlikte onu [lâ-devâmı] netice verir.

[İki Meşrûta ve İki Örfiyyeden Oluşan Terkipler]

[824] Geriye şu dördünün yani iki meşrûta ve iki örfiyyenin birbiriyle olan on altı terkibi kaldı. Deriz ki:

لأن الكبرى دلت على أن كل ما حصل له الأوسط بالفعل فالأكبر ضروري له في جميع أوقات حصول وصف الأوسط؛ لكن الأصغر حصل له الأوسط بالفعل، فيكون الأكبر ضروريا له في جميع أوقات حصول وصف الأوسط. والأوسط ضروري للأصغر في وقت معين في الوقتية وغير معين في المنتشرة، فيكون الأكبر ضروريا له كذلك؛ لأن الضروري للشيء بشرط هو ضروري لذلك الشيء في وقت معين أو غير معين يكون ضروريا له في ذلك الوقت المعين أو غير المعين.

[٨٢١] [ب] ومع المشروطة الخاصة تنتج كالصغرى. أما النتيجة اللازمة منها مع المشروطة العامة فلاشتمال الكبرى على المشروطة العامة المنتجة مع الصغرى إياها لما مرّ من الدليل آنفا. وأما قيد اللادوام فلإنتاج الصغرى مع المطلقة /[٧٥و] العامة التي تتضمنها الكبرى إياه.

[٨٢٢] [ج] ومع العرفية العامة تنتج كالصغرى محذوفا عنها قيد اللادوام والضرورة حتى تكون النتيجة مطلقة وقتية إن كانت الصغرى وقتية، ومطلقة عامة إن كانت منتشرة؛ لأن الكبرى دلت على أن كل ما حصل له الأوسط بالفعل فالأكبر دائم له بدوام وصف الأوسط؛ لكن الأوسط ضروري الحصول للأصغر في وقت معين في الوقتية وغير معين في المنتشرة، فيكون الأكبر حاصلا له في ذلك الوقت[1] المعين أو غير المعين، والأول مطلقة وقتية والثاني مطلقة عامة.

[٨٢٣] [د] ومع العرفية الخاصة تنتج هذه النتيجة مع قيد اللادوام. أما لزوم هذه النتيجة فلاشتمال العرفية الخاصة على العرفية العامة المنتجة مع الصغرى إياها، وأما قيد اللادوام فلإنتاج الصغرى مع[2] المطلقة العامة التي تتضمنها الكبرى إياه.

[اختلاط المشروطتين والعرفيتين بعضها مع بعض]

[٨٢٤] بقي لنا اختلاط هذه الأربع أعني المشروطتين والعرفيتين بعضها مع بعض، وهي ستة عشر اختلاطا فنقول:

---

١ ا: الوقت
٢ ف – الصغرى إياها وأما قيد اللا دوام فلإنتاج الصغرى مع

[825] [1] Küçük öncül meşrûtalardan biri olursa, [a] meşrûta-i âmme ile birlikte meşrûta-i âmmeyi netice verir. Çünkü büyük öncül şuna delâlet eder: Kendisinde orta terimin bilfiil var olduğu her şey için büyük terim, orta terimin vasfının var olduğu tüm zamanlarda zarûrî olur. Ve orta terim küçük terimde bilfiil var olmuştur. O halde büyük terim orta terimin vasfının var olduğu tüm zamanlarda küçük terim için zorunlu olur. Ancak orta terim, küçük terimin vasfının var olduğu tüm zamanlarda küçük terim için zarûrîdir. Öyleyse büyük terim de küçük terimin vasfının var olduğu tüm zamanlarda küçük terim için zarûrî olur. Çünkü bir şeye bir şartla zarûrî olan -ki bu şart da başka bir şart sebebiyle o şey için zorunludur[1]- bu başka şartın var olduğu tüm zamanlarda o şeye de zarûrî olur.

[826] [b] Meşrûta-i hâssa ile birlikte meşrûta-i hâssayı netice verir. Meşrûta-i âmmenin lüzûmuna gelince, çünkü meşrûta-i hâssa, meşrûta-i âmmeyi kapsar ve bu, küçük öncülle birlikte biraz önce geçen delilden ötürü onu [meşrûta-i âmmeyi] netice verir. Lâ-devâm kaydına gelince, çünkü küçük öncül, büyük öncülün içerdiği mutlaka-i âmme ile birlikte onu [lâ-devâmı] netice verir.

[827] [c] Örfiyye-i âmme ile birlikte örfiyye-i âmmeyi netice verir. Çünkü büyük öncül şuna delâlet eder: Kendisinde orta terimin bilfiil var olduğu her şey için büyük terim, orta terimin vasfının var olduğu tüm zamanlarda süreklidir. Ancak orta terim küçük terimde bilfiil var olmuştur. O halde büyük terim orta terimin vasfının var olduğu tüm zamanlarda küçük terim için sürekli olur. Ve orta terim, küçük terimin vasfının var olduğu tüm zamanlarda küçük terim için zarûrîdir. Öyleyse büyük terim de küçük terimin vasfının var olduğu tüm zamanlarda küçük terim için sürekli olur. Çünkü bir şeye bir şartla sürekli olan -ki bu şart da başka bir şart sebebiyle o şey için zorunludur- bu başka şartın var olduğu tüm zamanlarda o şeye de sürekli olur.

---

1 Yani büyük terim, orta terimin vasfı şartı ile orta terimin zâtı için zorunludur ve orta terimin vasfı küçük terimin vasfı şartı ile aynı zât için -ki bu küçük terimin de zâtıdır- zorunludur. Bu durumda büyük terim küçük terimin vasfı şartı ile küçük terimin zâtı için zorunludur. Bunu Zeyd'in zâtı ile düşünme, şaşırma ve gülme vasıfları ile anlatalım: Bilkuvve gülme, bilkuvve şaşırma vasfı ile Zeyd için zorunludur. Bilkuvve şaşırma ise düşünme vasfı şartı ile Zeyd için zorunludur. Dolayısıyla Bilkuvve gülme, düşünme vasfı şartı ile Zeyd için zorunludur. Bu, kıyas formunda şöyle ifade edilebilir: Her düşünen, düşünen olduğu sürece bilkuvve şaşırandır. Ve her bilkuvve şaşıran, şaşıran olduğu sürece bilkuvve gülendir. Dolayısıyla da her düşünen düşünen olduğu sürece bilkuvve gülendir.

[٨٢٥] [١] الصغرى إن كانت إحدى المشروطتين فهي [أ] مع المشروطة العامة تنتج مشروطة عامة؛ لأن الكبرى تدل على أن كل ما حصل له الأوسط بالفعل فالأكبر ضروري له في جميع أوقات حصول وصف الأوسط، والأصغر حصل له الأوسط بالفعل، فيكون الأكبر ضروريا له في جميع زمان حصول وصف الأوسط؛ لكن الأوسط ضروري له في جميع زمان حصول وصف الأصغر، فيكون الأكبر ضروريا له في جميع زمان حصول وصف[١] الأصغر؛ لأن الضروري للشيء بشرطٍ ذلك الشرطُ ضروري الحصول له[٢] بشرط آخر كان ضروريا له في جميع أوقات الشرط الآخر.

[٨٢٦] [ب] ومع المشروطة الخاصة تنتج مشروطة خاصة. أما لزوم المشروطة العامة فلاشتمال المشروطة الخاصة على المشروطة العامة المنتجة مع الصغرى إياها لما مرّ آنفا. وأما قيد اللادوام فلإنتاج الصغرى مع المطلقة العامة التي تتضمنها الكبرى إياه.

[٨٢٧] [ج] ومع العرفية العامة تنتج عرفية عامة؛ لأن الكبرى تدل على أن كل ما حصل له الأوسط بالفعل فالأكبر دائم له في جميع أوقات وصف الأوسط؛ لكن الأصغر حصل له الأوسط بالفعل،[٣] فيكون الأكبر دائما له في جميع أوقات وصف الأوسط[٤] له. والأوسط ضروري له في جميع زمان حصول وصف الأصغر له، فيكون الأكبر دائما له في جميع أوقات /[٧٥ظ] وصف الأصغر؛ لأن الدائم للشيء بشرطٍ ذلك الشرطُ ضروري الحصول له بشرط آخر كان دائما له في جميع أوقات الشرط الآخر.

---

١ ف - الأوسط لكن الأوسط ضروري له في جميع زمان حصول وصف الأصغر فيكون الأكبر ضروريا له في جميع زمان حصول وصف

٢ أي لذلك الشيء، وبعبارة أخرى أن الأكبر ضروري لذات الأوسط بشرط وصف الأوسط، ووصف الأوسط ضروري لتلك الذات -وهي ذات الأصغر أيضا- بشرط وصف الأصغر، فحينئذ أن الأكبر ضروري لذات الأصغر بشرط وصف الأصغر. مثلا ههنا ذات وهو مثلا زيد وأوصافه من النطق والتعجب والضحك، فنقول: الضحك بالقوة ضروري لزيد بشرط اتصافه بالتعجب بالقوة، والتعجب بالقوة ضروري لزيد بشرط اتصافه بالنطق، فحينئذ أن الضحك بالقوة ضروري لزيد بشرط اتصافه بالنطق. فمثال هذا القياس هكذا: كل ناطق متعجب بالقوة ما دام ناطقا وكل متعجب بالقوة ضاحك بالقوة ما دام متعجبا فكل ناطق ضاحك بالقوة ما دام ناطقا. من المحقق.

٣ ف - بالفعل

٤ ج - لكن الأصغر حصل له الأوسط بالفعل فيكون الأكبر دائما له في جميع أوقات وصف الأوسط

[828] [d] Örfiyye-i hâssa ile birlikte örfiyye-i hâssayı netice verir. Örfiyye-i âmmenin lüzûmuna gelince, çünkü örfiyye-i hâssa, örfiyye-i âmmeyi kapsar ve bu, küçük öncülle birlikte biraz önce geçen delilden ötürü onu [örfiyye-i âmmeyi] netice verir. Lâ-devâm kaydına gelince, çünkü küçük öncül, büyük öncülün içerdiği mutlaka-i âmme ile birlikte onu [lâ-devâmı] netice verir.

[829] [2] Küçük öncül örfiyyelerden biri olduğu duruma gelince, [a] iki âmme ile birlikte örfiyye-i âmmeyi netice verir. Çünkü bu ikisinden, büyük öncül meşrûta-i âmme ise büyük terimin küçük terimin zâtında zorunlu olarak var olması, örfiyye-i âmme ise sürekli olarak var olması gerekir. Ve her ikisi birçok kez geçen yolla orta terimin vasfının küçük terim için var olduğu tüm zamanlardadır. Ancak orta terimin, küçük terimin vasfının var olduğu tüm zamanlarda küçük terimde var olması süreklidir. O halde büyük terimin de küçük terimin vasfının var olduğu zamanların tümünde küçük terimde var olması sürekli olur. Çünkü bir şeye bir şartla zarûrî veya sürekli olan -ki bu şart da başka bir şart sebebiyle o şey için süreklidir- bu başka şartın var olduğu tüm zamanlarda o şeye de sürekli olur.

[830] [b] İki hâssa ile birlikte örfiyye-i hâssayı netice verir. Bunun açıklaması birçok kez geçen beyandan açıktır.

[Küçük Öncülü Mümkine Olan Birinci Şeklin Sonuç Vermesi Hakkında Kâtibî'nin Görüşü]

[831] Bu sonrakilerin (*müteahhirîn*) sözlerinin takriridir. Ancak doğru olan şudur: Bu [birinci] şekildeki küçük öncül tümel veya tikel olsun mümkine olduğunda; [a] büyük öncülü olumlu veya olumsuz olsun lâ-devâmla kayıtlı fiili olursa, imkân-ı âm cihetine sahip tikel olumlu netice verir. Aksi halde çelişiği doğru olurdu ve bu çelişik, büyük öncül olumlu ise büyük öncülün kendisine ve bileşik olumsuz ise büyük öncülün gerektirdiği olumluya küçük öncül olur ve ikisi birlikte ikinci şekilden küçük öncülün çelişiğini veya zıddını netice verirdi. [b] Büyük öncülü olumsuz zarûriyye ise olumsuz dâimeyi ve [c] iki meşrûtadan biri ise mümkine-i âmmeyi netice verir. Ve bu ikisinden [olumsuz dâime ve mümkine-i âmme] her biri, zikrettiğimiz hulften dolayı nicelikte küçük öncüle tâbi olur.

[٨٢٨] [د] ومع العرفية الخاصة تنتج عرفية خاصة. أما لزوم العرفية العامة فلاشتمال العرفية الخاصة على العرفية العامة المنتجة مع الصغرى إياها لما مرّ آنفا، وأما قيد اللادوام فلإنتاج الصغرى مع المطلقة العامة التي تتضمنها الكبرى إياها.

٥ [٨٢٩] [٢] وأما إذا كانت الصغرى إحدى العرفيتين فهي [ا] مع العامتين تنتج عرفية عامة؛ لأنه يلزم منهما كون الأكبر ضروري الحصول لذات الأصغر إن كانت الكبرى مشروطة عامة، ودائم الحصول له إن كانت عرفية عامة، وكل منهما في جميع أوقات حصول وصف[1] الأوسط له بالطريق الذي مر غير مرة؛ لكن الأوسط دائم الحصول له في جميع أوقات وصف الأصغر، فيكون الأكبر دائم الحصول ١٠ له في جميع أوقات وصف الأصغر؛ لأن الضروري أو الدائم للشيء بشرط ذلك الشرط دائم الحصول له بشرط آخر كان دائم الحصول له في جميع أوقات الشرط الآخر.

[٨٣٠] [ب] ومع الخاصتين تنتج عرفية خاصة، وبيان ذلك ظاهر مما مرّ غير مرة.

[قول الكاتبي في إنتاج الشكل الأول التي صغراه ممكنة]

١٥ [٨٣١] هذا تقرير ما ذكره المتأخرون؛ لكن الحق أن الصغرى في هذا الشكل إذا كانت ممكنة كلية كانت أو جزئية تنتج [ا] موجبة جزئية موجهة بالإمكان العام إن كانت كبراها فعلية موجبة كانت أو سالبة مقيدة باللادوام، وإلا لصدق نقيضها، وصار صغرى للكبرى بعينها إن كانت موجبة، وللموجبة التي تستلزمها الكبرى إن كانت سالبة مركبة، وأنتج من الثاني ما يناقض الصغرى أو يضادها. [ب] وسالبة دائمة إن ٢٠ كانت كبراها سالبة ضرورية. [ج] وممكنة عامة إن كانت إحدى المشروطتين. وكل واحدة منهما تابعة للصغرى في الكم لما ذكرناه من الخلف.

---

١ ف – مشروطة عامة ودائم الحصول له إن كانت عرفية عامة وكل منهما في جميع أوقات حصول وصف

[832] Buradan anlaşıldı ki büyük öncül olumsuz meşrûta-i hâssa olduğu zaman, tikel olumlu ve nicelikte küçük öncüle uyan olumsuz netice verir ki bunlardan her ikisi de imkân-ı âm ile cihetlenir. Buna göre [a] tüm fiilî basitlerle ve vücûdiyye-i lâ-zarûriyyeyle birlikte, birinci ve üçüncü darblarda tikel olumlu mümkine-i âmmeyi, [b] diğer fiilî mürekkeplerle birlikte her darbda bu neticeyi, [c] zarûriyyeyle birlikte ikinci ve dördüncü darblarda dâimeyi ve [d] iki meşrûta ile birlikte yine bu iki darbda mümkine-i âmmeyi netice verir.

[İkinci Şekil]

[833] İkinci şekle gelince, netice vermesi için cihet bakımından iki şey şart koşulmuştur.

[834] Birincisi şu iki şeyden biridir: Küçük öncülün zarûriyye veya dâime olması ya da büyük öncülün olumsuzu dönebilen altı önermeden biri olması. Bu altı önerme zarûriyye, dâime, iki meşrûta ve iki örfiyyedir.

[835] İkincisi şu iki şeyden biridir: Mümkinenin sadece zarûriyye-i mutlaka ile birlikte kullanılması ya da büyük öncülünün iki meşrûtadan biri olması.

[836] Birinci şarta gelince, çünkü bu şart bulunmasaydı, küçük öncül olan zarûriyye ve dâime dışındaki önermelerden birinin, olumsuzu dönmeyen yedi önermeden biriyle birlikte terkibi oluşturması gerekirdi. Eğer böyle olabilseydi, [a] olumsuzu dönmeyen yedi önermenin şu yedi ile [yani kendileriyle] birlikte terkibi veya [b] kendisinde vasıf bakımından devamın itibara alındığı dört önermenin küçük öncül olarak şu yedi ile birlikte terkibi gerekirdi. Bunlardan hiçbiri netice vermez.

[837] Birincisine gelince, çünkü vaktiyye bu yedinin en hususi önermesidir ki bunu öğrenmiştin. İki vaktiyyeden oluşan terkip, kısırlığı gerektiren tutarsızlığın sıdkından dolayı netice vermez. Çünkü "Her ay, yeryüzü onunla güneş arasına girdiği vakitte zorunlu olarak tutulur, sürekli değil ve Hiçbir ay, kendisiyle güneş arasında terbî' vaktinde zorunlu olarak tutulmaz, sürekli değil." sözümüz, "Her ay zorunlu olarak aydır." sözümüzün doğru olmasıyla birlikte doğrudur.

[٨٣٢] وعلم من ذلك أن الكبرى إذا كانت سالبة مشروطة خاصة تنتج موجبة جزئية وسالبة موافقة للصغرى في الكم كل منهما موجهة بالإمكان العام. فعلى هذا ينتج [ا] مع جميع البسائط الفعلية والوجودية اللاضرورية موجبة جزئية ممكنة عامة في الضرب الأول والثالث، [ب] ومع بواقي المركبات الفعلية هذه النتيجة في ٥ الكل، [ج] ومع الضرورية دائمة في الثاني والرابع، [د] ومع المشروطتين ممكنة عامة فيهما.

[الشكل الثاني]

[٨٣٣] وأما الشكل الثاني فيشترط /[٧٦و] في إنتاجه بحسب الجهة أمران:

[٨٣٤] أحدهما أحد الأمرين وهو إما كون الصغرى ضرورية أو دائمة أو ١٠ كون الكبرى من القضايا الست التي تنعكس سوالبها وهي الضرورية والدائمة والمشروطتان والعرفيتان.

[٨٣٥] والثاني أحد الأمرين أيضا وهو إما أن لا تستعمل الممكنة إلا مع الضرورية المطلقة أو تكون كبراها إحدى المشروطتين.

[٨٣٦] أما الشرط الأول فلأنه لو انتفى ذلك يلزم أن يكون الاختلاط من إحدى ١٥ القضايا التي هي غير الضرورية والدائمة -وهي صغرى- مع إحدى السبع غير المنعكسة السوالب، ولو كان كذلك يلزم [١] اختلاط السبع غير المنعكسة السوالب مع هذه السبع أو [٢] اختلاط الأربع المعتبر فيها الدوام بحسب الوصف وهي صغرى مع هذه السبع. وشيء منها غير منتج:

[٨٣٧] أما الأول فلأن الوقتية أخص هذه السبع وقد عرفته. والاختلاط من الوقتيتين ٢٠ لا تنتج لصدق الاختلاف الموجب للعقم؛ لأنه يصدق: «بالضرورة كل قمر منخسف وقت حيلولة الأرض بينه وبين الشمس لا دائما، وبالضرورة لا شيء من القمر بمنخسف وقت التربيع بينه وبين الشمس لا دائما» مع صدق قولنا: «كل قمر فهو قمر بالضرورة».

Benzer şekilde "Her ay zaruret-i vaktiyye ile karanlıktır, sürekli değil ve Hiçbir güneş Zaruret-i vaktiyye ile karanlık değildir, sürekli değil." sözümüz, "Zorunlu olarak hiçbir ay güneş değildir." sözümüzün doğruluğuyla birlikte doğrudur. Her ne zaman bu terkip sonuç vermezse, diğerleri de 5 sonuç vermez. Çünkü bu terkip diğerlerinden daha özeldir ve daha özelin sonuç vermemesi, daha genelin de sonuç vermemesini gerektirir.

[838] İkincisine gelince, çünkü meşrûta-i hâssa bu dördünden ve vaktiyye ise şu yedisinden daha özeldir. Dolayısıyla bu ikisinden hâsıl olan terkip, dördünün küçük öncül ve yedisinin büyük öncül olacağı terkip- 10 lerin en özeli olur. Bu ikisinden oluşan kıyas ise sonuç vermez. Çünkü "Hiçbir tutulan, tutulan olmaya devam ettikçe zorunlu olarak aydınlık bir ay değildir, sürekli değil ve Her ay, terbî' vaktinde zorunlu olarak aydınlık bir aydır, sürekli değil." sözümüz, "Her tutulan zorunlu olarak aydır." sözümüzün doğruluğuyla birlikte doğrudur. Benzer şekilde "Hiçbir tutulan, 15 tutulan olmaya devam ettiği sürece zorunlu olarak parlak değildir, sürekli değil ve Her güneş terbî' vaktinde zorunlu olarak parlaktır, sürekli değil." sözümüz, "Hiçbir tutulan güneş değildir." sözümüzün doğruluğuyla birlikte doğrudur. Her ne zaman bu terkip netice vermezse, diğerlerinin de netice vermemesi gerekir. Çünkü öğrendiğin üzere daha özelin netice ver- 20 memesi, daha genelin netice vermemesini gerektirir.

[839] İkinci şarta gelince, çünkü ikinci şart gerçekleşmeseydi, iki şeyden biri gerekirdi: İster büyük ister küçük öncül olsun mümkinenin ya zarûriyye ve iki meşrûta dışındakilerle terkibi -ki bu otuz altı terkiptir- ya da büyük öncül olan mümkinenin meşrûtalardan biriyle terkibi -ki dört 25 tür terkiptir-. Ve bunlardan hiçbiri netice vermez.

[840] Bunlardan netice vermemesi birinci şartın şart koşulmasından dolayı olanlara gelince yani [a] küçük öncülün mümkinelerden biri ve büyük öncülün [olumsuzu dönmeyen] yediden biri olması, [b] büyük öncülün mümkinelerden biri ve küçük öncülün kalan beşten biri olması, 30 [c] küçük öncülün meşrûtalardan veya örfiyyelerden biri olması ve büyük öncülün mümkinelerden biri olmasıdır ve hepsi toplam otuz iki terkiptir, bunların netice vermediğini açıklamaya gerek yoktur.[1]

1 Zira birinci şartı sağlamamaktadırlar. Bu nedenle ikinci şartı sağlayıp sağlamadıklarını test etmeye gerek yoktur.

وكذلك يصدق: «بالضرورة الوقتية كل قمر مظلم لا دائما، وبالضرورة الوقتية لا شيء من الشمس بمظلم لا دائما» مع صدق قولنا: «بالضرورة لا شيء من القمر بشمس». ومتى لم ينتج هذا الاختلاط لا ينتج سائره لكون هذا الاختلاط أخص الاختلاطات الباقية، واستلزام عدم إنتاج الأخص عدم إنتاج الأعم.

٥ [٨٣٨] وأما الثاني فلأن المشروطة الخاصة أخص الأربع والوقتية[١] أخص السبع، فالاختلاط الحاصل منهما يكون أخص الاختلاطات الحاصلة من الصغريات الأربع مع الكبريات السبع، وإنه لا ينتج؛ لأنه يصدق قولنا: «بالضرورة لا شيء من المنخسف بقمر مضيء ما دام منخسفا لا دائما، وبالضرورة كل قمر فهو قمر مضيء وقت التربيع لا دائما» مع صدق قولنا: «كل منخسف فهو قمر بالضرورة»، ١٠ وكذلك يصدق قولنا: «بالضرورة لا شيء من المنخسف بمنير ما دام منخسفا لا دائما، وبالضرورة كل شمس منير وقت التربيع لا دائما» مع صدق قولنا: «لا شيء من المنخسف شمس». ومتى لم ينتج هذا الاختلاط وجب أن لا تنتج البواقي لما عرفت أن /[٧٦ظ] عدم إنتاج الأخص مستلزم لعدم إنتاج الأعم.

[٨٣٩] وأما الشرط الثاني فلأنه لولا تحققه لزم أحد الأمرين وهو اختلاط ١٥ الممكنة [١] مع غير الضرورية والمشروطتين إما صغرى أو كبرى وهو ستة وثلاثون اختلاطا أو [٢] مع إحدى[٢] المشروطتين وهي كبرى وهو أربعة أنواع من الاختلاطات. وشيء منهما غير منتج.

[٨٤٠] أما الذي لزم عدم إنتاجه من اشتراط الأمر الأول وهو [ا] أن تكون الصغرى إحدى الممكنتين والكبرى إحدى السبع، [ب] والكبرى إحدى الممكنتين ٢٠ والصغرى إحدى الخمس الباقية، [ج] وأن تكون الصغرى إحدى المشروطتين أو إحدى العرفيتين والكبرى إحدى الممكنتين، ومجموع ذلك اثنان[٣] وثلاثون اختلاطا، فلا حاجة إلى بيان عدم إنتاجه.[٤]

---

١ ف: العرفية
٢ ج – إحدى
٣ ب: ستة
٤ لأن شرط الأول يسقط هذه الاختلاطات، فلا حاجة إلى بيان عدم إنتاجها.

[841] Kalanlara yani dâime veya örfiyyelerden biri olan büyük öncülle birlikte mümkinelerden biri ve dâime olan küçük öncülle birlikte mümkinelerden birinden hâsıl olan sekiz terkibe gelince, deriz ki:

[842] Mümkinenin dâimeyle birlikte terkibi bunların en hususisidir. Çünkü örfiyye-i hâssadaki "lâ-devâm" kaydının netice vermede bir dahli yoktur. Zira bu [ikinci] şekilde niteliği bir olan önermelerin netice vermesi imkansızdır. Ve [mümkinenin dâimeyle kurduğu] bu terkip de netice vermez. Çünkü [a] bir şeyin bir şeyde sürekli bulunması, bununla birlikte ondan bi'l-imkân olumsuzlanması mümkündür. Zira "Her zenci sürekli siyahtır." sözümüz, "Hiçbir zenci bi'l-imkân siyah değildir." sözümüzle birlikte doğrudur. Bununla birlikte zenciyi kendisinden herhangi bir cihetle olumsuzlamak imkansızdır. [b] Bir şeyin bir şeyden sürekli olumsuzlanması, bununla birlikte onda bi'l-imkân bulunması mümkündür. "Hiçbir zenci sürekli beyaz değildir ve Her zenci bi'l-imkân beyazdır." sözümüz gibi. Bununla birlikte zenciden kendisini cihetlerin en geneliyle olumsuzlamak imkansızdır. [c] Bir şeyin mütebâyinlerden birinde sürekli olarak bulunması ve diğerinden bi'l-imkân olumsuzlanması da mümkündür. "Her insan sürekli bilkuvve katiptir ve Hiçbir at bi'l-imkân bilkuvve katip değildir." sözümüz gibi. Bununla birlikte "Her insan herhangi bir cihetle attır." dememiz imkansızdır. Benzer şekilde [d] bir şeyin mütebâyinlerden birinden sürekli olarak olumsuzlanması ve diğerinde bi'l-imkân bulunması mümkündür. "Hiçbir at sürekli olarak bilfiil gülen değildir ve Her insan bi'l-imkân bilfiil gülendir." sözümüz gibi. Bununla birlikte insanın cihetlerin en geneliyle ata yüklenmesi imkansızdır.

[843] Bu terkip netice vermediğinde, kalan yedi terkip de netice vermez. Çünkü öğrendiğin üzere daha genelin, daha özelin gerektirdiği şeyleri gerektirmesi imkansızdır.

[İkinci Şekilde Neticenin Ciheti]

[844] Bunları öğrendiysen deriz ki: Birinci şart, on üç önermeyle kurulması mümkün terkiplerden yetmiş yedi terkibi çıkardı ve ikinci şart da öğrendiğin sekizini çıkardı. Geriye netice veren seksen dört terkip kaldı.

[٨٤١] وأما الباقي[١] وهو ثمانية اختلاطات وهي التي تحصل من الكبرى الدائمة أو إحدى العرفيتين مع إحدى الممكنتين، ومن الصغرى الدائمة مع إحدى الممكنتين فنقول:

[٨٤٢] اختلاط الممكنة مع الدائمة أخصها؛ لأنه لا مدخل لقيد اللادوام في العرفية الخاصة في الإنتاج لامتناع الإنتاج في هذا الشكل من متفقتي الكيفية. وهو لا ينتج؛ لأنه [ا] يجوز ثبوت الشيء للشيء دائما مع سلبه عنه بالإمكان، فإنه يصدق قولنا: «كل زنجي أسود دائما» مع قولنا: «لا شيء من الزنجي بأسود بالإمكان» مع امتناع سلب الزنجي عن نفسه بشيء من الجهات. وكذلك [ب] يجوز سلب الشيء عن الشيء دائما مع ثبوته له بالإمكان كقولنا: «لا شيء من الزنجي بأبيض دائما، وكل زنجي أبيض بالإمكان»[٢] مع امتناع سلب الزنجي عن نفسه بأعم الجهات. وكذلك [ج] يجوز ثبوت الشيء لأحد المتباينين دائما وسلبه عن المباين الآخر بالإمكان كقولنا: «كل إنسان كاتب بالقوة دائما، ولا شيء من الفرس بكاتب بالقوة بالإمكان» مع امتناع قولنا: «كل إنسان فرس» بشيء من الجهات. وكذلك [د] يجوز سلب الشيء عن أحد المتباينين دائما وثبوته للآخر بالإمكان كقولنا: «لا شيء من الفرس بضاحك بالفعل دائما، وكل إنسان ضاحك بالفعل بالإمكان» مع امتناع حمل الإنسان على الفرس بأعم الجهات.

[٨٤٣] وإذا لم ينتج هذا الاختلاط لا تنتج الاختلاطات السبع[٣] الباقية لما عرفت من امتناع استلزام العام لما[٤] يستلزمه الخاص.

[جهة النتيجة في الشكل الثاني]

[٨٤٤] إذا عرفت ذلك فنقول: الشرط الأول أسقط من الاختلاطات /[٧٧و] الممكنة الانعقاد من القضايا الثلاث عشرة سبعة وسبعين اختلاطا، والشرط الثاني أسقط منها ثمانية وهي التي عرفتها، وبقيت المنتجة أربعة وثمانون[٥] اختلاطا.

---

١ ب: البواقي؛ ج: الثاني.
٢ ب + العام
٣ ا: السبعة
٤ ا + لا
٥ ا: وثمانين

[845] İkinci şekilde belirleyici kural şudur: [1] Her ne vakit öncüllerden biri zarûriyye-i mutlaka veya dâime-i mutlaka olursa, netice dâimedir. [2] Ancak kıyas [a] olumsuz büyük öncülün döndürülmesi ile veya [b] tümel olumsuz küçük öncülün döndürülüp büyük öncül ve kıyasın büyük öncülü küçük öncül yapılarak veyahut [c] iftirâz ile küçük öncülü fiilî ve büyük öncülü zarûriyye olan veya küçük öncülü zarûriyye-i mutlaka ve büyük öncülü meşrûta olan birinci şekilde bir kıyasa döndürüldüğü zaman, bu durumda netice zarûriyye olur.

[846] [3] Kıyasın öncüllerinden biri zarûriyye-i mutlaka ve dâime-i mutlaka olmazsa, küçük öncülde lâ-devâm, lâ-zaruret ve zaruret -hangi zaruret olursa olsun- kayıtları yoksa, netice küçük öncül gibi olur.

[847] [4] Eğer küçük öncülde bunlardan biri varsa, bu kayıt lâ-devâm veya lâ-zaruret ise her ikisini de tamamen atarız. Bu kayıt zaruret kaydı ise şayet büyük öncülde zaruretlerden biri yoksa zaruret kaydını ondan [yani küçük öncülden] çıkartırız.

[848] [5] Evet, küçük öncül vaktiyyelerden biri olur ve kıyas ikinci veya dördündü darbda olursa veya küçük öncül dördüncü darbda meşrûta-i âmme olursa, ister küçük öncüle özgü olsun ister iki öncülü de kapsasın, zarureti küçük öncülden çıkartırız.

[849] Bu genel malumatı biraz detaylandıralım ki tam olarak kuşatılsın, deriz ki:

[850] Söylediğimiz iki şarttan ortaya çıktı ki bu şekildeki terkiplerden netice verenler beş kısımdır:

[851] Birincisi, büyük veya küçük öncül olsun, öncüllerden birinin zarûriyye ve diğer öncülün on üç modal önermeden biri olmasıdır. Bu, yirmi beş terkiptir.

[852] İkincisi, ister büyük ister küçük öncül olsun, öncüllerden birinin dâime-i mutlaka ve diğer öncülün zarûriyye-i mutlaka ve iki mümkine dışındakilerden biri olmasıdır. Bu, on dokuz terkiptir.

[853] Üçüncüsü, küçük öncülün olumsuzu dönmeyen beş fiilîden yani iki vaktiyye, iki vücûdiyye ve mutlaka-i âmmeden biri ve büyük öncülün iki meşrûta veya iki örfiyyeden biri olmasıdır. Bu, yirmi terkiptir.

[٨٤٥] **والضابط فيها** أنه [١] كلما كان إحدى المقدمتين فيه ضرورية مطلقة أو دائمة مطلقة كانت النتيجة دائمة إلا [٢] إذا ارتد القياس [ا] بعكس الكبرى السالبة أو [ب] بعكس الصغرى السالبة الكلية، وجعل عكسها كبرى وكبرى القياس صغرى أو [ج] بالافتراض إلى قياس في الشكل الأول صغراه فعلية وكبراه ضرورية أو صغراه ضرورية مطلقة وكبراه مشروطة، فإن النتيجة حينئذ تكون ضرورية.

[٨٤٦] [٣] وإن لم يكن شيء من مقدمتي القياس ضرورية مطلقة ولا دائمة مطلقة فهي كالصغرى إن لم يكن معها قيد اللادوام ولا قيد اللاضرورة ولا قيد الضرورة أيّة ضرورية كانت.

[٨٤٧] [٤] وإن كان معها شيء من ذلك فإن كان هو اللادوام أو اللاضرورة نحذفهما منها مطلقا، وإن كان هو قيد الضرورة نحذفه منها أيضا إن لم يكن في الكبرى شيء من الضرورات.

[٨٤٨] [٥] نعم، لو كانت الصغرى إحدى الوقتيتين والقياس على هيئة الضرب الثاني أو الرابع أو كانت الصغرى في الضرب الرابع مشروطة عامة، فإنا نسقط الضرورة من الصغرى سواء كانت مختصة بالصغرى أو كانت شاملة للمقدمتين.

[٨٤٩] ونفصل هذه الجملة بعض التفصيل[١] لتحصل بها الإحاطة التامة فنقول:

[٨٥٠] قد ظهر مما ذكرنا من الشرطين أن المنتج من الاختلاطات في هذا الشكل خمسة أقسام:

[٨٥١] الأول: أن تكون إحدى المقدمتين ضرورية صغرى كانت أو كبرى والمقدمة الأخرى إحدى القضايا الموجهة الثلاث عشرة، وهو خمسة وعشرون اختلاطا.

[٨٥٢] الثاني: أن تكون إحدى المقدمتين دائمة مطلقة صغرى كانت أو كبرى والمقدمة الأخرى هي غير الضرورية المطلقة والممكنتين، وهو تسعة عشر اختلاطا.

[٨٥٣] الثالث: أن تكون الصغرى إحدى الخمس الفعلية غير المنعكسة السوالب وهي الوقتيتان والوجوديتان والمطلقة العامة والكبرى إحدى المشروطتين أو العرفيتين، وهو عشرون اختلاطا.

---

١ ف – سواء كانت مختصة بالصغرى أو كانت شاملة للمقدمتين ونفصل هذه الجملة بعض التفصيل

[854] Dördüncüsü, şu dördünün birbiriyle terkibidir. Bu, on altı terkiptir.

[855] Beşincisi küçük öncülün mümkinelerden biri ve büyük öncülün meşrûtalardan biri olmasıdır. Bu ise dört tür terkiptir. Dolayısıyla toplam dediğimiz gibi seksen dörttür.

[856] Birinci kısımda netice dâime-i mutlakadır. Hulf ile veya tümel olumsuz öncülün döndürülmesiyle veyahut öncüllerden biri öğrendiğin gibi tikelse, iftirâzla açıklanır. Ancak kıyasta kullanılan tümel olumsuz, (i) zarûriyye-i mutlaka ve diğer öncül fiiliye olduğunda veya (ii) meşrûta ve diğer öncül zarûriyye-i mutlaka olduğunda, netice her iki takdire göre de zarûriyye-i mutlaka olur. Bu tümel olumsuz; büyük öncül ise tümel olumsuzun döndürülmesiyle ve küçük öncül ise tümel olumsuzun döndürülüp büyük öncül yapılması, sonra da neticenin döndürülmesiyle açıklanır. Ayrıca olumlu öncül tikel ise iftirâzla açıklanır.

[857] İkinci kısımda netice dâime-i mutlakadır. Hulf, iftirâz ve büyük öncülün döndürülmesi veya küçük öncülün döndürülüp büyük öncül kılınması, sonra da neticenin döndürülmesiyle açıklanır.

[858] Üçüncü kısımda küçük öncül mutlaka-i âmme veya vücûdîlerden biri ise netice, mutlaka-i âmmedir. Hulf, büyük öncülün döndürülmesi ve iftirâzla açıklanır. Küçük öncül vaktiyye ise [a] meşrûtalarla birlikte vaktiyye-i mutlakayı netice verir ve büyük öncülün döndürülmesiyle açıklanır. Ancak kıyas ikinci ve dördüncü darbın heyeti üzere olduğunda netice mutlaka-i vaktiyye olur ve hulf ile açıklanır. [b] Vaktiyyelerle birlikte mutlaka-i vaktiyyeyi netice verir ve hulf, büyük öncülün döndürülmesi ve iftirâzla açıklanır. Küçük öncül münteşire ise [a] meşrûtalarla birlikte münteşire-i mutlakayı netice verir ve büyük öncülün döndürülmesiyle açıklanır. Ancak kıyas ikinci ve dördüncü darbın heyeti üzere olduğunda netice mutlaka-i âmme olur ve hulf ile açıklanır. [b] Örfiyyelerle birlikte mutlaka-i âmmeyi netice verir ve açıklaması hulf, büyük öncülün döndürülmesi ve iftirâzla yapılır.

[٨٥٤] الرابع: اختلاط هذه الأربع /[٧٧ظ] بعضها مع بعض، وهو ستة عشر اختلاطا.

[٨٥٥] الخامس: أن تكون الصغرى إحدى الممكنتين والكبرى إحدى المشروطتين، وهو أربعة أنواع من الاختلاطات، فالمجموع أربعة وثمانون كما قلناه.

[٨٥٦] والنتيجة في القسم الأول دائمة مطلقة بالخلف أو بعكس المقدمة السالبة الكلية أو بالافتراض إن كانت إحدى المقدمتين جزئية على الوجه الذي عرفته إلا إذا كانت السالبة الكلية المستعملة فيه ضرورية مطلقة والمقدمة الأخرى فعلية[١] أو كانت مشروطة والمقدمة الأخرى ضرورية مطلقة، فإن النتيجة على كل واحد من هذين التقديرين ضرورية مطلقة بعكس السالبة الكلية إن كانت كبرى وبعكسها، ثم جعل عكسها كبرى،[٢] ثم عكس النتيجة إن كانت صغرى، وبالافتراض أيضا إن كانت الموجبة جزئية.

[٨٥٧] وفي القسم الثاني دائمة مطلقة بالخلف والافتراض وعكس الكبرى أو الصغرى وجعل عكسها كبرى، ثم عكس النتيجة.

[٨٥٨] وفي القسم الثالث إذا كانت الصغرى مطلقة عامة أو إحدى الوجوديتين مطلقة عامة بالخلف وعكس الكبرى والافتراض، وإن كانت الصغرى وقتية [ا] فهي مع المشروطتين تنتج وقتية مطلقة بعكس الكبرى إلا إذا كان القياس على هيئة الضرب الثاني أو الرابع، فإن النتيجة حينئذ تكون مطلقة وقتية بالخلف، [ب] ومع الوقتيتين تنتج مطلقة وقتية بالخلف[٣] وعكس الكبرى والافتراض، وإن كانت الصغرى منتشرة [ا] فهي مع المشروطتين تنتج منتشرة مطلقة بعكس الكبرى إلا إذا كان القياس على هيئة الضرب الثاني أو الرابع، فإن النتيجة حينئذ تكون مطلقة عامة بالخلف، [ب] ومع العرفيتين تنتج مطلقة عامة، والبيان بالخلف وعكس الكبرى والافتراض.

---

١ ج – فعلية
٢ ف – كبرى؛ ب – ثم جعل عكسها كبرى
٣ ج – ومع الوقتيتين ينتج مطلقة وقتية بالخلف

[859] Dördüncü kısımda terkip meşrûtalardan oluşuyorsa netice, meşrûta-i âmmedir ve büyük öncülün döndürülmesi ya da küçük öncülün döndürülüp büyük öncül kılınması, sonra da neticenin döndürülmesiyle veya iftirâzla açıklanır. Ancak kıyas dördüncü darbın heyeti üzere olur ve küçük öncül meşrûta-i âmme olursa netice örfiyye-i âmme olur ve hulf ile açıklanır. Meşrûtaların örfiyyelerle ve örfiyyelerin örfiyyelerle terkibi ise örfiyye-i âmmeyi netice verir ve hulf, tümel olumsuzun döndürülmesi ve öğrendiğin tarz üzere iftirâzla açıklanır.

[860] Beşinci kısımda netice mümkine-i âmmedir ve hulf ile açıklanır.

[Bu Terkiplerin Bir Kısmına Yönelik İtirazlar]

[Birinci İtiraz]

[861] **İtiraz**: Küçük öncül mümkinelerden biri ve büyük öncül iki hâssadan biri olduğunda mutlaka-i âmmeyi netice verir. Zira çelişiği doğru olsaydı dâime olan küçük öncül, hâssalardan biriyle birlikte birinci şekilde bir kıyas meydana getirmezdi ve bundan birinci şekilde öğrendiğin muhal lâzım gelirdi.

[862] **Cevap**: Söz konusu kıyastan bu neticenin gerektiğini kabul etmiyoruz. Zira kıyastan gereken sonuç, gerekliliği içeriğinin bir kısmının değil tamamının konu yapılmasından kaynaklanandır. Şu [yani sizin iddia ettiğiniz netice] ise sadece büyük öncülün doğruluğundan gerekir. Çünkü "Hiçbir A, A olmaya devam ettiği sürece B değildir, sürekli değil." sözü doğru olduğunda, A'nın konulardan biri için sürekli olması imkansız olur. Zira konulardan biri için sürekli olsaydı, küçük öncül ister doğru ister yanlış varsayılsın söylediğiniz muhal gerekirdi.

[İkinci İtiraz]

[863] **İtiraz**: Siz mümkine olan küçük öncülün meşrûta-i hâssa ile birlikte mümkine-i âmmeyi netice verdiğine hükmettiniz. Bu netice de sadece büyük öncülden gereken bir şeydir. Çünkü ne zaman büyük öncül doğru olursa, onun da doğru olması icap eder. Aksi halde zaruretle cihetlenmiş olan çelişiği doğru olur ve bu çelişik, büyük öncülle birlikte birinci şekilde bir kıyas meydana getirip imkansız olan zât bakımından lâ-devâmla birlikte zât bakımından zarureti netice verirdi.

[٨٥٩] وفي القسم الرابع مشروطة عامة إن كان الاختلاط من مشروطتين بعضها مع البعض بعكس الكبرى أو الصغرى وجعل عكسها كبرى، ثم عكس النتيجة أو بالافتراض إلا إذا كان القياس على هيئة الضرب الرابع والصغرى مشروطة عامة، فإن النتيجة حينئذ عرفية عامة وبالخلف. /[٧٨و] واختلاط المشروطتين مع
٥ العرفيتين، والعرفيتين مع العرفيتين تنتج عرفية عامة بالخلف وعكس السالبة الكلية وبالافتراض على الوجه الذي عرفته.

[٨٦٠] وفي القسم الخامس ممكنة عامة بالخلف.

[الإشكالات الواردة على بعض هذه المختلطات]

[الإشكال الأول]

١٠ [٨٦١] **لا يقال**: إذا كانت الصغرى إحدى الممكنتين والكبرى إحدى الخاصتين تنتج مطلقة عامة؛ إذ لو صدق نقيضها لا ينتظم من الصغرى الدائمة مع إحدى الخاصتين قياس في الشكل الأول، ولزم عنه المحال الذي عرفته في الشكل الأول.

[٨٦٢] **لأنا نقول**: لا نسلم لزوم هذه النتيجة من القياس المذكور، فإن اللازم من القياس هو الذي يكون لزومه من وضع جميع ما فيه لا من بعض ما فيه، وهذه
١٥ لازمة من مجرد صدق الكبرى؛ لأنه إذا صدق: «لا شيء من (أ) (ب) ما دام (أ) لا دائما» امتنع أن يكون (أ) دائما لشيء من الموضوعات؛ إذ لو كان دائما لشيء من الموضوعات لزم المحال الذي ذكرتموه فرض الصغرى صادقة أو كاذبة.

[الإشكال الثاني]

[٨٦٣] **لا يقال**: أنتم حكمتم بإنتاج الصغرى الممكنة مع المشروطة الخاصة
٢٠ ممكنة عامة، وهذه النتيجة أيضا لازمة من مجرد الكبرى؛ لأنه متى صدقت الكبرى وجب صدقها وإلا لصدق نقيضها موجها بالضرورة، وانتظم منها ومن الكبرى قياس في الشكل الأول وينتج المحال وهو الضرورة بحسب الذات مع اللادوام بحسبها.

[864] **Cevap**: Söz konusu kıyastan o neticenin gerekmediğini kabul etmiyoruz. Hulf, mezkur kıyasın mezkur neticeyi sonuç verdiğine delâlet eder. Çünkü çelişiği, büyük öncülün içerdiği meşrûta-i âmme ile birlikte küçük öncülle çelişen zarûriyyeyi netice verir. Burada olabilecek en uç şey, neticenin büyük öncülün de gereği olmasıdır, ancak böyle olması kıyasın gereği olmasına mani değildir. Zira lâzımın melzûmdan daha genel olması imkansız değildir. Hulfî kıyasın söylediğiniz surette olduğu vehmedilmesin. Çünkü o surette hulfî kıyasın neticesi dâimedir ve bu, mümkine olan küçük öncülle çelişmez.

[Üçüncü İtiraz]

[865] **İmam** *Mülahhas*'ta[1] dedi ki: Bu [ikinci] şekildeki öncüllerden biri zarûriyye olduğunda netice de zarûriyye olur. Çünkü diğer öncül ya zarûriyye ya lâ-zarûriyye ya da ikisine muhtemel olur. Hangisi olursa olsun netice zarûriyye olur.

[866] Zarûriyye olduğu duruma gelince, çünkü olumlu öncül, orta terimin taraflardan birinde zorunlu olarak var olduğuna delâlet eder. Olumsuz öncül ise orta terimin diğer taraftan zorunlu olarak olumsuzlandığına delâlet eder. Dolayısıyla taraflar arasında zorunlu bir mübâyenet vardır.

[867] Lâ-zarûriyye olduğu duruma gelince, orta terimin zaruretini kıyasta orta terim yaparız ve deriz ki: Orta terimin zaruretinin, orta terimin zarûrî olduğu taraf için sübûtu zarûrîdir ve orta terimin zarûrî olmadığı taraf için selbî zarûrîdir. Dolayısıyla kıyas, öncülleri zarûriyye olup neticesi de zarûriyye olan kıyasa döner.

[868] İkisine muhtemel olduğu duruma gelince, bu da böyledir. Çünkü zarûriyye ve lâ-zarûriyyeye muhtemel olanın, zarûriyye veya lâ-zarûriyye olması gerekir. Ve biz neticenin her iki takdirde de zarûriyye olduğunu açıklamıştık. Dolayısıyla bu kısımda da zarûriyye olur.

[869] Ve yine dedi ki: Bu [ikinci] şekildeki kıyasın öncülleri meşrûta olduğunda netice de meşrûta olur. Çünkü orta terim taraflardan birinin vasfında zorunlu olarak bulunur ve diğer tarafın vasfından zorunlu olarak olumsuzlanır. Dolayısıyla iki vasıf arasında zorunlu bir mübâyenet vardır. Meşrûta-i âmmenin de bundan başka bir anlamı yoktur.

---

1 Fahreddin Râzî, *Mantıku'l-Mülahhas*, s. 292-293.

[٨٦٤] **لأنا نقول**: لا نسلم عدم لزومها من القياس المذكور، فإن الخلف دل على إنتاج القياس المذكور النتيجة المذكورة لإنتاج نقيضها مع المشروطة العامة التي تتضمنها الكبرى ضرورية مناقضة للصغرى، غاية ما في الباب أنها لازمة للكبرى أيضا؛ لكن ذلك لا ينافي[1] لزومها للقياس؛ إذ لا امتناع في كون اللازم أعم من الملزوم. ولا يتوهم قياس الخلف فيما ذكرتموه من الصورة؛ لأن نتيجة قياس الخلف فيها دائمة وهي لا يناقض الصغرى الممكنة.

[الإشكال الثالث]

[٨٦٥] قال **الإمام** في الملخص:[2] إن إحدى المقدمتين في هذا الشكل إذا كانت ضرورية كانت النتيجة ضرورية؛ لأن الأخرى إما أن تكون ضرورية أو لا ضرورية أو محتملة لهما، وأيها كان تكون النتيجة ضرورية.

[٨٦٦] أما إذا كانت ضرورية فلأن المقدمة الموجبة تدل على أن الأوسط ضروري الثبوت لأحد الطرفين، /[٧٨ظ] والمقدمة السالبة[3] تدل على أن الأوسط ضروري السلب عن الطرف الآخر، فكان بين الطرفين مباينة ضرورية.

[٨٦٧] وأما إذا كانت لا ضرورية فنجعل ضرورة الأوسط حدا أوسط في القياس ونقول: ضرورة الأوسط ضرورية الثبوت للطرف الذي الأوسط ضروري له، وضرورية السلب عن الطرف الذي الأوسط غير ضروري له، فرجع القياس إلى القياس الذي مقدمتاه ضروريتان وكانت النتيجة أيضا ضرورية.

[٨٦٨] وأما إذا كانت محتملة لهما فكذلك؛ لأن المحتملة للضرورية واللاضرورية لا بد أن تكون إما ضرورية أو لا ضرورية، وقد بينا أن النتيجة على كل واحد من التقديرين ضرورية، فتكون أيضا ضرورية في هذا القسم.

[٨٦٩] وقال أيضا: إن القياس في هذا الشكل إذا كانت مقدمتاه مشروطتين كانت النتيجة مشروطة؛ لأن الأوسط ضروري الثبوت لوصف أحد الطرفين، وضروري السلب عن وصف الطرف الآخر، فكان بين الوصفين مباينة ضرورية، ولا معنى للمشروطة العامة إلا ذلك.

---

١ ب – لا ينافي
٢ انظر: فخر الدين الرازي، الملخص، ص. ٢٩٢–٢٩٣.
٣ ج – السالبة

[870] **Tüm bunlar zayıftır**. Çünkü öncüllerden birinin zarûriyye olması durumunda neticenin de zarûriyye olduğuna ilişkin açıklamasında söyledikleri, küçük terimin zâtı ve büyük terimin zâtı arasında zorunlu bir mübâyeneti gerektirir. Meşrûtalardan oluşan kıyasın meşrûtayı netice verdiğine ilişkin açıklamasında söyledikleri, küçük terimin vasfı ve büyük terimin vasfı arasında zorunlu mübâyeneti gerektirir. Ve ikisinden hiçbiri kıyasta matlup değildir, aksine birinci kıyasta matlup olan, küçük terimin zâtı ve büyük terimin vasfı arasındaki zorunlu mübâyenettir ve ikinci kıyasta matlup olan, küçük terimin vasfının var olduğu tüm zamanlarda küçük terimin zâtı ve büyük terimin vasfı arasındaki zorunlu mübâyenettir. Ve ikisinden hiçbiri zikredilen kıyaslardan gerekli değildir. Dolayısıyla matlup olan kıyaslardan gereken değildir ve kıyaslardan gereken de matlup değildir.

[Üçüncü Şekil]

[Üçüncü Şekilde Neticenin Ciheti]

[871] Üçüncü şekle gelince, küçük öncülü ya fiiliye olur ya da mümkine olur:

[872] Fiiliye olursa, büyük öncül [a] iki meşrûta ve iki örfiyyeden başkası olursa büyük öncül gibi netice verir. Bunun açıklaması hulfla, birinci şekle dönüp zikrettiğimizi neticeyi versin diye küçük öncülün döndürülmesiyle, büyük öncülün döndürülüp küçük öncül yapılması, sonra da neticenin döndürülmesiyle ve ayrıca öncüllerinden biri tikel olumlu veya bileşik olumsuz ise iftirâzla yapılır. [b] Meşrûta ve örfiyyelerden biri olursa, küçük öncülün aksi alınır ve lâ-devâm kaydı varsa hazfedilir, sonra bakılır; büyük öncül iki âmmeden biri ise neticenin ciheti, küçük öncülün aksinin ciheti veya lâ-devâm kaydının çıkarılmasından sonra kalan şeyin cihetidir. Eğer iki hâssadan biri olursa, bizde var olan küçük öncülün aksine veya lâ-devâm kaydının çıkarılmasından sonra ondan kalan şeye lâ-devâm kaydını ekleriz, böylece ikisinden hâsıl olan toplam neticenin ciheti olur. Bunun açıklaması da ilk kısımda söylediklerimizdir.

[٨٧٠] **وهو ضعيف**؛ لأن ما ذكره في بيان إحدى المقدمتين إذا كانت ضرورية كانت النتيجة ضرورية يقتضي المباينة الضرورية بين ذات الأصغر وذات الأكبر، وما ذكره في بيان أن[١] القياس من المشروطتين ينتج مشروطة يقتضي المباينة الضرورية بين وصف الأصغر ووصف الأكبر، وشيء منهما غير مطلوب في القياس؛ بل ٥ المطلوب من القياس الأول هو المباينة الضرورية بين ذات الأصغر ووصف الأكبر، ومن القياس الثاني المباينة الضرورية بين ذات الأصغر ووصف الأكبر في جميع زمان حصول وصف الأصغر، وشيء منهما غير لازم البتة من القياسين المذكورين. فما هو المطلوب غير لازم من القياسين، وما هو لازم منهما غير مطلوب.

[الشكل الثالث]

١٠ [جهة النتيجة في الشكل الثالث]

[٨٧١] وأما الشكل الثالث والصغرى فيه إما أن تكون فعلية أو ممكنة:

[٨٧٢] فإن كانت فعلية فالكبرى فيه حينئذ [ا] إن كانت غير المشروطتين والعرفيتين ينتج كالكبرى بالخلف، وعكس الصغرى ليرجع إلى الشكل الأول، وأنتج ما ذكرناه، وبعكس الكبرى وجعل عكسها صغرى، ثم عكس النتيجة، ١٥ وبالافتراض أيضا /[٧٩و] إذا كانت إحدى مقدمتيه جزئية موجبة أو سالبة مركبة. [ب] وإن كانت إحدى المشروطتين والعرفيتين[٢] فيأخذ عكس الصغرى ويحذف منه قيد اللادوام إن كان مقيدا به، ثم ينظر، فإن كانت الكبرى إحدى العامتين كانت جهة النتيجة جهة عكس الصغرى أو جهة الباقي بعد حذف[٣] اللادوام منه، وإن كانت إحدى الخاصتين نضم إلى ما معنا من عكس الصغرى أو[٤] الباقي منه بعد ٢٠ حذف اللادوام قيد اللادوام،[٥] فالمجموع الحاصل منهما هو جهة النتيجة، والبيان أيضا ما ذكرناه في القسم الأول.

---

١ ج - أن
٢ ف - والعرفيتين
٣ ف: صدف
٤ ب: و
٥ ج - قيد اللا دوام

[873] Küçük öncül mümkine olduğunda büyük öncül, [a] olumlu fiiliye veya lâ-devâmla kayıtlı mürekkep olumsuz olursa, olumlu mümkine-i âmmeyi netice verir. Aksi halde çelişiği olan tümel olumsuz zarûriyye doğru olur ve nicelik ve cihette kendi gibi olan bir önermeye döner. Ve bu önerme, eğer büyük öncül olumlu ise kıyasın büyük öncülüne ve eğer lâ-devâmla kayıtlı olumsuz ise büyük öncülün içerdiği olumluya büyük öncül olup küçük öncülün zıddını veya çelişiğini birinci şekilden netice verir. Örneğin "Her C bi'l-imkân B'dir ve Her B bi'l-ıtlak A'dır." doğru olduğunda, "Bazı C'ler bi'l-imkân A'dır." önermesini netice verir. Aksi halde çelişiği olan "Hiçbir C zorunlu olarak A değildir." sözümüz doğru olur, bu, "Hiçbir A zorunlu olarak C değildir." sözümüze döner ve "Her B bi'l-ıtlâk A'dır." sözümüze büyük öncül olup birinci şekilden "Hiçbir B zorunlu olarak C değildir." sözünü netice verir. Halbuki "Her B bi'l-imkân C" idi, bu hulftür. Küçük öncülü mümkine-i âmme, büyük öncülü zikrettiğimiz şey olan diğer terkiplerden olumlu mümkine-i âmmenin gerektiğini de bu şekilde anlatırız.

[874] [b] Büyük öncül bu durumda tümel olumsuz olursa; zarûriyye ise olumsuz dâimeyi ve meşrûtalardan biri ise mümkine-i âmmeyi netice verir. Aksi halde çelişiği doğru olur, kıyasın büyük öncülüne büyük öncül olur ve ikinci şekilden küçük öncülün çelişiğini veya zıddını netice verir.

[875] Buna göre mümkine küçük öncül [a] basit fiiliyelerin tamamı ve vücûdiyye-i lâ-zarûriyyeyle birlikte birinci, üçüncü ve dördüncü darblarda olumlu mümkine-i âmmeyi, [b] diğer bileşik fiiliyelerle birlikte tüm darblarda olumlu mümkine-i âmmeyi, [c] zarûriyyeyle birlikte ikinci ve beşinci darblarda olumsuz dâimeyi ve [d] meşrûtalarla birlikte ikinci ve beşinci darblarda mümkine-i âmmeyi netice verir.

[876] [c] Büyük öncül böyle olmazsa, küçük öncül mümkine iken bu [üçüncü] şekilde kıyasın netice verdiği kesinlenemez. Çünkü buna dair bir burhânın bulunduğundan haberdar değiliz.

[877] Ayrıca bilmen gerekir ki **Fârâbî**'nin görüşünde olduğu gibi neticenin konusunda sadece imkanla yetinilseydi, küçük öncül mümkine iken bu şekil, büyük öncül tümel olduğunda ve

[٨٧٣] وأما إذا كانت الصغرى ممكنة فإن كانت الكبرى [ا] فعلية موجبة أو سالبة مركبة مقيدة باللادوام ينتج موجبة ممكنة عامة وإلا لصدق نقيضها وهو السالبة الكلية الضرورية، وانعكست[١] كنفسها في الكم والجهة، وصار كبرى لكبرى القياس إن كانت موجبة، وللموجبة التي تتضمنها الكبرى إن كانت سالبة مقيدة ٥ باللادوام، وأنتج من الشكل الأول ما يضاد الصغرى أو يناقضها. مثلا إذا صدق: كل (ج) (ب) بالإمكان، وكل (ب) (أ) بالإطلاق، أنتج: بعض (ج) (أ) بالإمكان العام وإلا لصدق نقيضه وهو قولنا: «لا شيء من (ج) (أ) بالضرورة،» وانعكس إلى قولنا: «لا شيء من (أ) (ج) بالضرورة»، وصار كبرى لقولنا: «كل (ب) (أ) بالإطلاق»، وأنتج من الشكل الأول: «لا شيء من (ب) (ج) بالضرورة»، وكان «كل (ب) (ج) ١٠ بالإمكان»، هذا خلف. وعلى هذا القياس نبين لزوم الممكنة العامة الموجبة[٢] من سائر الاختلاطات التي صغراه ممكنة عامة[٣] وكبراه ما ذكرناه.

[٨٧٤] [ب] وإن كانت الكبرى حينئذ سالبة كلية ينتج سالبة دائمة إن كانت ضرورية، وممكنة عامة إن كانت إحدى المشروطتين وإلا لصدق نقيضها، وصار كبرى لكبرى القياس، وأنتج من الثاني ما يناقض الصغرى أو يضادها.

١٥ [٨٧٥] فعلى هذا تنتج الصغرى الممكنة [ا] مع جميع البسائط الفعلية والوجودية اللاضرورية موجبة ممكنة عامة في الضرب الأول والثالث والرابع، [ب] ومع[٤] سائر المركبات الفعلية هذه النتيجة في الكل، [ج] ومع الضرورية سالبة دائمة في الثاني والخامس، [د] ومع المشروطتين ممكنة عامة فيهما.

[٨٧٦] [ج] وإن لم تكن الكبرى كذلك لا يحصل /[٧٩ظ] الجزم بإنتاج القياس ٢٠ في هذا الشكل والصغرى ممكنة لعدم الاطلاع على البرهان.

[٨٧٧] ويجب أن تعلم أيضا أنه لو اكتفى في موضوع النتيجة بمجرد الإمكان كما هو رأي **الفارابي** أنتج هذا الشكل والصغرى ممكنة كالكبرى إذا كانت كلية

---

١ ا: انعكس
٢ ا + في هذا الشكل
٣ ا – عامة
٤ ف – مع

[a] iki meşrûta ve iki örfiyyeden başkası olduğunda büyük öncül gibi netice verirdi ve birinci şekle dönüp aynı neticeyi versin diye küçük öncülün döndürülmesi ile açıklanırdı. Örneğin "Her B bi'l-imkâni'l-âm veya hâs C'dir ve Her B bi'l-ıtlâki'l-âm A'dır." sözü doğru olduğunda "C'nin bi'l-imkâni'l-âm sâdık olduğu bazı şeyler bi'l-ıtlâki'l-âm A'dır." sözü doğru olur. Çünkü küçük öncülü "Bazı bi'l-imkâni'l-âm C'ler bilfiil B'dir." sözümüze döndürüp büyük öncüle ekleriz ve birinci şekilden söylediğimiz neticeyi verir. Çünkü kesin bir şekilde [küçük terim büyük terimin] altına girer. [b] Büyük öncül meşrûta olduğunda bu meşrûta, âmme ise vaktiyye-i mutlakayı ve hâssa ise vaktiyyeyi netice verir. [c] Örfiyye olduğunda bu örfiyye, âmme ise vaktiyye-i mutlakayı ve hâssa ise lâ-devâmla kayıtlanmış olarak vaktiyyeyi netice verir. Ve [küçük terim büyük terimin] altına girmiş olsun diye küçük öncülün döndürülmesiyle açıklanır.

[878] **İmam** *Mülahhas*'ta[1] dedi ki: Bu şekilde neticenin ciheti birinci şekildeki ciheti gibidir.

[879] Ancak böyle değildir, çünkü bu, küçük öncül fiiliye olduğunda birinci kısmın altındaki terkiplerde mümkün olur. Bu durumda [yani küçük öncül fiiliye olduğunda] ikinci kısmın [yani büyük öncülün meşrûta veya örfiyyelerden biri olduğu kısmın] altındakilere gelince, bu kısmın altındakiler nadiren birinci şekildekilerle uyumlu olur.

[880] **İmam Zeynüddin Keşşî** dedi ki:[2] Bu kısımda [ikinci kısımda] netice ya mutlaka-i âmme ya da vücûdiyye-i lâ-dâime olur.

[881] Bu da yanlıştır, çünkü bu kısımda netice bazen hîniyye-i mutlaka ve hîniyye-i mutlaka-i lâ-dâime olur, hulf ve söylenen şekliyle küçük öncülün döndürülmesi ile açıklanır.

[Dördüncü Şekil]

[882] Dördüncü şekle gelince, ilk beş darbında cihete göre şartı üçtür:

[883] Birincisi kendisinde olumlu mümkinenin sadece diğer önerme ilk iki darbda fiiliye, üçüncü darbda zarûriyye-i mutlaka, dördüncü ve beşinci darblarda zarûriyye-i mutlaka veya meşrûtalardan biri olduğunda kullanılmasıdır.

1 Fahreddin Râzî, *Mantıku'l-Mülahhas*, s. 305.
2 Zeynüddin Keşşî, *Hadâiku'l-hakâik*, vr. 95b.

[ا] وغير المشروطتين والعرفيتين بعكس الصغرى ليرجع إلى الشكل الأول، وأنتج المطلوب بعينه. مثلا إذا صدق: كل (ب) (ج) بالإمكان العام أو الخاص، وكل (ب) (أ) بالإطلاق العام، صدق: «بعض ما يصدق عليه أنه (ج) بالإمكان العام» يصدق عليه أنه (أ) بالإطلاق العام؛ لأنا نعكس الصغرى إلى قولنا: «بعض (ج) بالإمكان فهو (ب) بالفعل»، ونضم إلى الكبرى لينتج ما ذكرناه من النتيجة من الشكل الأول للاندراج جزما. [ب] وأما إذا كانت الكبرى مشروطة فينتج وقتية مطلقة إن كانت عامة، ووقتية إن كانت خاصة. [ج] وإن كانت عرفية ينتج مطلقة وقتية إن كانت عامة، ومقيدة باللادوام إن كانت خاصة بعكس الصغرى أيضا ليحصل الاندراج.

[٨٧٨] قال **الإمام** في الملخص:[1] إن جهة النتيجة في هذا الشكل كجهتها في الشكل الأول.

[٨٧٩] **وليس كذلك**؛ لأن ذلك إنما يصح في الاختلاطات المندرجة تحت القسم الأول إذا كانت الصغرى فعلية. وأما المندرجة تحت القسم الثاني حينئذ فقلما توافق المندرجة تحت هذا القسم في الشكل الأول.

[٨٨٠] وقال الإمام **زين الدين الكشي**:[2] إن النتيجة في هذا القسم إما مطلقة عامة أو وجودية لا دائمة.

[٨٨١] وهو أيضا خطأ؛ لأنها قد تكون حينية مطلقة وحينية مطلقة لا دائمة بالخلف وعكس الصغرى على الوجه المذكور.

[الشكل الرابع]

[٨٨٢] وأما الشكل الرابع فشرطه بحسب الجهة في الضروب الخمسة الأُوَل أمور ثلاثة:

[٨٨٣] أحدها أن لا تستعمل الممكنة الموجبة فيها إلا إذا كانت المقدمة الأخرى في الضربين الأولين فعلية، وفي الضرب الثالث ضرورية مطلقة، وفي الضرب الرابع والخامس ضرورية مطلقة أو إحدى المشروطتين.

---

١ انظر: فخر الدين الرازي، الملخص، ص. ٣٠٥.

٢ انظر: زين الدين الكشي، حدائق الحقائق، مكتبة الكوبرولي، فاضل أحمد باشا، ٨٦٤، و. ٩٥ظ.

[884] İkincisi kendisinde kullanılan olumsuzun dönebilir olmasıdır.

[885] Üçüncüsü üçüncü darbda küçük öncülün zarûriyye-i mutlaka veya dâime-i mutlaka olması ya da büyük öncülün olumsuzu döndürülebilen altı önermeden olmasıdır.

[886] Birinci şarta gelince, çünkü olumlu mümkine, söylediğimiz üç yol dışında kullanılsaydı kıyasın, en genel modal önerme olan mümküne-i âmmeyi netice verdiğine dair kesinlik hâsıl olmazdı.

[887] İlk iki darba gelince, çünkü neticenin [a] hulf ile ve [b] birinci şekle döndürmeyle açıklanması mümkün değildir. Hulfa gelince, çünkü kıyasın neticesinin aksi dâimedir ve bu, büyük öncülle çelişmez. Birinci şekle döndürmeye gelince, çünkü bu tarzda bir açıklama ancak birinci şekilde iki mümkineden oluşan kıyas netice verdiğinde mümkün olurdu ve sen kıyasın öncülleri mümkine olduğu durumda netice vermesinin kesinlenmediğini öğrenmiştin. [c] Üçüncü şekle döndürülmeyle de açıklaması mümkün değildir. Çünkü üçüncü şekle döndürme büyük öncülün döndürülmesiyle olur. Büyük öncülü döndürdüğümüzde kıyas, üçüncü şekilde mümkinelerden oluşur. Ve sen bu kıyasın bu [üçüncü] şeklinde netice vermesinin kesinlenmediğini öğrenmiştin. [d] Bu iki darbın ikinci şekle döndürülemeyeceği açıktır. Çünkü ikinci şekilde iki olumlunun netice vermesi imkansızdır.

[888] Üçüncü darba gelince, çünkü açıklaması [a] hulf ile yapılamaz. Çünkü hulfî kıyasın neticesinin aksi, küçük öncülle çelişmez. Çünkü küçük öncülün en üst derecesi, dâime veya meşrûta-i hâssa olmasıdır ve mümkine bunlardan biriyle çelişmez. [b] Şekillerden birine döndürülerek de açıklanamaz. Birinci şekle gelince, çünkü mümkine olan küçük öncül, iki meşrûta dışındaki bir olumsuzla birlikte netice vermez ve netice meşrûtalarla birlikte dönmez. Üçüncüye gelince, çünkü küçük öncülü olumsuz olamaz. İkinciye gelince, çünkü mümkine olan büyük öncül, zarûriyye dışındakilerle birlikte netice vermez.

[889] Son iki darpta ise, çünkü açıklamaları [a] hulf ile yapılamaz. Çünkü bu iki darbdaki büyük öncül; dönmeyen yedi olumsuzdan biri olursa hulfî kıyasın neticesi dönmez ve kalan üçünden biri olursa neticenin aksi, kıyasın küçük öncülüyle çelişmez. [b] Şekillerden birine döndürülerek de yapılamaz.

[٨٨٤] الثاني انعكاس السالبة المستعملة فيها.

[٨٨٥] الثالث كون الصغرى في الضرب الثالث ضرورية مطلقة أو دائمة مطلقة أو كون الكبرى في[1] القضايا الست المنعكسة السوالب.

[٨٨٦] أما الشرط الأول فلأن الممكنة الموجبة لو استعملت على غير[2] أحد الوجوه الثلاثة التي /[٨٠و] ذكرناها لم يحصل الجزم بإنتاج القياس الممكنة العامة التي هي أعم الموجهات.

[٨٨٧] أما في الضربين الأولين فلأنه لا يمكن بيانها [ا] بالخلف [ب] ولا بالرد إلى الشكل الأول: أما بالخلف فلأن عكس نتيجة القياس فيه هو الدائمة وهي لا تناقض الكبرى. وأما بالرد إلى الأول فلأن البيان بهذا الطريق لا يتأتى إلا إذا كان القياس من ممكنتين في الشكل الأول منتجا، وقد عرفت عدم الجزم بإنتاج القياس والمقدمتان فيه ممكنتان. [ج] ولا بالرد إلى الشكل الثالث؛ لأن الرد إليه بعكس الكبرى، فإذا عكسناها صار القياس من ممكنتين في الشكل الثالث، وقد عرفت أنه لا يحصل الجزم بإنتاج هذا القياس في هذا الشكل. [د] وعدم ردهما إلى الشكل الثاني ظاهر لامتناع إنتاج الموجبتين فيه.

[٨٨٨] وأما في الضرب الثالث فلأنه لا يمكن بيانه [ا] بالخلف؛ لأن عكس نتيجة قياس الخلف لا يناقض الصغرى؛ لأن أعلى درجات الصغرى أن تكون دائمة أو مشروطة خاصة، والممكنة لا تناقض شيئا منها، [ب] ولا بالرد إلى شيء من الأشكال: أما إلى الأول فلعدم إنتاج الصغرى الممكنة فيه مع السالبة التي هي غير المشروطتين، وعدم انعكاس النتيجة مع المشروطتين. وأما إلى الثالث فلامتناع كون الصغرى سالبة فيه. وأما إلى الثاني فلعدم إنتاج الكبرى الممكنة مع غير الضرورية فيه.

[٨٨٩] وأما في الضربين الآخرين فلأنه لا يمكن بيانها [ا] بالخلف لعدم انعكاس نتيجة قياس الخلف إن كانت الكبرى فيهما إحدى السوالب السبع غير المنعكسة، وعدم مناقضة عكسها صغرى القياس إن كانت إحدى الثلاث الباقية. [ب] ولا بالرد إلى شيء من الأشكال:

---

١ ا: من
٢ ف – غير

Birinci şekle gelince, çünkü büyük öncül, dönmeyen yedi [olumsuzdan] biri olursa iki darbın da birinci şekle dönmesi imkansızdır ve geriye kalan üçüyle birlikte mümkine olan küçük öncülün netice vermesi imkansızdır. İkinci şekle gelince, mümkine olan küçük öncül, zarûriyye ve iki meşrûtadan başka biriyle birlikte netice vermez. Üçüncü şekle gelince, çünkü bu iki darb ancak büyük öncülün döndürülmesiyle üçüncü şekle döner. Bunlardan [olumsuzu dönmeyen] yedisi dönmez, geriye kalan üçü döndüğünde ise kıyas, mümkine olan küçük öncül ve olumsuz dâime veya örfiyyelerden biri olan büyük öncülden oluşur. Sen böyle bir kıyasın üçüncü şekilde netice vermesinin kesinlenemediğini öğrenmiştin.

[890] Mümkine-i âmmenin netice verdiğine dair kesinlik hâsıl olmadığında, diğer modal önermelerin netice vermesinin kesinliği de hâsıl olmaz. Çünkü daha genel olanın gerektirmediği şeyleri, daha hususi olanın gerektirmesi imkansızdır. Dolayısıyla bilindi ki bu şeklin kıyaslarında olumlu mümkinenin netice verdiğine dair kesinlik ancak mümkine, zikredilen üç cihetten biriyle kullanıldığında hâsıl olur.

[891] İkinci şarta gelince, çünkü dönmeyen yedi olumsuzun en özeli olan olumsuz vaktiyye, bu olumsuz [vaktiyye] ister küçük öncül ister büyük öncül olsun basitlerin en özeli olan zarûriyye-i mutlaka ile ve bileşiklerin en özeli olan meşrûta-i hâssa ile birlikte netice vermez.

[892] Küçük öncül olduğu duruma gelince, çünkü "Hiçbir ay, kendisiyle güneş arasında terbî' vaktinde zorunlu olarak tutulmuş değildir, sürekli değil ve Karaltısı olan her gezegen zorunlu olarak aydır." sözü doğru olur ama "Bazı tutulanlar, bi'l-imkâni'l-âm karaltısı olan gezegen değildir." sözü doğru olmaz. Çünkü her tutulan zorunlu olarak karaltısı olan gezegendir. Bundan bu olumsuzun küçük öncül iken meşrûta-i hâssa ile birlikte netice vermediği de bilinmiş oldu. Çünkü olumsuz vaktiyye küçük öncül iken meşrûta-i hâssa ile netice verebilseydi büyük öncüldeki lâ-devâm kaydının netice vermede bir dahli olmazdı. Zira iki olumsuzdan kıyas oluşmaz. Aksine sonuç vermesi ancak olumsuz vaktiyye olan küçük öncül, meşrûta-i âmme olan olumlu büyük öncülle birlikte gerçekleşir. Şayet bu kıyas bir şeyi netice verseydi, kendisinden ve zarûriyyeden mürekkep olan kıyas da netice verirdi. Çünkü genel olanın gerektirdiği şeyi, özel olanın da gerektirmesi zorunludur. Ama daha önce de geçtiği üzere gereken şey bâtıldır.

أما إلى الأول فلعدم ارتدادهما إليه إن كانت الكبرى إحدى السبع غير المنعكسة، وعدم إنتاج الصغرى الممكنة مع شيء من الثلاث الباقية فيه. وأما إلى الثاني فلعدم إنتاج الصغرى الممكنة مع غير الضرورية وإحدى المشروطتين. وأما إلى الثالث فلأنهما إنما يرتدان إليه بعكس الكبرى وسبع منها لا ينعكس، وعند عكس الثلاث ٥ الباقية يصير القياس من صغرى ممكنة وكبرى سالبة دائمة أو إحدى العرفيتين، وقد عرفت أنه لا يحصل الجزم بإنتاج هذا القياس فيه.

[٨٩٠] وإذا لم يحصل الجزم بإنتاج الممكنة العامة لا يحصل الجزم بإنتاج غيرها /[٨٠ظ] من القضايا الموجهة لامتناع لزوم الأخص لما لا يلزمه الأعم. فعلم أن الجزم لا يحصل بإنتاج الممكنة الموجبة في شيء من قياسات هذا الشكل إلا ١٠ إذا استعملت[١] على أحد الوجوه المذكورة.

[٨٩١] وأما الشرط الثاني فلأن السالبة الوقتية التي هي أخص السوالب السبع غير المنعكسة مع الضرورية المطلقة التي هي أخص البسائط، ومع المشروطة الخاصة التي هي أخص المركبات صغرى كانت تلك السالبة أو كبرى لا ينتج.

[٨٩٢] أما إذا كانت صغرى فلأنه يصدق: «بالضرورة لا شيء من القمر ١٥ بمنخسف وقت التربيع بينه وبين الشمس لا دائما، وكل كوكب ذي محو فهو قمر بالضرورة»، ولا يصدق قولنا: «بالإمكان العام بعض المنخسف ليس بكوكب ذي محو»؛ لأن كل منخسف فهو كوكب ذو محو بالضرورة. وعلم من هذا عدم إنتاج هذه السالبة وهي صغرى مع المشروطة الخاصة؛ لأنها لو أنتجت معها لم يكن لقيد اللادوام الذي في الكبرى مدخل في الإنتاج؛ إذ لا قياس عن سالبتين؛ ٢٠ بل الإنتاج إنما يحصل من الصغرى السالبة الوقتية مع الكبرى الموجبة المشروطة العامة، ولو أنتج هذا القياس شيئا لأنتج القياس المركب منها ومن الضرورية، ذلك لوجوب استلزام الخاص لما يستلزمه العام، واللازم باطل لما مرّ.

---

١ ج + الموجبة

[893] Büyük öncül olduğu duruma gelince, çünkü “Her tutulan zorunlu olarak aydır ve Hiçbir ay, kendisiyle güneş arasında terbîʿ vaktinde vaktî zorunlulukla tutulan değildir, sürekli değil.” sözümüz doğru olur ama ayın kendinden bi’l-imkân olumsuzlanması doğru olmaz. Bundan daha önce 5 geçtiği üzere olumsuz vaktiyyenin meşrûta-i hâssa olan küçük öncül ile birlikte netice vermediği de bilinmiş olur.

[894] Dönmeyen yedi olumsuzdan biri olan küçük öncülün hâssalardan her biriyle üçüncü darbda ve mümkine olan küçük öncülün örfiyye-i hâssa ile birlikte diğer iki darbda olumsuz mutlaka-i âmmeyi netice verdiği 10 vehmedilmesin. Aksi halde çelişiği olan “nicelikte kendisine muhalif olan olumlu dâime” doğru olur, bundan ve hâssaların her birinden, öğrendiğin muhali netice veren birinci şekilde bir kıyas kurulur. Çünkü öğrendiğin gibi bu netice ancak tek başına büyük öncülün doğruluğundan gerekir ve küçük öncülün bunda hiçbir dahli yoktur.

15 [895] Üçüncü şarta gelince, çünkü bu şart olmasaydı terkibin [a] -küçük öncül olarak- kendisinde vasıf bakımından sürekliliğin itibara alındığı dörtten biri ile -büyük öncül olarak- olumsuzu dönmeyen yediden birinden veya [b] bu yedi türün birbirleriyle bileşiminden oluşması gerekirdi ki bu ikisinden hiçbiri netice vermez.

20 [896] Birinciye gelince, terkiplerinin en özeli, olumsuz meşrûta-i hâssa olan küçük öncül ile olumlu vaktiyye olan büyük öncülünden oluşur. Bu ise netice vermez. Çünkü bu terkip bazen taraflarının uyumu bazen de tebâyününüyle doğru olur. Uyum durumuna gelince, çünkü “Hiçbir ışık saçan, ışık saçtığı sürece zorunlu olarak ay tutulmasıyla tutulmuş olan değildir, sürekli 25 değil ve Her ay kendisi ve güneş arasında terbîʿ vaktinde zorunlu olarak ışık saçandır, sürekli değil.” sözümüz, “Her ‘ay tutulması’yla tutulmuş olan zorunlu olarak aydır.” önermesinin doğruluğuyla birlikte doğru olur. Tebâyün durumuna gelince, büyük öncülü “Her güneş terbîʿ vakti zorunlu olarak ışık saçandır, sürekli değil.” sözümüzle değiştirdiğimizde “Hiçbir ‘ay tutulması’y30 la tutulmuş olan zorunlu olarak güneş değildir.” doğru olur.

[897] İkinciye gelince, çünkü ikinci şartı yani bu darblarda kullanılan olumsuzun döndürülebilir olmasını şart koşmak, şu terkiplerin netice vermemesini icap eder.

[٨٩٣] وأما إذا كانت كبرى فلأنه يصدق قولنا: «بالضرورة كل منخسف قمر، وبالضرورة الوقتية لا شيء من القمر بمنخسف وقت التربيع بينه وبين الشمس لا دائما»، ولا يصدق سلب القمر عن نفسه بالإمكان العام. وعلم منه عدم إنتاجها مع الصغرى المشروطة الخاصة لما مر.

٥ [٨٩٤] ولا يتوهم إنتاج الصغرى التي هي إحدى السوالب السبع غير المنعكسة مع كل واحدة من[١] الخاصتين في الضرب الثالث، والصغرى الممكنة[٢] مع العرفية الخاصة في الضربين الآخرين مطلقة عامة سالبة وإلا لصدق نقيضها، وهو الموجبة الدائمة المخالفة لها في الكم، وانتظم منها ومن كل واحدة من الخاصتين قياس في الشكل الأول منتج للمحال الذي عرفته لما عرفت أن هذه النتيجة إنما تلزم من ١٠ مجرد صدق الكبرى، ولا مدخل للصغرى فيها البتة.

[٨٩٥] وأما الشرط الثالث فلأنه لولاه لزم أن يكون الاختلاط [ا] من إحدى الأربع المعتبرة فيها الدوام بحسب الوصف وهي صغرى ومن إحدى السبع غير المنعكسة السوالب /[٨١و] وهي كبرى أو [ب] من إحدى هذه السبع بعضها مع بعض، وشيء منهما غير منتج.

١٥ [٨٩٦] أما الأول فلأن أخص اختلاطاته أن يكون من الصغرى السالبة المشروطة الخاصة والكبرى الموجبة الوقتية وإنه لا ينتج لصدقه مع توافق الطرفين تارة ومع تباينهما أخرى: أما التوافق فلأنه يصدق قولنا: «بالضرورة لا شيء من المضيء بمنخسف بالخسوف القمري ما دام مضيئا لا دائما، وبالضرورة كل قمر مضيء وقت التربيع بينه وبين الشمس لا دائما»، والصادق: «كل منخسف بالخسوف ٢٠ القمري فهو قمر بالضرورة». وأما التباين فإذا بدلنا بالكبرى قولنا: «وبالضرورة كل شمس مضيء وقت التربيع لا دائما»، والصادق: «لا شيء من المنخسف بالخسوف القمري بشمس بالضرورة».

[٨٩٧] وأما الثاني فلأن اشتراط الأمر الثاني وهو أن السالبة المستعملة في هذه الضروب يجب أن تكون منعكسة يقتضي[٣] عدم إنتاج اختلاطاته.

١ ا: «السالبة الوقتية مع المشروطة الخاصة والصغرى الممكنة مع إحدى» بدل من «التي هي إحدى السوالب السبع غير المنعكسة مع كل واحدة من».
٢ ا - الصغرى الممكنة.
٣ ب: ليقتضي

[898] Söylediklerimizden bu üç şeyin bu şekildeki beş darbın netice vermesinin şartı olduğu ortaya çıktı. Bu şartları itibara aldığımızda [a] ilk iki darbın her birinde netice veren darblar yüz altmış beş olur. Çünkü mümkinelerin birbiriyle oluşturduğu terkibin netice vermemesi zorunludur. Bu, dört tür terkiptir. [b] Üçüncü darbda, kırk sekizdir. Bu darblar zarûriyye olan küçük öncülün on üç modal önermeyle birlikte, dâime olan küçük öncülün iki mümkine dışındakilerle birlikte ve iki meşrûta ve iki örfiyyenin olumsuzu dönen altı önermeyle birlikte oluşturduğu terkiplerin toplamıdır. [c] Diğer iki darbda yetmiş ikidir. Bu darblar, fiilî küçük öncüllerin döndürülebilen altı büyük öncülle birlikte ve mümkine iki küçük öncülün zarûriyye ve iki meşrûtayla birlikte oluşturduğu terkiplerin toplamıdır.

[Dördüncü Şekilde Neticenin Ciheti]

[899] Bu şekildeki neticelerin belirleyici kuralı şöyledir:

[900] İlk iki darba gelince, küçük öncül mümkine olursa veya büyük öncül fiiliye ve küçük öncül zarûriyye-i mutlaka veya dâime-i mutlaka olursa veya kıyas olumsuzu döndürülebilen altıdan oluşuyorsa, [neticenin ciheti] küçük öncülün aksi gibidir. Böyle olmazsa; öncüller fiiliye ise netice mutlaka-i âmme ve büyük öncül mümkine ise mümkine-i âmme olur.

[901] Üçüncü darba gelince, [a] büyük öncül zarûriyye veya dâime ve küçük öncül [meşrûta ve örfiyye-i] âmmelerden biri olursa netice dâime olur ve küçük öncül hâssalardan biri olursa netice [konunun] bazı fertlerinde sürekli olmamakla birlikte dâime olur. [b] Böyle olmazsa; [b[1]] küçük öncül meşrûta ve büyük öncül zarûriyye olursa; bu durumda meşrûta, âmme olursa netice zarûriyye ve hâssa olursa [konunun] bir kısmında sürekli olmamakla birlikte zarûriyye olur. [b[2]] Diğer terkiplerde ise neticenin ciheti küçük öncülün döndürmesidir. Ancak büyük öncül örfiyyelerden biri olursa küçük öncülün döndürmesinden vasfî zorunluluk düşer. Fakat küçük öncülün zarûriyye ve büyük öncülün mümkine olması bundan müstesnadır. Bu durumda netice küçük öncülün döndürmesi değil, dâime olur.

[٨٩٨] فثبت بما ذكرنا أن هذه الأمور الثلاثة شرط لإنتاج هذه الضروب الخمسة في هذا الشكل، وإذا اعتبرناها كانت الضروب المنتجة [ا] في كل واحد من الضربين الأولين مئة وخمسة وستين ضرورة عدم إنتاج ما يكون من خلط الممكنتين بنفسهما[١] وهو أربعة أنواع من الاختلاطات، [ب] وفي الضرب الثالث ٥ ثمانية وأربعين وهي التي يحصل من الصغرى الضرورية مع القضايا الثلاث عشرة الموجهة، ومن الصغرى الدائمة مع غير الممكنتين، ومن المشروطتين والعرفيتين مع الست المنعكسة السوالب، [ج] وفي كل واحد من الضربين الآخرين اثنين وسبعين وهي التي تحصل من الصغريات الفعلية مع الكبريات الست المنعكسة، ومن الصغريين الممكنتين مع الضرورية والمشروطتين.

١٠ **[جهة النتيجة في الشكل الرابع]**

[٨٩٩] والضابط في نتيجة هذا الشكل:

[٩٠٠] أما في الضربين الأولين فهي كعكس الصغرى إن كانت ممكنة أو الكبرى فعلية والصغرى ضرورية مطلقة أو دائمة مطلقة أو كان القياس من الست المنعكسة السوالب وإلا فمطلقة عامة إن كانت المقدمتان فعليتين، وممكنة عامة إن ١٥ كانت الكبرى ممكنة.

[٩٠١] وأما في الضرب الثالث [ا] فالنتيجة دائمة إن كانت الكبرى ضرورية أو دائمة والصغرى إحدى العامتين، ودائمة ولا دائمة في البعض إن كانت الصغرى إحدى الخاصتين [ب] إلا إذا كانت [ب١] الصغرى مشروطة والكبرى ضرورية فإن النتيجة ضرورية إن كانت المشروطة عامة، وضرورية /[٨١ظ] لا دائمة في البعض ٢٠ إن كانت خاصة.[٢] [ب٢] وفي بواقي الاختلاطات عكس الصغرى؛ لكن إذا كانت الكبرى إحدى العرفيتين سقط عن عكس الصغرى الضرورة بحسب الوصف إلا إذا كانت الصغرى ضرورية والكبرى ممكنة. فإن النتيجة حينئذ لا تكون عكس الصغرى؛ بل دائمة.

---

١ ا: مع نفسهما

٢ ف: مطلقة

[902] Son iki darba gelince, büyük öncül zarûriyye-i mutlaka veya dâime-i mutlaka ve küçük öncül fiilîlerden biri olursa netice büyük öncül gibi ve küçük öncül mümkinelerden biri ve büyük öncül zarûriyye olursa netice dâime olur, geri kalanlarında ise küçük öncülün döndürmesi gibidir. Ancak dönen önerme, lâ-devâm ile kayıtlıysa bu kaydı ondan çıkartırız.

[903] Açıklama şunlardan biriyle yapılır: [a] bu darbların her birinde mutlakalarda öğrendiğin şekilde hulfla, [b] ilk üç darbda küçük ve büyük öncülü yer değiştirip neticeyi döndürerek, [c] son iki darbda aynı matlubu versin diye öncülleri döndürerek, [d] ilk iki darbda üçüncü şekle dönsün diye büyük öncülün döndürülmesiyle, [h] son üç darbda ikinci şekle dönsün diye küçük öncülün döndürülmesiyle ve [v] son iki darbda üçüncü şekle dönsün diye büyük öncülün döndürülmesiyle.

[904] Bu darblardaki terkiplerin neticelerinde kısa yol şudur: İlk üç darbda neticenin ciheti, tertibin döndürülmesinden sonra neticenin döndürülmesi ve diğer iki darbda öncüllerin döndürülmesinden sonra neticenin kendisidir.

[905] Bilmen gerekir ki dördüncü darbda küçük öncül mümkine ve büyük öncül vaktiyyelerden biri veya vücûdiyye-i lâ-dâime olduğunda küçük öncül, büyük öncülün içerdiği olumluyla birlikte tikel olumlu mümkine-i âmmeyi netice verir. Açıklaması kıyas üçüncü şekle dönsün diye bu olumlunun döndürülmesiyle yapılır. Dördüncü ve beşinci darblarda küçük öncül mümkine olduğunda bu iki darb, büyük öncül [a] zarûriyye veya dâime ise büyük öncül gibi [b] meşrûta-i âmme ise vaktiyye-i mutlakayı, [c] meşrûta-i hâssa ise vaktiyyeyi, [d] örfiyye-i âmme ise mutlaka-i vaktiyyeyi ve [h] örfiyye-i hâssa ise mutlaka-i vaktiyye-i lâ-dâimeyi netice verir. Ancak neticenin konusu **Fârâbî**'nin görüşü üzere alınmış olursa böyledir, çünkü bu iki darb öncüllerin döndürülmesiyle birinci şekle dönüp bu neticeyi verirler.

[906] Yine bilmen gerekir ki üçüncüsü hariç bu darblardaki büyük öncül hâssalardan biri olursa söylediğimiz neticelerle birlikte küçük öncül, olumsuzu dönen altıdan biri olursa hîniyye-i mutlaka-i lâ-dâimeyi ve bunların dışındaki fiililerden biri olursa vücûdiyye-i lâ-dâimeyi netice verir.

[٩٠٢] وأما في الضربين الآخرين فالنتيجة كالكبرى إن كانت الكبرى ضرورية مطلقة أو دائمة مطلقة والصغرى إحدى الفعليات، ودائمة إن كانت الصغرى إحدى الممكنتين والكبرى ضرورية، وكعكس الصغرى في البواقي؛ لكن إذا كان العكس مقيدا باللادوام نحذفه منه.

٥ [٩٠٣] والبيان [ا] في كل واحد من هذه الضروب بالخلف على الوجه الذي عرفته في المطلقات، [ب] وبجعل الصغرى كبرى والكبرى صغرى في الضروب الثلاثة الأول، ثم عكس النتيجة، [ج] وبعكس المقدمتين في الضربين الآخرين لينتج المطلوب بعينه، [د] وبعكس الكبرى في الضربين الأولين ليرجعا إلى الثالث، [ه] وبعكس الصغرى في الضروب الثلاثة الأخيرة ليرجع إلى الثاني، [و] وبعكس ١٠ الكبرى في الأخيرين ليرجعا إلى الثالث.

[٩٠٤] والطريق الاختصاري في نتائج المختلطات في هذه الضروب أنها في الضروب الثلاثة الأول عكس النتيجة بعد عكس الترتيب، وفي الآخرين عينهما بعد عكس المقدمتين.

[٩٠٥] ويجب أن تعلم أن الصغرى في الضرب الرابع إذا كانت ممكنة والكبرى ١٥ إحدى الوقتيتين أو وجودية لادائمة فإنها تنتج مع الموجبة التي تتضمنها الكبرى موجبة جزئية ممكنة عامة بعكس تلك الموجبة ليرجع إلى الثالث، وفيه وفي الضرب الخامس إذا كانت الصغرى ممكنة فإنهما تنتجان [ا] كالكبرى إن كانت ضرورية أو دائمة، [ب] ووقتية مطلقة إن كانت مشروطة عامة، [ج] ووقتية إن كانت خاصة، [د] ومطلقة وقتية إن كانت عرفية عامة، [ه] ومطلقة وقتية لا دائمة إن كانت ٢٠ عرفية خاصة؛ لكن موضوع النتيجة يكون مأخوذا على رأي **الفارابي**؛ لأنهما بعكس المقدمتين يرجعان إلى الأول وينتجان هذه النتيجة.

[٩٠٦] ويجب أيضا أن تعلم أن الكبرى في هذه الضروب سوى الثالث إذا كانت إحدى الخاصتين فإنها تنتج مع ما ذكرناه من النتائج حينية مطلقة لا دائمة إن كانت الصغرى إحدى الست المنعكسة السوالب، ووجودية لا دائمة /[٨٢و] إن كانت غيرها من الفعليات؛

Çünkü büyük öncülünü döndürdüğümüzde kıyas üçüncü şekle döner ve bu neticeyi verir.

[907] Dördüncü şeklin kalan üç darbına [yani altı, yedi ve sekizinci darblara] gelince, biz bunların neticelerini ve netice verme şartlarını daha önce anlattık, bunları tekrar etmeyeceğiz.

[Şartlı İktirânî Kıyaslar]

[908] İktirânî şartlı kıyaslara gelince, bil ki şartlı önermelerin bazen doğrudan kendileri talep edilirler ve bazen de doğrudan ve bizzat talep edilen başka şartlı veya yüklemli önermelerin öncülleri oldukları için talep edilirler. Dolayısıyla ileride öğreneceğin üzere yüklemliler bazen şartlı kıyaslardan elde edilirler.

[909] Bunu öğrendiysen deriz ki: Şartlı iktirânîler beş kısımdır. Çünkü şartlı iktirânî kıyasla sadece şartlılardan oluşan kıyas ya da şartlılardan ve yüklemlilerden oluşan kıyas kastedilir. Dolayısıyla zorunlu olarak kısımları beştir. Çünkü şartlı iktirânî kıyas ya iki bitişikten ya iki ayrışıktan ya yüklemli ve bitişikten ya yüklemli ve ayrışıktan ya da bitişik ve ayrışıktan oluşur. İleride ortaya koyacağımız üzere, bunların her birinde dört şekil kurulabilir. Biz de bunları beş bahiste ele alalım.

Birinci Bahis: İki Bitişikten Oluşanlar

[910] Bu üç kısımdır çünkü [kıyasın iki öncülü] arasındaki orta terim ya her birinin tam cüzü olur yani orta terim ister mukaddem ister tâlî olsun her ikisindeki taraflardan biri olur veya her birinin tam olmayan cüzü olur yani her ikisinin taraflarından birinin taraflarından biri olur veyahut öncülerden birinin tam, diğerinin tam olmayan cüzü olur yani öncülerden birinin taraflarından biri ve diğerinin taraflarından birinin taraflarından biri olur.

[Birinci Kısım: Orta Terimin Tam Cüz Olması]

[911] Birinci kısma gelince bunda dört şekil kurulur. Çünkü orta terim küçük öncülde tâlî, büyük öncülde mukaddem ise birinci şekil, ikisinde de tâlî ise ikinci şekil, ikisinde de mukaddem ise üçüncü şekil

لأنا إذا عكسنا كبراها رجعت إلى الشكل الثالث، وأنتجت هذه النتيجة.

[٩٠٧] وأما في[١] الضروب الثلاثة الباقية فقد بينا نتائجها وشرائط إنتاجها فيما قبل ولا نعيدها.

[القياسات الشرطية الاقترانية]

٥ [٩٠٨] وأما القياسات الشرطية الاقترانية فاعلم أن القضايا الشرطية قد تكون مطلوبة قصدا وبالذات، وقد تكون مطلوبة لكونها مقدمات لقضايا أخر شرطية أو حملية هي مطلوبة بالذات وبالقصد الأول، فإن الحملية قد تستنتج من القياسات الشرطية على ما تستعلم ذلك.

[٩٠٩] إذا عرفت هذا فنقول: الاقترانيات الشرطية خمسة أقسام؛ لأن المراد
١٠ بالقياس الاقتراني الشرطي[٢] ما يتركب من الشرطيات الصرفة أو منها ومن الحمليات، فيكون بالضرورة أقسامها ما ذكرناه؛ لأنها إما أن يتركب من متصلتين أو منفصلتين أو حملية ومتصلة أو حملية ومنفصلة أو متصلة ومنفصلة. وتنعقد الأشكال الأربعة في كل واحد منها على ما سنحققه، ولنرتب الكلام فيها على خمسة مباحث.

البحث الأول فيما يتركب من متصلتين

١٥ [٩١٠] وهو على ثلاثة أقسام؛ لأن الحد الأوسط بينهما إما أن يكون جزءا تاما من كل واحدة منهما أي يكون أحد الطرفين في كل واحدة منهما سواء كان مقدما أو تاليا، وإما أن يكون جزءا غير تام من كل واحدة منهما أي يكون أحد طرفي أحد طرفي كل واحدة منهما، وإما أن يكون جزءا تاما من إحدى المقدمتين غير تام من الأخرى أي يكون أحد طرفي إحدى المقدمتين وأحد طرفي أحد طرفي الأخرى.

٢٠ [القسم الأول فيما يكون الحد الأوسط جزءا تاما]

[٩١١] أما القسم الأول فتنعقد الأشكال الأربعة فيه؛ لأنه إن كان الحد الأوسط تاليا في الصغرى مقدما في الكبرى فهو الشكل الأول، وإن كان تاليا فيهما فهو الشكل الثاني، وإن كان مقدما فيهما فهو الشكل الثالث،

١ ا - في
٢ اج - الشرطي

ve küçük öncülde mukaddem, büyük öncülde tâlî ise dördüncü şekildir. Dört şekildeki netice verme şartları, [netice veren] darbların sayıları, nicelik ve nitelik bakımından ve cihet yani lüzûm ve ittifâk bakımından neticenin durumu bir fark olmaksızın yüklemlilerde olduğu gibidir.

5 [912] Birinci şekildeki dört darb, dört matluba nispetle tam kıyastır. Çünkü birinci darb tümel olumluyu, ikincisi tümel olumsuzu, üçüncüsü tikel olumluyu ve dördüncüsü tikel olumsuzu açık bir şekilde netice verir. Diğer şekillerin darbları ise neticelerin kendilerinden gerekmesi yüklemlilerde zikredilen yöntemlerle açıklanır. Bunlar hulf, öncüllerden birinin 10 döndürülmesi, tertibin döndürülüp sonra neticenin döndürülmesidir. Bunların her birini ayrıntılarıyla öğrenmiştin.

[913] Tüm bunların hepsi kıyasın sadece lüzûmiyyelerden veya sadece ittifâkiyyelerden oluştuğu durumda böyledir, tabi eğer ittifâkiyyelerden oluşan terkibin bir kıyas olduğunu kabul edersek. Zira bazıları ittifâkiyye-15 lerden oluşan kıyas hakkında tartışıp şöyle demiştir: Netice kıyastan önce bilindiği için bunda hiçbir fayda yoktur.

[914] Lüzûmiyye ve ittifâkiyyeden oluşan terkibe gelince, bunun ayrıntıları vardır. Ancak böyle bir terkipte kullanılan lüzûmiyyenin tümel olması gerekir. Çünkü bu kıyasların yani lüzûmiyyeler ve ittifâkiyyelerden 20 oluşanların hakikati, melzûmun (gerektiren) bir şeyle beraber bulunmasından lâzımının (gereken) da o şeyle beraber bulunduğuna ve lâzımın bir şeyle beraber olmamasından melzûmunun da o şeyle beraber olmadığına istidlaldir ki bunu ileride öğreneceksin. Bu ise ancak lüzûmiyye tümel olduğunda hâsıl olur ve bunun sebebini istisnâî kıyasta öğreneceksin. Bu 25 terkibin neticesi daima ittifâkiyye olur.

[Birinci Şekil]

[915] Bunu öğrendiysen deriz ki: Birinci şekle gelince, büyük öncülü ya olumlu ya da olumsuz olur:

[916] [a] Eğer olumlu olursa, büyük öncül lüzûmiyye olursa kıyas 30 ittifâkiyye bitişik sonuç verir. Çünkü ittifâkiyye küçük öncül, lüzûmiyye büyük öncülde melzûm olan orta terimin küçük terimle ittifâkiyye olarak birlikteliğine (*mücâma'a*) delâlet eder. Dolayısıyla orta terimin lâzımı olan büyük terimin, küçük terimle birlikte olması gerekir.

وإن كان مقدما في الصغرى تاليا في الكبرى فهو الشكل الرابع. وشرائط الإنتاج وعدد الضروب والنتيجة بحسب الكمية والكيفية وبحسب الجهة أي في اللزوم والاتفاق في كل شكل من الأشكال الأربعة كما في الحمليات من غير تفاوت.

[٩١٢] والضروب الأربعة في الشكل الأول قياسات كاملة بالنسبة إلى المطالب الأربعة؛ لأن الضرب الأول ينتج الموجبة الكلية، والثاني /[٨٢ظ] السالبة الكلية، والثالث الموجبة الجزئية، والرابع السالبة الجزئية إنتاجا بينا. وأما ضروب الأشكال الباقية فيتبين لزوم النتائج منها بالطرق المذكورة في الحمليات وهي الخلف أو عكس إحدى المقدمتين أو عكس الترتيب، ثم عكس النتيجة، وقد عرفت[١] كله على التفصيل.

[٩١٣] هذا كله إذا كان مركبا من لزوميات صرفة أو اتفاقيات صرفة إن قلنا: إن المركب منها قياس. فإن بعضهم نازع في ذلك، وقال: لا فائدة فيها لكون النتيجة معلومة قبل القياس.

[٩١٤] وأما في المختلط منهما فتفصيل؛ لكن يجب أن تكون اللزومية المستعملة فيه كلية؛ لأن حقيقة هذه الأقيسة أعني المركبة من اللزوميات والاتفاقيات هي الاستدلال بوجود الملزوم مع الشيء على وجود لازمه معه،[٢] وبعدم وجود اللازم مع الشيء على عدم ملزومه معه كما ستعلمه. وذلك لا يحصل منها إلا إذا كانت اللزومية كلية. وستعرف لمية ذلك في القياس الاستثنائي. والنتيجة دائما تكون اتفاقية.

[الشكل الأول]

[٩١٥] إذا عرفت هذا فنقول: أما الشكل الأول فالكبرى فيه إما أن تكون موجبة أو سالبة:

[٩١٦] [ا] فإن كانت موجبة: فإن كانت لزومية ينتج القياس متصلة اتفاقية؛ لأن الصغرى الاتفاقية تدل على مجامعة الأوسط -الذي هو ملزوم في الكبرى اللزومية- مع الأصغر بطريق الاتفاق. فيلزم أن يكون الأكبر -الذي هو لازمه- مجامعا للأصغر؛

---

١ ا: عرف
٢ ا - معه

Çünkü melzûmun [yani orta terimin] bir şeyle [yani küçük terimle] beraber bulunması, lâzımının [yani büyük terimin] de o şeyle beraber bulunmasını gerektirir. Ve bu kıyas, fayda verir [yani faydasız değildir], çünkü büyük terimin kendinde varlığı kapalı (*hafî*) olabilir. Dolayısıyla da varlığı ve "vaki olan başka bir şeye -ki bu küçük terimdir- yardımı" bilinen bir şeye [yani orta terime] büyük terimin gerekliliği vasıtasıyla büyük terimin varlığının farkına varılır.

[917] Büyük öncül ittifâkiyye olursa kıyas netice vermez. Çünkü şu durum muhtemeldir: Küçük terim yanlış ve orta terim doğrudur ve orta terim büyük terime yardımcıdır, bununla birlikte büyük terim küçük terime münâfîdir. Böyle olunca netice ne lüzûmiyye ne de ittifâkiyye olarak doğru olur. Lüzûmiyye olarak "At taş olduğunda daima cisim olur." ve ittifâkiyye olarak "At cisim olduğunda daima kişneyen olur." sözümüz gibi ki lüzûmiyye ve ittifâkiyye olarak "At taş olduğunda daima kişneyen olur." sözümüz yanlıştır.

[918] [b] Büyük öncülü olumsuz olduğunda ise büyük öncül ittifâkiyye olursa olumsuz ittifâkiyye netice verir. Çünkü orta terim doğru olursa büyük terim yanlış olur. Zira doğru olsaydı olumsuz ittifâkiyye yanlış olurdu. Büyük terim yanlış olduğunda kendisiyle küçük terim arasında doğrulukta bir birliktelik olamaz. Dolayısıyla bu durumda neticedeki olumsuz ittifâkiyye doğru olur. Orta terim yanlış olursa, küçük terim de yanlış olur. Çünkü lâzımı [olan orta terim] yanlıştır ve lâzımın yanlışlığı melzûmun yanlışlığını gerektirir. Küçük terim yanlış olduğunda kendisiyle büyük terim arasında doğrulukta bir birliktelik olamaz. Dolayısıyla neticedeki olumsuz ittifâkiyye doğru olur. Böylece bilindi ki neticenin olumsuz ittifâkiyye olarak doğru olması her iki takdirde de gereklidir.

[919] Büyük öncül lüzûmiyye olduğunda kıyas netice vermez. Çünkü şu durum muhtemeldir: İki tarafın her biri doğrudur, bununla birlikte küçük terim orta terimle birliktedir, küçük terim büyük terimi gerektirir ve orta terim büyük terimi gerektirmez. Böyle olunca şu öncüllerden oluşan kıyas doğru iken netice lüzûmiyye ve ittifâkiyye olarak yanlış olur. "At canlı olduğunda daima siyah, renk olur ve siyah renk olduğunda asla 'at duyumsayan olur.' olmaz." sözümüz gibi ki lüzûmiyye ve ittifâkiyye olarak "At canlı olduğunda asla duyumsayan olmaz." sözümüz yanlıştır. Çünkü lüzûmiyye ve ittifâkiyye olarak "At canlı olduğunda daima duyumsayan olur." sözümüz doğrudur.

لاستلزام وجود الملزوم مع الشيء وجود لازمه معه. ويكون مفيدا لاحتمال أن يكون الأكبر خفي الوجود في نفسه، فبواسطة لزومه لأمرٍ معلومُ الوجود ومعلومُ المساعدة لأمرٍ هو واقع -الذي هو الأصغر- يتنبّه لوجوده.

[٩١٧] وإن كانت اتفاقية لا ينتج لاحتمال أن يكون الأصغر كاذبا والأوسط ٥ حقا مساعدا للأكبر مع منافاة الأكبر للأصغر، فلا تصدق النتيجة حينئذ؛ لا لزومية ولا اتفاقية كقولنا: «كلما كان الفرس حجرا كان جسما» لزوميا، و«كلما كان جسما كان صهالا» اتفاقيا مع كذب قولنا: «كلما كان الفرس حجرا كان صهالا» لزوميا واتفاقيا.

[٩١٨] [ب] وأما إذا كانت الكبرى فيه سالبة فإن كانت اتفاقية ينتج سالبة ١٠ اتفاقية؛ لأن الأوسط إن كان صادقا /[٨٣و] كذب الأكبر؛ إذ لو صدق لكذبت السالبة الاتفاقية، وإذا كذب الأكبر لا يكون بينه وبين الأصغر مجامعة في الصدق، فتصدق السالبة الاتفاقية في النتيجة حينئذ. وإن كان الأوسط كاذبا كان الأصغر أيضا كاذبا لكذب لازمه واستلزام كذب اللازم كذب الملزوم، وإذا كذب الأصغر لا يكون بينه وبين الأكبر مجامعة في الصدق، فتصدق السالبة الاتفاقية ١٥ في النتيجة أيضا. فعلم أن صدق النتيجة سالبة اتفاقية لازم على كل واحد من هذين التقديرين.

[٩١٩] وأما إذا كانت لزومية فلا ينتج لاحتمال صدق كل واحد من الطرفين مع مجامعة الأصغر للأوسط واستلزامه للأكبر وعدم استلزام الأوسط للأكبر حتى يصدق القياس من هاتين المقدمتين مع كذب النتيجة لزومية واتفاقية ٢٠ كقولنا: «كلما كان الفرس حيوانا كان السواد لونا، وليس البتة إذا كان السواد لونا كان الفرس حساسا» مع كذب قولنا: «ليس البتة إذا كان الفرس حيوانا كان حساسا» لزوميا واتفاقيا لصدق قولنا: «كلما كان الفرس حيوانا كان حساسا» لزوما واتفاقيا.

[İkinci Şekil]

[920] İkinci şekle gelince, burada kullanılan olumlu, lüzûmiyye ise kıyas olumsuz ittifâkiyye netice verir. Çünkü orta terim doğru olursa, orta terimin birlikte bulunmadığı taraf yanlış olur. Aksi halde ittifâkiyye olumsuz yanlış olur. Ve orta terim yanlış olursa, melzûmu olduğu taraf yanlış olur. Çünkü lâzımın yanlış olması, melzûmun yanlış olmasını gerektirir. Her iki takdire göre de küçük ve büyük terim arasında doğrulukta bir birliktelik olmaz. Dolayısıyla neticedeki olumsuz ittifâkiyye doğru olur.

[921] [Kullanılan olumlu], ittifâkiyye olursa kıyas netice vermez. Çünkü şu durum muhtemeldir: İki taraf da doğrudur, küçük terim büyük terimi gerektirir, küçük terim orta terimle birliktedir ve büyük terim orta terimi gerektirmez. Böyle olunca şu öncüllerden oluşan kıyas doğru iken netice lüzûmiyye ve ittifâkiyye olarak yanlış olur. "İnsan canlı olduğunda daima iki sayısı çift olur ve İnsan duyumsayan olduğunda asla 'iki sayısı çift olur' olmaz." sözümüz gibi ki lüzûmiyye ve ittifâkiyye olarak "İnsan canlı olduğunda asla 'duyumsayan olur.' olmaz." sözümüz yanlıştır. Çünkü ikisinden her birinin zıddı doğrudur.

[Üçüncü Şekil]

[922] Üçüncü şekle gelince, ondaki büyük öncül ya olumlu ya da olumsuz olur. Olumlu olursa kıyas ittifâkiyye netice verir. Çünkü bu durumda orta terim taraflardan birinin melzûmu olur ve diğer tarafla birlikte bulunur. Dolayısıyla taraflar arasında birliktelik olur. Çünkü melzûmun bir şeyle beraber bulunması, lâzımının da o şeyle beraber bulunmasını gerektirir.

[923] Büyük öncül olumsuz olursa kıyas netice vermez: [a] Olumsuz büyük öncülün lüzûmiyye olduğu duruma gelince, çünkü şu durum muhtemeldir: Orta terim doğrudur, küçük terime yardımcıdır ve büyük terimi gerektirmez, büyük terim doğrudur, bununla birlikte küçük terim büyük terimi gerektirir. Böyle olunca bu kıyas doğru iken netice lüzûmiyye ve ittifâkiyye olarak yanlış olur. "Beyaz, renk olduğunda daima insan canlı olur ve Beyaz, renk olduğunda asla 'insan duyumsayan olur' olmaz." sözümüz gibi ki netice lüzûmiyye ve ittifâkiyye olarak yanlıştır.

[الشكل الثاني]

[٩٢٠] وأما الشكل الثاني فالموجبة المستعملة فيه إن كانت لزومية ينتج القياس سالبة اتفاقية؛ لأن الأوسط إن صدق كذب الطرف الذي هو غير مجامع له وإلا لكذبت السالبة الاتفاقية، وإن كذب كذب الطرف الذي هو ملزومه لاستلزام كذب اللازم كذب الملزوم، وعلى كل واحد من التقديرين لا يكون بين الأصغر والأكبر مجامعة في الصدق، فتصدق السالبة الاتفاقية في النتيجة.

[٩٢١] وإن كانت اتفاقية فلا ينتج لاحتمال صدق الطرفين واستلزام الأصغر للأكبر ومجامعته للأوسط وعدم استلزام الأكبر للأوسط حتى يصدق القياس من هاتين المقدمتين مع كذب النتيجة لزومية واتفاقية كقولنا: «كلما كان الإنسان حيوانا كان الاثنان زوجا، وليس البتة إذا كان الإنسان[١] حساسا كان الاثنان زوجا» مع كذب قولنا: «ليس البتة إذا كان الإنسان[٢] حيوانا كان حساسا» لزوميا واتفاقيا لصدق مضاد كل واحد منهما.

[الشكل الثالث]

[٩٢٢] وأما الشكل الثالث فالكبرى فيه إما أن تكون موجبة أو سالبة، فإن كانت /[٨٣ظ] موجبة ينتج اتفاقية؛ لأن الأوسط حنيئذ يكون ملزوما لأحد الطرفين ومجامعا للطرف الآخر، فيكون بين الطرفين مجامعة لاستلزام وجود الملزوم مع الشيء وجود لازمه معه.

[٩٢٣] وأما إذا كانت سالبة فلا ينتج: [أ] أما إذا كانت لزومية فلاحتمال صدق الأوسط ومساعدته للأصغر وعدم استلزامه للأكبر الصادق مع استلزام الأصغر للأكبر حتى يصدق هذا القياس مع كذب النتيجة لزومية واتفاقية كقولنا:[٣] «كلما كان البياض لونا كان الإنسان حيوانا، وليس البتة إذا كان البياض لونا كان الإنسان حساسا» مع كذب النتيجة لزومية واتفاقية.

---

١ ج – حيوانا كان الاثنان زوجا وليس البتة إذا كان الإنسان.
٢ ف – الإنسان
٣ ب – كقولنا.

[924] [b] Olumsuz büyük öncülün ittifâkiyye olduğu duruma gelince, çünkü şu durum muhtemeldir: İki taraf doğrudur, büyük terim küçük terimi gerektirir, küçük terimin melzûmu olan orta terim yanlıştır ve büyük terimle birlikte bulunmaz. Böyle olunca bu kıyas doğru iken netice lüzûmiyye ve ittifâkiyye olarak yanlış olur. "Eşek, at olduğunda daima canlı olur." ve ittifâkiyye olarak "Eşek, at olduğunda asla cisim olmaz." sözümüz gibi ki lüzûmiyye ve ittifâkiyye olarak "Eşek, canlı olduğunda bazen 'cisim olur' olmaz." sözümüz yanlıştır. Çünkü lüzûmiyye ve ittifâkiyye olarak ne zaman canlı olsa cisim de olur.

[Dördüncü Şekil]

[925] Dördüncü şekle gelince deriz ki: İlk iki darbdaki küçük öncül ya lüzûmiyye ya da ittifâkiyye olur:

[926] Eğer lüzûmiyye olursa, ittifâkiyye netice verir. Çünkü küçük öncül, orta terimin küçük terimi gerektirmesini iktiza eder ve orta terim büyük terimle beraberdir, dolayısıyla lâzımı olan küçük terim büyük terimle birlikte olur. Çünkü melzûmun bir şeyle birlikteliği lâzımının da o şeyle birlikteliğini gerektirir. Aksi halde lâzımın melzûmdan geri kalması (*tehalluf*) gerekir.

[927] Eğer ittifâkiyye olursa netice vermez. Çünkü şu durum mümkündür: Büyük terim yanlıştır, orta terimi gerektirir ve küçük terime lâzım gelmez, bununla birlikte küçük ve orta terim beraber doğru olurlar. Böyle olunca bu kıyas doğru iken netice lüzûmiyye ve ittifâkiyye olarak yanlış olur. İttifakî olarak "At cisim olduğunda daima kişneyen olur." ve lüzûmiyye olarak "At cansız olduğunda daima cisim olur." sözümüz gibi ki lüzûmiyye ve ittifâkiyye olarak "At kişneyen olduğunda bazen cansız olur." sözümüz yanlış olur.

[928] Üçüncü darba gelince, bundaki küçük öncül ya ittifâkiyye ya da lüzûmiyye olur:

[929] Küçük öncül ittifâkiyye olursa olumsuz ittifâkiyye netice verir. Çünkü kıyastaki orta terim doğru ise küçük terimin yanlış olması gerekir. Aksi halde olumsuz ittifâkiyye yanlış olur. Orta terim yanlış olursa, lâzımı yanlış olduğu için büyük terimin de yanlış olması gerekir. Her iki takdire göre de neticedeki olumsuz ittifâkiyyenin doğru olması gerekir. Çünkü taraflarından biri kesinlikle yanlıştır.

[٩٢٤] [ب] وأما إذا[1] كانت اتفاقية فلاحتمال صدق الطرفين وملازمة الأكبر للأصغر وكذب الأوسط الملزوم للأصغر وغير المصاحب للأكبر حتى يصدق هذا القياس مع كذب النتيجة لزومية واتفاقية كقولنا: «كلما كان الحمار فرسا كان حيوانا، وليس البتة إذا كان فرسا كان جسما» اتفافيا مع كذب قولنا: «قد لا يكون ٥ إذا كان حيوانا كان جسما» لزوميا واتفاقيا؛ لأنه كلما كان حيوانا كان جسما لزوميا واتفاقيا.

[الشكل الرابع]

[٩٢٥] وأما الشكل الرابع فنقول: الصغرى في الضربين الأولين منه إما أن تكون لزومية أو اتفاقية:

١٠ [٩٢٦] فإن كانت لزومية ينتج اتفاقية؛ لأن الصغرى تقتضي استلزام الأوسط للأصغر وهو مجامع للأكبر، فيكون لازمه وهو الأصغر مجامعا للأكبر؛ لأن مجامعة الملزوم مع الشيء تستلزم مجامعة اللازم معه وإلا لزم تخلف اللازم عن الملزوم.

[٩٢٧] وإن كانت اتفاقية فلا ينتج لجواز كذب الأكبر واستلزامه للأوسط وعدم لزومه للأصغر مع صدق الأصغر والأوسط معا حتى يصدق هذا القياس مع كذب ١٥ النتيجة لزومية واتفاقية كقولنا: «كلما كان الفرس جسما كان صهالا» اتفاقيا، و«كلما كان الفرس جمادا كان جسما» لزوميا مع كذب قولنا: «قد يكون إذا كان الفرس صهالا كان جمادا» لزوميا واتفاقيا.

[٩٢٨] وأما الضرب الثالث فالصغرى فيه إما أن تكون اتفاقية أو لزومية:

[٩٢٩] فإن كانت اتفاقية ينتج سالبة اتفاقية؛ لأن الأوسط في القياس إن كان ٢٠ صادقا لزم كذب /[٨٤و] الأصغر وإلا لكذبت السالبة الاتفاقية، وإن كان كاذبا لزم كذب الأكبر لكذب لازمه، وعلى كل واحد من التقديرين يلزم صدق السالبة الاتفاقية في النتيجة لكذب أحد طرفيها جزما.

---

[1] ب: إن

[930] Küçük öncül lüzûmiyye ise kıyas netice vermez. Çünkü şu durum muhtemeldir: Üç terim de doğrudur, orta terim küçük terimi gerektirmez ve küçük terim büyük terimi gerektirir. Böyle olunca bu kıyas doğru iken netice lüzûmiyye ve ittifâkiyye olarak yanlış olur. "Siyah, renk olduğunda asla 'at canlı olur' olmaz ve At duyumsayan olduğunda daima siyah, renk olur." sözümüz gibi ki lüzûmiyye ve ittifâkiyye olarak "At canlı olduğunda bazen 'duyumsayan olur' olmaz." sözümüz yanlış olur. Çünkü bu ikisinden her birinin çelişiği doğrudur. Zira atın canlı olduğu her zamanda duyumsayan olması zorunludur.

[931] Son iki darba gelince bunlar kısırdır:

[932] Küçük öncülün ittifâkiyye olduğu duruma gelince, çünkü şu durum muhtemeldir: Üç terim de doğrudur, bununla birlikte büyük terim orta terimi gerektirmez ve küçük terim büyük terimi gerektirir. Böyle olunca bu kıyas doğru iken netice lüzûmiyye ve ittifâkiyye olarak yanlış olur. İttifâkî olarak "Siyah, renk olduğunda daima at canlı olur." ve lüzûmiyye olarak "At duyumsayan olduğunda asla 'siyah, renk olur' olmaz." sözümüz gibi ki lüzûmiyye ve ittifâkiyye olarak "At canlı olduğunda bazen 'duyumsayan olur' olmaz." sözümüz yanlış olur.

[933] Küçük öncülün lüzûmiyye olduğu duruma gelince, çünkü şu durum muhtemeldir: Orta terim yanlıştır ve küçük terimi gerektirir, küçük terim doğrudur ve doğru olan büyük terimi gerektirir. Böyle olunca bu kıyas doğru iken netice lüzûmiyye ve ittifâkiyye olarak yanlış olur. "At eşek olduğunda daima canlı olur ve At cisim olduğunda asla 'eşek olur' olmaz." sözümüz gibi ki lüzûmiyye ve ittifâkiyye olarak "At canlı olduğunda bazen 'cisim olur' olmaz." sözümüz yanlıştır. Çünkü lüzûmiyye ve ittifâkiyye olarak at her ne zaman canlı olursa cisim de olur.

[Tembih]

[934] Bil ki biz bundan sonra şartlı kıyasların kısımlarının herhangi birinde, o kısmın netice vermesi için bir şeyi şart koştuğumuz ve bu şartın bulunmadığı darbın netice vermemesinin deliline işaret etmediğimizde, böyle yapmamızla o darbda ne zaman bu şart tahakkuk etmişse netice verdiğine dair bir burhân bulduğumuzu ve ne zaman şart tahakkuk etmemişse bulmadığımızı kastederiz. Yani, bu şartın bulunmadığı darbın netice vermediğini kesin olarak biliyor değiliz. Ancak şu an netice verdiğine hükmetmediğimiz bir darbın, netice verdiğine dair bir delil bize veya bir başkasına zuhur edebilir.

[٩٣٠] وإن كانت لزومية فلا ينتج لاحتمال صدق الحدود الثلاثة وعدم استلزام الأوسط للأصغر واستلزام الأصغر للأكبر حتى يصدق هذا القياس مع كذب النتيجة لزومية واتفاقية كقولنا: «ليس البتة إذا كان السواد لونا كان الفرس حيوانا، وكلما كان الفرس حساسا كان السواد لونا» مع كذب قولنا: «قد لا يكون إذا كان الفرس حيوانا كان حساسا» لزوميا واتفاقيا لصدق نقيض كل واحد منهما ضرورة أنه كلما كان حيوانا كان حساسا.

[٩٣١] وأما الضربان الأخيران فعقيمان:

[٩٣٢] أما في الاتفاقية الصغرى فلاحتمال صدق الحدود الثلاثة مع عدم استلزام الأكبر للأوسط واستلزام الأصغر للأكبر حتى يصدق هذا القياس مع كذب النتيجة لزومية واتفاقية كقولنا: «كلما كان السواد لونا كان الفرس حيوانا» اتفاقيا، و«ليس البتة إذا كان الفرس حساسا كان السواد لونا» لزوميا مع كذب قولنا: «قد لا يكون إذا كان الفرس حيوانا كان حساسا» لزوميا واتفاقيا.

[٩٣٣] وأما في اللزومية الصغرى فلاحتمال كذب الأوسط واستلزامه للأصغر، وصدق الأصغر واستلزامه للأكبر الصادق حتى يصدق هذا القياس مع كذب النتيجة لزومية واتفاقية كقولنا: «كلما كان الفرس حمارا كان حيوانا، وليس البتة إذا كان جسما كان حمارا» مع كذب قولنا: «قد لا يكون إذا كان الفرس حيوانا كان جسما» لزوميا واتفاقيا؛ لأنه كلما كان حيوانا كان جسما لزوميا واتفاقيا.

[تنبيه]

[٩٣٤] واعلم أنا بعد هذا إذا اشترطنا في أي قسم كان من القياسات الشرطية شيئا لإنتاج ذلك القسم، ولا نشير إلى دليل عدم إنتاج ما لم يوجد فيه ذلك الشرط عنينا به أنه متى تحقق ذلك الشرط فيه وجدنا البرهان على إنتاجه، ومتى لم يتحقق لم نجد، لا أنا نجزم بعدم إنتاج ما لم يوجد فيه ذلك الشرط، فإنه يجوز أن يظهر لنا أو لغيرنا شيء من الأدلة على إنتاج شيء مما لم نحكم بإنتاجه الآن.

Nitekim **Şeyh** de şartlı kıyaslardan birçoğunun netice vermediğine bu anlamıyla hükmetmiş ama başka biri netice verme deliline vakıf olduğu için onların da netice verdiği kendisine zahir olmuştur.

[İkinci Kısım: Orta Terimin Tam Cüz Olmaması]

[935] İkinci kısma yani orta terimin öncüllerden her birinin tam olmayan cüzü olmasına gelince, dört kısımdır. Çünkü bu durumda ortaklık ya iki tâlî arasında ya küçük öncülün mukaddemiyle büyük öncülün tâlîsi arasında ya büyük öncülün mukaddemiyle küçük öncülün tâlîsi arasında ya da iki mukaddem arasında olur. Bu kısımların her birinde dört şekil kurulur.

[İlk Üç Kısım]

[936] **İlk üç kısma** gelince, bunların her birinde ortakların [orta terimi barındıran cüzlerin] netice veren telifi kapsamaları, öncüllerin olumlu olması ve birinci kısımda öncüllerden birinin, ikinci kısımda büyük öncülün ve üçüncü kısımda küçük öncülün tümel olması şart koşulmuştur.

[937] Birinci kısımda bu şartın, yani niceliğe göre olan şartın gereği olarak netice veren darblar üçtür. Birincisi iki tümel olumludan, ikincisi tikel olumlu küçük öncül ve tümel olumlu büyük öncülden, üçüncüsü tümel olumlu küçük öncül ve tikel olumlu büyük öncülden oluşur. İkinci kısımda sadece bu ilk iki darb ve üçüncü kısımda birinci ve üçüncü darblar netice verir. Dört şeklin her birindeki bu üç darbın her birinde netice veren darblar o şekle mahsus olan darblardır.

[Darbların Neticeleri]

[938] Birinci kısmın birinci darbı, iki tümel bitişik şartlı netice verir; ikisinden birinin mukaddemi kıyasın öncüllerinden birinin mukaddemi, diğerinin mukaddemi ise diğer öncülün mukaddemidir ve her ikisindeki tâlî, telif neticesinin diğer öncülün mukaddemine gerekliliğidir. Şu sözümüz gibi: A B olduğunda daima her C D'dir ve H Z olduğunda daima her D T'dir, sonuç: A B olduğunda daima "H Z olduğunda her C T'dir." olur. Çünkü A B olduğunda daima "H Z olduğunda her C D ve her D T'dir." olur ve Her C D ve her D T olduğunda daima her C T'dir, sonuç: A B olduğunda daima "H Z olduğunda her C T'dir." olur.

وقد حكم **الشيخ** بعدم إنتاج كثير من الأقيسة الشرطية بهذا /[٨٤ظ] المعنى، وقد ظهر لغيره إنتاجه لاطلاعه على دليل الإنتاج.

[القسم الثاني فيما يكون الحد الأوسط جزءا غير تام]

[٩٣٥] وأما القسم الثاني وهو أن يكون الحد الأوسط غير تام من كل واحدة من المقدمتين فأربعة أقسام؛ لأن الاشتراك حينئذ إما أن يكون بين التاليين أو بين مقدم الصغرى وتالي الكبرى أو بين مقدم الكبرى وتالي الصغرى أو بين المقدمتين. وينعقد الأشكال الأربعة في كل واحدة من هذه الأقسام.

[الأقسام الثلاثة الأول]

[٩٣٦] أما **الأقسام الثلاثة الأول** فيشترط في كل واحد منها اشتمال المتشاركين على تأليف منتج، وكون المقدمتين موجبتين، وكلية إحداهما في القسم الأول، وكلية الكبرى في القسم الثاني، والصغرى في القسم الثالث.

[٩٣٧] والمنتج بمقتضى هذا الشرط أعني بحسب الكمية ثلاثة أضرب في القسم الأول: الأول من موجبتين كليتين، والثاني من موجبة جزئية صغرى وموجبة كلية كبرى، الثالث من موجبة كلية صغرى وموجبة جزئية كبرى. وفي القسم الثاني الضربان الأولان فقط، وفي القسم الثالث الضرب الأول والضرب الثالث. والضروب المنتجة في كل واحد من هذه الضروب الثلاثة في كل شكل من الأشكال الأربعة هي الضروب المخصوصة بذلك الشكل.

[نتيجة الضروب]

[٩٣٨] والضرب الأول من القسم الأول ينتج متصلتين كليتين؛ مقدم إحداهما مقدم إحدى مقدمتي القياس، ومقدم الأخرى مقدم المقدمة الأخرى، والتالي في كل واحدة منهما ملازمة نتيجة التأليف لمقدم المقدمة الأخرى كقولنا: كلما كان (أ) (ب) فكل (ج) (د)، وكلما كان (ه) (ز) فكل (د) (ط)، ينتج: كلما كان (أ) (ب) فإن كان (ه) (ز) فكل (ج) (ط)؛ لأنه كلما كان (أ) (ب) فإن كان (ه) (ز) فكل (ج) (د) وكل (د) (ط)، وكلما كان كل (ج) (د) وكل (د) (ط) فكل (ج) (ط)،

Ayrıca aynı açıklamayla şu sonucu da verir: H Z olduğunda daima “A B olduğunda her C T’dir.” olur.

[939] Birinci kısımdaki diğer iki darba gelince, bunlar bitişik şartlı netice verir; mukaddemi tikel bitişiğin mukaddemi ve tâlîsi telif neticesinin
5 tümel bitişiğin mukaddemine gerekliliğidir. Birincinin örneği: A B olduğunda bazen her C D olur ve H Z olduğunda daima her D T’dir, sonuç: A B olduğunda bazen “H Z olduğunda her C T’dir.” olur. İkincinin örneği: A B olduğunda daima her C D’dir ve H Z olduğunda bazen her D T olur, sonuç: H Z olduğunda bazen “A B olduğunda her C T’dir.” olur. Bu ikisi,
10 birinci darbda geçen [delille] açıklanır.

[940] İkinci kısma gelince, her iki darbı da tikel bitişik netice verir; mukaddemi küçük öncülün tâlîsi ve tâlîsi telif neticesinin büyük öncülün mukaddemine gerekliliğidir. Birincinin örneği: Her C D olduğunda daima A B’dir ve H Z olduğunda daima her D T’dir, sonuç: A B olduğunda bazen
15 “H Z olduğunda her C T’dir.” olur. Bunun açıklaması kıyas, birinci kısma dönsün diye küçük öncülün döndürülmesiyle yapılır. İkincinin örneğini de -ki o, küçük öncülün tikel olmasıdır- buna kıyas et.

[941] Üçüncü kısma gelince, her iki darbı da tikel bitişik netice verir; mukaddemi büyük öncülün tâlîsi ve tâlîsi telif neticesinin küçük öncülün
20 mukaddemine gerekliliğidir. Birincinin örneği: A B olduğunda daima her C D’dir ve Her D T olduğunda daima H Z’dir, sonuç: H Z olduğunda bazen “A B olduğunda Her C T’dir. Bunun açıklaması kıyas, birinci kısma dönsün diye büyük öncülün döndürülmesiyle yapılır. İkincinin örneğini de -ki o, büyük öncülü tikel olmasıdır- buna kıyas et.

25 [942] Anlattıklarımızı öğrendiğinde şu üç kısımda her darbdaki her bir şekle mahsus olan darbları çıkarmak sana kapalı olmaz.

[Dördüncü Kısım]

[943] **Dördüncü kısma** yani ortaklığın iki mukaddem arasında olmasına gelince, bunda öncüllerin olumlu olması, büyük öncülün tümel olma-
30 sı ve küçük öncülün mukaddeminin sekiz nispetten biriyle -bu sekiz nispet şunlardır: Büyük terimin küçük terime olumlu veya olumsuz nispeti,

ينتج: كلما كان (أ) (ب) فإن كان (ه) (ز) فكل (ج) (ط). وينتج أيضا: كلما كان (ه) (ز) فإن كان (أ) (ب) فكل (ج) (ط) بعين هذا البيان.

[٩٣٩] وأما الضربان الآخران منه فينتجان متصلة مقدمها مقدم المتصلة الجزئية وتاليها ملازمة نتيجة التأليف لمقدم المتصلة الكلية. مثال الأول قولنا: قد يكون إذا ٥ كان (أ) (ب) فكل (ج) (د)، وكلما كان (ه) (ز) فكل (د) (ط)، ينتج: قد يكون إذا كان (أ) (ب) فإن كان (ه) (ز) فكل (ج) (ط). ومثال الثاني قولنا: كلما كان (أ) (ب) فكل (ج) (د)، /[٨٥و] وقد يكون إذا كان (ه) (ز) فكل (د) (ط)، ينتج: قد يكون إذا كان (ه) (ز) فإن كان (أ) (ب) فكل (ج) (ط). وبيانهما ما مرّ في الضرب الأول.

[٩٤٠] وأما القسم الثاني فكل واحد من ضربيه ينتج متصلة جزئية مقدمها تالي ١٠ الصغرى وتاليها ملازمة نتيجة التأليف لمقدم الكبرى. مثال الأول قولنا: كلما كان كل (ج) (د) فـ(أ) (ب)، وكلما كان (ه) (ز) فكل (د) (ط)، ينتج: قد يكون إذا كان (أ) (ب) فإن كان (ه) (ز) فكل (ج) (ط) بعكس الصغرى ليرجع إلى القسم الأول. وقس عليه الثاني وهو أن تكون صغراه جزئية.

[٩٤١] وأما القسم الثالث فكل واحد من ضربيه ينتج متصلة جزئية مقدمها تالي ١٥ الكبرى وتاليها ملازمة نتيجة التأليف لمقدم الصغرى. مثال الأول قولنا: كلما كان (أ) (ب) فكل (ج) (د)، وكلما كان كل (د) (ط) فـ(ه) (ز)، ينتج: قد يكون إذا كان (ه) (ز) فإن كان (أ) (ب) فكل (ج) (ط) بعكس الكبرى ليرتد إلى القسم الأول. وقس عليه الثاني وهو أن تكون كبراه جزئية.

[٩٤٢] وإذا عرفت ما ذكرناه لا يخفى عليك استخراج الضروب المخصوصة ٢٠ لكل شكل في كل ضرب من هذه الأقسام الثلاثة.

[القسم الرابع]

[٩٤٣] وأما **القسم الرابع** وهو أن يكون الاشتراك بين المقدمتين فيشترط فيه أن تكون المقدمتان موجبتين، وأن تكون الكبرى كلية، وإنتاج مقدم الصغرى مع إحدى النسب الثمانية -وهي نسبة الأكبر إلى الأصغر بالإيجاب أو السلب

küçük terimin büyük terime olumlu veya olumsuz nispeti, bu dört takdirdeki nispetler ister tümel ister tikel olsun- büyük öncülün mukaddemini veya mukaddeminin melzûmunu netice vermesidir.

[944] Böyle olduğunda, küçük öncülün mukaddemi ile şu nispetlerin birinden hâsıl olan telifin netice vermesi, -ileride öğreneceğin üzere- birinci ve ikinci şekillerde olduğu gibi ancak üçüncü şekil üzere olursa büyük öncülün mukaddeminin tikel olarak alınması gerekir. Başka bir şekil üzere olursa da böyledir, ancak dördüncü şeklin bazı darblarında da olduğu gibi büyük öncülün mukaddeminin hâsıl olması için olumlu neticenin döndürülebilir olması gerekir.

[945] Öncüllerin olumlu ve büyük öncülün tümel olması şartlarının gereği olarak bu kısımda netice veren darblar ikidir. Birincisi iki tümel olumludan ve ikincisi tikel olumlu küçük öncül ve tümel olumlu büyük öncülden oluşur. Her iki darbda da dört şekil kurulur ve dördüncü şekil dışında her şekilde netice veren darbların sayısı, o şekilde netice veren darbların sayısı kadardır. Dördüncü şekilde netice veren darbların sayısı ise altıdır.

[946] Bu [tüm] darbların neticeleri tikel bitişiktir; mukaddemi küçük öncülün tâlîsi ve tâlîsi ise büyük öncülün tâlîsinin, bir nispete gerekliliğidir ki bu nispet, küçük öncülün mukaddemiyle birlikte büyük öncülün mukaddemini veya melzûmunu netice verir. Birinci darbdaki [yani dördüncü kısmın birinci darbındaki] dört şeklin darblarını söyleyelim ki ikinci darbdaki darbları bunlara kıyas edilebilsin. İkinci darbdaki darblar birinci darbdaki darblarla aynıdır, sadece ikinci darbdaki darblarda küçük öncül tikeldir.

Birinci şeklin darbları:

[947] Birincisi: Her C D olduğunda daima A B'dir ve Bazı D'ler T olduğunda daima H Z'dir, sonuç: A B olduğunda bazen "Bazı C'ler T olduğunda H Z'dir." olur. Çünkü A B olduğunda bazen "Bazı C'ler T olduğunda her C D'dir ve bazı C'ler T'dir." olur. Bu durumda her C'nin D olmasının lüzûmuna gelince, çünkü bu, A'nın B olmasına -küçük öncülün düz döndürmesinin hükmüyle- cüz'î bir şekilde lâzımdır. Bazı C'lerin T

أو نسبة الأصغر إلى الأكبر بالإيجاب أو السلب كلية كانت هذه النسبة على التقادير الأربعة أو جزئية- لمقدم الكبرى أو لما هو ملزوم لمقدمها.

[٩٤٤] وإذا كان كذلك فإن كان إنتاج التأليف الحاصل من مقدم الصغرى مع إحدى هذه النسب إنما هو على الشكل الثالث كما في الشكل الأول والشكل الثاني على ما ستعرفه وجب أن يضع مقدم[١] الكبرى جزئيا. وكذلك إن كانت على شكل آخر؛ لكن النتيجة الموجبة لا بد من عكسها ليحصل مقدم الكبرى كما في بعض ضروب الشكل الرابع.

[٩٤٥] والمنتج بمقتضى شرطية إيجاب المقدمتين وكلية الكبرى في هذا القسم ضربان: الأول من موجبتين كليتين، والثاني من موجبة جزئية صغرى وموجبة كلية كبرى. تنعقد الأشكال الأربعة في كل ضرب من هذين الضربين. وعدد الضروب المنتجة في كل شكل[٢] عدد الضروب المنتجة في ذلك الشكل إلا في الشكل / [٨٥ظ] الرابع، فإن الضروب المنتجة فيه ستة.

[٩٤٦] ونتائج هذه الضروب متصلات جزئية مقدمها تالي الصغرى وتاليها ملازمة تالي الكبرى للنسبة التي ينتج مع مقدم الصغرى مقدمَ الكبرى أو ملزومه. ولنذكر ضروب الأشكال الأربعة في الضرب الأول لتقاس عليها ضروبها في الضرب الثاني، فإنها هي بعينها إلا أن الصغرى فيها جزئية.

ضروب الشكل الأول:

[٩٤٧] الأول: كلما كان كل (ج) (د) فـ(أ) (ب)، وكلما كان بعض (د) (ط) فـ(ه) (ز)، ينتج: قد يكون إذا كان (أ) (ب) فإن كان بعض (ج) (ط) فـ(ه) (ز)؛ لأنه قد يكون إذا كان (أ) (ب) فإن كان بعض (ج) (ط) فكل (ج) (د) وبعض (ج) (ط). أما لزوم «كل (ج) (د)» حينئذ فلكونه لازما لـ(أ) (ب) لزوما جزئيا بحكم العكس المستوي للصغرى، وأما «بعض (ج) (ط)» فلأنه مفروض حينئذ، وكلما كان كل (ج) (د)

---

١ ا – مقدم
٢ ا + مثل

olmasına gelince, çünkü bu durumda bu varsayılmıştır ve Her C D ve bazı C'ler T olduğunda daima bazı D'ler T olur, [bu ikisi] üçüncü şekilden şu sonucu verir: A B olduğunda bazen "Bazı C'ler T ise bazı D'ler T'dir." olur. Bunu küçük öncül ve kıyasın büyük öncülünü büyük öncül yaparız ki birinci şekilde şöyle bir kıyas meydana gelir: A B olduğunda bazen "Bazı C'ler T olduğunda bazı D'ler T'dir." olur ve Bazı D'ler T olduğunda daima H Z'dir, sonuç: A B olduğunda bazen "Bazı C'ler T ise H Z'dir." olur, bu da matluptur.

[948] İkincisi: Bazı C'ler D olduğunda daima A B'dir ve Bazı D'ler T olduğunda daima H Z'dir, sonuç: A B olduğunda bazen "Her C T olduğunda H Z'dir." olur.

[949] Üçüncüsü: Her C D olduğunda daima A B'dir ve Bazı D'ler T olmadığında daima H Z'dir, sonuç: A B olduğunda bazen "Bazı C'ler T değilse H Z'dir." olur.

[950] Dördüncüsü: Bazı C'ler D olduğunda daima A B'dir ve Bazı D'ler T olmadığında daima H Z'dir, sonuç: A B olduğunda bazen "Hiçbir C T değilse H Z'dir." olur.

[951] Bu üç darbın açıklaması da birinci darbda anlattığımız şekildedir.

[952] Bu şeklin darbları şu dördüyle sınırlı kaldı, çünkü (a) küçük öncülün mukaddeminin olumlu olması gerekir. Çünkü bu mukaddem, üçüncü şeklin heyeti üzere kendisinden ve söz konusu nispetten oluşan telifte küçük öncül olur. Bu mukaddem ya tümel ya da tikeldir. (b) Büyük öncülün mukaddeminin öğrendiğin üzere tikel olması gerekir. Bu mukaddem de ya olumlu ya da olumsuz olur. İkinin ikiyle çarpımından toplam dört olur. Küçük öncülün mukaddemi tikel ise nispetin tümel olması gerekir ve tümel ise nispetin tümel ve tikel olması mümkündür. Nispetin büyük öncülün mukaddemiyle nitelikte daima uyumlu olması gerekir.

İkinci şeklin darbları:

[953] Birincisi: Hiçbir C D olmadığında daima A B'dir ve Bazı T'ler D olmadığında daima H Z'dir, sonuç: A B olduğunda bazen "Bazı C'ler T olduğunda H Z'dir." olur.

وبعض (ج) (ط) فبعض (د) (ط) من الشكل الثالث ينتج: قد يكون إذا كان (أ) (ب) فإن كان بعض (ج) (ط) فبعض (د) (ط). فنجعل هذه صغرى وكبرى القياس كبرى لينتظم منهما قياس في الشكل الأول هكذا: قد يكون إذا كان (أ) (ب) فإن[1] كان بعض (ج) (ط) فبعض (د) (ط)، وكلما كان بعض (د) (ط) فـ(ه) (ز)، ينتج: قد يكون ٥ إذا كان (أ) (ب) فإن كان بعض (ج) (ط) فـ(ه) (ز)، وهو المطلوب.

[٩٤٨] الثاني: كلما كان بعض (ج) (د) فـ(أ) (ب)، وكلما كان بعض (د) (ط) فـ(ه) (ز)، ينتج: قد يكون إذا كان (أ) (ب) فإن كان كل (ج) (ط) فـ(ه) (ز).

[٩٤٩] الثالث: كلما كان كل (ج) (د) فـ(أ) (ب)، وكلما كان ليس بعض (د) (ط) فـ(ه) (ز)، ينتج: قد يكون إذا كان (أ) (ب) فإن كان ليس بعض (ج) (ط) فـ(ه) (ز).

١٠ [٩٥٠] الرابع: كلما كان بعض (ج) (د) فـ(أ) (ب)، وكلما كان ليس بعض (د) (ط) فـ(ه) (ز)، ينتج: قد يكون إذا كان (أ) (ب) فإن كان لا شيء من (ج) (ط) فـ(ه) (ز).

[٩٥١] وبيان هذه الضروب الثلاثة أيضا بالطريق الذي بينا به الضرب الأول.

[٩٥٢] وإنما انحصرت ضروب هذا الشكل في هذه الأربعة؛ لأن [ا] مقدم الصغرى يجب أن يكون موجبا لكونه صغرى في التأليف المركب منه ومن النسبة ١٥ المذكورة على هيئة الشكل الثالث، وهو إما كلي أو جزئي، [ب] ومقدم الكبرى يجب أن يكون جزئيا لما عرفته، وهو إما موجب أو سالب. والحاصل من ضرب اثنين في اثنين أربعة. والنسبة يجب أن تكونَ كلية إن كان مقدم الصغرى جزئيا، / [٨٦و] وجاز كونها كلية وجزئية إن كان مقدم الصغرى كليا، وتكونَ دائما موافقة لمقدم الكبرى في الكيف.

٢٠ **ضروب الشكل الثاني:**

[٩٥٣] الأول: كلما كان لا شيء من (ج) (د) فـ(أ) (ب)، وكلما كان ليس بعض (ط) (د) فـ(ه) (ز)، ينتج: قد يكون إذا كان (أ) (ب) فإن كان بعض (ج) (ط) فـ(ه) (ز).

---

١ ج: إذا

[954] İkincisi: Bazı C'ler D olmadığında daima A B'dir ve Bazı T'ler D olmadığında daima H Z'dir, sonuç: A B olduğunda bazen "Her C T olduğunda H Z'dir." olur.

[955] Üçüncüsü: Her C D olduğunda daima A B'dir ve Bazı T'ler D olduğunda daima H Z'dir, sonuç: A B olduğunda bazen "Bazı C'ler T olduğunda H Z'dir." olur.

[956] Dördüncüsü: Bazı C'ler D olduğunda daima A B'dir ve Bazı T'ler D olduğunda daima H Z'dir, sonuç: A B olduğunda bazen "Her C T olduğunda H Z'dir." olur.

[957] Bu darbların açıklaması birinci şekilde zikrettiğimizin aynısıdır.

[958] Bu şeklin darbları şu dördüyle sınırlandı, çünkü büyük öncülün mukaddeminin öğrendiğin üzere tikel olması gerekir. Bu mukaddem ya olumlu ya da olumsuzdur. Küçük öncülün mukaddeminin küçük öncülle nitelikte uyumlu olması gerekir. Bundan dolayı büyük öncülün mukaddemi tikel olumsuz olursa küçük öncülün mukaddeminin tümel ya da tikel olumsuz olduğu ve büyük öncülün mukaddemi tikel olumlu olursa küçük öncülün mukaddeminin tümel ya da tikel olumlu olduğu ortaya çıkmış olur. Dolayısıyla toplam dört darbdır. Ve nispetin daima olumlu olması gerekir. Çünkü nispet, üçüncü şekilden olan telifte küçük öncül olur. Küçük öncülün mukaddemi tikel olursa nispetin tümel olması gerekir ve tümel olursa nispetin tümel ve tikel olması mümkündür.

Üçüncü şeklin darbları:

[959] Birincisi: Her D C olduğunda daima A B'dir ve D T olduğunda daima H Z'dir, sonuç: A B olduğunda bazen "Her C T olduğunda H Z'dir." olur.

[960] İkincisi: Her D C olduğunda daima A B'dir ve Hiçbir D T olmadığında daima H Z'dir, sonuç: A B olduğunda bazen "Hiçbir C T olmazsa H Z'dir." olur.

[961] Üçüncüsü: Her D C olduğunda daima A B'dir ve Bazı D'ler T olduğunda daima H Z'dir, sonuç: A B olduğunda bazen "Her C T olduğunda H Z'dir." olur.

[٩٥٤] الثاني: كلما كان ليس بعض (ج) (د) فـ(أ) (ب)، وكلما كان ليس بعض (ط) (د) فـ(ه) (ز)، ينتج: قد يكون إذا كان (أ) (ب) فإن كان كل (ج) (ط)[١] فـ(ه) (ز).

[٩٥٥] الثالث: كلما كان كل (ج) (د) فـ(أ) (ب)، وكلما كان بعض (ط) (د) فـ(ه) (ز)، ينتج: قد يكون إذا كان (أ) (ب) فإن كان بعض (ج) (ط) فـ(ه) (ز).

٥ [٩٥٦] الرابع: كلما كان بعض (ج) (د) فـ(أ) (ب)، وكلما كان بعض (ط) (د) فـ(ه) (ز)، ينتج: قد يكون إذا كان (أ) (ب) فإن كان كل (ج) (ط) فـ(ه) (ز).

[٩٥٧] وبيان هذه الضروب ما ذكرناه بعينه في الشكل الأول.

[٩٥٨] وإنما انحصرت ضروب هذا الشكل في هذه الأربعة؛ لأن مقدم الكبرى يجب كونه جزئيا لما عرفته، وهو إما موجب أو سالب، ومقدم الصغرى يجب أن ١٠ يكون موافقا له في الكيف، فإن كان مقدم الكبرى سالبا جزئيا تعين أن يكون مقدم الصغرى سالبا إما كليا أو جزئيا، وإن كان مقدم الكبرى موجبا جزئيا تعين أن يكون مقدم الصغرى موجبا إما كليا أو جزئيا، فالمجموع أربعة أضرب. والنسبة يجب أن تكون موجبة دائما لكونها صغرى في التأليف من الثالث، ويجب أن تكون كلية إن كان مقدم الصغرى جزئيا، وجاز كونهما كلية وجزئية إن كان مقدم الصغرى كليا.

١٥ **ضروب الشكل الثالث:**

[٩٥٩] الأول: كلما كان كل (د) (ج) فـ(أ) (ب)، وكلما كان (د) (ط) فـ(ه) (ز)، ينتج: قد يكون إذا كان (أ) (ب) فإن كان كل (ج) (ط) فـ(ه) (ز).

[٩٦٠] الثاني: كلما كان كل (د) (ج) فـ(أ) (ب)، وكلما كان لا شيء من (د) (ط) فـ(ه) (ز)، ينتج: قد يكون إذا كان (أ) (ب) فإن كان لا شيء من (ج) (ط) فـ(ه) (ز).

٢٠ [٩٦١] الثالث: كلما كان كل (د) (ج) فـ(أ) (ب)، وكلما كان بعض (د) (ط) فـ(ه) (ز)، ينتج: قد يكون إذا كان (أ) (ب) فإن كان كل (ج) (ط) فـ(ه) (ز).

---

١ ب: (ط) (ج).

[962] Dördüncüsü: Her D C olduğunda daima A B'dir ve Bazı D'ler T olmadığında daima H Z'dir, sonuç: A B olduğunda bazen "Hiçbir C T olmazsa H Z'dir."

[963] Beşincisi: Bazı D'ler C olduğunda daima A B'dir ve Bazı D'ler T olduğunda daima H Z'dir, sonuç: A B olduğunda bazen "Her C T olduğunda H Z'dir." olur.

[964] Altıncısı: Bazı D'ler C olduğunda daima A B'dir ve Bazı D'ler T olmadığında daima H Z'dir, sonuç: A B olduğunda bazen "Hiçbir C T olmazsa H Z'dir." olur.

[965] Bu darbların açıklaması da ilk iki şekilde zikrettiğimiz şeydir. Ancak küçük öncülün mukaddeminin, söz konusu nispetle beraber büyük öncülün mukaddemini veya ona melzûm olan şeyi netice vermesi ancak birinci şekilde olabilir. Bundan dolayı "Bu kısımdaki bu şekil söz konusu kısımdaki şekillerin en üstünüdür." demişlerdir.

[966] Bu şeklin darbları şu altısıyla sınırlandı, çünkü küçük öncülün mukaddemi ve mezkur nispetten hâsıl olan telif, birinci şekil üzeredir ve ondaki küçük öncül, küçük öncülün mukaddemidir. Bundan dolayı küçük öncülün mukaddeminin tümel veya tikel olumlu olması ve nispetin tümel ve büyük öncülün mukaddemine nitelikte uyumlu olması gerekir. Dolayısıyla küçük öncülün mukaddemi tümel olumlu olursa, büyük öncülün mukaddeminin dört mahsûradan biri olması mümkündür. Tikel olumlu olursa, büyük öncülün mukaddeminin ya tikel olumlu ya da tikel olumsuz olması gerekir. Böylece darblar zorunlu olarak altı olur.

Dördüncü şeklin darbları:

[967] Birincisi: Her D C olduğunda daima A B'dir ve Bazı T'ler D olduğunda daima H Z'dir, sonuç: A B olduğunda bazen "Her C T olduğunda H Z'dir." olur.

[968] İkincisi: Bazı D'ler C olduğunda daima A B'dir ve Bazı T'ler D olduğunda daima H Z'dir, sonuç: A B olduğunda bazen "Her C T olduğunda H Z'dir."

[٩٦٢] الرابع: كلما كان كل (د) (ج) فـ(أ) (ب)، وكلما كان ليس بعض (د) (ط) فـ(ه) (ز)، ينتج: قد يكون إذا كان (أ) (ب) فإن كان لا شيء من (ج) (ط) فـ(ه) (ز).

[٩٦٣] الخامس: كلما كان بعض (د) (ج) فـ(أ) (ب)، وكلما كان بعض (د) (ط) فـ(ه) (ز)، ينتج: قد يكون إذا كان (أ) (ب) فإن كان كل (ج) (ط) فـ(ه) (ز).

٥ [٩٦٤] السادس: كلما كان بعض (د) (ج) فـ(أ) (ب)، وكلما /[٨٦ظ] كان ليس[١] بعض (د) (ط) فـ(ه) (ز)، ينتج: قد يكون إذا كان (أ) (ب) فإن كان لا شيء من (ج) (ط) فـ(ه) (ز).[٢]

[٩٦٥] بيان هذه الضروب أيضا ما ذكرناه في الشكلين الأولين؛ لكن إنتاج مقدم الصغرى مع النسبة المذكورة لمقدم الكبرى أو لما هو ملزوم له إنما هو من الشكل ١٠ الأول، ولهذا قالوا: إن هذا الشكل في هذا القسم أشرف الأشكال فيه.

[٩٦٦] وإنما انحصرت ضروب هذا الشكل في هذه الستة؛ لأن التأليف الحاصل من مقدم الصغرى والنسبة المذكورة إنما هو على الشكل الأول والصغرى فيه مقدم الصغرى، فيجب من ذلك أن يكون مقدم الصغرى موجبا إما كليا أو جزئيا، والنسبة كلية موافقة لمقدم الكبرى في الكيف، فإن كان مقدم الصغرى موجبا كليا جاز أن ١٥ يكون مقدم الكبرى إحدى المحصورات الأربع، فإن كان موجبا جزئيا كان مقدم الكبرى إما موجبا جزئيا أو سالبا جزئيا، فكانت الضروب ستة بالضرورة.

ضروب الشكل الرابع:

[٩٦٧] الأول: كلما كان كل (د) (ج) فـ(أ) (ب)، وكلما كان بعض (ط) (د) فـ(ه) (ز)، ينتج: قد يكون إذا كان (أ) (ب) فإن كان كل (ج) (ط) فـ(ه) (ز).

٢٠ [٩٦٨] الثاني: كلما كان بعض (د) (ج) فـ(أ) (ب)، وكلما كان بعض (ط) (د) فـ(ه) (ز)، ينتج: قد يكون إذا كان (أ) (ب) فإن كان كل (ج) (ط) فـ(ه) (ز).

---

١ ج – ليس.

٢ ف – الخامس كلما كان بعض (د) (ج) فـ(أ) (ب) وكلما كان بعض (د) (ط) فـ(ه) (ز) ينتج قد يكون إذا كان (أ) (ب) فإن كان كل (ج) (ط) فـ(ه) (ز) السادس كلما كان بعض (د) (ج) فـ(أ) (ب) وكلما كان ليس بعض (د) (ط) فـ(ه) (ز) ينتج قد يكون إذا كان (أ) (ب) فإن كان لا شيء من (ج) (ط) فـ(ه) (ز).

[969] Bu iki darbın beyanı açıkladığımız şeydir. Ancak küçük öncülün mukaddemi söz konusu nispetle birlikte, ancak birinci şekildeyken büyük öncülün mukaddeminin aksini netice verir.

[970] Üçüncüsü: Hiçbir D C olmadığında daima A B'dir ve Hiçbir T D olmadığında daima H Z'dir, sonuç: A B olduğunda bazen "Her T C olduğunda H Z'dir." olur.

[971] Dördüncüsü: Hiçbir D C olmadığında daima A B'dir ve Bazı T'ler D olmadığında bazen H Z'dir, sonuç: A B olduğunda bazen "Her T C olduğunda H Z'dir." olur.

[972] Beşincisi: Her D C olduğunda daima A B'dir ve Hiçbir T D olmadığında daima H Z'dir, sonuç: A B olduğunda bazen "Hiçbir T D olmadığında H Z'dir." olur.

[973] Altıncısı: Her D C olduğunda daima A B'dir ve Bazı T'ler D olmadığında daima H Z'dir, sonuç: A B olduğunda bazen "Bazı T'ler D olmadığında H Z'dir." olur.

[974] Bu darbların da açıklaması daha önce geçenin aynısıdır. Ancak bu dört darbda netice verme ancak ikinci şekilden olur.

[975] Bu şeklin darbları şu altısıyla sınırlandı çünkü büyük öncülün mukaddeminin tümel olumlu olması bildiğin şeyden dolayı mümkün değildir. Aksine kalan üç mahsûradan biri olmalıdır. Eğer büyük öncülün mukaddemi tümel olumsuz olursa, küçük öncülün mukaddeminin tümel olumlu ve tümel olumsuz olması mümkündür. Büyük öncülün mukaddemi tikel olumsuz olursa da böyledir. Böylece bundan dört darb hâsıl olur. Büyük öncülün mukaddemi tikel olumlu olursa, küçük öncülün mukaddeminin tümel veya tikel olumlu olması belirli olur. Bundan da iki başka darb hâsıl olur ve toplam altı olmuş olur.

[976] Bilmen gerekir ki büyük öncülün mukaddemi tikel olumlu olduğunda, küçük öncülün mukaddemi ve nispetten hâsıl olan telif birinci şekildendir. Ve nispetin bu durumda tümel olumlu olması gerekir. Tümel veya tikel olumsuz olduğunda ise ikisinden hâsıl olan telif ikinci şekil üzere olur. Buradaki nispet, küçük terimin büyük terime nispetidir ve küçük öncülün mukaddemi büyük öncül olur. Bundan dolayı nispetin tikel olumsuz olması mümkün değildir.

[٩٦٩] بيانهما ما ذكرناه؛ لكن إنتاج مقدم الصغرى مع النسبة المذكورة إنما هو لما ينعكس إلى مقدم الكبرى وهو من الشكل الأول.

[٩٧٠] الثالث: كلما كان لا شيء من (د) (ج) فـ(أ) (ب)، وكلما كان لا شيء من (ط) (د) فـ(ه) (ز)، ينتج: قد يكون إذا كان (أ) (ب) فإن كان كل (ط) (ج)[1] فـ(ه) (ز).

٥ [٩٧١] الرابع: كلما كان لا شيء من (د) (ج) فـ(أ) (ب)، وكلما كان ليس بعض (ط) (د) فـ(ه) (ز)، ينتج: قد يكون إذا كان (أ) (ب) فإن كان كل (ط) (د)[2] فـ(ه) (ز).

[٩٧٢] الخامس: كلما كان كل (د) (ج) فـ(أ) (ب)، وكلما كان لا شيء من (ط) (د) فـ(ه) (ز)، ينتج: قد يكون إذا كان (أ) (ب) فإن كان لا شيء من (ط) (د)[3] فـ(ه) (ز).

[٩٧٣] السادس: كلما كان كل (د) (ج) فـ(أ) (ب)، وكلما كان ليس بعض (ط)
١٠ (د) فـ(ه) (ز)، ينتج: قد يكون إذا كان (أ) (ب) فإن كان ليس بعض (ط) (د)[4] فـ(ه) (ز).

[٩٧٤] والبيان أيضا ما مرّ بعينه؛ لكن الإنتاج في هذه الضروب الأربعة إنما هو من الشكل الثاني.

[٩٧٥] وإنما انحصرت ضروب هذا الشكل في هذه الستة؛ لأن مقدم الكبرى لا يجوز أن يكون موجبا كليا لما عرفته؛ بل إحدى المحصورات الثلاثة الباقية، فإن
١٥ كان /[٨٧و] سالبا كليا جاز أن يكون مقدم الصغرى موجبا كليا وسالبا كليا، وكذلك إن كان مقدم الكبرى سالبا جزئيا، فحصلت من ذلك أربعة أضرب، وإن كان مقدم الكبرى موجبا جزئيا تعين أن يكون مقدم الصغرى موجبا كليا أو جزئيا، فحصل منه ضربان آخران فصار المجموع ستة.

[٩٧٦] ويجب أن تعلم أن مقدم الكبرى إذا كان موجبا جزئيا كان التأليف الحاصل
٢٠ من مقدم الصغرى والنسبة من الشكل الأول، والنسبة يجب أن تكون موجبة كلية حينئذ. وأما إذا كان سالبا كليا كان أو جزئيا فالتأليف الحاصل منهما يكون على هيئة الشكل الثاني، والنسبة هي نسبة الأصغر إلى الأكبر، ومقدم الصغرى يكون كبرى، ولذلك لا يجوز أن يكون سالبا جزئيا.

---

١ ا: (ج) (ط)
٢ ا: (ج) (ط)
٣ ا: (ج) (ط)
٤ ا: (ج) (ط)

[Şeyh'in Kaidesinin Kabulü Halinde Söz Konusu Kısımların Durumu]

[977] Bil ki biz **Şeyh**'in şartlıların lâzımlarında söylediği kaidenin -ki bu kaide şudur: Mukaddem ve nicelikte uyumlu, nitelikte uyumsuz olan ve tâlîde birbiriyle çelişen her iki bitişik, birbirini gerektirir ve birbirine döndürülebilir- sıhhatini kabul ettiğimizde, bu dört kısımdaki her bir kıyasın, öncüllerin ikisi veya sadece biri olumsuz olduğunda dahi netice vermesi gerekir. Ancak bu, olumsuz öncüldeki tâlînin, olumlu öncülde olması gerekenin çelişiği olması şartıyla olabilir. Bu durumda her kısımdaki her bir şekilde netice veren darbların sayısı, o şekilde zikrettiklerimizin dört katı olur. Çünkü darblar iki öncül bakımından, öncüllerin olumlu olduğu durumdaki [darbların] dört katı olur. Bu katlardan biri, iki öncülün de olumlu olması, ikincisi iki öncülün de olumsuz olması, üçüncü ve dördüncüsü ise öncüllerden birinin olumlu diğerinin olumsuz olmasıdır. Çünkü olumlu bazen küçük bazen de büyük öncül olabilir. Buna binaen öncüllere göre birinci kısmın darbları on ikidir ve kalan üç kısımdan her birinin darbları sekizdir. Her kısım için bir örnek zikredelim ki diğerleri ona kıyas edilebilsin:

[978] Birinci kısma gelince deriz ki: A B olduğunda asla "Her C D değildir." olmaz ve H Z olduğunda asla "Her D T değildir." olmaz, sonuç: A B olduğunda asla "H Z olduğunda 'her C T'dir' değildir." olmaz. Çünkü küçük öncül "A B olduğunda daima her C D'dir." önermesini ve büyük öncül "H Z olduğunda daima her D T'dir." Bu iki önerme de şu neticeyi verir: A B olduğunda daima "H Z olduğunda her C T'dir." olur. Bu da şu önermeyi gerektirir: A B olduğunda asla "H Z olduğunda 'her C T'dir' değildir." olmaz.

[979] İkinci kısma gelince deriz ki: Her C D olduğunda asla "A B değildir." olmaz ve H Z olduğunda asla "Her D T değildir." olmaz, sonuç: A B olduğunda bazen "H Z olduğunda 'her C T'dir' değildir." olmaz. Çünkü küçük öncül "Her C D olduğunda daima A B'dir." önermesini ve büyük öncül "H Z olduğunda daima her D T'dir." önermesini gerektirir. Bu iki önerme de şu neticeyi verir: A B olduğunda bazen "H Z olduğunda her C T'dir." olur. Bu da şu önermeyi gerektirir: A B olduğunda bazen "H Z olduğunda 'her C T'dir' değildir." olmaz.

[حال هذه الأقسام الأربعة عند اعتبار صحة قاعدة الشيخ]

[٩٧٧] واعلم أنا إذا[١] قلنا بصحة القاعدة التي ذكرها **الشيخ** في لوازم[٢] الشرطيات -وهي أن كل متصلتين توافقتا في المقدم والكم، وتخالفتا في الكيف، وتناقضتا في التالي فهما متلازمتان متعاكستان-[٣] لزم إنتاج القياس في كل واحد من هذه الأقسام الأربعة إذا كانت مقدمتاه سالبتين أو إحداهما فقط سالبة؛ لكن بشرط أن يكون التالي في المقدمة السالبة نقيض ما يجب أن يكون في الموجبة. فعلى هذا يكون عدد الضروب المنتجة في كل شكل من كل قسم أربعةُ أمثال ما ذكرناه[٤] في ذلك الشكل لصيرورة الضروب بحسب المقدمتين أربعة أمثال ما كان والمقدمتان موجبتان: أحد الأمثال إذا كانت المقدمتان موجبتين، والثاني إذا كانتا سالبتين، والثالث والرابع إذا كانت إحداهما موجبة والأخرى سالبة لجواز أن تكون[٥] الموجبة تارة صغرى وتارة كبرى. فعلى هذا يكون ضروب القسم الأول بحسب المقدمتين اثنى عشر،[٦] وضروب كل واحد من الأقسام الثلاثة الباقية ثمانية، ولنذكر في كل قسم مثالا لتقاس عليه الباقي:

[٩٧٨] أما في القسم الأول فنقول: إذا صدق: ليس البتة إذا كان (أ) (ب) فليس كل (ج) (د)، وليس البتة إذا كان (ه) (ز) فليس كل (د) (ط)، ينتج: ليس البتة إذا كان (أ) (ب) فليس إذا كان (ه) (ز) فكل (ج) (ط)؛ لأن الصغرى يلزمها: «كلما كان (أ) (ب) فكل (ج) (د)»، والكبرى: «كلما كان (ه) (ز) فكل (د) (ط)»، وهما ينتجان: «كلما كان (أ) (ب) فإن كان (ه) (ز) فكل (ج) (ط)»، ويلزمه قولنا: «ليس البتة إذا كان (أ) (ب) فليس إذا /[٨٧ظ] كان (ه) (ز) فكل (ج) (ط)».

[٩٧٩] وأما في القسم الثاني فنقول: إذا صدق: ليس البتة إذا كان كل (ج) (د) فليس (أ) (ب)، وليس البتة إذا كان (ه) (ز) فليس كل (د) (ط)، ينتج: قد لا يكون إذا كان (أ) (ب) فليس إذا كان (ه) (ز) فكل (ج) (ط)؛ لأن الصغرى يلزمها: «كلما كان كل (ج) (د) فـ(أ) (ب)»، والكبرى: «كلما كان (ه) (ز) فكل (د) (ط)»، وهما ينتجان: «قد يكون إذا كان (أ) (ب) فإن كان (ه) (ز) فكل (ج) (ط)»، ويستلزم صدق قولنا: «قد لا يكون إذا كان (أ) (ب) فليس إذا كان (ه) (ز) فكل (ج) (ط)».

---

١ ا: إن
٢ ا: لزوم
٣ انظر: ابن سينا، الشفاء: القياس، ص. ٣٦٦-٣٦٨. انظر أيضا إلى عنوان «التلازم بين المتصلات» في هذا الكتاب.
٤ ب - في المقدمة السالبة نقيض ما يجب أن يكون في الموجبة فعلى هذا يكون عدد الضروب المنتجة في كل شكل من كل قسم أربعة أمثال ما ذكرناه
٥ ا: كون
٦ ا: عشرة

[980] Üçüncü kısma gelince deriz ki: A B olduğunda asla “Her C D değildir.” olmaz ve Her D T olduğunda asla “H Z değildir.” olmaz, sonuç: H Z olduğunda bazen “A B olduğunda ‘her C T’dir’ değildir.” olmaz. Çünkü küçük öncül “A B olduğunda daima her C D’dir.” önermesini ve büyük öncül “Her D T olduğunda daima H Z’dir.” önermesini gerektirir. Bu iki önerme de şu neticeyi verir: H Z olduğunda bazen “A B olduğunda her C T’dir.” olur. Bu da şu önermenin doğruluğunu gerektirir: H Z olduğunda bazen “A B olduğunda ‘her C T’dir’ değildir.” olmaz.

[981] Dördüncü kısma gelince deriz ki: Her C D olduğunda asla “A B değildir.” olmaz ve Bazı D’ler T olduğunda asla “H Z değildir.” olmaz, sonuç: A B olduğunda bazen “Bazı C’ler T olduğunda ‘H Z’dir’ değildir.” olmaz. Çünkü küçük öncül “Her C D olduğunda daima A B’dir.” önermesini ve büyük öncül “Bazı D’ler T olduğunda daima H Z’dir.” önermesini gerektirir. Öğrendiğin üzere bu iki önerme de şu neticeyi verir: A B olduğunda bazen “Bazı C’ler T olduğunda H Z’dir.” olur. Bu da şu sözümüzün doğruluğunu gerektirir: A B olduğunda bazen “Bazı C’ler T olduğunda ‘H Z’dir’ değildir.” olmaz.

[982] Öncüllerin ikisi veya sadece biri olumsuz olduğunda, şekillerdeki diğer darbların çıkarımı da bu tarzda yapılır.

[Üçüncü Kısım: Orta Terimin Bir Öncülde Tam Diğerinde Tam Olmayan Cüz Olması]

[983] Üçüncü kısma yani orta terimin öncüllerin birinde tam diğerinde tam olmayan cüz olmasına gelince, sekiz kısımdır. Çünkü bu ancak şöyle tasavvur edilebilir: Öncüllerden birinin iki tarafından biri -bitişik veya ayrışık- bir şartlı olur ve [öncüllerden birinde bulunan] bu şartlı, diğer öncülle tam olan ve her iki parçasından biri olan bir cüzde ortak olur. Bu şartlı ister bitişik ister ayrışık olsun ya küçük öncülün tâlîsi veya mukaddemi ya da büyük öncülün tâlîsi veya mukaddemidir. Bunların toplamı da dediğimiz gibi sekizdir.

[٩٨٠] وأما في القسم الثالث فنقول: ليس التبة إذا كان (أ) (ب) فليس كل (ج) (د)، وليس البتة إذا كان كل (د) (ط) فليس (ه) (ز)، ينتج: قد لا يكون إذا كان (ه) (ز) فليس إذا كان (أ) (ب) فكل (ج) (ط)؛ لأن الصغرى يلزمها: «كلما كان (أ) (ب) فكل (ج) (د)»، والكبرى: «كلما كان كل (د) (ط) فـ(ه) (ز)»، وهما ينتجان: «قد يكون إذا كان (ه) (ز) فإن كان (أ) (ب) فكل (ج) (ط)»، ويستلزم ذلك صدق قولنا: «قد لا يكون إذا كان (ه) (ز) فليس إذا كان (أ) (ب) فكل (ج) (ط)».

[٩٨١] وأما في القسم الرابع فنقول: ليس البتة إذا كان كل (ج) (د) فليس (أ) (ب)، وليس البتة إذا كان بعض (د) (ط) فليس (ه) (ز)، ينتج: قد لا يكون إذا كان (أ) (ب) فليس إذا كان بعض (ج) (ط) فـ(ه) (ز)؛[1] لأن الصغرى يلزمها: «كلما كان كل (ج) (د) فـ(أ) (ب)»، والكبرى: «كلما كان بعض (د) (ط) فـ(ه) (ز)»، وهما ينتجان: «قد يكون إذا كان (أ) (ب) فإن كان بعض (ج) (ط) فـ(ه) (ز)» لما عرفته، ويستلزم ذلك صدق قولنا: «قد لا يكون إذا كان (أ) (ب) فليس إذا كان بعض (ج) (ط) فـ(ه) (ز)».

[٩٨٢] وعلى هذا القياس استخراج سائر الضروب في الأشكال في كل قسم من الأقسام إذا كانت المقدمتان سالبتين أو إحداهما فقط سالبة.

[القسم الثالث فيما يكون الحد الأوسط جزءا تاما من إحدى المقدمتين غير تام من الأخرى]

[٩٨٣] وأما في[2] القسم الثالث وهو أن يكون الحد الأوسط جزءا تاما من إحدى المقدمتين غير تام من الأخرى فيقع على ثمانية أقسام؛ لأن ذلك إنما يتصور إن لو كان أحد طرفي إحدى المقدمتين شرطية إما متصلة أو منفصلة، وتلك الشرطية تشارك المقدمة الأخرى في جزء هو تام من كل واحدة منهما، وتلك الشرطية سواء كانت متصلة أو منفصلة[3] فهي إما تالي الصغرى أو مقدمها أو تالي الكبرى أو مقدمها، ومجموع ذلك ثمانية كما ذكرناه.

---

١ ج – ليس (ه) (ز) ينتج قد لا يكون إذا كان (أ) (ب) فليس إذا كان بعض (ج) (ط) فـ(ه) (ز)
٢ ا – في
٣ ا + وعلى التقديرين

[984] Bu kısımların her birinde orta terimin söz konusu şartlıdaki ve kendisine ortak olan öncüldeki konumuna göre dört şekil kurulur. Ancak bu şartlı ayrışık olursa; eğer küçük öncül olursa birinci şekil üçüncüden ve ikinci şekil dördüncüden ve büyük öncül olursa birinci ikinciden ve üçüncü dördüncüden ayrışmaz. Çünkü orta terimin konumu sadece bitişikte itibara alınabilir. Zira ayrışığın cüzleri birbirinden tabiî olarak ayrışmaz. Kısımların her birinde ortakların netice veren telifi kapsamaları şart koşulmuştur.

[985] Şartlı[yı barındıran] bitişik, tümel olumlu ve kendisindeki diğer öncülle ortak olan cüz [yani şartlının kendisi], bu bitişiğin tâlîsi olursa netice tümel olur ve eğer böyle olmazsa tikel olur.[1]

[986] Birinci şeklin birinci darbında; [a] şartlının bitişik, ortak cüzün tâlî ve şartlı[yı barındıran] bitişiğin tümel olumlu olmasının örneği şu sözümüzdür: C D olduğunda daima "H T olduğunda daima V Z'dir." olur ve V Z olduğunda daima K L'dir, sonuç: C D olduğunda daima "H T olduğunda daima K L'dir." olur. Çünkü C'nin D olması takdirinde iki bitişikten şunu netice veren bir kıyas meydana gelir: H T olduğunda daima K L'dir. [b] Bunun ortak cüzün mukaddem olmasının örneği: "H T olduğunda daima V Z'dir." olduğunda, daima C D'dir ve V Z olduğunda daima K L'dir, sonuç: C D olduğunda bazen "H T olduğunda daima K L'dir." olur. Bu, kıyas şartlı[yı barındıran] bitişikte ortak olanın tâlî olduğu duruma dönsün diye küçük öncülün döndürülmesiyle açıklanır.

[987] [c] Şartlının mâni'atü'l-hulüvv olan ayrışık, ortak cüzün tâlî, şartlı[yı barındıran] bitişiğin olumlu olmasının örneğine gelince şu sözümüzdür: H Z olduğunda daima "Daima ya A B ya da C D'dir." olur ve C D olduğunda daima K T'dir, sonuç: H Z olduğunda daima "A B olmadığında daima K T'dir." olur. Dolayısıyla netice bitişiktir; mukaddemi bitişiğin mukaddemi ve tâlîsi ise bitişikteki ortak cüz olan ayrışık ile basit olan diğer bitişik arasındaki telifin neticesidir.

---

1 Burada orta terimi cüz olarak taşıyan şartlıyla ilgili üç değişken vardır: 1) Orta terimin bu şartlıda mukaddem ya da tâlî olması (المشارك هو التالي أو المقدم), 2) bu şartlının bitişik ya da ayrışık olması (متصلة الجزء أو منفصلة الجزء), 3) bu şartlının ait olduğu ana önermenin yani şartlıyı barındıran şartlının (المتصلة الشرطية الجزء) olumlu veya olumsuz olması. Her biri iki ihtimali barındıran bu üç değişken sekiz farklı ihtimale neden olur. Kâtibî de bu sekiz ihtimali birinci şeklin birinci darbı özelinde ele almış, diğer darb ve şekilleri okuyucuya bırakmıştır.

[٩٨٤] والأشكال الأربعة تنعقد في كل قسم منها بحسب اعتبار وضع الحد الأوسط في تلك الشرطية والمقدمة المشاركة لها؛ لكن تلك الشرطية إن كانت منفصلة لم يتميز /[٨٨و] الشكل الأول عن الثالث، والثاني عن الرابع إن كانت صغرى، والأول عن الثاني، والثالث عن الرابع إن كانت كبرى؛ لأن الاعتبار بحسب ٥ وضع الحد الأوسط في المتصلة فقط لعدم امتياز أجزاء المنفصلة بعضها عن البعض بالطبع. ويشترط في كل واحد من الأقسام اشتمال المتشاركين على تأليف منتج.

[٩٨٥] والنتيجة كلية إن كانت المتصلة الشرطية الجزء موجبة كلية والجزء المشارك منها للمقدمة الأخرى هو تاليها، وجزئية إن لم يكن كذلك.

١٠ [٩٨٦] مثال الضرب الأول من الشكل الأول [ا] من متصلة الجزء والمشارك هو التالي والمتصلة الشرطية الجزء موجبة كلية قولنا: كلما كان (ج) (د) فكلما كان (ح) (ط) فـ(و) (ز)، وكلما كان (و) (ز) فـ(ك) (ل)، ينتج: كلما كان (ج) (د) فكلما كان (ح) (ط) فـ(ك) (ل)[١] لانتظام المتصلتين على تقدير (ج) (د) قياسا منتجا لقولنا: «كلما كان (ح) (ط) فـ(ك) (ل)». [ب] مثاله والجزء المتشارك هو المقدم قولنا: كلما كان كلما ١٥ كان (ه) (ط) فـ(و) (ز) فـ(ج) (د)، وكلما كان (و) (ز) فـ(ك) (ل)، ينتج: قد يكون إذا كان (ج) (د) فكلما كان (ه) (ط) فـ(ك) (ل) بعكس الصغرى ليرتد إلى ما يكون المشارك من المتصلة الشرطية الجزء هو التالي.

[٩٨٧] [ج] وأما مثاله من منفصلة الجزء مانعة الخلو والجزء المشارك هو التالي والمتصلة الشرطية الجزء موجبة فقولنا: كلما كان (ه) (ز) فدائما إما (أ) (ب) أو (ج) ٢٠ (د)، وكلما كان (ج) (د) فـ(ح) (ط)، ينتج: كلما كان (ه) (ز) فكلما لم يكن (أ) (ب) فـ(ح) (ط). فالنتيجة متصلة مقدمها مقدم المتصلة وتاليها نتيجة التأليف بين المنفصلة التي هي الجزء المشارك من المتصلة والمتصلة الأخرى البسيطة، ولزوم ذلك أيضا ظاهر.

---

١ ف – وكلما كان (و) (ز) فـ(ك) (ل) ينتج كلما كان (ج) (د) فكلما كان (ه) (ط) فـ(ك) (ل)

[d] Bunun ortak cüzün mukaddem olmasının örneği: "Daima ya A B ya da C D'dir." olduğunda daima H Z'dir ve C D olduğunda daima K T'dir, sonuç: H Z olduğunda bazen "A B olmadığında daima K T'dir." olur. Bu, kıyas bitişikte ortak olanın tâlî olduğu duruma dönsün diye küçük öncülün döndürülmesiyle açıklanır. Netice bitişiktir; mukaddemi şartlı[yı barındıran] bitişiğin tâlîsi ve tâlîsi ayrışık olan şartlının mukaddemi ile basit olan diğer bitişik arasındaki telifin neticesidir.

[988] [h] Şartlının bitişik ve şartlı[yı barındıran] bitişiğin olumsuz olmasının örneğine gelince, bu durumda ortak cüz tâlî ise şu sözümüz gibidir: A B olduğunda daima C D'dir ve K T olduğunda asla "C D olduğunda daima H Z'dir." olmaz, sonuç: "A B olduğunda daima H Z'dir." olduğunda bazen "K T'dir." olmaz. Açıklaması hulf ile yapılır ki bu da şu şekildedir: Bu [netice] doğru olmazsa çelişiği olan "A B olduğunda daima H Z'dir." olduğunda daima K T'dir sözümüz doğru olur. Bunu küçük öncül ve kıyasın büyük öncülünü büyük öncül yaparız ki ikisinden birinci şekilde şöyle bir kıyas meydana gelir: "A B olduğunda daima H Z'dir." olduğunda daima K T'dir ve K T olduğunda asla "C D olduğunda daima H Z'dir." olmaz, sonuç: "A B olduğunda daima H Z'dir." olduğunda asla "C D olduğunda daima H Z'dir." olmaz. Ve bu sonuç şu sözümüze düz döndürülür: "C D olduğunda daima H Z'dir." olduğunda asla "A B olduğunda daima H Z'dir." olmaz. Bu önerme bâtıldır, çünkü "C D olduğunda daima H Z'dir." olduğunda daima "A B olduğunda daima H Z'dir." olur. Çünkü biz kıyasın küçük öncülünü bu önermenin mukaddemine küçük öncül yaptığımızda birinci şekilden tâlîsini netice verir.

[989] [v] Ortak cüz mukaddem olursa, bu durumda [örnek] şu sözümüz gibidir: A B olduğunda daima C D'dir ve "C D olduğunda daima V Z'dir." olduğunda asla "K T'dir." olmaz, sonuç: "A B olduğunda daima V Z'dir." olduğunda bazen "K T'dir." olmaz. Açıklaması hulf ile yapılır ki bu da şu şekildedir: Neticenin çelişiği olan "A B olduğunda daima V Z'dir." olduğunda daima K T'dir sözümüz yanlış olsaydı, bunu büyük öncül ve kıyasın büyük öncülünü küçük öncül yapardık ki ikisinden ikinci şekilde şöyle bir kıyas meydana gelirdi: "C D olduğunda daima V Z'dir." olduğunda asla "K T'dir." olmaz ve "A B olduğunda daima V Z'dir." olduğunda daima K T'dir,

[د] ومثاله والجزء المشارك المقدم قولنا: كلما كان دائما إما (أ) (ب) أو (ج) (د) فـ(ه) (ز)، وكلما كان (ج) (د) فـ(ح) (ط)، ينتج: قد يكون إذا كان (ه) (ز) فكلما لم يكن (أ) (ب) فـ(ح) (ط) بعكس الصغرى ليرجع إلى ما يكون المشارك من المتصلة هو التالي. والنتيجة متصلة مقدمها تالي المتصلة الشرطية الجزء وتاليها نتيجة التأليف ٥ بين مقدم الشرطية الجزء الذي هو المنفصلة وبين[١] المتصلة الأخرى البسيطة.

[٩٨٨] [ه] وأما المثال[٢] من متصلة الجزء والمتصلة الشرطية الجزء سالبة[٣] فالجزء المشارك حينئذ إن كان هو التالي كقولنا: كلما كان (أ) (ب) فـ(ج) (د)، وليس البتة إذا كان (ح) (ط) فكلما كان (ج) (د) فـ(ه) (ز)، ينتج: قد لا يكون إذا كان كلما كان (أ) (ب) /[٨٨ظ] فـ(ه) (ز) فـ(ح) (ط) بالخلف، وهو أنه إن لم يصدق ذلك لصدق نقيضه ١٠ وهو قولنا: «كلما كان كلما كان (أ) (ب) فـ(ه) (ز) فـ(ح) (ط)»، فنجعله صغرى وكبرى القياس كبرى لينتظم منهما قياس في الشكل الأول هكذا: كلما كان كلما كان (أ) (ب) فـ(ه) (ز) فـ(ح) (ط)، وليس البتة إذا كان (ح) (ط) فكلما كان (ج) (د) فـ(ه) (ز)، ينتج: ليس البتة إذا كان كلما كان (أ) (ب) فـ(ه) (ز) فكلما كان (ج) (د) فـ(ه) (ز)، وينعكس إلى قولنا: «ليس البتة إذا كان كلما كان (ج) (د) فـ(ه) (ز) فكلما كان (أ) (ب) فـ(ه) (ز)»، وهو ١٥ باطل؛ لأنه كلما كان كلما كان (ج) (د) فـ(ه) (ز) فكلما كان (أ) (ب) فـ(ه) (ز)؛ لأنا إذا جعلنا صغرى القياس صغرى لمقدمها أنتج من الشكل الأول تاليها.

[٩٨٩] [و] وإن كان الجزء المشارك هو المقدم حينئذ كقولنا: كلما كان (أ) (ب) فـ(ج) (د)، وليس البتة إذا كان كلما كان (ج) (د) فـ(و) (ز) فـ(ح) (ط)، ينتج: قد لا يكون إذا كان كلما كان (أ) (ب) فـ(و) (ز) فـ(ح) (ط) بالخلف وهو أنه لو صدق نقيض ٢٠ النتيجة، وهو قولنا:[٤] «كلما كان كلما كان (أ) (ب) فـ(و) (ز) فـ(ح) (ط)»، فنجعلها كبرى وكبرى القياس صغرى لينتظم منهما قياس في الشكل الثاني هكذا: ليس البتة إذا كان كلما كان (ج) (د) فـ(و) (ز) فـ(ح) (ط)، وكلما كان كلما كان (أ) (ب) فـ(و) (ز) فـ(ح) (ط)،

١ ف − المنفصلة وبين
٢ ج + الأول
٣ ف: المتصلة
٤ ف + لو صدق بعض النتيجة

sonuç: "C D olduğunda daima V Z'dir." olduğunda asla "A B olduğunda daima V Z'dir." olmaz. Bu bâtıldır, çünkü "C D olduğunda daima V Z'dir." olduğunda daima "A B olduğunda daima V Z'dir." olur sözümüz sâdıktır. Çünkü biz kıyasın küçük öncülünü bunun mukaddemine eklediğimizde birinci şekilde tâlîsini netice verir.

[990] [z] Şartlının mâniʿatü'l-hulüvv olan ayrışık ve şartlı[yı barındıran] bitişiğin olumsuz olmasının örneğine gelince, bu durumda ortak cüz tâlî ise şu sözümüz gibidir: A B olduğunda daima C D'dir ve K T olduğunda asla "ya C D ya da V Z'dir." olmaz, sonuç: "A B olmadığında bazen V Z'dir." olduğunda bazen "K T'dir." olmaz. Aksi halde çelişiği olan "A B olmadığında bazen V Z'dir." olduğunda daima K T'dir sözümüz doğru olur. Biz bunu küçük öncül ve kıyasın büyük öncülünü büyük öncül yaparız ki ikisinden birinci şekilde şu sözümüzü netice veren bir kıyas meydana gelir: "A B olmadığında bazen V Z'dir." olduğunda asla "Ya C D ya da V Z'dir." olmaz. Bu netice şu sözümüze döndürülür: "Ya C D ya da V Z'dir." olduğunda, asla "A B olmadığında bazen V Z'dir." olmaz. Bu ise bâtıldır, çünkü; "Ya C D ya da V Z'dir." olduğunda daima "A B olmadığında bazen V Z'dir." olur sözümüz doğrudur. Çünkü bu şartlının mukaddemi kıyasın küçük öncülüyle birlikte tâlîsini netice verir.

[991] [k] Ortak cüz mukaddem olursa [örnek] şu sözümüz gibidir: A B olduğunda daima C D'dir ve "Ya C D ya da V Z'dir." olduğunda asla "K T'dir." olmaz, sonuç: "A B olmadığında bazen V Z'dir." olduğunda bazen "K T'dir." olmaz. Açıklaması hulf ile yapılır ki bu da şu şekildedir: Neticenin çelişiği olan "A B olmadığında bazen V Z'dir." olduğunda daima K T'dir sözümüz yanlış olsaydı, bunu büyük öncül ve kıyasın büyük öncülünü küçük öncül yapardık ki ikisinden ikinci şekilde şu sözü netice veren bir kıyas meydana gelirdi: "Ya C D ya da V Z'dir." olduğunda asla "A B olmadığında bazen V Z'dir." olmaz. Bu ise bâtıldır, çünkü "Ya C D ya da V Z'dir." olduğunda daima "A B olmadığında bazen V Z'dir." olur sözümüz sâdıktır. Çünkü bu bitişiğin mukaddemi kıyasın küçük öncülüyle birlikte tâlîsini netice verir.

[992] Zikrettiğimiz darbları kavradığında, birinci ve diğer şekillerdeki darbların neticelerini çıkarmak sana kapalı kalmayacaktır, zira kavradıktan sonra bunlar kolaydır.

وينتج: ليس البتة إذا كان كلما كان (ج) (د) فـ(و) (ز) فكلما كان (أ) (ب) فـ(و) (ز)، وهو باطل لصدق /[٨٩و] قولنا: «كلما كان كلما كان (ج) (د) فـ(و) (ز) فكلما كان (أ) (ب) فـ(و) (ز)»؛ لأنا إذا ضممنا صغرى القياس إلى مقدمها أنتج من الشكل الأول تاليها.

٥ [٩٩٠] [ز] ومثاله من منفصلة الجزء مانعة الخلو والمتصلة الشرطية الجزء أيضا سالبة والجزء المشارك حينئذ إن كان هو التالي كقولنا: كلما كان (أ) (ب) فـ(ج) (د)، وليس البتة إذا كان (ح) (ط) فإما (ج) (د) أو (و) (ز)، ينتج: قد لا يكون إذا كان قد يكون إذا لم يكن (أ) (ب) فـ(و) (ز) فـ(ح) (ط) وإلا لصدق نقيضه وهو قولنا: «كلما كان قد يكون إذا لم يكن (أ) (ب) فـ(و) (ز) فـ(ح) (ط)»، فنجعله صغرى وكبرى ١٠ القياس كبرى لينتظم منهما قياس في الشكل الأول منتج لقولنا: «ليس البتة إذا كان قد يكون إذا لم يكن (أ) (ب) فـ(و) (ز) فإما (ج) (د) أو (و) (ز)»، وينعكس إلى قولنا: «ليس البتة إذا كان إما (ج) (د) أو (و) (ز) فقد يكون إذا[1] لم يكن (أ) (ب) فـ(و) (ز)»، وهو باطل لصدق قولنا: «كلما كان إما (ج) (د) أو (و) (ز) فقد يكون إذا لم يكن (أ) (ب) فـ(و) (ز)» لإنتاج مقدم هذه الشرطية مع صغرى القياس تاليها.

١٥ [٩٩١] [ح] وإن كان الجزء المشارك هو المقدم كقولنا: كلما كان (أ) (ب) فـ(ج) (د)، وليس البتة إذا كان إما (ج) (د) أو (و) (ز) فـ(ح) (ط)، ينتج: قد لا يكون إذا كان قد يكون إذا لم يكن (أ) (ب) فـ(و) (ز) فـ(ح) (ط) بالخلف وهو إنه لو صدق نقيض النتيجة وهو قولنا: «كلما كان قد يكون إذا لم يكن (أ) (ب) فـ(و) (ز) فـ(ح) (ط)»، فنجعله كبرى وكبرى القياس صغرى لينتظم منهما قياس في الشكل الثاني منتج ٢٠ لقولنا: «ليس البتة إذا كان إما (ج) (د) أو (و) (ز) فقد يكون إذا لم يكن (أ) (ب) فـ(و) (ز)»، وهو باطل؛ لأنه كلما كان إما (ج) (د) أو (و) (ز) فقد يكون إذا لم يكن (أ) (ب) فـ(و) (ز) لإنتاج مقدم هذه المتصلة مع صغرى القياس تاليها.

[٩٩٢] ومتى أحطت بما ذكرناه من الضروب لا يخفى عليك استخراج سائر الضروب في الشكل الأول وغيره من الأشكال، فإنه سهل بعد ذلك.

---

١ ف + كان

[993] Şartlı[yı barındıran] bitişik olumsuz iken bu kısmın neticesini tespit etmenin genel kuralı, neticenin tikel olumsuz bitişik yapılmasıdır; bu bitişiğin mukaddemi, bitişik veya ayrışık olsun bu şartlı ile bu şartlıya ortak olan, kıyasın diğer öncülü arasındaki telifin neticesidir ve tâlîsi ise ortak parça[yı barındıran] şartlı öncüldeki ortak olmayan cüzdür.

İkinci Bahis: İki Ayrışıktan Oluşan Hakkında

[994] Bunun da kısımları üçtür, çünkü orta terim ya her iki öncülün de tam cüzüdür ya her iki öncülün de tam olmayan cüzüdür ya da öncüllerden birinin tam diğerinin tam olmayan cüzüdür.

[Birinci Kısım: Orta Terimin Tam Cüz Olması]

[İki Hakîkiyyeden Oluşan Kıyasın Sonuç Vermesi Hakkında İbn Sînâ'nın Görüşü]

[995] Birinci kısma gelince, **Şeyh** *Kitâbü'ş-Şifâ*'da iki öncülün de hakîkiyye olduğu durumlarda kıyasın netice vermediğine kail oldu.[1] Çünkü taraflar yani küçük ve büyük terim vazda ya birbirinden başkadır ya da birdir. Eğer birincisi olursa, orta terim tarafların her birinin çelişiği olamaz, aksi halde tarafların bir olması gerekirdi, çünkü bir şeyin, birbirinden farklı iki şeye çelişik olması imkansızdır. Ancak bunun [tarafların bir olmasının] tersi takdir edilmişti. Bu durumda orta terimin iki tarafla da çelişik olmaması veya ikisinden sadece biriyle çelişik olması gerekir. Birinci takdire göre öncüllerin hakîkiyye olmaması gerekir ve ikinci takdire göre ise öncüllerden sadece birinin hakîkiyye olmaması gerekir. Öyleyse taraflarının birbirinden başka olmasıyla birlikte öncüllerin hakîkiyye olmasının muhal olduğu bilinmiş oldu. Eğer ikincisi yani taraflar bir olursa ayrışıkların bir olması gerekir. Bu durumda kıyas bir şeyin kendisiyle çelişmesini (*inâd*) gerektirir ki bu muhaldir.

[996] Ama **bu açıklamada bir sorun vardır**. Zira biz taraflar birbirinden başka ve orta terim ikisinin veya sadece birinin çelişiği olmadığı durumda her iki öncülün veya birinin hakîkiyye olmayacağını kabul etmiyoruz.

1 İbn Sînâ, *Kitâbü'ş-Şifâ: Kıyâs*, s. 319.

[٩٩٣] والضابط في أخذ نتيجة هذا القسم والمتصلة الشرطية الجزء سالبة هو أن تجعل النتيجة سالبة جزئية متصلة مقدمها نتيجة التأليف بين تلك الشرطية متصلة كانت أو منفصلة وبين المقدمة الأخرى من القياس المشارك لتلك الشرطية وتاليها الجزء غير المشارك من المقدمة الشرطية الجزء.

٥ **البحث الثاني فيما يتركب من المنفصلتين**

[٩٩٤] وأقسامه أيضا ثلاثة؛ لأن الحد الأوسط إما جزء تام من كل واحدة من المقدمتين أو جزء غير تام من كل واحدة منهما أو جزء تام من إحدى المقدمتين غير تام من الأخرى.

[القسم الأول فيما يكون الحد الأوسط جزءا تاما]

١٠ **[قول ابن سينا في عدم إنتاج القياس المركب من الحقيقيتين]**

[٩٩٥] أما القسم الأول فذهب **الشيخ** في الشفاء[١] إلى أن المقدمتين إذا كانتا حقيقيتين لا ينتج القياس شيئا؛ لأن الطرفين أعني الأصغر والأكبر في الوضع إما أن يكونا متغايرين أو متحدين. فإن كان الأول لا يكون الأوسط نقيضا لكل واحد من الطرفين وإلا لزم اتحاد الطرفين لامتناع أن يكون الشيء الواحد نقيضا[٢] لمختلفين، والمقدر خلافه. وحينئذ يلزم أن لا يكون الأوسط نقيضا لشيء منهما أو يكون ١٥ نقيضا لأحدهما دون الآخر، وعلى التقدير الأول يلزم أن /[٨٩ظ] لا يكون شيء من المقدمتين حقيقية، وعلى التقدير الثاني يلزم أن لا تكون إحدى المقدمتين فقط حقيقية. فعلم أن كون المقدمتين حقيقيتين مع تغاير الطرفين محال. وإن كان الثاني وهو أن يكون الطرفان متحدين يلزم اتحاد المنفصلتين، والقياس يستلزم حينئذ عناد الشيء لنفسه، وإنه محال. ٢٠

[٩٩٦] **وهذا البيان فيه نظر**؛ لأنا لا نسلم أن الطرفين لو كانا متغايرين وليس الأوسط نقيضا لشيء منهما أو لأحدهما فقط يلزم أن لا تكون المقدمتان أو إحداهما حقيقية

---

١ انظر: ابن سينا، الشفاء: القياس، ص. ٣١٩.
٢ ج + منهما نقيضا؛ ف: نقيضها

Çünkü tek bir şeyin çelişiğinin birbirine eşit ve kendisine eşit lâzımları olabilir. Tıpkı teklik (*ferdiyyet*) ve iki eşite bölünememenin çiftin çelişiğine [lâzım olması] gibi bununla birlikte çiftin çelişiği ile bu lâzımlardan her biri arasında hakiki çelişme vardır. Şu sözümüz gibi: Bu sayı daima ya tektir ya çifttir ve Bu sayı daima ya çifttir ya da iki eşite bölünemeyendir. Bu kıyastaki tarafların birbirinden başka olması ve orta terimin yani çiftin bunlardan birine çelişik olmamasıyla birlikte öncüllerden her biri hakîkiyyedir. Öyleyse zikretmiş olduğunuz delil bâtıldır.

[997] **İtiraz**: Biz bu kıyasın netice vermediğini başka bir şekilde açıklayabiliriz: Bu kıyasın tarafları ya birbirine eşittir ya da değildir. Eğer eşitlerse birbirleriyle çelişiyor olmaları gerekir çünkü bir şeye çelişik (*muânid*) olana çelişik olan bu şeye de çelişiktir. Birbirine eşit olan şeyler arasında çelişme muhaldir, çünkü iki şey arasında çelişki ve gerekliliğin beraber olması imkansızdır. Eğer eşit değillerse, öncüllerden birinin hakîkiyye olmaması gerekir. Çünkü kıyasın taraflarından biri orta terime çelişik veya çelişiğine eşit değilse, öncüllerinden hiçbiri hakîkiyye olamaz. Çünkü hakîkiyyenin iki çelişikten veya bir önerme ve onun çelişiğine eşit olan bir şeyden oluşması gerekir. Taraflardan biri orta terime çelişik veya çelişiğine eşit ise diğer tarafın ona veya onun çelişiğine eşit olana çelişik olmaması gerekir. Çünkü diğer taraf da ona veya onun çelişiğine eşit olana çelişik olsaydı, tarafların birbirine eşit olması gerekirdi. Zira taraflardan her birinin doğru olması, diğer tarafın doğru olmasını gerektiren orta terimin yanlış olmasını gerektirir. Varsayılan ise tarafların eşit olmamasıydı, bu hulftür. Diğer taraf orta terime veya onun çelişiğine eşit olana çelişik olmadığına göre bu diğer tarafa sahip olan öncül hakîkiyye olmaz. Öyleyse bu durumda öncüllerden birinin hakîkiyye olmadığı bilinmiş oldu. Dolayısıyla da iki hakîkiyyeden oluştuğu varsayılan kıyas da iki hakîkiyyeden oluşmamıştır, bu hulftür.

[998] **Cevap**: Biz iki tarafın birbirine eşit olduğunda bundan bir şeyin kendisine eşit olana çelişik olması gerektiğini kabul etmiyoruz. Bu ancak bir şeye çelişik olana çelişik olanın o şeye de çelişik olduğu sabit olsaydı gerekirdi ki bu kabul edilmiş değildir. Zira bir şeye çelişik olana çelişik olan şayet bu şeye de çelişik olsaydı, bir şeyin kendisine çelişik olması gerekirdi.

لجواز أن يكون لنقيض شيء واحد لوازم متساوية ومساوية له[1] كالفردية وعدم الانقسام بمتساويين لنقيض الزوج مع العناد الحقيقي بينه وبين كل واحد من تلك اللوازم كقولنا: «دائما إما أن يكون هذا العدد فردا أو زوجا، ودائما إما أن يكون زوجا أو غير منقسم بمتساويين»، فإن كل واحدة من هاتين المقدمتين حقيقية مع أن ٥ الطرفين في هذا القياس متغايران وليس الأوسط وهو الزوج نقيضا لشيء منهما، فبطل ما ذكرتموه من الدليل.

[٩٩٧] **لا يقال**: نحن نبين عدم إنتاج هذا القياس بوجه آخر وهو أن نقول: إن[2] طرفي هذا القياس إما أن يكونا متساويين أو لم يكونا كذلك، فإن كانا متساويين لزم كونهما متعاندين؛ لأن المعاند للمعاند للشيء معاند لذلك الشيء، والتعاند بين ١٠ المتساويين محال لامتناع التلازم والتعاند معا بين أمرين. وإن كانا غير متساويين لزم أن لا تكون إحدى المقدمتين حقيقية؛ لأنه إن لم يكن شيء من طرفي القياس نقيضا للأوسط ولا مساويا لنقيضه لم يكن شيء من المقدمتين حقيقية لوجوب تركب الحقيقية من النقيضين أو من القضية والمساوي لنقيضها،[3] وإن كان أحدهما نقيضا للأوسط أو مساويا لنقيضه لزم أن لا يكون الطرف الآخر نقيضا له ولا مساويا ١٥ لنقيضه؛[4] لأنه لو كان هو أيضا نقيضا له أو مساويا لنقيضه لزم مساواة الطرفين؛ لأن صدق كل واحد من الطرفين مستلزم كذب الأوسط المستلزم لصدق الطرف الآخر، والمقدر أنهما غير متساويين، هذا خلف. وإذا لم يكن الطرف الآخر نقيضا للأوسط /[٩٠و] ولا[5] مساويا لنقيضه لا تكون المقدمة التي هذا الطرف طرفها حقيقية، فعلم أن إحدى المقدمتين حينئذ لا تكون حقيقية، فالقياس المفروض تركبه ٢٠ من حقيقيتين لا يكون مركبا من حقيقيتين، هذا خلف.

[٩٩٨] **لأنا نقول**: لا نسلم أن الطرفين إن كانا متساويين لزم منه عناد الشيء لما يساويه، وإنما يلزم ذلك إن لو ثبت أن المعاند للمعاند للشيء معاند لذلك الشيء، وهو ممنوع، فإن المعاند للمعاند للشيء لو كان معاندا لذلك الشيء لزم عناد الشيء لنفسه ضرورة

---

١ ف – ومساوية له
٢ ب + أحد
٣ ف – حقيقية لأنه إن لم يكن شيء من طرفي القياس نقيضا للأوسط ولا مساويا لنقيضه لم يكن شيء من المقدمتين حقيقية لوجوب تركب الحقيقية من النقيضين أو من القضية والمساوي لنقيضها
٤ ج – ولا مساويا لنقيضه
٥ ف: أو

Çünkü siyah, siyahın zıttı olan beyaza zıt olmak zorundadır ki bundan siyahın kendisine çelişik olması gerekir. Ancak bu zorunlu olarak fasittir. Hadi bundan bir şeyin kendisine eşit olana çelişik olması gerektiğini kabul edelim, ama bundan iki hakîkiyyeden oluşan kıyasın netice vermemesi neden gereksin? Bir kıyasın muhal olan bir neticeyi sonuç vermesi, sonuç veriyor olmamasını gerektirmez. Aksi halde kıyasların çoğu neticeleri muhal olan şeyler olduğu için sonuç veriyor olmaktan çıkar. Nasıl [böyle olmasın ki?!], hulfî kıyasın neticesi muhal olan bir şeydir, bununla birlikte ittifâkla netice veren bir kıyastır. Zira deriz ki [itiraz ettiğiniz] şu kıyas bu durumda şu muhali netice verdiği gibi ayrıca taraflar arasında karşılıklı bir gerektirmenin olduğunu da netice verir. Çünkü birinci öncül "Terimi (*taraf*) ne zaman doğru olsa orta terim yanlış olur." [önermesini] ve ikinci öncül "Orta terim ne zaman yanlış olsa kendi terimi doğru olur." [önermesini] gerektirir ve ikisi şunu netice verir: Birinci öncülün terimi ne zaman doğru olsa ikinci öncülün terimi doğru olur. Sonrasında iki seçeneğimiz vardır: Bu bitişiği [a] dilersek hakîkiyye ayrışıklardan oluşan kıyasın neticesi yaparız veya [b] dilersek mukaddeminin çelişiği ve tâlîsinden mâniʿatü'l-hulüvv olan bir ayrışığı veya mukaddeminin kendisi ve tâlîsinin çelişiğinden mâniʿatü'l-cemʿ olan bir ayrışığı alır ve bunu zikredilen kıyasın neticesi yaparız.

[999] Hak olanın bu kıyasın netice vermesi olduğunu öğrendiysen deriz ki: Bu kısımda öncüllerden birinin olumlu ve birinin tümel olması şart koşulmuştur.

[1000] Birincisine gelince, çünkü ikisi de olumsuz olsaydı, kıyas bazen taraflarının birbirini gerektirmesi ve bazen de birbirlerini dışlaması (*inâd*) ile birlikte doğru olurdu. Birbirlerini gerektirmelerine gelince, zira "Bu şey asla 'ya insandır ya da canlıdır' olmaz." ve "Bu şey asla 'ya canlıdır ya da düşünendir' olmaz." sözümüz, "Bu şey insan olduğunda daima canlıdır." sözümüzün doğru olmasıyla birlikte doğru olur. Birbirlerini dışlamalarına gelince, zira büyük öncülü "Bu şey asla 'ya canlı ya attır' olmaz." sözümüzle değiştirdiğimizde, bu durumda doğru olan "Bu şey ya insan ya da attır." olur.

[1001] İkincisine gelince, çünkü şayet öncüllerin ikisi de olumlu ise orta terim ile kıyasın taraflarından biri arasındaki inâdın gerçekleştiği zaman, orta terim ile diğer taraf arasındaki inâdın gerçekleştiği zamandan başka olabilir ve öncüllerden biri olumsuz ise orta terim ile diğer taraf arasındaki inâd olumsuzlanabilir.

أن السواد معاند للبياض المعاند للسواد، فيلزم أن يكون السواد معاندا لنفسه، وذلك فاسد بالضرورة. سلمنا أنه يلزم منه معاندة الشيء لما يساويه، ولكن لماذا يلزم منه أن لا يكون القياس من الحقيقيتين منتجا؟ فإن إنتاج القياس النتيجة المحالة لا يوجب أن لا[1] يكون منتجا وإلا لخرج أكثر الأقيسة عن الإنتاج ضرورة أن نتائجها ٥ أمور محالة، كيف[2] فإن نتيجة قياس[3] الخلف أمر محال مع أنه قياس منتج بالاتفاق على أنا نقول: إن هذا القياس كما ينتج هذا المحال حينئذ فقد ينتج أيضا الملازمة بين الطرفين لاستلزام المقدمة الأولى: «كلما صدق طرفها كذب الأوسط»، والمقدمة الثانية: «كلما كذب الأوسط صدق طرفها»، وهما ينتجان: «كلما صدق طرف المقدمة الأولى صدق طرف المقدمة الثانية». ثم إنا بين أمرين: [ا] إن شئنا جعلنا ١٠ هذه المتصلة نتيجة للقياس المركب من المنفصلتين الحقيقيتين، [ب] وإن شئنا أخذنا المنفصلة المانعة الخلو من نقيض مقدمها وعين تاليها أو المنفصلة المانعة الجمع من عين مقدمها ونقيض تاليها اللازمتين منها، وجعلناها نتيجة للقياس المذكور.

[٩٩٩] وإذا عرفت أن الحق إنتاج هذا القياس فنقول: يشترط في هذا القسم إيجاب إحدى المقدمتين وكلية إحداهما:

١٥ [١٠٠٠] أما الأول فلأنهما لو كانتا سالبتين لصدق القياس مع تلازم الطرفين تارة ومع تعاندهما أخرى. أما مع التلازم فلأنه يصدق قولنا: «ليس البتة إما أن يكون هذا الشيء إنسانا أو حيوانا»، ويصدق أيضا: «ليس التبة إما أن يكون حيوانا أو ناطقا» مع صدق قولنا: «كلما كان إنسانا كان ناطقا». وأما مع التعاند فإذا بدلنا الكبرى قولنا: «ليس البتة إما أن يكون /[٩٠ظ] حيوانا أو فرسا» فإن الصادق حينئذ: ٢٠ «هذا الشيء إما أن يكون إنسانا أو فرسا».

[١٠٠١] وأما الثاني فلجواز أن يكون الزمان الذي فيه العناد بين الأوسط وأحد طرفي القياس غير الزمان الذي فيه العناد بينه وبين الطرف الآخر إن كانتا موجبتين، وسلب العناد بينه وبين الطرف الآخر[4] إن كانت إحداهما سالبة.

---

١ ب – لا

٢ ب + كان؛ ج – كيف.

٣ ا – قياس

٤ ا – إن كانتا موجبتين، وسلب العناد بينه وبين الطرف الآخر.

Öncüllerin ikisi de tikel olumsuz olduğunda ise bahsettiğimiz farklılık olur, çünkü iki tümel olumsuzun netice vermemesi, iki tikel olumsuzun da netice vermemesini gerektirir.

[1002] Bu sabit olduysa deriz ki: Öncüllerden birinin taraflarından biri diğer taraftan ayrışmadığı için bir şekil diğerinden, küçük öncül büyük öncülden ve neticenin taraflarından biri diğerinden ayrışmaz.

[1003] Bu kısmın [alt] kısımları altıdır: iki hakîkiyye, mâni‘atü’l-cem‘ ile hakîkiyye, mâni‘atü’l-hulüvv ile hakîkiyye, mâni‘atü’l-cem‘ ile mâni‘atü’l-hulüvv, iki mâni‘atü’l-hulüvv, iki mâni‘atü’l-cem‘.

[Birinci Kısım: İki Hakîkiyyeden Oluşan]

[1004] Birinci kısma gelince, bundaki öncüllerin ikisi de olumlu ise altı olumlu ayrışık netice verir: ikisi mâni‘atü’l-cem‘, ikisi mâni‘atü’l-hulüvv ve ikisi hakîkiyyedir. Bu altıdan üçü kendi üç türüyle taraflardan birinin kendisi ve diğerinin çelişiğinden ve diğer üçü ise diğer tarafın kendisi ve ilk tarafın çelişiğinden [oluşur]. Öncüllerin ikisi de tümel ise netice de tümel, biri tikel ise netice de tikel olur.

[1005] Çünkü [a] kendisindeki taraflar birbirine eşittir ve [b] eşitliklerinden zikretmiş olduğumuz neticelerin doğrulu lâzım gelir.

[1006] Birinciye gelince, zira her iki tarafında da doğru olması, diğer tarafın doğru olmasını gerektiren orta terimin çelişiğini gerektirir. İkinciye gelince, çünkü birinci tarafın doğru olması diğer tarafın doğru olmasını gerektirdiği için bundan [birinci tarafın] kendisi ile diğer tarafın yokluğunun bir araya gelmesinin imkansızlığı ve [birinci tarafın] yokluğu ile diğer tarafın kendisinin ayrılmasının imkansızlığı lâzım gelir. Benzer şekilde diğer taraf birinci tarafı gerektirdiği için bundan [ikinci tarafın] kendisi ile birinci tarafın yokluğunun bir araya gelmesinin imkansızlığı ve [ikinci tarafın] yokluğu ile birinci tarafın kendisinin ayrılmasının imkansızlığı lâzım gelir.

[1007] Her bir tarafın kendisi ve çelişiğinden oluşan mâni‘atü’l-cem‘ ve mâni‘atü’l-hulüvv ayrışık doğru olduğunda, her bir tarafın kendisi ve diğer tarafın çelişiğinden oluşan hakîkiyye ayrışığın doğru olması açıktır. Bu neticelerin tümel olmasında hiçbir şüphe yoktur.

وأما إذا كانتا سالبتين جزئيتين فما ذكرناه من الاختلاف لعدم إنتاج السالبتين الكليتين يقتضي عدم إنتاجهما.

[١٠٠٢] إذا ثبت هذا فنقول: لما لم يتميز شيء من طرفي واحدة من المقدمتين عن الطرف الآخر لم يتميز شكل عن شكل آخر، ولا صغرى عن كبرى، ولا أحد طرفي النتيجة عن الآخر. ٥

[١٠٠٣] وأقسامه ستة: حقيقيتان، وحقيقية مع مانعة الجمع، وحقيقية مع مانعة الخلو، ومانعة الجمع مع مانعة الخلو، ومانعتا الخلو، ومانعتا الجمع.

[القسم الأول فيما تكون المقدمتان حقيقيتين]

[١٠٠٤] أما القسم الأول فالمقدمتان فيه [أ] إن كانتا موجبتين ينتج ست منفصلات موجبة: اثنان مانعتا الجمع، واثنان مانعتا الخلو، واثنان حقيقيتان: ثلاث بأنواعها الثلاثة من عين أحد الطرفين ونقيض الآخر، والثلاث الأخرى من عين الطرف الأخرى ونقيض الطرف الأول؛ كلية إن كانت المقدمتان كليتين، وجزئية إن كانت إحداهما جزئية. ١٠

[١٠٠٥] لأن [١] الطرفين فيه متساويان، [٢] ويلزم من تساويهما صدق ما ذكرناه من النتائج:

[١٠٠٦] أما الأول فلأن صدق كل واحد من الطرفين يستلزم نقيض الأوسط المستلزم لصدق الطرف الآخر. وأما الثاني فلأن صدق الطرف الأول لما استلزم صدق الطرف الآخر يلزم منه امتناعُ الاجتماع بينه وبين عدم الطرف الآخر،[١] وامتناعُ الخلو عن عدمه وعين الطرف الآخر. وكذلك الطرف الآخر لما استلزم الطرف الأول يلزم منه امتناع الاجتماع بينه وبين عدم الطرف الأول، وامتناع الخلو عن عدمه وعين الطرف الأول. ١٥ ٢٠

[١٠٠٧] وإذا صدقت المنفصلة المانعة الجمع والمانعة الخلو من عين كل واحد من الطرفين ونقيض الطرف الآخر كان صدق المنفصلة الحقيقية من عين كل واحد من الطرفين ونقيض الطرف الآخر ظاهرا. ولا شك في كون هذه النتائج كلية.

---

١ ب – يلزم منه امتناع الاجتماع بينه وبين عدم الطرف الآخر

[1008] Öncüllerden biri tikel olduğu duruma gelince, çünkü tikelin tarafı, orta terimin çelişiğini tikel olarak gerektirir ve orta terimin çelişiği, tümelin tarafını tümel olarak gerektirir. Bu ikisi, tikelin tarafının tümelin tarafını tikel olarak gerektirmesini netice verir ve bu gerektirme kendisi gibi döndürülür. Bundan iki tümelde öğrendiğin üzere altı ayrışığın doğru olması lâzım gelir, ancak burada tikel olurlar.

[1009] Öncüllerden biri olumsuz olduğunda ise kıyas tikel olumsuz bitişik netice verir; mukaddemi ya olumlunun tarafı ve tâlîsi olumsuzun tarafıdır ya da bunun tersidir. Zira bu iki tikel bitişikten her biri yanlış olsaydı, her birinin çelişiği doğru olurdu ve bundan taraflardan her birinin diğerini tümel olarak gerektirmesi lâzım gelirdi. Eğer böyle olsaydı, olumsuzun iki cüzü arasında hakiki inâd olması gerekirdi. Çünkü bir şey ve ondan başka olan bir şey arasındaki hakiki inâd, o şey ve bu başka şeye eşit olan arasında hakiki inâd gerektirir ki bu hulftür.

[İkinci Kısım: Hakîkiyye ve Mâni'atü'l-cem'den Oluşan]

[1010] İkinci kısma gelince, [a] öncüller tümel olumlu ise tümel bitişik netice verir; mukaddemi mâni'atü'l-cem'in tarafıdır. Çünkü mâni'atü'l-cem'in tarafı orta terimin çelişiğini tümel olarak gerektirir ve orta terimin çelişiği de hakîkiyyenin tarafını tümel olarak gerektirir. Bu ikisi, mâni'atü'l-cem'in tarafının hakîkiyyenin tarafını tümel olarak gerektirmesini netice verir. [Bu kısım] mukaddemi hakîkiyyenin tarafı olduğu halde bu tümel bitişiği netice vermez. Aksi halde mâni'atü'l-cem'in taraflarının birbirinden ayrılması imkansız olur. Çünkü orta terimin çelişiği bu durumda onun tarafını gerektiren hakîkiyyenin tarafını gerektirir. Bu ikisi, orta terimin çelişiğinin mâni'atü'l-cem'in tarafını gerektirmesini netice verir. Buna göre mâni'atü'l-cem' hakîkiyye olur ki bu hulftür. Sonra bu bitişik, mâni'atü'l-cem'in tarafının çelişiği ve hakîkiyyenin tarafının kendisinden oluşan mâni'atü'l-hulüvv bir ayrışığa ve mâni'atü'l-cem'in tarafının kendisi ve hakîkiyyenin tarafının çelişiğinden oluşan mâni'atü'l-cem' bir ayrışığa döndürülür.

[1011] [b] Olumlu öncüllerden biri tikel ise; tümel [öncül] hakîkiyye olursa kıyas, mukaddemi taraflardan hangisi olursa olsun iki taraftan oluşan ve mâni'atü'l-cem' olursa tarafların çelişiklerinden oluşan bir tikel olumlu ayrışık netice verir.

[١٠٠٨] وأما إذا كانت إحداهما جزئية فلأن طرف الجزئية يستلزم نقيض الأوسط /[٩١و] استلزاما جزئيا، ونقيض الأوسط يستلزم[١] لعين طرف[٢] الكلية استلزاما كليا، وهما ينتجان استلزام طرف الجزئية لطرف الكلية استلزاما جزئيا، وينعكس هذا الاستلزام كنفسه، ويلزم منه صدق المنفصلات الست على الوجه
٥ الذي عرفته في الكليتين، لكنها تكون جزئية.

[١٠٠٩] [ب] وإن كانت إحدى المقدمتين سالبة أنتج القياس سالبة[٣] متصلة جزئية؛ مقدمها إما طرف الموجبة وتاليها طرف السالبة[٤] وإما بالعكس؛ إذ لو كذب كل واحدة من هاتين المتصلتين الجزئيتين لصدق نقيض كل واحدة منهما، ويلزم من ذلك استلزام كل واحد من الطرفين للآخر استلزاما كليا، ولو كان كذلك يلزم
١٠ العناد الحقيقي بين جزأي[٥] السالبة؛ لأن العناد الحقيقي بين أمر وغيره يقتضي العناد الحقيقي بينه وبين ما يساوي ذلك الغير، وإنه خلف.

[القسم الثاني فيما تكون إحدى المقدمتين حقيقية والأخرى مانعة الجمع]

[١٠١٠] وأما القسم الثاني [ا] فينتج متصلة كلية مقدمها طرف مانعة الجمع إن كانت المقدمتان موجبتين كليتين لاستلزام طرف مانعة الجمع لنقيض الأوسط استلزاما
١٥ كليا، واستلزام نقيض الأوسط لطرف الحقيقية استلزاما كليا أيضا، وهما ينتجان استلزام طرف مانعة الجمع لطرف الحقيقية استلزاما كليا، ولا ينتج هذه المتصلة الكلية ومقدمها طرف الحقيقية، وإلا لامتنع الخلو عن طرفي مانعة الجمع لاستلزام نقيض الأوسط طرف الحقيقية المستلزم لطرفها حينئذ، وهما ينتجان استلزام نقيض الأوسط لطرف مانعة الجمع فمانعة الجمع[٦] حقيقية، هذا خلف. ثم هذه المتصلة ترتد
٢٠ إلى المنفصلة المانعة الخلو من نقيض طرف مانعة الجمع وعين طرف الحقيقية، وإلى المنفصلة المانعة الجمع من عين طرف مانعة الجمع ونقيض طرف الحقيقية.

[١٠١١] [ب] وإن كانت إحدى المقدمتين الموجبتين جزئية فينتج القياس متصلة موجبة جزئية من الطرفين ومقدمها أيّ واحد كان منهما إن كانت الكلية حقيقية، ومن نقيضي الطرفين إن كانت مانعة الجمع:

١ ا: مستلزم
٢ ب: الطرف
٣ ف – سالبة
٤ ج – طرف السالبة
٥ ف: بين الأوسط وبين طرف
٦ ج – فمانعة الجمع

Birinciye gelince, çünkü mâniʿatü'l-cemʿin tarafı, hakîkiyyenin tarafını gerektiren orta terimin çelişiğini gerektirir ve bunların neticesi kendisine döndürülür. İkinciye gelince, çünkü orta terim, tarafların çelişiklerinden her birini gerektirir ve bu ikisi üçüncü [şekilden oluşan bir kıyasla] matlubu netice verir. Sonra her iki netice de zikredilen iki ayrışığa döndürülür.

[1012] [c] Öncüllerden biri olumsuz ise bu durumda bu olumsuz [a] hakîkiyye ise [kıyas] netice vermez. Çünkü kıyas bazen taraflarının birbirini dışlaması (*inâd*) [ve bazen de birbirini gerektirmesiyle] doğru olur. [Tarafların birbirini dışlaması] şu sözümüz gibidir: -mâniʿatü'l-cemʿ olarak- Bu şey ya insan ya da attır ve -hakîkiyye olarak- Bu şey asla "Ya attır ya da insan olmayandır." olmaz. İnsan ve insanın çelişiği arasında hakiki bir inâd olmasıyla birlikte [kıyas doğru olur]. [Ve kıyas] bazen tarafların birbirini gerektirmesiyle [doğru olur], küçük öncül aynı kalarak büyük öncülde şöyle dememiz gibi: -hakîkiyye olarak- Bu şey asla "ya at ya da düşünendir." olmaz. İnsan ve düşünen arasında birbirini gerektirme olmasıyla birlikte [kıyas doğru olur].

[1013] [b] Mâniʿatü'l-cemʿ ise [söz konusu olumsuz] tümel ya da tikel olsun [kıyas] tikel olumsuz bitişik netice verir; mukaddemi mâniʿatü'l-cemʿin tarafıdır, hakîkiyyenin tarafı değil:

[1014] Birinciye gelince, çünkü bu olmasaydı, ne zaman mâniʿatü'l-cemʿin tarafı doğru olsa hakîkiyyenin tarafı da doğru olurdu ve bu, orta terim ile mâniʿatü'l-cemʿin tarafının bir araya gelmesinin imkansız olmasını gerektirirdi. Çünkü bu durumda orta terim ile mâniʿatü'l-cemʿin tarafına lâzım gelen hakîkiyyenin tarafının bir araya gelmesi imkansızdır ve sürekli veya bazen olan lâzımla bir araya gelmenin imkansızlığı, bu lâzımın böyle olan melzûmla bir araya gelmesinin imkansızlığını gerektirir.

[1015] İkinciye gelince, çünkü hakîkiyyenin tarafı olan orta terimin çelişiği veya buna eşit olan şey, mâniʿatü'l-cemʿin tarafından daha özel olabilir ve daha genelin daha özeli gerektirmesini olumsuzlamak imkansızdır. Tıpkı şu sözümüzde olduğu gibi: Bu şey daima ya canlı ya da canlı olmayandır ve -mâniʿatü'l-cemʿ olarak- Bu şey asla "ya canlı ya da cisim değildir." olmaz. Bununla birlikte "Bu şey canlı olduğunda bazen cisim olmaz." sözümüz yanlıştır, çünkü zorunlu olarak çelişiği doğrudur.

أما الأول فلاستلزام طرف مانعة الجمع لنقيض الأوسط المستلزم لطرف الحقيقية وانعكاس نتيجتهما إلى نفسها، وأما الثاني فلاستلزام عين الأوسط لكل واحد من نقيضي الطرفين، وإنتاجهما /[٩١ظ] المطلوب من الثالث، ثم يرتد كل من النتيجتين إلى المنفصلتين المذكورتين.

٥ [١٠١٢] [ج] وأما إذا كانت إحداهما سالبة [ا] فإن كانت حقيقية لا ينتج لصدق القياس مع تعاند الطرفين تارة كقولنا: إما أن يكون هذا الشيء إنسانا أو فرسا مانعا من الجمع، وليس البتة إما أن يكون فرسا أو لا إنسانا حقيقيا مع العناد الحقيقي بين الإنسان ونقيضه، ومع تلازمهما أخرى كقولنا في الكبرى والصغرى بحالها: ليس البتة إما أن يكون فرسا أو ناطقا حقيقيا مع التلازم بين الإنسان والناطق.

١٠ [١٠١٣] [ب] وإن كانت مانعة الجمع فكلية كانت أو جزئية ينتج سالبة متصلة جزئية[١] مقدمها طرف مانعة الجمع لا طرف الحقيقية:

[١٠١٤] أما الأول فلأنه لولاه لكان كلما صدق طرف مانعة الجمع[٢] صدق طرف الحقيقية، ويستلزم ذلك امتناع[٣] الاجتماع بين الأوسط وطرف مانعة الجمع لامتناع الاجتماع بين الأوسط[٤] وطرف الحقيقية اللازم لطرف مانعة الجمع حينئذ،

١٥ واستلزام امتناع الاجتماع مع اللازم دائما أو في الجملة امتناع اجتماعه مع الملزوم كذلك.

[١٠١٥] وأما الثاني فلاحتمال أن يكون نقيض الأوسط الذي هو طرف الحقيقية أو مساو له أخص من طرف مانعة الجمع، وامتناع سلب ملازمة العام للخاص كقولنا: «دائما إما أن يكون هذا الشيء حيوانا أو لاحيوانا، وليس البتة إما أن لا

٢٠ يكون حيوانا أو جسما» مانعا من الجمع مع كذب قولنا: «قد لا يكون إذا كان حيوانا فهو جسم» لصدق نقيضه بالضرورة.

١ ب – جزئية
٢ ج – لا طرف الحقيقية أما الأول فلأنه لولاه لكان كل ما صدق طرف مانعة الجمع
٣ ف – امتناع
٤ ج – وطرف مانعة الجمع لامتناع الاجتماع بين الأوسط

[Üçüncü Kısım: Hakîkiyye ve Mâni'atü'l-hulüvvdan Oluşan]

[1016] Üçüncü kısma gelince, öncüller tümel olumlu ise mukaddemi hakîkiyyenin tarafı olan taraflardan ve mukaddemi mâni'atü'l-hulüvvun tarafının çelişiği olan tarafların çelişiklerinden oluşan tümel bitişiği netice verir.

5 [1017] Birinciye gelince, çünkü hakîkiyyenin tarafı, mâni'atü'l-hulüvvun tarafını gerektiren orta terimin çelişiğini gerektirir ve ikisi birlikte birinci şekilden matlubu netice verir. Tarafı mâni'atü'l-hulüvv olduğu halde netice doğru olmaz. Aksi halde mâni'atü'l-hulüvvun tarafı, orta terimin çelişiğini gerektirir, çünkü hakîkiyyenin tarafı orta terimin çelişiğini gerektirir. Buna binaen mâni'atü'l-hulüvv hakîkiyye olur ki bu hulftür. 10

[1018] İkinciye gelince, çünkü mâni'atü'l-hulüvvun tarafının çelişiği, hakîkiyyenin tarafının çelişiğini gerektiren orta terimin kendisini gerektirir ve ikisi birlikte birinci şekilden matlubu netice verir. Tarafı hakîkiyyenin tarafının çelişiği olduğu halde netice doğru olmaz. Aksi halde orta terimin mâni'atü'l-hulüvvun tarafının çelişiğini gerektirmesi lâzım gelir. Çünkü 15 orta terim, hakîkiyyenin tarafının çelişiğini gerektirir. Buna binaen mâni'atü'l-hulüvv hakîkiyye olur ki bu hulftür.

[1019] Öncüllerden biri tikel olursa [kıyas], mukaddemi taraflardan hangisi olursa olsun taraflardan oluşan tikel bitişiği, orta terimi, orta terimin çelişiğin olan üçüncü şekilden [bir kıyasla] netice verir ve söz konusu 20 tikel, hakîkiyye olursa birinci şekilden de [aynı neticeyi] verir, ancak bu durumda mukaddemi hakîkiyyenin tarafı olur.

[1020] Öncüllerden biri olumsuz olursa, [bu olumsuz] [a] hakîkiyye olursa kıyas hiçbir netice vermez. Çünkü kıyas bazen şu sözümüzde olduğu gibi taraflarının çelişmesiyle birlikte doğru olur: Bu şey daima ya canlı ya 25 da insan olmayandır ve -hakîkiyye olarak- Bu şey asla "Ya insan olmayan ya da canlı olmayandır." olmaz. Bununla birlikte canlı ve canlı olmayan arasında çelişme vardır. [Kıyas] bazen taraflarının birbirini gerektirmesiyle doğru olur, [yukarıdaki] küçük öncül aynı olduğu halde şu sözümüzde olduğu gibi: -hakîkiyye olarak- Bu şey asla "Ya canlıdır ya da düşünen ol- 30 mayandır." olmaz. Bununla birlikte insan olmayan ve düşünen olmayan arasında birbirini gerektirme vardır. [b] Mâni'atü'l-hulüvv olursa [bu mâni'atü'l-hulüvv] tümel ya da tikel olsun [kıyas] tikel olumsuz bitişik netice verir; mukaddemi hakîkiyyenin tarafıdır, mâni'atü'l-hulüvvun tarafı değil:

[القسم الثالث فيما تكون إحدى المقدمتين حقيقية والأخرى مانعة الخلو]

[١٠١٦] وأما القسم الثالث فينتج متصلة كلية من الطرفين مقدمها طرف الحقيقية، ومن نقيضي الطرفين ومقدمها نقيض طرف مانعة الخلو إن كانت المقدمتان موجبتين كليتين.

٥ [١٠١٧] أما الأول فلاستلزام طرف الحقيقية لنقيض الأوسط المستلزم لطرف مانعة الخلو، وإنتاجهما المطلوب من الأول، ولا يصدق وطرفها مانعة الخلو وإلا استلزم طرفها لنقيض الأوسط لاستلزام طرف الحقيقية إياه، فمانعة الخلو حقيقية، هذا خلف.

[١٠١٨] وأما الثاني فلاستلزام نقيض طرف مانعة الخلو لعين الأوسط المستلزم ١٠ لنقيض طرف الحقيقية، وإنتاجهما المطلوب من الأول، ولا يصدق وطرفها نقيض طرف الحقيقية[١] /[٩٢و] وإلا لزم استلزام عين الأوسط لنقيض طرف مانعة الخلو لاستلزام عين الأوسط لنقيض طرف الحقيقية، فمانعة الخلو حقيقية، هذا خلف.

[١٠١٩] وإن كانت إحداهما جزئية ينتج متصلة جزئية من الطرفين ومقدمها أي واحد كان منهما من الثالث والأوسط نقيض الأوسط، ومن الأول أيضا إذا كانت ١٥ الجزئية حقيقية؛ لكن مقدمها حينئذ يكون طرف الحقيقية.

[١٠٢٠] وإن كانت إحداهما سالبة [ا] فإن كانت حقيقية لا ينتج القياس شيئا لصدق القياس مع تعاند الطرفين تارة كقولنا: «دائما إما أن يكون هذا الشيء حيوانا أو لاإنسانا، وليس البتة إما أن يكون لاإنسانا أو لاحيوانا» حقيقيا مع التعاند بين الحيوان واللاحيوان، ومع تلازمهما أخرى كقولنا والصغرى بحالها: «ليس البتة إما ٢٠ أن يكون حيوانا أو لاناطقا» حقيقيا مع التلازم بين اللاإنسان واللاناطق. [ب] وإن كانت مانعة الخلو فكلية كانت أو جزئية ينتج سالبة متصلة جزئية مقدمها طرف الحقيقية لا طرف مانعة الخلو:

---

١ ج – وإنتاجهما المطلوب من الأول ولا يصدق وطرفها نقيض طرف الحقيقية

[1021] Birinciye gelince, böyle olmasaydı, “Hakîkiyyenin tarafı ne zaman doğru olsa mâniʿatü’l-hulüvvun tarafı doğru olur.” sözümüz doğru olurdu ve bu, orta terim ve mâniʿatü’l-hulüvvun tarafının birbirinden ayrılmasının imkansız olmasını gerektirir. Çünkü hakîkiyyenin tarafı ve orta terimin birbirinden ayrılması imkansızdır ve sürekli veya bazen olan melzûmdan ayrılmanın imkansızlığı, böyle olan lâzımdan ayrılmanın imkansızlığını gerektirir. Buna binaen olumsuz olumluya dönüşür ki bu hulftür.

[1022] İkinciye gelince, çünkü hakîkiyyenin tarafı veya buna eşit olan orta terimin çelişiği, mâniʿatü’l-hulüvvun tarafından daha genel olabilir ve daha genelin daha özele gerekmesini olumsuzlamak imkansızdır. Şu sözümüz gibi: Bu şey ya canlı ya canlı olmayandır ve -mâniʿatü’l-hulüvv olarak- Bu şey asla “Ya canlı olmayan ya da insandır.” olmaz. Bununla birlikte “Bu şey insan olduğunda bazen canlı olmaz.” sözümüz yanlıştır, çünkü zorunlu olarak çelişiği doğrudur.

[Dördüncü Kısım: Mâniʿatü’l-cemʿ ve Mâniʿatü’l-hulüvvdan Oluşan]

[1023] Dördüncü kısma gelince, öncüllerin ikisi de tümel olumlu ise tümel olumlu bitişik netice verir; mukaddemi mâniʿatü’l-cemʿin tarafı olan iki taraftan ve mukaddemi mâniʿatü’l-hulüvvun tarafının çelişiği olan iki tarafın çelişiklerinden oluşur, bu ikisinin tersinden değil.

[1024] Birinciye gelince, çünkü mâniʿatü’l-cemʿin tarafı, mâniʿatü’l-hulüvvun tarafını gerektiren orta terimin çelişiğini gerektirir ve ikisi birlikte birinci şekilden matlubu netice verir, mâniʿatü’l-hulüvvun tarafının çelişiği, mâniʿatü’l-cemʿin tarafının çelişiğini gerektiren orta terimin kendisini gerektirir ve ikisi ikinci şekilden matlubu netice verir.

[1025] İkinciye gelince, çünkü mukaddemi mâniʿatü’l-hulüvvun tarafı veya mâniʿatü’l-cemʿin tarafının çelişiği iken [netice] doğru olsaydı, her iki öncül de hakîkiyyeye dönüşürdü. Mâniʿatü’l-cemʿin dönüşmesine gelince, çünkü iki şey arasındaki karşılıklı gerektirme, melzûmun çelişiği ve lâzımın kendisinin birbirinden ayrılmasının imkansızlığını gerektirir. Mâniʿatü’l-hulüvvun dönüşmesine gelince, çünkü iki şey arasındaki karşılıklı gerektirme, melzûm ile lâzımın çelişiğinin bir araya gelmesinin imkansızlığını gerektirir.

[١٠٢١] أما الأول فلأنه لولاه لصدق قولنا: كلما صدق طرف الحقيقية صدق طرف مانعة الخلو، ويستلزم ذلك امتناع الخلو عن الأوسط وطرف مانعة الخلو لامتناع الخلو[1] عن طرف الحقيقية والأوسط، واستلزام امتناع الخلو عن الملزوم دائما أو في الجملة امتناع الخلو عن اللازم كذلك، فالسالبة ينقلب موجبة، وإنه خلف.

٥ [١٠٢٢] وأما الثاني فلجواز أن يكون نقيض الأوسط الذي هو طرف الحقيقية أو مساو له أعم من طرف مانعة الخلو، وامتناع سلب لزوم العام للخاص كقولنا: «هذا الشيء إما حيوان أو لاحيوان، وليس البتة إما لاحيوان أو إنسانا» مانعا من الخلو مع كذب قولنا: «قد لا يكون إذا كان إنسانا فهو حيوان» لصدق نقيضه بالضرورة.

[القسم الرابع: فيما تكون إحدى المقدمتين مانعة الجمع والأخرى مانعة الخلو]

١٠ [١٠٢٣] وأما القسم الرابع فينتج متصلة كلية موجبة من الطرفين ومقدمها طرف مانعة الجمع، ومن نقيضي الطرفين ومقدمها نقيض طرف مانعة الخلو دون العكس في شيء منهما إن كانت المقدمتان موجبتين كليتين.

[١٠٢٤] أما الأول فلاستلزام[2] طرف مانعة الجمع لنقيض الأوسط المستلزم لطرف مانعة الخلو، وإنتاجهما المطلوب من الأول، واستلزام نقيض[3] طرف مانعة الخلو[4] لعين الأوسط المستلزم لنقيض طرف /[٩٢ظ] مانعة الجمع، وإنتاجهما ١٥ المطلوب من الثاني.

[١٠٢٥] وأما الثاني فلأنها لو صدقت ومقدمها طرف مانعة الخلو أو نقيض طرف مانعة الجمع لانقلبت كل واحدة من المقدمتين حقيقية: أما انقلاب مانعة الجمع فلاستلزام الملازمة بين الأمرين امتناع الخلو عن نقيض الملزوم وعين ٢٠ اللازم، وأما انقلاب مانعة الخلو فلاستلزام الملازمة بين الأمرين امتناع[5] الجمع بين الملزوم ونقيض اللازم.

---

١ ف – لامتناع الخلو
٢ ب + صدق
٣ ج – نقيض
٤ ا – وإنتاجهما المطلوب من الأول، واستلزام نقيض طرف مانعة الخلو
٥ ف – امتناع الخلو عن نقيض الملزوم وعين اللازم. وأما انقلاب مانعة الخلو فلاستلزام الملازمة بين الأمرين امتناع

[1026] Öncüllerden biri tikel olursa, [bu tikel] [a] mâni'atü'l-cem' olursa mukaddemi taraflardan hangisi olursa olsun iki taraftan oluşan tikel bitişiği netice verir. Çünkü orta terimin çelişiği mâni'atü'l-cem'in tarafını tikel olarak ve mâni'atü'l-hulüvvun tarafını tümel olarak gerektirir ve bu ikisi üçüncü şekilden matlubu netice verir. [b] Mâni'atü'l-hulüvv olursa, mukaddemi taraflardan hangisi olursa olsun iki tarafın çelişiklerinden oluşan [tikel bitişiği netice verir]. Çünkü orta terimin kendisi mâni'atü'l-hulüvvun tarafının çelişiğini tikel olarak ve mâni'atü'l-cem'in tarafının çelişiğini tümel olarak gerektirir ve bu ikisi üçüncü şekilden matlubu netice verir.

[1027] Öncüllerden biri olumsuz olursa, bu olumsuz tikel olursa [kıyas] netice vermez. Çünkü kıyas bazen taraflarının çelişmesi ve bazen de birbirini gerektirmesiyle doğru olur. Tikel olumsuzun mâni'atü'l-hulüvv olduğu duruma gelince, çünkü şu sözümüz doğru olur: Bu şey daima ya insan ya da attır ve -mâni'atü'l-hulüvv olarak- Bu şey bazen "Ya at ya da insan olmayandır." olmaz. Bununla birlikte insan ve insanın çelişiği arasında birbirini dışlama (*teânüd*) vardır. Benzer şekilde küçük öncül aynı kalarak şu sözümüz de doğru olur: Bu şey bazen "Ya at ya da düşünendir." olmaz. Bununla birlikte insan ve düşünen arasında karşılıklı gerektirme vardır. Tikel olumsuzun mâni'atü'l-cem' olduğu duruma gelince, çünkü şu sözümüz doğru olur: -mâni'atü'l-hulüvv olarak- Bu şey daima ya insan olmayan ya da canlıdır ve -mâni'atü'l-cem' olarak- Bu şey bazen "Ya canlı ya da insandır." olmaz. Bununla birlikte insan ve insanın çelişiği arasında birbirini dışlama vardır. Benzer şekilde küçük öncül aynı kalarak şu sözümüz de doğru olur: -mâni'atü'l-cem' olarak- Bu şey bazen "Ya canlı ya da düşünen olmayandır." olmaz. Bununla birlikte insan olmayan ve düşünen olmayan arasında karşılıklı gerektirme vardır.

[1028] Söz konusu olumsuz, tümel olursa bu tümel mâni'atü'l-hulüvv ise diğer öncül ister tümel ister tikel olsun [kıyas], mukaddemi mâni'atü'l-cem'in tarafı olan tikel olumsuz bitişik netice verir. Çünkü "-mâni'atü'l-cem olarak- Daima veya bazen ya A B ya da C D'dir ve -mâni'atü'l-hulüvv olarak- Asla 'ya C D ya da H Z'dir' olmaz." doğru olduğunda sonuç şu olur: A B olduğunda bazen "H Z'dir." olmaz. Aksi halde çelişiği doğru olur ve "C D olmadığında bazen A B'dir." sözümüzle birlikte "C D olmadığında bazen H Z'dir." sözümüzü netice verir. Ve -mâni'atü'l-hulüvv olarak- "Bazen ya C D ya da H Z'dir." sözü bu neticeye lâzım gelir ki bu hulftür.

[١٠٢٦] وإن كانت إحداهما جزئية ينتج متصلة جزئية [ا] من الطرفين ومقدمها أي واحد كان منهما إن كانت مانعة الجمع لاستلزام نقيض الأوسط لطرف مانعة الجمع جزئيا ولطرف مانعة الخلو كليا المنتجين من الثالث المطلوب، [ب] ومن نقيضي الطرفين ومقدمها أي واحد كان منهما إن كانت مانعة الخلو لاستلزام عين ٥ الأوسط لنقيض طرف مانعة الخلو جزئيا ولنقيض طرف مانعة الجمع كليا المنتجين من الثالث المطلوب.

[١٠٢٧] وإن كانت إحداهما سالبة فإن كانت السالبة جزئية لا ينتج لصدق القياس مع تعاند الطرفين تارة ومع تلازمهما أخرى: أما إذا كانت مانعة الخلو فلأنه يصدق قولنا: «دائما إما أن يكون هذا الشيء إنسانا أو فرسا، وقد لا يكون إما أن ١٠ يكون فرسا أو لاإنسانا» مانعا من الخلو مع التعاند بين الإنسان ونقيضه، وكذلك يصدق والصغرى بحالها: «قد لا يكون إما أن يكون فرسا أو ناطقا» مع التلازم بين الإنسان والناطق. وأما إذا كانت مانعة الجمع فلأنه يصدق قولنا: «دائما إما أن يكون لاإنسانا أو حيوانا» مانعا من الخلو، و«قد لا يكون إما أن يكون حيوانا أو إنسانا» مانعا من الجمع مع التعاند بين الإنسان ونقيضه، وكذلك يصدق والصغرى ١٥ بحالها: «قد لا يكون إما أن يكون حيوانا أو لاناطقا» مانعا من الجمع مع التلازم بين اللاإنسان واللاناطق.

[١٠٢٨] وإن كانت السالبة كلية [ا] فإن كانت مانعة الخلو فكلية كانت الأخرى أو جزئية ينتج سالبة متصلة جزئية مقدمها طرف مانعة الجمع؛ لأنه إذا صدق: «دائما أو قد يكون إما (أ) (ب) أو (ج) (د)» مانعا من الجمع، و«ليس البتة إما (ج) (د) أو ٢٠ (ه) (ز)» مانعا من الخلو، ينتج: «قد لا يكون /[٩٣و] إذا كان (أ) (ب) فـ(ه) (ز)» وإلا لصدق نقيضه وأنتج مع قولنا: «قد يكون إذا لم يكن (ج) (د) فـ(أ) (ب)» قولنا:[١] «قد يكون إذا لم يكن (ج) (د) فـ(ه) (ز)»، ويلزمه: «قد يكون إما (ج) (د) أو (ه) (ز)» مانعا من الخلو، وإنه خلف.

---

١ اب ج – قولنا

[1029] Söz konusu tümel mâniʿatü'l-cemʿ olursa, tarafların çelişiklerinden oluşan tikel olumsuz bitişiği netice verir; mâniʿatü'l-hulüvv ister tümel ister tikel olsun mukaddemi mâniʿatü'l-hulüvvun tarafının çelişiğidir. Çünkü -mâniʿatü'l-hulüvv olarak- "Daima veya bazen ya A B ya da C D'dir ve -mâniʿatü'l-cemʿ olarak- Asla 'ya C D ya da H Z'dir' olmaz." doğru olduğunda sonuç şu olur: A B olmadığında bazen "H Z olmaz." olmaz. Aksi halde çelişiği doğru olur ve "A B olmadığında bazen C D'dir." sözümüzle birlikte "C D olduğunda bazen 'H Z olmaz' olur." sözümüzü netice verir. Ve -mâniʿatü'l-cemʿ olarak- "Bazen 'ya C D ya da H Z'dir' olur." sözü bu neticeye lâzım gelir ki bu hulftür.

[Beşinci Kısım: İki Mâniʿatü'l-hulüvvdan Oluşan]

[1030] Beşinci kısma gelince, öncüllerin ister her ikisi tümel ister sadece biri tümel olsun ikisi de olumlu ise [kıyas], mukaddemi taraflardan hangisi olursa olsun taraflardan oluşan tikel olumlu bitişiği netice verir. Çünkü orta terimin çelişiği taraflardan her birini gerektirir ve ikisi üçüncü şekilden matlubu netice verir. [Kıyas] bu bitişiği tümel olarak netice vermez. Çünkü taraflardan her biri diğerinden bir açıdan daha genel olabilir ve daha genelin daha özeli tümel olarak gerektirmesi imkansızdır. Her ikisi mâniʿatü'l-hulüvv olan şu sözümüz gibi: Bu şey ya taş olmayan ya da canlı olmayandır ve Bu şey daima ya canlı olmayan ya da ağaç olmayandır. Bununla birlikte "Bu şey ne zaman taş olmayan olsa ağaç olmayan olur." sözümüz yanlıştır.

[1031] Öncüllerden biri tümel veya tikel olumsuz olursa, [kıyas] tikel olumsuz bitişik netice verir; mukaddemi olumlunun tarafıdır, olumsuzun tarafı değildir.

[1032] Birinciye gelince, çünkü bu doğru olmasaydı çelişiği doğru olurdu ve bu durumda mâniʿatü'l-hulüvv olan olumsuzun taraflarının birbirinden ayrılmasının imkansızlığı, mâniʿatü'l-hulüvvun taraflarından birinin, diğerinden ve melzûmundan ayrılmasının imkansızlığını gerektirir.

[1033] İkinciye gelince, çünkü olumlunun tarafı olumsuzun tarafından daha genel olabilir ve daha genelin daha özele lâzım gelmesini olumsuzlamak imkansızdır. Tıpkı her ikisi mâniʿatü'l-hulüvv olan şu sözümüz gibi: Bu şey ya insan olmayan ya da canlıdır ve Bu şey asla "ya canlı ya taştır." olmaz.

[١٠٢٩] [ب] وإن كانت مانعة الجمع ينتج متصلة سالبة جزئية من نقيضي الطرفين ومقدمها نقيض طرف مانعة الخلو كلية كانت مانعة الخلو أو جزئية؛ لأنه إذا صدق: «دائما أو قد يكون إما (أ) (ب) أو (ج) (د)» مانعا من الخلو، و«ليس البتة إما (ج) (د) أو (ه) (ز)» مانعا من الجمع، ينتج: «قد لا يكون إذا لم يكن (أ) (ب) لم يكن (ه) (ز)» وإلا لصدق نقيضه، وأنتج مع قولنا: «قد[١] يكون إذا لم يكن (أ) (ب) فـ(ج) (د)»[٢] قولنا: «قد يكون إذا كان (ج) (د) لم يكن (ه) (ز)»، ويلزمه: «قد يكون إما (ج) (د) أو (ه) (ز)» مانعا من الجمع، هذا خلف.

[القسم الخامس فيما تكون المقدمتان مانعتي الخلو]

[١٠٣٠] وأما القسم الخامس فينتج متصلة جزئية موجبة من الطرفين مقدمها أي واحد كان منهما إذا كانت المقدمتان موجبتين سواء كانتا كليتين أو إحداهما فقط كلية لاستلزام نقيض الأوسط لكل واحد من الطرفين، وإنتاجهما من الثالث المطلوب. ولا ينتج هذه المتصلة كلية لاحتمال أن يكون كل واحد من الطرفين أعم من الآخر من وجه، وامتناع استلزام العام للخاص كليا كقولنا: «هذا الشيء إما لاحجر أو لاحيوان، ودائما إما لاحيوان أو لاشجر»، وكل منهما مانعا من الخلو مع كذب قولنا: «كلما كان لاحجرا كان لاشجرا».

[١٠٣١] وإن كانت إحداهما سالبة كلية كانت أو جزئية ينتج سالبة متصلة جزئية ومقدمها طرف الموجبة لا طرف السالبة:

[١٠٣٢] أما الأول فلأنه لولا صدقها لصدق نقيضها، واستلزم امتناع الخلو عن طرفي السالبة المانعة الخلو لامتناع الخلو عن أحد طرفيها وملزوم الآخر حينئذ.

[١٠٣٣] وأما الثاني فلجواز أن يكون طرف الموجبة أعم من طرف السالبة، وامتناع سلب[٣] لزوم العام للخاص كقولنا: «هذا الشيء إما[٤] لاإنسان أو حيوان، وليس البتة إما[٥] حيوان أو حجر»، كل منهما مانعا من الخلو،

---

١ ف + لا
٢ ا: إذا كان (ج) (د) لم يكن (أ) (ب)
٣ ف – سلب
٤ ج + أن يكون
٥ ج + أن يكون

Ancak “Bu şey taş olduğunda bazen insan olmayan olmaz.” sözü doğru değildir, çünkü zorunlu olarak çelişiği doğrudur.

[Altıncı Kısım: İki Mâni‘atü’l-cem‘den Oluşan]

[1034] Altıncı kısma gelince, öncüllerin ister her ikisi tümel ister sadece biri tümel olsun ikisi de olumlu ise [kıyas], mukaddemi taraflardan hangisi olursa olsun tarafların çelişiklerinden oluşan olumlu bitişiği netice verir. Çünkü orta terim taraflardan her birinin çelişiğini gerektirir ve ikisi üçüncü şekilden matlubu netice verir. [Kıyas] bu bitişiği tümel olarak netice vermez. Çünkü taraflardan her birinin çelişiği diğerinin çelişiğinden bir açıdan daha genel olabilir ve daha genelin daha özeli tümel olarak gerektirmesi imkansızdır. Şu sözümüz gibi: Bu şey ya taş ya da canlıdır ve Bu şey daima ya canlı ya da ağaçtır. [Bununla birlikte] “Bu şey ne zaman taş olmayan olsa ağaç olmayan olur.” sözümüz ve bunun aksi yanlıştır. Çünkü her ikisinin de çelişiği doğrudur.

[1035] Öncüllerden biri olumsuz olursa, ister her ikisi ister sadece biri tümel olsun [kıyas] taraflardan oluşan ve mukaddemi olumsuzun tarafı olan tikel olumsuz bitişiği netice verir. Aksi halde çelişiği doğru olur ve bu durumda olumsuzun tarafları arasında bir araya gelmenin imkansızlığı, taraflarından biri ile diğerinin lâzımının bir araya gelmesinin imkansızlığını gerektirir. Çünkü ve sürekli veya bazen olan lâzımla bir araya gelmenin imkansızlığı, böyle olan melzûmla bir araya gelmenin imkansızlığını gerektirir. [Kıyas] mukaddemi olumlunun tarafı olduğu halde bu bitişiği netice vermez. Çünkü olumlunun tarafı olumsuzun tarafından daha özel olabilir ve daha genelin daha özeli gerektirmesini olumsuzlamak imkansızdır. Şu sözümüz gibi: Bu şey ya insandır ya da düşünen olmayandır ve Bu şey asla “Ya düşünen olmayan ya da canlıdır.” olmaz, bununla birlikte “Bu şey insan olduğunda bazen canlı olmaz.” sözümüz yanlıştır. Çünkü ne zaman insan olsa zorunlu olarak canlıdır.

[İkinci Kısım: Orta Terimin Tam Cüz Olmaması]

[1036] İkinci kısma yani öncüller arasındaki ortaklığın her ikisinin de tam olmayan cüzünde olmasına gelince, beş kısımdır:

ولا يصدق: «قد لا يكون إذا كان حجرا كان لاإنسانا» لصدق نقيضه بالضرورة.

[القسم السادس فيما تكون المقدمتان مانعتي الجمع]

[١٠٣٤] وأما القسم السادس فينتج متصلة موجبة من نقيضي الطرفين إن كانت المقدمتان موجبتين كليتين كانتا أو إحداهما فقط[١] كلية ومقدمها أي واحد / ٥ [٩٣ظ] كان منهما لاستلزام عين الأوسط لكل واحد من نقيضي الطرفين، وإنتاجهما المطلوب من الثالث، ولا ينتج هذه المتصلة كلية لاحتمال أن يكون نقيض كل واحد من الطرفين أعم من نقيض الآخر من وجه، وامتناع استلزام العام للخاص كليا كقولنا: «هذا الشيء إما حجر أو حيوان، ودائما إما حيوان أو شجر»، ولا يصدق قولنا: «كلما كان لاحجرا كان لاشجرا» ولا بالعكس لصدق نقيض كل منهما.

١٠ [١٠٣٥] وإن كانت إحداهما سالبة ينتج سالبة جزئية متصلة من الطرفين ومقدمها طرف السالبة سواء كانتا كليتين أو إحداهما فقط كلية وإلا لصدق نقيضها، واستلزم امتناع الجمع بين طرفي السالبة لامتناع الجمع بين أحد طرفيها ولازم الآخر حينئذ، واستلزام امتناع الاجتماع مع اللازم دائما أو في الجملة امتناع الاجتماع مع الملزوم كذلك. ولا ينتج هذه المتصلة ومقدمها طرف الموجبة لاحتمال أن يكون طرف ١٥ الموجبة أخص من طرف السالبة، وامتناع سلب ملازمة العام للخاص كقولنا: «هذا الشيء إما إنسان أو لاناطق، وليس البتة إما لاناطق أو حيوان» مع كذب قولنا: «قد لا يكون إذا كان إنسانا فهو حيوان»؛ لأنه كلما كان إنسانا فهو حيوان بالضرورة.

[القسم الثاني فيما يكون الحد الأوسط جزءا غير تام]

[١٠٣٦] وأما القسم الثاني وهو أن يكون الاشتراك بين المقدمتين في جزء غير ٢٠ تام من كل واحدة منهما، فيقع على خمسة أقسام:

---

١ ب – فقط

[1037] Birincisi iki öncülden birinin bir tek cüzünün diğer öncülün bir tek cüzüne ortak olmasıdır. Bunun neticesi, telifin neticesi ve ortak olmayan iki cüzün ayrılmasını men'eden olumlu ayrışıktır. Çünkü telifin öncüllerinin toplamından ve ortak olmayan iki cüzün birinden vaki olan ayrışma (*hulüvv*) imkansızdır. Şu sözümüz gibi: Daima ya A B ya da her C D'dir ve Daima ya H Z ya da her D T'dir, sonuç: Daima ya A B ya her C T ya da H Z'dir.

[1038] İkincisi iki öncülden birinin iki cüzünden birinin, diğer öncülün her bir cüzüyle ortak olmasıdır. Bunun neticesi, iki telifin neticelerinin ve ortak olmayan cüzün ayrılmasını men'eden olumlu ayrışıktır. Çünkü ortak olmayan cüzden ve iki teliften birinin iki öncülünün toplamından vaki olan ayrışma imkansızdır. Şu sözümüz gibi: Daima ya A B ya da her C D'dir ve Daima ya her D T ya da her D H'dir, sonuç: Daima ya A B ya her C T ya da C H'dir.

[1039] Üçüncüsü iki öncülden birinin iki cüzünden birinin, diğer öncülün iki cüzünden biriyle ve ondaki [ilk öncüldeki] diğer cüzün diğerindeki diğer cüzle ortak olmasıdır. Bunun mâni'atü'l-hulüvv olan olumlu ayrışık iki neticesi vardır; biri iki teliften birinin neticesi ve diğer telifteki iki cüzden, ikincisi ise diğer telifin neticesi ve birinci telifin öncüllerinden [oluşur]. Çünkü teliflerden birinin öncüllerinden ve diğer iki cüzden vaki olan ayrışma imkansızdır. Şu sözümüz gibi: Daima ya her A B ya da her C D'dir ve Daima ya her B H ya da her D T'dir, [birinci] sonuç: Daima ya A H ya her C D ya da her D T'dir ve [ikinci] sonuç: Daima ya her C T ya her A B ya da her B H'dir.

[1040] Dördüncüsü iki öncülden birinin iki cüzünden birinin, diğer öncülün iki cüzünden sadece biriyle ve ondaki [ilk öncüldeki] diğer cüzün diğerindeki iki cüzden her biriyle ortak olmasıdır. Bu kıyas üç telifi barındırır. Bu [dördüncü] kısım ancak öncüllerden her birinde, diğer öncülün iki cüzünün her biriyle ortak olan bir cüz ve ikisinden sadece biriyle ortak olan başka bir cüz bulunduğunda gerçekleşir. [Bu kısım] mâni'atü'l-hulüvv olan iki olumlu ayrışığı netice verir; bunlardan her biri diğerinin iki cüzünden biriyle ortak olan cüzden ve her ikisine ortak olan cüzün iki telifinin iki neticesinden mürekkeptir fakat biri, öncüllerin birinden ve diğeri diğer öncülden mürekkeptir.

[١٠٣٧] أحدها: أن يشارك جزء واحد من إحدى المقدمتين جزءا واحدا فقط من المقدمة الأخرى. ونتيجته منفصلة موجبة مانعة الخلو من نتيجة التأليف والجزأين غير المتشاركين لامتناع خلو الواقع عن مجموع مقدمتي التأليف وعن أحد الجزأين غير المتشاركين كقولنا: دائما إما (أ) (ب) أو كل (ج) (د)، ودائما إما (ه) (ز) أو كل (د) (ط)، ينتج: دائما إما (أ) (ب) أو كل (ج) (ط) أو (ه) (ز) لما مرّ. ٥

[١٠٣٨] وثانيها: أن يشارك أحد جزأي إحدى المقدمتين كل واحد من جزأي الأخرى.[1] ونتيجته منفصلة موجبة مانعة الخلو من نتيجتي التأليفين والجزء غير المشارك لامتناع خلو الواقع عن الجزء غير المشارك وعن مجموع مقدمتي أحد التأليفين كقولنا: دائما إما (أ) (ب) أو كل (ج) (د)، ودائما إما كل (د) (ط) أو كل (د) (ه)، ينتج: دائما إما (أ) (ب) أو كل (ج) (ط) أو كل (ج) (ه) لما مرّ. ١٠

[١٠٣٩] وثالثها: أن يشارك أحد جزأي إحدى المقدمتين أحد /[٩٤و] جزأي الأخرى والجزء الآخر منها الجزء الآخر من الأخرى، وله نتيجتان منفصلتان موجبتان مانعتا الخلو إحداهما من نتيجة إحدى التأليفين والجزأين الآخرين للتأليف الآخر، والثانية من نتيجة التأليف الآخر ومقدمتي التأليف الأول لامتناع خلو الواقع عن مقدمتي أحد التأليفين وعن الجزأين الآخرين كقولنا: دائما إما كل (أ) (ب) أو كل (ج) (د)، ودائما إما كل (ب) (ه) أو كل (د) (ط)، ينتج: دائما إما كل (أ) (ه) أو كل (ج) (د) أو كل (د) (ط)، وينتج أيضا: دائما إما كل (ج) (ط) أو كل (أ) (ب) أو كل (ب) (ه) لما مرّ. ١٥

[١٠٤٠] ورابعها: أن يشارك أحد جزأي إحدى المقدمتين أحد جزأي الأخرى فقط والجزء الآخر منها يشارك كل واحد من جزأي الأخرى، ويشتمل القياس على تأليفات ثلاثة، ولا يتحقق هذا القسم إلا إذا كان في كل واحدة من المقدمتين جزء مشارك لكل واحد من جزأي الأخرى وجزء مشارك[2] لأحدهما فقط. وينتج منفصلتين موجبتين مانعتي الخلو كل واحدة منهما مركبة من الجزء المشارك لأحد جزأي الأخرى فقط ومن نتيجتي التأليفين من الجزء المشارك لكلتيهما؛ لكن إحداهما من إحدى المقدمتين والأخرى من المقدمة الأخرى ٢٠ ٢٥

---

١ ف – أو (ه) (ز) لما مرّ وثانيهما أن يشارك أحد جزئي إحدى المقدمتين كل واحد من جزئي الأخرى
٢ ج – لكل واحد من جزأي الأخرى وجزء مشارك

Şu sözümüz gibi: Daima ya her A B ya da her C D'dir ve Daima ya her D H ya da her D A'dır, [birinci] sonuç: Daima ya her A B ya her C H ya da her C A'dır ve [ikinci] sonuç: Daima ya her C A ya bazı B'ler D ya da her D H'dir. Üç telifin itibarda tek bir şekil üzere vuku bulmasının imkansız
5 olduğu sana kapalı değildir.

[1041] Beşincisi öncüllerden birinin her iki cüzünün diğerinin her iki cüzüyle ortak olmasıdır. Bu kıyas dört telifi barındırır. Bunun neticesi, dört telifin neticelerinden oluşan mâni'atü'l-hulüvv olan olumlu ayrışıktır. Çünkü teliflerden birinin iki öncülünün toplamının vakıada doğru olması
10 zorunludur. Bu dört telif bazen tek bir şekilden olur, şu sözümüz gibi: Daima ya her A B ya da her C B'dir ve Daima ya her B H ya da her B T'dir, sonuç: Daima ya her A H ya her A T ya her C H ya da her C T'dir. Ve bazen de farklı şekillerden olur, şu sözümüz gibi: Daima ya her A B ya da her B D'dir ve Daima ya her B H'dir ya da hiçbir T B değildir, sonuç:
15 Daima ya her A H'dir ya hiçbir A T değildir ya bazı D'ler H'dir ya da bazı D'ler T değildir.

[Tembihler]

[1042] Bilmen gerekir ki bu beş kısımda kullanılan ayrışığın hakîkiyye veya mâni'atü'l-hulüvv olan bir olumlu olması gerekir. Aksi halde
20 kendisinde vaki olan telifin iki öncülünün doğrulukta bir araya gelmesi gerekmez. Mâni'atü'l-cem' olmasına gelince, ancak kendi cüzleri, mâni'atü'l-hulüvvda olması gereken şeye çelişik olduğu zaman netice verir. Ancak bu, onun cüzleri mâni'atü'l-cem' ayrışığa çelişik olan mâni'atü'l-hulüvva dönüşmesinden dolayıdır.

25 [1043] Bilmen gerekir ki bu beş kısmın her birindeki dört şekil, orta terimin iki ortaktaki konumuna göre kurulur ve bu sebeple küçük öncül büyük öncülden ayrışır.

[1044] Yine bilmen gerekir ki bu beş kısımdan birinin neticesi mâni'atü'l-cem' olamaz. Çünkü telifin lâzımı olan telif netice-
30 si, teliften daha genel olabilir ve kıyas tek bir telifi barındırıyorsa ortak olmayan cüzlerden birine, bir teliften fazlasını barındırıyorsa diğer teliflerin neticelerinden birine aykırı (*münâfî*) olmayabilir.

كقولنا: دائما إما كل (أ) (ب) أو كل (ج) (د)، ودائما إما كل (د) (ه) أو كل (د) (أ)، ينتج: دائما إما كل (أ) (ب) وإما كل (ج) (ه) أو كل (ج) (أ)، وينتج أيضا: دائما إما كل (ج) (أ) أو بعض (ب) (د) أو كل (د) (ه). ولا يخفى عليك امتناع[1] وقوع التأليفات الثلاثة على شكل واحد عند الاعتبار.

٥ [١٠٤١] وخامسها: أن يشارك كل واحد من جزأي[2] إحدى المقدمتين كل واحد من جزأي الأخرى، ويشتمل القياس على أربع[3] تأليفات، ونتيجته منفصلة موجبة مانعة الخلو من نتائج التأليفات الأربعة لوجوب صدق مجموع مقدمتي أحد التأليفات في الواقع. والتأليفات الأربعة قد تقع على شكل واحد كقولنا: دائما إما كل (أ) (ب) أو كل (ج) (ب)، ودائما إما كل (ب) (ه) أو كل (ب) (ط)، ينتج: دائما إما كل (أ) (ه) أو كل (أ)
١٠ (ط) أو كل (ج) (ه) أو كل (ج) (ط)،[4] وقد يكون على أشكال مختلفة كقولنا: دائما إما كل (أ) (ب) أو كل (ب) (د)، ودائما إما كل (ب) (ه) أو لا شيء من (ط) (ب)، ينتج: دائما إما كل (أ) (ه) أو لا شيء من (أ) (ط) أو بعض (د) (ه) أو بعض (د) ليس (ط) لما مرّ.

[التنبيهات]

[١٠٤٢] ويجب أن تعلم أن المنفصلة المستعملة في هذه الأقسام الخمسة يجب
١٥ أن تكون موجبة[5] حقيقية /[٩٤ظ] أو مانعة الخلو وإلا لم يلزم اجتماع مقدمتي التأليف الواقع فيه على الصدق. وأما مانعة الجمع فلا ينتج إلا إذا كان أجزاؤها يناقض ما يجب أن يكون في مانعة الخلو؛ لكن ذلك لانقلابها إلى المانعة الخلو المناقضة الجزأين للمنفصلة المانعة الجمع.

[١٠٤٣] ويجب أن تعلم أيضا أن الأشكال الأربعة في كل قسم من هذه الأقسام
٢٠ الخمسة تنعقد بحسب وضع الحد الأوسط في المتشاركين، ويتميز بسبب ذلك الصغرى عن الكبرى.

[١٠٤٤] ويجب أيضا أن تعلم أن نتيجة شيء من هذه الأقسام الخمسة لا تكون مانعة الجمع لاحتمال أن تكون نتيجة التأليف التي هي لازم التأليف أعم من التأليف، وغير منافية لشيء من الأجزاء غير المتشاركة إن اشتمل القياس على تأليف واحد،

---

١ ج – امتناع
٢ ف: لو بعض
٣ ا: أربعة
٤ ب – أو كل (ج) (ط)
٥ ب – موجبة

Çünkü lâzım daha genel olabilir ve bu, neticenin cüzlerinin doğrulukta bir araya gelmesinin imkanını gerektirir. Çünkü birbirine aykırı olmayan şeylerin doğrulukta bir araya gelmesi mümkündür. Söz konusu beş kısmın her birindeki birinci şeklin diğer darblarını ve diğer şekilleri ortaya koy-
5 mak sana kalmıştır, anlattıklarımızı kavradıktan sonra bu gayet kolaydır.

[Üçüncü Kısım: Orta Terimin Bir Öncülde Tam Diğerinde Tam Olmayan Cüz Olması]

[1045] Üçüncü kısma yani orta terimin öncüllerden birinde tam diğerinde tam olmamasına gelince, iki kısımdır. Çünkü bu ancak öncüller-
10 den birinin taraflarından birinin, diğer öncülle taraflardan birinde yani her ikisinde tam olan bir cüzde ortak olan bitişik veya ayrışık şartlı olması durumunda gerçekleşebilir.

[1046] Bu kısımda söz konusu şartlı, bitişik olduğunda dört şekil kurulur. Ancak bu bitişik küçük öncül olursa, birinci şekil ikinciden ve üçün-
15 cü şekil dördüncüden ve büyük öncül olursa, birinci üçüncüden ve ikinci dördüncüden ayrışmaz. Çünkü orta terimin konumu bakımından itibara alınması ayrışıkta değil bitişiktedir. Bu şartlı ayrışık olduğunda ise birinci kısımda öğrendiğin şeyden dolayı şekiller birbirinden ayrışmaz.

[1047] Şartlı[yı barındıran] ayrışığın hakîkiyye veya mâni‘atü’l-hulüvv
20 olan bir olumlu olması gerekir.

[1048] İki kısmının her birinin neticesi mâni‘atü’l-hulüvv olan olumlu ayrışık olur; [bu ayrışık] şartlı[yı barındıran] öncüldeki ortak olmayan cüz ve bu şartlı ile diğer basit öncülün telifinin neticesinden oluşur. Çünkü şartlı[yı barındıran] öncüldeki ortak olmayan cüzden ve kıyasın barın-
25 dırdığı teliften vaki olan ayrışma (*hulüvv*) imkansızdır. Şu sözümüz gibi: Daima ya A B olur ya da ne zaman C D olsa H Z’dir ve -mâni‘atü’l-cem‘ olarak- Daima ya H Z ya da K T’dir, sonuç: Daima ya A B olur ya da “Ya C D ya da K T’dir.” olur. Çünkü lâzımla bir araya gelmenin imkansızlığı, melzûmla bir araya gelmenin imkansızlığını gerektirir.

ولا شيء من نتائج التأليفات الأخر إن اشتمل على أكثر من تأليف واحد لجواز أن يكون اللازم أعم واستلزام ذلك جواز اجتماع أجزاء النتيجة معا على الصدق لجواز اجتماع الأمور غير المتنافية معا على الصدق. وعليك أن تستخرج سائر ضروب الشكل الأول والأشكال الثلاثة الباقية في كل قسم من الأقسام الخمسة المذكورة، فإنه سهل بين بعد الإحاطة بما ذكرناه. ٥

[القسم الثالث فيما يكون الحد الأوسط جزءا تاما من إحدى المقدمتين غير تام من الأخرى]

[١٠٤٥] وأما القسم الثالث وهو أن يكون الحد الأوسط تاما من إحدى المقدمتين غير تام من الأخرى فعلى قسمين؛ لأن ذلك إنما يتحقق إن لو كان أحد طرفي إحدى المقدمتين شرطية إما متصلة أو منفصلة تشارك المقدمة الأخرى في أحد الطرفين أي في جزء هو تام من كل واحدة منهما. ١٠

[١٠٤٦] وتنعقد الأشكال الأربعة فيه إذا كانت تلك الشرطية متصلة؛ لكن لا يتميز الشكل الأول عن الثاني، والثالث عن الرابع إن كانت صغرى، والأول عن الثالث، والثاني عن الرابع إن كانت كبرى؛ لأن الاعتبار بحسب وضع الحد الأوسط فيها دون المنفصلة. وأما إن كانت تلك الشرطية منفصلة فلا يتميز الأشكال بعضها عن بعض لما عرفت في القسم الأول. ١٥

[١٠٤٧] والمنفصلة الشرطية الجزء يجب أن تكون موجبة حقيقية أو مانعة الخلو.

[١٠٤٨] ونتيجة كل من قسميه تكون منفصلة موجبة[1] مانعة الخلو من الجزء غير المشارك من المقدمة /[٩٥و] الشرطية الجزء، ومن نتيجة التأليف بين تلك الشرطية وبين المقدمة الأخرى البسيطة لامتناع خلو الواقع عن الجزء غير المشارك من المقدمة الشرطية الجزء ومن التأليف المشتمل عليه القياس كقولنا: دائما إما أن يكون (أ) (ب) أو كلما كان (ج) (د) فـ(ه) (ز)، ودائما إما (ه) (ز) أو (ح) (ط) مانعا من الجمع، ينتج: دائما إما (أ) (ب) وإما أن يكون إما (ج) (د) أو (ح) (ط)؛ لأن امتناع الاجتماع مع اللازم يوجب امتناع اجتماعه مع الملزوم. ٢٠

---

١ ف – حقيقية أو مانعة الخلو ونتيجة كل من قسميه يكون منفصلة موجبة

[1049] Daha önce bitişik ve ayrışıktan oluşan kıyasın kısımlarının neticelerini öğrendiysen bundan sonra bu kısımdaki dört şeklin darblarının sayısı ve her bir darbın ayrıntıları sana kapalı olmaz. Örnekleri şu şartlının ayrışık olduğu duruma kıyas et.

5 **Üçüncü Bahis: Yüklemli ve Bitişikten Oluşan Hakkında**

[1050] Bunun kısımları dörttür, çünkü yüklemli, bitişiğin ya tâlîsiyle ya da mukaddemiyle ortak olur ve her iki takdirde ya küçük öncül ya da büyük öncül olur.

[Birinci ve İkinci Kısım: Yüklemli ile Ortak Olan Bitişiğin Tâlîsi]

10 [1051] Birinci kısımda yüklemliye ortak olan, bitişiğin tâlîsidir ve yüklemli küçük öncüldür ve ikinci kısımda da yüklemliye ortak olan bitişiğin tâlîsidir ama yüklemli büyük öncüldür; [işte bu iki kısımda] bitişiğin olumlu olması ve yüklemlinin tâlî ile birlikte her şekilde o şeklin şartlarını taşıması ve yüklemlinin birinci kısımda küçük ve ikinci kısımda büyük
15 öncül olması şart koşulmuştur. Bu iki kısmın her şeklinde darbların sayısı, yüklemlilerdekinin iki katıdır. Çünkü bitişik tümel ve tikel olabilir.

[1052] Birinci kısımda birinci şeklin birinci darbına örnek: Her C B'dir ve H Z olduğunda daima her B A'dır, sonuç: H Z olduğunda daima her C A'dır. Aynı yüklemliyle ikinci şekle örnek: H Z olduğunda daima hiçbir
20 A B değildir, sonuç: H Z olduğunda daima hiçbir C A değildir. Üçüncü şekle örnek: Her B C'dir ve H Z olduğunda daima her B A'dır, sonuç: H Z olduğunda daima bazı C'ler A'dır. Aynı yüklemliyle dördüncü şekle örnek: H Z olduğunda daima her A B'dir, sonuç: H Z olduğunda daima bazı C'ler A'dır. Bu ve ikinci kısımdaki diğer darbları bunlara kıyas et, bu son derece
25 kolaydır.

[1053] Öyleyse ortaya çıktı ki bu iki kısımda netice bitişiktir; mukaddemi bitişiğin mukaddemi ve tâlîsi yüklemli ile tâlînin telifinin neticesidir ve bitişik tümel ise netice de tümel, tikel ise o da tikeldir.

[١٠٤٩] ولا يخفى عليك بعد ذلك عدد الضروب في الأشكال الأربعة وتفصيل ضرب ضرب من هذا القسم إذا علمت نتائج أقسام القياس المركب من المتصل والمنفصل فيما بعد، وقس عليه المثال وتلك الشرطية منفصلة.

البحث الثالث فيما يتركب من الحملية والمتصلة

٥ [١٠٥٠] وأقسامه أربعة؛ لأن الحملية إما أن تشارك تالي المتصلة أو مقدمها، وعلى التقديرين فهي إما صغرى أو كبرى.

[القسم الأول والثاني فيما يكون المشارك للحملية تالي المتصلة]

[١٠٥١] وفي القسم الأول وهو أن يكون المشارك للحملية تالي المتصلة والحملية صغرى. والقسم الثاني وهو أن يكون المشارك للحملية أيضا تالي ١٠ المتصلة؛ لكن الحملية كبرى بشرط إيجاب المتصلة واشتمال الحملية مع التالي في كل شكل على شرائط ذلك الشكل على أن تكون الحملية صغرى في القسم الأول وكبرى في القسم الثاني. وعدد الضروب في كل شكل منهما ضعف ما في الحمليات لجواز أن تكون المتصلة كلية وجزئية.

[١٠٥٢] مثال الضرب الأول من الشكل الأول من القسم الأول: كل (ج) (ب)، ١٥ وكلما كان (ه) (ز) فكل (ب) (أ)، ينتج: كلما كان (ه) (ز) فكل (ج) (أ). مثاله في الشكل الثاني والحملية بحالها: كلما كان (ه) (ز)[١] فلا شيء من (أ) (ب)، ينتج: كلما كان (ه) (ز) فلا شيء من (ج) (أ). مثاله في الشكل الثالث: كل (ب) (ج)، وكلما كان (ه) (ز) فكل (ب) (أ)، ينتج: كلما كان (ه) (ز) فبعض (ج) (أ). مثاله في الشكل الرابع والحملية بحالها: كلما كان (ه) (ز) فكل (أ) (ب)، ينتج: كلما كان (ه) (ز) فبعض (ج) ٢٠ (أ). وقس عليها سائر الضروب في هذا القسم وفي القسم الثاني، فإنه سهل بين.

[١٠٥٣] فظهر أن النتيجة في هذين القسمين متصلة مقدمها مقدم المتصلة وتاليها نتيجة التأليف بين الحملية والتالي، وتكون كلية إن كانت المتصلة كلية وجزئية إن كانت جزئية.

---

١ ج – فكل (ب) (أ) ينتج كلما كان (ه) (ز) فكل (ج) (أ). مثاله في الشكل الثاني والحملية بحالها كلما كان (ه) (ز)

[İbn Sînâ'nın Kaidesinin Doğruluğu Halinde Söz Konusu İki Kısmın Durumu]

[1054] **Şeyh**'e göre bu iki kısmın her bir şeklinde darbların sayısı, yüklemlilerdekinin dört katıdır.[1] Çünkü [ona göre] bitişik, tümel ve tikel olumsuz olabilir. Ancak olumsuzdaki tâlînin, olumluda olması gerekenin çelişiği ve onunla nicelikte uyumlu olmasını şart koştu.

[1055] Ve bunu, şartlıların lâzımlarında zikredilen kaideye binaen olumsuzun, kendisiyle mukaddem ve nicelikte uyumlu ve tâlîde çelişik olan olumluya döndürülmesiyle (*red*) açıkladı. Sonra olumlu ve yüklemliden öğrenmiş olduğun bitişiği elde etti. Sonra yine söz konusu kaideye binaen bu bitişiği, kendisiyle mukaddem ve nicelikte uyumlu ve tâlîde çelişik olan olumsuza döndürdü ve bu olumsuzu zikredilen kıyasın neticesi yaptı. Şöyle demen gibi: Her C B'dir ve H Z olduğunda asla "Her B A değildir." olmaz, sonuç: H Z olduğunda asla "Her C A değildir." olmaz. Çünkü bitişiğe "H Z olduğunda daima her B A'dır." lâzım gelir ve bu, yüklemliyle birlikte şunu netice verir: H Z olduğunda daima her C A'dır. Buna matlup olan "H Z olduğunda asla 'Her C A değildir.' olmaz." lâzım gelir. Birinci şeklin diğer darblarını ve diğer şekilleri buna kıyas et.

[1056] Böyle bir sonuca varmanın dayandığı kaidedeki zayıflığı öğrenmiştin.

[Üçüncü Kısım: Yüklemli ile Ortak Olan Bitişiğin Mukaddemi ve Yüklemli Önerme Küçük Öncül]

[1057] Üçüncü kısma yani yüklemliyle ortak olanın bitişiğin mukaddemi ve yüklemlinin küçük öncül olmasına gelince bu kısımda dört şekil kurulur:

[Birinci Şekil]

[1058] Birinci şekle gelince iki şartı vardır: Birincisi yüklemlinin olumlu olması ya da öncüllerin tümel olmasıyla birlikte yüklemlinin bitişiğin mukaddemiyle nitelikte uyumlu olması. İkincisi bitişiğin ya da mukaddeminin tümel olması. Buna göre netice veren [darbları] yirmi sekizdir:

---

1 İbn Sînâ, *Kitâbü'ş-Şifâ: Kıyâs*, s. 325 vd.

[حال القسمين عند اعتبار صحة قاعدة الشيخ]

[١٠٥٤] وعند **الشيخ**[١] عدد الضروب في كل شكل من كل قسم من هذين القسمين أربعة أمثال ما في الحمليات لجواز أن تكون /[٩٥ظ] المتصلة سالبة كلية وسالبة جزئية؛ لكن يشترط أن يكون التالي في السالبة نقيض ما يجب أن يكون في الموجبة الموافقة إياها في الكم. ٥

[١٠٥٥] وبيّن ذلك بأن ردّ السالبة إلى الموجبة الموافقة إياها في المقدم والكم المناقضة في التالي بناء على القاعدة المذكورة في لوازم الشرطيات. ثم استنتج من الموجبة والحملية المتصلة التي عرفتها. ثم رد هذه المتصلة إلى السالبة الموافقة إياها في المقدم والكم المناقضة في التالي بناء أيضا على القاعدة المذكورة، وجعل تلك السالبة نتيجة القياس المذكور كما تقول: كل (ج) (ب)، وليس البتة إذا كان (ه) (ز) فليس كل (ب) (أ)، ينتج: ليس البتة إذا كان (ه) (ز) فليس كل (ج) (أ)؛ لأن المتصلة يلزمها: «كلما كان (ه) (ز) فكل (ب) (أ)»، وهي مع الحملية ينتج: «كلما كان (ه) (ز) فكل (ج) (أ)»، ويلزمها: «ليس البتة إذا كان (ه) (ز) فليس كل (ج) (أ)» الذي هو المطلوب. وقس عليه سائر الضروب في الشكل الأول وفي باقي الأشكال. ١٠

[١٠٥٦] وأنت قد عرفت ضعف القاعدة التي بني عليها هذا الإنتاج. ١٥

[القسم الثالث فيما يكون المشارك للحملية مقدم المتصلة والحملية صغرى]

[١٠٥٧] وأما القسم الثالث وهو أن يكون المشارك للحملية مقدم المتصلة والحملية صغرى، فتنعقد[٢] الأشكال الأربعة:

[الشكل الأول]

[١٠٥٨] أما الشكل الأول فشرطه أمران: أحدهما إيجاب الحملية أو موافقتها لمقدم المتصلة في الكيف مع كلية المقدمتين. الثاني كلية المتصلة أو كلية مقدمها. وعلى هذا فالمنتج ثمانية وعشرون ضربا: ٢٠

---

١ انظر: ابن سينا، الشفاء: القياس، ص. ٣٢٥.
٢ ا + فيه

[1059] [a] Çünkü tümel olumlu yüklemli, tümel olumlu bitişikle birlikte bitişiğin dört darbında yani mukaddemi tümel olumlu, tümel olumsuz, tikel olumlu ve tikel olumsuz olduğunda netice verir.

[1060] Bitişiğin mukaddemi [olumlu ve olumsuz] iki tümelden biri olduğunda netice, tikel bitişiktir; mukaddemi küçük öncül olan yüklemli ve büyük öncül olan bitişiğin mukaddeminin telifinin neticesidir ve tâlîsi -mukaddemin tümeli ve tikeli olarak- bitişiğin tâlîsidir. Tıpkı büyük öncülün mukaddemi tümel olumlu olduğu durumda şöyle dememiz gibi: Her C B'dir ve Her B A olduğunda daima H Z'dir, sonuç: Her C A olduğunda bazen H Z'dir. [1] Aksi halde çelişiği olan "Her C A olduğunda asla 'H Z'dir' olmaz." sözümüz doğru olur ve bunu büyük öncül ve kıyasın büyük öncülünü küçük öncül yaparız ki ikisinden ikinci şekilde bir kıyas meydana gelir ve "Her B A olduğunda asla 'Her C A'dır' olmaz." sözünü netice verir. Bu ise bâtıldır, çünkü her B A olduğunda daima her C de A olur. Zira bu sözün mukaddemi yüklemliyle birlikte birinci şekilden tâlîsini netice verir. [2] Doğru [yani aksi halde varsayımıyla birlikte doğru olan çelişik] olan bu bitişik, büyük öncülle birlikte üçüncü şekilden matlubu netice verir. [3] Büyük öncülü döndürdüğümüzde kıyas, birinci kısma döner ve "H Z olduğunda bazen her C A'dır." sözünü netice verir ki bu döndürüldüğünde matlup olur. Büyük öncülün mukaddemi tümel olumsuz olduğunda da durum böyledir, tıpkı büyük öncülde "Hiçbir B A olmadığında daima H Z'dir." dememiz gibi ki belirttiğimiz üç delille "Hiçbir C A olmadığında bazen H Z'dir." neticesini verir.

[1061] Bitişiğin mukaddemi [olumlu ve olumsuz] iki tikelden biri olduğunda, bu bitişik tümeldir. Çünkü neticenin mukaddemi yüklemliyle birlikte üçüncü şekilden büyük öncülün mukaddemini gerektirir ve büyük öncülün mukaddemi de bizzat tâlîsini gerektirir. Şu sözümüz gibi: Her C B'dir ve Bazı B'ler A olduğunda daima H Z'dir, sonuç: Bazı C'ler A olduğunda daima H Z'dir. Çünkü bazı C'ler A olduğunda daima her C B ve bazı C'ler A'dır, zira bu durumda yüklemli doğrudur. Ve her C B ve bazı C'ler A olduğunda daima -üçüncü şekilden- bazı B'ler A'dır ve bazı B'ler A olduğunda daima H Z'dir, sonuç: bazı C'ler A olduğunda daima H Z'dir ki bu, matluptur. Büyük öncülün mukaddemi tikel olumsuz olduğunda da durum böyledir, tıpkı büyük öncülde "Bazı B'ler A olmadığında daima H Z'dir." dememiz gibi ki belirttiğimiz delilden dolayı "Bazı C'ler A olmadığında daima H Z'dir." neticesini verir. Bunlar [yirmi sekiz darbdan] dört darbdır.

[١٠٥٩] [أ] لإنتاج الحملية الموجبة الكيلة مع المتصلة الموجبة الكلية في ضروبها الأربعة أعني إذا كان مقدمها موجبا كليا وسالبا كليا وموجبا جزئيا وسالبا جزئيا:

[١٠٦٠] أما إذا كان مقدمها إحدى الكليتين فالنتيجة متصلة جزئية مقدمها نتيجة التأليف من الحملية -وهي صغرى- ومقدم المتصلة -وهو كبرى- وتاليها تالي المتصلة كلية المقدم وجزئيته كما نقول ومقدم الكبرى موجب كلي: كل (ج) (ب)، وكلما كان كل[١] (ب) (أ) فـ(ه) (ز)، ينتج: قد يكون إذا كان كل (ج) (أ) فـ(ه) (ز)، [١] وإلا لصدق نقيضه وهو قولنا: «ليس البتة إذا كان كل (ج) (أ) فـ(ه) (ز)»، فنجعله كبرى وكبرى القياس صغرى حتى ينتظم منهما قياس في الشكل الثاني وينتج: «ليس البتة إذا كان كل (ب) (أ) فكل (ج) (أ)»، وهو باطل؛ لأنه كلما كان كل (ب) (أ) فكل (ج) (أ) لإنتاج مقدم هذا القول مع الحملية تاليه من الشكل الأول. [٢] ولأن هذه /[٩٦و] المتصلة الصادقة مع الكبرى ينتج المطلوب من الشكل الثالث. [٣] ولأنا إذا عكسنا الكبرى رجع القياس إلى القسم الأول وأنتج: «قد يكون إذا كان (ه) (ز) فكل (ج) (أ)»، وينعكس إلى المطلوب. وكذلك الحال ومقدم الكبرى سالب كلي كقولنا في الكبرى: «وكلما كان لا شيء من (ب) (أ) فـ(ه) (ز)»، ينتج: «قد يكون إذا كان لا شيء من (ج) (أ) فـ(ه) (ز)» بالوجوه الثلاثة المذكورة.

[١٠٦١] وأما إذا كان مقدم المتصلة إحدى الجزئيتين فهذه المتصلة كلية لاستلزام مقدم النتيجة مع الحملية مقدم الكبرى من الثالث المستلزم بالذات لتاليها كقولنا: كل (ج) (ب)، وكلما كان بعض (ب) (أ) فـ(ه) (ز)، ينتج: كلما كان بعض (ج) (أ) فـ(ه) (ز)؛ لأنه «كلما كان بعض (ج) (أ) فكل (ج) (ب) وبعض (ج) (أ)» لصدق الحملية حينئذ، و«كلما كان كل (ج) (ب) وبعض (ج) (أ) فبعض (ب) (أ)» من الثالث، و«كلما كان بعض (ب) (أ) فـ(ه) (ز)»، ينتج: «كلما كان بعض (ج) (أ) فـ(ه) (ز)»، وهو المطلوب. وكذلك الحال ومقدم الكبرى سالب جزئي كقولنا في الكبرى: «وكلما كان ليس بعض (ب) (أ) فـ(ه) (ز)»، ينتج: «كلما كان ليس بعض (ج) (أ) فـ(ه) (ز)» لما مرّ من الدليل بعينه. فهذه أربعة أضرب.

---
[١] ج – كل

[1062] [b] Çünkü tümel olumlu küçük öncül, tikel olumlu bitişikle birlikte bitişiğin sadece mukaddemi tümel olan iki darbında tikel olumlu bitişik netice verir; mukaddemi tümel ve tikel olarak telifin neticesi ve tâlîsi bitişiğin tâlîsidir. Bu, zikredilen üç burhânla [ispat edilir]. Şu sözümüz gibi: Her C B'dir ve Her B A olduğunda bazen H Z'dir, sonuç: Bazı C'ler A olduğunda bazen H Z'dir. Büyük öncülün mukaddemi tümel olumsuz olduğunda da durum böyledir, tıpkı büyük öncülde "Hiçbir B A olmadığında bazen H Z'dir." dememiz gibi ki "Bazı C'ler A olmadığında bazen H Z'dir." neticesini verir. Bunlar diğer iki darbdır.

[1063] [c] Çünkü tümel olumlu küçük öncül, tümel olumsuz bitişikle birlikte bitişiğin dört darbında ve tikel olumsuz [bitişik]le birlikte bitişiğin mukaddeminin tümel olduğu iki darbında -mukaddemi tümel ve tikel olarak- olumsuz bitişik netice verir; bitişiğin mukaddemi tümel ise netice tikel ve tikel ise netice tümel olur. [1] Tıpkı büyük öncülün mukaddemi tümel olumlu olduğu durumda şu sözümüz gibi: Her C B'dir ve Her B A olduğunda asla "H Z'dir." olmaz, sonuç: Her C A olduğunda bazen "H Z'dir." olmaz. Aksi halde çelişiği doğru olur ve bu çelişik, küçük öncülü bu kıyasın büyük öncülü olan bir kıyasa büyük öncül olur ve şu sözümüzü netice verir: Her B A olduğunda asla "Her C A'dır." olmaz. Bu ise bâtıldır, çünkü "Her B A olduğunda daima her C A'dır." sözümüz doğrudur, zira küçük öncül doğrudur. Ve çünkü bu doğru önermeyi küçük öncül yaptığımızda, kıyasın büyük öncülüyle birlikte üçüncü şekilden matlubu netice verir. [2] Büyük öncülün mukaddemi tümel olumsuz olduğunda da durum böyledir ancak neticenin mukaddemi tümel olumsuz olur. Mukaddemi tikel olduğu durumda bu iki neticenin gerekliliği sana kapalı değildir.

[1064] [3] Bitişiğin mukaddeminin tikel olmasına gelince, şu sözümüz gibidir: Her C B'dir ve Bazı B'ler A olduğunda asla "H Z'dir." olmaz, sonuç: Bazı C'ler A olduğunda asla "H Z'dir." olmaz. Çünkü yüklemlinin doğruluğundan dolayı bazı C'ler A olduğunda daima bazı B'ler de A olur. Bu, büyük öncülle birlikte matlubu netice verir. [4] Büyük öncülün mukaddemi tikel olumsuz olduğunda da durum böyledir ancak neticenin mukaddemi tikel olumsuz olur. Bunu, olumsuz bitişiğin tikel olması ve mukaddeminin [olumlu ve olumsuz] iki tümelden biri olması babında zikrettiklerimiz örneğe kıyas et. Bu durumda neticenin açıklanması hulf iledir. Bunlar diğer altı darbdır.

[١٠٦٢] [ب] ولأن الصغرى الموجبة الكلية ينتج مع المتصلة الموجبة الجزئية في ضربيه الكلي المقدم فقط متصلة موجبة جزئية[١] مقدمها نتيجة التأليف كلية وجزئية وتاليها تالي المتصلة بالبراهين الثلاثة المذكورة كقولنا: كل (ج) (ب)، وقد يكون إذا كان كل (ب) (أ) فـ(ه) (ز)، ينتج: قد يكون إذا كان بعض (ج) (أ) فـ(ه) (ز). ٥ وكذا الحال إذا كان مقدم الكبرى سالبا كليا كقولنا في الكبرى: «قد يكون إذا كان لا شيء من (ب) (أ) فـ(ه) (ز)»، ينتج: «قد يكون إذا كان ليس بعض (ج) (أ) فـ(ه) (ز)». فهذان ضربان آخران.

[١٠٦٣] [ج] ولأن الصغرى الموجبة الكلية ينتج مع المتصلة السالبة الكلية في ضروبها الأربعة، ومع السالبة الجزئية في ضربيها الكلي المقدم متصلةً سالبةً كلية ١٠ المقدم وجزئيته، وتكون جزئية إن كان مقدم المتصلة كليا، وكلية[٢] إن كان جزئيا؛ [١] كقولنا ومقدم المتصلة موجب كلي: كل (ج) (ب)، وليس البتة إذا كان كل (ب) (أ) فـ(ه) (ز)، ينتج: قد لا يكون إذا كان كل (ج) (أ) فـ(ه) (ز)، وإلا لصدق نقيضه وصار كبرى لقياس[٣] صغراه كبرى القياس، وينتج قولنا: «ليس البتة إذا كان كل (ب) (أ) فكل (ج) (أ)»، وهو باطل لصدق قولنا: «كلما كان كل (ب) (أ) فكل (ج) (أ)» لصدق /[٩٦ظ] ١٥ الصغرى. ولأن هذه المقدمة الصادقة إذا جعلناها صغرى أنتجت مع كبرى القياس المطلوب من الثالث. [٢] وكذا[٤] الحال ومقدم الكبرى سالب كلي، ولكن مقدم النتيجة يكون سالبا كليا. ولا يخفى عليك لزوم هاتين النتيجتين ومقدمها جزئي.

[١٠٦٤] [٣] وأما إذا كان مقدم المتصلة جزئيا كقولنا: كل (ج) (ب)، وليس البتة إذا كان بعض (ب) (أ) فـ(ه) (ز)، ينتج: ليس البتة إذا كان بعض (ج) (أ) فـ(ه) (ز)؛ ٢٠ لأنه كلما كان بعض (ج) (أ) فبعض (ب) (أ) لصدق الحملية، وإنه ينتج مع الكبرى المطلوب. [٤] وهكذا نبين ومقدم الكبرى سالب جزئي؛ لكن يكون مقدم النتيجة سالبا جزئيا. وقس على ما ذكرنا مثال ما يكون المتصلة سالبة جزئية ومقدمها إحدى الكليتين، وبيان النتيجة حينئذ بالخلف. فهذه ستة أضرب أخرى.

---

١ ا: جزئية موجبة
٢ ف – المقدم وجزئية ويكون جزئية إن كان مقدم المتصلة كليا وكلية
٣ ج: القياس
٤ ا: كذلك

[1065] [d] Çünkü tikel olumlu olan yüklemli, olumlu veya olumsuz olsun tümel bitişikle birlikte bitişiğin dört darbında ve olumlu veya olumsuz olsun tikel bitişikle birlikte bitişiğin mukaddeminin tümel olduğu iki darbında zikredilen neticeleri sonuç verir. Çünkü bir netice veren her darbın benzeri (*nazîrat*) ilk darblardır. Ancak burada tümel neticenin mukaddemi sadece tümel olur. Çünkü biz mukaddemini tikel yaparsak asla netice vermez. Zira mukaddemi, küçük öncül olan tikel olumlu yüklemli ile birlikte büyük öncülün mukaddemini netice vermez. Çünkü iki tikelden sonuç çıkması imkansızdır. Ve tikel neticenin mukaddemi de sadece tikel olur. Çünkü onu tümel yaptığımızda hulf tamamlanmaz. Zira tikel yüklemli, büyük öncülün mukaddemiyle birlikte onu netice vermez. Bunlar diğer on iki darbdır.

[1066] [h] Çünkü tümel olumsuz yüklemli küçük öncül, -mukaddemi iki olumsuzdan biri olduğunda- olumlu ya da olumsuz olsun tümel bitişikle birlikte mukaddemi tikel olumlu olan tikel bitişiği netice verir. Çünkü küçük terimin büyük terime tümel olumlu olarak nispeti, yüklemli ile birlikte döndürüldüğünde bitişiğin mukaddemi olacak şeyi netice verir ve bu gerektirme yani küçük terimin büyük terime nispetinin bitişiğin mukaddemini gerektirmesi, büyük öncülle birlikte bir bitişiği netice verir ki bu bitişik, mukaddeminin, kendi [yani mukaddemin] aksini gerektirmesiyle birlikte üçüncü şekilde matlubu netice verir.

[1067] Buna bir örnek verelim ki diğerleri buna kıyas edilsin, deriz ki: Hiçbir C B değildir ve Hiçbir B A olmadığında daima H Z'dir, sonuç: Bazı C'ler A olduğunda bazen H Z'dir. Çünkü her A C olduğunda daima her A C'dir, hiçbir C B değildir ve her A C olduğunda ve hiçbir C B olmadığında daima "Hiçbir A B değildir." olur, sonuç: her A C olduğunda daima "Hiçbir A B değildir." olur. Ve hiçbir A B olmadığında daima -düz döndürmenin hükmüyle- hiçbir B A değildir, sonuç: Her A C olduğunda daima "Hiçbir B A değildir." olur. Bu bitişiği küçük öncül ve kıyasın büyük öncülünü büyük öncül yaptığımızda ikisinden birinci şekilde bir kıyas meydana gelir ve şu neticeyi verir: Her A C olduğunda daima H Z'dir. Bu bitişiği büyük öncül ve "Her A C olduğunda daima bazı C'ler A'dır." sözümüzü küçük öncül yaparız ki böylece ikisinden üçüncü şekilde bir kıyas meydana gelir ve matlup olan şu neticeyi verir: Bazı C'ler A olduğunda bazen H Z'dir. Bunlar diğer dört darbdır.

[١٠٦٥] [د] ولأن الحملية الموجبة الجزئية تنتج مع المتصلة الكلية موجبة كانت أو سالبة في ضروبها الأربعة، ومع الجزئية موجبة كانت أو سالبة في ضربيها الكلي المقدم النتائج المذكورة؛ لأن كل ضرب ينتج نتيجة نظيرته من الضروب[١] الأول إلا أن مقدم النتيجة الكلية ههنا لا يكون إلا كليا؛ لأنا لو جعلنا مقدمها جزئيا لا يلزم البتة لعدم إنتاج مقدمها مع الحملية الموجبة الجزئية التي هي الصغرى مقدم الكبرى لامتناع الإنتاج عن جزئيتين، ومقدم النتيجة الجزئية لا يكون إلا جزئيا؛ لأنا لو جعلناه كليا لا يتم الخلف لعدم إنتاج الحملية الجزئية مع مقدم الكبرى إياه. فهذه اثنا عشر ضربا أخرى.

[١٠٦٦] [ه] ولأن الصغرى الحملية السالبة الكلية تنتج مع المتصلة الكلية موجبة كانت أو سالبة إذا كان مقدمها إحدى السالبتين متصلة جزئية مقدمها موجب جزئي لإنتاج نسبة الأصغر إلى الأكبر بالإيجاب الكلي مع الحملية ما ينعكس إلى مقدم المتصلة، وإنتاج هذا الاستلزام أعني استلزام نسبة الأصغر إلى الأكبر لمقدم المتصلة مع الكبرى متصلةً تلك المتصلة مع استلزام مقدمها لعكسه ينتج المطلوب من الشكل الثالث.

[١٠٦٧] ولنذكر لذلك مثالا ليقاس عليه الباقي فنقول: إذا صدق: لا شيء من (ج) (ب)، وكلما كان لا شيء من (ب) (أ) فـ(ه) (ز)، ينتج: قد يكون إذا كان بعض (ج) (أ) فـ(ه) (ز)؛ لأنه كلما كان كل (أ) (ج) فكل (أ) (ج) ولا شيء من (ج) (ب)، وكلما كان كل (أ) (ج) ولا شيء من (ج) (ب) فلا شيء من (أ) (ب)، ينتج: كلما كان كل (أ) (ج) فلا شيء /[٩٧و] من (أ) (ب)، وكلما كان لا شيء من (أ) (ب) فلا شيء من (ب) (أ) بحكم العكس المستوي ينتج: كلما كان كل (أ) (ج) فلا شيء من (ب) (أ). فإذا جعلنا هذه المتصلة صغرى وكبرى القياس كبرى انتظم منهما قياس في الشكل الأول وينتج: «كلما كان كل (أ) (ج) فـ(ه) (ز)»، فنجعل هذه المتصلة كبرى وقولنا: «كلما كان كل (أ) (ج) فبعض (ج) (أ)» صغرى لينتظم منهما قياس في الشكل الثالث، وينتج: «قد يكون إذا كان بعض (ج) (أ) فـ(ه) (ز)»، وهو المطلوب. فهذه أربعة أضرب أخرى.

---

١ ج ب: الضرب

[1068] Bu kısmın ve bundan sonraki kısımların tüm şekillerinde netice nitelikte her zaman bitişiğe tâbi olur ve neticenin mukaddemi büyük terimin küçük terime nispeti ve tâlîsi bitişiğin tâlîsidir.

[İkinci Şekil]

5 [1069] İkinci şekle gelince netice verme şartları ikidir: Birincisi bitişiğin veya mukaddeminin tümel olması, ikincisi iki şeyden biridir; ya yüklemli ve bitişiğin mukaddeminin nitelikte farklı olmaları ya da bitişiğin tümel, mukaddeminin yüklemliyle nitelikte uyumlu olması ve yüklemliden nicelik bakımından daha üstün olmaması. Bu iki şart itibara alındığında bu
10 şeklin netice veren darbları otuz altı olur:

[1070] [a] Çünkü tümel olumlu yüklemli, olumlu veya olumsuz olsun tümel bitişikle birlikte birinci şekilde öğrenmiş olduğun bitişiğin dört darbında şöyle netice verir:

[1071] Bitişiğin mukaddemi tümel olumlu olduğunda netice, mukad-
15 demi tikel olumlu olan bir tikeldir. Birinci şekilde geçen şeyle açıklanır, sadece küçük öncül tümel olumsuzdur. Şu sözümüz gibi: Her C B'dir ve Her A B olduğunda daima H Z'dir, sonuç: Bazı C'ler A olduğunda bazen H Z'dir. Çünkü her A C olduğunda daima her A C ve her C B'dir. Böyle olduğunda daima her A B'dir ve her A B olduğunda daima H Z'dir, sonuç:
20 her A C olduğunda daima H Z'dir. Ve bu, mukaddeminin kendi aksini gerektirmesiyle birlikte birinci şekilde öğrendiğin tarzda üçüncü şekilden matlubu netice verir. Şu sözümüz gibi: Her C B'dir ve Her A B olduğunda asla "H Z'dir." olmaz, sonuç: Bazı C'ler A olduğunda bazen "H Z'dir." olmaz. Çünkü geçtiği üzere her A C olduğunda daima her A B'dir ve bu,
25 büyük öncülle birlikte "Her A C olduğunda asla "H Z'dir." olmaz." neticesini verir. Bu da "Her A C olduğunda daima bazı C'ler A'dır." sözümüzle birlikte üçüncü şekilden matlubu netice verir.

[1072] Bitişiğin mukaddemi tikel olumlu olduğunda netice, mukaddemi tümel ve tikel olarak bir tümeldir. Çünkü neticenin mukaddemi yüklem-
30 liyle birlikte üçüncü şekilden büyük öncülün mukaddemini gerektirir ve bu gerektirme, büyük öncülle birlikte birinci şekilden matlubu netice verir.

[١٠٦٨] والنتيجة تتبع المتصلة أبدا في الكيف في جميع أشكال هذا القسم والقسم الذي بعده، ومقدمها نسبة الأكبر إلى الأصغر وتاليها تالي المتصلة.

[الشكل الثاني]

[١٠٦٩] وأما الشكل الثاني فشرط إنتاجه أمران: أحدهما كلية المتصلة أو كلية مقدمها، الثاني أحد الأمرين وهو إما اختلاف الحملية ومقدم المتصلة في الكيف أو كون المتصلة كلية مقدمها موافق للحملية في الكيف، ولا يكون أشرف منها في الكم. وعند اعتبارهما كانت الضروب المنتجة فيه ستة وثلاثين:

[١٠٧٠] [ا] لأن الحملية الموجبة الكلية تنتج مع المتصلة الكلية موجبة كانت أو سالبة في ضروبها الأربعة التي عرفتها في الشكل الأول:

[١٠٧١] أما إذا كان مقدم المتصلة موجبا كليا فجزئية مقدمها موجب جزئي بالبيان الذي مرّ في الشكل الأول والصغرى سالبة كلية كقولنا: كل (ج) (ب)، وكلما كان كل (أ) (ب) فـ(ه) (ز)، ينتج: قد يكون إذا كان بعض (ج) (أ) فـ(ه) (ز)؛ لأنه كلما كان كل (أ) (ج) فكل (أ) (ج) وكل (ج) (ب)، وكلما كان كذلك فكل (أ) (ب)، وكلما كان كل (أ) (ب) فـ(ه) (ز)، ينتج: كلما كان كل (أ) (ج)[١] فـ(ه) (ز)، وهو مع استلزام مقدمه لعكسه ينتج المطلوب من الشكل الثالث على الوجه الذي عرفته في الشكل الأول. وكقولنا: كل (ج) (ب)، وليس البتة إذا كان كل (أ) (ب) فـ(ه) (ز)، ينتج: قد لا يكون إذا كان بعض (ج) (أ) فـ(ه) (ز)؛ لأنه كلما كان كل (أ) (ج) فكل (أ) (ب) لما مرّ، وهو مع الكبرى ينتج: ليس البتة إذا كان[٢] كل (أ) (ج) فـ(ه) (ز)، وهو مع قولنا: «كلما كان كل (أ) (ج) فبعض (ج) (أ)» ينتج من الثالث المطلوب.

[١٠٧٢] وأما إذا كان مقدم المتصلة موجبا جزئيا فالنتيجة كلية كلية المقدم وجزئيته لاستلزام مقدم النتيجة مع الحملية مقدم الكبرى من الثالث، وإنتاج هذا الاستلزام مع الكبرى[٣] المطلوب من الأول

---

١ ج – فكل (أ) (ج) وكل (ج) (ب) وكلما كان كذلك فكل (أ) (ب) وكلما كان كل (أ) (ب) فـ(ه) (ز) ينتج كلما كان كل (أ) (ج)
٢ ج – بعض (ج) (أ) فـ(ه) (ز) لأنه كلما كان كل (أ) (ج) فكل (أ) (ب) لما مرّ وهو مع الكبرى ينتج ليس البتة إذا كان
٣ ف – من الثالث وإنتاج هذا الاستلزام مع الكبرى

Şu sözümüz gibi: Her C B'dir ve Bazı A'lar B olduğunda daima H Z'dir, sonuç: Bazı C'ler A olduğunda daima H Z'dir. Çünkü bazı C'ler A olduğunda daima bazı C'ler A ve her C B olur ve böyle olduğunda daima bazı A'lar B olur, sonuç: bazı C'ler A olduğunda daima bazı A'lar B'dir. Ve bu, büyük öncülle birlikte birinci şekilden matlubu netice verir. Şu sözümüz gibi: Her C B'dir ve Bazı A'lar B olduğunda asla "H Z'dir." olmaz, sonuç: Bazı C'ler A olduğunda asla "H Z'dir." olmaz. Çünkü geçtiği üzere bazı C'ler A olduğunda daima bazı A'lar B'dir ve bu, büyük öncülle birlikte iddia ettiğimiz neticeyi verir.

[1073] Bitişiğin mukaddemi tümel olumsuz olduğunda netice, mukaddemi tümel olumsuz olan bir tikeldir. [a] Hulf ile [b] bitişik olumlu ise birinci kısma dönüp matlubun aksini netice versin diye büyük öncülün döndürülmesiyle ve [c] büyük öncülün mukaddeminin neticenin mukaddemini gerektirmesi ile büyük öncülden üçüncü şeklin yapısı üzere kurulup neticeyi sonuç veren bir kıyasla açıklanır. Şu sözümüz gibi: Her C B'dir ve Hiçbir A B olmadığında daima H Z'dir, sonuç: Hiçbir C A olmadığında bazen H Z'dir. Aksi halde çelişiği doğru olurdu ve bu çelişik, büyük öncülle birlikte ikinci şekilden şu sözümüzü netice veren bir kıyası meydana getirirdi: Hiçbir A B olmadığında asla "Hiçbir C A değildir." olmaz. Bu ise bâtıldır, çünkü hiçbir A B olmadığında daima "Hiçbir C A değildir." olur. Çünkü yüklemli doğrudur ve bu sözün mukaddemiyle birlikte tâlîsini netice veren bir kıyas meydana getirir. Çünkü biz büyük öncülü "H Z olduğunda bazen 'hiçbir A B değildir' olur." sözümüze döndürdüğümüzde kıyas da birinci kısma döner ve "H Z olduğunda bazen 'hiçbir C A değildir' olur." sözümüzü netice verir ki bu döndürüldüğünde matluba [ulaşılır]. Çünkü biz "Hiçbir A B olmadığında daima 'Hiçbir C A değildir.' olur." sözümüzü küçük öncül ve kıyasın büyük öncülünü büyük öncül yaparız böylece ikisinden üçüncü şekilden bir kıyas meydana gelir ve matlubu netice verir. Ve şu sözümüz gibi: Her C B'dir ve Hiçbir A B olmadığında asla "H Z'dir." olmaz, sonuç: Hiçbir C A olmadığında bazen "H Z'dir." olmaz. Bu, hulf ile ve doğru olan öncül ve büyük öncülden oluşan bir kıyasla açıklanır.

كقولنا: كل (ج) (ب)، وكلما /[٩٧ظ] كان بعض (أ) (ب) فـ(ه) (ز)، ينتج: كلما كان بعض (ج) (أ) فـ(ه) (ز)؛ لأنه كلما كان بعض (ج) (أ) فبعض (ج) (أ) وكل (ج) (ب)،[١] وكلما كان كذلك فبعض (أ) (ب)، ينتج: كلما كان بعض (ج) (أ)[٢] فبعض (أ) (ب)، وهو مع الكبرى ينتج من الشكل الأول المطلوب. وكقولنا: كل (ج) (ب)[٣]، وليس البتة إذا كان بعض (أ) (ب) فـ(ه) (ز)، ينتج: ليس البتة إذا كان بعض (ج) (أ) فـ(ه) (ز)؛ لأنه كلما كان بعض (ج) (أ) فبعض (أ) (ب) لما مرّ، وهو مع الكبرى ينتج ما ادعيناه من النتيجة.

[١٠٧٣] وأما إذا كان مقدم المتصلة سالبا كليا فالنتيجة جزئية مقدمها سالب كلي [ا] بالخلف، [ب] وعكس الكبرى إن كانت المتصلة موجبة ليرجع إلى القسم الأول، وينتج ما ينعكس إلى المطلوب، [ج] وبالقياس المنتظم من استلزام مقدم الكبرى لمقدم النتيجة ومن الكبرى على هيئة الشكل الثالث المنتج إياها كقولنا: كل (ج) (ب)، وكلما كان لا شيء من (أ) (ب) فـ(ه) (ز)، ينتج: قد يكون إذا كان لاشيء من (ج) (أ) فـ(ه) (ز)،[٤] وإلا لصدق نقيضه وانتظم مع الكبرى قياسا من الثاني منتجا لقولنا: «ليس البتة إذا كان لا شيء من (أ) (ب) فلا شيء من (ج) (أ)»، وهو باطل؛ لأنه كلما كان لا شيء من (أ) (ب) فلا شيء من (ج) (أ) لصدق الحملية وانتظامها مع مقدمه قياسا منتجا لتاليه؛ لأنا إذا عكسنا الكبرى إلى قولنا: «قد يكون إذا كان (ه) (ز) فلا شيء من (أ) (ب)» رجع القياس إلى القسم الأول، وأنتج قولنا: «قد يكون إذا كان (ه) (ز) فلا شيء من (ج) (أ)»، وانعكس إلى المطلوب؛ لأنا[٥] نجعل قولنا: «كلما كان لا شيء من (أ) (ب) فلا شيء من (ج) (أ)» صغرى وكبرى القياس كبرى لينتظم منهما قياس في الشكل الثالث، وينتج المطلوب. وكقولنا: كل (ج) (ب)، وليس البتة إذا كان لا شيء من (أ) (ب) فـ(ه) (ز)، ينتج: قد لا يكون إذا كان لا شيء من (ج) (أ) فـ(ه) (ز) بالخلف، والقياس المنتظم من المقدمة الصادقة والكبرى.

---

١ ا: فكل (ج) (ب) وبعض (ج) (أ)
٢ ج - فـ(ه) (ز) لأنه كلما كان بعض (ج) (أ) فبعض (ج) (أ) وكل (ج) (ب) وكلما كان كذلك فبعض (أ) (ب) ينتج كلما كان بعض (ج) (أ)
٣ ا: (ب) (ج)
٤ ف - ينتج قد يكون إذا كان لاشيء من (ج) (أ) فـ(ه) (ز)
٥ ا: ولأنا

[1074] Bitişiğin mukaddemi tikel olumsuz olduğunda netice, mukaddemi tümel olumsuz olan bir tikeldir. Fakat daha önce zikredilen açıklamalar ancak mukaddemi tikel olumsuz olan tümel bitişik, mukaddemi tümel olumsuz olan tümel bitişiğe döndürüldükten (*irtidâd*) sonra burada kullanılabilir. Bu döndürme işlemi birinci şekil üzere tertip edilir ve kendisindeki orta terim, tikel olumsuz mukaddemdir. Bunlar sekiz darbdır.

[1075] [b] Çünkü tümel olumlu yüklemli, -mukaddemi tümel olumsuz olduğunda- olumlu ya da olumsuz olsun tikel bitişikle birlikte mukaddemi tümel olumsuz olan tikel bitişiği netice verir. Daha önce zikredilen üç delille açıklanır. Şu sözümüz gibi: Her C B'dir ve Hiçbir A B olmadığında bazen H Z'dir, sonuç: Hiçbir C A olmadığında bazen H Z'dir. Ve şu sözümüz gibi: Her C B'dir ve Hiçbir A B olmadığında bazen "H Z'dir." olmaz, sonuç: Hiçbir C A olmadığında bazen "H Z'dir." olmaz. Bu ikisi daha önce geçen delillerle açıklanır. Bunlar diğer iki darbdır.

[1076] [c] Çünkü tümel olumsuz yüklemli, olumlu ya da olumsuz tümel bitişikle birlikte bitişiğin dört darbında netice verir:

[1077] Bitişiğin mukaddemi tümel olumsuz olduğunda netice, mukaddemi tikel olumlu olan tikeldir. Birinci şeklin tümel olumsuz küçük öncülünde belirttiğimiz şeyle açıklanır. Şu sözümüz gibi: Hiçbir C B değildir ve Hiçbir A B olmadığında daima H Z'dir, sonuç: Bazı C'ler A olduğunda bazen H Z'dir. Çünkü daha önce birçok kez öğrendiğin üzere her A C olduğunda daima "Hiçbir A B değildir." olur. Bu, büyük öncülle birlikte "Her A C olduğunda daima H Z'dir." neticesini verir. Bu şartlı, mukaddeminin kendi aksini gerektirmesiyle birlikte üçüncü şekilden matlubu netice verir. Şu sözümüz gibi: Hiçbir C B değildir ve Hiçbir A B olmadığında asla "H Z'dir." olmaz, sonuç: Bazı C'ler A olduğunda bazen "H Z'dir." olmaz. Biraz önce geçen burhânla açıklanır.

[1078] Bitişiğin mukaddemi tikel olumsuz olduğunda netice, mukaddemi tümel ve tikel olumlu olan tümeldir. Çünkü neticenin mukaddemi yüklemli ile birlikte üçüncü şekilden büyük öncülün mukaddemini gerektirir ve bu gerektirme, büyük öncülle birlikte birinci şekilden matlubu netice verir.

[١٠٧٤] وأما إذا كان مقدم المتصلة سالبا جزئيا فالنتيجة أيضا جزئية مقدمها سالب كلي؛ لكن الوجوه المذكورة لا تتأتى فيه إلا بعد ارتداد المتصلة الكلية التي مقدمها سالب جزئي إلى المتصلة[١] الكلية التي مقدمها سالب كلي بالقياس المنتظم من الأول والأوسط فيه هو المقدم السالب الجزئي. فهذه ثمانية أضرب.

٥ [١٠٧٥] [ب] ولأن الحملية الموجبة الكلية تنتج مع المتصلة الجزئية موجبة كانت أو سالبة إذا كان مقدمها سالبا كليا متصلة /[٩٨و] جزئية مقدمها سالب كلي بالوجوه الثلاثة المذكورة كقولنا: كل (ج) (ب)، وقد يكون إذا كان لا شيء من (أ) (ب) فـ(ه) (ز)، ينتج: قد يكون إذا كان لا شيء من (ج) (أ) فـ(ه) (ز). وكقولنا: كل (ج) (ب)، وقد لا يكون إذا كان لا شيء من (أ) (ب) فـ(ه) (ز)، ينتج: قد لا يكون إذا كان لا شيء من (ج) (أ) فـ(ه) (ز)،[٢] وبيانهما ما مرّ من الوجوه. فهذان ضربان آخران. ١٠

[١٠٧٦] [ج] ولأن الحملية السالبة الكلية تنتج مع المتصلة الكلية موجبة كانت أو سالبة في ضروبها الأربعة:

[١٠٧٧] أما إذا كان مقدم المتصلة سالبا كليا فجزئية مقدمها موجب جزئي بالبيان الذي ذكرناه في الصغرى السالبة الكلية في الشكل الأول كقولنا: لا شيء من (ج) (ب)، ١٥ وكلما كان لا شيء من (أ) (ب) فـ(ه) (ز)، ينتج: قد يكون إذا كان بعض (ج) (أ) فـ(ه) (ز)؛ لأنه كلما كان كل (أ) (ج) فلا شيء من (أ) (ب) لما عرفته غير مرة، وهو مع الكبرى ينتج: كلما كان كل (أ) (ج)[٣] فـ(ه) (ز). وهذه المتصلة مع استلزام مقدمها لعكسه ينتج المطلوب من الثالث. وكقولنا: لا شيء من (ج) (ب)، وليس البتة إذا كان لا شيء من (أ) (ب) فـ(ه) (ز)، ينتج: قد لا يكون إذا كان بعض (ج) (أ) فـ(ه) (ز) لما مرّ من البرهان.

٢٠ [١٠٧٨] وأما إذا كان مقدم المتصلة سالبا جزئيا فالنتيجة كلية مقدمها موجب كلي وجزئي لاستلزام مقدمها مع الحملية مقدم الكبرى من الثالث، وإنتاج هذا الاستلزام مع الكبرى المطلوب من الأول

---

١ ج: المقدمة

٢ ب - وكقولنا: كل (ج) (ب) وقد لا يكون إذا كان لا شيء من (أ) (ب) فـ(ه) (ز) ينتج قد لا يكون إذا كان لا شيء من (ج) (أ) فـ(ه) (ز)

٣ ج - فلا شيء من (أ) (ب) لما عرفته غير مرة وهو مع الكبرى ينتج كلما كان كل (أ) (ج)

Şu sözümüz gibi: Hiçbir C B değildir ve Bazı A'lar B olmadığında daima H Z'dir, sonuç: Bazı C'ler A olduğunda daima H Z'dir. Çünkü bazı C'ler A olduğunda daima bazı C'ler A olur, hiçbir C de B olmaz ve böyle olduğunda daima "Bazı A'lar B değildir." olur. Ve bazı A'lar B olmadığında daima H Z'dir, sonuç: Bazı C'ler A olduğunda daima H Z'dir. Şu sözümüz gibi: Hiçbir C B değildir ve Bazı A'lar B olmadığında asla "H Z'dir." olmaz, sonuç: Bazı C'ler A olduğunda asla "H Z'dir." olmaz. Çünkü geçtiği üzere bazı C'ler A olduğunda daima "Bazı A'lar B değildir." olur. Bu, büyük öncülle birlikte matlubu netice verir.

[1079] Bitişiğin mukaddemi tümel olumlu veya tikel olumlu olduğunda netice, mukaddemi tümel olumsuz olan tikeldir, bu hulf ile açıklanır. Ancak bitişiğin mukaddemi tikel olumlu olduğunda bu bitişiğin, öğrenmiş olduğun yolla mukaddemi tümel olumlu olan bitişiğe döndürülmesi gerekir. Şu sözümüz gibi: Hiçbir C B değildir ve Her A B olduğunda daima H Z'dir, sonuç: Hiçbir C A olmadığında bazen H Z'dir. Şu sözümüz gibi: Hiçbir C B değildir ve Her A B olduğunda asla "H Z'dir." olmaz, sonuç: Hiçbir C A olmadığında bazen "H Z'dir." olmaz. Her ikisi de öğrenmiş olduğun hulf ile açıklanır. Bunlar diğer sekiz darbdır.

[1080] [d] Ve çünkü tümel olumsuz yüklemli, olumlu veya olumsuz tikel bitişikle birlikte -bu bitişiğin mukaddemi tümel olumlu olduğunda- mukaddemi tümel olumsuz olan tikel bitişiği netice verir. Bu hulf ile açıklanır. Şu sözümüz gibi: Hiçbir C B değildir ve Her A B olduğunda bazen H Z'dir, sonuç: Hiçbir C A olmadığında bazen H Z'dir. Eğer büyük öncülde "Her A B olduğunda bazen 'H Z'dir' olmaz." deseydik sonuç şu olurdu: Hiçbir C A olmadığında bazen "H Z'dir." olmaz. Bunlar iki diğer darbdır.

[1081] [h] Ve çünkü tikel olumlu yüklemli, olumlu veya olumsuz tümel bitişikle birlikte -bu bitişiğin mukaddemi tümel olumludan başka bir şey olduğunda- ve olumlu veya olumsuz tikel bitişikle birlikte -bu bitişiğin mukaddemi tümel olumsuz olduğunda- mukaddemi tikel olumsuz olan tikel bitişiği netice verir. Bu hulf ile açıklanır. Ancak bitişiğin mukaddemi tikel olumlu olan iki darb bundan istisnâdır, bu ikisinde netice mukaddemi tümel olumlu olan tümeldir. Çünkü neticenin mukaddemi yüklemliyle birlikte üçüncü şekilden büyük öncülün mukaddemini gerektirir ve bu gerektirme, büyük öncülle birlikte birinci şekilden matlubu netice verir. Bunlar sekiz diğer darbdır.

كقولنا: لا شيء من (ج) (ب)، وكلما كان ليس بعض (أ) (ب) فـ(ه) (ز)، ينتج: كلما كان بعض (ج) (أ) فـ(ه) (ز)؛ لأنه كلما كان بعض (ج) (أ) فبعض (ج) (أ) ولا شيء من (ج) (ب)، وكلما كان كذلك فبعض (أ) ليس (ب)، وكلما كان بعض (أ) ليس (ب) فـ(ه) (ز)، ينتج: كلما كان بعض (ج) (أ) فـ(ه) (ز). وكقولنا: لا شيء من (ج) (ب)، وليس البتة إذا ٥ كان ليس بعض (أ) (ب) فـ(ه) (ز)، ينتج: ليس البتة إذا كان بعض (ج) (أ) فـ(ه) (ز)؛ لأنه كلما كان بعض (ج) (أ) فليس بعض (أ) (ب) لما مرّ، وهو مع الكبرى ينتج المطلوب.

[١٠٧٩] وأما إذا كان مقدم المتصلة موجبا كليا أو موجبا جزئيا فالنتيجة جزئية مقدمها سالب كلي بالخلف؛ لكن إذا كان مقدم المتصلة موجبا جزئيا لا بد من ردها إلى المتصلة التي مقدمها موجب كلي بالطريق الذي عرفته كقولنا: لا شيء ١٠ من (ج) (ب)، وكلما كان كل (أ) (ب) فـ(ه) (ز)، ينتج: قد يكون إذا كان لا شيء من (ج) (أ) فـ(ه) (ز). وكقولنا: لا شيء من (ج) (ب)، وليس البتة إذا كان كل (أ) (ب) فـ(ه) (ز)، ينتج: قد لا يكون إذا كان لا شيء من (ج) (أ) /[٩٨ظ] فـ(ه) (ز)، وبيانهما بالخلف الذي عرفته. فهذه ثمانية أضرب أخرى.

[١٠٨٠] [د] ولأن الحملية السالبة الكلية تنتج مع المتصلة الجزئية موجبة كانت أو ١٥ سالبة إذا كان مقدمها موجبا كليا متصلة جزئية مقدمها سالب كلي بالخلف كقولنا: لا شيء من (ج) (ب)، وقد يكون إذا كان كل (أ) (ب) فـ(ه) (ز)، ينتج: قد يكون إذا كان لا شيء من (ج) (أ) فـ(ه) (ز). ولو قلنا في الكبرى: قد لا يكون إذا كان كل (أ) (ب) فـ(ه) (ز)، ينتج: قد لا يكون إذا كان لا شيء من (ج) (أ) فـ(ه) (ز). فهذان ضربان آخران.

[١٠٨١] [ه] ولأن الحملية الموجبة الجزئية مع المتصلة الكلية موجبة كانت أو ٢٠ سالبة إذا كان مقدمها غير الموجب الكلي، ومع المتصلة الجزئية موجبة كانت أو سالبة إذا كان مقدمها سالبا كليا تنتج متصلة جزئية مقدمها سالب جزئي بالخلف إلا في ضربين منها وهما اللذان مقدم المتصلة فيهما موجب جزئي، فإن النتيجة فيهما تكون كلية مقدمها موجب كلي لاستلزام مقدمها مع الحملية مقدم الكبرى من الثالث، وإنتاج هذا الاستلزام مع الكبرى المطلوب من الأول. فهذه ثمانية أضرب أخرى.

[1082] [v] Ve çünkü tikel olumsuz yüklemli, olumlu veya olumsuz tümel bitişikle birlikte -bu bitişiğin mukaddemi tümel olumsuzdan başka bir şey olduğunda- ve olumlu veya olumsuz tikel bitişikle birlikte -bu bitişiğin mukaddemi tümel olumlu olduğunda- mukaddemi tikel olumsuz olan tikel bitişiği netice verir. Bu hulf ile açıklanır. Ancak bitişiğin mukaddemi tikel olumsuz olan iki darb bundan istisnâdır, bu ikisinde netice mukaddemi tümel olumlu olan tümeldir. Çünkü neticenin mukaddemi yüklemliyle birlikte üçüncü şekilden büyük öncülün mukaddemini gerektirir ve bu gerektirme, büyük öncülle birlikte birinci şekilden matlubu netice verir. Bunlar sekiz diğer darbdır.

[1083] [Örnekleri verilmeyen] bu on altı darbın örneklerini, öncekilerden çıkarmak sana kapalı değildir.

[Üçüncü Şekil]

[1084] Üçüncü şekle gelince iki şartı vardır: Birincisi öncüllerden birinin ya da bitişiğin mukaddeminin tümel olması ve ikincisi yüklemli olumsuz olduğunda bitişiğin mukaddeminin tümel olması ve bitişiğin mukaddeminin nicelik ve nitelik bakımından yüklemliden daha üstün olmamasıdır.

[1085] Bu iki şart gereğince bu şeklin netice veren darbları otuz dörttür: On altısı tümel olumlu yüklemli ile dört darbında bitişiğin dört mahsûrasından, sekizi tikel olumlu yüklemli ile dört darbında olumlu veya olumsuz tümel bitişikten, dördü tikel olumlu yüklemli ile -mukaddemi tümellerden biri olduğunda- olumlu veya olumsuz tikel bitişikten, dördü tümel olumsuz yüklemli ile -mukaddemi olumsuzlardan biri olduğunda- olumlu ve olumsuz tümel bitişikten ve ikisi tikel olumsuz yüklemli ile -mukaddemi tikel olumsuz olduğunda- olumlu ve olumsuz tümel bitişikten [oluşur].

[1086] Neticeye gelince, [1] bitişik, tümel ise mukaddemi tümel ve bitişiğin mukaddemiyle nitelikte uyumlu olan bir tümeldir. Çünkü [neticenin] mukaddemi, yüklemliyle birlikte büyük öncülün mukaddemini birinci şekilden gerektirir; eğer [büyük öncül] olumlu ise büyük öncülün mukaddemi, bitişiğin tâlîsini gerektirir ve eğer olumsuz ise onu gerektirmez.

[١٠٨٢] [و] ولأن الحملية السالبة الجزئية مع المتصلة الكلية موجبة كانت أو سالبة إذا كان مقدمها غير السالب الكلي، ومع الجزئية موجبة كانت أو سالبة إذا كان مقدمها موجبا كليا تنتج متصلة جزئية مقدمها سالب جزئي بالخلف إلا في ضربين منها، وهما اللذان يكون مقدم المتصلة فيهما سالبا جزئيا، فإن النتيجة فيهما كلية مقدمها موجب كلي لاستلزام مقدم النتيجة مع الحملية مقدم الكبرى من الثالث، وإنتاج هذا الاستلزام مع الكبرى المطلوب من الأول. فهذه ثمانية أضرب أخرى.

[١٠٨٣] ولا يخفى عليك استخراج أمثلة هذه الضروب الستة عشر بالاستعانة بما مرّ.

[الشكل الثالث]

[١٠٨٤] وأما الشكل الثالث فشرطه أمران: أحدهما كلية إحدى المقدمتين أو كلية مقدم المتصلة، والثاني أن يكون مقدم[١] المتصلة كليا إذا كانت الحملية سالبة، ولا يكون مقدمها أشرف منها في الكم والكيف.

[١٠٨٥] وضروبه المنتجة بمقتضى هذين الأمرين أربعة وثلاثون: ستة عشر من الحملية الموجبة الكلية مع المحصورات الأربع من المتصلة في ضروبها الأربعة،[٢] وثمانية من الحملية الموجبة الجزئية مع المتصلة الكلية موجبة كانت أو سالبة في ضروبها /[٩٩و] الأربعة، وأربعة منها مع المتصلة الجزئية موجبة كانت أو سالبة إذا كان مقدمها إحدى الكليتين، وأربعة من الحملية السالبة الكلية مع المتصلة الكلية موجبة وسالبة إذا كان مقدمها إحدى[٣] السالبتين، وضربان من الحملية السالبة الجزئية مع المتصلة الكلية موجبة وسالبة إذا كان مقدمها سالبا جزئيا.

[١٠٨٦] وأما النتيجة [١] فكليةٌ مقدمُها أيضا كليٌ موافق لمقدم المتصلة في الكيف **إن كانت المتصلة كلية** لاستلزام مقدمها مع الحملية مقدم الكبرى من الأول الملزوم لتاليها إن كانت موجبة، وغير الملزوم له إن كانت سالبة.

---

١ ا ف – مقدم

٢ ف – أربعة وثلاثون: ستة عشر من الحملية الموجبة الكلية مع المحصورات الأربع من المتصلة في ضروبها الأربعة

٣ ج – الكليتين وأربعة من الحملية السالبة الكلية مع المتصلة الكلية موجبة وسالبة إذا كان مقدمها إحدى

Ancak [2] yüklemli tikel olumlu ve bitişiğin mukaddemi tümellerden biri olursa veya [3] yüklemli tümel ya da tikel olumsuz olursa [netice böyle olmaz]. İlkinde netice mukaddemi tikel ve bitişiğin mukaddemiyle nitelikte uyumlu olan bir tikeldir. Bu, hulf ile ve orta terimin büyük öncülün mukaddemi olduğu üçüncü şekilden bir burhânla açıklanır. İkincide ise mukaddemi tikel olumlu olan bir tikeldir. Birinci şekilde küçük öncülün tümel olumsuz olduğu kısımda zikredilen burhân ile açıklanır. Bu üç kısmın her birine bir örnek verelim ki diğerleri bunlara kıyas edilsin:

[1087] Birincinin örneği: Her B C'dir ve Her B A olduğunda daima H Z'dir, sonuç: Her C A olduğunda daima H Z'dir. Çünkü her C A olduğunda daima her B C ve her C A olur ve böyle olduğunda daima her B A olur, sonuç: Her C A olduğunda daima her B A'dır. Bu, büyük öncülle birlikte birinci şekilden matlubu netice verir. Eğer bitişiğin mukaddemi tümel olumsuz olsaydı, aynı burhândan dolayı sonuç "Hiçbir C A olmadığında daima H Z'dir." olurdu.

[1088] İkincinin örneği: Bazı B'ler C'dir ve Her B A olduğunda daima H Z'dir, sonuç: Bazı C'ler A olduğunda bazen H Z'dir. Aksi halde çelişiği doğru olurdu ve bu çelişik, büyük öncülle birlikte ikinci şekilde şu sözümüzü netice veren bir kıyas meydana getirirdi: Her B A olduğunda asla "Bazı C'ler A'dır." olmaz. Bu ise bâtıldır. Çünkü [a] bunun zıddı doğrudur, zira mukaddemi yüklemliyle birlikte üçüncü şekilden tâlîsini netice verir. Çünkü [b] doğru olan bu bitişik [yani doğru olduğunu söylediğimiz zıt] yani "Her B A olduğunda daima bazı C'ler A'dır.", büyük öncülle birlikte üçüncü şekilden matlubu netice verir. Eğer bitişiğin mukaddemi tümel olumsuz olsaydı, söz konusu iki delilden dolayı sonuç "Bazı C'ler A olmadığında bazen H Z'dir." olurdu.

[1089] Üçüncünün örneği: Hiçbir B C değildir ve Hiçbir B A olmadığında daima H Z'dir, sonuç: Bazı C'ler A olduğunda bazen H Z'dir. Çünkü her A C olduğunda daima hiçbir B C değil, her A da C'dir ve böyle olduğunda daima -ikinci şekilden- hiçbir B A değildir, sonuç: Her A C olduğunda daima "Hiçbir B A değildir." olur. Bu, büyük öncülle birlikte şunu netice verir: Her A C olduğunda daima H Z'dir. Bu bitişiği büyük öncül ve mukaddeminin kendi aksini gerektirmesini küçük öncül yaptığımızda bu kıyas, üçüncü şekilden matlubu netice verir.

إلا [٢] إذا كانت الحملية موجبة جزئية ومقدم المتصلة إحدى الكليتين أو [٣] الحملية سالبة كلية كانت أو جزئية. فإن النتيجة في الأول جزئية مقدمها جزئي موافق لمقدم المتصلة في الكيف بالخلف والبرهان المنتظم من الشكل الثالث والأوسط فيه مقدم الكبرى، وفي الثاني أيضا جزئية مقدمها موجب جزئي بالبرهان ٥ المذكور في الشكل الأول والصغرى سالبة كلية. ولنذكر لكل واحد من هذه الأقسام مثالا ليقاس عليه الباقي:

[١٠٨٧] مثال الأول: كل (ب) (ج)، وكلما كان كل (ب) (أ) فـ(ه) (ز)، ينتج: كلما كان كل (ج) (أ) فـ(ه) (ز)؛ لأنه كلما كان كل (ج) (أ) فكل (ب) (ج) وكل (ج) (أ)، وكلما كان كذلك فكل (ب) (أ)، ينتج: كلما كان كل (ج) (أ) فكل (ب) (أ)، وهو مع ١٠ الكبرى ينتج المطلوب من الأول. ولو كان مقدم المتصلة سالبا كليا كانت النتيجة: «كلما كان لا شيء من (ج) (أ) فـ(ه) (ز)» لما مرّ من البرهان بعينه.

[١٠٨٨] مثال الثاني: بعض (ب) (ج)، وكلما كان كل (ب) (أ) فـ(ه) (ز)، ينتج: قد يكون إذا كان بعض (ج) (أ) فـ(ه) (ز) وإلا لصدق نقيضه وانتظم مع الكبرى قياسا في الشكل الثاني منتجا لقولنا: «ليس البتة إذا كان كل (ب) (أ) فبعض (ج) (أ)»، وهو ١٥ باطل [ا] لصدق مضاده ضرورة إنتاج مقدمه مع الحملية تاليه من الشكل الثالث. [ب] ولأن هذه المتصلة الصادقة التي هي قولنا: «كلما كان كل (ب) (أ) فبعض (ج) (أ)» مع الكبرى ينتج المطلوب من الثالث. ولو كان مقدم المتصلة سالبا كليا كانت النتيجة: «قد يكون إذا كان ليس بعض (ج) (أ) فـ(ه) (ز)» بالدليلين المذكورين.

[١٠٨٩] مثال الثالث: لا شيء من (ب) (ج)، وكلما كان لا شيء من (ب) (أ) فـ(ه) ٢٠ (ز)، ينتج: قد يكون إذا كان بعض (ج) (أ) فـ(ه) (ز)؛ لأنه كلما كان كل (أ) (ج) فلا شيء من (ب) (ج) وكل (أ) (ج)، وكلما كان كذلك فلا شيء /[٩٩ظ] من (ب) (أ) من الثاني ينتج: كلما كان كل (أ) (ج) فلا شيء من (ب) (أ)، وهو مع الكبرى ينتج: «كلما كان كل (أ) (ج)[١] فـ(ه) (ز)». وهذه المتصلة إذا جعلناها كبرى واستلزام مقدمها لعكسه صغرى أنتج القياس من الثالث المطلوب.

---

١ ج – فلا شيء من (ب) (ج) وكل (أ) (ج) وكلما كان كذلك فلا شيء من (ب) (أ) من الثاني ينتج كلما كان كل (أ) (ج) فلا شيء من (ب) (أ) وهو مع الكبرى ينتج كلما كان كل (أ) (ج)

[1090] Bitişik tikel olduğunda netice, mukaddemi tikel ve bitişiğin mukaddemiyle nitelikte uyumlu olan bir tikeldir. Bu, hulf ile ve orta terimin büyük öncülün mukaddemi olduğu üçüncü şekilden bir burhânla açıklanır. Şu sözümüz gibi: Her B C'dir ve Her B A olduğunda bazen H Z'dir, sonuç: Bazı C'ler A olduğunda bazen H Z'dir. Aksi halde çelişiği doğru olurdu ve bu çelişik, büyük öncülle birlikte ikinci şekilde şu sözümüzü netice veren bir kıyas meydana getirirdi: Her B A olduğunda bazen "Bazı C'ler A'dır." olmaz. Bu ise bâtıldır, çünkü çelişiği doğru olur, zira yüklemli, çelişiğinin mukaddemiyle birlikte üçüncü şekilden tâlîsini netice verir. Ve çünkü bu doğru önerme, büyük öncülle birlikte üçüncü şekilden matlubu netice verir ki bunu daha önce birçok kez öğrenmiştin.

[Dördüncü Şekil]

[1091] Dördüncü şekle gelince şartları üçtür: Birincisi yüklemlinin iki üstünlükten birini barındırması yani olumlu veya tümel olması gerekir. İkincisi bitişiğin tikel olması durumunda daima yüklemlinin tümel olumlu olması veya bitişiğin mukaddeminin nitelikte yüklemliden farklı olması. Üçüncüsü yüklemlinin tikel olması durumunda daima bitişiğin mukaddeminin tümel olumlu olmaması ve bitişiğin tikel olması durumunda daima bitişiğin mukaddeminin tümel olumsuz olmaması.

[1092] Bu şartlar gereğince netice veren darbları otuz ikidir:

[1093] [a] Çünkü tümel olumlu yüklemli, [olumlu ve olumsuz] iki tümel bitişikten her biriyle birlikte kendisinin dört darbında, mukaddemi tümel ve bitişiğin mukaddemiyle nitelikte uyumlu olan tümel bitişiği netice verir. Çünkü [neticenin] mukaddemi yüklemliyle birlikte bu şekilden büyük öncülün mukaddemini gerektirir; eğer bitişik, olumlu ise büyük öncülün mukaddemi tâlîsini gerektirir ve eğer olumsuz ise gerektirmez. Ancak bitişiğin mukaddeminin tümel olumlu olması [bu neticeden] müstesnadır. Bu durumda netice, mukaddemi tikel ve nitelikte bitişiğin mukaddemiyle uyumlu olan tikeldir ve hulf ile açıklanır. Şu sözümüz gibi: Her B C'dir ve Hiçbir A B olmadığında daima H Z'dir, sonuç:

[١٠٩٠] وأما **إذا كانت المتصلة جزئية** فالنتيجة جزئية مقدمها جزئي موافق لمقدم المتصلة في الكيف بالخلف، والبرهان المنتظم على هيئة الثالث والأوسط فيه مقدم الكبرى كقولنا: كل (ب) (ج)، وقد يكون إذا كان كل (ب) (أ) فـ(ه) (ز)، ينتج: قد يكون إذا كان[١] بعض (ج) (أ) فـ(ه) (ز) وإلا لصدق نقيضه وانتظم مع كبرى القياس ٥ قياسا على هيئة الشكل الثاني منتجا لقولنا: «قد لا يكون إذا كان كل (ب) (أ) فبعض (ج) (أ)»، وهو باطل لصدق نقيضه لإنتاج الحملية مع مقدم نقيضه تاليه من الشكل الثالث، ولأن هذه القضية الصادقة تنتج مع الكبرى المطلوب من الشكل الثالث، وقد عرفت ذلك غير مرة.

[الشكل الرابع]

١٠ [١٠٩١] وأما الشكل الرابع فشرطه أمور ثلاثة: أحدها اشتمال الحملية على أحد الشرفين أي يجب أن تكون موجبة أو كلية. الثاني كلما كانت المتصلة جزئية كانت الحملية موجبة كلية أو مقدمها كلي مخالف للحملية في الكيف. الثالث كلما كانت الحملية جزئية لا يكون مقدم المتصلة موجبا كليا، وكلما كانت المتصلة جزئية لا يكون مقدمها سالبا جزئيا.

١٥ [١٠٩٢] والمنتج بمقتضى هذه الشروط اثنان وثلاثون ضربا:

[١٠٩٣] [ا] لأن الحملية الموجبة الكلية تنتج[٢] مع كل واحدة من المتصلتين الكليتين في ضروبها الأربعة متصلة كلية مقدمها كلي موافق لمقدم المتصلة في الكيف لاستلزام مقدمها مع الحملية مقدم الكبرى من هذا الشكل الملزوم لتاليها إن كانت المتصلة موجبة، وغير الملزوم له إن كانت سالبة إلا إذا كان مقدم المتصلة ٢٠ موجبا كليا. فإن النتيجة حينئذ جزئية مقدمها جزئي موافق لمقدم المتصلة في الكيف بالخلف كقولنا: كل (ب) (ج)، وكلما كان لا شيء من (أ) (ب) فـ(ه) (ز)، ينتج:

---

١ ج – كل (ب) (أ) فـ(ه) (ز) ينتج قد يكون إذا كان
٢ ف – بمقتضى هذه الشروط اثنان وثلاثون ضربا لأن الحملية الموجبة الكلية تنتج

Hiçbir C A olmadığında daima H Z'dir. Çünkü hiçbir C A olmadığında daima hiçbir C A değil ve her B C'dir ve hiçbir C A olmadığında ve her B C olduğunda daima -bu şeklin üçüncü [darbından]- hiçbir A B değildir, sonuç: Hiçbir C A olmadığında daima "Hiçbir A B değildir." olur. Bu, büyük öncülle birlikte birinci şekilden matlubu netice verir. Bitişiğin mukaddeminin tümel olumlu olmasının örneği: Her B C'dir ve Her A B olduğunda daima H Z'dir, sonuç: Bazı C'ler A olduğunda bazen H Z'dir. Bu, daha önce birkaç kez öğrendiğin hulf ile yapılır. Bunlar sekiz darbdır.

[1094] [b] Ve çünkü tümel olumlu yüklemli, olumlu ve olumsuz tikel bitişikle birlikte -mukaddemi tikel olumsuzdan başka bir şey olduğunda- mukaddemi tikel ve nitelikte bitişiğin mukaddemiyle uyumlu olan bir tikel bitişiği netice verir. Bu, hulf ile ve üçüncü şekilde zikredilen ve orta terimi büyük öncülün mukaddemi olan burhânla açıklanır ki her ikisini de daha önce birkaç kez öğrenmiştin. Bunlar diğer altı darbdır.

[1095] [c] Ve çünkü tikel olumlu yüklemli, olumlu ve olumsuz tümel bitişikle birlikte -mukaddemi tümel olumludan başka bir şey olduğunda- ve olumlu ve olumsuz tikel [bitişikle] birlikte -mukaddemi tümel olumsuz olduğunda- mukaddemi tikel ve nitelikte bitişiğin mukaddemiyle uyumlu olan bir tikel bitişiği netice verir. Hulf ile açıklanır. Ancak bitişiğin tümel ve mukaddeminin tikel olumlu olması bundan müstesnadır, bu durumda netice, mukaddemi tümel olumlu olan bir tümeldir. Çünkü mukaddemi, yüklemliyle birlikte bu şeklin ikinci [darbından] büyük öncülün mukaddemini gerektirir; eğer bitişik, olumlu ise büyük öncülün mukaddemi tâlîsini gerektirir ve eğer olumsuz ise gerektirmez. Bunlar diğer sekiz darbdır.

[1096] [d] Ve çünkü tümel olumsuz yüklemli, [olumlu ve olumsuz] iki tümel bitişikten her biriyle birlikte kendisinin dört darbında netice verir. Bitişiğin mukaddemi tikel olumsuz olduğunda [netice] mukaddemi tümel olumlu olan tümel bitişiktir. Çünkü mukaddemi yüklemliyle birlikte bitişiğin mukaddemini bu şeklin dördüncü [darbından] gerektirir ve bu bitişik, büyük öncülle birlikte birinci şekilden matlubu netice verir. Bitişiğin mukaddemi tümel olumsuz olduğunda [netice] mukaddemi tikel olumlu olan tikel bitişiktir ve bu, birinci şekilde küçük öncülün tümel olumsuz olduğu [kısımda] zikredilen burhân ile açıklanır. Bitişiğin mukaddemi [tümel ve tikel] iki olumludan biri olduğunda, [netice] mukaddemi tümel olumsuz olan tikel bitişiktir, bu hulf ile açıklanır. Bunlar diğer sekiz darbdır.

كلما كان لا شيء من (ج) (أ) فـ(ه) (ز)؛[1] لأنه كلما كان لا شيء من (ج) (أ) فلا شيء من (ج) (أ)، وكل (ب) (ج)، وكلما كان لا شيء من (ج) (أ) وكل (ب) (ج) فلا شيء من (أ) (ب) من ثالث هذا الشكل ينتج: كلما كان لا شيء من (ج) (أ) فلا شيء من (أ) (ب)، وهو مع الكبرى ينتج المطلوب من الأول. وأما مثال ما يكون مقدم المتصلة ٥ موجبا كليا: كل (ب) (ج)، وكلما /[١٠٠و] كان كل (أ) (ب) فـ(ه) (ز)، ينتج: قد يكون إذا كان بعض (ج) (أ) فـ(ه) (ز) بالخلف الذي عرفته مرارا. فهذه ثمانية أضرب.

[١٠٩٤] [ب] ولأن الحملية الموجبة الكلية تنتج مع المتصلة الجزئية موجبة وسالبة إذا كان مقدمها غير السالب الجزئي متصلة جزئية مقدمها جزئي موافق لمقدم المتصلة في الكيف بالخلف، والبرهان المذكور من الشكل الثالث والأوسط ١٠ فيه مقدم الكبرى. وقد عرفت كل واحد منهما مرارا. فهذه ستة أضرب أخرى.

[١٠٩٥] [ج] ولأن الحملية الموجبة الجزئية تنتج مع المتصلة الكلية موجبة وسالبة إذا كان مقدمها غير الموجب الكلي، ومع الجزئية موجبة وسالبة إذا كان مقدمها سالبا كليا متصلة جزئية مقدمها أيضا جزئي موافق لمقدم المتصلة في الكيف بالخلف إلا إذا كانت المتصلة كلية ومقدمها موجب جزئي، فإن النتيجة حينئذ كلية مقدمها موجب[2] ١٥ كلي لاستلزام مقدمها مع الحملية مقدم الكبرى من ثاني هذا الشكل المستلزم لتاليها إن كانت موجبة، وغير المستلزم له إن كانت سالبة. فهذه ثمانية أضرب أخرى.

[١٠٩٦] [د] ولأن الحملية السالبة الكلية تنتج مع كل واحدة من المتصلتين الكليتين في ضروبها الأربعة؛ أما إذا كان مقدم المتصلة سالبا جزئيا فمتصلة كلية مقدمها موجب كلي؛ لأن مقدمها مع الحملية يستلزم مقدم المتصلة من رابع هذا ٢٠ الشكل، وهذه المتصلة مع الكبرى تنتج المطلوب من الأول. وأما إذا كان مقدم المتصلة سالبا كليا فمتصلة جزئية مقدمها موجب جزئي بالبرهان المذكور في الشكل الأول والصغرى سالبة كلية. وأما إذا كان مقدم المتصلة إحدى الموجبتين فمتصلة جزئية مقدمها سالب كلي بالخلف. فهذه ثمانية أضرب أخرى.

---

١ ج – ينتج كلما كان لا شيء من (ج) (أ) فـ(ه) (ز)
٢ ج – جزئي فإن النتيجة حينئذ كلية مقدمها موجب

[1097] [h] Ve çünkü tümel olumsuz yüklemli, olumlu ve olumsuz tikel bitişikle birlikte -mukaddemi tümel olumlu olduğunda- mukaddemi tümel olumsuz olan tikel bitişiği netice verir. Bu da hulf ile açıklanır. Bunlar diğer iki darbdır. Böylece toplam otuz iki oldu.

[Dördüncü Kısım: Yüklemli ile Ortak Olan Bitişiğin Mukaddemi ve Yüklemli Önerme Büyük Öncül]

[1098] Dördüncü kısma yani yüklemliye ortak olanın bitişiğin mukaddemi ve yüklemlinin büyük öncül olmasına gelince bu kısımda dört şekil kurulur:

[Birinci Şekil]

[1099] **Birinci şekle** gelince iki şartı vardır: Birincisi yüklemlinin tümel olması ya da yüklemlinin tikel olumlu olması, beraberindeki bitişiğin tümel ve mukaddeminin nitelik ve nicelikte yüklemliyle uyumlu olmasıdır. İkincisi bitişiğin tümel olması ya da mukaddeminin olumlu olması.

[1100] Bu iki şart gereğince netice veren [darbları] yirmi altıdır: Sekizi tümel olumlu yüklemli ile dört darbında [olumlu ve olumsuz] iki tümel bitişikten, dördü tümel olumlu yüklemli ile -mukaddemi tümel olumlu veya tikel olumlu olduğunda- [olumlu ve olumsuz] iki tikel bitişikten, sekizi tümel olumsuz yüklemli ile dört darbında [olumlu ve olumsuz] iki tümel bitişikten, dördü tümel olumsuz yüklemli ile -mukaddemi tümel olumlu veya tikel olumlu olduğunda- [olumlu ve olumsuz] iki tikel bitişikten ve ikisi tikel olumlu yüklemli ile -mukaddemi tikel olumlu olduğunda- [olumlu ve olumsuz] iki tümel bitişikten [oluşur].

[1101] Neticeye gelince [1] bitişik tümel ve mukaddemi olumsuz olduğunda [netice] mukaddemi nicelikte bitişiğin mukaddemiyle uyumlu, nitelikte yüklemliyle uyumsuz olan bir tümel bitişiktir. Bu, sekiz darbda böyledir. [2] Bu sekiz darbın dışındakilerde netice, mukaddemi nitelikte yüklemliyle, nicelikte de bitişiğin mukaddemiyle uyumlu olan bir tikeldir. Büyük öncül olan yüklemlinin tikel olumsuz olduğu durum hariç, bunların hepsi hulf ile açıklanır. [3] [Bu istisnâî durumda] ise neticenin açıklanması, üçüncü kısmın birinci şeklinde küçük öncülün tümel olumsuz olduğu [kısımda] açıkladığımız şeyle yapılır. Bu üç kısmın her biri için bir örnek zikredelim ki diğerleri buna kıyas edilsin:

[١٠٩٧] [ه] ولأن الحملية السالبة الكلية تنتج مع المتصلة الجزئية موجبة وسالبة إذا كان مقدمها موجبا كليا متصلة جزئية مقدمها سالب كلي بالخلف أيضا. فهذان ضربان آخران، فصار المجموع اثنين وثلاثين.

[القسم الرابع فيما يكون المشارك للحملية مقدم المتصلة والحملية كبرى]

٥ [١٠٩٨] وأما القسم الرابع وهو أن يكون المشارك للحملية مقدم المتصلة والحملية كبرى فتنعقد فيه الأشكال الأربعة:

[الشكل الأول]

[١٠٩٩] أما **الشكل الأول** فشرطه أمران: أحدهما كلية الحملية أو كونها موجبة جزئية مع كلية المتصلة وكون مقدمها موافقا للحملية في الكم والكيف، الثاني كلية
١٠ /[١٠٠ظ] المتصلة أو إيجاب مقدمها.

[١١٠٠] والمنتج بمقتضى هذين الأمرين ستة وعشرون ضربا: ثمانية من الحملية الموجبة الكلية مع المتصلتين الكليتين في ضروبهما الأربعة، وأربعة منها مع المتصلتين الجزئيتين[١] إذا كان مقدمها[٢] موجبا كليا أو موجبا جزئيا، وثمانية من الحملية السالبة الكلية مع المتصلتين[٣] الكليتين في ضروبهما الأربعة، وأربعة منها
١٥ مع المتصلتين الجزئيتين إذا كان مقدمها موجبا كليا أو موجبا جزئيا، وضربان من الحملية الموجبة الجزئية مع المتصلتين الكليتين إذا كان مقدمها موجبا جزئيا.

[١١٠١] وأما النتيجة [١] فمتصلة كلية مقدمها موافق لمقدم المتصلة في الكم ومخالف للحملية في الكيف إذا كانت المتصلة كلية مقدمها سالب وذلك في ثمانية أضرب، [٢] وفي غير هذه الثمانية الأضرب النتيجة جزئية مقدمها موافق
٢٠ للحملية في الكيف وموافق لمقدم المتصلة في الكم. وبيان الكل بالخلف، إلا [٣] إذا كانت الكبرى الحملية موجبة جزئية فإن بيان النتيجة ما ذكرناه في الشكل الأول من القسم الثالث والصغرى سالبة كلية. ولنذكر لكل واحد من هذه الأقسام الثلاثة مثالا ليقاس عليه الباقي:

---

١ ا + في ضروبهما الأربعة
٢ ج – مع المتصلتين الجزئيتين إذا كان مقدمها
٣ ف – الجزئيتين إذا كان مقدمها موجبا كليا أو موجبا جزئيا وثمانية من الحملية السالبة الكلية مع المتصلتين

[1102] Bitişiğin tümel, mukaddeminin tümel olumsuz olmasının örneği: Hiçbir C B olmadığında daima H Z'dir ve Her B A'dır, sonuç: Hiçbir C A olmadığında daima H Z'dir. Aksi halde çelişiği doğru olur ve bu çelişik, kıyasın küçük öncülüne küçük öncül olup ikinci şekilden şu neticeyi verirdi: Hiçbir C A olmadığında bazen "Hiçbir C B değildir." olmaz. Bu ise bâtıldır, çünkü hiçbir C A olmadığında daima hiçbir C B değildir. Çünkü mukaddemi yüklemli ile birlikte ikinci şekilden tâlîsini netice verir. İstersen bu doğru önermeyi küçük öncül ve kıyasın küçük öncülünü büyük öncül yaparsın böylece bu, matlubu birinci şekilden netice verir.

[1103] Bitişiğin mukaddeminin tümel olumlu olmasının örneği: Her C B olduğunda daima H Z'dir ve Her B A'dır, sonuç: Her C A olduğunda bazen H Z'dir. Aksi halde çelişiği doğru olur ve bu çelişik, kıyasın küçük öncülüne büyük öncül olup ikinci şekilden şu neticeyi verirdi: Her C B olduğunda asla "Her C A'dır." olmaz. Bu ise bâtıldır, çünkü her C B olduğunda daima her C A'dır. Çünkü yüklemli doğrudur ve [neticenin] mukaddemiyle birlikte birinci şekilden tâlîsini netice verir.

[1104] Yüklemlinin tikel olumlu olmasının örneği: Bazı C'ler B olduğunda daima H Z'dir ve Bazı B'ler A'dır, sonuç: Bazı C'ler A olduğunda bazen H Z'dir. Çünkü her A C olduğunda daima bazı B'ler A ve her A C'dir ve bazı B'ler A ve her A C olduğunda daima -birinci şekilden- bazı B'ler C'dir, sonuç: Her A C olduğunda daima bazı B'ler C'dir. Ve B'ler C olduğunda daima bazı C'ler B'dir ve bazı C'ler B olduğunda daima H Z'dir, sonuç: Her A C olduğunda daima H Z'dir. Bu bitişik, mukaddeminin kendi aksini gerektirmesiyle birlikte üçüncü şekilden matlubu netice verir.

[İkinci Şekil]

[1105] **İkinci şekle** gelince iki şartı vardır: Birincisi yüklemlinin tümel olması ya da yüklemlinin bitişiğin mukaddemiyle nicelik ve nitelikte uyumlu olmasıdır. İkincisi bitişiğin tümel olması ya da mukaddeminin yüklemliyle nitelikte uyumsuz olmasıdır.

[1106] Bu iki şart gereğince netice veren [darblar] yirmi sekizdir:

[١١٠٢] مثال ما يكون المتصلة كلية مقدمها سالب كلي قولنا: كلما كان لا شيء من (ج) (ب) فـ(ه) (ز)، وكل (ب) (أ)، ينتج: كلما كان لا شيء من (ج) (أ) فـ(ه) (ز)، وإلا لصدق نقيضه وصار صغرى لصغرى القياس وأنتج من الشكل الثاني: «قد لا يكون إذا كان لا شيء من (ج) (أ) فلا شيء من (ج) (ب)»، وهو باطل؛ لأنه كلما كان لا شيء من (ج) (أ) فلا شيء من (ج) (ب) لإنتاج مقدمه مع الحملية تاليه من الثاني. وإن شئت جعلت هذه المقدمة الصادقة صغرى وصغرى القياس كبرى لينتج هذا المطلوب من الشكل الأول.

[١١٠٣] مثال ما يكون مقدم المتصلة موجبا كليا قولنا: كلما كان كل (ج) (ب) فـ(ه) (ز)، وكل (ب) (أ)، ينتج: قد يكون إذا كان كل (ج) (أ) فـ(ه) (ز)، وإلا لصدق نقيضه وصار كبرى لصغرى القياس وأنتج من الشكل الثاني: «ليس البتة إذا كان كل (ج) (ب) فكل (ج) (أ)»، وهو باطل؛ لأنه كلما كان كل (ج) (ب) فكل (ج) (أ) لصدق الحملية وإنتاجها مع مقدمها تاليها من الأول.

[١١٠٤] مثال ما يكون الحملية موجبة جزئية قولنا: كلما كان بعض (ج) (ب) فـ(ه) (ز)، وبعض (ب) (أ)، ينتج: قد يكون إذا /[١٠١و] كان بعض (ج) (أ) فـ(ه) (ز)؛ لأنه كلما كان كل (أ) (ج) فبعض (ب) (أ) وكل (أ) (ج)، وكلما كان بعض (ب) (أ) وكل (أ) (ج)[1] فبعض (ب) (ج) من الأول ينتج: كلما كان كل (أ) (ج) فبعض (ب) (ج)، وكلما كان بعض (ب) (ج) فبعض (ج) (ب)، وكلما كان بعض (ج) (ب) فـ(ه) (ز)، ينتج: كلما كان كل (أ) (ج) فـ(ه) (ز)، وهذه المتصلة مع استلزام مقدمها لعكسه تنتج المطلوب من الثالث.

[الشكل الثاني]

[١١٠٥] وأما **الشكل الثاني** فشرطه أمران: أحدهما كلية الحملية أو موافقتها لمقدم المتصلة في الكم والكيف، الثاني كلية المتصلة أو كون مقدمها مخالفا للحملية في الكيف.

[١١٠٦] والمنتج بمقتضى هذين الأمرين ثمانية وعشرون ضربا:

---

١ ب: (ج) (أ)

[1107] [a] Sekizi tümel olumlu yüklemli ile dört darbında olumlu ve olumsuz tümel bitişikten, dördü tümel olumlu yüklemli ile bitişiğin mukaddeminin tümel olumsuz veya tikel olumsuz olduğu darblarında olumlu ve olumsuz tikel bitişikten, sekizi tümel olumsuz yüklemli ile dört darbında olumlu ve olumsuz tümel bitişikten, dördü tümel olumsuz yüklemli ile bitişiğin mukaddeminin tümel olumlu veya tikel olumlu olduğu darblarında olumlu ve olumsuz tikel bitişikten [oluşur]. Bunlar yirmi dört darbdır.

[1108] Bitişik tümel ve mukaddemi yüklemliyle nitelikte uyumlu olduğunda netice tümel olur. Bu, sekiz darbda böyledir ve bu sekiz darbda neticenin mukaddemi olumlu ve bitişiğin mukaddemiyle nicelikte uyumlu olur. Çünkü neticenin mukaddemi, yüklemliyle birlikte birinci şekilden küçük öncülün mukaddemini gerektirir; eğer [küçük öncül] olumlu ise küçük öncülün mukaddemi tâlîsini gerektirir ve eğer olumsuz ise gerektirmez. Şu sözümüz gibi: Her C B olduğunda daima H Z'dir ve Her A B'dir, sonuç: Her C A olduğunda daima H Z'dir. Çünkü her C A olduğunda daima her C A ve her A B'dir. Ve böyle olduğunda daima her C B'dir ve her C B olduğunda daima H Z'dir, sonuç: Her C A olduğunda H Z'dir ki bu da matluptur.

[1109] Bu sekiz darbın haricindekilerde netice, mukaddemi olumsuz ve bitişiğin mukaddemiyle nicelikte uyumlu olan bir tikeldir. Hulf ile açıklanır. Şu sözümüz gibi: Her C B olduğunda daima H Z'dir ve Hiçbir A B değildir, sonuç: Hiçbir C A olmadığında bazen H Z'dir. Aksi halde çelişiği doğru olurdu ve bu çelişik, büyük öncül ve kıyasın küçük öncülü de küçük öncül olup ikinci şekilden şu neticeyi verirdi: Her C B olduğunda asla "Hiçbir C A değildir." olmaz. Bu ise bâtıldır, çünkü zıddı olan "Her C B olduğunda daima 'Hiçbir C A değildir' olur." sözümüz doğrudur. Çünkü yüklemli doğrudur ve bu sözün mukaddemiyle birlikte tâlîsini netice verir.

[1110] [b] Ve çünkü olumlu ve olumsuz tikel yüklemli, mukaddemi nicelik ve nitelikte yüklemliyle uyumlu olan olumlu ve olumsuz tümel bitişikle birlikte, mukaddemi tikel olumlu olan tikel bitişiği netice verir. [Bu neticeyi] üçüncü kısmın birinci şeklinde küçük öncülün tümel olumsuz olduğu [kısımda] zikredilen delilden dolayı [verir]. Şu sözümüz gibi: Bazı C'ler B olduğunda daima H Z'dir ve Bazı A'lar B'dir, sonuç:

[١١٠٧] [أ] ثمانية من الحملية الموجبة الكلية مع المتصلة الكلية موجبة وسالبة في ضروبها الأربعة، وأربعة منها مع المتصلة الجزئية موجبة وسالبة في الضربين اللذين مقدم المتصلة فيهما سالب كلي أو سالب جزئي، وثمانية من الحملية السالبة الكلية مع المتصلة الكلية موجبة وسالبة في ضروبها الأربعة، وأربعة منها
٥ مع المتصلة الجزئية موجبة وسالبة في الضربين اللذين مقدم المتصلة فيهما موجب كلي أو موجب جزئي. فهذه أربعة وعشرون ضربا.

[١١٠٨] والنتيجة فيها كلية إذا كانت المتصلة كلية مقدمها موافق للحملية في الكيف، وذلك في ثمانية أضرب، ويكون مقدم النتيجة في هذه الضروب الثمانية موجبا موافقا لمقدم المتصلة في الكم لاستلزام مقدم النتيجة مع الحملية مقدم الصغرى من
١٠ الأول الملزوم لتاليها إن كانت موجبة وغير الملزوم له إن كانت سالبة، كقولنا: كلما كان كل (ج) (ب) فـ(ه) (ز)، وكل (أ) (ب)، ينتج: كلما كان كل (ج) (أ) فـ(ه) (ز)؛ لأنه كلما كان كل (ج) (أ) فكل (ج) (أ)[١] وكل (أ) (ب)، وكلما كان كذلك فكل (ج) (ب)، وكلما كان كل (ج) (ب) فـ(ه) (ز)، ينتج: كلما كان كل (ج) (أ) فـ(ه) (ز)، وهو المطلوب.

[١١٠٩] وفيما عدا هذه الضروب الثمانية النتيجة جزئية مقدمها سالب موافق
١٥ لمقدم المتصلة في الكم[٢] بالخلف كقولنا: كلما كان كل (ج) (ب) فـ(ه) (ز)، ولا شيء من (أ) (ب)، ينتج: قد يكون إذا كان لا شيء من (ج) (أ) فـ(ه) (ز) وإلا لصدق نقيضه وصار كبرى وصغرى القياس صغرى وأنتج من الشكل الثاني: «ليس البتة إذا كان كل (ج) (ب) فلا شيء من (ج) (أ)»، وهو باطل لصدق مضاده وهو قولنا: «كلما كان كل (ج) (ب) فلا شيء من (ج) (أ)» لصدق الحملية وإنتاجها مع مقدمها تاليه.

٢٠ [١١١٠] [ب] ولأن الحملية /[١٠١ظ] الجزئية موجبة وسالبة تنتج مع المتصلة الكلية موجبة وسالبة التي مقدمها موافق للحملية في الكم والكيف متصلة جزئية مقدمها موجب جزئي للدليل المذكور في الشكل الأول من القسم الثالث[٣] والصغرى سالبة كلية كقولنا: كلما كان بعض (ج) (ب) فـ(ه) (ز)، وبعض (أ) (ب)، ينتج:

---

١ ف – فكل (ج) (أ).
٢ ج: الكيف
٣ ب: الأول

Bazı C'ler A olduğunda bazen H Z'dir. Çünkü daha önce birçok kez öğrendiğin üzere her A C olduğunda daima H Z'dir. Bu, mukaddeminin kendi döndürmesini (*aks*) gerektirmesiyle birlikte üçüncü şekilden matlubu netice verir. Bunlar diğer dört darbdır.

[Üçüncü Şekil]

[1111] **Üçüncü şekle** gelince iki şartı vardır: Birincisi bitişiğin mukaddeminin ancak bitişik tümel olduğunda olumsuz olması ve bu durumda [bitişik tümel olduğunda] mukaddeminin yüklemliden nicelik bakımından daha üstün olmamasıdır. İkincisi öncüllerden birinin ya da mukaddemin tümel olmasıdır.

[1112] Bu iki şart gereğince netice veren [darblar] kırktır: On ikisi tümel olumlu yüklemli ile dört darbında olumlu veya olumsuz olsun tümel bitişikten ve -mukaddemi tümel olumlu veya tikel olumlu olduğunda- olumlu ve olumsuz tikel bitişikten, bir bu kadarı [on ikisi] da tümel olumsuz yüklemli ile olumlu ve olumsuz tümel bitişikten ve -mukaddemi tümel olumlu veya tikel olumlu olduğunda- olumlu ve olumsuz tikel bitişikten oluşur. On altısı olumlu ve olumsuz tikel yüklemli ile -mukaddemi tümel olumsuzdan başka bir şey olduğunda- olumlu ve olumsuz tümel bitişikten ve -mukaddemi tümel olumlu olduğunda- olumlu ve olumsuz tikel bitişikten [oluşur]. Böylece dediğimiz gibi toplam kırk darb olur.

[1113] Neticeler, -bitişiğin mukaddemi olumsuz olduğunda- mukaddemi tümel ve yüklemliyle nitelikte uyumsuz olan bir tümel olur. Bu, on iki darbda böyledir. Çünkü neticenin mukaddemi yüklemliyle birlikte ikinci şekilden bitişiğin mukaddemini netice verir. Şu sözümüz gibi: Hiçbir B C olmadığında daima H Z'dir ve Her B A'dır, sonuç: Hiçbir C A olmadığında daima H Z'dir. Çünkü hiçbir C A olmadığında daima "Hiçbir B C değildir." olur. Çünkü yüklemli, mukaddemiyle birlikte ikinci şekilden tâlîsini netice verir ve bu, küçük öncülle birlikte birinci şekilden matlubu netice verir.

[1114] Bu darbların dışındakilerde netice, mukaddemi tikel ve yüklemliyle nitelikte uyumlu olan bir tikeldir. Hulf ile açıklanır. Şu sözümüz gibi: Her B C olduğunda daima H Z'dir ve Her B A'dır, sonuç:

قد يكون إذا كان بعض (ج) (أ) فـ(ه) (ز)؛ لأنه كلما كان كل (أ) (ج) فـ(ه) (ز) بالطريق الذي عرفته مرارا، وهو مع استلزام مقدمه لعكسه ينتج المطلوب من الثالث. فهذه أربعة أضرب أخرى.

[الشكل الثالث]

٥ [١١١١] وأما **الشكل الثالث** فرشطه أمران: أحدهما أن لا يكون مقدم المتصلة سالبا إلا إذا كانت كلية ولا يكون مقدمها أشرف من الحملية في الكم حينئذ، الثاني كلية إحدى المقدمتين أو المقدم.

[١١١٢] والمنتج بمقتضى هذين الأمرين أربعون ضربا: اثنا عشر من الحملية الموجبة الكلية مع المتصلة الكلية موجبة كانت أو سالبة في ضروبها الأربعة، ومع ١٠ المتصلة الجزئية موجبة وسالبة إذا كان مقدمها موجبا كليا أو موجبا جزئيا، ومثلها[١] يحصل من الحملية السالبة الكلية مع المتصلة الكلية موجبة وسالبة، ومع الجزئية موجبة وسالبة إذا كان مقدمها موجبا كليا أو موجبا جزئيا، وستة عشر من الحملية الجزئية موجبة وسالبة مع المتصلة الكلية موجبة وسالبة إذا كان مقدمها غير السالب الكلي ومع الجزئية موجبة وسالبة إذا كان مقدمها موجبا كليا. فصار المجموع ١٥ أربعين ضربا كما قلناه.

[١١١٣] والنتائج كلية مقدمها كلي مخالف للحملية في الكيف إذا كانت المتصلة سالبة المقدم، وذلك في اثنا عشر ضربا[٢] لإنتاج مقدمها مع الحملية مقدم المتصلة من الشكل الثاني كقولنا: كلما كان لا شيء من (ب) (ج) فـ(ه) (ز)، وكل (ب) (أ)، ينتج: كلما كان لا شيء من (ج) (أ) فـ(ه) (ز)؛ لأنه كلما كان لا شيء من ٢٠ (ج) (أ)[٣] فلا شيء من (ب) (ج) لإنتاج الحملية مع مقدمها[٤] تاليه من الشكل الثاني، وهو مع الصغرى ينتج المطلوب من الأول.

[١١١٤] وفيما عدا هذه الضروب النتجة جزئية مقدمها جزئي موافق للحملية في الكيف بالخلف كقولنا: كلما كان كل (ب) (ج) فـ(ه) (ز)، وكل (ب) (أ)، ينتج:

١ أي اثنا عشر ضربا.
٢ ا: ثمانية أضرب
٣ ا – فـ(ه) (ز)؛ لأنه كلما كان لا شيء من (ج) (أ)
٤ ا: مقدمه

Bazı C'ler A olduğunda bazen H Z'dir. Aksi halde çelişiği doğru olur ve kıyasın küçük öncülüne büyük öncül olup ikinci şekilden şunu netice verirdi: Her B C olduğunda asla "Bazı C'ler A değildir." olmaz. Bu ise bâtıldır, çünkü her B C olduğunda daima bazı C'ler A'dır. Zira yüklemli, mukaddemiyle birlikte üçüncü şekilden tâlîsini netice verir.

[Dördüncü Şekil]

[1115] **Dördüncü şekle** gelince üç şartı vardır: Birincisi yüklemli ve tikel bitişiğin mukaddeminin tikel olumsuz olmamasıdır. İkincisi tikel bitişiğin mukaddeminin tümel olumlu olması veya tümel yüklemliyle nitelikte uyumsuz olmasıdır. Üçüncüsü her ne zaman bitişiğin mukaddemi tümel olumsuz olursa, yüklemli tümel olmalıdır.

[1116] Bu şartlar gereğince netice veren [darblar] otuz ikidir: On ikisi tümel olumlu yüklemli ile dört darbında olumlu ve olumsuz tümel bitişikten ve -mukaddemi tümel olduğunda- olumlu ve olumsuz tikel bitişikten, bir bu kadarı [on ikisi] da tümel olumsuz yüklemli ile dört darbında olumlu ve olumsuz tümel bitişikten ve -mukaddemi olumlu olduğunda- olumlu ve olumsuz tikel bitişikten oluşur. Sekizi tikel olumlu yüklemli ile -mukaddemi tümel olumsuzdan başka bir şey olduğunda- olumlu ve olumsuz tümel bitişikten ve -mukaddemi tümel olumlu olduğunda- olumlu ve olumsuz tikel bitişikten [oluşur].

[1117] Bitişik tümel ve [a] mukaddemi ve yüklemli tümel olumsuz veya [b] mukaddem tikel olumlu ve yüklemli tümel olumlu ya da [c] mukaddem tikel olumsuz olduğunda netice tümeldir. Bu sadece bitişiğin mukaddemi olumsuz olduğunda mukaddemin tümel olduğu ve olumlu olduğunda mukaddemin tikel olduğu on darbda böyledir. Çünkü mukaddemi yüklemliyle birlikte bitişiğin mukaddemini gerektirir ve bu gerektirme, bitişikle birlikte matlubu netice verir.

[1118] Bitişiğin mukaddeminin olumsuz olmasının örneği: Bazı B'ler C olmadığında daima H Z'dir ve Her A B'dir, sonuç: Hiçbir C A olmadığında daima H Z'dir. Çünkü hiçbir C A olmadığında daima her A B'dir, hiçbir C A değildir ve böyle olduğunda daima -dördüncü şekilden- "Bazı B'ler C değildir." olur, sonuç: Hiçbir C A olmadığında daima "Bazı B'ler C değildir." olur. Bu, küçük öncülle birlikte birinci şekilden matlubu netice verir.

قد يكون إذا كان بعض (ج) (أ) فـ(ه) (ز) وإلا لصدق نقيضه وصار كبرى لصغرى القياس وأنتج من الشكل الثاني: «ليس البتة إذا كان كل (ب) (ج) فبعض (ج) (أ)»، وهو باطل؛ لأنه كلما كان كل (ب) (ج) فبعض (ج) (أ) لإنتاج الحملية مع مقدمها تاليه /[١٠٢و] من الثالث.

[الشكل الرابع]

٥ [١١١٥] وأما **الشكل الرابع** فشرطه أمور ثلاثة: أحدها أن لا تكون الحملية ولا مقدم المتصلة الجزئية سالبا جزئيا، الثاني كون مقدم المتصلة الجزئية موجبا كليا أو مخالفا للحملية الكلية في الكيف، الثالث كلما كان مقدم المتصلة سالبا كليا كانت الحملية كلية.

[١١١٦] والمنتج بمقتضى هذه الشروط اثنان وثلاثون ضربا: اثنا عشر من الحملية الموجبة الكلية مع المتصلة الكلية موجبة وسالبة في ضروبها الأربعة، ومع ١٠ الجزئية موجبة وسالبة إذا كان مقدمها كليا، ومثلها[١] يحصل من الحملية[٢] السالبة الكلية مع المتصلة الكلية موجبة وسالبة في ضروبها الأربعة، ومع الجزئية موجبة وسالبة إذا كان مقدمها موجبا، وثمانية من الحملية الموجبة الجزئية مع المتصلة الكلية موجبة وسالبة إذا كان مقدمها غير السالب الكلي، ومع الجزئية موجبة وسالبة إذا كان مقدمها موجبا كليا.

١٥ [١١١٧] والنتيجة كلية إذا كانت المتصلة كلية [ا] ويكون مقدمها والحملي سالبين كليين أو [ب] المقدم موجبا جزئيا والحملي موجبا كليا أو [ج] المقدم سالبا جزئيا، وذلك في عشرة أضرب كلية المقدم فقط إذا كان مقدم المتصلة سالبا، وجزئية المقدم أيضا إن كان موجبا لاستلزام مقدمها مع الحملية مقدم المتصلة، وإنتاج هذا الاستلزام مع المتصلة المطلوب.

٢٠ [١١١٨] مثال ما يكون مقدم المتصلة سالبا قولنا: كلما كان ليس بعض (ب) (ج) فـ(ه) (ز)، وكل (أ) (ب)، ينتج: كلما كان لا شيء من (ج) (أ) فـ(ه) (ز): لأنه كلما كان لا شيء من (ج) (أ) فكل (أ) (ب) ولا شيء من (ج) (أ)، وكلما كان كذلك فليس بعض (ب) (ج) من الرابع ينتج: كلما كان لا شيء من (ج) (أ) فليس بعض (ب) (ج)، وهو مع الصغرى ينتج المطلوب من الأول.

---

١ أي اثنا عشر ضربا.
٢ ب – الحملية

[1119] Bilmen gerekir ki bitişiğin mukaddemi ve yüklemli, tümel olumsuz olduğunda neticenin mukaddemi tümel olumlu olur. Çünkü bu, tümel olumsuz yüklemliyle birlikte küçük öncülün mukaddeminin döndürmesini netice verir.

5 [1120] Bitişiğin mukaddeminin tikel olumlu olmasının örneği: Bazı B'ler C olduğunda daima H Z'dir ve Her A B'dir, sonuç: Bazı C'ler A olduğunda daima H Z'dir. Çünkü neticenin mukaddemi yüklemliyle birlikte birinci şekilden "Bazı C'ler B'dir." sonucunu verir ve bu, tâlîsini gerektiren küçük öncülün mukaddemine döndürülür ki tâlîsi neticenin tâlîsidir.

10 [1121] Bu kısımların haricindekilerde netice tikeldir ve hulf ile açıklanır. Şu sözümüz gibi: Her B C olduğunda daima H Z'dir ve Her A B'dir, sonuç: Bazı C'ler A olduğunda bazen H Z'dir. Bu, daha önce birçok kez öğrendiğin hulf ile açıklanır.

Dördüncü Bahis: Yüklemli ve Ayrışıktan Oluşan

15 İki kısımdır:

[Birinci Kısım: Yüklemlilerin Ayrışığın Cüzlerine Eşit Olması]

[1122] Birincisi yüklemlilerin adedinin ayrışığın cüzleri kadar olmasıdır; her bir yüklemli taraflarından birinde bu ayrışık cüzlerden biriyle ortak olur ve diğer tarafta onlardan başka olur. Birbirinden başka olan iki
20 taraf da neticenin tarafları olur. Bu kısım da birkaç kısımdır:

[1123] **Birincisi** mukassim kıyastır. Mukassim kıyas, yüklemlilerin tamamının neticenin bir tarafıyla ve ayrışık cüzlerin de diğer tarafla ortak olmasıdır. Kıyasın barındırdığı telifler tek bir neticededir ve bu durumda teliflerdeki orta terimin farklı kavramlar olması ve adedinin ayrışığın cüzle-
25 ri adedince olması gerekir. Zira böyle olmasaydı yüklemlilerden iki önerme iki tarafta bir olurdu ve ayrışığın cüzlerinden iki önerme de bu iki tarafta bir olurdu. Bundan dolayı da yüklemlilerin ve ayrışığın cüzlerinin sayıları varsaydığımız gibi olmazdı.

[1124] Bunu anladıysan deriz ki: Ayrışık ya küçük ya da büyük öncüldür.

[١١١٩] وينبغي أن تعلم أن مقدم المتصلة والحملي إذا كانا سالبين كليين كان مقدم النتيجة موجبا كليا لإنتاجه مع الحملية السالبة الكلية ما ينعكس إلى مقدم الصغرى.

[١١٢٠] مثال ما يكون مقدم المتصلة[١] موجبا جزئيا قولنا: كلما كان بعض (ب) (ج) فـ(ه) (ز)، وكل (أ) (ب)، ينتج: كلما كان بعض (ج) (أ) فـ(ه) (ز) لإنتاج مقدمها مع الحملية: «بعض (ج) (ب)» من الأول،[٢] وينعكس إلى مقدم الصغرى الملزوم لتاليها الذي هو تالي النتيجة.

[١١٢١] وفيما عدا هذه الأقسام النتيجة جزئية بالخلف كقولنا: كلما كان كل (ب) (ج) فـ(ه) (ز)، وكل (أ) (ب)، ينتج: قد يكون إذا كان بعض (ج) (أ) فـ(ه) (ز) بالخلف الذي عرفته غير مرة. /[١٠٢ظ]

البحث الرابع فيما يتركب من الحملية والمنفصلة

وهو على قسمين:

[القسم الأول فيما يكون عدد الحمليات مثل عدد أجزاء الانفصال]

[١١٢٢] الأول أن يكون عدد الحمليات كعدد[٣] أجزاء الانفصال يشارك كل واحدة من الحمليات واحدا من أجزاء الانفصال في أحد الطرفين ويباينه في الطرف الآخر، والطرفان المتباينان هما طرفا النتيجة، وهو على أقسام:

[١١٢٣] **الأول** القياس المقسم وهو أن تشترك الحمليات بأسرها في أحد طرفي النتيجة، وأجزاء الانفصال في الطرف الآخر، والتأليفات المشتمل عليها القياس في نتيجة واحدة والأوسط في التأليفات حينئذ يجب أن تكون مفهومات مختلفة عددها عدد أجزاء الانفصال؛ إذ لولا ذلك لاتحدت قضيتان من الحمليات في الطرفين وقضيتان من أجزاء الانفصال فيهما، فلا يكون عدد الحمليات ولا عدد أجزاء الانفصال ما فرضناه.

[١١٢٤] وإذا عرفت ذلك فنقول: المنفصلة إما أن تكون صغرى أو كبرى

١ ف + من الأول
٢ ا ب ج: الرابع
٣ ا: بعدد

Küçük öncül ise [orta terim olan] bu kavramlar, birinci şekilde ayrışığın cüzlerinde yüklem, yüklemlilerde konu ve dördüncü şekilde yüklemlilerde yüklem, ayrışığın cüzlerinde konu olurlar. Ayrışık büyük öncül ise bu kavramlar, birinci şekilde yüklemlilerde yüklem, ayrışığın cüzlerinde konu ve dördüncü şekilde yüklemlilerde konu, ayrışığın cüzlerinde yüklem olurlar. Diğer iki şekle gelince, ayrışık ister küçük ister büyük öncül olsun, bu kavramlar ikinci şekilde ayrışığın cüzlerinde ve yüklemlilerde yüklem, üçüncü şekilde ise her ikisinde konu olur.

[1125] Her bir şeklin netice vermesinde, telifin o şeklin şartlarını barındırması şart koşulmuştur. Örneğin tüm teliflerin birinci şekilde olduğu durumda ayrışık küçük öncül ise ayrışığın her bir cüzünün olumlu olması ve yüklemlilerin tümel olması, ayrışık büyük öncül ise bunun tersi yani yüklemlilerin hepsinin olumlu olması ve ayrışığın cüzlerinin tamamının tümel olması gibi. İki kısımda yani ayrışık küçük veya büyük öncül olduğunda diğer şekiller de bu kıyas üzeredir. İster teliflerin tamamı aynı şekilde ister farklı şekillerde olsun, bu kısımda netice yüklemlidir. Çünkü ayrışığın cüzlerinden her biri, yüklemlideki ortağıyla birlikte doğru olur ve bunlar, matlubu netice veren bir kıyas meydana getirirler.

[1126] Teliflerin tamamının aynı şekilden olmasının örneği: Daima ya her A B ya her A D ya da her A H'dir ve Her B C, her D C ve her H C'dir, sonuç: Her A C'dir.

[1127] Teliflerin farklı şekillerden olmasının örneği: Daima ya her A B ya her A D'dir ya da hiçbir H A değildir ve Hiçbir B C ve hiçbir C D değil ve her C H'dir, sonuç: Hiçbir A C değildir.

[1128] Bilmen gerekir ki bu kısımda kullanılan ayrışığın tümel olumlu hakîkiyye ya da mâni'atü'l-hulüvv olması gerekir. Birincisine gelince, çünkü bu ayrışık tikel olsaydı, doğru olduğu zaman, yüklemlinin doğru olduğu zamandan başka olabilirdi, bundan dolayı da iki öncül doğrulukta bir araya gelmeyebilirdi. İkincisine gelince, çünkü bu ayrışık mâni'atü'l-cem' olsaydı, ayrışıktaki ortak cüzün yüklemlideki ortağıyla doğrulukta bir araya gelmesi zorunlu olmazdı. Zira tarafları yanlış olmakla birlikte mâni'atü'l-cem' ayrışık doğru olabilir.

فإن كانت صغرى فتلك المفهومات محمولات في أجزاء الانفصال موضوعات في الحمليات في الشكل الأول، ومحمولات في الحمليات موضوعات في أجزاء الانفصال في الشكل الرابع، وإن كانت المنفصلة كبرى فتلك المفهومات محمولات في الحمليات موضوعات في أجزاء الانفصال في الشكل الأول، وموضوعات في ٥ الحمليات محمولات في أجزاء الانفصال في الشكل الرابع. وأما في الشكلين الآخرين فسواء كانت المنفصلة صغرى أو كبرى فهي محمولات في أجزاء الانفصال والحمليات في الشكل الثاني، وموضوعات فيهما في الشكل الثالث.

[١١٢٥] ويشترط في الإنتاج في كل شكل من الأشكال اشتمال التأليف على شرائط ذلك الشكل مثل إيجاب كل واحد من أجزاء الانفصال وكلية الحمليات إن ١٠ كانت المنفصلة صغرى، والتأليفات كلها على الشكل الأول، وبالعكس إن كانت المنفصلة كبرى أي يجب أن تكون الحمليات بأسرها موجبة وأجزاء الانفصال بأسرها كلية. وعلى هذا القياس في سائر الأشكال في القسمين أعني إذا كانت المنفصلة صغرى وكبرى. والنتيجة في هذا القسم سواء كانت التأليفات بأسرها من شكل واحد أو من أشكال مختلفة حملية لصدق أحد أجزاء الانفصال مع ما ١٥ يشاركه من الحملية وانتظامهما قياسا منتجا للمطلوب.

[١١٢٦] مثال ما تكون التأيفات كلها من شكل واحد قولنا: دائما /[١٠٣و] إما أن يكون كل (أ) (ب) أو كل (أ) (د) أو كل (أ) (ه)، وكل (ب) (ج) وكل (د) (ج) وكل (ه) (ج)، ينتج: كل (أ) (ج).

[١١٢٧] ومثال ما تكون التأليفات من أشكال مختلفة قولنا: دائما إما أن يكون ٢٠ كل (أ) (ب) أو كل (أ) (د) أو لا شيء من (ه) (أ)، ولا شيء من (ب) (ج) ولا شيء من (ج) (د)، وكل (ج) (ه)، ينتج: لا شيء من (أ) (ج).

[١١٢٨] ويجب أن تعلم أن المنفصلة المستعملة في هذا القسم يجب أن تكون موجبة كلية حقيقية أو مانعة الخلو. أما الأول فلأنها لو كانت جزئية احتمل أن يكون زمان صدقها غير زمان صدق الحملية، فلا تجتمع المقدمتان معا على الصدق. وأما الثاني فلأنها لو ٢٥ كانت[١] مانعة الجمع لم يجب اجتماع الجزء المشارك من المنفصلة مع ما يشاركه من الحملية على الصدق لجواز أن يكون صدق المنفصلة المانعة الجمع بكذب الطرفين.

١ ف: «صدق» بدل من «لو كانت».

Evet, mâniʿatü'l-cemʿ ayrışığın cüzleri, mâniʿatü'l-hulüvvda olması gerekenin çelişikleri olsaydı, kıyas netice verirdi ancak bizzat değil, aksine bu mâniʿatü'l-cemʿ, bizzat netice veren mâniʿatü'l-hulüvv ayrışığa dönüştüğü için [netice verirdi].

5 [1129] **İkinci kısım** da birinci kısımdaki gibidir ancak telifler bir tek neticede ortak olmazlar. Bu durumda teliflerden her birinin neticesi diğer telifin neticesinden farklı olursa netice, teliflerin neticelerinin tamamının birbirinden ayrılmasını menʿeden ve teliflerden bir kısmı diğerlerine neticede ortak olursa netice, neticede ortak olanların olmayanlardan ayrılmasını menʿeden [mâniʿatü'l-hulüvv] bir ayrışıktır. Bunun nedeninin daha önce öğrenmiştin. 10

[1130] Teliflerin tamamının neticede farklılaşmasının örneği: Daima ya her A B ya her A D'dir ya da her T A'dır ve Her B H'dir ve hiçbir H D değildir ve her T H'dir, sonuç: Ya her A H'dir ya hiçbir A H değildir ya bazı A'lar H'dir. Çünkü ayrışığın cüzlerinden biri, yüklemlide ortak olduğu şeyle birlikte doğru olur ve ikisi matlubu netice veren bir kıyas meydana getirirler. 15

[1131] Teliflerin sadece bir kısmının neticede bir olmasının örneği: Daima ya her A B ya her A D ya da her A H'dir ve Her B C ve her D C'dir ve hiçbir H C değildir, sonuç: Ya her A C'dir ya hiçbir A C değildir. Bu, daha önce geçen nedenden dolayı böyledir. 20

[1132] **Üçüncü kısım** ikinci kısım gibidir, ancak yüklemliler neticenin taraflarından birinde ortak olur ama ayrışığın cüzleri diğer tarafta ortak olmaz. Bu kısmın neticesi, biraz önceki sebepten dolayı teliflerin neticelerinin birbirinden ayrılmasını menʿeden ayrışıktır. Ve ayrışık küçük öncül olursa ayrışığın cüzleri yüklemde, büyük öncül olursa konuda ortak olurlar. 25

[1133] Birincinin örneği: Daima ya her A B ya her T D ya da her H K'dir ve Her B C ve her D C ve her K C'dir, sonuç: Ya her A C ya her T C ya da her H C'dir.

30 [1134] İkincinin örneği: Her A B ve her A D ve her A H'dir ve Daima ya her B C ya her D T ya da her H K'dir, sonuç: Ya her A C ya her A T ya da her A K'dir.

نعم، لو كانت أجزاء المنفصلة المانعة الجمع نقائض ما يجب أن يكون في مانعة الخلو كانت منتجة؛ لكن لا بالذات؛ بل لانقلابها إلى المنفصلة المانعة الخلو المنتجة بالذات.

[١١٢٩] **القسم الثاني** أن يكون الأمر كذلك؛ لكن لا تشترك التأليفات في النتيجة الواحدة، ونتيجته حينئذ منفصلة مانعة الخلو من نتائج التأليفات بأسرها إن ٥ خالفت نتيجة كل واحد من التأليفات نتيجة التأليف الآخر، ومن نتائج التأليفات المتحدة في النتيجة والمختلفة فيها إن يشارك بعض التأليفات بعضها[١] في النتيجة، ولميته قد عرفتها فيما قبل.

[١١٣٠] مثال ما تكون التأليفات كلها مختلفة في النتيجة قولنا: دائما إما أن يكون كل (أ) (ب) وإما أن يكون كل (أ) (د) وإما أن يكون كل (ط) (أ)، وكل (ب) ١٠ (ه) ولا شيء من (ه) (د) وكل (ط) (ه)، ينتج: إما كل (أ) (ه) أو لا شيء من (أ) (ه) أو بعض (أ) (ه) لوجوب صدق أحد أجزاء الانفصال مع ما يشاركه من الحملية وانتظامهما قياسا منتجا للمطلوب.

[١١٣١] مثال ما يكون بعض التأليفات متحدا في النتيجة دون البعض الآخر قولنا: دائما إما كل (أ) (ب) أو كل (أ) (د) أو كل (أ) (ه)، وكل (ب) (ج) وكل (د) (ج) ١٥ ولا شيء من (ه) (ج)، ينتج:[٢] إما كل (أ) (ج) أو لا شيء من (أ) (ج) لما مرّ من العلة.

[١١٣٢] **القسم الثالث** أن يكون الأمر كما في القسم الثاني؛ لكن الحمليات تشترك في أحد طرفي النتيجة دون أجزاء الانفصال في الطرف الآخر، ونتيجته منفصلة مانعة الخلو من نتائج التأليفات لما مرّ، وأجزائها تشترك في المحمول إن كانت المنفصلة صغرى، وفي الموضوع إن كانت كبرى.

٢٠ [١١٣٣] مثال الأول قولنا: دائما إما أن يكون كل (أ) (ب) وإما أن يكون كل (ط) (د) /[١٠٣ظ] وإما أن يكون كل (ه) (ح)، وكل (ب) (ج) وكل (د) (ج) وكل (ح) (ج)، ينتج: إما كل (أ) (ج) أو كل (ط) (ج) أو كل (ه) (ج).

[١١٣٤] مثال الثاني قولنا: كل (أ) (ب) وكل (أ) (د) وكل (أ) (ه)، ودائما إما أن يكون كل (ب) (ج) أو كل (د) (ط) أو كل (ه) (ح)، ينتج: إما كل (أ) (ج) أو كل (أ) (ط) أو كل (أ) (ح).

---

١ ا: بعضا
٢ ا + دائما

[1135] **Dördüncü kısım** da ikinci kısım gibidir, ancak sadece ayrışığın cüzleri taraflardan birinde ortak olur ama yüklemli olmaz. Bu kısmın neticesi, teliflerin neticelerinin birbirinden ayrılmasını men'eden ayrışıktır. Ve ayrışık küçük öncül olursa ayrışığın cüzleri konuda, büyük öncül olursa yüklemde ortak olurlar.

[1136] Birincisinin örneği: Daima ya her A B ya her A D ya da her A H'dir ve Her B C ve her D T ve her H K'dir, sonuç: Ya her A C ya her A T ya da her A K'dir.

[1137] İkincisinin örneği: Her A B ve her T D ve her K H'dir ve Daima ya her B C ya her D C ya da her H C'dir, sonuç: Ya her A C ya her T C ya da her K C'dir.

[1138] **Beşinci kısım** durum [ikinci kısımda] olduğu gibidir, ancak ne yüklemliler ne de ayrışığın cüzleri taraflardan birinde ortak olurlar. Bu kısmın neticesi, teliflerin neticelerinin birbirinden ayrılmasını men'eden ayrışıktır. Ve ayrışık ister küçük ister büyük öncül olsun ayrışığın cüzleri, konu ve yüklemde farklı olurlar.

[1139] Birincisinin örneği: Daima ya her A B ya her T D ya da her H F'dir ve Her B C ve her D K ve her H L'dir, sonuç: Ya her A C ya her T K ya da her F L'dir.

[1140] İkincisinin örneği: Her A B ve her T D ve her K L'dir ve Daima ya her B C ya her D H ya da her L F'dir, sonuç: Ya her A C ya her T H ya da her K F'dir.

[İkinci Kısım: Yüklemlilerin Ayrışığın Cüzlerine Eşit Olmaması]

[1141] İkinci kısım yüklemlilerin adedinin ayrışığın cüzleri adedince olmamasıdır. İki kısımdır:

[1142] **Birincisi** yüklemlilerin ayrışığın cüzlerinden fazla olmasıdır. Fazla olan yüklemli ayrışığın cüzlerinden biriyle ortak olmazsa kıyastan çıkmış olur. Zira kıyasa bir dahli yoktur. Ayrışığın cüzlerinden biriyle ortak olursa, bu durumda ayrışığın cüzlerinden bir tek cüz iki yüklemliyle ortak olur.

[١١٣٥] **القسم الرابع** أن يكون الأمر أيضا كما في القسم الثاني؛ لكن أجزاء الانفصال فقط تشترك في أحد الطرفين دون الحمليات، ونتيجته منفصلة مانعة الخلو من نتائج التأليفات، وأجزائها تشترك في الموضوع إن كانت المنفصلة صغرى، وفي المحمول إن كانت كبرى.

[١١٣٦] مثال الأول: دائما إما أن يكون كل (أ) (ب) أو كل (أ) (د) أو كل (أ) (ه)، وكل (ب) (ج) وكل (د) (ط) وكل (ه) (ح)، ينتج: إما كل (أ) (ج) أو كل (أ) (ط) أو كل (أ) (ح).

[١١٣٧] مثال الثاني:[1] كل (أ) (ب) وكل (ط) (د) وكل (ح) (ه)،[2] ودائما إما أن يكون كل (ب) (ج) أو كل (د) (ج) أو كل (ه) (ج)، ينتج: إما كل (أ) (ج) أو كل (ط) (ج) أو كل (ح) (ج) لما مرّ.

[١١٣٨] **القسم الخامس** أن يكون الأمر بحاله؛ لكن لا تشترك الحمليات ولا أجزاء الانفصال في شيء من الطرفين، ونتيجته منفصلة مانعة الخلو من نتائج التأليفات، وأجزائها تكون مختلفة في الموضوع والمحمول سواء كانت المنفصلة صغرى أو كبرى.

[١١٣٩] مثال الأول قولنا: دائما إما أن يكون كل (أ) (ب) أو كل (ط) (د) أو كل (ح) (ه)، وكل (ب) (ج) وكل (د) (ك) وكل (ه) (ل)، ينتج: إما كل (أ) (ج) أو كل (ط) (ك) أو كل (ح) (ل).

[١١٤٠] ومثال الثاني:[3] كل (أ) (ب) وكل (ط) (د) وكل (ك) (ل)، ودائما إما أن يكون كل (ب) (ج) أو كل (د) (ه) أو كل (ل) (ح)، ينتج: إما كل (أ) (ج) أو كل (ط) (ه) أو كل (ك) (ح).

[القسم الثاني فيما لا يكون عدد الحمليات مثل عدد أجزاء الانفصال]

[١١٤١] والقسم الثاني وهو أن لا يكون عدد الحمليات مثل عدد أجزاء الانفصال فعلى قسمين:

[١١٤٢] **الأول** أن تكون الحمليات أكثر من أجزاء الانفصال فالحملية الزائدة إن لم تشارك شيئا من أجزاء الانفصال فقد خرجت عن القياس؛ إذ لا مدخل لها فيه، وإن شاركت شيئا من أجزاء الانفصال فالجزء الواحد حينئذ من أجزاء الانفصال مشارك للحمليتين،

---

١ ج + دائما
٢ ب: (ه) (ح)
٣ ج + دائما

Dolayısıyla bu cüzün yüklemlilerden biriyle ortaklığı itibarıyla olan kıyas, diğer yüklemliyle ortaklığı itibarıyla olan kıyastan başkadır. Bu kıyaslardan her biri, yukarıda geçen kısımlardan biri olur ve o kısmın neticesini verir ki bunu öğrenmiştin. [Bu iki kıyasın birbiriyle] terkibi itibarıyla da başka bir netice verir. Bu netice de [ayrışıktaki] bir cüzün iki yüklemliyle ortaklığından hâsıl olan iki telifin neticelerinin ve diğer cüzlerin kalan yüklemlilerle ortaklığından hâsıl olan teliflerin neticelerinin birbirlerinden ayrılmasını men‘eden bir ayrışıktır. Buna bir örnek verelim ki hepsi açıklığa kavuşsun, deriz ki:

[1143] "Daima ya her A B ya her A D'dir ve Her B C'dir ve hiçbir B H değildir ve hiçbir D T değildir." dediğimizde "Her A B'dir." önermesinin "Her B C'dir." önermesine ortaklığı itibarıyla kıyas, "Her A B'dir." önermesinin "Hiçbir B H değildir." önermesine ortaklığı itibarıyla kıyastan başkadır. Bu ikisi, "Her A B'dir." önermesinin "Her B C'dir." ve "Hiçbir B H değildir." önermesine ortaklığı itibarıyla kıyastan başkadır. Bu üç kıyastan her biri, diğerinin verdiği neticeden başka bir şeyi netice verir. "Her A B'dir." önermesinin "Her B C'dir." önermesine ortaklığı itibarıyla kıyas, "Ya her A C'dir ya da hiçbir A T değildir." neticesini; "Hiçbir B H değildir."e ortaklığı itibarıyla, "Ya hiçbir A H değildir ya da hiçbir A T değildir." neticesini ve her ikisine ortaklığı itibarıyla da "Her A C'dir ve hiçbir A H değildir ve hiçbir A T değildir." neticesini verir.

[1144] **İkinci kısım** yüklemlilerin adedinin ayrışığın cüzlerinin adedinden az olmasıdır. Yüklemlinin bir olduğunu ve ayrışığın iki cüze sahip olduğunu varsayalım. Bu da iki kısımdır:

[1145] Birincisi yüklemlinin ayrışığın her bir cüzüyle ortak olmasıdır. Bu durumda bu kısmın neticesi, iki telifin neticelerinin birbirinden ayrılmasını men‘eden ayrışıktır. Şu sözümüz gibi: Daima ya her A B'dir ya da her C B'dir ve Her B H'dir, sonuç: Ya her A H'dir ya da her C H'dir. Çünkü bu neticenin cüzlerinden birini netice veren iki teliften birinin doğru olması zorunludur.

[1146] İkincisi yüklemlinin ayrışığın cüzlerinden sadece biriyle ortak olmasıdır. Bu durumda bu kısmın neticesi, telifin neticesi ve ayrışıktaki ortak olmayan cüzün birbirinden ayrılmasını men‘eden ayrışıktır. Şu sözümüz gibi: Daima ya her A B'dir ya da her A D'dir ve Her B C'dir, sonuç:

فيكون القياس باعتبار مشاركة ذلك الجزء لأحد الحمليتين مغايرا للقياس باعتبار مشاركته للحملية الأخرى، ويكون كل واحد من هذين القياسين من أحد الأقسام التي سبقت، وينتج نتيجة ذلك القسم، وقد عرفته، وباعتبار التركيب ينتج نتيجة أخرى وهي منفصلة مانعة الخلو من نتيجتي التأليفين الحاصلين من مشاركة ذلك الجزء لحمليتين، ومن نتائج التأليفات الحاصلة من مشاركة الأجزاء الأخر ٥ للحمليات الباقية. ولنذكر /[١٠٤و] لذلك مثالا ليظهر فيه الكل فنقول:

[١١٤٣] إذا قلنا: «دائما إما كل (أ) (ب) أو كل (أ) (د)، وكل (ب) (ج) ولا شيء من (ب) (ه) ولا شيء من (د) (ط)» كان القياس باعتبار مشاركة «كل (أ) (ب)» لـ «كل (ب) (ج)» مغايرا للقياس باعتبار مشاركة «كل (أ) (ب)» لقولنا: «لا شيء من (ب) ١٠ (ه)»، وهما مغايران للقياس باعتبار مشاركة «كل (أ) (ب)» لـ «كل (ب) (ج)» ولقولنا: «لا شيء من (ب) (ه)». وكل واحد من هذه الأقيسة الثلاثة ينتج نتيجة مخالفة لما ينتجه الآخر، فالقياس باعتبار مشاركة «كل (أ) (ب)» لـ «كل (ب) (ج)» ينتج: «إما كل (أ) (ج) أو لا شيء من (أ) (ط)»، وباعتبار مشاركته لقولنا: «لا شيء من (ب) (ه)» ينتج: «إما لا شيء من (أ) (ه) أو لا شيء من (أ) (ط)»، وباعتبار مشاركته[1] لكل واحد ١٥ منهما ينتج: «كل (أ) (ج) ولا شيء من (أ) (ه) ولا شيء من (أ) (ط)».

[١١٤٤] **القسم الثاني** أن يكون عدد الحمليات أقل من عدد أجزاء الانفصال، ولنفرض أن الحملية واحدة والمنفصلة ذات جزأين، وهو أيضا على قسمين:

[١١٤٥] الأول أن تكون الحملية مشاركة لكل واحد من جزأي الانفصال، ونتيجته حينئذ منفصلة مانعة الخلو من نتيجتي التأليفين كقولنا: دائما إما أن يكون ٢٠ كل (أ) (ب) أو كل (ج) (ب)، وكل (ب) (ه)، ينتج: إما كل (أ) (ه) أو كل (ج) (ه) لوجوب صدق أحد التأليفين المنتجين لأحد جزأي هذه النتيجة.

[١١٤٦] الثاني أن تكون الحملية مشاركة لأحد جزأي المنفصلة فقط، ونتيجته حينئذ منفصلة مانعة الخلو من نتيجة التأليف والجزء غير المشارك من المنفصلة كقولنا: دائما إما كل (أ) (ب) أو كل (أ) (د)، وكل (ب) (ج)، ينتج:

---

١ ف – لقولنا: لا شيء من (ب) (ه) ينتج إما لا شيء من (أ) (ه) أو لا شيء من (أ) (ط) وباعتبار مشاركة

Ya her A C'dir ya da her A D'dir. Çünkü biraz önceki delilde geçtiği üzere telifin ya da ortak olmayan cüzün doğru olması zorunludur.

Beşinci Bahis: Bitişik ve Ayrışıktan Oluşan Hakkında

[1147] Bu üç kısımdır, çünkü orta terim ya her iki öncülün de tam cüzüdür ya her iki öncülün de tam olmayan cüzüdür ya da öncüllerden birinin tam diğerinin tam olmayan cüzüdür.

[Birinci Kısım: Orta Terimin Tam Cüz Olması]

[1148] Birincisi olursa bitişik küçük öncül ise birinci şekil ikinci şekilden ve üçüncü şekil dördüncü şekilden ayrışmaz ve büyük öncül ise birinci şekil üçüncü şekilden ve ikinci şekil dördüncü şekilden ayrışmaz. Çünkü ayrışığın cüzleri birbirinden ayrışmadığı için orta terimin konumuna göre şekillerin farklılaşmasında itibara alınan ayrışık değil sadece bitişiktir.

[1149] Bunu öğrendiysen deriz ki: Bitişik ya küçük ya da büyük öncül olur, her iki takdirde orta terim ya bitişiğin tâlîsi ya da mukaddemi olur. Bunlar fazlası olmayan dört kısımdır.

[Birinci Kısım: Bitişik Önerme Küçük Öncül ve Orta Terim Tâlîsi]

[1150] Birinci kısma yani bitişiğin küçük öncül ve orta terimin kendisinin tâlîsi olmasına gelince deriz ki ya iki öncül de olumludur ya da değildir.

[1151] [1] Her iki öncül de olumlu ise ayrışık ya mâni'atü'l-cem'dir ya da mâni'atü'l-hulüvvdur. Mâni'atü'l-cem' ise kıyas mâni'atü'l-cem' ayrışık netice verir. Çünkü lâzımla birlikte -ayrışık tümel ise- sürekli ve -tikel ise- bazen bulunmanın imkansızlığı, melzûmla birlikte böyle [sürekli ya da bazen] bulunmanın imkansızlığını gerektirir. Ayrışık mâni'atü'l-hulüvv ise kıyas, küçük terimin çelişiği ve büyük terimin kendisinden oluşan -mukaddemi bunlardan hangisi olursa olsun- bir tikel bitişik netice verir. Çünkü bitişik, ters döndürme ile mukaddemi orta terimin çelişiği ve tâlîsi küçük terimin çelişiği olan bitişiğe döndürülür ve ayrışık, mukaddemi orta terimin çelişiği ve tâlîsi büyük terimin kendisi olan bitişiği gerektirir.

إما كل (أ) (ج) أو كل (أ) (د) لما مرّ من الدليل ضرورة وجود صدق التأليف أو الجزء غير المشارك.

البحث الخامس فيما يتركب من المتصلة والمنفصلة

[١١٤٧] وهو على ثلاثة أقسام؛ لأن الحد الأوسط إما أن يكون جزءا تاما من كل واحدة من المقدمتين أو جزءا غير تام من كل واحدة منهما أو جزءا تاما من إحدى المقدمتين غير تام من المقدمة الأخرى.

[القسم الأول فيما يكون الحد الأوسط جزءا تاما]

[١١٤٨] فإن كان الأول فالمتصلة إن كانت صغرى لم يتميز الشكل الأول عن الشكل الثاني، والشكل الثالث عن الشكل الرابع، وإن كانت كبرى لم يتميز الشكل الأول عن الشكل الثالث، والشكل الثاني عن الشكل الرابع؛ لأن أجزاء المنفصلة لما لم يتميز بعضها عن البعض كان الاعتبار في تغاير الأشكال بحسب وضع الحد الأوسط في المتصلة فقط دون المنفصلة.

[١١٤٩] إذا عرفت هذا فنقول: المتصلة إما أن تكون صغرى أو كبرى، وعلى التقديرين فالحد الأوسط إما أن يكون تالي المتصلة /[١٠٤ظ] أو مقدمها، فهذه أقسام أربعة لا مزيد عليها.

[القسم الأول فيما تكون المتصلة صغرى والحد الأوسط تاليها]

[١١٥٠] أما القسم الأول وهو أن تكون المتصلة صغرى والحد الأوسط تاليها فنقول: إما أن تكون المقدمتان موجبتين أو لا تكون كذلك:

[١١٥١] [١] فإن كانتا موجبتين فالمنفصلة إما أن تكون مانعة الجمع أو مانعة الخلو: فإن كانت مانعة الجمع أنتج القياس منفصلة مانعة الجمع؛ لأن امتناع الاجتماع مع اللازم دائما إن كانت المنفصلة كلية، وفي الجملة إن كانت جزئية توجب امتناع الاجتماع مع الملزوم كذلك. وإن كانت المنفصلة مانعة الخلو ينتج القياس متصلة جزئية من نقيض الأصغر وعين الأكبر ومقدمها أيّ واحد كان منهما؛ لأن المتصلة تنعكس بعكس النقيض إلى متصلة مقدمها نقيض الأوسط وتاليها نقيض الأصغر، والمنفصلة تلزمها متصلة مقدمها نقيض الأوسط وتاليها عين الأكبر،

Bu ikisi, iddia ettiğimiz bitişiği üçüncü şekilden netice verir. Çünkü ikisinden, orta terimi kıyastaki orta terimin çelişiği olan üçüncü şekilde bir kıyas meydana gelir.

[1152] [2] İki öncül olumlu değilse biri olumsuzdur. Bu olumsuz ya bitişik ya da ayrışık olur:

[1153] [a] Ayrışık olursa ya mâni'atü'l-hulüvv ya da mâni'atü'l-cem' olur. Mâni'atü'l-hulüvv olursa kıyas, mâni'atü'l-hulüvv ayrışığı netice verir. Çünkü lâzımdan sürekli veya bazen ayrılmanın mümkün olması, melzûmdan da böyle ayrılmanın mümkün olmasını gerektirir. Mâni'atü'l-cem' olursa kıyas netice vermez. Çünkü kıyas, bazen taraflarının uyumlu bazen de aykırı olmasıyla doğru olabilir. Bu yüzden kıyas ne bitişmeyi ne de ayrışmayı gerektirir. Tarafların uyumlu olmasına gelince, canlının aracılığıyla insanın düşünen ile beraberliği gibidir ve taraflarının aykırı olmasına gelince canlının aracılığıyla insanın at ile beraberliği gibidir.

[1154] [b] Olumsuz, bitişik olursa bu durumda ayrışık ya mâni'atü'l-hulüvv ya da mâni'atü'l-cem' olur:

[1155] Mâni'atü'l-hulüvv olursa öncüllerin ya ikisi ya da sadece biri tümel olur. [1] Eğer ikisi de tümel olursa kıyas, tümel olumsuz mâni'atü'l-hulüvv ayrışığı netice verir. Aksi halde çelişiği doğru olur ve bu çelişik, büyük terimin çelişiğinin küçük terimi tikel olarak gerektirmesini gerektirir. Ayrışık, büyük terimin çelişiğinin küçük terimi tümel olarak gerektirmesini gerektirir. Bu ikisinden, orta terimi büyük terimin çelişiği olan üçüncü şekilden bir kıyas meydana gelir ve küçük terimin orta terimi tikel olarak gerektirmesini netice verir. Bu, tümel olumsuz bitişikle çelişir ki bu hulftür. Ve bu kıyas ayrıca tümel olumsuz mâni'atü'l-cem' ayrışığı netice verir. Aksi halde çelişiği doğru olur ve bu çelişik, küçük terimin büyük terimin çelişiğini tikel olarak gerektirmesini gerektirir. Ayrışık, büyük terimin çelişiğinin orta terimi tümel olarak gerektirmesini gerektirir. Bu ikisinden, birinci şekilden bir kıyas meydana gelir ve küçük terimin orta terimi tikel olarak gerektirmesini netice verir. Buna göre tümel olumsuz bitişiğin yanlış olması gerekir ki bu hulftür. [2] Öncüllerden biri tikel olursa, kıyas ayrışığı netice verir; bu tikel, ayrışık ise netice sadece tikel mâni'atü'l-hulüvv ve bitişik ise sadece mâni'atü'l-cem'dir. Böyle olması daha önce zikredilen iki burhândan dolayıdır.

وهما ينتجان ما ادعيناه من المتصلة من الثالث لانتظام قياس منهما في الثالث والأوسط فيه نقيض الأوسط في القياس.

[١١٥٢] [٢] وإن لم تكن المقدمتان موجبتين كانت إحداهما سالبة فهي إما أن تكون متصلة أو منفصلة:

٥ [١١٥٣] [ا] فإن كانت منفصلة فإما أن تكون مانعة الخلو أو مانعة الجمع: فإن كانت مانعة الخلو ينتج القياس منفصلة مانعة الخلو لاستلزام جواز الخلو عن اللازم دائما أو في الجملة جواز الخلو عن الملزوم كذلك. وإن كانت مانعة الجمع لا ينتج القياس شيئا لاحتمال صدق القياس مع توافق الطرفين تارة ومع تباينهما أخرى، فلا يستلزم القياس لا الاتصال ولا الانفصال؛ أما مع التوافق فكالإنسان مع ١٠ الناطق بتوسط الحيوان، وأما مع التباين فكالإنسان مع الفرس بتوسط الحيوان أيضا.

[١١٥٤] [ب] وإن كانت السالبة متصلة فالمنفصلة حينئذ إما أن تكون مانعة الخلو أو مانعة الجمع:

[١١٥٥] فإن كانت مانعة الخلو فالمقدمتان إما أن تكونا كليتين أو إحداهما فقط كلية: [١] فإن كانتا كليتين ينتج القياس منفصلة مانعة الخلو كلية سالبة وإلا لصدق ١٥ نقيضها واستلزم استلزام نقيض الأكبر للأصغر استلزاما جزئيا، والمنفصلة يلزمها استلزام نقيض الأكبر للأوسط كليا، وينتظم منهما قياس في الشكل الثالث والأوسط فيه نقيض الأكبر، وينتج استلزام عين الأصغر للأوسط استلزاما جزئيا، وهو يناقض المتصلة السالبة الكلية، هذا خلف. وينتج القياس أيضا منفصلة سالبة كلية مانعة / [١٠٥و] الجمع وإلا لصدق نقيضها واستلزم استلزام عين الأصغر لنقيض الأكبر ٢٠ استلزاما جزئيا، والمنفصلة يلزمها استلزام نقيض الأكبر للأوسط كليا، وينتظم منهما قياس في الشكل الأول، وينتج استلزام عين الأصغر للأوسط جزئيا، فيلزم كذب السالبة الكلية المتصلة، هذا خلف. [٢] وإن كانت إحدى المقدمتين جزئية أنتج القياس منفصلة؛ مانعة الخلو فقط جزئية إن كانت الجزئية منفصلة ومانعة الجمع فقط إن كانت متصلة لما مرّ من أحد البرهانين المذكورين.[١]

١ ج: البراهين المذكورة

[1156] Ayrışık mâni‘atü’l-cem‘ olursa [1] bitişiğin tümel olduğu durumda kıyas, tikel olumsuz mâni‘atü’l-hulüvv netice verir. Aksi halde çelişiği doğru olur ve bu çelişik, büyük terimin çelişiğinin küçük terimi tümel olarak gerektirmesini gerektirir. Ayrışık, orta terimin büyük terimin çelişiğini -ayrışık tümel ise- tümel olarak ve -tikel ise- tikel olarak gerektirmesini gerektirir. Bu ikisinden, orta terimi büyük terimin çelişiği olan birinci şekilden bir kıyas meydana gelir ve orta terimin küçük terimi gerektirmesini netice verir. Bu gerektirme de [a] küçük terimin orta terimi gerektirmesine döndürülür ki bu, tümel bitişiğin çelişiğidir veya [b] küçük öncülle birlikte “Orta terim sabit olduğunda asla veya bazen ‘Orta terim sabittir.’ olmaz.” sözümüzü netice verir ki bu hulftür. [2] Bitişik tikel olursa kıyas netice vermez. Çünkü bu kıyas bazen taraflarının birbirine eşit olması ve bazen de birbirine çelişik olmasıyla doğru olur. Birbirine eşit olmasına gelince, taş aracılığıyla canlı ve duyumsayan gibidir ve birbirine çelişik olmasına gelince, insan aracılığıyla canlı ve canlı olmayan gibidir.

[İkinci Kısım: Bitişik Önerme Küçük Öncül ve Orta Terim Mukaddemi]

[1157] İkinci kısma yani bitişiğin küçük öncül ve orta terimin bitişiğin mukaddemi olmasına gelince, ya iki öncül de olumludur ya da böyle değildir.

[1158] [1] Her iki öncül de olumlu ise ayrışık ya mâni‘atü’l-cem‘dir ya da mâni‘atü’l-hulüvvdur. Mâni‘atü’l-hulüvv ise kıyas mâni‘atü’l-hulüvv ayrışığı netice verir. Çünkü bir şey ve bir melzûmdan sürekli veya bazen ayrılmanın imkansızlığı, lâzımdan böyle ayrılmanın imkansızlığını gerektirir. Mâni‘atü’l-cem‘ ise kıyas, küçük terimin kendisi ve büyük terimin çelişiğinden oluşan tikel bitişiği netice verir. Çünkü bitişik, -ayrışık tümel veya tikel olsun- ayrışığın gerektirdiği bitişikle birlikte üçüncü şekilden matlubu netice verir. Ve çünkü bitişiğe düz döndürme ile mukaddemi küçük terimin kendisi ve tâlîsi orta terimin kendisi olan bir tikel bitişik lâzım gelir. Ayrışık, tümel olduğunda kendisine, mukaddemi orta terimin kendisi ve tâlîsi büyük terimin çelişiği olan bir tümel bitişik lâzım gelir. Bu iki [bitişikten] birinci şekilde bir kıyas meydana gelir ve küçük terimin büyük terimin çelişiğini tikel olarak gerektirmesini netice verir ki bu matluptur.

[١١٥٦] وإن كانت المنفصلة مانعة الجمع [١] أنتج القياس والمتصلة كليةٌ سالبةً جزئيةً مانعة الخلو وإلا لصدق نقيضها واستلزم استلزام نقيض الأكبر للأصغر كليا، والمنفصلة يلزمها استلزام الأوسط لنقيض الأكبر استلزاما كليا إن كانت المنفصلة كلية، وجزئيا إن كانت جزئية. وينتظم منهما قياس في الأول والأوسط نقيض ٥ الأكبر منتج لاستلزام عين الأوسط للأصغر [ا] المنعكس إلى استلزام عين الأصغر للأوسط الذي هو نقيض المتصلة السالبة الكلية أو [ب] المنتج مع الصغرى كقولنا: ليس البتة أو قد لا يكون إذا كان الأوسط ثابتا كان الأوسط ثابتا، هذا خلف. [٢] وإن كانت المتصلة جزئية فلا ينتج القياس شيئا لصدق القياس مع تساوي الطرفين تارة ومع تعاندهما أخرى؛ أما مع التساوي فكالحيوان والحساس بتوسط الحجر، ١٠ وأما مع التعاند فكالحيوان واللاحيوان بتوسط الإنسان.

[القسم الثاني فيما تكون المتصلة صغرى والحد الأوسط مقدمها]

[١١٥٧] وأما القسم الثاني وهو أن تكون المتصلة صغرى والحد الأوسط مقدمها فلا يخلو إما أن تكون المقدمتان موجبتين أو لا تكونا كذلك:

[١١٥٨] [١] فإن كانتا موجبتين فالمنفصلة إما أن تكون مانعة الخلو أو مانعة ١٥ الجمع: فإن كانت مانعة الخلو أنتج القياس منفصلة مانعة الخلو؛ لأن امتناع الخلو عن الشيء وعن الملزوم دائما أو في الجملة يستلزم امتناع الخلو عن اللازم كذلك. وإن كانت مانعة الجمع أنتج القياس متصلة جزئية من عين الأصغر ونقيض الأكبر لإنتاج المتصلة مع المتصلة التي تستلزمها المنفصلة كلية كانت المنفصلة أو جزئية المطلوب من الشكل الثالث، ولأن المتصلة تلزمها بالعكس المستوي متصلة جزئية ٢٠ مقدمها عين الأصغر وتاليها عين الأوسط، والمنفصلة إذا كانت كلية يلزمها متصلة كلية مقدمها عين الأوسط وتاليها نقيض الأكبر، وينتظم منهما /[١٠٥ظ] قياس في الشكل الأول، وينتج استلزام عين الأصغر لنقيض الأكبر استلزاما جزئيا، وهو المطلوب.

[1159] [2] Her iki öncül olumlu değilse, olumsuz olan [öncül] [a] eğer ayrışıksa bu ayrışığın mâni'atü'l-cem' olduğu durumda kıyas mâni'atü'l-cem' ayrışığı netice verir. Çünkü bir şeyin melzûmla sürekli veya bazen birlikteliğinin imkanı, o şeyin lâzımla böyle birlikteliğinin imkanını gerektirir. Bu ayrışık mâni'atü'l-hulüvv olduğunda ise kıyas netice vermez. Çünkü bu kıyas, taraflarının bazen uyumlu bazen de çelişik olmasıyla birlikte doğru olabilir. Uyumlu olmasına gelince, hareket eden aracılığıyla canlının duyumsayanla birlikteliği gibidir ve çelişik olmasına gelince, insan aracılığıyla canlı ve taş gibidir.

[1160] [b] Olumsuz olan [öncül] bitişik olduğunda, ayrışık [1] mâni'atü'l-hulüvv olursa öncüllerin ya ikisi tümeldir ya da biri tikeldir:

[1161] Öncüllerin ikisi de tümel olursa kıyas, [a] mâni'atü'l-hulüvv ayrışığı netice verir. Aksi halde çelişiği doğru olur ve bu çelişiğe, büyük terimin çelişiğinin küçük terimi tikel olarak gerektirmesi lâzım gelirdi. Ayrışığa da büyük terimin çelişiğinin orta terimi tümel olarak gerektirmesi lâzım gelir. Bu ikisinden orta terimi büyük terimin çelişiği olan ve küçük öncülü tümel bitişik olan üçüncü şekilden bir kıyas meydana gelir ve orta terimin küçük terimi tikel olarak gerektirmesini netice verir. Bu netice ise küçük öncülün çelişiğidir ki bu hulftür. [b] Ayrıca mâni'atü'l-cem' ayrışığı netice verir. Aksi halde çelişiği doğru olur ve bu çelişiğe, küçük terimin büyük terimin çelişiğini tikel olarak gerektirmesi lâzım gelirdi. Ayrışığa da büyük terimin çelişiğinin orta terimi tümel olarak gerektirmesi lâzım gelir. Bu ikisi birinci şekilden küçük terimin orta terimi tikel olarak gerektirmesini netice verir. Bu netice ise küçük öncülün çelişiğine döndürülür ki bu hulftür.

[1162] Öncüllerden biri tikel olduğunda bu tikel, ayrışık ise kıyas sadece tikel mâni'atü'l-hulüvv ayrışığı netice verir. Bitişik ise kıyas netice vermez, çünkü at olmayan aracılığıyla insan ve canlıda olduğu gibi taraflar bazen birbirini gerektirir ve canlı aracılığıyla insan ve insan olmayanda olduğu gibi bazen de birbirine zıt (*teânüd*) olabilir.

[١١٥٩] [٢] وإن لم تكن المقدمتان موجبتين [ا] فإن كانت السالبة منفصلة أنتج القياس وهي مانعة الجمع منفصلة مانعة الجمع؛ لأن جواز جمع الشيء مع الملزوم دائما أو في الجملة مستلزم جواز جمعه مع اللازم كذلك. وأما إذا كانت المنفصلة مانعة الخلو فلا ينتج القياس شيئا لاحتمال صدقه مع توافق الطرفين تارة ومع ٥ تعاندهما أخرى: أما مع التوافق فكالحيوان مع الحساس بتوسط المتحرك، وأما مع التعاند فكالحيوان والحجر بتوسط الإنسان.

[١١٦٠] [ب] وإن كانت السالبة متصلة فالمنفصلة [١] إن كانت مانعة الخلو فالمقدمتان إما أن تكونا كليتين أو إحداهما جزئية:

[١١٦١] فإن كانتا كليتين [ا] أنتج القياس منفصلة مانعة الخلو[١] وإلا لصدق ١٠ نقيضها، ويلزمها استلزام نقيض الأكبر لعين الأصغر استلزاما جزئيا، والمنفصلة يلزمها استلزام نقيض الأكبر لعين الأوسط استلزاما كليا، وينتظم منهما قياس في الثالث والأوسط فيه نقيض الأكبر والصغرى المتصلة الكلية، وينتج استلزام عين الأوسط للأصغر استلزاما جزئيا المناقض للصغرى، هذا خلف. [ب] وينتج أيضا منفصلة مانعة الجمع[٢] وإلا لصدق نقيضها، ويلزمها استلزام عين الأصغر لنقيض ١٥ الأكبر استلزاما جزئيا، والمنفصلة يلزمها استلزام نقيض الأكبر لعين الأوسط استلزاما كليا، وهما ينتجان من الأول استلزام عين الأصغر للأوسط استلزاما جزئيا المنعكس إلى نقيض الصغرى، هذا خلف.

[١١٦٢] وأما إذا كانت إحدى المقدمتين جزئية فإن كانت هي المنفصلة أنتج القياس منفصلة مانعة الخلو فقط جزئية لما مرّ، وإن كانت هي المتصلة فلا ينتج ٢٠ القياس لجواز تلازم الطرفين تارة كالإنسان والحيوان بتوسط اللافرس، وتعاندهما أخرى كالإنسان واللاإنسان بتوسط الحيوان.

---

١ ا: الجمع
٢ ب: الخلو

[1163] [2] Ayrışık, mâni‘atü’l-cem‘ olursa öncüllerin ister ikisi de tümel olsun ister biri tikel olsun kıyas, tikel olumsuz mâni‘atü’l-hulüvv ayrışığı netice verir. Aksi halde çelişiği doğru olur ve bu çelişik, büyük terimin çelişiğinin küçük terimi tümel olarak gerektirmesini gerektirir. Ayrışığa, orta terimin büyük terimin çelişiğini gerektirmesi lâzım gelir. Bu ikisi, birinci şekilden orta terimin küçük terimi gerektirmesini netice verir. Bu netice ise küçük öncülün çelişiğidir ki bu hulftür.

[1164] Netice daima öncüllerden nicelik ve nitelikte zayıf olanına tabidir.

[Üçüncü Kısım: Bitişik Önerme Büyük Öncül ve Orta Terim Tâlîsi]

[1165] Üçüncü kısma yani bitişiğin büyük öncül ve orta terimin kendisinin tâlîsi olmasına gelince bu kısım, birinci kısım gibidir.

[Dördüncü Kısım: Bitişik Önerme Büyük Öncül ve Orta Terim Mukaddemi]

[1166] Dördüncü kısma yani bitişiğin büyük öncül ve orta terimin kendisinin mukaddemi olmasına gelince, ikinci kısım gibidir. Tek bir istisnâsı vardır, o da kıyasın, taraflardan birinin kendisi ve diğerinin çelişiğinden oluşan bitişiği üçüncü kısımda gerektirmesinin ikinci kısımdaki gibi ve dördüncü kısımdaki [gerektirmesinin] de birinci kısımdaki gibi olmasıdır. Ancak ayrışık, üçüncü kısımda mâni‘atü’l-cem‘ değil mâni‘atü’l-hulüvv olur ve dördüncü kısımda mâni‘atü’l-hulüvv değil mâni‘atü’l-cem‘ olur.

[1167] Buna göre üçüncü kısımdaki sözümüz şöyle olur: -mâni‘atü’l-hulüvv olarak- Daima ya A B ya da C D’dir ve H Z olduğunda daima C D’dir, sonuç: A B olduğunda bazen “H Z olmaz.” olur. Çünkü ayrışığa “C D olmadığında daima A B’dir.” lâzım gelir ve bitişik, ters döndürme ile “C D olmadığında daima ‘H Z olmaz.’ olur.” İkisi üçüncü şekilden iddiayı netice verir. Dördüncü kısımdaki sözümüz de şöyle olur: -mâni‘atü’l-cem‘ olarak- Daima ya A B ya da C D’dir ve C D olduğunda daima H Z’dir, sonuç: A B olmadığında bazen H Z’dir. Çünkü ayrışığa lâzım gelen bitişik yani “C D olduğunda daima A B değildir.” sözümüz, bitişikle birlikte üçüncü şekilden iddiayı netice verir. Bunların hepsi ayrışık, mâni‘atü’l-cem‘ ya da mâni‘atü’l-hulüvv olduğunda böyledir.

[١١٦٣] [٢] وإن كانت المنفصلة مانعة الجمع فسواء كانت المقدمتان كليتين أو إحداهما جزئية أنتج القياس سالبة جزئية منفصلة مانعة الخلو وإلا لصدق نقيضها واستلزم استلزام نقيض[١] الأكبر لعين الأصغر استلزاما كليا، والمنفصلة يلزمها استلزام[٢] عين الأوسط لنقيض الأكبر، وهما ينتجان من الشكل الأول استلزام عين الأوسط لعين الأصغر /[١٠٦و] المناقض للصغرى، هذا خلف. ٥

[١١٦٤] والنتيجة دائما تتبع أخس المقدمتين في الكم والكيف.

[القسم الثالث فيما تكون المتصلة كبرى والأوسط تاليها]

[١١٦٥] وأما القسم الثالث وهو أن تكون المتصلة كبرى والأوسط تاليها فحكمه مثل حكم القسم الأول.

١٠ **[القسم الرابع فيما تكون المتصلة كبرى والأوسط مقدمها]**

[١١٦٦] وأما القسم الرابع وهو أن تكون المتصلة كبرى والأوسط مقدمها فحكمه مثل حكم القسم الثاني إلا في شيء واحد وهو أن استلزام القياس[٣] المتصلة من عين أحد الطرفين ونقيض الآخر في القسم الثالث كما في القسم الثاني، وفي القسم الرابع كما في القسم الأول؛ لكن المنفصلة في القسم الثالث تكون مانعة الخلو لا مانعة الجمع، وفي القسم الرابع مانعة الجمع لا مانعة الخلو. ١٥

[١١٦٧] فعلى هذا قولنا في القسم الثالث: «دائما إما (أ) (ب) أو (ج) (د)» مانعا من الخلو، و«كلما كان[٤] (ه) (ز) فـ(ج) (د)»، ينتج: «قد يكون إذا كان (أ) (ب) لم يكن (ه) (ز)»؛ لأن المنفصلة يلزمها: «كلما لم يكن (ج) (د) فـ(أ) (ب)»، والمتصلة بحكم عكس النقيض: «كلما لم يكن (ج) (د) لم يكن (ه) (ز)»، وهما ينتجان المدعى من الثالث. ٢٠ وقولنا في القسم الرابع: «دائما إما (أ) (ب) أو (ج) (د)» مانعا من الجمع، و«كلما كان (ج) (د) فـ(ه) (ز)»، ينتج: «قد يكون إذا لم يكن (أ) (ب) فـ(ه) (ز)»؛ لأن المتصلة اللازمة للمنفصلة وهي قولنا: «كلما كان (ج) (د) لم يكن (أ) (ب)»، ينتج مع المتصلة من الثالث المدعى. هذا كله إذا كانت المنفصلة مانعة الجمع أو مانعة الخلو.

---

١ ب – نقيض
٢ ج – نقيض الأكبر لعين الأصغر استلزاما كليا والمنفصلة يلزمها استلزام
٣ ب + من
٤ ج + كل

[1168] Hakîkiyye olmasına gelince, bu hakîkiyye olumlu olursa kıyas, ayrışığın mâni'atü'l-cem' ya da mâni'atü'l-hulüvv olduğu durumda netice verdiği her şeyi netice verir. Çünkü hakîkiyye diğer iki ayrışığın her birinden daha özeldir ve daha özelin daha genelin gerektirdiklerini gerektirmesi zorunludur. Olumsuz olursa kıyas bir netice vermez. Çünkü ayrışığın olumsuz hakîkiyye olduğu durumda kıyas netice verseydi, ayrışığın olumsuz mâni'atü'l-hulüvv ya da olumsuz mâni'atü'l-cem' olduğu durumda kıyasın netice vermediği şeyi netice vermiş olurdu. Çünkü olumsuz mâni'atü'l-cem' ya da olumsuz mâni'atü'l-hulüvvdan her biri, olumsuz hakîkiyyeden daha özeldir ve daha özelin daha genelin netice verdiğini netice vermesi zorunludur. Ancak sen zikredilen kısımların hiçbirinde ayrışığın olumsuz mâni'atü'l-cem' olduğu durumda kıyasın verdiği neticeyi, ayrışığın olumsuz mâni'atü'l-hulüvv olduğu durumda kıyasın netice vermediğini öğrenmiştin.

[İkinci Kısım: Orta Terimin Tam Cüz Olmaması]

[1169] İkinci kısma yani orta terimin her iki öncülün de tam olmayan cüzü olmasına gelince, dört kısımdır. Çünkü bitişik ya küçük ya da büyük öncül olur, her iki takdirde orta terim ya mukaddeminin ya da tâlîsinin cüzü olur. Dört kısımda ayrışığın olumlu olması şart koşulmuştur. Çünkü ayrışık olumsuz olsaydı, kendisindeki ortak cüzün bitişikle birlikte doğrulukta bir araya gelmesi gerekmezdi.

[1170] Dört kısımdan her biri iki netice verir: Birincisi bir bitişiktir; mukaddemi bitişikteki ortak olmayan cüz ve tâlîsi kendisindeki ortak cüz ve ayrışıktan oluşan telifin neticesidir. İkincisi bir ayrışıktır; [a] ayrışıktaki ortak olmayan cüzden ve [b] ayrışıktaki ortak olan cüz ile bitişikten oluşan neticenin telifinden mürekkeptir. Ancak bunların hepsi iki ortağın, her bir şekilde o şeklin muteber şartlarını barındırmasından sonradır. Sen zikrettiklerimizi kuşattıktan sonra dört kısmın her birindeki darbların detaylarına güç yetirebilirsin.

[1171] Birinci kısmın birinci şekilden örneği: Her C D olduğunda daima A B'dir ve Daima ya D T ya da H Z'dir, sonuç [a]; A B olduğunda bazen

[١١٦٨] وأما إذا كانت حقيقية فإن كانت موجبة فينتج القياس كل ما أنتجته والمنفصلة مانعة الجمع أو مانعة الخلو لكون الحقيقية أخص من كل واحدة من المنفصلتين الأخريين، ووجوب استلزام الخاص لما يستلزمه العام. وإن كانت الحقيقية سالبة فلا ينتج القياس شيئا؛ لأنه لو أنتج القياس والمنفصلة سالبة حقيقية ٥ ينتج ما لا ينتج القياس والمنفصلة سالبة مانعة الخلو وسالبة مانعة الجمع تلك النتيجة بعينها لكون كل واحدة من السالبة المانعة الجمع والسالبة المانعة الخلو أخص من السالبة الحقيقية ووجوب إنتاج الخاص لما ينتجه العام؛ لكنك قد عرفت أنه لا ينتج القايس والمنفصلة سالبة مانعة الخلو نتيجة ينتجها القياس والمنفصلة سالبة مانعة الجمع في شيء من الأقسام المذكورة.

١٠ **[القسم الثاني فيما يكون الحد الأوسط جزءا غير تام]**

[١١٦٩] وأما القسم الثاني وهو أن يكون الحد الأوسط جزءا غير تام من كل واحدة من المقدمتين فأربعة أقسام؛ لأن المتصلة إما أن تكون صغرى أو كبرى، وعلى التقديرين فالأوسط إما أن يكون جزءا /[١٠٦ظ] من مقدمها أو تاليها. ويشترط في الأقسام الأربعة كون المنفصلة موجبة؛ لأنها لو كانت سالبة لم تلزم ١٥ اجتماع الجزء المشارك منها مع المتصلة على الصدق.

[١١٧٠] وكل واحد من الأقسام الأربعة ينتج نتيجتين: إحداهما متصلة مقدمها الجزء غير المشارك من المتصلة وتاليها نتيجة التأليف من الجزء المشارك منها ومن المنفصلة، والثانية منفصلة مركبة [ا] من الجزء غير المشارك من المنفصلة [ب] ومن نتيجة التأليف من الجزء[1] المشارك منها ومن المتصلة؛ لكن كل ذلك بعد اشتمال ٢٠ المتشاركين في كل شكل على الشرائط المعتبرة في ذلك الشكل. وأنت بعد إحاطتك بما ذكرناه قادر على تفصيل القول في ضروب كل واحد من الأقسام الأربعة.

[١١٧١] مثال الشكل الأول من القسم الأول: كلما كان كل (ج) (د) فـ(أ) (ب)، ودائما إما كل (د) (ط) أو (ه) (ز)، [ا] ينتج: قد يكون إذا كان (أ) (ب)

---

١ ا + غير

ya her C T ya da H Z olur, sonuç [b]; Ya H Z'dir ya da her C T olduğunda bazen A B'dir. Bu şekildeki ve dört kısmın diğer şekillerindeki darbları da buna kıyas et. Öncekileri kuşattıktan sonra bu kolaydır.

[Üçüncü Kısım: Orta Terimin Bir Öncülde Tam Diğerinde Tam Olmayan Cüz Olması]

[1172] Üçüncü kısma yani orta terimin öncüllerden birinin tam ve diğerinin tam olmayan cüzü olmasına gelince, bu ancak öncüllerden birinin taraflarından biri şartlı olduğunda, bu şartlı ve diğer öncül, taraflardan birinde yani tarafların her birinde tam olan bir cüzde ortak olduğunda tasavvur edilebilir. Bu durumda orta terim ya bitişiğin tam cüzü ya da ayrışığın tam cüzü olur.

[1173] Birincisi olursa hükmü, yüklemli ve ayrışıktan oluşan kıyasın hükmü gibidir ve bu kıyasta bitişik, şu kıyastaki yüklemlinin yerinde olur. Şu sözümüz gibi: A B olduğunda daima C D'dir ve Daima ya C D olduğunda daima H Z'dir ya da K T'dir, sonuç: Ya A B olduğunda daima H Z'dir ya da K T'dir. Bitişik ve bu şartlının telifinin neticesi, yüklemli ve ayrışığın ortak cüzünün telifinin neticesinin yerine konulur.

[1174] İkincisi yani orta terim ayrışığın tam cüzü olursa, bunun hükmü, yüklemli ve bitişikten oluşan kıyasın hükmü gibidir ve ayrışık yüklemlinin yerinde olur. Şu sözümüz gibi: Daima ya A B ya da C D'dir ve "C D olduğunda daima H Z'dir." olduğunda daima K T'dir, sonuç: K T olduğunda bazen ya A B ya da H Z olur. Ayrışık ve bu şartlının telifinin neticesi, yüklemli ve bitişiğin ortak cüzünün telifinin neticesinin yerine konulur.

[1175] Ortaya çıktı ki bu ikisinden her biri, kendisine döndükleri kısmın neticesini verirler ancak bu şartlı ve diğer öncülün telifinin neticesi, yüklemli ve şartlı diğer öncülün ortak cüzünün telifinin neticesinin yerine konulur.

فإما كل (ج) (ط) أو (ه) (ز)، [ب] ينتج أيضا: إما أن يكون (ه) (ز) وإما أن يكون قد يكون إذا كان كل (ج) (ط) فـ(أ) (ب). وقس عليه سائر الضروب في هذا الشكل وفي غيره من الأشكال في الأقسام الأربعة، فإن ذلك سهل بعد الإحاطة بما مرّ.

[القسم الثالث فيما يكون الحد الأوسط جزءا تاما من إحدى المقدمتين غير تام من الأخرى] ٥

[١١٧٢] وأما القسم الثالث وهو أن يكون الحد الأوسط تاما من إحدى المقدمتين غير تام من المقدمة الأخرى فذلك إنما يتصور إن لو كان أحد طرفي إحدى المقدمتين شرطيةً تلك الشرطيةُ والمقدمة الأخرى متشاركان في أحد الطرفين أي في شيء هو جزء تام من كل واحدة منهما، وحينئذ الحد الأوسط إما أن يكون جزءا تاما من المتصلة أو جزءا تاما من المنفصلة: ١٠

[١١٧٣] فإن كان الأول فحكمه حكم القياس المركب من الحملي والمنفصل، ويكون المتصل في هذا القياس مكان الحملي في ذلك القياس كقولنا: كلما كان (أ) (ب) فـ(ج) (د)، ودائما إما كلما كان (ج) (د) فـ(ه) (ز) أو (ح) (ط)، ينتج: إما كلما كان (أ) (ب) فـ(ه) (ز) وإما (ح) (ط). ويكون نتيجة التأليف بين المتصلة وتلك الشرطية موضوعة مكان نتيجة التأليف بين الحملية والجزء المشارك من المنفصلة. ١٥

[١١٧٤] وإن كان الثاني وهو أن يكون الحد الأوسط جزءا تاما من المنفصلة فحكمه حكم القياس المركب من الحملي والمتصل، وتكون المنفصلة مكان الحملية كقولنا: دائما إما أن يكون (أ) (ب) أو (ج) (د)، وكلما كان كلما كان (ج) (د) فـ(ه) (ز) فـ(ح) (ط)، ينتج: قد يكون إذا كان (ح) (ط) فإما (أ) (ب) أو (ه) (ز). وتكون /[١٠٧و] نتيجة التأليف بين المنفصلة وتلك الشرطية موضوعة مكان نتيجة التأليف بين الحملية والجزء المشارك من المتصلة. ٢٠

[١١٧٥] فظهر إذن أن كل واحد منهما أنتج نتيجة القسم الذي رجع إليه إلا أن نتيجة التأليف بين تلك الشرطية والمقدمة الأخرى موضوعة مكان نتيجة التأليف من الحملية والجزء المشارك من المقدمة الأخرى الشرطية.

[İstisnâî Kıyas]

[1176] İstisnâî kıyasa gelince bu, iki öncülden oluşan bir kıyastan ibarettir; bu öncüllerden biri şartlı diğeri de bu şartlının cüzlerinden birinin olumlanması veya olumsuzlanmasıdır, böylece diğer cüz olumlanacak (*vaz'*) veya olumsuzlanacaktır (*ref'*).

[1177] Olumlanan (*mevzû'*) veya olumsuzlanan (*merfû'*) tarafın yüklemli bir önerme olması gerekmez. Zira şartlı bir önerme eğer iki şartlıdan mürekkep ise olumlanan ve olumsuzlanan cüzlerden her biri şartlı olur ve eğer bir şartlı ve bir yüklemliden mürekkep ise şayet bu şartlı, şartlı önermenin mukaddemi olursa olumlanan cüz şartlı olur ve tâlîsi olursa olumsuzlanan cüz şartlı olur.

[İstisnâî Kıyasın Şartları]

[1178] Bunu öğrendiysen deriz ki: İstisnâî kıyasta kullanılan şartlı, bitişik olursa lüzûmiye olması gerekir ama ayrışık olursa ittifâkiyye de olabilir.

[1179] Birincisine gelince, çünkü ittifâkiyyenin doğruluğunu bilmek, cüzlerinin doğruluğunu bilmeye dayanır. Eğer cüzlerinin doğruluğunu bilmede kendisinin doğruluğundan faydalanırsak, devir lâzım gelir.

[1180] İkincisine gelince, çünkü ittifâkiyye ayrışık her ne kadar cüzlerinin doğruluğu da yanlışlığı da imkansız olmasa da fakat cüzlerinin birlikte doğru olmaması ve birinin doğru olması denk geldiğinde, diğer tarafın yanlış olması gerekir ve benzer şekilde cüzlerinin birlikte yanlış olmaması ve birinin yanlış olması denk geldiğinde diğer tarafın doğru olması gerekir.

[1181] Her halükarda yani şartlı ister bitişik ister ayrışık olsun tümel olması gerekir. Çünkü tikel olsaydı, şartlının doğru olduğu zaman, istisnânın doğru olduğu zamandan başka olabilirdi. Bundan dolayı öncüller doğrulukta bir araya gelmez ve netice vermezdi.

[1182] Evet, bitişme ve ayrışmanın vakti, şartlının iki cüzünden birini veya çelişiğini istisnânın vakti olsaydı kıyas, şartlı tümel olmasaydı da netice verirdi. Ve benzer şekilde istisnâ sadece nefsü'l-emrde değil, tüm zamanlarda ve vaki olan olmayan tüm durumlarda olsaydı da böyle olurdu.

[القياس الاستثنائي]

[١١٧٦] وأما القياس الاستثنائي فهو عبارة عن قياس مركب من مقدمتين إحداهما شرطية والأخرى وضع لأحد جزأيها أو رفعه ليلزم منه وضع الجزء الآخر أو رفعه.

[١١٧٧] وليس يجب أن يكون الطرف الموضوع أو المرفوع قضية حملية، فإن الشرطية لو كانت مركبة من شرطيتين كان كل واحد من الجزء الموضوع والمرفوع شرطية، ولو كانت مركبة من شرطية وحملية كان الجزء الموضوع شرطية إن كانت الشرطية مقدمها[١] والجزء المرفوع إن كانت تاليها.

[شروط إنتاج القياس الاستثنائي]

[١١٧٨] إذا عرفت هذا فنقول: الشرطية المستعملة فيه إن كانت متصلة يجب أن تكون لزومية، وإن كانت منفصلة جاز أن تكون اتفاقية:

[١١٧٩] أما الأول فلأن العلم بصدق الاتفاقية موقوف على العلم بصدق جزأيها، فلو استفدنا العلم بصدق أحد جزأيها من صدقها لزم الدور.

[١١٨٠] وأما الثاني فلأن المنفصلة الاتفاقية وإن كان لا يمتنع صدق جزأيها ولا كذبهما؛ لكن إذا اتفق عدم صدق جزأيها معا وصدق أحدهما لزم كذب الآخر، وكذلك لو اتفق عدم كذب جزأيها معا وكذب أحدهما لزم صدق الجزء الآخر.

[١١٨١] وعلى كل تقدير أي سواء كانت الشرطية متصلة أو منفصلة يجب أن تكون كلية؛ لأنها لو كانت جزئية احتمل أن يكون زمان صدق الشرطية غير زمان صدق الاستثناء، فلا يجتمع المقدمتان معا على الصدق فلا تحصل الإنتاج.

[١١٨٢] نعم، لو كان وقت الاتصال والانفصال بعينه هو وقت استثناء أحد جزأي الشرطية أو نقيضه أنتج القياس وإن لم تكن الشرطية كلية. وكذلك لو كان الاستثناء لا[٢] في نفس الأمر فقط؛ بل في جميع الأزمنة وعلى جميع الأوضاع الواقعة وغير الواقعة.

١ ج – شرطية إن كانت الشرطية مقدمها
٢ ب + بد

Ancak öncülleri doğru, şartlı öncülü tikel ve istisnâsı söylediğimiz şekilde tümel olan istisnâî bir kıyasın kurulabildiğine dair kesinlik asla hâsıl olmaz. Çünkü şartlının cüzünün tüm zamanlarda ve vaki olan olmayan tüm durumlarda gerçekleştiğine (*vukû‘*) veya gerçekleşmediğine (*intifâ*) burhân getirmek imkansızdır, bunu bilmiş ol.

[1183] Bunu öğrendiysen deriz ki: İstisnâî kıyastaki olumlanan şartlı:

[1184] Bitişik olursa mukaddemini istisnâ, tâlîyi netice verir ve tâlîsinin çelişiğini istisnâ, mukaddemin çelişiğini netice verir. Aksi halde tümel gereklilik bâtıl olur. Mukaddemin çelişiğini ve tâlînin kendisini istisnâya gelince, bunlar bir netice vermez. Çünkü bitişikteki tâlî mukaddemden daha genel olabilir ve ne daha özelin olumsuzlanması, daha genelin olumsuzlanması ve olumlanmasını gerektirmek zorundadır ne de daha genelin olumlanması, daha özelin olumlanması ve olumsuzlanmasını gerektirmek zorundadır.

[1185] Ayrışık olursa bu ayrışık, hakîkiyye ise cüzlerden birinin istisnâsı diğerinin çelişiğini netice verir. Çünkü iki cüzünün doğrulukta bir araya gelmesi imkansızdır. Cüzlerden birinin çelişiğinin istisnâsı diğerinin kendisini netice verir. Çünkü iki cüzünün yanlışta bir araya gelmesi imkansızdır.

[1186] Mâni‘atü'l-cem‘ ise cüzlerden birinin istisnâsı diğerinin çelişiğini netice verir. Çünkü cüzlerinin doğrulukta bir araya gelmesi imkansızdır. Cüzler yanlışta bir araya gelebildiği için cüzlerden birinin çelişiğinin istisnâsı netice vermez.

[1187] Mâni‘atü'l-hulüvv ise cüzlerden birinin çelişiğinin istisnâsı diğerinin kendisini netice verir. Çünkü cüzlerinin yanlışta bir araya gelmesi imkansızdır. Cüzler doğrulukta bir araya gelebildiği için cüzlerden birinin istisnâsı netice vermez.

لكن الجزم بانتظام قياس استثنائي صادقِ المقدمات مقدمةُ الشرطية جزئية والاستثناء كلي على الوجه الذي ذكرناه لا يحصل البتة؛ لامتناع إقامة البرهان على وقوع جزء الشرطية /[١٠٧ظ] أو انتفائه في جميع الأزمنة وعلى جميع الأوضاع الواقعة وغير الواقعة، فاعلم ذلك.

٥ [١١٨٣] إذا عرفت هذا فنقول: الشرطية الموضوعة في القياس الاستثنائي:

[١١٨٤] إن كانت متصلة فاستثناء عين مقدمها ينتج عين التالي، واستثناء نقيض تاليها نقيض المقدم، وإلا لبطل اللزوم الكلي. وأما استثناء نقيض المقدم وعين تاليها فلا ينتج شيئا لاحتمال أن يكون التالي في المتصلة أعم من المقدم، وعدم وجوب استلزام رفع الخاصِ رفعَ العام ولا وضعَه، ووضع العامِ وضعَ الخاص ١٠ ولا رفعَه.

[١١٨٥] وإن كانت منفصلة فإن كانت حقيقية فاستثناء عين أي جزء كان ينتج نقيض الآخر لامتناع الجمع بين الجزأين على الصدق، واستثناء نقيض أي جزء كان عين الآخر لامتناع اجتماع الجزأين على الكذب.

[١١٨٦] وإن كانت مانعة الجمع فاستثناء عين أي جزء كان ينتج نقيض الآخر ١٥ لامتناع[١] اجتماعهما على الصدق. وأما استثناء نقيض شيء منهما فلا ينتج لجواز اجتماعهما على الكذب.

[١١٨٧] وإن كانت مانعة الخلو فاستثناء نقيض أي جزء كان ينتج عين الآخر لامتناع اجتماعهما على الكذب. وأما استثناء عين شيء منهما فلا ينتج لجواز اجتماعهما على الصدق.

---

١ ف – اجتماع الجزأين على الكذب وإن كانت مانعة الجمع فاستثناء عين أي جزء كان ينتج نقيض الآخر لامتناع

DÖRDÜNCÜ MAKALE: KIYASIN EKLENTİLERİ

[1188] Kıyasın eklentileri on tanedir.

1. Bileşik kıyas

[1189] Bileşik kıyas, öncüllerinden bazısı bir netice veren, [daha sonra] bu neticeden ve başka bir öncülden, bir başka netice lâzım gelen ve matlup ortaya çıkıncaya kadar böylece devam eden öncüllerin bileşiminden ibarettir. Bu da iki kısımdır:

[1190] Birincisi, mevsûl (birleştirilmiş) olup, onda, mezkur kıyasların sonuçları iki kez zikredilmiştir. Bir kez bir kıyasın neticesi olması sebebiyle ve bir kez de kendisinden sonraki kıyasın öncülü olması sebebiyle [zikredilmiştir.] Söz gelimi "Her C B'dir." ve "Her B A'dır." sözümüz, "Her C A'dır." sözümüzü sonuç verir. Sonra "Her C A'dır." ve "Her A D'dir." deriz ve bu da "Her C D'dir." sözümüzü netice verir. Sonra "Her C D'dir." ve "Her D H'dir." deriz ve bu da "Her C H'dir." sözümüzü sonuç verir ki işte bu matluptur.

[1191] İkincisi, mefsûl (ayrıştırılmış) olup, onda, mezkur kıyasların sonuçları gizlenir. Yani matlup olup son kıyasın neticesi olan netice hariç, kıyasların sonuçları bilfiil zikredilmez. Örneğin "Her C B'dir.", "Her B A'dır.", "Her A D'dir." ve "Her D H'dir." sözümüz, "Her C H'dir." sözümüzü sonuç verir ki matlup da budur.

2. Hulf kıyası

[1192] Hulf kıyası, iki çelişikten birinin lâzımının imkansız olmasıyla kendisinin imkansızlığına, bununla da hak olanın iki çelişikten diğeri olduğuna delil getirmektir. Bu, bileşik kıyaslardandır ve bileşimi de iki kıyastan oluşmaktadır. Birisi, küçük öncülü bitişik şartlı, büyük öncülü ise yüklemliden bileşik olan ve yüklemli olanın, bitişik şartlının tâlîsi ile ortak olduğu iktirânî kıyastır. İkincisi ise şartlı öncülü bitişik olup -ki bu ilk kıyasın sonucudur- ve istisnâî öncülü, şartlı öncülün tâlîsinin çelişiğinin istisnâ edilmesi olan istisnâî kıyastır. Örneğin matlup "Her C B değildir." sözümüzün ispat edilmesi olduğunda, şöyle dememiz gibi: "Şayet her C'nin B olmaması doğru olmasaydı, her C B olurdu."

المقالة الرابعة في لواحق القياس

[١١٨٨] وهي عشرة.

الأول: القياس المركب

[١١٨٩] وهو عبارة عن تركيب مقدمات ينتج بعضها نتيجة يلزم منها ومن
٥ مقدمة أخرى نتيجة أخرى، وهكذا إلى أن يحصل المطلوب، وهو قسمان:

[١١٩٠] أحدهما: الموصول وهو الذي تذكر فيه نتائج الأقيسة المذكورة[١]
مرتين؛ مرة لكونها نتيجة لقياس، ومرة لكونها مقدمة لما بعده من القياس كقولنا:
كل (ج) (ب)، وكل (ب) (أ)، ينتج: كل (ج) (أ). ثم نقول: كل (ج) (أ)، وكل (أ) (د)،
ينتج: كل (ج) (د). ثم نقول: كل (ج) (د)، وكل (د) (ه)، ينتج: كل (ج) (ه)، وهو
١٠ المطلوب.

[١١٩١] وثانيهما: المفصول وهو الذي تطوي فيه نتائج الأقيسة المذكورة أي
لا تذكر نتائجها بالفعل إلا النتيجة التي هي المطلوبة وهي نتيجة القياس /[١٠٨و]
الأخير كقولنا: كل (ج) (ب)، وكل (ب) (أ)، وكل (أ) (د)، وكل (د) (ه)، ينتج: كل (ج)
(ه)، وهو المطلوب.

١٥ الثاني: قياس الخلف

[١١٩٢] وهو الاستدلال بامتناع لازم أحد النقيضين على امتناعه، وبه على
أن الحق هو النقيض الآخر. وهو من القياسات المركبة وتركيبه من قياسين:
أحدهما اقتراني مركب من متصلة صغرى وحملية كبرى وشركة الحملية
مع تاليها، والثاني قياس استثنائي مقدمة الشرطية متصلة هي نتيجة القياس
٢٠ الأول، ومقدمة الاستثنائية استثناء نقيض تاليها. كقولنا إذا كان المطلوب إثبات
«ليس كل (ج) (ب)»: «لو لم يصدق: ليس كل (ج) (ب) لكان كل (ج) (ب)»

---

١ ا + فيه

Çünkü her önermenin yanlışlığından, o önermenin çelişiğinin doğruluğu lâzım gelir. Sonra şöyle deriz: Nefsü'l-emr'de doğru bir öncül olarak veya doğruluğu teslim edilmiş (*mu'dâ*) olarak, her B, A'dır. Bundan da şu sonuç çıkar: "Her C B değildir." sözümüz doğru olmasaydı, her C A olurdu. Sonra bu kıyasın neticesi olan bu bitişik şartlıyı, şöyle diyerek istisnâî kıyasın bir öncülü yaparız: Şayet "Her C B değildir." sözümüz doğru olmasaydı, her C A olurdu. Ancak nefsü'l-emrde muhal olması veya doğruluğu teslim edilmiş bazı öncüllerin çelişiği olması dolayısıyla, her C A değildir. Bundan da şu sonuç çıkar: "Her C B değildir." sözümüz doğru olmuyor değildir. Bundan da "Her C B değildir." sözümüzün doğru olması lâzım gelir ki matlup da budur.

[1193] Hulf kıyasının doğru/düz (*müstakim*) kıyasa çevrilmesine gelince, o, matlubu doğru [kıyasla] netice vermesi için muhâlif öncülün çelişiğini almamız ve onu, doğru (*sâdık*) öncülle bir araya getirmemizdir. Mesela bahsi geçen örnekte şöyle dememiz gibi: "Her C A değildir." ve "Her B A'dır." Böylece [bu iki öncül] ikinci şekilden "Her C B değildir." sözümüzü sonuç verir ki matlup da budur.

[1194] Buradan hareketle şu da bilinir ki doğru (*istikâme*) kıyasta kullanılan şeklin, hulf kıyasında kullanılan şekil olması gerekmez. Zira hulf kıyası için verilen söz konusu örnekte kullanılan şekil birinci şekil iken doğru kıyasta kullanılan şekil ikinci şekildir.

3. Aks kıyası

[1195] Aks kıyası, delil getirenin kıyasının iki öncülünden birini, neticenin çelişiğinden ya da zıddından ve kıyasın diğer öncülünden oluşan bir kıyas ile geçersiz kılmaktan ibarettir. Mesela delil getirenin kıyası şöyle olsun: "Her C B'dir." ve "Her B A'dır." "Her C B'dir." şeklindeki birinci öncülün yanlışlığı hakkında [sonucun çelişiğini alarak] şunun doğru olduğunu söyleriz: "Her C A değildir." ve "Her B A'dır." Böylece [bu kıyas] ikinci şekilden "Her C B değildir." öncülünü sonuç verir ki bu öncül, "Her C B'dir." sözümüzün çelişiğidir. O halde "Her C B'dir." sözü yanlış olur. Zira iki çelişikten birinin doğruluğu, diğerinin yanlışlığını gerektirir. "Her B A'dır." sözümüze, "Hiçbir C A değildir." sözümüzü eklesek ve böylece bu ikisinden de "Hiçbir C B değildir." sözümüzü sonuç veren ikinci şekilden bir kıyas kurulsa, bahsi geçen öncülü geçersiz kılan kıyas, neticenin zıddından ve kıyasın diğer öncülünden bileşik olur. Diğer öncülün [yani büyük öncülün] geçersiz kılınmasını da buna kıyasla.

لاستلزام كذب كل قضية صدق نقيضها. ثم نقول: «وكل (ب) (أ)» على أنه مقدمة صادقة في نفس الأمر أو معطى صدقها ينتج: «لو لم يصدق: ليس كل (ج) (ب) لكان كل (ج) (أ)». ثم نجعل هذه المتصلة التي هي نتيجة هذا القياس مقدمة لقياس استثنائي بأن نقول: «لو لم يصدق: ليس كل (ج) (ب) لكان كل (ج) (أ)»؛ «لكن ليس كل (ج) (أ)»
٥ على أنه محال في نفس الأمر أو نقيض لبعض المقدمات المعطاة صدقها، ينتج: «ليس لا يصدق: ليس كل (ج) (ب)»، ويلزمه أنه يصدق: «ليس كل (ج) (ب)»، وهو المطلوب.

[١١٩٣] وأما رد الخلف إلى القياس المستقيم فهو أن نأخذ نقيض المقدمة المخالفة ونقرنه بالمقدمة الصادقة لينتج المطلوب على الاستقامة بأن نقول في المثال المذكور: «ليس كل (ج) (أ)، وكل (ب) (أ)» لينتج من الشكل الثاني: «ليس
١٠ كل (ج) (ب)» الذي هو المطلوب.

[١١٩٤] ومن هذا علم أنه لا يجب أن يكون الشكل المستعمل عند الاستقامة هو الشكل المستعمل في الخلف. فإن الشكل المستعمل في المثال المذكور للخلف هو الأول، والشكل[١] المستعمل عند الاستقامة هو الثاني.

الثالث: قياس العكس

١٥ [١١٩٥] وهو عبارة عن الإبطال إحدى مقدمتي قياس المستدل بقياس مركب من نقيض النتيجة أو ضدها ومن المقدمة الأخرى. وليكن قياس المستدل هكذا: «كل (ج) (ب)، وكل (ب) (أ)»، فنقول في كذب المقدمة الأولى وهي «كل (ج) (ب)»: إنه يصدق: «ليس كل (ج) (أ)»، و«كل (ب) (أ)» لينتج من الشكل الثاني: «ليس كل (ج) (ب)» الذي هو نقيض قولنا: «كل (ج) (ب)»، فيكذب: «كل (ج) (ب)»
٢٠ لاستلزام صدق أحد النقيضين كذب النقيض الآخر. وإن ضممنا إلى قولنا: «كل (ب) (أ)»: «ولا شيء من (ج) (أ)» لينتظم منهما أيضا قياس في الثاني منتج لقولنا: «لا شيء من (ج) (ب)» كان القياس المبطل /[١٠٨ظ] للمقدمة المذكورة مؤلفا من ضد النتيجة والمقدمة الأخرى. وعلى هذا فقس إبطال المقدمة الأخرى.

١ ف ج + الأول

4. Devir kıyası

[1196] Devir kıyası, kıyasın öncüllerinden birini, kıyasın neticesinden ve kıyasın diğer öncülünün tümel döndürmesinden[1] oluşan bir kıyasla ispatlamaktır. Söz gelimi kıyas şöyle olsun: "Her insan düşünendir." ve "Her düşünen gülendir." [Bu ikisi], "Her insan gülendir." sözümüzü sonuç verir. "Neden her insanın düşünen olduğunu söylediniz?" dendiğinde ise bunun açıklaması bağlamında şöyle deriz: Çünkü her insan gülendir ve her gülen düşünendir. Böylece [bu ikisi], "Her insan düşünendir." sözümüzü sonuç verir. Devir kıyası, mezkur örnekte de olduğu gibi karşılıklı olarak birbirine döndürülen (*müte'âkis*) terimlerde cereyan eder.

5. Öncüllerin elde edilmesi

[1197] Öncüllerin elde edilmesi, matlubun iki tarafını; yani küçük ve büyük terimi vazedip, bunlardan her birine yüklenmesi mümkün olan ve bunlardan her birinin yüklenmesinin mümkün olduğu her şeyi talep etmekle gerçekleşir. Bunların her biri ise beş yönden biriyle olur. Şöyle ki yüklem ister cins ister tür ister fasıl ister hâssa ve isterse de araz-ı âm olsun, biz, [olumlulukla yüklenen] bu yüklemin yanı sıra, küçük ve büyük terimden olumsuzlanması mümkün olan her şeyi ve küçük ve büyük terimin kendisinden olumsuzlanması mümkün olan her şeyi de talep ederiz.

[1198] Sonra bu yüklemleri olumluluk ve olumsuzlukla ortaya koyduğunda onları incele: Küçük terimin tümel veya tikel olumlu yüklemlerinde, büyük terim için olumlu veya olumsuz tümel bir konu olan bir şey bulursan -ki bu [yani küçük terimin yüklemi ve büyük terimin konusu] kıyasın orta terimi olur- burada kıyasın birinci şekilden olur.

[1199] Nitelik bakımından küçük terime yüklenmesinden farklı olarak tümel bir yüklenmeyle büyük terim için yüklem olan bir şeyi, tümel olsun tikel olsun, olumluluk veya olumsuzlukla küçük terimin yüklemlerinde görürsen -ki böylece [küçük ve büyük terimin yüklemi] kıyasın orta terimi olur- burada kıyasın ikinci şekilden olur.

---

1 Bilindiği üzere tümel olumlular, kavramlar arası dört ilişkinin (*niseb-i erba'a*) dördünde de tutarlı sonuç versin diye tikel olumluya döndürülür. Ancak eğer konu ve yükleminin arasında eşitlik (*müsâvât*) ilişkisi olan bir tümel olumlu önerme döndürülecekse, bunun tümel olumluya döndürülmesinde bir sakınca yoktur ve bu durumda daima tutarlı sonuçlar vermektedir. Devir kıyasının örneğinde de görüleceği üzere, burada da bu gibi bir döndürme söz konusudur. İşte buradaki tümel döndürme budur. Nitekim İbn Sînâ'nın da belirttiği üzere devir kıyasındaki döndürme, öncüllerin niceliklerinde herhangi bir değişiklik olmadığında ve öncüllerin terimleri birbirine eşit olup karşılıklı olarak birbirine döndürülen (*müte'akis*) kavramlar olduğunda mümkün olur. (İbn Sînâ, *en-Necât,* thk. Muhyiddin Sabrî el-Kürdî, Kâhire, 1938, s. 54.) İbn Kemmûne de buna uygun bir şekilde karşılıklı olarak birbirine döndürülen iki kavramı (*müte'âkisâni*), birinin yüklendiği (*yasduku*) her şeye diğeri de yüklenen olarak açıklar. (İbn Kemmûne, *Şerhu Telvîhâti'l-levhiyye ve'l-'arşiyye,* thk. Necefkulî Habîbî, Tahran, 1387/1967, c. 1, s. 202.)

الرابع قياس الدور

[١١٩٦] وهو إثبات إحدى مقدمتي القياس بقياس هو مؤلف من نتيجة القياس والعكس الكلي للمقدمة الأخرى. وليكن القياس هكذا: كل إنسان ناطق، وكل ناطق ضاحك، ينتج: كل إنسان ضاحك. فإذا قيل: لِمَ قلتم بأن كل إنسان ناطق؟ فنقول في بيانه: «لأن كل إنسان ضاحك، وكل ضاحك ناطق» لينتج: «كل إنسان ناطق». وهو إنما يتمشى في الحدود المتعاكسة كما في المثال المذكور.

الخامس اكتساب المقدمات

[١١٩٧] اكتساب المقدمات إنما يحصل بأن يضع طرفي المطلوب أعني الأصغر والأكبر، ويطلب كل ما يمكن حمله على كل واحد منهما، وكل ما يمكن حمل كل واحد منهما عليه. كل ذلك بأحد الوجوه الخمسة أي سواء كان المحمول جنسا أو نوعا أو فصلا أو خاصة أو عرضا عاما، فإنا نطلبه وكذلك نطلب كل ما يمكن سلبه عن كل واحد منهما، وكل ما يمكن سلب كل واحد منهما عنه.

[١١٩٨] ثم إذا حصل لك هذه المحمولات بالإيجاب والسلب فانظر فيها، فإن وجدت في محمولات الأصغر بالإيجاب[١] كليا كان أو جزئيا ما يكون موضوعا للأكبر وضعا كليا بالإيجاب أو السلب حتى صار وسطا في القياس ثَمَّ قياسك من الشكل الأول.

[١١٩٩] وإن وجدت في محمولات الأصغر بالإيجاب أو السلب كليا كان أو جزئيا ما يكون محمولا على الأكبر حملا كليا مخالفا لحمله على الأصغر بالكيف حتى صار وسطا في القياس ثَمَّ قياسك من الشكل الثاني.

---

١ ا + والسلب

[1200] Olumluluk veya olumsuzlukla büyük terim için konu olan bir şeyi, tümel olsun tikel olsun, olumlulukla küçük terimin konularında görürsen -ki böylece [küçük ve büyük terimin konusu] kıyasın orta terimi olur- burada kıyasın üçüncü şekilden olur. Ancak bu orta terimin küçük terim için konu oluşu tikel ise büyük terim için konu oluşu tümel olmalıdır.

[1201] Olumluluk veya olumsuzlukla büyük terim için yüklem olan bir şeyi, olumluluk veya olumsuzlukla küçük terimin konularında görürsen, -ki böylece [küçük terimin konusu ve büyük terimin yüklemi], olumluluk veya olumsuzlukla büyük terimin küçük terime nispetini gerektiren kıyasın orta terimi olur- burada kıyasın dördüncü şekilden olur. Ancak bu durum, dördüncü şekilde ve diğer üç şekilde, nicelik, nitelik ve kip bakımından riayet edilmesi gereken şeylere riayet etmen durumunda geçerlidir.

6. Kıyasın tahlili

[1202] Kıyasın tahlili, matlubu ve bu matlubu netice veren olarak saydıkları sözü [yani öncülleri] vazetmektir. Eğer bu sözde, bir hususta matlupla ortak olan bir öncül göremezsen, o söz, matlubu sonuç vermez. Zira kıyasın bir şeyi, o şeyin herhangi bir şeyde ortaklığı olmaksızın netice vermesi imkansızdır.

[1203] Eğer bu sözde matlupla ortak olan bir öncül görürsen, onunla ortaklığı matlubun her iki teriminde; yani küçük ve büyük terimindeyse, vazedilmiş olan kıyas istisnâî kıyas olur ve [matlupla ortaklığı olan] bu öncül, şartlı öncüldür. Bu durumda istisnâî öncülü, bu [şartlı] öncülün matluptan ayrıldığı parçadan vazetmen gerekir. Söz gelimi, şartlı öncülü "Bu, her ne zaman burhân getirilmişse doğrudur." sözümüz olan kıyastan matlubun, bu şeyin doğru olduğu olursa, "Ancak o, burhân getirilmiştir." demen gerekir ki böylece bundan, "O doğrudur." sözümüz lâzım gelsin. Eğer kıyastan matlubun, "O, burhân getirilmiş değildir." sözümüz olursa, "O, doğru değildir." demen gerekir ki böylece "O, burhân getirilmiş değildir." sözümüzü sonuç versin. Her nasıl olursa olsun istisnâî öncül, bu şartlı öncülün, matluptan ayrıldığı parçadan vazedilmiştir.

[١٢٠٠] وإن وجدت في موضوعات الأصغر بالإيجاب كليا كان أو جزئيا ما يكون موضوعا للأكبر بالإيجاب أو السلب حتى صار وسطا في القياس ثَمَّ قياسك من الشكل الثالث؛ لكن يجب أن يكون وضعه للأكبر كليا إن كان وضعه للأصغر جزئيا.

٥ [١٢٠١] وإن وجدت في موضوعات الأصغر بالإيجاب أو السلب ما يكون محمولا على الأكبر بالإيجاب أو السلب حتى صار وسطا في القياس يقتضي نسبة الأكبر إلى الأصغر بالإيجاب أو السلب ثَمَّ قياسك من الشكل الرابع؛ لكن إذا راعيت فيه ما تجب رعايته بحسب الكمية والكيفية وبحسب الجهة فيه وفي كل واحد من الأشكال الثلاثة الأخر.

١٠ **السادس تحليل القياس**

[١٢٠٢] وهو أن يضع المطلوب والقول الذي جعلوه منتجا له، فإن لم تجد في ذلك القول مقدمة /[١٠٩و] تشارك المطلوب في شيء لم يكن ذلك القول منتجا للمطلوب لامتناع إنتاج القياس شيئا بدون مشاركته إياه في أمر ما.

[١٢٠٣] وإن وجدت في ذلك القول مقدمة تشارك المطلوب، فإن كان اشتراكها
١٥ إياه في كل واحد من حدي المطلوب أعني الأصغر والأكبر كان القياس الموضوع قياسا استثنائيا، وتلك المقدمة مقدمته الشرطية. وحينئذ لا بد أن تضع المقدمة الاستثنائية من الجزء الذي به تباين هذه المقدمة المطلوب. مثلا إن كان مطلوبك من القياس الذي شرطيته قولنا: «كلما كان هذا مبرهنا فهو حق» كونَه حقا لا بد أن تقول: «لكنه مبرهن» حتى يلزم منه: «أنه حق». وإن كان مطلوبك منه أنه
٢٠ ليس بمبرهن لا بد أن تقول: «لكنه ليس بحق» حتى ينتج: «أنه ليس بمبرهن». وكيف كان فقد وضعت الاستثنائية من الجزء الذي به تباين هذه المقدمة الشرطية المطلوب.

[1204] Eğer bu öncülün matlupla ortaklığı iki terimden yani küçük ve büyük terimden birindeyse, vazedilmiş olan kıyas iktirânî olur. Bu durumda matlupla ortak olan şeyin küçük terim mi büyük terim mi olduğuna bak. Eğer küçük terimse, bu öncül mezkur kıyasın küçük öncülüdür. Eğer büyük terimse, kıyasın büyük öncülüdür. Böylece senin için kıyasın küçük veya büyük öncülü hâsıl olmuştur. Sonra söz konusu dört birleştirme (*telif*) türünden biriyle, matlubun diğer parçasını, öncülün diğer parçasına ekle. Eğer bu iki parça birleşiyorsa, [öncülün diğer parçası olan] bu parça, kıyasın orta terimidir ve bu durumda senin için öncüller, kıyasın şekilleri ve netice bilfiil ayrışmış olur. Eğer bu iki parça birleşmiyorsa, bil ki kıyas basit değil, aksine bileşiktir. Bu durumda da matlubu bizzât sonuç veren basit kıyas sende hâsıl olana dek, bu basit kıyaslardan her birinde bahsi geçen işlemi yapman gerekir.

7. Tümevarım

[1205] Tümevarım, tümel hükmün, söz konusu tümelin tikellerinin çoğunda bu tümel hükmün sabit olması vasıtasıyla ispat edilmesinden ibarettir. Örneğin şu sözümüz gibi: "Her canlı bir şey çiğnerken alt çenesini hareket ettirir. Çünkü insan fertlerini ve hayvanlar, kuşlar ve bunlar dışındaki diğer canlıları inceledik, onların durumunun böyle olduğunu gördük. Dolayısıyla hepsinin böyle olması gerekir." Bu, yani tümevarım, yakîn (kesin bilgi) ifade etmez. Çünkü istikrâ edilmeyen bir şeyin durumu, istikrâ edilenlerden farklı olabilir. Dolayısıyla tümel önermenin doğruluğuna dair kesinlik hâsıl olmaz. Mesela bahsi geçen örnekte timsahın durumu gibi. Zira şöyle denir: "Timsah, bir şey çiğnerken üst çenesini hareket ettirir." Evet, şayet tümevarım tam olsaydı, yani matlubun yükleminin [matlubun konusunun] tüm tikelleri için sübûtuna dair kesinlik meydana gelseydi, o zaman [kesin] bilgi ifade ederdi. Ancak bu durumda da daha önce öğrendiğin gibi mukassim kıyas olur.

8. İstikrâr

[1206] Bir neticeyi "bizzat" sonuç veren her kıyas, eğer bu neticenin düz ve ters döndürmesi varsa bu neticenin düz ve ters döndürmesini, neticenin çelişiğinin yanlış olduğunu ve eğer tümelse altındaki tikelleri, ezcümle bu neticeye lazım gelen tüm gerekenleri (levâzım) "arazî" olarak sonuç verir.

[١٢٠٤] وإن كان اشتراك تلك المقدمة للمطلوب في أحد الحدين أعني الأصغر أو الأكبر كان القياس الموضوع اقترانيا؛ فانظر أنه الأصغر أو الأكبر. فإن كان هو الأصغر كانت تلك المقدمة صغرى القياس المذكور، وإن كان هو الأكبر كانت كبراه. فقد حصل لك حينئذ صغرى القياس أو كبراه. ثم ضم الجزء الآخر من ٥ المطلوب إلى الجزء الآخر من المقدمة على أحد أنواع التأليفات الأربعة المذكورة. فإن تألفا فذلك الجزء هو الوسط في القياس، وحينئذ تميزت لك المقدمات بالفعل وشكل القياس والنتيجة. وإن لم يتألفا فاعلم أن القياس ليس بسيطا؛ بل مركبا، وحينئذ يجب أن تعمل العمل المذكور في كل واحد من تلك الأقيسة البسيطة إلى أن يحصل لك القياس البسيط المنتج بالذات المطلوب.

١٠ **السابع الاستقراء**

[١٢٠٥] وهو عبارة عن إثبات الحكم الكلي بواسطة ثبوته في أكثر جزئياته كقولنا: «كل حيوان يحرك فكّه الأسفل عند المضغ»؛ لأنا استقرئنا أفراد الإنسان وأفراد سائر الحيوانات من الدواب والطيور وغير ذلك وجدناها كذلك. فوجب أن يكون الكل كذلك. وهو أعني الاستقراء لا يفيد اليقين لاحتمال أن يكون حال ما ١٥ لم يستقرء بخلاف ما استقرئ، فلا يحصل الجزم بصدق القضية الكلية كالتمساح في المثال المذكور، فإنه قيل: إنه /[١٠٩ظ] يحرك فكه الأعلى عند المضغ. نعم، لو كان الاستقراء تاما أعني يكون الجزم حاصلا بثبوت محمول المطلوب لكل واحد من جزئياته كان مفيدا للعلم؛ لكن حينئذ يكون قياسا مقسما الذي عرفته من قبل.

الثامن الاستقرار

٢٠ [١٢٠٦] كل قياس ينتج بالذات نتيجة فإنه ينتج بالعرض عكس تلك النتيجة وعكس نقيضها إن كان لها عكس وعكس نقيض، وكذب نقيضها، والجزئي الذي تحتها إن كانت كلية. وبالجملة جميع ما يلزمها من اللوازم.

9. Temsil

[1207] Temsil (analoji), aralarındaki ortak bir anlam ile gerekçelendirilmiş [olarak], tikel bir sûretteki hükmün, bu hükmün bir başka tikel sûrette sabit olması dolayısıyla, ispat edilmesinden ibarettir. Söz gelimi şöyle denilmesi gibi: "Gökyüzü hâdistir. Çünkü bina hâdistir ve onun hâdis olması, bu ikisi arasında ortak olan cisimlikle gerekçelendirilmiştir. Dolayısıyla gökyüzü de böyle olur." Bu temsilde dört terim vardır: Küçük ve büyük terim ki bunlar gökyüzü ve hudûstur. Orta terim ve orta terimde küçük terimin ortağı ki bunlar da cisimlik ve binadır.

[1208] Temsil, cedelcilere özgü delillerden biridir. [Cedelciler] onu "kıyas", küçük terimi "fer.", küçük terimin orta terimdeki ortağını "asıl", büyük terimi "hüküm" ve orta terimi "câmi" (hükmü toplayan) diye isimlendirir. [Cedelciler] ortak anlamın sebepliliğini açıklamak için iki vecih zikrettiler.

[1209] Birincisi **deverân**dır. Deverânın bazısı tamdır ve bu, **tard ve aks** olarak isimlendirilir. Deverân şöyle demeleri gibidir: "Hudûs, cisimliğin var olduğu sûretlerin tamamında ortaya çıkar, cisimliğin olmadığı sûretlerin tamamında ise yoktur. Böylece cisimlik, varlık ve yokluk bakımından hudûsün medârı olur. [Yani cisimlik varsa hudûs var, cisimlik yoksa hudûs yoktur. Bu anlamda cisimlik, hudûsün deverân ettiği şeydir.] Durumu böyle olan her medâr, dâir'in sebebidir. Dolayısıyla cisimlik de hudûsün sebebidir." [Deverânın diğer kısmı olan] tam olmayan da böyledir ancak onlar şöyle derler: "Hudûs, cisimliğin var olduğu sûretlerin bazısında ortaya çıkar, cisimliğin olmadığı sûretlerin bazısında ise yoktur."

[1210] Deverân zayıftır. Çünkü tard ve aks, tümevarıma râcidir. Dolayısıyla cisimlikte ortak olan ve olmayan tüm mevcutlar incelenmedikçe cisimliğin var olduğu sûretlerin tamamında hudûsün ortaya çıktığı ve cisimliğin var olmadığı sûretlerin tamamında da hudûsün olmadığı hususunda kesinlik elde etmek imkansızdır. Böyle bir incelemenin imkansız veya son derece zor olduğu açıktır. Zira cisim olup da muhdes olmayan bir tikelin bu incelemenin dışında kalması mümkündür.

[1211] [1146] Ancak bunu [yani ortak anlamın sebepliliğini] başka bir yolla ispat edebilirler. Fakat şayet bu sabit olsaydı bile, temsilin aslından ve deverânın diğer öncüllerinden yoksun kalmazdı. Zira kıyas "Gökyüzü cisimdir." ve "Her cisim hâdistir.", "O halde gökyüzü hâdistir." şeklinde kurulur.

التاسع التمثيل

[١٢٠٧] وهو عبارة عن إثبات الحكم في صورة جزئية لثبوت ذلك الحكم في صورة أخرى جزئية معلل بمعنى مشترك بينهما كما يقال: «السماء حادثة؛ لأن البناء حادث». وحدوثه معلل بالجسمية المشتركة بينهما، فيكون السماء أيضا كذلك.

٥ وله حدود أربعة: الأصغر والأكبر وهما السماء والحدوث، والأوسط والمشارك للأصغر في الأوسط وهما الجسمية والبناء.

[١٢٠٨] وهو من الحجج الخاصة بالجدليين، ويسمونه قياسا والأصغر فرعا، والمشارك له في الأوسط أصلا، والأكبر حكما، والأوسط جامعا. وذكروا لبيان علية المعنى المشترك وجهين:

١٠ [١٢٠٩] أحدهما **الدوران**. والتام منه يسمونه **طردا وعكسا**. وهو أن يقولوا: الحدوث حاصل في جميع صور وجود الجمسية، ومعدوم في جميع صور عدمها. فيكون الجمسية مدارا للحدوث وجودا وعدما. وكل مدار هذا شأنه فهو علة للدائر، فالجسمية علة للحدوث. وغير التام أيضا كذلك إلا أنهم يقولون: الحدوث حاصل في بعض صور وجود الجسمية، ومعدوم في بعض صور عدمها.

١٥ [١٢١٠] وهو ضعيف؛ لأن مرجع الطرد والعكس إلى الاستقراء. فما لم يستقرء جميع الموجودات المشاركة في الجسمية وغير المشاركة فيها لا يمكن القطع بأن الحدوث حاصل في جميع صور وجود الجسمية، ومعدوم في جميع صور عدمها. ومن الظاهر امتناع ذلك أو عسره غاية العسر؛ إذ يجوز أن يخرج عن الاستقراء جزئي هو جسم وغير محدث.

٢٠ [١٢١١] اللهم إلا أن يثبتوا ذلك بطريق آخر؛ لكن لو ثبت ذلك لا يستغنى عن أصل التمثيل وعن بقية مقدمات الدوران؛ لأنه ينتظم قياس هكذا: السماء جسم، وكل جسم حادث، فالسماء حادثة.

[1212] Bununla matlubun ortaya çıkmayacağını kabul etsek bile, her medârın dâir'in sebebi olduğunu kabul etmiyoruz. Nitekim [bileşik illetlerde] illetin son parçasına, illete eşit olan şartlara ve bir mahallin kendisine eşit olan hükmü kabul etmeyi gerektiren hususlara [bakınca], hüküm, varlık ve yokluk bakımından bu şeylerin her biriyle birlikte deverân eder; bununla birlikte söz konusu şeylerden hiçbiri hükmün illeti değildir.

[1213] Bunun cevabında söylenen şu söz zayıftır: "Kastedilen şudur: Hükmün sebepliliğine elverişli olan her medâr, dâirin illetidir. Zikrettiklerinizden hiçbirinin hükmün sebepliliğine elverişli olduğunu kabul etmiyoruz." Çünkü biz bunu bırakıyoruz ve şöyle diyoruz: "Tartışma konusu olan medârın sebeplilik için elverişli olduğunu kabul etmiyoruz. Bu iddianın burhânı nedir?"

[1214] Onların ortak anlamın sebepliliğini açıklamak için [zikrettikleri] ikinci vecih, iki çelişik arasında olmayan tekrarlamadır (**terdîd**).[1] Onların şu sözü gibi: "Binanın hudûsu ya mevcut olmasından veya kendi zâtıyla kâim olmasından ya da cisim olmasından dolayıdır. İlk ikisi bâtıldır. Aksi halde her mevcut ve her kendi zâtıyla kâim olan hâdis olurdu. Bu ise bâtıldır. O halde üçüncüsü olduğu ortaya çıkmıştır ki matlup da budur."

[1215] Aynı şekilde bu [ikinci yöntem] de zayıftır. Zira şöyle deriz: Hudûsün bir illetinin olduğunu kabul etmiyoruz. Çünkü her hükmün bir illetle sebepli olması zorunlu olsa, bu hükmün illetinin de bir illetle sebepli olması gerekirdi. Böylece bu durum sonsuza dek sürer.

[1216] Bunu kabul etsek de binanın hâdis olmasının illetinin, zikrettiğiniz şeylerle sınırlı olduğunu kabul etmiyoruz. Bu şeylerle kısıtlı olmaması açıktır. Nitekim zorunlu olarak binanın su ve topraktan oluşması, insan tarafından yapılmış olması, gereken ve ilişenlerden ona eklenen şeyler ve tüm bunlardan birinin binanın hudûsünun illeti olmasının muhtemel olması [bunu gösteriyor].

[1217] Bundan sonra şöyle denebilir: Eğer ortak anlamın sebepliliğini ve onun fer'deki varlığını kabul etsek, bu kabulden neden fer'de hüküm lâzım gelir? Bu durum, şayet [ortak anlama ilişkin] sebeplilik için aslın hususiyeti bir şart veya tartışma konusunun [yani fer'in] hususiyeti bir mâni olmasaydı lâzım gelirdi. Bu ise men'edilmiştir.

1 Bununla kastedilen sebr ve taksimdir.

[١٢١٢] ولإن سلمنا أنه لا يحصل المطلوب بذلك؛ لكن لا نسلم أن كل مدار فهو علة للدائر. فإن الجزء الأخير /[١١٠و] من العلة والشروطَ المتساوية لها والأمورَ المقتضية لقبول المحل للحكم المساويةِ له دار الحكمُ مع كل واحد من هذه الأمور وجودا وعدما مع أن شيئا منها ليس بعلة للحكم.

٥ [١٢١٣] وما يقال في جواب هذا: «المراد أن كل مدار هو صالح لعلية الحكم فهو علة للدائر، ولا نسلم صلاحية شيء مما ذكرتم من الأمور لعلية الحكم» ضعيف؛ لأنا نترك هذا ونقول: لا نسلم أن المدار المنازع فيه صالح للعلية، وما البرهان على ذلك الوجه؟

[١٢١٤] الثاني لبيان علية المعنى المشترك لهم **الترديد** الذي لا يكون بين
١٠ النقيضين كقولهم: حدوث البناء إما أن يكون لكونه موجودا أو لكونه قائما بنفسه أو لكونه جسما، والأولان باطلان، وإلا لكان كل موجود وكل قائم بنفسه حادثا، وهو باطل، فتعين الثالث، وهو المطلوب.

[١٢١٥] وهو أيضا ضعيف؛ لأنا نقول: لا نسلم أن الحدوث معلل بعلة، فإنه لو وجب أن يكون كل حكم معللا بعلة لوجب أن تكون علة ذلك الحكم أيضا معللة
١٥ بعلة، ويذهب الأمر إلى غير النهاية.

[١٢١٦] سلمناه؛ لكن لا نسلم انحصار علة حدوث البناء فيما ذكرتموه من الأمور، وعدم الانحصار فيها ظاهر ضرورة تألفه من الماء والتراب وكونه مصنوع[١] الآدمي وما يقارنها من اللوازم والعوارض، واحتمال كون شيء منها علة لحدوثه.

٢٠ [١٢١٧] وقد يقال بعد هذا: ولإن سلمنا علية المعنى المشترك ووجوده في الفرع ولكن لماذا يلزم منه الحكم في الفرع؟ وإنما يلزم ذلك إن لو لم يكن خصوصية الأصل شرطا للعلية أو خصوصية محل النزاع مانعة منها، وهو ممنوع.

---

١ ج: موضوع

[1218] Derinlemesine incelendiğinde [görülür ki], bu men‘ [karşı tarafa] yönelmez. Zira ortak anlamın sebepliliği ve onun fer‘deki varlığı kabul edildiğinde, zorunlu olarak fer'de hüküm lâzım gelir. Aksi halde malûlün illetten geri kalması gerekir ki bu muhaldir. Zikrettikleri ihtimal ise savuşturulmuştur. Çünkü şayet böyle olsaydı, ortak anlam hükmün illeti olmazdı. Aksine o iki kayıttan biriyle birlikte olurdu. [Halbuki] onun hükmün illeti olduğunu açıkladık.

10. Gizli Kıyas

[1219] Gizli kıyas, büyük öncülü gizlenen kıyastır. Bu [gizleme de] ya büyük öncülün açık olmasından dolayıdır. Mesela "Bu iki çizgi merkezden çevreye uzandı, öyleyse o ikisi birbirine eşittir." denildiğinde, "Merkezden çevreye uzanan her iki çizgi, birbirine eşittir." sözümüz gizlenmiştir. Veya [bu gizleme] büyük öncülün yanlış olduğunu gizlemek için yapılır. Söz gelimi "Bu kişi düşmanla konuşuyor, o halde o sınırı teslim eden bir haindir." denildiğinde, "Düşmanla konuşan herkes sınırı teslim eden bir haindir." sözümüz gizlenmiştir.[1] Zira o [retorikçi] şayet bu sözü açıkça söyleseydi, yalanı ortaya çıkacağı için men‘edilecektir.

1 "Sağr." ifadesi, *es-Süllemü'l-mürevnaḳ* şerhinde "İslâm beldesinin tarafı" olarak şerh edilmektedir. (Hasan Dervîş el-Kuveysînî, *Şerhu'ş-Şeyh Hasan Dervîş el-Kuveysînî alâ Metni's-Süllem fi'l-Mantık,* Thk. İbrahim b. Hasan el-Feyyûmî, Kâhire, h. 1354, s. 44) Bununla alakalı olarak bu kelimenin serhat, sınır ve hudud gibi anlamları olduğu bilinmektedir. Nitekim burada da buna uygun bir şekilde tercüme edilmiştir.

[١٢١٨] وفي التحقيق أن هذا المنع غير وارد؛ لأنه لما سلم علية المعنى المشترك ووجوده في الفرع يلزم الحكم في الفرع بالضرورة، وإلا لزم تخلف المعلول عن العلة، وإنه محال. وما ذكره من الاحتمال فهو مندفع؛ لأنه لو كان كذلك لم يكن المعنى المشترك علة للحكم؛ بل هو مع أحد ذينك القيدين، وقد ٥ بينا أنه علة للحكم.

العاشر الضمير

[١٢١٩] وهو قياس تحذف كبراه إما لوضوحها كما يقال: «هذان الخطان خرجا من المركز إلى المحيط فهما متساويان»، فحذف قولنا: «وكل خطين خرجا من المركز إلى المحيط فهما متساويان». وإما لإخفاء كذبها كما يقال: «هذا الإنسان ١٠ يخاطب العدو فهو خائن مسلَّم للثغر»، /[١١٠ظ] فحذف قولنا: «وكل ما يخاطب العدو فهو خائن مسلم للثغر»؛ لأنه لو صرح بهذا القول لمُنِعَ لظهور كذبه.

BEŞİNCİ MAKALE: MADDESİ İTİBARIYLA KIYASIN KISIMLARI

[1220] Oluştuğu şeyler bakımından kıyasın kısımları burhân, cedel, hatâbe, şiir ve muğâlatadır. Kıyasın maddeleri ya yakînî öncüllerdir veya yakînî olmayan öncüllerdir. Yakîn, bir şeyin şöyle şöyle olduğuna yönelik itikattır. Bu itikatta, itikat edilen şeyin vakıa mutabık olması ve nefsü'l-emrde değişmesinin imkansız olması bakımından ancak itikat ettiği gibi olabileceğine yönelik [ikinci bir] itikat vardır.

Yakînî Öncüller

[1221] Yakînîler altı türdür:

[1222] **1. Evveliyyât**: Bunlar, [önermenin] iki tarafının tasavvur edilmesinin -ikisi veya biri nazar ve kesb yoluyla hâsıl olmuşsa bile-, olumlama veya olumsuzlamayla birinin diğerine nispet edilmesiyle aklî kesinliğin sağlaması hususunda yeterli olan önermelerdir. Örneğin "Bütün parçadan büyüktür.", "Bir şeye eşit şeyler birbirine eşittir." ve "Bir şahıs aynı anda iki mekanda olmaz." sözümüz gibi. Eğer akıl bu önermelerden her birinin yüklemini konusuna nispet etmede duraksarsa (*tevakkuf*), bu, ancak aklın önermenin her iki tarafını tasavvur etmede duraksaması sebebiyledir.

[1223] **2. Müşâhedât**: Bunlar, aklın zâhirî kuvvetler vasıtasıyla hükmettiği önermelerdir. Söz gelimi aklın, güneşin aydınlatıcı ve ateşin sıcak olduğuna hükmetmesi gibi. Veya aklın bâtınî kuvvetler vasıtasıyla hükmettiği önermelerdir. Mesela aklın bizde korku, öfke, açlık ve susuzluğun olmasına hükmetmesi gibi. Bâtınî kuvvetler vasıtasıyla hükmedilen önermeler, **vicdâniyyât** olarak isimlendirilir.

[1224] **3. Mücerrebât**: Bunlar aklın, yakîni gerçekleştirecek [derecede] tekrar eden müşâhedeler vasıtasıyla hükmettiği önermelerdir. Ancak bu hüküm, gizli bir kıyasın bu müşâhedelere eklenmesi vasıtasıyla olur ki bu kıyas şudur: "Şayet bu tekrar rastlantısal olsaydı, ne daima ne de çoğunlukla olurdu." Örneğin, ardı ardına sakamonya [bitkisinin suyunun] içilmesinin peşi sıra ishalin müşahede edilmesinden sonra, sakamonya [bitkisinin suyunu] içmenin, safranın ishal olmasını gerektirmesine hükmetmemiz böyledir.

المقالة[١] الخامسة في أقسام القياس باعتبار ما يتركب منه

[١٢٢٠] وهي البرهان والجدل والخطابة والشعر والمغالطة. مواد القياس إما أن تكون مقدمات يقينية أو مقدمات غير يقينية. واليقين هو اعتقاد أن الشيء كذا مع اعتقاد أنه لا يمكن أن يكون إلا كما اعتقده مع كونه مطابقا للواقع وامتناع تغيره ٥ في نفسه.

اليقينيات

[١٢٢١] ستة أنواع:

[١٢٢٢] **النوع الأول الأوليات** وهي قضايا يكون تصور طرفيها وإن[٢] حصلا أو أحدهما بالنظر والكسب كافيا في جزم العقل بنسبة أحدهما إلى الآخر بالإيجاب ١٠ أو السلب كقولنا: الكل أعظم من الجزء، والأشياء المساوية لشيء واحد متساوية، وإن الشخص الواحد في الزمان الواحد لا يكون في مكانين. فإن توقف العقل في نسبة محمول كل واحدة من هذه القضايا إلى موضوعها ليس إلا[٣] لتوقفه في تصور طرفيها.

[١٢٢٣] **النوع الثاني المشاهدات** وهي قضايا يحكم العقل بها بواسطة قوى ١٥ ظاهرة كحكمه بأن الشمس مضيئة، والنار حارة أو قوى باطنة كحكمه بأن لنا خوفا وغضبا وجوعا وعطشا. والقضايا التي يحكم فيها بواسطة القوى الباطنة تسمى **وجدانيات**.

[١٢٢٤] **النوع الثالث المجربات** وهي قضايا يحكم العقل بها بواسطة مشاهدات متكررة موقعة لليقين؛ لكن بسبب انضمام قياس خفي إليها، وهو أنه لو كان اتفاقيا ٢٠ لما كان دائما ولا أكثريا كحكمنا بأن شرب السقمونيا موجب لإسهال الصفراء بعد مشاهدة الإسهال عقيب شربه مرة بعد أخرى.

---

١ ف – مسلم للثغر؛ لأنه لو صرح بهذا القول لمُنِعَ لظهور كذبه. المقالة.
٢ ف: إن
٣ ا – إلا

[1225] **4. Hadsiyyât**: Bunlar, eserin değil de karînelerin müşahedesi sebebiyle, nefisten kaynaklanan yakîni gerektiren güçlü bir hads (sezgi) vasıtasıyla aklın hükmettiği önermelerdir. Söz gelimi aklın ayın ışığının güneşten geldiğine hükmetmesi böyledir. Çünkü güneşe olan yakınlığı ve uzaklığı sebebiyle ışığın aydaki görünümünü farklılaşır. Hads ile kasıt, ilkelerden matluba doğru zihnin hızlıca intikalidir.

[1226] Hads ile tecrübe arasındaki fark şudur: Tecrübe insanın yaptığı fiile dayanır ki böylece bu fiil vasıtasıyla insanda matlup ortaya çıkar. Nitekim insanın, bir ilacı ya [bizzat] tüketerek ya da başkasına vererek ardı ardına tecrübe etmedikçe o ilaca, ne ishal edip etmemesi bağlamında ne de dört nitelikten biri bakımından hükmetmesi mümkündür. Hads ise böyle değildir. Zira hads buna [yani kendisi vasıtasıyla insanda matlubun ortaya çıkacağı fiile] dayanıyor değildir.

[1227] **5. Mütevâtirât**: Bunlar aklın, haber verilen şeyin imkansız olmadığına muttali olduktan, [insanların] bu şeye dair yalan üzerine birleşip anlaşmalarından güvende (*emin*) olduktan ve [söz konusu önermeler] en nihayetinde haber verilen şeye şahitlik eden bir kimseye dayandıktan sonra, şahitliklerin çokluğu vasıtasıyla hükmettiği önermelerdir. Mesela Mekke ve Bağdat'ın varlığına ve geçmiş zamanlardaki tufanlar ve bunun dışındaki olaylar gibi büyük vakaların ve hadiselerin varlığına hükmetmemiz böyledir. Yakîni gerektiren bu şehâdetlerin miktarı, belirli bir sayı ile kısıtlanamaz. Nitekim belirli bir önermeye dair herhangi bir kişi için yakîn ifade eden nice sayılar vardır ki bu belirli sayı, söz konusu önermeye dair bir başkası için yakîn ifade etmez. Yine nice sayılar vardır ki bir önermeye dair herkes için yakîn ifade eder ve [fakat] bir başka önerme söz konusu olduğunda bu kimselerden hiçbiri için yakîn ifade etmez. Mezkur sayılardan çoğu, ne bu kişi için ne de bu önermeye dair yakîn ifade eder. Aksine sayının yeterli olduğuna hükmeden, yakînin hâsıl olmasıdır.

[1228] Tecrübe, hads ve tevatür olmak üzere bu üçünden hâsıl olan yakîn ile başkalarına karşı kanıt getirmek mümkün değildir. Zira bir başka kişide bu sebeple yakîn hâsıl olmaması mümkündür.

[١٢٢٥] **النوع الرابع الحدسيات** وهي قضايا يحكم العقل بها بواسطة حدس قوي يحصل من النفس بسبب مشاهدة القرائن دون الأثر موجب لليقين كحكمه بأن نور القمر مستفاد من الشمس لاختلاف /[١١١و] هيئات تشكل النور فيه بسبب قربه وبعده منها. والمراد من الحدس هو سرعة الانتقال من المبادئ إلى المطالب.

٥ [١٢٢٦] والفرق بين التجربة والحدس هو أن التجربة تتوقف على فعل يفعله الإنسان حتى يحصل له المطلوب بواسطته، فإن الإنسان ما لم يجرب الدواء إما بتناوله أو بإعطائه لغيره مرة بعد أخرى لا يمكنه الحكم عليه بكونه مسهلا أو غير مسهل ولا بكيفية[١] من الكيفيات الأربع بخلاف الحدس، فإنه لا يتوقف على ذلك.

١٠ [١٢٢٧] **النوع الخامس المتواترات** وهي قضايا يحكم العقل بها بواسطة كثرة الشهادات بعد اطلاعه على عدم امتناع المخبر عنه، وأمن النفس من التواطؤ والتوافق عليها، وانتهائها بالآخرة إلى من شاهد المخبر عنه كحكمنا بوجود مكة وبغداد ووقوع الوقائع العظيمة والحوادث الكائنة كالطوفانات وغيرها في الزمان الماضي. ولا ينحصر مبلغ هذه الشهادات الموجبة لليقين في عدد معين، فربّ ١٥ عدد يفيد اليقين لشخص من الأشخاص في قضية معينة، ولا يفيد ذلك العدد المعين فيها لغيره من الأشخاص، ورب عدد يفيد اليقين لكل شخص في قضية ولا يفيد لأحد منهم اليقين في غيرها من القضايا. وأكثر من العددين المذكورين لا يفيد اليقين لا لذلك الشخص ولا في تلك القضية؛ بل حصول اليقين هو القاضي بكمال العدد.

٢٠ [١٢٢٨] واليقين الحاصل من هذه الثلاثة أعني التجربة والحدس والتواتر لا يمكن الاحتجاج به على غيره لجواز أن لا يحصل اليقين لغيره من الأشخاص بسبب ذلك.

---

١ ب: لا يكفيه

[1229] **6. Kıyasları beraberinde olan önermeler**: Bunlar, terimleri tasavvur edildiğinde zihinden uzakta olmayan bir vasıta sebebiyle aklın hükmettiği önermelerdir. Mesela “İki eşit parçaya bölündüğü için dört çifttir.” sözümüz böyledir. Zira dört ve çiftlik tasavvur edildiğinde, iki eşit parçaya bölünme daima zihinde hâzır olan bir orta terimdir (*vasat*).

[1230] Bu altı türden oluşan kıyas, -öncülleri ister tek bir türden olsun isterse biri bir türden diğeri bir başka türden olsun- **burhân** olarak isimlendirilir. O halde burhân, yakînî bir sözü sonuç vermesi için yakînî öncüllerden oluşan sözdür.

[Limmî ve İnnî Burhân]

[1231] O, yani burhân, neden ve varlık burhânı olarak kısımlara ayrılır.

[1232] **Neden burhânı**, matlubun yükleminin konusuna olumlu veya olumsuz olarak nispet edilmesi için bu burhândaki orta terimin hem zihinde hem de hariçte illet olmasıdır. Yani bu nispetin illetini, hem nefsü’l-emrde hem de aklın bu nispeti tasdik etmesi halinde verir. Örneğin “Bu kişi, salgıları (*ahlât*) bozulmuş biridir.”, “Her salgıları bozulan, hummalıdır.”, “Öyleyse bu kişi hummalıdır.” Bu kıyasın orta terimi olan salgıların bozulması, bu kişide hummanın sabit olmasının hariçteki illetidir ve bu açıktır. [Keza] aklın o kişide hummanın sabit oluşuna hükmetmesinin de illetidir. Zira akıl her ne zaman söz konusu şahsın salgılarının bozulduğuna hükmederse, hummanın onda sabit oluşuna da zorunlu olarak hükmeder.

[1233] **Varlık burhânı**na gelince, onda orta terim, bu iki nispetin illeti olmaz. Aksine, matlubun yükleminin konusuna nispeti için hariçte değil de sadece zihinde illet olur. Yani orta terim, aklın bu nispete hükmetmesinin illetini verir. Yoksa bu nispetin nefsü’l-emrdeki sübûtunu veriyor değildir. Mesela “Bu kişi, hummalıdır.”, “Her hummalı, salgıları bozuk olandır.” sözümüz, “Bu kişi, salgıları bozuk olandır.” sözümüzü sonuç verir. Bu kıyasın orta terimi olan humma, söz konusu kişide salgı bozukluğunun sabit olmasının hariçteki illeti değildir, aksine durum tam tersidir. O, ancak aklın o kişide salgı bozukluğunun sabit olduğuna hükmetmesinin illetidir. Bu örnekte olduğu gibi orta terimin büyük terimin malûlu olduğu varlık burhânı, **delil** diye isimlendirilir.

[١٢٢٩] **النوع السادس قضايا قياساتها معها** وهي قضايا يحكم العقل بها بواسطة لا تغيب عن الذهن عند تصور حدودها كقولنا: «إن الأربعة زوج لانقسامها بمتساويين»، فإن الانقسام بمتساويين وسط حاضر في الذهن دائما عند تصور الأربعة والزوجية.

٥ [١٢٣٠] والقياس المؤلف من هذه الأنواع الستة سواء كانت مقدمتاه من نوع واحد أو إحداهما من نوع والأخرى من نوع آخر تسمى **برهانا**. فالبرهان إذن قول مؤلف من مقدمات يقينية لإنتاج قول يقيني.

[البرهان اللمي والإني]

[١٢٣١] وهو أعني البرهان ينقسم إلى لمي وإلى إني:

١٠ [١٢٣٢] أما **اللمي** فهو الذي يكون الحد الأوسط /[١١١ظ] فيه علة لانتساب محمول المطلوب إلى موضوعه إيجابا كان أو سلبا في الخارج، وفي الذهن جميعا أي يكون معطيا لعلة تلك النسبة في نفس الأمر وفي تصديق العقل بها. كقولنا: هذا الشخص متعفن الأخلاط، وكل متعفن الأخلاط[١] محموم، فهذا الشخص محموم. فتعفن الأخلاط الذي هو الوسط في هذا القياس علة لثبوت الحمى لذلك

١٥ الشخص في الخارج وهو ظاهر، ولحكم العقل أيضا بثبوت الحمى له؛ لأنه متى حكم بتعفن أخلاطه حكم بثبوت الحمى[٢] له بالضرورة.

[١٢٣٣] وأما **البرهان الإني** فهو الذي لا يكون الحد الأوسط فيه علة لهاتين النسبتين؛ بل لنسبة محمول المطلوب إلى موضوعه في الذهن فقط دون الخارج أي يكون معطيا لعلة حكم العقل بتلك النسبة، ولا يكون معطيا لثبوت تلك النسبة في

٢٠ نفس الأمر. كقولنا: هذا الشخص محموم، وكل محموم فهو متعفن الأخلاط، ينتج: أن هذا الشخص متعفن الأخلاط. والحمى التي هي الوسط في هذا القياس ليست علة لثبوت تعفن الأخلاط للشخص المذكور في الخارج؛ بل الأمر بالعكس، وإنما هي علة لحكم العقل بثبوت تعفن الأخلاط له.

---

١ ف – تلك النسبة في نفس الأمر وفي تصديق العقل بها كقولنا: هذا الشخص منقض الأخلاط وكل منقض الأخلاط

٢ ف – لذلك الشخص في الخارج وهو ظاهر ولحكم العقل أيضا بثبوت الحمى له لأنه متى حكم بنقض أخلاطه حكم بثبوت الحمى

[1234] Neden burhânında orta terimin, mutlak olarak büyük terimin illeti olmasının zorunlu olmadığını bilmen gerekir. Aksine neden burhânına dair bahsi geçen örnekte olduğu gibi mutlak olarak illeti [yani hem büyük terimin hariçteki varlığının hem de büyük terimin küçük terimde bulunmasının illeti] veya [sadece] büyük terimin küçük terimde bulunmasının illeti olması gerekir. Söz gelimi "Her insan canlıdır.", "Her canlı cisimdir." sözümüz, "Her insan cisimdir." sözümüzü sonuç verir. Nitekim canlı, cismin hariçteki varlığının illeti değildir. Ancak canlının insanda meydana gelmesi, cismin insanda sabit olmasının illetidir.

[Yakînî Olmayan Öncüller]

[1235] Yakînî olmayan öncüller de altı türdür:

[Cedelin Öncülleri]

[1236] **1. Meşhûrât**: Bunlar, tüm insanların kabullenmeleri dolayısıyla aklın hüküm verdiği önermelerdir. [Bu kabullenme de] ya "Adalet güzeldir." ve "Zulüm kötüdür." sözlerimizdeki gibi genel bir maslahat, ya "Zayıfların ve miskinlerin gözetilmesi övülesidir." sözümüzdeki gibi bir incelik (rikkat) ya da "İnsanlar arasında avret yerinin açılması iğrenç ve çirkin bir şeydir." sözümüzdeki gibi adetler, yasalar (*şerâi'*) ve âdâb-ı muâşeret sebebiyledir.

[1237] Meşhûrât ve evveliyyât arasındaki fark ancak şöyle bilinir: Şayet insan kendisini tüm teorik ve pratik kalıplardan soyutlasa ve hiçbir kimseyi müşahede etmeksizin ve herhangi bir eylemle uğraşmaksızın aniden yaratıldığını varsaysaydı, daha sonra da bu meşhûr öncüller ona arz edilseydi, o insan bu öncüllere hükmetmezdi. Aksine duraksardı. Ancak evvelîlere gelince, onlar bu kişiye söz konusu hal üzere arz edildiğinde, o kişi duraksamaz. Aksine onlara hükmeder.

[1238] Meşhur önermelerden bazıları nefse ulaştığında onda bir etki oluşturur. Sonra nefs o önermeler üzerine düşündüğünde ve tam anlamıyla yoğunlaştığında etkisi ortadan kalkar. Bu, şöyle denmesi gibidir: "Zalim de olsa mazlum da olsa kardeşine yardım et." Bu önerme ilk etapta dinleyicide bir etki bırakır ve kişi, zalim de olsa mazlum da olsa kardeşine yardım etmesi gerektiğini inanır. Sonra onun üzerine düşündüğünde bilir ve emin olur ki kardeş olsun başkası olsun zalime yardım edilmez. Şöyle denilmiştir: "Zalime yardım, [onu] zulümden alıkoymakla olur."

[١٢٣٤] والبرهان الإني الذي الحد الأوسط فيه معلول الأكبر كما في هذا المثال تسمى **دليلا**. ويجب أن تعلم أن الحد الأوسط في برهان اللمي لا يجب أن يكون علة للأكبر مطلقا؛ بل يجب أن يكون علة له مطلقا كما في المثال المذكور له أو يكون علة لثبوته في الأصغر كما في قولنا: كل إنسان حيوان، وكل حيوان جسم، ينتج: كل إنسان جسم. فإن الحيوان ليس علة لوجود الجسم في الخارج، وإنما حصوله للإنسان علة لثبوت الجسم له.

[أنواع غير اليقينيات]

[١٢٣٥] أما المقدمات التي هي غير يقينية فأيضا ستة أنواع:

[مقدمات الجدل]

[١٢٣٦] **النوع الأول المشهورات** وهي قضايا يحكم العقل بها بواسطة اعتراف جميع الناس بتلك القضايا إما لمصلحة عامة كقولنا: «العدل حسن، والظلم قبيح» أو بسبب رقة كقولنا: «مراعاة الضعفاء والمساكين محمودة» أو بسبب عادات وشرائع وآداب كقولنا: «كشف العورة عند الناس سمج قبيح».

[١٢٣٧] إنما يعرف الفرق بينها وبين الأوليات بأن الإنسان لو جرد نفسه عن جميع الهيئات النظرية والعملية، وقدّر أنه خلق دفعة من غير أن شاهد أحدا أو مارس عملا، ثم عرضت عليه هذه القضايا، فإنه لا يحكم بها؛ بل يتوقف فيها. وأما الأوليات /[١١٢و] فإنها إذا عرضت عليه في هذه الحالة لم يتوقف فيها؛ بل يحكم بها.

[١٢٣٨] ومن القضايا المشهورة ما إذا وردت على النفس أثّرت فيها، ثم إذا فكرت فيها والتفت إليها التفاتا تاما يبطل أثره. وذلك مثل ما يقال: «انصر أخاك ظالما أو مظلوما»، فإنه في بادئ النظر يؤثر في السامع، ويعتقد أن الأخ يجب أن ينصر ظالما كان أو مظلوما، ثم إذا فكر فيه علم وتيقن أن الظالم لا ينصر أخا كان أو غيره، وقد قيل: «إن نصرة الظالم بأن يمنع عن الظلم».

[1239] Buradan ortaya çıkmıştır ki meşhûrât, tıpkı yorumlanmadığı durumda bu önermede olduğu gibi yanlış olabilir. Keza mezkur örneklerdeki gibi gerçek ve doğru da olabilir. Her milletin kendi arasında meşhur önermeleri vardır. Yine her sanat ehlinin de bu sanata göre meşhur önermeleri vardır.

5 [1240] **2. Müsellemât**: Bunlar, iki hasımdan birinin diğerinden müsellem olarak aldığı veyahut da belirli bir sanat erbabı arasında müsellem olan önermelerdir. Nitekim hasımlardan her biri diğerini susturmak için sözü, bu önermeler -ki söz konusu önermeler ister nefsü'l-emrde hak olsun isterse de bâtıl olsun- üzerine bina eder. Örneğin fukahânın kıyas, icmâ, 10 istishâb ve bunun dışındaki kaidelerin fıkıh ilmindeki araştırma ve tartışma sırasında delil oluşunu teslim etmesi böyledir. Yine geometricilerin, iki doğrunun tek bir yüzeyi kuşatmasının ve tek bir doğrunun iki doğru ile çakışmasının imkansız oluşunu ve bunun dışında onlar arasındaki müsellem önermeleri teslim etmeleri de böyledir.

15 [1241] Bu iki türden oluşan kıyasa, -ister öncülleri tek bir türden olsun isterse de biri bir türden diğeri diğer türden olsun- cedel denir. O halde cedel, bir başka sözü netice vermesi için meşhur veya müsellem öncüllerden oluşan sözdür. Cedelden maksat, burhân derecesine erişemeyen kimseleri ikna etmek, hasımları ilzâm edip susturmak (*ifhâm*) ve nefsi, mezkur te- 20 liflerden hangi tür ile olursa olsun, öncülleri birbiriyle bileşime sokmak üzere alıştırmaktır ki böylece nefis gelen itirazları (*es'ile*) defeder.

[Hatâbenin Öncülleri]

[1242] **3. Makbûlât**: Bunlar, çoğunluğun güvendiği bir kişiden alınıp doğru kabul edilen önermelerdir. [Bu alma da] ya insanlardan herhangi biri- 25 nin muttali olamayacağı felekî bir durum ve semâvî bir irtibat sebebiyledir; yoksa [insanların güvendiği] o kişinin, bu durumu [yani kendisine güvenilmesini] gerektiren zâhirî bir sıfatın kendisine özgü olması dolayısıyla değildir. Bunun varlıkta örnekleri çoktur ve onları zikretmeye gerek yoktur. Ya da [bu alma, insanların güvendiği] o kişiye, zâhirî bir sıfatın özgü olması sebebiyle- 30 dir. Mesela bu durumu [yani kendisine güvenilmeyi] gerektiren ilim, din, ibadet, riyâzet, cömertlik ve bunlar dışındaki güzel niteliklerde ve insanlar nezdinde kendisinden razı olunan övülmüş huylarda ziyadelik böyledir. Söz gelimi selef ulemasından alınan (*me'hûz*) önermeler ve dönemin ulemasından ve abidlerinden [alınıp] kabul edilen (*makbûl*) önermeler böyledir.

[١٢٣٩] ومن هذا ظهر أن المشهورات قد تكون كاذبة كهذه القضية إذا لم تأولها، وقد تكون حقة صادقة كالأمثلة المذكورة لها، ولكل أمة مشهورات فيما بينهم، ولكل أهل صناعة أيضا بحسب تلك الصناعة.

[١٢٤٠] **النوع الثاني المسلمات** وهي قضايا يأخذها أحد الخصمين من صاحبه مسلمة أو يكون[١] مسلمة فيما بين أهل تلك الصناعة فيبني عليها كل واحد من الخصمين الكلام في دفع صاحبه سواء كانت حقة في نفسها أو باطلة كتسليم الفقهاء كون القياس والإجماع واستصحاب الحال والواقع وغيرها من القواعد حجة عند البحث والمناظرة في علم الفقه، وتسليم المهندسين امتناع إحاطة خطين مستقيمين بسطح واحد وامتناع استقامة خط واحد على استقامة خطين وغير ذلك من المقدمات المسلمة فيما بين أهل الهندسة.

[١٢٤١] والقياس المؤلف من هذين النوعين سواء كانت مقدمتاه من نوع واحد أو إحداهما من نوع واحد والأخرى من النوع الآخر يقال له **الجدل**. فهو إذن قول مؤلف من مقدمات مشهورة أو مسلمة لإنتاج قول آخر، والغرض منه إقناع من هو قاصر عن درجة البرهان، وإلزام الخصوم ودفعهم وإفحامهم، واعتياد النفس تركيب المقدمات بعضها مع البعض على أي نوع كان من التأليفات المذكورة ليدفع بذلك الأسئلة الواردة عليه.

[مقدمات الخطابة]

[١٢٤٢] **النوع الثالث المقبولات** وهي قضايا يتسلم من شخص اعتمد فيه الجمهور إما لأمر فلكي[٢] واتصال سماوي لا يتطلع عليه أحد من الناس لا لاختصاصه بصفة ظاهرة يقتضي ذلك، وأمثلته كثيرة في الوجود لا يحتاج إلى ذكرها. وإما لاختصاصه بصفة ظاهرة مثل زيادة علم أو دين أو عبادة أو رياضة أو سخاوة إلى غير ذلك من الصفات الجميلة /[١١٢ظ] والخصال الحميدة المرضية عند الناس يقتضي ذلك كالقضايا المأخوذة من علماء السلف، والقضايا المقبولة من علماء الوقت وعُبّاد الزمان.

---

١ ج ب + غير
٢ ب: كلي

[1243] **4. Maznûnât**: Bunlar, bu önermelere dair hâsıl olan zan vasıtasıyla aklın hükmettiği önermelerdir. Zan, diğer tarafın mümkün oluşuna dair bir bilinçle birlikte, çelişiğin iki tarafından biri hakkında hükümde bulunmaktır. Örneğin her gece dolaşanın hırsız olduğuna dair hâsıl olan zanna binaen, "Falan gece dolaşıyor, o halde o hırsızdır." sözümüz gibi.

[1244] Bu iki türden oluşan kıyasa, -ister öncülleri tek bir türden olsun isterse de biri bir türden diğeri bir başka türden olsun- "hatâbe" denir. O halde hatâbe, zannî bir öncül sonuç vermesi için makbûlât veya maznûnât [türü] öncüllerden oluşan kıyastır. Hatâbeden maksat, dinleyicileri, ahlâkın terbiye edilmesi, ahiret işleri [ile ilgilenilmesi], ibadetlerle meşgul olmaya teşvik edilmesi, zekatların eda edilmesi ve sadakaların artırılması gibi kendileri için faydalı olan ve her iki dünyada da saadeti gerektiren hayırlı işlere teşvik etmektir. Hatip sesi güzel, nefsi arınmış ve iyilikle meşhur olmuş biri olmalıdır. Ayrıca dinleyicilerin nefislerinde etkili olması için konuşması yüksek sesle olmalıdır.

[Şiirin Öncülleri]

[1245] **5. Muhayyelât**: Bunlar, doğru olsun yanlış olsun, nefse varit olduğunda onda ruh daralması (*kabz*) ve ferahlaması (*bast*) gibi sıra dışı tesirler oluşturan önermelerdir. Mesela teşvik babında "Şarap, akışkan bir yakuttur." sözümüz gibi. Böylece nefs şarabı arzular. Yine sakındırma babında "Bal, acı ve kusturucudur." sözümüz gibi. Böylece tabiat baldan nefret eder.

[1246] Muhayyelâta dayalı önermelerden oluşan kıyas "şiir." diye isimlendirilir. Şiirden maksat, teşvik etmek ve nefret ettirmek yoluyla nefsin etkilenmesidir. Vezin ve güzel ses ise onun değerini arttırır. O halde şiir, nefsi bir şeye teşvik etmeyi veya ondan nefret ettirmeyi gerektiren ve muhayyelâta [dayalı öncüllerden] oluşan sözdür. Müteahhirûn, şiirde vezne itibar etmişlerdir.

[Safsatanın Öncülleri]

[1247] **6. Vehmiyyât**: Bunlar, insan vehminin duyulur (*mahsûs*) olmayan şeyler hakkında hükme vardığı yanlış önermelerdir. Zira vehim, duyuya (*his*) tâbidir. Dolayısıyla vehmin duyulur olmayan şeyler hakkındaki hükmü yanlış olabilir. Mesela "Her mevcut kendisine işaret edilebilendir." ve "Âlemin ötesinde sonsuz bir boşluk vardır." sözleri gibi.

[١٢٤٣] **النوع الرابع المظنونات** وهي قضايا يحكم العقل بها بواسطة الظن الحاصل بتلك القضايا، والظن هو الحكم بأحد طرفي النقيض مع الشعور بجواز الطرف الآخر كقولنا: فلان يطوف بالليل فهو متلصص بناء على الظن الحاصل بأن كل من يطوف بالليل فهو متلصص.

٥ [١٢٤٤] والقياس المؤلف من هذين النوعين سواء كانت مقدمتاه من نوع واحد أو إحداهما من نوع والأخرى من النوع الآخر تسمى **خطابة**. فهي إذن قياس مؤلف من مقدمات مقبولة أو مظنونة لإنتاج مقدمة ظنية، والغرض منها ترغيب المستمعين فيما ينفعهم من تهذيب الأخلاق وأمر المعاد والحث على المواظبة على العبادات وأداء الزكوات والزيادة في الصدقات وغيرها من الخيرات الموجبة للسعادة الأبدية ١٠ في الدارين. ويجب أن يكون قائلها حسن الصوت زكي النفس مشهور بالخير، ويكون إيرادها بصوت عال ليؤثر في نفوس السامعين.

[مقدمات الشعر]

[١٢٤٥] **النوع الخامس المخيلات** وهي قضايا إذا وردت على النفس أثرت فيها تأثيرا عجيبا من قبض أو بسط صادقة كانت أو كاذبة كقول القائل في الرغبة: ١٥ «الخمر ياقوتة سيالة»، فترغب النفس فيها، وفي الرهبة: «العسل مرة مقيئة»، فينفر عنه الطبع.

[١٢٤٦] والقياس المؤلف منها يسمى **شعرا**، والغرض منه انفعال النفس بالترغيب والتنفير. ويروّجه الوزن والصوت الطيب. فالشعر إذن قول مؤلف من مقدمات مخيلة موجبة لترغيب النفس في أمر أو لتنفيرها عن أمر. والمتأخرون اعتبروا فيه الوزن.

٢٠ **[مقدمات السفسطة]**

[١٢٤٧] **النوع السادس الوهميات** وهي قضايا كاذبة يقضي بها الوهم الإنساني في أمور غير محسوسة؛ إذ الوهم تابع للحس فقد يكون حكمه في غير المحسوس كاذبا كقول القائل: «كل موجود مشار إليه، ووراء العالم فضاء لا يتناهي».

Şayet akıl ve şeriatlar vehme dayalı bu önermeleri reddetmeseydi, evvelî önermelere dahil olurlardı. Vehmî önermelerin yanlış olduğunun alameti, aklın, onların hükmünün çelişiğini sonuç veren öncüllere dair yardımıdır. Nitekim [başta hem akıl hem vehim doğru öncülleri vazettiği halde], neticeye ulaştıklarında vehim cayar ve hükmünün gereğini inkar eder.

[1248] Vehmî öncüllerden oluşan kıyas "safsata" olarak isimlendirilir. O halde vehim, hasımları yanıltmak (*tağlît*) ve gerçeklikten kopartmak (*inkitâ*) için vehmî öncüllerden oluşan kıyastır.

[Muğâlata]

[1249] Muğâlata, sûreti, maddesi ya da her ikisi birden fâsit olan kıyastır.

[Suret Bakımından Fesat]

[1250] Sûret bakımından fesâdı, kıyastaki orta terimin tekrar etmemesi sebebiyle dört şekilden herhangi bir şekilde olmamasıdır. Söz gelimi şöyle denmesi gibi: "'İnsan saçlıdır' ve 'Her saç bir yerde biter' sözümüz, 'O halde insan bir yerde biter' neticesini verir." Nitekim küçük öncülün yüklemi [yani saçlı olmaklık], büyük öncülde tamamıyla vazedilmiş değildir. [Aksine sadece "saç" ifadesi vazedilmiştir.] Veyahut [sûret bakımından fesâdı], şekillerden herhangi birinde olsa da bu şekilden sonuç verecek bir darp üzere olmamasıyladır. Örneğin şöyle denmesi gibi: "'İnsan canlıdır' ve 'Canlı cinstir' sözümüz, 'O halde insan cinstir' sonucunu verir." Buradaki hata, büyük öncülün tümel olmamasıdır. Zira canlının yüklem olduğu her şeye, cins de yüklem oluyor değildir. Aksine cinslik, ancak zihnî sûretten ibaret olan genellik kaydıyla kayıtlanmış canlılığa yüklenir.

[1251] Bazen öncüllerin birine, kendisi sebebiyle kıyasın sûretinin bozulduğu bir şey bitişir. Mesela şöyle denmesi gibi: "'Sadece insan gülendir' ve 'Her gülen canlıdır' sözümüz, 'O halde sadece insan canlıdır' neticesini verir." Buradaki hata, insana bitişen tek başınalık (*vahde*) ifadesidir ki o, küçük öncülü olumlu ve olumsuzdan bileşik yapar. Çünkü bu küçük öncülün anlamı şudur: Her insan gülendir ve insan olmayan hiçbir şey gülen değildir. Söz konusu büyük öncüle eklenmiş olan küçük öncül eğer olumlu olursa, kıyas kurulur ve doğru sözü sonuç verir. Eğer olumsuz olursa da hiçbir şey sonuç vermez. Zira birinci şekilde küçük öncülün olumlu olması gerekir.

ولولا أن العقل والشرائع دفعتها لدخلت في القضايا الأولية. وعلامة كذبها مساعدته العقل في المقدمات المنتجة لنقيض حكمه، فإذا وصلا إلى النتيجة نكص الوهم[1] وأنكر مقتضى حكمه.

[١٢٤٨] والقياس المؤلف منها تسمى /[١١٣و] سفسطة. فهي إذن قياس مؤلف ٥ من مقدمات وهمية لتغليط الخصوم وانقطاعهم.

[المغالطة]

[١٢٤٩] والمغالطة قياس تفسد صورته أو مادته أو هما جميعا.

[الفساد من جهة الصورة]

[١٢٥٠] أما الفساد من جهة الصورة فبأن لا يكون على شكل من الأشكال ١٠ الأربعة لعدم تكرر الأوسط في القياس كما يقال: الإنسان له شعر، وكل شعر ينبت في[2] محل، ينتج أن الإنسان ينبت في محل. فإن المحمول في الصغرى بتمامه غير موضوع في الكبرى. أو إن كان على شكل من الأشكال؛ لكن لا يكون على ضرب منتج منه كما يقال: الإنسان حيوان، والحيوان جنس لينتج أن الإنسان جنس. والغلط فيه أن الكبرى ليست كلية؛ إذ ليس كل ما يقال له حيوان يصدق عليه أنه جنس؛ ١٥ بل الجنسية لا يصدق إلا على الحيوانية المقيدة بقيد العموم وهي الصورة الذهنية.

[١٢٥١] وربما يقرن بإحدى المقدمتين ما يختل بسببه صورة القياس كما يقال: الإنسان[3] وحده ضحاك، وكل ضحاك حيوان لينتج[4] أن الإنسان وحده حيوان. والغلط فيه[5] أن الوحدة المقترنة بالإنسان جعلت الصغرى مركبة من موجبة وسالبة؛ لأن معناها كل إنسان ضحاك، ولا شيء من غير الإنسان بضحاك، فالمنضم إلى ٢٠ الكبرى المذكورة إن كان هو الموجبة انتظم القياس وأنتج القول الصادق، وإن كان هو السالبة لا ينتج شيئا لوجوب كون الصغرى موجبة في الشكل الأول.

١ ف + على عقبيه
٢ ا: من
٣ ج + بشر
٤ ا + له
٥ ف – الإنسان وحده ضحاك وكل ضحاك حيوان لينتج أن الإنسان وحده حيوان والغلط فيه

[1252] Bazen neticenin konusu, küçük öncüldeki halinden farklı olarak alınır. Örneğin şu sözümüz gibi: “Yönleri sınırlayan felek, ötesinde yön olmayan cisimdir. Ötesinde yön olmayan her cisim, delinmez. O halde her felek, delinmez.” Veyahut da neticenin yüklemi, büyük öncüldeki halinden farklı olarak alınır. Mesela şöyle denmesi gibi: “Zeyd, burhânî ilimlerde derin kavrayış sahibidir. Burhânî ilimlerde derin kavrayış sahibi olan herkes, filozoftur. Zeyd, filozof olandır.” Ezcümle, nicelik, nitelik ve kip açısından muteber olan şartlardan biri ihlal edilmiştir.

[Madde Bakımından Fesat]

[1253] [Muğâlatadaki] madde bakımından fesâda gelince, o, [1] ya ilk matlup olanı öncül olarak kullanma (*müsâdere ale'l-matlûb*) sebebiyledir. Söz gelimi küçük terim ve orta terimin eş anlamlı iki lafız ile ifade edilmesi böyledir. Tıpkı şöyle denmesi gibi: “‘İnsan beşerdir’ ve ‘Her beşer gülücüdür’ sözümüz, ‘O halde insan gülücüdür’ neticesini verir.” Büyük öncül ve matlup anlam olarak aynıdır. [2] Veyahut da [madde bakımından fesâd], kıyasın öncüllerinin matluptan daha açık olmaması sebebiyledir. Mesela “Bu cevherdir.” matlubunu sonuç vermesi için şöyle denmesi gibi: “Çünkü o cevherin parçasıdır, cevherin parçası olan her şey cevherdir.” [3] Veyahut da [madde bakımından fesâd], öncüllerin kendilerinde yanlış olması, ancak doğru öncüllere benzemeleri sebebiyledir. [Nitekim doğru öncüllere benzemeselerdi], akıl sahibi biri onları kabul etmezdi. Zira akıl sahibi, doğru ile yanlış arasında bir benzerlik olmadıkça yanlışı kabul etmez. Bu benzerlik ise lafız veya anlam benzerliğinden öteye gitmez.

[Lafzî Muğâlatalar]

[1254] İlkine [lafız benzerliği] gelince, o, ya ortak lafızlar ya da mecazî lafızlar sebebiyle olabilir.

[1255] İlkine [ortak lafızlar sebebiyle benzerlik] gelince, onun bazısı lafzın kendisinden kaynaklanmaktadır. Örneğin şöyle diyenin sözü gibi: “Zorunlu mevcut olsa, ya mümkün varlık olur ya da olmaz. İlki muhaldir. Aksi halde yokluğu mümkün olur. Zira varlığı mümkün olan her şeyin yokluğu da mümkündür ve böylece zorunlunun yokluğu mümkün olur.

[١٢٥٢] وربما يؤخذ موضوع النتيجة لا على الوجه الذي في الصغرى كقولنا: الفلك المحدد للجهات جسم لا جهة وراءه، وكل جسم لا جهة وراءه فهو لا ينحرق، فكل فلك لا ينحرق. أو يؤخذ محمول النتيجة لا على الوجه الذي في الكبرى[١] كما يقال: زيد كامل النظر في العلوم البرهانية، وكل كامل النظر في العلوم البرهانية حكيم، فزيد هو الحكيم. وبالجملة يختل شرط من الشرائط المعتبرة بحسب الكمية أو الكيفية أو الجهة. ٥

[الفساد من جهة المادة]

[١٢٥٣] وأما الفساد من جهة المادة فهو [١] إما بسبب المصادرة على المطلوب الأول مثل أن يعبر عن[٢] الأصغر والأوسط بلفظين مترادفين كما يقال: الإنسان بشر، وكل بشر ضحاك لينتج أن الإنسان ضحاك، فالكبرى والمطلوب واحد في المعنى. ١٠ [٢] أو بسبب أن المقدمات في القياس لا يكون أبين من المطلوب كما يقال: هذا جوهر؛ لأنه جزء الجوهر، وكل ما هو جزء الجوهر فهو جوهر لينتج المطلوب. [٣] أو بسبب كذب المقدمات في أنفسها إلا أنها تكون شبيهة بالصادقة، /[١١٣ظ] وإلا لما قبلها العاقل، فإن العاقل لا يقبل الكاذب إلا لمشابهة بينه وبين الصادق، وتلك المشابهة لا تعدو اللفظ والمعنى. ١٥

[الأغلاط اللفظية]

[١٢٥٤] أما الأول فقد يقع إما بسبب الألفاظ المشتركة أو بسبب الألفاظ المجازية:

[١٢٥٥] أما الأول: فمنه ما ينشأ من نفس اللفظ كقول القائل: لو كان الواجب موجودا فإما أن يكون ممكن الوجود أو لا يكون، والأول محال وإلا ٢٠ لكان ممكن العدم؛ لأن كل ما يمكن وجوده يمكن عدمه فالواجب يمكن عدمه،

---

١ ا ب ج – أو يؤخذ محمول النتيجة لا على الوجه الذي في الكبرى
٢ ف – وأما الفساد من جهة المادة فهو إما بسبب المصادرة على المطلوب الأول مثل أن يغير عن

Yine ikincisi de muhaldir. Aksi halde varlığı imkansız olur. Zira varlığı mümkün olmayan her şeyin varlığı imkansız olur ve böylece zorunlunun varlığı da imkansız olur." Buradaki hata şudur: Tekrarlamada zikredilen mümkün ile kasıt imkansız olmayan ise -ki bu genel imkandır-, zorunlu bu anlamda mümkündür. Nitekim bu anlamda mümkünün, sadece yokluğu mümkün olan olması zorunlu değildir. Aksine [genel anlamda mümkün] ya zorunlu varlıktır ya da yokluğu mümkün olandır. Eğer [tekrarlamadaki mümkün ile] ne zorunlu ne de imkansız olan -ki bu özel imkandır- kastediliyorsa, zorunlu bu anlamda mümkün değildir. Nitekim bu anlamda mümkün olmayan şeyin [sadece] imkansız olması gerekmez. Aksine ya zorunludur ya da imkansızdır.

[1256] [Ortak lafızlar sebebiyle olan benzerliklerden] bazısı da lafzın biçiminden (*heyet*) kaynaklanır. Söz gelimi "kâbil" [kelimesinin] kalıbı (*sîga*), [ism-i] fâil kalıbıdır. Dolayısıyla kabulün, kâbilin fiili olduğu zannedilir.

[1257] Bazısı da lafzın çekiminden (*tasrîf*) kaynaklanır. Mesela "ضرب زيد" sözümüz gibi.[1] Nitekim bu sözde Zeyd'in döven olması da dövülen olması da muhtemeldir. Tıpkı Farsça'da [her iki kelimenin son harflerinin] ikisi de sâkin olmak üzere "gulâm Hasan" denmesi gibi. Nitekim Hasan, gulâmın (köle) ismi olmaya da [köle Hasan gibi], gulâmın efendisinin ismi olmaya da [Hasan'ın kölesi gibi] muhtemeldir ve bu [ikinci durumda] gulâm Hasan'ın muzâfı olur.

[1258] Bazısı da vakf ve ibtidâdan (durma ve başlama) kaynaklanır. Örneğin Allah Teâlâ'nın "وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُٓ اِلَّا اللّٰهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ اٰمَنَّا بِهٖ" [Âl-i İmrân, 3/7] sözü gibi.[2] Zira eğer "Allah" lafzında durulursa, "rüsûh sahibi olanlar." (*râsihûn*) kelimesinin başındaki vav harfi ibtida için olur ve [âyette işaret edilen müteşâbih âyetlerin] te'vilini de ancak Allah bilir. Eğer "rüsûh sahibi olanlar." kelimesinde durulursa da söz konusu vav harfi atıf için olur ve [müteşâbih âyetlerin] te'vilinin bilgisi de Allah Teâlâ ile sınırlı kalmaz. Aksine ilimde rüsûh sahibi olanlar da aynı şekilde bunu bilir.

[1259] Bazısı da kinayelerin yönlendirilmesinden kaynaklanır. Mesela "كل ما علمه الحكيم فهو كما علمه" diyenin sözü gibi.[3] Burada zikredilen zamir[4] "filozof"a yönlendirildiğinde, sözün anlamı, "her şey"e yönlendirilmesinden farklı olur.[5]

---

1 İlgili ifadenin Türkçe ifade edilmesi halinde, zorunlu olarak fiilin malum veya meçhul olarak okunması gerekeceğinden dolayı, doğrudan Arapçası verilmiştir.

2 İlgili âyetin mealinin verilmesi durumunda, işaret edilecek olan iki yorumdan birini zorunlu olarak tercih etmek gerekeceğinden dolayı, doğrudan Arapçası verilmiştir.

3 Burada da yukarıdaki örneklerde olduğu gibi bir durum söz konusu olduğundan, doğrudan Arapçası verilmiştir.

4 Söz konusu zamir cümlenin Arapçasında "o" (فهو) şeklinde ifade edilmişse de Türkçe'de bu gibi bir kullanım olmadığı için herhangi bir şekilde ifade edilmesi de mümkün görünmemektedir.

5 Zamir filozofa döndüğü durumda ifadenin anlamı: Filozofun bildiği her şey dolayısıyla filozof, bildiği gibidir. Zamir her şey kelimesine döndüğü durumda ifadenin anlamı: Filozofun bildiği her şey, filozofun bildiği gibidir.

والثاني أيضا محال وإلا لكان ممتنع الوجود؛ لأن كل ما لا يمكن وجوده كان ممتنع الوجود، فالواجب ممتنع الوجود. والغلط فيه أن المراد من الممكن المذكور في الترديد إن كان ما ليس بممتنع الذي هو الإمكان العام فالواجب ممكن بهذا المعنى؛ لكن الممكن بهذا المعنى لا يجب أن يكون ممكن العدم فقط؛ بل إما واجب الوجود أو ممكن العدم. وإن أريد به ما ليس بواجب ولا ممتنع الذي هو الإمكان الخاص فالواجب ليس بممكن بهذا المعنى؛ لكن ما ليس بممكن بهذا المعنى لا يجب أن يكون ممتنعا؛ بل إما واجبا أو ممتنعا.

[١٢٥٦] ومنه ما ينشأ من هئية اللفظ كالقابل فإن صيغته صيغة الفاعل فيظن أن القبول فعل له.

[١٢٥٧] ومنه ما ينشأ من تصريفه كقولنا: «ضرب زيد»، فإنه يحتمل أن يكون زيد ضاربا ويحتمل أن يكون مضروبا وكما يقال في العجمية: «غلام حسن» بالسكونين، فيحتمل أن يكون حسن اسما للغلام ويحتمل أن يكون اسما لسيده ويكون ذلك إضافة الغلام إليه.

[١٢٥٨] ومنه ما ينشأ من الوقف والابتداء كقوله تعالى: ﴿وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ﴾ [آل عمران، ٧] فإنه إن وقف على الله كان الواو في الراسخين للابتداء، وينحصر علم التأويل في الله، وإن وقف على الراسخين كان الواو فيهم للعطف، فلا ينحصر علم التأويل في الله تعالى؛ بل الراسخون يعلمون ذلك أيضا.

[١٢٥٩] ومنه ما ينشأ من انصراف الكنايات كقول القائل: «كل ما علمه الحكيم فهو كما علمه»، فإن الضمير المذكور فيه إذا انصرف إلى الحكيم كان معنى الكلام مغايرا له إذا انصرف إلى كل ما علمه.[١]

---

١ ا ب ف – علمه

[1260] Bazısı da atıf harfinin tüm parçalara delâleti ile tüm sıfatlara delâleti arasında bir tereddüt söz konusu olması dolayısıyla atıf harflerinden kaynaklanır. Örneğin "Beş, çift ve tektir." sözü gibi. Zira eğer bununla tüm parçalar kastediliyorsa doğru olur. Çünkü beş, bir çift sayıdan -ki o ikidir- ve bir tek sayıdan -ki o üçtür- meydana gelmiştir. Eğer bununla tüm sıfatlar kastediliyorsa yanlış olur. Çünkü beşte çiftlik ve teklik sıfatları bir araya gelmez.

[1261] İkincisine gelince, o, gerçekleşen benzeşmenin mecazî lafızlar sebebiyle olmasıdır. Mesela şöyle diyenin sözü gibi: "Bârî nurdur, her nur duyulurdur, o halde Bârî duyulurdur." veya "Genişlik yüzeye zaittir. Çünkü 'Yüzey ya geniştir ya da değildir' denmesi doğru olur." Bu ikisindeki hata, her iki örnekteki nur ve genişlik lafızlarının mecazî olarak kullanılmasıdır.

[Anlama Dayalı Muğâlatalar]

[1262] [Doğru ile yanlış arasındaki] bu benzerliğin anlam sebebiyle olmasına gelince, aynı şekilde bunun da kısımları vardır. Çünkü onun bir kısmı, ayrı ayrı doğru olan [yani bir konuya yüklenen] şeylerin bileşimi sebebiyle gerçekleşir. Söz gelimi Zeyd'in tabip ve terzi olması, ancak onun tıpta değil de terzilikte yetenekli olması gibi. Dolayısıyla her ikisi de tek başına olmak üzere "tabip" ve "yetenekli" [yüklemleri Zeyd'e] yüklenir. Fakat bu ikisi bir araya getirilip, "Zeyd, yetenekli bir tabiptir." denmesi yanlıştır. Ancak bu ikisinin bir araya getirilmesiyle ayrı ayrı olmaları hali kastediliyorsa, bu durumda da doğru olur.

[1263] [Anlam sebebiyle olan benzerliğin] bazısı da bileşik olması doğru olan şeylerin ayrılması sebebiyle gerçekleşir. Mesela, "Beş, çift ve tektir." sözü, "O, bir çift ve bir tek sayıdan meydana gelmiştir." anlamında söylenmesi halinde doğrudur. [Bu durum anlaşılmadığında], beş için "O çifttir." denmesinin doğru olduğu zannedilir.

[1264] Bazısı da tümel döndürmenin vehmettirmesi sebebiyle gerçekleşir. Söz gelimi "Bir yönde olan her şey mevcuttur." önermesine binaen "Her mevcut bir yöndedir." diyenin ve "Felek sonludur. Her sonlu, boşluk veya dolulukta son bulur. O halde felek boşluk veya dolulukta son bulur." diyenin sözü gibi. Bu [ikinci örnekteki] hata, "Her boşluk ve doluluk sonludur." sözümüzün doğru olması ve [ancak] bu sözden, her sonlunun boşluk veya dolulukta son bulmasının lâzım gelmemesidir.

[١٢٦٠] ومنه ما ينشأ من حرف العطف لتردده بين دلالته على جميع الأجزاء وبين دلالته على جميع الصفات كقول القائل: «الخمسة زوج وفرد»، فإنه إن عنى به جميع الأجزاء صدق؛ لأن الخمسة حاصلة من عدد زوج وهو الاثنان ومن عدد فرد /[١١٤و] هو الثلاثة. وإن عنى به جميع الصفات كذب؛ لأن الخمسة لا يجتمع فيها صفة الزوجية والفردية. ٥

[١٢٦١] وأما الثاني وهو أن تكون المشابهة الواقعة بسبب الألفاظ المجازية فكقول القائل: الباري نور، وكل نور محسوس لينتج أن الباري محسوس، وكقوله: العرض زائد على السطح؛ لأنه يصح أن يقال: السطح إما عريض أو غير عريض. والغلط منهما أن استعمال لفظي النور والعرض في هذين المثالين بطريق المجاز.

[الأغلاط المعنوية] ١٠

[١٢٦٢] وأما إذا كانت تلك المشابهة بسبب المعنى فعلى أقسام أيضا؛ لأن منه ما يقع بسبب تركيب ما يصدق مفصلا مثل أن يكون زيد طبيبا وخياطا؛ لكنه غير ماهر في الطب وماهر في الخياطة، فإنه يصدق عليه الطبيب والماهر، كل واحد منهما مفردا، فإذا جمع بينهما وقيل: «إنه طبيب ماهر» كذب، اللهم إلا إذا عنى حالة الجمع ما عنى به حالة الانفراد، فيصدق حينئذ. ١٥

[١٢٦٣] ومنه ما يقع بسبب تفصيل ما يصدق مركبا مثل أنه يصدق: «أن الخمسة زوج وفرد» بمعنى أنها حصلت من عدد زوج ومن عدد فرد، فيظن أنه يصدق عليها أنه زوج.

[١٢٦٤] ومنه ما يقع بسبب إيهام العكس الكلي كقول القائل بأن كل موجود في الجهة بناء على أن كل ما في الجهة فهو موجود، وكقوله: الفلك متناه، وكل متناه ينتهي إلى خلاء أو ملأ، فالفلك ينتهي إلى خلاء أو ملأ. والغلط فيه أن الصادق قولنا: «كل خلاء وملأ متناه»، ولا يلزم منه أن كل متناه ينتهي إلى خلاء أو ملأ. ٢٠

[1265] Bazısı da bir şeyin lâzımını, o şeyin kendisi yerine koymak sebebiyle gerçekleşir. Örneğin beyazın göz için ayrışmış olduğunu bilen biri, onun göz için ayrışmış olmasının renk olması sebebiyle olduğunu zanneder ve dolayısıyla her rengin göz için ayrışmış/farkedilebilir olduğuna hükmeder. Böylece beyaz dışındaki renklere de bununla hükmeder ama beyazın böyle olmasının beyaz olması özelliği sebebiyle olduğunu bilmez.

[1266] Bazısı da arazî olanın zâtî olan yerine alınması sebebiyle gerçekleşir. Mesela "Sakamonya, doğal olarak soğutucudur." denmesi gibi. Çünkü o sıcak olan safrayı ishal ettiğinde, bundan mizâcın soğukluğu lâzım gelir. Dolayısıyla bunun sakamonyanın doğasından kaynaklandığı zannedilir ve onun doğası gereği soğuttuğuna hükmedilir.

[1267] Bazısı da bir şeyle beraber olanın, o şeyin sebebi yerine konması dolayısıyla gerçekleşir. Söz gelimi şöyle denmesi gibi: "Babalık oğulluğa, oğulluk da babalığa dayanır. Dolayısıyla ikisinin de varlığı imkansızdır." Buradaki hata şudur: Dayanmaktan (*tevakkuf*), bir şeyle birlikte [eş zamanlı] olan şeyde değil, bir şey sebebiyle olan şeyde söz edilebilir. Babalık ise oğullukla birliktedir, yoksa ona dayanıyor değildir.

[1268] Bazısı da aslında kısır döngü (*devr*) olmayan şeyin kısır döngü sayılması sebebiyle gerçekleşmektedir. Örneğin "Tavuk yumurtaya, yumurta da tavuğa dayanır." denmesi gibi. Buradaki hata şudur: Yumurtaya dayanan her tavuk, bu yumurtanın kendisine dayandığı tavuk değildir.

[1269] Bazısı da bilkuvve olanın bilfiil gibi alınması sebebiyle gerçekleşmektedir. Mesela [bölünemeyen parçayı savunan bir kimsenin] şöyle demesi gibi: "Cisim sonsuza dek bölünmeyi kâbil olsa, cismin iki yüzeyi arasında sonsuz sayıda parça olur ve sonsuz olan, iki sınır arasında sınırlanmış olurdu." Buradaki hata şudur: Şayet cisim sonsuza dek bölünmeyi kâbil olsaydı, parçaları bilfiil değil bilkuvve [sonsuza dek bölünüyor] olurdu. Nitekim bundan da söz konusu muhal lâzım gelmez.

[1270] Bazısı da bilfiil olanın bilkuvve gibi alınması sebebiyle gerçekleşmektedir. Söz gelimi heyûlânın bilkuvve olduğu, dolayısıyla da ma'dûm olduğuna hükmedenin durumu böyledir. Buradaki hata ise şudur: Heyûlâda bilkuvve olan şey sûretleri kâbil olmasıdır yoksa heyûlânın zâtı bilkuvve değildir.

[١٢٦٥] ومنه ما يقع بسبب أخذ لازم الشيء مكان الشيء[١] كمن علم أن البياض مفرق للبصر، فيظن أن ذلك لكونه لونا، فحكم بأن كل لون مفرق للبصر، فيحكم على غيره من الألوان بذلك، ولم يعلم أن ذلك لخصوص كونه بياضا.

[١٢٦٦] ومنه ما يقع بسبب أخذ ما بالعرض مكان ما بالذات كما يقال: «إن السقمونيا مبرد بالطبع»؛ لأنه لما أسهل الصفراء الذي هو حار لزم منه برودة المزاج، فيظن أن ذلك لطبعه، فحكم عليه أنه مبرد بالطبع.

[١٢٦٧] ومنه ما يقع بسبب أخذ ما مع الشيء مكان ما به الشيء كما يقال: الأبوة متوقفة على البنوة، والبنوة على الأبوة، فيمنع وجودهما. والغلط فيه أن التوقف إنما يقال فيما به الشيء لا فيما مع الشيء، والأبوة مع البنوة لا أنها متوقفة عليها.

[١٢٦٨] ومنه ما يقع بسبب جعل ما ليس بدور دورا كما يقال: الدجاجة متوقفة /[١١٤ظ] على البيضة، والبيضة على الدجاجة. والغلط فيه أن كل دجاجة يتوقف على بيضة هو غير الدجاجة التي يتوقف عليها تلك البيضة.

[١٢٦٩] ومنه ما يقع بسبب أخذ ما بالقوة مكان ما بالفعل كما يقال: لو كان الجسم قابلا للقسمة إلى غير النهاية لكان بين سطحي الجسم أجزاء غير متناهية، فما لا يتناهي محصور بين حاصرين. والغلط فيه أن الجسم لو كان قابلا للقسمة إلى غير النهاية لكانت أجزاؤه بالقوة لا بالفعل، فلا يلزم منه[٢] المحال المذكور.

[١٢٧٠] ومنه ما يقع بسبب أخذ ما بالفعل مكان ما بالقوة كمن يحكم على الهيولى بأنها بالقوة، فيكون معدومة. والغلط فيه أن ما لها بالقوة قابليتها للصور لا ذاتها.

---

١ ب – لازم الشيء مكان الشيء
٢ ا – منه

[1271] Bazısı da ma'dûm olana mevcut olanın hükmünün verilmesi sebebiyle gerçekleşmektedir. Örneğin "Şayet hareket sonsuz olsaydı, ya çift ya da tek olurdu." denmesi böyledir. Nitekim ma'dûm olan sonsuz hareketlerin teklik ve çiftlikle nitelenmesinin lâzım gelmesi için bu hareketlerde birlikleri içeren her toplamın bulunduğu zannedilmektedir. [Oysa bu, mevcut olan hareketlerde bulunmaktadır.]

[1272] Bazısı da varlığın mukâbili olan yokluğun, zıt olarak alınması sebebiyle gerçekleşmektedir. Mesela şöyle denmesi gibi: "Hayır ve şer iki zıttır. Aynı ilkeden meydana gelen hiçbir iki zıt yoktur. O halde hayrın ilkesi şerrin ilkesinden başkadır." Buradaki hata şudur: Şer vücûdî değildir ki böylece hayrın zıddı olsun. Aksine o, hayrın yokluğudur.

[1273] Bazısı da adem ve melekenin, olumsuzlama ve olumlama yerine alınması sebebiyle gerçekleşmektedir. Söz gelimi şöyle denmesi gibi: "Nefsin bedenle birlikteliği (*ittisâl*) ve ondan ayrılması (*infisâl*), olumlama ve olumsuzlama [tekâbüliyetidir.] Nitekim nefis bu iki durumun dışında olmaz. O ya bedenle birliktelik halindedir ya da ondan ayrıdır." Buradaki hata şudur: Ayrılma, birliktelik halinde olabilen şeylerde birlikteliğin yokluğudur. Dolayısıyla tek bir şeyin bu ikisinin [yani olumlama ve olumsuzlamanın] dışına çıkmaması gerekmez.

[1274] Bazısı da zihnî itibarların hâricî olarak alınması sebebiyle gerçekleşmektedir. Örneğin şöyle denmesi gibi: "Allah'ın ortağı hariçte imkansız olsa, onun imkansız oluşu hariçte hâsıl olurdu. Hariçte hâsıl olmuş imkansızlık ile nitelenen ise hariçte hâsıl olmuştur. O halde hariçteki imkansız, hariçte hâsıl olmuştur. Bu ise muhaldir." Buradaki hata şudur: İmkansızlık, zihnî bir itibardır ve hariçte bir tahakkuku yoktur. Dolayısıyla söz konusu şartlı önerme doğru olmaz.

[1275] Aynı şekilde şöyle denmesi de bunun gibidir: "Şayet yokluk tasavvur edilir olsaydı, temyiz edilirdi. Şayet temyiz edilir olsaydı, hariçte mevcut olurdu. O halde yokluk tasavvur edilir olsa, hariçte mevcut olurdu. [Ancak] lâzım muhaldir, dolayısıyla melzûm da muhaldir." Buradaki hata şudur: Küçük öncülün tâlîsinde yüklem olan "temyiz edilir." (*mütemeyyiz*) ifadesi eğer hariçteki temyiz ise küçük öncül memnudur. Çünkü tasavvur edilir olanın, hariçte temyiz edilir olması gerekmez.

[١٢٧١] ومنه ما يقع بسبب إعطاء المعدوم حكم الموجود كما يقال: لو كانت الحركة غير متناهية لكانت إما شفعا أو وترا، فيظن أن الحركات المعدومة غير المتناهية لها كل مجموعي[1] يشتمل على الآحاد ليلزم اتصافها بأحد الأمرين المذكورين.

[١٢٧٢] ومنه ما يقع بسبب أخذ العدم المقابل للوجود ضدا كما يقال: الخير والشر متضادان، ولا شيء من المتضادين عن مبدأ واحد، فمبدأ الخير غير مبدأ الشر. والغلط فيه أن الشر ليس وجوديا حتى يكون ضدا للخير، بل هو عدم الخير.

[١٢٧٣] ومنه ما يقع بسبب أخذ العدم والملكة مكان السلب والإيجاب كما يقال: اتصال النفس بالبدن وانفصالها إيجاب وسلب فلا يخرج عنهما النفس، فهي إما متصلة بالبدن أو منفصلة. والغلط فيه أن الانفصال عدم الاتصال عما من شأنه أن يتصل، فلا يلزم أن لا يخرج عنهما شيء واحد.

[١٢٧٤] ومنه ما يقع بسبب أخذ الاعتبارات الذهنية خارجية كما يقال: لو كان شريك الباري ممتنعا في الخارج لكان امتناعه حاصلا في الخارج، والموصوف بالامتناع الحاصل في الخارج حاصل في الخارج، فالممتنع في الخارج حاصل في الخارج، وهو محال. والغلط فيه أن الامتناع اعتبار ذهني لا تحقق له في الخارج، فلا تصدق الشرطية المذكورة.

[١٢٧٥] وكما يقال: لو كان العدم متصورا لكان متميزا، ولو كان متميزا لكان موجودا في الخارج، ينتج: لو كان العدم متصور لكان موجودا في الخارج، واللازم محال فالملزوم مثله. والغلط فيه أن المتميز المحمول في تالي الصغرى إن كان هو التميز في الخارج فالصغرى ممنوعة؛ لأن المتصور لا يجب أن يكون متميزا في الخارج،

---

١ ب: مجموع

Eğer söz konusu temyiz zihinde olsa -ki bu durumda şöyle olur: Şayet yokluk tasavvur edilir olsaydı, zihinde temyiz edilirdi- bu durumda doğru olur. Bu durumda şöyle deriz: Büyük öncülün mukaddeminde yüklem olan temyiz eğer hâricî temyiz olursa, kıyastaki orta terim tekrar etmiş olmaz. Eğer o zihnî temyiz olursa, büyük öncül memnudur. Çünkü zihinde temyiz edilir olan her şeyin hariçte mevcut olması zorunlu değildir. Nitekim imkansızlar, hayaller ve varlığın kendisi, zihinde temyiz edilmiştir ve onlardan hiçbiri hariçte mevcut değildir. İmkansızların ve hayallerin böyle olduğu açıktır. Varlığa gelince, varlık için bir başka varlık olmasının imkansız olması sebebiyle böyledir.

[1276] Bu muğâlatalar ilmî kitaplarda ve özellikle de **İmam**'a nispet edilen kitaplarda çokça gerçekleşmektedir. Dolayısıyla onlara dikkat etmen gerekir. Böylelikle şüphelerden birçoğu senin için çözüme kavuşur.

[1277] [Anlam sebebiyle olan benzerliğin] bazısı da meşhur önermelerin evvelî [imiş gibi] alınması sebebiyle gerçekleşmektedir. Söz gelimi "Bârî şöyle şöyle bir şeyden aciz kalsa, eksik olurdu." denmesi gibi. Buradaki hata şudur: Kudret her şey için değil, mümkünler için söz konusudur.

[1278] Bazısı da matlubun çelişiğinden değil de matlubun çelişiği ve ona bir şey eklenmesinden [yola çıkarak], muhalin lâzım kılınması sebebiyle gerçekleşmektedir. Örneğin bazı eski filozofların feleğin elips şeklinde olmasının imkansızlığına dair şöyle demeleri gibi: "Şayet felek elips olsaydı ve en kısa çapı üzerinde hareket etseydi, boşluk lâzım gelirdi. Bu ise muhaldir. O halde muhali gerektirdiği için felek elips olamaz". Yine bazı kelâmcıların Allah Teâlâ'nın birliğini ispatlarken şöyle demeleri gibi: "Şayet iki ilah bulunsaydı ve biri Zeyd'in hareketini ve diğeri sükûnunu irade etseydi, ya iki ilahtan birinin aczi ya da Zeyd'in sükûnu ve hareketinin bir arada olması gerekirdi. Zira iki ilahtan her birinin isteği meydana gelmezse ilki, gelirse de ikincisi lâzım gelir. Bunların her ikisi de muhaldir." Buradaki hata şudur: Her iki örnekte lâzım gelen imkansız, matlubun çelişiğinden ve bir başka şeyden bileşen bir toplamdan lâzım gelmiştir. Dolayısıyla bu toplam muhal olmaktadır. [Ancak] toplamın imkansız olmasından, o toplamın parçalarından bir şeyin imkansız olması lâzım gelmez. Çünkü muhal olanın o toplamdan, parçalarından bir şey olması bakımından değil de o toplam olması bakımından kaynaklanması mümkündür.

وإن كان هو التميز في الذهن حتى يصير هكذا: «لو كان العدم متصورا لكان متميزا في الذهن» صدقت، وحينئذ نقول: التميز المحمول في مقدم الكبرى إن كان هو التميز الخارجي كان الحد الأوسط في القياس غير متكرر، وإن كان هو التميز الذهني صارت الكبرى /[١١٥و] ممنوعة؛ لأنه لا يجب أن يكون كل متميز في الذهن موجودا في الخارج، فإن الممتنعات والخياليات ونفس الوجود متميز في الذهن وليس شيء منها موجودا في الخارج: أما الممتنعات والخياليات فظاهر كونها كذلك، وأما الوجود فلامتناع أن يكون للوجود وجود آخر.

[١٢٧٦] وهذه المغالطة كثيرا ما يقع في الكتب العلمية سيما في الكتب المنسوبة إلى **الإمام**، فعليك الالتفات إليها، فإن بذلك ينحلّ لك كثير من الشبه.

[١٢٧٧] ومنه ما يقع بسبب أخذ المشهور أوليا كما يقال: لو عجز الباري عن شيء كذا لكان ناقصا. والغلط فيه أن القدرة إنما يكون على الممكن لا على كل شيء.

[١٢٧٨] ومنه ما يقع بسبب جعل المحال لازما لا من نقيض المطلوب؛ بل منه ومن ضم شيء آخر إليه كقول بعض المتقدمين من الحكماء في امتناع كون الفلك بيضيا بأنه لو كان بيضيا وتحرك على قطره الأقصر لزم الخلاء، وهو محال، فلا يكون بيضيا لاستلزام المحال. وكقول بعض المتكلمين في إثبات وحدة الله تعالى: لو حصل إلهان وأراد أحدهما حركة زيد والآخر سكونه لزم إما عجز أحدهما أو سكون زيد وحركته معا؛ لأنه إن لم يحصل مراد كل واحد منهما لزم الأول وإلا لزم الثاني، وكل واحد منهما محال. والغلط فيه أن المحال اللازم في كل واحد من هذين المثالين إنما لزم من المجموع المركب من نقيض المطلوب وشيء آخر، فيكون هذا المجموع محالا، ولا يلزم من استحالة المجموع استحالة شيء من أجزائه لجواز أن ينشأ المحال منه من حيث هو مجموع لا من شيء من أجزائه.

Toplamın imkansız olmasının, bu toplamın parçalarından bir şeyin imkansız olmasını gerektirdiğinin teslim edilmesi halinde, muhal olan parçanın matlubun çelişiği olması gerekmez. Zira onun, matlubun çelişiğine eklenmiş bir şey olması mümkündür. Bu eklenmiş şey ise ilk örnekte kısa çap üzerinde hareket etmek ve ikinci örnekte iki ilahtan birinin Zeyd'in hareketini ve diğerinin sükûnunu istemesidir. Aynı şekilde bu muğâlata da ilim ehlinin önüne çokça çıkmaktadır ve yazılı eserler bunlarla doludur. Dolayısıyla onlardan sakınman gerekir.

[1279] Bazısı da tek tek her biri yerine bütünün alınması veya bunun aksi sebebiyle gerçekleşmektedir. Söz gelimi şöyle denmesi gibi: "Hareketlerden her biri mevcuttur. Öyleyse tüm hareketler mevcuttur." ve "Her hareket hâdistir. Öyleyse hareketlerin toplamı hâdistir." Veyahut da bunun aksi söz konusu olur ki o da "Feleklerin nefisleri vardır. Öyleyse her felek nefis sahibidir." denmesidir.

[1280] Bazısı da nicelik edatı (*sûr*) sebebiyle gerçekleşmektedir. Tıpkı hakiki parça olan "bazı" yerine, nicelik edatı olan "bazı" [lafzının] alınması veya bunun aksi gibi. Mesela "Bazı zenciler beyazdır, çünkü bazı parçaları beyazdır ki o parça da dişidir." denmesi veya "Zencinin bazı parçaları beyazdır, o halde bazı fertleri de beyazdır." denmesi gibi.

[1281] Bazısı da kip sebebiyle gerçekleşmektedir. Örneğin kiplerle nitelenmiş olumsuzların yerine, kiplerin olumsuzlarını almak böyledir. Nitekim zorunluluğun olumsuzu zorunlu olumsuzdan ve vücûdun olumsuzu vücûdî olumsuzdan başkadır. Diğer kipler de bu kıyas üzeredir. **Şeyh**, bundan sakınmanın zorunluluğunu vurguladı.

[1282] Sûret ve maddenin birlikte olması cihetinden hak ile bâtıl arasında benzerliğin söz konusu olması sebebiyle olan fesâda gelince, bu cihetten burada gerçekleşen hata, tek başına sûret bakımından gerçekleşen hatayı ve tek başına madde bakımından gerçekleşen hatayı kavradıktan sonra senin için açıktır.

وبتقدير تسليم استلزام استحالة المجموع استحالة شيء من أجزائه لا يجب أن يكون الجزء المحال هو نقيض المطلوب لجواز أن يكون هو الأمر المنضم إليه، وهو الحركة على القطر الأقصر في المثال الأول وإرادة أحد الإلهين حركة زيد وإرادة الآخر سكونه في المثال الثاني. وهذه المغالطة أيضا كثيرا ما يقع لأهل العلم، والكتب /[١١٥ظ] المصنفة مشحونة بها، فعليك الاحتراز عنها.

[١٢٧٩] ومنه ما يقع بسبب أخذ الكل المجموعي مكان كل واحد واحد وبالعكس كما يقال: كل واحدة من الحركات موجودة فكل الحركات موجودة، وكل حركة حادثة فمجموع الحركات حادث، وإما عكسه وهو أن يقال: الأفلاك لها نفوس فكل فلك له نفوس.

[١٢٨٠] ومنه ما يقع بسبب السور كأخذ البعض السوري مكان البعض الذي هو الجزء الحقيقي وبالعكس كما يقال: بعض الزنجي أبيض؛ لأن بعض أجزائه كذلك، وهو سنّه أو يقال: بعض أجزاء الزنجي أبيض، فيكون بعض أفراده كذلك.

[١٢٨١] ومنه ما يقع بسبب الجهة كأحد السوالب الجهات مكان السوالب الموصوفة بالجهات، فإن سالبة الضرورة غير السالبة الضرورية، وسالبة الوجود غير السالبة الوجودية، وعلى هذا القياس في سائر الجهات. و**الشيخ** بالغ في وجوب الاحتراز عن ذلك.

[١٢٨٢] وأما الفساد بسبب وقوع المشابهة بين الحق والباطل من جهة الصورة والمادة معا فلا يخفى عليك الغلط الواقع فيها من جهة ذلك بعد إحاطتك بالغلط الواقع فيها من جهة الصورة وحدها، ومن جهة المادة وحدها.

ALTINCI MAKALE: İLİMLERİN CÜZLERİ

[1283] İlimlerin parçalarına dair bahisler üç tanedir: Konu, meseleler ve ilkeler.

[Konu]

5 [1284] Konuya gelince, o, her ilimde zâtî arazları araştırılan şeydir. Söz gelimi geometri için miktâr ve aritmetik için sayı (*aded*) gibi. *Telvîhât* yazarı [**Sühreverdî**] zâtî arazı, bu kitabın başlangıcında zikrettiğimiz gibi açıklamıştır.[1] **İmam** ise ne genel ne özel bir şey sebebiyle olacak şekilde konuya eklenen eklentiler (*levâhık*) olarak açıklamıştır.[2] Bir başka ifadeyle zâtî araz, 10 konuya o konu olması sebebiyle eklenen şeydir. *Besâir* yazarı [**Sâvî**] ise zâtî arazı, [a] kendisinin tanımında konu[su] alınan olarak açıklamıştır. Mesela burun için basıklık gibi. Nitekim basıklığın tanımında "burun" alınır. Zira [basıklığın tanımı olarak] şöyle denir: "O, burundaki çöküntüdür." [b] Veyahut [zâtî araz, tanımında] konunun cinsi alınandır. Örneğin miktâra ve 15 sayıya ilişen eşitlik ve orantı böyledir. Nitekim eşitlik ve orantının tanımında, miktâr ve sayının cinsi olan "nicelik" alınır. Zira şöyle denir: "Eşitlik, nicelikteki ittifâktır ve orantı, oranların benzeşmesidir." Oran ise aynı cins iki miktâr veya iki sayıdan birinin diğerine [kıyasla] niceliğidir. [c] Veyahut da [zâtî araz, tanımında] ilişilen şeyin konusu alınandır. Söz gelimi beyaz olan 20 olması bakımından beyaz olana ilişen canlı, bitki ve cansız gibi. Nitekim bunlardan her birinin tanımında, beyaz olanın konusu olan cisim alınır.[3] **Şeyh** de *Kitâbü'ş-Şifâ*'da zâtî arazları, buna yakın bir şekilde açıklamıştır.[4]

[1285] Bu eklentiler (*levâhık*), zâtî arazlar olarak isimlendirilmiştir. Zira zâtî ârazlar, ilmin konusuna veya konusunun cinsine veya bir tür ya da başka 25 bir araz olup ilmin konusunda bulunan bir şeye özgüdürler. Dolayısıyla uzak (*garîb*) arazlar ilmin konusuna dahil olmazlar. Fakat konunun cinsine özgü olanlar, bu ilmin konusuna özgü kılındıktan (*tahsis*) sonra kullanılırlar. Mesela geometride miktâra ve aritmetikte sayıya özgü kılınan "orantı" böyledir.

---

1 Sühreverdî, *Mantıku't-telvîhât*, thk. Ali Ekber Feyyâz, Tahran, 1955, s. 75.

2 Fahreddin Râzî, *Mantıku'l-mülahhas*, s. 9; a. mlf., *Şerhu'l-işârât ve't-tenbîhât*, thk. Ali Rıza Necefzade, İran, 1963, c. 1, s. 75.

3 Sâvî, *el-Besâirü'n-nasîriyye fî 'ilmi'l-mantık*, thk. Hasan el-Merâğî, Tahran, 1970, s. 235-236.

4 İbn Sînâ, *Kitâbü'ş-Şifâ: Burhân*, s. 73-75.

المقالة السادسة في أجزاء العلوم

[١٢٨٣] ومباحث أجزاء العلوم ثلاثة وهي الموضوع والمسائل والمبادئ.

[الموضوع]

[١٢٨٤] أما الموضوع فهو لكل علم ما يبحث عن أعراضه الذاتية كالمقدار للهندسة والعدد للحساب. والعرض الذاتي فسره **صاحب التلويحات**[١] بما ذكرناه في فاتحة الكتاب. وفسره **الإمام** باللواحق الذي تلحق الموضوع لا للأمر أعم ولا للأمر أخص،[٢] وبعبارة أخرى هو الذي يلحقه لما هو هو. وفسره **صاحب البصائر**[٣] بأنه الذي يؤخذ [ا] الموضوع في حد ذاته كالفطوسة للأنف، فإنه يؤخذ في حدها الأنف؛ إذ يقال:[٤] هي التقعير الذي يكون في الأنف أو [ب] جنس الموضوع كالمساواة والمناسبة العارضين للمقدار والعدد، فإنه يؤخذ في حدهما جنس /[١١٦و] المقدار والعدد الذي هو الكم؛ إذ يقال: المساواة[٥] هي الاتفاق في الكمية، والمناسبة مشابهة النسب، والنسبة كمية أحد المقدارين المتجانسين أو العددين من الآخر أو [ج] موضوع معروضه كالأمور العارضة للأبيض من حيث هو أبيض من الحيوان والنبات والجماد، فإنه يؤخذ في حد كل واحد منها الجسم الذي هو موضوع الأبيض. وفسره **الشيخ** في الشفاء بما هو قريب من هذا.[٦]

[١٢٨٥] وإنما سميت هذه اللواحق أعراضا ذاتية لاختصاصها بموضوع العلم أو بجنسه أو بشيء واقع فيه من نوع أو عرض آخر، فلا يكون دخيلا عليه غريبا؛ لكن الذي يخص جنس الموضوع إنما يستعمل بعد أن خصص بموضوع ذلك العلم كالمناسبة التي تخصص بالمقدار في الهندسة وبالعدد في الحساب.

---

١ انظر: شهاب الدين السهروردي، منطق التلويحات، تحقيق: علي أكبر فياض، تهران ١٩٥٥، ص. ٧٥.
٢ انظر: فخر الدين الرازي، الملخص، ص. ٩؛ فخر الدين الرازي، شرح الإشارات والتنبيهات، تحقيق: علي رضا نجف زاده، تهران ١٩٦٣، ج. ١، ص. ٧٥.
٣ انظر: زين الدين عمر بن سهلان الساوي، البصائر النصيرية، تحقيق: حسن المراغي، تهران ١٩٧٠، ص. ٢٣٥.
٤ ج + شيء
٥ ب + بين
٦ انظر: ابن سينا، الشفاء: البرهان، تحقيق: أبو العلا عفيفي، القاهرة ١٩٥٦، ص. ١٥٥.

[1286] Her ilimde matlup o ilmin konusunun zâtî arazları olduğu için ilimlerden hiçbirinin konusu o ilimde burhân ile talep edilmez. Aksine ya konu nefsü'l-emrden açık olur ya da üzerindeki bir ilmin konusunun zâtî arazlarından ona burhân getirilmiş olur. Bu durum, varlık olmak bakımından varlığı, ki o açıklamaya ihtiyaç duymaz, konu alan en yüce ilme [yani metafiziğe] varana kadar böyledir. Ancak bu ilimde konunun tasavvur edilmesi ve varlığının teslim edilerek tasdik edilmesi zorunludur. Zira varlığı tasdik edilmeyen şeyde, başka bir şeyin varlığı nasıl talep edilebilir?

[1287] Bazen bir ilmin bir konusu olur. Söz gelimi aritmetik için sayı gibi. Bazen de bir şeyde birleşmiş olan birçok konusu olur. [Bu şey] [a] ya cinstir. Örneğin geometrinin konuları olan cisim, yüzey ve çizginin miktâr [cinsinde] birleşmesi gibi. [b] Veyahut da [bu şey] bir münâsebettir. Mesela nokta, çizgi, yüzey ve cismin kendi aralarındaki bitişik bir münâsebette birleşmesi gibi. Zira noktanın çizgiye nispeti, çizginin yüzeye ve yüzeyin cisme olan nispeti gibidir. Çünkü bunlardan her biri, kendilerine nispet edildikleri şeyin sonudurlar. [c] Veyahut da [bu şey] bir gayedir. Örneğin unsurlar, mizaçlar, karışımlar, organlar, güçler ve fiillerin, tıbbın konusunun parçaları değil de onun konuları olarak kabul edilmeleri halinde, tıp ilminin gayesi olan sağlığa nispet edilmelerinde birleşmeleri gibi.

[Meseleler]

[1288] Meselelere gelince, her ilmin meseleleri, yüklemlerinin konularına nispet edilmesi bu ilimde burhân ile talep edilen önermelerdir. Bu meselelerin [yani ilmin meselesi olan önermelerin] konusu, [a] bazen bu ilmin konusu olur. Örneğin geometrideki "Her miktâr, ya bir diğer miktârla ortaktır ya da ondan ayrıdır." sözümüz gibi. [b] Bazen [meselelerin konusu], bir zâtî arazıyla birlikte ilmin konusu olur. Mesela geometrideki şu sözümüz gibi: "Bir başka miktârdan ayrı (mübâyin) olan her miktâr, o miktârla cinsteş olan tüm miktârlardan da ayrıdır." [c] Bazen [meselelerin konusu] ilmin konusunun bir türü olur. Bu ise ya aritmetikteki "Altı, tam sayıdır." sözümüz gibi tek başına (*mücerred*) olur. Nitekim altı, aritmetik ilminin konusu olan sayının türlerinden biridir. Ya da bir zâtî arazla birlikte alınmış olur. Mesela geometrideki şu sözümüz gibi: "Bir başka çizgiyi kesen her düz çizginin, iki kenarında oluşan açılar ya iki dik açıdır ya da iki dik açıya denktir."

[١٢٨٦] ولما كان المطلوب في كل علم هو الأعراض الذاتية لموضوعه لم يكن موضوع شيء من العلوم مطلوبا بالبرهان في ذلك العلم؛ بل يكون إما بينا بنفسه أو مبرهنا عليه في علم آخر فوقه من الأعراض الذاتية لموضوعه إلى أن ينتهي إلى العلم الأعلى الذي موضوعه الموجود بما هو موجود المستغني عن ٥ البيان؛ لكن يجب تصور الموضوع في ذلك العلم والتصديق بِهَلِيَّتِهِ مسلما؛ لأن ما لا يصدق بوجوده كيف يطلب وجود شيء آخر له.

[١٢٨٧] وقد يكون للعلم الواحد موضوع واحد كالعدد للحساب، وقد يكون له موضوعات كثيرة متحدة في شيء [ا] إما جنس كاتحاد الخط والسطح والجسم التي هي موضوعات الهندسية في المقدار [ب] أو مناسبة كاتحاد النقطة والخط والسطح ١٠ والجسم في مناسبة متصلة بينها؛[١] لأن نسبة النقطة إلى الخط كنسبة الخط إلى السطح، والسطح إلى الجسم؛ إذ كل منها نهاية للمنسوب إليه [ج] أو غاية كاتحاد الأركان والمزاجات والأخلاط والأعضاء والقوى والأفعال في نسبتها إلى الصحة التي هي غاية علم الطب إن جعلت هذه الأمور موضوعات الطب لا أجزاء موضوعه.

[المسائل]

١٥ [١٢٨٨] وأما المسائل فهي لكل علم القضايا التي تطلب في ذلك العلم نسبة محمولاتها إلى موضوعاتها بالبرهان. وموضوعها [ا] قد يكون موضوع ذلك العلم كقولنا في الهندسة: «كل مقدار /[١١٦ظ] مشارك لمقدار آخر أو مباين له»، [ب] وقد يكون موضوعه مع عرض ذاتي له كقولنا في الهندسة: «كل مقدار مباين لمقدار آخر فهو مباين لكل ما يجانسه من المقادير»، [ج] وقد يكون نوع موضوعه إما مجردا ٢٠ كقولنا في الحساب: «الستة عدد تام»، فإن الستة نوع من العدد الذي هو موضوع علم الحساب وإما مأخوذا مع عرض ذاتي كقولنا في الهندسة: «كل خط مستقيم قام على خط آخر فإن الزاويتين الحادثتين على جنبيه إما قائمتان أو معادلتان لقائمتين»،

---

١ ج ب: بينهما

[d] [Meselelerin konusu] bazen de ilmin konusunun zâtî arazı olur. Mesela "Her üçgenin üç açısı, iki dik açıya eşittir." sözümüz gibi. Nitekim üçgenlik, miktârın zâtî arazlarındandır. Aynı şekilde dörtgenlik, beşgenlik ve diğerleri de böyledir.

[1289] Meselelerin yüklemlerine gelince, onların, ya meselenin konusunun ya da ilmin konusunun zâtî arazları olmaları gerekir. Zira ilim, onun için bir konu varsayılmasıyla tikel olur ve kendisi için varsayılan konuyu, ya neyse o olarak ya cinsi bakımından ya da ona eşit bir şey açısından araştırır. Aksi halde araştırma belirli bir konuya yönelik olmaktan çıkar. Aksine mutlak olarak varlığı kapsayan bir araştırma olur. Bu durumda da her ilim her ilme dahil olur ve dolayısıyla ilimler ne farklı ne de birbirinden ayrışmış olur. Meselenin yükleminin, mukavvim (kurucu) anlamda konusunun zâtîsi olması mümkün değildir. Çünkü bu anlamdaki zâtî, konunun tanımında zaten bulunur ve konudan önce malum olur. Dolayısıyla bu zâtî ve bu zâtînin konunun mukavvimi olması tasavvur edilmeden, konunun tasavvur edilmesi mümkün değildir. Evet, meselenin konusu mahiyeti ile değil de aksine arızlarıyla veya ismiyle malum ise bu durumda konunun yükleminin bu anlamda zâtî olması mümkündür. Söz gelimi nefsin cevherliğini talep etmemiz gibi. Nitekim cevherlik, nefis için zâtîdir. Ancak nefis bize hakikatiyle değil de aksine ismiyle veya ilişenlerinden bir ilişenle malum olduğunda, -ki o ilişen [nefsin] bedenin yöneticisi (*müdebbir*) ve onun mutasarrıfı olmasıdır- nefsin cevherliğini burhân ile talep etmek mümkün olur.

[İlkeler]

[1290] İlkelere gelince, onlar, tanımlar ve ilmin kıyaslarının kendilerinden oluşturulduğu öncüllerdir.

[1291] Tanımlara gelince, onlar, [a] konunun, [b] konunun parçalarının ve [c] konunun tikellerinin -eğer konunun parçaları ve tikelleri varsa- tanımlarıdır. Çünkü bu şeylerin tanımla tasavvuru ve ilmin bunlarla başlaması gerekir. Mesela **Öklides**'in kitabının başlangıcındaki "Nokta, kendisinde bir parça -yani konum sahibi [bir parça]- bulunmayan bir şeydir." sözü veya bunun dışında kitabının başlangıcında aktardığı diğer şeyler gibi. [Yine tanımlar], [d] konunun zâtî arazlarının tanımlarıdır. Çünkü bu zâtî arazlar ilimde her ne kadar matlup olsa da söz konusu zâtî arazların da tanımla tasavvur edilmeleri gerekir. Nitekim tasavvurun tasdike öncelenmesinin zorunlu oluşundan bunu biliyorsun.

[د] وقد يكون عرضا ذاتيا لموضوعه كقولنا: «كل مثلث فإن زواياه الثلاث مساوية لقائمتين»، فإن المثلثية من الأعراض الذاتية للمقدار وكذا المربعية والمخمسية وغيرها.

[١٢٨٩] وأما محمولاتها فيجب أن تكون أعراضا ذاتية لموضوع المسئلة أو لموضوع العلم؛ لأن العلم إنما يكون جزئيا بأن يفرض له موضوع ويبحث عما يفرض له من جهة ما هو هو أو من جهة جنسه أو ما يساويه، وإلا لخرج النظر عن أن يكون في موضوع معين؛ بل يكون نظرا شاملا للوجود المطلق، فيدخل كل علم في كل علم فلا يكون العلوم متخالفة ولا متمايزة بعضها عن بعض. ولا يجوز أن يكون محمول المسئلة ذاتيا لموضوعها بالمعنى المقوم؛ لأن الذاتي بهذا المعنى يؤخذ في حد الموضوع فيكون معلوما قبله، فاستحال تصور الموضوع دون تصوره ودون تصور كونه مقوما له. نعم، إذا لم يكن موضوع المسئلة معلوما بماهيته؛ بل بعوارضه أو اسمه جاز أن يكون محموله ذاتيا بهذا المعنى مثل طلبنا جوهرية النفس، فإنها ذاتية لها؛ لكن لما لم يكن النفس معلومة لنا بحقيقتها؛ بل باسمها أو بعارض من عوارضها -وهي كونها مدبرة للبدن ومتصرفة فيه- جاز أن يطلب جوهريتها بالبرهان.

[المبادئ]

[١٢٩٠] وأما المبادئ فهي الحدود والمقدمات التي ألف قياساته[1] منها:

[١٢٩١] أما الحدود [ا] فحدود الموضوع [ب] وحدود أجزائه [ج] وجزئياته إن كان له أجزاء أو جزئيات؛ إذ لا بد من تصور هذه الأمور بالحد وتصدير العلم بها كقول **أقليدس** في أول كتابه: «النقطة شيء ما لا جزء له أي من ذوات الوضع» وغير ذلك مما صدر به كتابه. [د] وحدود /[١١٧و] أعراضه الذاتية؛ لأنها وإن كانت مطلوبة في العلم؛ لكن لا بد من تصورها بالحد لما عرفت من وجوب تقدم التصور على التصديق.

---

١ ا: قياساتها

[1292] Öncüllere gelince, onlar, ya evvelîler gibi ve evvelî öncüllerle birlikte sayılan kabulü zorunlu önermeler gibi yakînîdir ya da yakînî değildir. Yakînî olmayanlar, talebenin teslim etmekle mükellef olduğu öncüllerdir. Eğer talebenin bu öncülleri teslim etmesi hocaya karşı hüsnüzan beslemesi ve iyi kalpli yaklaşması şeklinde oluyorsa, **vazedilmiş asıllar** (*usûl-i mevdûâ*) olarak isimlendirilir. Örneğin hocanın "Bir çizgi, iki çizgi istikametinde olmaz." ve "Her noktaya herhangi bir boyutta istediğimiz daireyi yapabiliriz." sözü gibi. Eğer talebe bu öncülleri onların doğru olduğuna yönelik bir zannı olmaksızın, doğasında bulunan inat ve hoşnutsuzluk [duyguları] ile teslim ediyorsa, **müsâdere** olarak isimlendirilir. Mesela hocanın şu sözü gibi: "Bir çizgi iki çizgiden geçerse ve bir yöndeki iç açılar iki dik açıdan az olursa, bu durumda bu iki çizgi o yönde uzadığında birbiriyle kesişirler." Vazedilmiş asıllar tariflere eklenir ve bu ikisinin toplamı **vazlar** olarak isimlendirilir.

[1293] Asıllar ve müsâderelerden her biri, daha üstteki bir başka ilmin meseleleri olurlar. Bu, tikel ilimlere, vazedilmiş asıllarını veren en yüce ilme varana kadar sürer. Ancak alttaki ilmin bazı meselelerinin üstteki ilim için vazedilmiş ve asıl olması, bu meselelerin alttaki ilimde, kendileri üzerine bina edilmiş asıllarla açıklanmamış olması şartı ile caizdir. Aksine kısır döngünün lâzım gelmemesi için [alt ilimdeki bu meseleler], nefsü'l-emrden açık veya başka asıllarla açıklanmış öncüller olmalıdır.

[1294] İlkeler [a] bazen genel olurlar ki bu, ya evvelîlerde olduğu gibi tüm ilimlere nispetledir ya da "Bir şeye eşit olan şeyler birbirine eşittir." sözümüz gibi bazı ilimlere nispetledir. Nitekim bu söz, geometri, aritmetik ve bu ikisinin altındaki ilimlerin ortak oldukları bir ilkedir. Bu ilke bunların dışına da çıkamaz. Zira eşitlik, lafzî ortaklık (*iştirâk-i lafzî*) durumu hariç, nicelik dışındakilere yüklenemez. İlkeler [b] bazen de her bir ilme özel olurlar. Bunlar, konuları sanatın konusu veya konusunun parçaları veya konusunun türleri veya konusunun zâtî arazları olan, yüklemleri de sanatın konusuna eşit veya sanatın konusuna özgü olması sebebiyle ondan daha genel zâtî arazlar olan önermelerdir. Söz gelimi doğa ilmi için hareketin varlığına veya geometri için her miktârın sonsuza dek bölünmesinin mümkün olduğuna inanmak böyledir.

[١٢٩٢] وأما المقدمات فهي إما يقينية كالأوليات وما عدّ معها من القضايا الواجبة القبول، وإما غير يقينية وهي المقدمات التي تكلف المتعلم على تسليمها، فإن تسليمها على سبيل حسن الظن بالمعلم وطيب القلب تسمى **أصولا موضوعة** كقوله: «الخط الواحد لا يكون على استقامة خطين، ولنا أن نعمل[١] على كل نقطة وبأي بُعْد شئنا دائرة». وإن سلمها مع عناد واستنكار في طبعه من غير ظن صدق بها سميت **مصادرات** كقوله: «إذا وقع خط على خطين وصير[٢] الداخلين في جهة أقل من قائمتين فإن الخطين إذا خرجا في تلك الجهة يلتقيان». والأصول الموضوعة تضم إلى الحدود يسمى المجموع **أوضاعا**.

[١٢٩٣] وكل واحد من الأصول والمصادرات يكون مسائل في علم آخر فوقه، وينتهي إلى العلم الأعلى المعطي للعلوم الجزئية أصولها الموضوعة؛ لكن يجوز أن يكون بعض مسائل العلم السافل موضوعا وأصلا للعلم العالي[٣] بشرط أن لا يكون مبينة في العلم السافل بالأصول التي بنيت على تلك المسائل؛ بل المقدمات بينة بنفسها أو بغيرها من الأصول؛ لأن لا يلزم الدور.

[١٢٩٤] والمبادئ [ا] قد تكون عامة إما بالنسبة إلى جميع العلوم كالأوليات، وإما بالنسبة إلى بعضها كقولنا: «الأشياء المساوية لشيء واحد متساوية»، فإنه مبدأ اشترك فيه علم الهندسة والحساب وما تحتهما، ولا يتعدى إلى غيرهما؛ لأن المساواة لا يقال لغير ما هو كم إلا بالاشتراك اللفظي. [ب] وقد تكون خاصة بعلم علم وهي المقدمات التي موضوعاتها موضوع الصناعة أو أجزاء موضوعها أو أنواع موضوعها أو الأعراض الذاتية لموضوعها، ومحمولاتها أعراض ذاتية مساوية لموضوع الصناعة أو أعم منه لاختصاصها بجنس الموضوع مثل اعتقاد وجود الحركة للعلم الطبيعي، واعتقاد إمكان انقسام كل مقدار إلى غير النهاية للهندسة.

---

١ ج: نعلم
٢ ب: صيرا
٣ ا + لكن

[1295] Genel ilkeler [1] şöyle demekle bilkuvve kullanılır: "Şöyle bir şey şöyle nitelenmezse, çelişiğiyle nitelenir". İhtiyaç duyulmadığı için şöyle denmez: "Çünkü hiçbir şey çelişiğin iki tarafından biriyle nitelenmekten yoksun kalamaz." Veyahut [2] da [genel ilkeler] bilfiil kullanılır. Bu ise ya [a] hem konu hem yüklem olarak özelleştirilerek olur. Örneğin "Hiçbir şey ya olumlama ya da olumsuzlamadan yoksun kalamaz." sözümüzün özelleştirilmesinde, "Her miktâr ya ortak ya ayrıdır." dememiz gibi. [Burada] "şey" olan konuyu "miktâr." ile ve "olumlu veya olumsuz" olan yüklemi "ortaklık ve ayrılık" ile özelleştirdik. [b] Ya da [genel ilkeler] sadece konu [bakımından özelleştirilerek bilfiil kullanılır.] Mesela "Bir şeye eşit olan şeyler birbirine eşittir." sözümüzün özelleştirilmesinde, "Bir miktâra eşit olan miktârlar, birbirine eşittir." dememiz gibi. Bunun aksi [yani sadece yüklemin özelleştirilmesi] ise muhaldir. Zira tümel öncülde yüklemin konusundan daha özel olması imkansızdır.

[Burhânla Alakalı Meseleler]

[Burhânın İki Öncülünün Yüklemi Uzak Araz Olamaz]

[1296] Burhânın iki öncülünden birinin yükleminin uzak araz olması caiz değildir. Çünkü yüklem orta terim olursa ve büyük terim ona eşit veya ondan daha genel olursa, uzak araza eşit olan ve ondan daha genel olan, uzak araz olur. Yüklem büyük terim olursa ve orta terim küçük terime eşit veya ondan daha genel olursa, eşit ve daha genel olanın uzak arazı da uzak olur. Dolayısıyla bundan büyük terimin küçük terim için uzak araz olması lâzım gelir ki bunun mümkün olmadığını açıklamıştık. O halde meselelerde (*mesâil*) yüklem olmaya elverişli olmayan her şey, öncüllerde yüklem olmaya da elverişli değildir. Evet, burhânın iki öncülünden birinin yükleminin mukavvim anlamda zâtî olması mümkündür. [Fakat] bu öncüllerden her birinin yükleminin böyle [yani mukavvim zâtî] olması mümkün değildir. Aksi halde büyük terim küçük terimin mukavvimi olur. Zira mukavvimin mukavvimi, mukavvimdir. Bunun ise imkansız olduğunu açıklamıştık.

[١٢٩٥] والمبادئ العامة إنما تستعمل [١] بالقوة بأن يقال: «إن لم يكن شيء كذا موصوفا بكذا كان موصوفا بنقيضه»، ولا يقال: «لأن كل شيء لا يخلو عن الاتصاف بأحد النقيضين» /[١١٧ظ] للاستغناء عنه. أو [٢] بالفعل مخصصة[١] [ا] موضوعا ومحمولا كقولنا في تخصيص قولنا: «كل شيء لا يخلو عن الإيجاب أو السلب»: «كل مقدار إما مشارك أو مباين»، فقد خصصنا الموضوع الذي هو الشيء بالمقدار، والمحمول الذي هو الإيجاب أو السلب بالمشاركة والمباينة. أو [ب] موضوعا فقط كقولنا في تخصيص قولنا: «الأشياء المساوية لشيء واحد متساوية»: «المقادير المساوية لمقدار واحد متساوية». وعكسه[٢] محال لامتناع أن يكون المحمول في المقدمة الكلية أخص من موضوعها.

[المسائل المتعلقة بالبرهان]

[لا يكون محمول إحدى مقدمتي البرهان عرضا غريبا]

[١٢٩٦] ولا يجوز أن يكون محمول إحدى مقدمتي البرهان عرضا غريبا؛ لأنه إن كان هو الأوسط والأكبر مساو له أو أعم، والمساوي للعرض الغريب والأعم منه عرض غريب. وإن كان هو الأكبر والأوسط مساو للأصغر أو أعم، والعرض الغريب للمساوي وللأعم أيضا غريب. فيلزم أن يكون الأكبر عرضا غريبا للأصغر، وقد بينا أنه لا يجوز. فإذن كل ما لا[٣] يصلح أن يكون محمولا في المسائل لا يصلح أن يكون محمولا في المقدمات. نعم، يجوز أن يكون محمول إحدى مقدمتي البرهان ذاتيا بالمعنى المقوم، ولا يجوز أن يكون محمول كل واحدة منهما كذلك، وإلا لكان الأكبر مقوما للأصغر؛ لأن مقوم المقوم مقوم،[٤] وقد بينا امتناعه.

---

١ ج: لمخصصة.
٢ أي مخصصة محمولا فقط.
٣ ب – لا.
٤ ب – لأن مقوم المقوم مقوم

[Burhânın Öncüllerinin Zorunlu Olması Gerekmez]

[1297] Muhtelitât bahsinde ayrıntılı olarak ifade edildiği üzere, eğer matlup zorunluysa burhânî öncüllerin zorunlu, mümkünse mümkün, daimî ise daimî olması gerekir. Şu söze kulak asılmaz: "Burhân getiren, ancak zorunluyu kullanır." Nitekim önceki mantıkçılar bu sözü söylediklerinde onunla, ister zorunlu ister mümkün ister daimî olsun, öncüllerin doğruluğunun zorunlu olmasını veya matlup zorunluysa öncülün de zorunlu olmasını kastetmişlerdir.

[1298] *Burhân Kitabı*'ndaki zorunlu, *Kıyâs Kitabı*'ndaki zorunludan daha geneldir. Çünkü *Burhân*'daki zorunlu, konunun vasfı (*vasfu'l-mevzû'*) -ister zâtın devamlılığıyla daimî olsun ister olmasın- konu için mevcut olduğu sürece, yüklemin konu için sübûtunun zorunluluğuna veya ondan olumsuzlanmasının zorunluluğuna hükmedilen [önermedir]. *Kıyâs*'taki zorunlu da böyledir ancak şu farkla ki burada konunun zâtı mevcut olduğu sürece zorunluluğuna hükmedilir. Yine *Burhân*'daki tümel yükleme (*el-makûl ale'l-küll*) de *Kıyâs*'takinden daha özeldir. Çünkü *Kıyâs*'ta tümel yükleme, zorunluluk şartına itibar etmeksizin tüm fertlerine nispetle yüklemin konu için sübûtuna ya da ondan olumsuzlanmasına hükmedilen önermedir. *Burhân*'da ise konunun vasfı açısından nispetin zorunluluğu gerekir.

[İlimlerin Birbirine Nispeti]

[1299] İlimler ya birbirinden ayrıdır (*mütebâyin*) ya da birbiriyle ilişkilidir (*mütenâsib*).

[1300] Ayrı olanlara gelince, onlar, konuları zât ve cins bakımından farklı olan ilimlerdir. Söz gelimi aritmetik ve doğa ilmi gibi. Nitekim ilkinin konusu sayı, ikincinin konusu hareketli ve durağan olması bakımından cisimdir. Bu ikisi zât ve cins bakımından farklıdır.

[1301] İlişkili olanlara gelince, onun da kısımları vardır.

[1302] Bu kısımlardan biri, konuları cins bakımından aynı ama hakikatte farklı olan ilimlerdir. Örneğin geometri ve aritmetik gibi. Nitekim ilkinin konusu miktâr, ikincinin konusu sayıdır. Bu iki konu ise cinste aynıdır ki o cins de niceliktir. Hakikatte ise farklıdırlar. Zira bir cinsin altında yer alan iki türün hakikat bakımından birbirinden farklı olması zorunludur.

[لا يجب أن تكون مقدمات البرهان ضرورية]

[١٢٩٧] ومقدمات البرهان يجب أن تكون ضرورية إن كان المطلوب ضروريا، وممكنة إن كانت ممكنا، ودائمة إن كان دائما على التفصيل المذكور في المختلطات. ولا تلتفت إلى ما يقال: «إن المبرهن لا يستعمل إلا الضروري»، فإن القدماء لما ٥ قالوا هذا القول عنوا به أن المقدمات ضرورية الصدق ضرورية كانت أو ممكنة أو دائمة أو أنها ضرورية إن كان المطلوب ضروريا.

[١٢٩٨] والضروري في كتاب البرهان أعم من الضروري في كتاب القياس؛ لأن الضروري فيه هو الذي حكم فيها بضرورة ثبوت المحمول للموضوع أو بضرورة سلبه عنه ما دام وصف الموضوع موجودا للموضوع دام بدوام الذات أو لم يدم، وفي القياس ١٠ ما حكم فيه بذلك؛ لكن ما دام ذات الموضوع موجودا. والمقول على الكل فيه أخص من المقول عليه في القياس؛ لأن المقول على الكل في القياس ما حكم فيه بثبوت المحمول للموضوع أو سلبه عنه بالنسبة إلى كل فرد من الأفراد من غير اعتبار شرط الضرورة، /[١١٨و] وفي البرهان لا بد من ضرورة النسبة بحسب وصف الموضوع.

[تباين العلوم وتناسبها]

١٥ [١٢٩٩] والعلوم إما متباينة وإما متناسبة:

[١٣٠٠] أما المباينة فهي العلوم التي موضوعاتها مختلفة في الذات والجنس كعلم الحساب والطبيعي، فإن موضوع الأول العدد، وموضوع الثاني الجسم من حيث إنه يتحرك ويسكن، وهما مختلفان في الذات والجنس.

[١٣٠١] وأما المتناسبة فعلى أقسام:

٢٠ [١٣٠٢] أحدها العلوم التي تكون موضوعاتها متفقة في الجنس مختلفة في الحقيقة كعلم الهندسة والحساب، فإن موضوع الأول المقدار وموضوع الثاني العدد، وهما متفقان في الجنس وهو الكم، ومختلفان في الحقيقة لوجوب اختلاف النوعين الداخلين تحت جنس في الحقيقة.[١]

---

١ ب: الصفة

[1303] Bu kısımlardan ikincisi, konuları hakikat bakımından aynı olan, ancak araştırma yönü itibarıyla farklılaşan ilimlerdir. Mesela alemin cismi, doğa ilmine ve astronomiye (*ilmü'l-hey'e*) kıyasla böyledir. Nitekim o, her iki ilmin de konusudur. Ancak doğa bilimci hareketli ve durağan olması açısından alemin cismini incelerken astronom miktâr, şekil ve konuma sahip olması açısından inceler.

[1304] Bu kısımlardan üçüncüsü, konuları genellik ve özellik (*umûm-husûs*) bakımından farklılaşan ilimlerdir. Bunun da farklı şekilleri vardır.

[1305] Bunlardan birisi, özel ilmin konusunun hakikatte genel ilmin konusunun bir türü olmasıdır. Söz gelimi uzay geometrisi ilmi (*mücessemât*) ile geometri böyledir. Zira ilkinin konusu geometrik cisim (*cism-i ta'lîmî*), ikincinin konusu miktârdır. Miktâr ise geometrik cismin cinsidir.

[1306] İkincisi, özel ilmin ve genel ilmin konularının zâtça tek bir şey olmasıdır. Ancak bu şey özel ilimde, bir zâtî arazla birlikte incelenir. Örneğin tıp ve doğa ilmi böyledir. Nitekim cisim olması sebebiyle insan bedenini mutlak olarak doğa bilimcisi inceler. Tıp da insan bedenini inceler ama mutlak olarak değil aksine sağlıklı ve hasta olması cihetinden bunu yapar.

[1307] Üçüncüsü ise özel ve genel her iki ilmin konusunun da zâtça tek bir şey olması, ancak bu şeyin özel ilimde bir uzak arazla incelenmesidir. Mesela hareketli küreler ilmi ve küreler ilmi gibi. Nitekim ilki, ikincinin altında bulunur ve her ikisinin konusu da kürelerdir. Ancak özel ilim küreleri hareketli olması cihetinden inceler ve hareket, kürelerin uzak arazıdır. Çünkü hareketin tanımında [konusu olan] küreler veya konusunun cinsi alınmaz.

[1308] Herhangi bir itibar farklılığı olmaksızın iki ilmin konusunun aynı olması muhaldir. Aksi halde [iki ilim] bir ilim olur ki bu da muhaldir.

[Burhânın Nakli]

[1309] Burhânın nakli [a] bazen ilkelerde ortaklık sebebiyle olur ki bu da bir şeyin bir ilimde öncül olarak alınmış olması ve bu şeyin burhânının başka bir ilimde olması sûretiyle gerçekleşir.

[١٣٠٣] وثانيها العلوم التي تتفق موضوعاتها في الحقيقة؛ لكنها تختلف في جهة النظر كجسم العالم بالقياس إلى العلم الطبيعي وعلم الهيئة،[١] فإنه موضوع لكل واحد من هذين العلمين؛ لكن الطبيعي ينظر فيه من جهة أنه يتحرك ويسكن، وصاحب الهيئة من جهة أن له مقدارا وشكلا ووضعا.

٥ [١٣٠٤] وثالثها العلوم التي تختلف موضوعاتها بالعموم والخصوص، وذلك على وجوه:

[١٣٠٥] أحدها أن يكون موضوع العلم الخاص نوعا من موضوع العلم العام بالحقيقة كالمجسمات والهندسة، فإن موضوع الأول الجسم التعليمي، وموضوع الثاني المقدار، وهو جنس للجسم التعليمي.

١٠ [١٣٠٦] وثانيها أن يكون موضوع العلم الخاص وموضوع العلم العام شيئا واحدا بالذات؛ لكن في العلم الخاص ينظر فيه مع عرض ذاتي كالطب والطبيعي، فإن بدن الإنسان مطلقا ينظر فيه الطبيعي؛ لأنه جسم، وينظر فيه الطب[٢] ولكن لا على الإطلاق، بل من جهة أنه يصح ويمرض.

[١٣٠٧] وثالثها أن يكون موضوع كل واحد من العلمين أعني الخاص والعام ١٥ شيئا واحدا بالذات؛ لكن في العلم الخاص ينظر فيه مع عرض غريب كعلم الأكر المتحركة وعلم الأكر، فإن الأول تحت الثاني، وموضوع كل منهما الأكر؛ لكن في العلم الخاص ينظر فيها من جهة كونها متحركة، والحركة عرض غريب للأكر؛ إذ لا يؤخذ في حدها موضوعها ولا جنس موضوعها.

[١٣٠٨] واتفاق علمين في الموضوع من غير اختلاف باعتبار ما محال وإلا ٢٠ لصار علما واحدا، وإنه محال.

[نقل البرهان]

[١٣٠٩] ونقل البرهان [أ] قد يكون بسبب الاشتراك في المبادئ بأن يكون هناك /[١١٨ظ] شيء مأخوذا مقدمة في علم وبرهانه في علم آخر،

---

١ ج: الهندسة
٢ ج – الطب

Bu durumda burhân bu ilme taşınır ya da o ilme havale edilir. Her ne kadar "İlimler ilkelerde ortak olurlar." dense de bu mecazî bir sözdür. Zira genel ilkelerin ilimlerde bilfiil kullanılmadığını, eğer kullanılacaksa bu sanatın konusuyla tahsis edildikten sonra kullanılabileceğini öğrendin. Bu durumda iki ilimden birinde kullanılan ilke, diğerinde kullanılan ilke değildir. Evet, şayet bu sözle iki ilimden her birinin konusuyla tahsis edilmiş genel ilkenin tek bir şey olduğunu kastetselerdi, bu doğru olurdu.

[1310] [b] Bazen de burhânın nakli, herhangi bir şeyin bir ilimde matlup olarak alınması ve daha sonra orta terimi başka bir ilimde olan bir burhânla ona burhân getirilmesi sebebiyle olur. Bu durumda kıyasın parçaları -ki onlar terimlerdir- her iki ilimde de bulunmaya elverişli olur. Söz gelimi optik ilminde gözden çıkan koninin açılarına geometrik ölçümlerle burhân getirilmesi gibi. Bu burhân öyle bir şekilde getirilir ki şayet bu açılar geometrik kılınsalardı, onlara dair burhân da ancak bu burhân olurdu.

[Tikellere ve Mümkünlere Burhân Getirilmez]

[1311] Tikellere dair burhân olmaz. Çünkü tikellerde devamlı bir bağ (*akd*) olmaz ve burhânın bildirdiği hiçbir şey de böyle değildir. Küçük öncüle gelince, çünkü tikeller değiştiğinde bunların burhânın orta terimi ile nitelenmesi ve büyük öncülün altında bulunması durumu da ortadan kalkar. Büyük öncüle gelince, çünkü burhânın bildirdiği her şey yakînîdir ve onunla devamlı bir bağ olur. Evet, tümele dair burhân, onun altındaki tikeller için arazî olarak burhândır.

[1312] **İtiraz**: Ama ilim ehli tikel olan Güneş ve Ay tutulmalarına dair burhân getiriyorlar.

[1313] **Cevap**: Bunu kabul etmiyoruz. Aksine, tüm tikellere nispeti tek bir nispet olan tümel Güneş ve Ay tutulmalarına dair burhân getiriyorlar. Ancak varlıkta tek bir Güneş veya tek bir Ay tutulmasından başka bir şey bulunmaması denk gelir. Fakat getirilen burhân bu tikellere dair değildir.

[1314] Benzer şekilde değiştikleri ve fesâda uğradıkları için [gerçekleşmesi] mümkün olanlara burhân getirilemez. Aksine onların imkanına -ki bu durum asla değişmez- burhân getirilebilir.

فينقل ذلك البرهان إلى هذا العلم أو يحال به عليه. وإن كان ما يقال: «إن علوما يشترك في المبادئ» فهو قول مجازي لما عرفت أن المبادئ العامة لا يستعمل في العلوم بالفعل، وإن استعملت إنما تستعمل بعد أن خصصت بموضوع تلك الصناعة. وحينئذ يكون المبدأ المستعمل في أحد العلمين غير المبدأ المستعمل في العلم الآخر. نعم، لو عنوا به أن المبدأ العام الذي خصص بموضوع كل واحد من العلمين شيئا واحدا كان حقا. ٥

[١٣١٠] [ب] وقد يكون بسبب أنه يؤخذ شيء ما في علم على أنه مطلوب، ثم يبرهن عليه ببرهان حده الأوسط في[١] علم آخر، فتكون أجزاء القياس -وهي حدود- صالحة للوقوع في علمين كما يبرهن على زوايا المخروط الخارج من البصر في علم المناظر بتقديرات هندسية على جهة لو جعلت تلك الزوايا هندسية لكان البرهان عليها ذلك. ١٠

[لا برهان على الجزئيات والممكنات]

[١٣١١] ولا برهان على الجزئيات؛ لأنه لا يبقى بها عقد دائم، ولا شيء مما يفيده البرهان كذلك. أما الصغرى فلأنها إذا تغيرت زال اتصافها بأوسط البرهان واندراجها تحت الكبرى. وأما الكبرى فلأن كل ما تفيده البرهان فهو يقيني فيبقى به عقد دائم. نعم، البرهان على الكلي برهان على الجزئيات المندرجة تحته بالعرض. ١٥

[١٣١٢] **لا يقال**: أصحاب العلوم يقيمون البرهان على الكسوفات والخسوفات الجزئية.

[١٣١٣] **لأنا نقول**: لا نسلم ذلك؛ بل البرهان يقيمون على الكسوفات والخسوفات الكلية التي نسبتها إلى جميع الجزئيات نسبة واحدة؛ لكن يتفق أن لا يكون في الوجود إلا كسوف واحد وخسوف واحد لا أن[٢] البرهان قام عليهما. ٢٠

[١٣١٤] ولا برهان أيضا على الممكنات لتغيرها وفسادها؛ بل على إمكانها لكونه غير متغير البتة.

---

١ ا: من
٢ ج ب: لأن بدل لا أن

[İki İlmin Bir Meselede Ortak Olması Mümkündür]

[1315] İki ilmin tek bir meselede ortak olması mümkündür. Örneğin doğa ilmi ve astronomi böyledir. Nitekim bunlardan her biri [göksel] cisimlerin küresel olduğunu açıklar. Ancak doğa bilimci cisimlerin küresel oluşunun nedenini (*burhân-ı limmî*) verirken astronom varlığını (*burhân-ı innî*) verir. Yani astronom vakıada cisimlerin küresel olduğunu açıklar ama bunun nedenine değinmez.

[İlimlerin Mertebeleri, Konularının Mertebelerine Göredir]

[1316] İlimler, konularının genellik ve özellik bakımından sıralanmasına göre genellik ve özellik bakımından sıralanırlar. Daha genele doğru bu yükselme, konusu konuların en geneli olan ilimde son bulur. Nitekim bu ilim metafiziktir (ilm-i ilâhî) ve metafiziğin konusu eşyanın en geneli olan, varlık olmak bakımından varlıktır.

[Tanım Burhân ile Elde Edilmez]

[1317] Tanım, burhânla elde edilmez. Aksi halde tanımlanan küçük terim, tanım büyük terim olurdu. Ve bu ikisi arasında tanımın tanımlanana nispetini gerektiren bir orta terimin olması gerekirdi. Bu orta terim ise ya tanımlanandan daha genel olur ya da olmaz. İlki muhaldir. Aksi halde -büyük terim ya orta terime eşit ya da ondan daha genel olduğu için- tanımdan ibaret olan büyük terim zorunlu olarak tanımlanandan daha genel olur. İkincisi de muhaldir. Çünkü bu durumda tanım, ya tanımlanana tam tanım veya eksik tanım olarak yüklem olur ya da tanımlanana başka bir şekilde yüklem olur.

[1318] Eğer ona tam tanım olarak yüklenirse, tanımlananın biri diğerinde orta terim olan iki tam tanımı olur. Bu ise muhaldir. Zira ilk olarak, tam tanım tüm zâtîlerden oluşur. Eğer tanımda zâtîlerin tamamı alınmışsa, bir başka tanım için bir şey kalmaz. İkinci olarak, orta terimin daha açık olması gerekir. Tüm zâtîlerden oluşan tam tanımlar ise açıklık (*zuhûr*) ve kapalılıkta (*hafâ*) farklılaşmazlar.

[1319] Eğer ona eksik tanım olarak yüklenirse, bu durum hakkındaki söz, ilk durum hakkındaki söz gibi olur. Böylece sonsuza dek sürer veya kısır döngüye girer veya bir orta terime ihtiyaç duymayan bir terimde son bulur.

[يجوز اشتراك علمين في مسئلة واحدة]

[١٣١٥] ويجوز اشتراك علمين في مسئلة واحدة مثل علم الطبيعي والهيئة، فإن كل واحد منهما يبين أن الأجسام كرية؛ لكن الطبيعي يعطي لمية كونها كرية، والنجومي أنية الوجود أي يبين أن الواقع كريتها، ولا يتعرض لبيان علتها.

٥ ### [مراتب العلوم بحسب ترتب موضوعاتها]

[١٣١٦] والعلوم مترتبة في العموم والخصوص بحسب ترتب موضوعاتها كذلك، وينتهي في الارتقاء إلى علم موضوعه أعم الموضوعات، وهو العلم الإلهي الذي موضوعه الموجود من حيث هو موجود[١] الذي هو أعم الأشياء.

[لا يكتسب الحد بالبرهان]

١٠ [١٣١٧] والحد لا يكتسب بالبرهان /[١١٩و] وإلا لكان المحدود أصغر والحد أكبر، ولا بد من وسط بينهما يقتضي نسبة الحد إلى المحدود، فذلك الأوسط إما أن يكون أعم من المحدود أو لم يكن؛ والأول محال وإلا لكان الأكبر الذي هو الحد أعم من المحدود ضرورة أن الأكبر إما أن يكون مساويا للأوسط أو أعم منه. والثاني أيضا محال؛ لأنه إما أن يحمل حينئذ على المحدود على أنه حد تام أو حد ١٥ ناقص أو حمل عليه لا على هذا الوجه:

[١٣١٨] فإن حمل عليه على أنه حد تام كان للمحدود حدان تامان؛ أحدهما وسط في الآخر، وذلك محال. أما أولا فلأن الحد التام هو المركب من جيمع الذاتيات، فإذا استوفيت جميعها في حد لم يبق للحد الآخر شيء. وأما ثانيا فلأن الوسط يجب أن يكون أبين، والحدود التامية من جميع الذاتيات فلا تختلف في الظهور والخفاء.

٢٠ [١٣١٩] وإن حمل عليه على أنه حد ناقص كان الكلام فيه كالكلام في الأول، فيذهب إلى غير النهاية أو يدور أو ينتهي إلى حد لا يفتقر إلى الوسط،

---

١ ب: الوجود من حيث هو وجود

İlk ikisi muhaldir. Aynı şekilde üçüncüsü de imkansızdır, zira aksi halde tanımların arasında açıklık ve kapalılık hususunda bir ayrıcalık olması lâzım gelir ki bu da muhaldir. Çünkü tamamı aynı derecededir zira bu bütün derece bakımından birbirine eşit olan zâtîlerden oluşur.

[1320] Eğer ona bu şekilde değil de tanımlanan olan küçük terim için sabit olarak yüklenirse, bu durumda tanım olan büyük terim orta terime, orta terimin kendisi için sabit olduğu şeyin tanımı olarak veya bizzat orta terim için tanım olarak veya orta terimin kendisi için sabit olduğu şeyde sabit olarak yüklenir.

[1321] İlki muhaldir. Zira aksi halde büyük öncül ve matlup anlam bakımından aynı olurdu. Çünkü orta terimin kendisi için sabit olduğu şey, tanımlananla sınırlıdır. Aksi halde büyük terimin iki farklı anlam için tanım olmasının imkansız oluşundan dolayı büyük öncül yanlış olur.

[1322] İkincisi ise doğru olması halinde, büyük terimin orta terim için tanım olmasını gerektirir. Bundan ise büyük terimin küçük terim için tanım olması lâzım gelmez. Çünkü orta terimin, başka bir şey için tanım olması imkansızdır. Nitekim büyük terimin orta terim için tanım olmasına dair söz, büyük terimin küçük terim için tanım olmasına dair söz gibidir. Bu durumda yukarıda belirtilen muhallerden biri lâzım gelir.

[1323] Üçüncüsü, orta terimin sabit olduğu şeyde, büyük terimin sabit olmasını gerektirir. Bundan ise büyük terimin, orta terim için tanım olması lâzım gelmez.

[1324] Bil ki bu delil (*burhân*) ile matlup olan şey "Tanımlardan hiçbiri kazanılmış (*mükteseb*) değildir." sözünün doğruluğu ise delil tam olmaz. Zira orta terimin eksik tanım olarak küçük terimin yüklemi olması mümkündür. Delile ihtiyacı olmadığı için buna dair tartışma (*kelâm*) ilkindeki gibi olmaz. Eğer [bu delil ile matlup olan şey] "Her tanım kazanılmış değildir." sözümüzün doğruluğu ise bu delil tamdır. Ancak filozofların matlubu ikinci değil, birincidir. Bunu böyle bil.

[Dört Bilimsel Soru]

[1325] [Bilimsel] sorular dört tanedir. Zira sen ilmin ya tasavvur ya da tasdik olduğunu öğrendin. Soru (*talep*) ise ya tasavvur elde etmek ya da tasdik elde etmek üzere yöneltilir. Her iki soru için de bunlara delâlet eden kalıplar (*sîgalar*) vardır.

والأولان محالان، وكذا الثالث وإلا لزم الامتياز بين الحدود في الظهور والخفاء، وإنه محال لكون الكل في الدرجة الواحدة لتألفه من جميع[1] الذاتيات المتساوية في الدرجة.

[١٣٢٠] وإن حمل عليه لا على هذا الوجه؛ بل على أنه ثابت للأصغر الذي هو المحدود، فالأكبر وهو الحد إما أن يحمل على الأوسط على أنه حد لما ثبت له الأوسط أو حد للأوسط بنفسه أو ثابت لما ثبت له الأوسط:

[١٣٢١] والأول محال وإلا لكان الكبرى والمطلوب واحدا في المعنى؛ لأن الذي ثبت له الأوسط ينحصر في المحدود وإلا لكانت الكبرى كاذبة لامتناع أن يكون الأكبر حدا لمعنيين مختلفين.

[١٣٢٢] والثاني بتقدير صدقه يوجب كون الأكبر حدا للأوسط، ولا يلزم منه كونه حدا للأصغر؛ لأن حد الأوسط استحال أن يكون حدا لشيء آخر على أن الكلام في كون الأكبر حدا للأوسط كالكلام في كونه حدا للأصغر، فيستلزم أحد المحالات المذكورة.

[١٣٢٣] والثالث يقتضي ثبوت الأكبر لما ثبت له الأوسط، ولا يلزم منه كونه حدا له.[2]

[١٣٢٤] واعلم أن المطلوب بهذا البرهان إن كان هو صدق قولنا: «لا شيء من الحدود بمكتسب» لا يتم البرهان لجواز أن يكون الأوسط محمولا على الأصغر على أنه حد ناقص، ولا يجري الكلام فيه كما في الأول لاستغنائه عن البرهان. وإن كان هو صدق قولنا: «ليس كل حد مكتسبا» تم هذا /[١١٩ظ] البرهان؛ لكن مطلوب الحكماء ليس هو الثاني؛ بل الأول، فاعلم ذلك.

[المطالب الأربعة]

[١٣٢٥] والمطالب أربعة؛ لأنك قد عرفت أن العلم إما تصور وإما تصديق، فالطلب إما أن يتجه نحو اكتساب التصور وإما أن يتجه نحو اكتساب التصديق، ولكل واحد من الطلبين صيغ دالة عليه.

---

١ ا - جميع

٢ ف: للأوسط

[1326] Tasavvurî soruya delâlet edenler iki kalıptır:

[1327] Birincisi “Ne?” sorusudur ve bu da isim bakımından ve hakikat bakımından olmak üzere iki kısımdır. İlki, kendisiyle ismin anlamının sorulmasıdır. Söz gelimi “Boşluk nedir?” ve “Anka nedir?” sözümüz gibi. İkincisi ise kendisiyle mevcut zâtın hakikatinin sorulmasıdır. Mesela “Melek nedir?” ve “Ruh nedir?” gibi.

[1328] İkincisi “Hangi?” sorusudur ve bununla da bir şeyin cins veya varlık bakımından ortak olduğu diğer şeylerden [temyiz edilmesi]; ezcümle bir şeydeki zâtî veya arazî olanların temyiz edilmesi sorulur. Örneğin “Bu hangi canlıdır?” veya “Bu hangi renktir?” gibi.

[1329] Tasdikî soruya delâlet edenlere gelince, onlar da iki kalıptır:

[1330] Biri “mı” sorusudur ve onunla çelişiğin iki tarafından birinin tasdik edilmesi sorulur. Bu da ya basit ya da bileşiktir. Basite gelince, o, bir şeyin varlığının veya var olmayışının (*lâ-vücûd*) sorulmasıdır. Mesela “Cin mevcut mudur, mevcut değil midir?” sözümüz gibi. Bileşik ise bir şeyin bir halde veya nitelikte var olmasının veya bu halde var olmamasının sorulmasıdır. Örneğin “Allah hayrın ve şerrin yaratıcısı mıdır?”, yani “Allah bu halde mevcut mudur?” sözümüz gibi.

[1331] İkincisi “Neden?” sorusudur ve onunla bir şeyin illeti sorulur. [Bu illeti talep etme de] ya söz bakımındandır ki o, kendisiyle, bir sözü netice veren kıyasta o sözün doğru olmasına inanmayı sağlayan orta terimin talep edilmesidir. Mesela “Cisim neden hâdistir?” dendiğinde, “Çünkü o mümkündür ve her mümkün hâdistir.” denmesi gibi. Ya da [bu illeti talep etme] şeyin nefsü’l-emrdeki durumu bakımındandır ki o, kendisiyle, bir şeyin mutlak olarak varlığında veya bir haldeki varlığında olduğu hal üzere, nefsü’l-emrdeki varlığının illetinin talep edilmesidir. Söz gelimi “Nefis neden mevcuttur?” veya “Mıknatıs neden demiri çeker?” sözümüz gibi. Bu dördü ana sorulardır.

[1332] İsim bakımından ne sorusu, zorunlu olarak dört sorunun tamamından önce gelir. Nitekim lafzın delâlet ettiği anlamı (*medlûl*) anlamayan kimsenin, o şeyin kendi zâtındaki mevcut hakikatini, varlığını, bir halde olmasını, bir başka mefhuma nispetini, varlığının illetini veya bir halde olmasının illetini talep etmesi de imkansız olur.

[١٣٢٦] أما الدالة على الطلب التصوري فصيغتان:

[١٣٢٧] أحدهما مطلب ما وهو إما بحسب الاسم أو بحسب الحقيقة. أما الأول فهو أن يطلب به معنى الاسم كقولنا: «ما الخلاء؟ وما العنقاء؟» وأما الثاني فهو أن يطلب به حقيقة الذات الموجودة كقولنا: «ما الملك؟ وما الروح؟».

٥ [١٣٢٨] والثانية مطلب أيّ وهو الذي يطلب به تميز الشيء عما يشاركه في جنس أو وجود، وبالجملة في أمر ما ذاتي أو عرضي كقولنا: «أي حيوان هذا؟ وأي لون هذا؟».

[١٣٢٩] وأما الدالة على الطلب التصديقي فصيغتان أيضا:

[١٣٣٠] أحدهما مطلب هل ويلطب به التصديق بأحد طرفي النقيض، وهو ١٠ إما بسيط أو مركب. أما البسيط فهو الذي يطلب به وجود الشيء أو لا وجوده كقولنا: «هل الجن موجود أو ليس بموجود؟». وأما المركب فهو الذي يطلب به كون الشيء موجودا على حال كذا ووصف كذا أو ليس بموجود على تلك الحال كقولنا: «هل الله تعالى خالق الخير والشر أي هل الله موجود بهذه الحالة؟».

[١٣٣١] والثانية مطلب لِمَ وهو الذي يطلب به علة الشيء إما بحسب القول ١٥ وهو أن يطلب به الحد الأوسط الموقع لاعتقاد صدق القول في القياس المنتج له كما يقال: «لم كان الجسم حادثا؟» فيقال: «لأنه ممكن، وكل ممكن حادث». وإما بحسب الأمر بنفسه وهو أن يطلب به علة وجود الشيء في نفسه على ما هو عليه من وجوده مطلقا أو من وجوده بحال كذا كقولنا: «لم كانت النفس موجودة؟ ولم كان المقناطيس يجذب الحديد؟». فهذه الأربعة هي أمهات المطالب.

٢٠ [١٣٣٢] ومطلب ما[١] بحسب الاسم متقدم على جميع المطالب الأربعة ضرورة أن من لم يفهم مدلول اللفظ استحال منه طلب حقيقته الموجودة في ذاته أو طلب وجوده أو كونه بحال ما أو طلب نسبته إلى مفهوم آخر أو علة وجوده أو علة كونه بحال ما.

---

١ ا – ومطلب ما

[1333] Basit “mı” sorusu, zât bakımından “ne” sorusundan önce gelir. Çünkü nefsü’l-emrde varlığı olmayanın, hakikati de yoktur. Öyle ki ruh ve meleği soran, var olan bir şeyin hakikatini sormaktadır. Varlık bilinmedikçe o kimsenin hakikati talep etmesi de imkansız olur. Ancak bazen bir şey nefsü’l-emrde var olur ama bu bilinmeyebilir ve o şeye delâlet eden isimin anlamı talep edilebilir. Zira lafzın delâlet ettiği şeyin anlaşılmasının istenmesi, bu şeyin varlığı bilinmese de mümkündür. Bu durumda bu sorunun cevabı, [henüz o şeyin var olup olmadığını bilmeyen bu kimselere] nispetle isim bakımından tanım olur. [Söz konusu kimseler] o şeyin varlığını bildiklerinde, bu cevap aynıyla zât bakımından tanım olur. Buradan tek bir cevabın iki kişiye ve[ya] iki vakitte tek bir kişiye kıyasla, isim bakımından ve zât bakımından tanım olmasının caiz olduğu ortaya çıkmıştır.

[1334] Burada “Nasıl?”, “Kaç?”, “Nerede?” ve “Ne zaman?” gibi başka sorular da vardır. [Ancak] bileşik “mı” ve “Hangi?” soruları, bir açıdan bu soruların yerini tutar. Çünkü “Zeyd’in rengi nasıl?” veya “Zeyd’in boyu ne kadar? [kaç?]” veya “Zeyd’in yeri nerede?” veya “Zeyd ne zaman var oldu?” gibi sorular sorulduğunda, ilkinin yerini “Zeyd siyah olarak var mı yok mu?” ve “O hangi renktir?” [soruları]; ikincinin yerini “Zeyd boyu şu kadar olarak var mı yok mu?” ve “Zeyd’in boyunun ölçüsü hangisidir?” [soruları]; üçüncünün yerini “Zeyd evde bulunarak var mı yok mu?” ve “Zeyd hangi yerdedir?” [soruları]; dördüncünün yerini “Zeyd bu saatte var mı yok mu?” ve “Zeyd hangi zamandadır?” [soruları] tutar.

[١٣٣٣] ومطلب هل البسيط متقدم على مطلب ما بحسب الذات؛ لأن ما لا وجود له في نفسه لا حقيقة له، فالذي يطلب الملك والروح فإنما يطلب /[١٢٠و] حقيقة أمر موجود، فما لم يعرف الوجود لا يمكنه طلب الحقيقة. ولكن ربما كان الشيء موجودا في نفسه ولا يعلم فيطلب معنى الاسم الدال عليه؛ لأن طلب فهم مدلول اللفظ مع الجهل بوجوده جائز، فيكون جوابه حدا بحسب الاسم بالقياس إليهم، فإذا عرف وجوده صار ذلك الجواب بعينه حدا بحسب الذات. فقد ظهر من ذلك أن الجواب الواحد جاز أن يكون حدا بحسب الاسم[١] وبحسب الذات بالقياس إلى شخصين، وبالقياس إلى شخص واحد في وقتين.

[١٣٣٤] وههنا مطالب أخر نحو كيف وكم وأين ومتى، ومطلبا هل المركبة وأي يقومان مقامها بوجه ما؛ لأنه إذا سئل وقيل: «كيف لون زيد؟» أو «كم طوله؟» أو «أين مكانه؟» أو «متى كان زمان وجوده؟» فيقوم مقام الأول: «هل وجد زيد أسودا أو ليس؟ وعلى أي لون هو؟»، ومقام الثاني: «هل وجد زيد وطوله كذا أو ليس؟ وعلى أي مقدار هو؟»، ومقام الثالث: «هل وجد زيد وهو في الدار أو ليس؟ وفي أي مكان هو؟» ومقام الرابع: «هل وجد زيد في هذه الساعة أو ليس؟ وفي أي زمان هو؟»».

١ ب – بالقياس إليهم فإذا عرف وجوده صار ذلك الجواب بعينية حدا بحسب الذات فقد ظهر من ذلك أن الجواب الواحد جاز أن يكون حدا بحسب الاسم

HÂTİME

[1335] Bu makaleyi, on muğâlata ve bunların çözümü ile sonlandıralım.

On Muğâlata

5 [1336] **Birincisi**: İmkansızın (*mümteni*) hariçteki varlığını açıklamak için söyledikleri şu sözdür: "Bârî Teâlâ'nın ortağı olan her şey mevcuttur. Çünkü Bârî Teâlâ'nın ortağı olan her şey, tür bakımından O'nunla ortaktır. Aksi halde O'nunla ortak olamazdı. Bârî Teâlâ ile tür bakımından ortak olan her şey, zâtı gereği zorunludur. Bu ikisi birinci şekilden şunu sonuç 10 verir: Bârî Teâlâ'ya ortak olan her şey zâtı gereği zorunludur. Zâtı gereği zorunlu olan her şey mevcuttur. O halde Bârî Teâlâ'ya ortak olan her şey mevcuttur ve matlup da budur."

[1337] **İkincisi**: İki ayrı şeyden (*mütebâyin*) birinin diğerine tikel yüklenmeyle yükleneceğini açıklamak için söyledikleri şeydir. İddia şu olsun: 15 "Bazı cisimler sonsuzca yönlerde uzam sahibidir." Bunu açıklamak için iki gerekçe zikrettiler.

[1338] İlki şudur: Şayet "Bazı cisimler sonsuzca yönlerde uzam sahibidir." sözümüz doğru olmasaydı, çelişiği olan "Hiçbir cisim sonsuza dek yönlerde uzam sahibi değildir." sözümüz doğru olurdu. Bu söz düz dön- 20 dürme ile "Yönlerde sonsuza dek uzam sahibi olanların hiçbiri cisim değildir." sözümüze döner ve bu söz yanlıştır. Çünkü "Sonsuza dek yönlerde uzam sahibi olan her şey cisimdir." sözümüz doğrudur.

[1339] İkincisi şudur: Orta terimi iddianın iki tarafının toplamı olan üçüncü şekilden bir kıyas oluşturup şöyle dediler: Cisim olan ve sonsuza 25 dek yönlerde uzam sahibi olan her şey, cisimdir. Cisim olan ve sonsuza dek yönlerde uzam sahibi olan her şey, sonsuza dek yönlerde uzam sahibidir. Bu ikisi üçüncü şekil ile "Bazı cisimler sonsuza dek yönlerde uzam sahibidir." sözünü netice verir ki matlup da budur.

[الخاتمة]

[١٣٣٥] ولنختم هذه المقالة بذكر مغالطات عشر وحلها.

[المغالطات العشر]

[١٣٣٦] **الأولى** ما ذكروه لبيان وجود الممتنع في الخارج قالوا: كل ما هو شريك للباري تعالى فهو موجود؛ لأن كل ما هو شريك للباري تعالى فهو مشارك له في النوع، وإلا لما كان شريكا له، وكل ما هو مشارك للباري تعالى في النوع فهو واجب لذاته. وهما ينتجان من الشكل الأول: كل ما هو شريك للباري تعالى فهو واجب لذاته، وكل ما هو واجب لذاته فهو موجود، ينتج: كل ما هو شريك للباري تعالى فهو موجود، وهو المطلوب.

[١٣٣٧] **الثانية** ما ذكروه لبيان صدق أحد المتباينين على الآخر صدقا جزئيا، وليكن المدعى: «بعض الجسم ممتد في الجهات إلى غير النهاية»، وذكروا لبيان ذلك وجهين:

[١٣٣٨] أحدهما لو لم يصدق قولنا: بعض الجسم ممتد في الجهات إلى غير النهاية لصدق نقيضه وهو قولنا: «لا شيء من الجسم بممتد في الجهات إلى غير النهاية»، وانعكس بالعكس المستوي إلى قولنا: «لا شيء من الممتد في الجهات إلى غير النهاية بجسم»، وهو كاذب لصدق قولنا: «كل ممتد في الجهات إلى غير النهاية جسم».

[١٣٣٩] وثانيهما ركبوا قياسا في الشكل الثالث والأوسط فيه مجموع طرفي المدعى بأن قالوا: كل ما هو جسم /[١٢٠ظ] وممتد في الجهات إلى غير النهاية فهو جسم، وكل ما هو جسم وممتد في الجهات إلى غير النهاية فهو[1] ممتد في الجهات إلى غير النهاية، وهما ينتجان: «بعض الجسم ممتد في الجهات إلى غير النهاية» من الشكل الثالث الذي هو المطلوب.

---

١ ب + الجسم و

[1340] **Üçüncüsü**: Felek bölünemeyen parçalardan oluşur. Çünkü şu sözümüz doğrudur: "Felek cisim olduğunda, bazen bölünemeyen parçalardan oluşur. Ancak felek daima cisimdir. O halde o bölünemeyen parçalardan oluşur." Şartlı öncülün temellendirilmesi şöyledir: "Felek cisim olduğunda ve bölünemeyen parçalardan oluştuğunda, her zaman felek cisim olur. Ve felek cisim olduğunda ve bölünemeyen parçalardan oluştuğunda, her zaman bölünemeyen parçalardan oluşur." Bu da üçüncü şekil ile şu önermeyi sonuç verir: "Felek cisim olduğunda, bazen bölünemeyen parçalardan oluşur." Mukaddemin doğruluğuna gelince, bu açıktır ve herhangi bir kapalılık barındırmaz.

[1341] **Dördüncüsü**: İki ayrı şeyden birinin diğerine tümel olarak (*sıdk-ı küllî*) yüklendiğini açıklamak için dile getirilen muğâlatadır. Bunu açıklamak için iki gerekçe zikrettiler:

[1342] İlkine gelince, iddia "Her öküz anırandır." sözümüzün doğruluğu olsun. [Bunu açıklamak için] şöyle dediler: "Her öküz at olduğunda, bazen her at eşektir." sözümüz doğru olur ve aynı şekilde "Her at eşek olduğunda, her zaman her at anırandır." sözümüz de doğru olur. Bu iki öncül şunu gerektirir: "Her öküz anırandır." Nitekim iddia da budur. İlk öncüle gelince, onu, orta terimi iki tarafının toplamı olan üçüncü şekilde bir kıyasla şöyle açıkladılar: "Her öküz at ve her at eşek olduğunda, her zaman her öküz attır. Her öküz at ve her at eşek olduğunda, her zaman her at eşektir." Bu ikisi üçüncü şekil ile şu sonucu verir: "Her öküz at olduğunda, bazen her at eşek olur." İkinci öncüle gelince, çünkü her at eşek olduğunda, her zaman her at eşektir ve her eşek anırandır. Her at eşek ve her eşek anıran olduğunda, her zaman her at anırandır. Bu ikisi birinci şekil ile şunu netice verir: "Her at eşek olduğunda, her zaman her at anırandır."

[1343] "Bu iki öncül, [bahsi geçen] iddiayı gerektirir." dedik. [a] Aksi halde söz konusu iki öncülün doğru olmasıyla birlikte iddianın çelişiği doğru olurdu ki o, "Her öküz anıran değildir." [Yani "Bazı öküzler anıran değildir."] sözümüzdür. Bu sözümüz ilk öncüle büyük öncül olur ve [böylece] bu iki öncülden; küçük öncülü bitişik şartlı, büyük öncülü tikel olumsuz olan ve yüklemli öncülün, bitişik şartlının mukaddemi ile ortak olduğu üçüncü şekilden bir kıyas kurulur: "Her öküz at olduğunda, bazen her at eşektir.

[١٣٤٠] **الثالثة** الفلك مركب من أجزاء لا تتجزء؛ لأنه يصدق قولنا: قد يكون إذا كان الفلك جسما فهو مركب من أجزاء لا تتجزء؛ لكنه جسم دائما، ينتج: أنه مركب من أجزاء لا تتجزء. أما الشرطية فلأنه كلما كان الفلك جسما ومركبا من أجزاء لا تتجزء فالفلك جسم، وكلما كان جسما ومركبا من أجزاء لا تتجزء فهو ٥ مركب من أجزاء لا تتجزء، ينتج من الشكل الثالث: قد يكون إذا كان الفلك جسما فهو مركب من أجزاء لا تتجزء.[١] وأما أن المقدم حق فظاهر لا خفاء فيه.

[١٣٤١] **الرابعة** المغالطة المذكورة لبيان صدق أحد المتباينين على الآخر صدقا كليا، وذكروا لبيان ذلك وجهين:

[١٣٤٢] الأول وليكن المدعى صدق قولنا: «كل ثور ناهق»، قالوا: إنه يصدق ١٠ قولنا: «قد يكون إذا كان كل ثور فرسا فكل فرس حمار»، ويصدق أيضا قولنا: «كلما كان كل فرس حمارا فكل فرس ناهق»، وهاتان المقدمتان تستلزمان: «كل ثور ناهق» الذي هو المدعى. أما المقدمة الأولى فبينوها بقياس من الشكل الثالث والأوسط فيه مجموع طرفيها هكذا: «كلما كان كل ثور فرسا وكل فرس حمارا فكل ثور فرس»، و«كلما كان كل ثور فرسا وكل فرس حمارا فكل فرس حمار»، وهما ١٥ ينتجان من الشكل الثالث: «قد يكون إذا كان كل ثور فرسا فكل فرس حمار». وأما المقدمة الثانية فلأنه كلما كان كل فرس حمارا فكل فرس حمار[٢] وكل حمار ناهق، وكلما كان كل فرس حمارا وكل حمار ناهقا فكل فرس ناهق من الشكل الأول، وهما ينتجان: «كلما كان كل فرس حمارا فكل فرس[٣] ناهق».

[١٣٤٣] وإنما قلنا: إن هاتين المقدمتين تستلزمان المدعى؛ [ا] وإلا لصدق مع ٢٠ صدقهما نقيضه وهو قولنا: «ليس كل ثور ناهقا»، ويصير كبرى للمقدمة الأولى وينتظم منهما قياس في الشكل الثالث من صغرى شرطية متصلة وكبرى[٤] حملية سالبة جزئية وشركة الحملية [٥]مع مقدمها هكذا: قد يكون إذا كان كل ثور فرسا فكل فرس حمار،

---

١ ب – ينتج من الشكل الثالث قد يكون إذا كان الفلك جسما فهو مركب من أجزاء لا يتجزء
٢ ج – فكل فرس حمار. وأما المقدمة الثانية فلأنه كلما كان كل فرس حمارا فكل فرس حمار.
٣ ف – حمار وكل حمار ناهق وكلما كان كل فرس حمارا وكل حمار ناهقا فكل فرس ناهق من الشكل الأول وهما ينتجان كلما كان كل فرس حمارا فكل فرس.
٤ ب – للمقدمة الأولى وينتظم منهما قياس في الشكل الثالث من صغرى شرطية متصلة وكبرى
٥ ا + تقع

Her öküz anıran değildir.” Bu da şöyle sonuç verir: “Bazı atlar anıran olmadığında, bazen her at eşektir.” Bu da “Her at eşek olduğunda, bazen bazı atlar anıran değildir.” sözümüze döndürülür. Bu ise “Her at eşek olduğunda, her zaman her at anırandır.” sözümüz olan ikinci öncülün çelişiğidir. [b] Çünkü şayet iddianın çelişiği doğru olsaydı, bu durumda bu çelişik söz konusu iki öncülden kurulmuş kıyasın netice verdiği öncülle -ki o “Her öküz at olduğunda, bazen her at anırandır.” sözümüzdür- birlikte küçük öncülü bitişik şartlı, büyük öncülü tikel olumsuz olan ve yüklemli öncülün, bitişik şartlının mukaddemi ile ortak olduğu ve “Bazı atlar anıran olmadığında, bazen her at anırandır.” sözümüzü sonuç veren bir kıyas kurulmazdı. Ancak bu muhaldir.

[1344] Bu matlubu -ki iki farklı şeyden birinin diğerine tümel olarak yüklenmesidir- açıklamak için kullanılan ikinci gerekçeye gelince, [burada] iddia “Her at eşektir.” sözümüzün doğruluğu olsun. Bunu açıklamak için şöyle deriz: “Her at anırandır, her anıran eşektir.” sözümüz doğrudur. Bu ikisi ise birinci şekilden iddiayı sonuç verir.

[1345] Birinci öncüle gelince, çünkü “Her at eşek olduğunda bazen her eşek anırandır.” sözümüz doğrudur. Bu söz, ilk gerekçede öğrendiğin gibi üçüncü şekilden oluşan ve orta terimi bu önermenin iki tarafının toplamı olan bir burhânın [sonucudur.] Bu sözün doğruluğu, her atın anıran olmasını gerektirir. Aksi halde çelişiği doğru olur ki bu da “Her at anıran değildir.” sözümüzdür. Bu sözü, doğruluğunu açıkladığımız şartlı öncüle küçük öncül yaparız. Böylece bu ikisinden küçük öncülü yüklemli, büyük öncülü bitişik şartlı olan ve [yüklemli öncülün] bitişik şartlının tâlîsi ile ortaklığından oluşan ikinci şekilden bir kıyas kurulur ve bu kıyas, “Her at eşek olduğunda bazen her at eşek değildir.” sözümüzü netice verir. Bu ise muhaldir.

[1346] İkinci öncüle gelince, çünkü şu sözümüz doğru olur: “Her anıran öküz olduğunda, bazen her öküz eşektir.” Bu ise “Her anıran eşektir.” sözümüzün doğruluğunu gerektirir. Bu iki önermeden her birinin açıklaması, az önceki mezkur iki öncülde açıkladığımız gibidir. Dolayısıyla tekrar belirtmeye gerek yoktur.

وليس كل ثور بناهق، وينتج: قد يكون /[١٢١و] إذا كان بعض الفرس ليس بناهق فكل فرس حمار، وينعكس إلى قولنا: «قد يكون إذا كان كل فرس حمارا فليس بعض الفرس بناهق»، وهو يناقض المقدمة الثانية وهي قولنا: «كلما كان كل فرس حمارا فكل فرس ناهق». [ب] ولأنه لو صدق نقيض المدعى حينئذ لا ينتظم مع المقدمة التي ينتجها القياس المنتظم من المقدمتين المذكورتين وهي قولنا: «قد يكون إذا كان كل ثور فرسا فكل فرس ناهق» قياسا من الصغرى المتصلة والكبرى الحملية السالبة الجزئية والشركة أيضا مع مقدمها وينتج قولنا: «قد يكون إذا كان بعض الفرس ليس بناهق فكل فرس ناهق»، وهو محال.

[١٣٤٤] الوجه الثاني لبيان هذا المطلوب وهو صدق أحد المتباينين على الآخر صدقا كليا وليكن المدعى صدق قولنا: «كل فرس حمار»، فنقول في بيانه: إنه يصدق قولنا: «كل فرس ناهق»، و«كل ناهق حمار»، وهما ينتجان المدعى من الأول.

[١٣٤٥] أما المقدمة الأولى فلأنه يصدق قولنا: «قد يكون إذا كان كل فرس حمارا فكل حمار ناهق» من البرهان المنتظم من الشكل الثالث والأوسط فيه مجموع طرفي هذه القضية على الوجه الذي عرفته في الوجه الأول. وصدقها يستلزم صدق: «كل فرس ناهق» وإلا لصدق نقيضه وهو قولنا: «ليس كل فرس ناهقا»، فنجعله صغرى لهذه المقدمة الشرطية التى بينا صدقها لينتظم منهما قياس في الشكل الثاني من حملية صغرى ومتصلة كبرى والشركة مع تالي المتصلة، وينتج قولنا: «قد يكون إذا كان كل فرس حمارا فليس كل فرس حمارا»، وهو محال.

[١٣٤٦] وأما المقدمة الثانية فلأنه يصدق قولنا: «قد يكون إذا كان كل ناهق ثورا فكل ثور حمار»، وهو يستلزم صدق قولنا: «كل ناهق حمار». وبيان كل واحدة من هاتين المقدمتين على النهج الذي بينا به المقدمتين المذكورتين آنفا، فلا حاجة إلى إعادته.

[1347] **Beşincisi:** Bazı mevcutlar cisim değildir. Aksi halde bir şey mevcut olduğunda, her zaman cisim olurdu. Elimizde nefsü'l-emrde doğru olan bir öncül bulunmaktadır ki o da şu sözümüzdür: "Bir şey cisim olmadığında ve mevcut olduğunda, her zaman mevcut olur." Bu doğru öncülü küçük öncül, matlubun çelişiğinden lâzım gelen öncülü de büyük öncül yaparız. Böylece matlubun çelişiğinin doğru olması takdirinde bu ikisinden birinci şekilde bir kıyas oluşur ve şöyle netice verir: "Bir şey cisim değilse ve mevcutsa, o şey her zaman cisimdir." Bu ise muhaldir. Bu muğâlata, olumlu bitişik şartlı önermeden ve bu önermenin tâlîsinin çelişiğinin istisnâsından oluşur. Böylece bu önermenin mukaddeminin çelişiğini sonuç verir ki matlup da budur.

[1348] **Altıncısı**: Cin mevcuttur. Zira cinin varlığı şayet gerçeğin (*vâkı'*) ortadan kalkmasını gerektirmeseydi, gerçek olurdu. Ancak mukaddem doğrudur, dolayısıyla tâlî de doğrudur.

[1349] Şartlıya gelince, zira şayet cin gerçek olmasaydı, gerçeğin ortadan kalkmasını gerektirirdi. Çünkü bu durumda gerçek şeylerden olan çelişiğinin ortadan kalkmasını gerektirmesi zorunludur, zira iki çelişikten birinin gerçekleşmesi zorunludur. Bu bitişik şartlı önerme, ters döndürme ile şu sözümüze döndürülür: "Şayet gerçeğin ortadan kalkmasını gerektirmeseydi, gerçek olurdu." Nitekim bu da matlup olan şartlıdır.

[1350] Mukaddemin doğru olmasına gelince; çünkü şayet cin gerçeğin ortadan kalkmasını gerektirseydi, lâzımının yokluğundan dolayı kendisi de yok olurdu. Bu bitişik şartlı önerme ters döndürmeyle şu sözümüze döndürülür: "Şayet var olsaydı, gerçeğin ortadan kalkmasını gerektirmezdi." Var olması takdirinde gerçeğin ortadan kalkmasını gerektirmediğinde, zorunlu olarak gerçeğin ortadan kalkmasını gerektirmez.

[1351] Eğer istersek bunu açıklamak için iki yüklemli önermeden oluşan şöyle bir iktirânî kıyas kurabiliriz: "Cinin varlığı gerçeğin ortadan kalkmasını gerektirmez. Gerçeğin ortadan kalkmasını gerektirmeyen her şey gerçektir." Bu da "Cin gerçektir." sonucunu verir. Bu iki yüklemli önermeden her biri bahsi geçen yöntem ile açıklanır.

[1352] **Yedincisi**: İmkân, bir müessire ihtiyaç duymanın illeti değildir. Zira müessire ihtiyaç duymanın illeti olan her şey, müessire ihtiyaç duymanın illeti olmak zorundadır. Halbuki hiçbir imkan müessire ihtiyaç duymanın illeti olmak zorunda değildir. Bu iki öncül açıktır ve şu sonucu verir: "Hiçbir imkan müessire ihtiyaç duymanın illeti değildir."

[١٣٤٧] **الخامسة** بعض الموجود ليس بجسم وإلا فكلما كان الشيء موجودا كان جسما، ومعنا مقدمة صادقة في نفس الأمر وهي قولنا: «كلما كان الشيء ليس بجسم وموجودا فهو موجود»، فنجعل هذه المقدمة الصادقة صغرى والمقدمة اللازمة من نقيض المطلوب كبرى لينتظم منهما قياس في الشكل الأول على تقدير ٥ صدق نقيض /[١٢١ظ] المطلوب، وينتج: «كلما كان الشيء ليس بجسم وموجودا فهو جسم»، وإنه محال. فهذه المغالطة مركبة من متصلة موجبة واستثناء نقيض تاليها لإنتاج نقيض مقدمها الذي هو المطلوب.

[١٣٤٨] **السادسة** الجن موجود؛ لأن وجود الجن لو لم يكن مستلزما لارتفاع الواقع لكان واقعا؛ لكن المقدم حق فالتالي مثله.

١٠ [١٣٤٩] أما الشرطية فلأنه لو لم يكن واقعا لكان مستلزما لارتفاع الواقع ضرورة استلزامه لارتفاع نقيضه الذي هو من الأمور الواقعة حينئذ لوجوب وقوع أحد النقيضين. وهذه المتصلة تنعكس بعكس النقيض إلى قولنا: «لو لم يكن مستلزما لارتفاع الواقع لكان واقعا» الذي هو الشرطية المطلوبة.

[١٣٥٠] وأما أن المقدم حق فلأنه لو كان مستلزما لارتفاع الواقع لكان منتفيا لانتفاء ١٥ لازمه، وتنعكس هذه المتصلة بعكس النقيض إلى قولنا: «لو ثبت لا يستلزم ارتفاع الواقع»، فإذا لم يستلزم ارتفاع الواقع على تقدير ثبوته لا يكون مستلزما لارتفاع الواقع ضرورة.

[١٣٥١] وإن شئنا ركبنا لبيان ذلك قياسا اقترانيا مركبا من حمليتين هكذا: وجود الجن لا يستلزم ارتفاع الواقع، وكل ما لا يستلزم ارتفاع الواقع فهو واقع لينتج أن الجن واقع، وتبين كل واحدة من هاتين الحمليتين بالطريق المذكور.

٢٠ [١٣٥٢] **السابعة** الإمكان ليس علة للحاجة إلى المؤثر؛ لأن كل ما هو علة للحاجة إلى المؤثر فهو ضروري أن يكون علة للحاجة إلى المؤثر، ولا شيء من الإمكان بضروري أن يكون علة للحاجة إلى المؤثر،[١] والمقدمتان ظاهرتان ينتج: لا شيء من الإمكان بعلة للحاجة إلى المؤثر.

---

١ ا – ولا شيء من الإمكان بضروري أن يكون علة للحاجة إلى المؤثر

[1353] **Sekizincisi**: Maddeden soyut miktâr, mevcut değildir. Çünkü şayet mevcut olsaydı, boyut olurdu. Her boyut ise zâtı gereği maddeye muhtaçtır, aksi halde zâtı gereği maddeden müstağni olurdu. Şayet zâtı gereği maddeden müstağni olsaydı, maddeye hulûl etmesi imkansız olurdu. Çünkü bir şeyden bizzât müstağni olana, o şeye ihtiyaç duyan şey ilişmez. Zâtı gereği maddeye muhtaç olan her şey, maddede meydana gelmiştir. Bu da şunu netice verir: "Şayet maddeden soyut miktâr mevcut olsaydı, maddede bilfiil meydana gelirdi." Bu ise zorunlu olarak muhaldir.

[1354] **Dokuzuncusu**: Her birinde bulunan bir tam parçada [yani mukaddem veya tâlîde] ortak olan iki bitişik şartlı önermenin sonuç vermediğini açıklamak üzere söyledikleri şeylerdir. Şöyle ki bu ikisinden oluşan kıyas şayet sonuç veriyor olsaydı, şu sözümüz doğru olurdu: "Her ne zaman on sayısının dörtte biri zorunlu olursa, 'on'un yarısı da zorunlu olur." Aksi halde bunun çelişiği doğru olur ki o da şu sözümüzdür: "Bazen 'on'un dörtte biri zorunlu olduğunda, 'on'un yarısı zorunlu olmaz." Bundan da ters döndürme yoluyla şu sözümüz lâzım gelir: "Bazen 'on'un yarısı zorunlu olduğunda, 'on'un dörtte biri zorunlu olmaz." Bu döndürmeyi küçük öncül ve "Her ne zaman 'on'un dörtte biri zorunlu olmazsa, yarısı da zorunlu olmaz." sözümüzü de büyük öncül yaparız. Böylece bu ikisinden, her birinde bulunan bir tam parçada ortak olduğu iki bitişik önermeden oluşan bir kıyas meydana gelir. Bu kıyas da şu sonucu verir: "Bazen 'on'un yarısı zorunlu olduğunda, 'on'un yarısı zorunlu olmaz." Bu ise muhaldir. Bu muhal, her birinde bulunan bir tam parçada ortak olan iki bitişik önermenin netice vermesinden lâzım gelir. Dolayısıyla netice vermemesi gerekir.

[1355] **Onuncusu**: Bazı üstün kimselerin oldukça zor olduğunu belirttikleri bir muğâlatadır. Bu muğâlata "Şu anda söylediğim her şey yalandır." sözünün, iki çelişiğin bir araya gelmesini gerektirmesidir. Nitekim bu söz söylenmiştir ve böylece iki çelişiğin bir araya gelmesi lâzım gelir.

[1356] Şöyle dedik: Bu sözün söylenmesi, iki çelişiğin bir araya gelmesini gerektirir. Zira o sözün söylenmesi halinde, o söz ya doğrudur ya da yanlıştır.

[1357] Eğer doğru olursa, bu anda söylediği sözlerin tamamının yalan olması gerekir. Dolayısıyla ["Bu anda söylediğim her şey yalandır."] sözünün de yalan olması gerekir. Zira o da bu anda söylediği sözlerden biridir. Bu durumda da doğru varsayıldığı halde yanlış olması lâzım gelir ki bu da iki çelişiğin bir araya gelmesidir.

[١٣٥٣] **الثامنة** المقدار المجرد عن المادة ليس بموجود؛ لأنه لو كان موجودا لكان بعدا، وكل بعد فهو مفتقر لذاته إلى المادة[١] وإلا لكان غنيا عنها لذاته، ولو كان غنيا عنها لذاته لامتنع أن يحل في المادة؛ لأن الغني بالذات عن الشيء لا يعرض له ما يحوجه إليه، وكل مفتقر لذاته إلى المادة فهو حاصل في المادة، ينتج: لو كان المقدار المجرد عن المادة موجودا لكان حاصلا في المادة بالفعل، وذلك محال بالضرورة. ٥

[١٣٥٤] **التاسعة** ما ذكروه لبيان عدم إنتاج المتصلتين اللتين اشتركتا في جزء تام من كل واحدة منهما، هو أن القياس المركب منهما لو كان منتجا لصدق قولنا: «كلما وجب ربع العشر /[١٢٢و] وجب نصف العشر»، وإلا لصدق نقيضه وهو قولنا: «قد يكون إذا وجب ربع العشر لم يجب نصف العشر»، ويلزمه بطريق عكس النقيض: «قد يكون إذا وجب نصف العشر لم يجب ربع العشر»، فنجعل ١٠ هذا العكس صغرى وقولنا: «كلما لم يجب ربع العشر لم يجب نصف العشر» كبرى لينتظم منهما قياس مركب من المتصلتين المشتركتين في جزء تام من كل واحدة منهما، وينتج: «قد يكون إذا وجب نصف العشر لم يجب نصف العشر»، وإنه محال، وهذا المحال إنما لزم من إنتاج المتصلتين المشتركتين في جزء تام من كل واحدة منهما، فوجب أن لا يكون منتجا. ١٥

[١٣٥٥] **العاشرة** المغالطة التي وضعها بعض الفضلاء بأنها صعبة وهي أن قول القائل: «كل كلامي في هذه الساعة كاذب» يستلزم اجتماع النقيضين، وقد تكلم به فيلزم اجتماع النقيضين.

[١٣٥٦] وإنما قلنا: إن التكلم بهذا القول يستلزم اجتماع النقيضين؛[٢] لأن على تقدير التكلم به فلا يخلو إما أن يكون صادقا أو كاذبا: ٢٠

[١٣٥٧] فإن كان صادقا لزم ترتب الكذب على كل فرد من أفراد كلامه في هذه الساعة، فيلزم ترتبه على هذا أيضا لكونه فردا من أفراد كلامه في هذه الساعة، فيلزم كذبه على تقدير صدقه وهو اجتماع النقيضين.

١ ج – ليس بموجود لأنه لو كان موجودا لكان بعدا وكل بعد فهو مفتقرا لذاته إلى المادة
٢ ج – وقد تكلم به يلزم اجتماع النقيضين وإنما قلنا إن التكلم بهذا القول يستلزم اجتماع النقيضين

[1358] Eğer yanlışsa, bu anda söylediği sözlerden bazıları doğru olur. Bu bazısı ise ya bu sözdür ya da başka bir sözdür. İkincisi muhaldir. Çünkü bu anda sadece bu sözü söylediği varsayılmıştır. Başka bir sözü söylemesi geçersiz olunca, doğru olan bazı sözlerin, işte bu söz olduğu ortaya çıkar. [Halbuki en baştaki] varsayım, bu sözün yalan olduğu varsayımıdır ve dolayısıyla da iki çelişiğin bir araya gelmesi gerekir.

[1359] Böylece iki çelişiğin bir araya gelmesinin gerektiğinin, her iki varsayıma da lâzım geldiği bilinmiştir.

[Muğâlataların] Cevapları

[1360] **İlkinin cevabına gelince**, zikredilen kıyasın öncüllerinin doğru olduğunu kabul etmiyoruz. Zira o iki öncül şayet gerçekte (*tahkîk*) veya varsayımsal (*takdîr*) olarak mevcut bir konuya sahip olsaydı, doğru olurdu. Bu ise memnudur. Zira elimizde Bârî Teâlâ'nın ortağı olmakla veya O'nun türde ortağı olmakla nitelenen hiçbir şey yoktur. Hal böyle olunca, söz konusu iki öncülden hiçbiri sâbit olmaz.

[1361] **İkincinin cevabına gelince**, eğer konu hariç ve hakikat bakımından alınır ve onda imkan şart koşulursa, "Sonsuzca yönlerde uzam sahibi olan her şey cisimdir." sözümüzün doğruluğunu kabul etmiyoruz. Şayet gerçekleşmiş (*muhakkak*) mevcutlardan veya varsayılmış (*mukadder*) mümkün varlıklardan birine sonsuzca yönlerde uzam sahibi olma yüklenseydi, bu söz doğru olurdu. Bu ise imkansızdır. Eğer konu, varlığı imkansız olan fertleri kapsayacak şekilde alınıyorsa, bu durumda "Bazı cisimler sonsuzca yönlerde uzam sahibidir." sözümüzün doğruluğunu açıklamak için zikrettiğiniz delilin doğruluğunu kabul ediyor ve bunun doğru olmasının imkansızlığı men'ediyoruz. Cisim olma ve sonsuzca yönlerde uzam sahibi olmanın sâdık olduğu hakikat, her ne kadar varlığı imkansız olsa da şayet varlığa gelseydi, cisim ve sonsuzca yönlerde uzam sahibi olan bir halde olurdu. Bu durumda "Bazı cisimler sonsuzca yönlerde uzam sahibidir." sözümüz doğrudur.

[١٣٥٨] وإن كان كاذبا كان بعض أفراد كلامه في هذه الساعة صادقا، فذلك الفرد إما أن يكون هذا الكلام أو غيره، والثاني محال؛ لأن المفروض أنه لم يتكلم في هذه الساعة إلا بهذا الكلام، ولما بطل أن يكون غيره تعين أن يكون ذلك البعض الصادق هو هذا الكلام. والتقدير تقدير كذبه فيلزم أيضا اجتماع النقيضين.

٥ [١٣٥٩] فعلم أن لزوم اجتماع النقيضين لازم على كل واحد من التقديرين.

والجواب [عن هذه المغالطات]

[١٣٦٠] **أما عن الأولى** فلا نسلم صدق شيء من مقدمتي القياس المذكور، وإنما يصدق شيء منهما إن لو كان له موضوع موجود تحقيقا أو تقديرا، وذلك ممنوع، فإنه ليس لنا شيء من الأشياء أنه موصوف بأنه شريك الباري تعالى أو أنه

١٠ موصوف بأنه مشارك للباري تعالى في النوع، وإذا كان كذلك لم يثبت شيء من المقدمتين المذكورتين.

[١٣٦١] **وأما عن الثانية** فلا نسلم صدق قولنا: «كل ممتد في الجهات إلى غير النهاية جسم» إن أخذ الموضوع /[١٢٢ظ] بحسب الخارج أو بحسب الحقيقة وشرط فيه الإمكان. وإنما يصدق إن لو كان شيء من الموجودات المحققة أو

١٥ المقدرة الممكنة الوجود يصدق عليه أنه ممتد في الجهات إلى غير النهاية، وهو ممنوع. وإن أخذ الموضوع بحيث يدخل فيه الأفراد الممتنعة الوجود نسلم صدق ما ذكرتموه من الدليل لبيان صدق قولنا: «بعض الجسم ممتد في الجهات إلى غير النهاية»، ونمنع استحالة صدق ذلك. فإن الحقيقة التي يصدق عليها أنها جسم وممتد في الجهات إلى غير النهاية وإن كانت ممتنعة الوجود فهي بحالة لو دخلت

٢٠ في الوجود لكان جسما وممتدا في الجهات إلى غير النهاية، فيصدق حينئذ: «بعض الجسم ممتد في الجهات إلى غير النهاية».[١]

---

١ ف – فيصدق حينئذ بعض الجسم ممتد في الجهات إلى غير النهاية

[1362] İkinci gerekçeye gelince, buna cevap olarak şunu söyleriz: Zikrettiğiniz iki öncülden hiçbirinin doğru olduğunu kabul etmiyoruz. Şayet o iki öncülde gerçekleşmiş ya da varsayılmış bir konu olsaydı ve fertlerin mümkün olması şart koşulsaydı, bu durumda doğru olurdu. Fakat böyle değildir. Evet, şayet konu, imkansız fertler dahil olacak şekilde hakikat bakımından alınsaydı, iki öncül doğru olurdu. Ancak iddianın yanlış olduğunu men'ediyoruz.

[1363] **Üçüncünün cevabına gelince**, istisnâî öncülün doğru olduğunu kabul etmiyoruz. Mukaddem şayet kendisine sâdık olması mümkün olan tüm durum ve varsayımlarda ve bir araya gelmesi mümkün olan tüm kayıtlarla (*mukârinât*) birlikte gerçekleşseydi, doğru olurdu. Bu ise memnudur. Aksine bilinen, mukaddemin, vâki olan durumlarda sâdık olduğudur. Bu ise zikrettiğiniz şartlıyla birlikte netice vermez. Zira tikel gerekliliğin (*lüzûm-i cüz'î*) sâdık olduğu durumlar, vâki olan durumlardan başka olabilir. Bu durumda da kıyasın öncüllerinin doğrulukta bir araya gelmesi gerekmez. Böyle olduğunda ise kıyas kesinlikle sonuç vermez.

[1364] **Dördüncünün cevabına gelince**, matlubun çelişiğinden lâzım gelen imkansızlığı kabul etmiyoruz. Bu imkansızlık şu sözümüzün doğru olmasıdır: "Her at eşek olduğunda, bazen 'bazı atlar anıran değildir' olur." Bu çelişik şayet kıyasın büyük öncülüyle çelişseydi, imkansız olurdu. Bu büyük öncül ise şu sözümüzdür: "Her at eşek olduğunda, her zaman her at anırandır." Bu ise memnudur. Nitekim bize göre tek bir şeyin iki çelişiği gerektirmesi mümkündür. Benzer şekilde "Bazı atlar anıran olmadığında, bazen her at anırandır." sözünün imkansızlığını da reddederiz. Tüm bunlardan ikinci gerekçenin cevabı bilinir.

[1365] **Beşincinin cevabına gelince**, matlubun çelişiğinden lâzım gelen imkansızlığı kabul etmiyoruz. Bu ise şu sözümüzdür: "Her ne zaman bir şey mevcut olup cisim değilse, o cisimdir." Senedi ise biraz önce ifade edildi.

[1366] Eğer şöyle dersen: Şayet bu söz doğru olsaydı, şu sözümüze döndürülürdü: "Bu şey cisim olduğunda bazen cisim değildir ve mevcuttur." Cisim olmadığında ve mevcut olduğunda her zaman "cisim değildir." olur. Bu ikisi şunu netice verir: Cisim olduğunda bazen "cisim değildir." olur. Bu ise muhaldir.

[١٣٦٢] وأما الوجه الثاني فنقول في جوابه: لا نسلم صدق شيء مما ذكرتم من المقدمتين، وإنما يصدق إن لو كان لشيء منهما موضوع محققا أو مقدرا وشرط فيه كون الأفراد ممكنة، وليس كذلك. نعم، لو أخذ الموضوع بحسب الحقيقة بحيث يدخل فيه الأفراد الممتنعة صدقت المقدمتان؛ لكن منعنا كذب المدعى.

٥ [١٣٦٣] **وأما عن الثالثة** فلا نسلم صدق المقدمة الاستثنائية، وإنما يصدق إن لو كان المقدم واقعا على جميع الأوضاع والفروض التي يمكن صدقه عليها، ومع جميع المقارنات[١] التي يمكن اجتماعه معها، وذلك ممنوع؛ بل المعلوم صدقه على الأوضاع الواقعة، وذلك لا ينتج مع الشرطية المذكورة لجواز أن يكون الأوضاع التي صدق عليها اللزوم الجزئي غير الأوضاع الواقعة، فلا يلزم اجتماع مقدمتي

١٠ القياس على الصدق معا، وإذا كان كذلك لا ينتج البتة.

[١٣٦٤] **وأما عن الرابعة** فلا نسلم استحالة اللازم من نقيض المطلوب، وهو صدق قولنا: «قد يكون إذا كان كل فرس حمارا فبعض الفرس ليس بناهق»، وإنما يستحيل إن لو كان مناقضا لكبرى القياس وهي قولنا: «كلما كان كل فرس حمارا فكل فرس ناهق»، وهو ممنوع. فإن استلزام الشيء الواحد للنقيضين جائز عندنا.

١٥ وكذلك نمنع استحالة قوله: «قد يكون إذا كان بعض الفرس ليس بناهق فكل فرس ناهق». ومنه عرف الجواب عن الوجه الثاني.

[١٣٦٥] **وأما عن الخامسة** فلا نسلم استحالة اللازم من نقيض المطلوب وهو قولنا: /[١٢٣و] «كلما كان الشيء ليس بجسم وهو موجودا فهو جسم»، والمستند ما مرّ آنفا.

٢٠ [١٣٦٦] فإن قلت: لو صدق لانعكس إلى قولنا: قد يكون إذا كان جسما فهو ليس بجسم وموجود، وكلما كان ليس بجسم وموجود فهو ليس بجسم، ينتج: قد يكون إذا كان جسما فهو ليس بجسم، وهو محال.

---

١ ج: المقدمات

[1367] Şöyle deriz: Bunun imkansız olduğunu kabul etmiyoruz. İki çelişik arasındaki tikel mülâzemet, orta terimi iki tarafın toplamı olan üçüncü şekilde kurulmuş bir burhân ile sâbittir.

[1368] **Altıncının cevabına gelince**, şöyle deriz: "Cinin varlığı gerçek olmasaydı, gerçeğin ortadan kalkmasını gerektirirdi." [iddiasını] kabul etmiyoruz.

[1369] [Bu iddianın senedine dair] muğâlatacanın sözü şöyledir: Çünkü bu durumda gerçek, onun çelişiği olur. Dolayısıyla o, zorunlu olarak gerçeğin ortadan kalkmasını gerektirir.

[1370] Biz şöyle deriz: Onun, çelişiğinin ortadan kalkmasını gerektirdiğini kabul etmiyoruz. Zira muhal olması mümkündür. Nitekim [muhalin] sâbit olduğu varsayıldığı takdirde çelişiği doğru olur. Çünkü muhal olanın iki çelişiği gerektirmesi mümkündür. [Söz konusu muğâlataya karşı cevap olarak] böyle dendi.

[1371] [1304] Ancak bu men, şüpheciye zarar vermez. Çünkü şüpheci şöyle diyor: [İmkânsızın] sâbit olduğu varsayıldığında, çelişiğini ortadan ya kaldırır ya da kaldırmaz. Hangisi [doğru] olursa olsun, gerçeğin ortadan kalkmasını gerektirir. [Bu iki şıktan] ortadan kaldırması hali açıktır. Ortadan kaldırmamasına gelince, bu durumda ona, yokluğu gerçekleşen şeylerden olan "iki çelişiğin bir araya gelmesini" gerektirmesi lâzım gelir.

[1372] Bunu kabul etsek bile, [mukaddemin doğruluğu ortaya konarken zikredilen önermenin] ters döndürmeyle bahsi geçen bitişik şartlı önermeye döndürülmesini kabul etmiyoruz. Ona ancak, şayet tümel olumlu bitişik şartlı önermenin ters döndürmeyle tümel olumlu bitişik şartlı önermeye döndürüldüğü sabit olsaydı döndürülürdü. Bu konuda onların söylediklerinin zayıflığını biliyorsun. Buradan mukaddemin hak olduğunu açıklamak için söyledikleri şeyin zayıf olduğu bilinir. Çünkü "Şayet gerçeğin ortadan kalkmasını gerektirseydi, yok olurdu." sözümüzün doğru olmasından, "Şayet var olsaydı, gerçeğin ortadan kalkmasını gerektirmezdi." sözümüzün doğru olması lâzım gelmez.

[1373] Ters döndürmeye dair sözün sorunsuz olduğu varsayıldığında, ikincisi, ilkinin ters döndürmesi değildir. Zira onun nefyedilmesini gerektiren, sadece mülâzemet değildir. Aksine nefsü'l-emrde lâzımın nefyedilmesiyle birlikte mülâzemettir. Bu durumda doğru ters döndürmesi şu olur: Şayet cin var olsaydı, lâzımının yokluğuyla birlikte mülâzemetin yokluğu lâzım gelirdi. Bu toplamın nefyedilmesininden de gerçeğin ortadan kalkmasını gerektirmemesi lâzım gelmez.

[١٣٦٧] قلنا: لا نسلم استحالة ذلك، فإن الملازمة الجزئية بين النقيضين ثابتة بالبرهان من الثالث والأوسط فيه مجموعهما.

[١٣٦٨] **وأما عن السادسة** فنقول: لا نسلم أنه لو لم يكن واقعا لكان مستلزما لارتفاع الواقع.

[١٣٦٩] قوله: لأن الواقع حينئذ يكون نقيضه فيكون هو مستلزما لارتفاعه بالضرورة. ٥

[١٣٧٠] قلنا: لا نسلم استلزامه لارتفاع نقيضه، فإنه يجوز أن يكون محالا، فيصدق نقيضه على تقدير ثبوته؛ لأن المحال جاز أن يستلزم النقيضين. هكذا قيل.

[١٣٧١] وهذا المنع لا يضر الشاك؛ لأنه يقول: إما أن يرتفع نقيضه على تقدير ثبوته أو لا يرتفع، وأيا ما كان يكون مستلزما لارتفاع الواقع. أما إذا ارتفع فظاهر، وأما إذا ١٠ لم يرتفع فلأنه حينئذ يلزم استلزامه لاجتماع النقيضين الذي عدمه من الأمور الواقعة.

[١٣٧٢] ولئن سلمنا ذلك؛ لكن لا نسلم انعكاسها بعكس النقيض إلى المتصلة المذكورة، وإنما ينعكس إليها إن لو ثبت أن الموجبة المتصلة الكلية تنعكس بعكس النقيض إلى موجبة متصلة كلية، وقد عرفت ضعف ما قالوه فيه. ومن هذا علم ضعف ما قالوه لبيان حقية المقدم؛ لأنه لا يلزم من صدق قولنا: «لو كان مستلزما ١٥ لارتفاع الواقع لكان منتفيا» صدق قولنا: «لو ثبت لا يستلزم ارتفاع الواقع».

[١٣٧٣] وبتقدير صحة القول بعكس النقيض فليس الثاني عكس نقيض الأول؛ لأن المستلزم لانتفائه ليس هو الملازمة فقط؛ بل هي مع انتفاء اللازم في نفس الأمر، وحينئذ كان عكس نقيضه: لو ثبت يلزم انتفاء[١] الملازمة مع انتفاء اللازم.[٢] ولا يلزم من انتفاء هذا المجموع أن لا يكون مستلزما لارتفاع الواقع ٢٠

---

١ ج – اللازم في نفس الأمر وحينئذ كان عكس نقيضه لو ثبت يلزم انتفاء
٢ ب – في نفس الأمر وحينئذ كان عكس نقيضه لو ثبت يلزم انتفاء الملازمة مع انتفاء اللازم

Çünkü bu varsayıma göre nefyedilmesi, lâzımın var olması ile birlikte de mümkündür.

[1374] Bunu kabul etsek bile, sâbit olduğunun varsayılması halinde gerçeğin ortadan kalkmasını gerektirmemesinden, nefsü'l-emrde gerçeğin ortadan kalkmasını gerektirmemesi lâzım gelmez. Matlup ise ikincisidir.

[1375] Bir kimse bu men'e şöyle cevap verilebilir: "Cin, gerçeğin ortadan kalkmasını gerektirmez." sözümüzle kastedilen, "Cin, şayet var olursa gerçeğin ortadan kalkmasını gerektirecek bir durumda olmaz." anlamıdır. Çünkü o şayet böyle bir durumda olursa, yok olurdu. Ters döndürmesi ise şu olurdu: "Şayet sabit olsaydı, sabit olması durumunda gerçeğin ortadan kalkmasını gerektirecek bir durumda olmazdı." Evet, [bu durumda] ters döndürmenin men'edilmesi ters döndürmeye yönelir.

[1376] **Yedincinin cevabına gelince**, şöyle deriz: "Müessire ihtiyaç duymanın illeti olan her şeyin müessire ihtiyaç duymanın illeti olması zorunludur." sözünüzdeki "zorunlu" ile zihnen zorunluyu yani sadece iki tarafın tasavvur edilmesiyle zihnî kesinliğin sağlanmasını kastettiyseniz, müessire ihtiyaç duymanın illeti olan her şeyin, müessire ihtiyaç duymanın illeti olmasının bu anlamda zorunlu olduğunu kabul etmiyoruz. Eğer onunla hâricî zorunluluğu yani müessire ihtiyaç duymanın illeti olan her şeyden illetin ayrılmasının imkansızlığını kastediyorsanız, hiçbir imkanın müessire ihtiyaç duymanın illeti olmasının bu anlamda zorunda olmadığını kabul etmiyoruz. Nitekim bize göre imkanın, müessire ihtiyaç duymanın illeti olmaması imkansızdır.

[1377] **Sekizincinin cevabına gelince**, her boyutun zâtı gereği maddeye muhtaç olduğunu kabul etmiyoruz. Zira maddeden soyut olan boyutlar vardır ve onların maddeye ihtiyaçları yoktur.

[1378] [Muğâlatacının] bu öncülün açıklamasına dair sözü [şudur:] "Boyut, zâtı gereği maddeye muhtaçtır." sözümüz şayet doğru olmasaydı, boyut zâtı gereği maddeden müstağni olurdu. Şayet böyle olsaydı maddede meydana gelmesi imkansız olurdu.

[1379] Şöyle deriz: Bunu kabul etmiyoruz. Zira boyutun zâtı gereği maddeye muhtaç olmamasından, zâtı gereği ondan müstağni olması lâzım gelmez. Zira muhtaçlıktan ve müstağnilikten her birinin boyuta, hâricî bir sebeple ilişmesi ve boyutun zâtının, muhtaçlık ve müstağnilikten hiçbirini gerektirmemesi mümkündür.

لجواز أن يكون انتفاؤه بصدق اللازم على هذا التقدير.

[١٣٧٤] ولئن سلمنا ذلك؛ لكن لا يلزم من عدم استلزامه لارتفاع الواقع على تقدير ثبوته عدم استلزامه لارتفاع الواقع في نفس الأمر، والمطلوب هو الثاني.

[١٣٧٥] ولقائل أن يجيب عن هذا المنع أيضا بأن يقول: المعني من قولنا: «إنه /[١٢٣ظ] لا يستلزم ارتفاع الواقع» أنه ليس بحالة لو ثبت يستلزم ارتفاع الواقع؛ لأنه لو كان بهذه الحالة لكان منتفيا، وكان عكس نقيضه: لو ثبت لا يكون بحالة لو ثبت يستلزم ارتفاع الواقع. نعم، منع عكس النقيض متوجه عليه. ٥

[١٣٧٦] **وأما عن السابعة** فنقول: إن أردتم بالضرورة في قولكم: «كل ما هو علة للحاجة إلى المؤثر فهو ضروري أن يكون علة للحاجة إلى المؤثر» الضرورة الذهنية أعني جزم الذهن بمجرد تصور الطرفين فلا نسلم أن كل ما هو علة للحاجة إلى المؤثر فهو ضروري أن يكون علة للحاجة إلى المؤثر بهذا المعنى. وإن أردتم بها الضرورة الخارجية أعني استحالة انفكاك العلة عن كل ما هو علة للحاجة إلى المؤثر فلا نسلم أنه لا شيء من الإمكان بضروري أن يكون علة للحاجة إلى المؤثر[١] بهذا المعنى. فإن عندنا يستحيل أن لا يكون الإمكان علة للحاجة إلى المؤثر. ١٠

[١٣٧٧] **وأما عن الثامنة** فلا نسلم أن كل بعد فهو مفتقر لذاته إلى المادة، فإن من الأبعاد ما هو مجرد عن المادة، ولا حاجة له إليها. ١٥

[١٣٧٨] قوله في بيان هذه المقدمة: لو لم يصدق قولنا: «البعد لذاته يفتقر إلى المادة» لكان البعد غنيا عن المادة لذاته، ولو كان كذلك لامتنع أن يحصل في المادة.

[١٣٧٩] قلنا: لا نسلم، فإنه لا يلزم من عدم افتقار البعد لذاته إلى المادة غناؤه عنها لذاته لجواز أن يكون كل واحد من الافتقار والغناء يعرض له بسبب خارجي وذاتُه لا يقتضي شيئا منهما. ٢٠

١ ج – فلا نسلم أنه لا شيء من الإمكان بضروري أن يكون علة للخاصة إلى المؤثر

[1380] **Dokuzuncunun cevabına gelince**, bitişik şartlı tikel olumlu önermenin ters döndürmeyle zikrettiğiniz şeye döndürülmesini kabul etmiyoruz. Nitekim bitişik şartlı tikel olumlunun ters döndürmeyle döndürülemeyeceğini açıkladık. Bunu kabul etsek bile, 'on'un yarısının zorunluluğu ile 'on'un yarısının zorunlu olmayışı arasında tikel gereklilik olmadığını kabul etmiyoruz. Zira velev ki çelişik bile olsalar, varsayılan her iki şey arasında tikel gereklilik olmasının zorunlu olduğunu açıkladık.

[1381] **Onuncunun cevabına gelince**, bu sözün yalan olduğu durumda, bu anda söylenen sözlerden bazı fertlerin doğru olması gerektiğini kabul etmiyoruz. Zira bu sözün doğru olması, o andaki mevcut sözlerden her birinin yalan olmasından ibarettir. Bu durumda da bu sözün doğru olması, doğru ve yalan olmasının bir araya gelmesiyle olur. Yalan olması ise bu toplamın yok olmasıyla olur. Bu toplamın yok olmasından ise bu andaki sözlerinin bazılarının doğru olması lâzım gelmez. Çünkü tümünün yalan olması sebebiyle toplamın yok olması mümkündür.

[1382] Bu, bu kitapta zikretmek istediğimiz son şey olsun.

[١٣٨٠] **وأما عن التاسعة** فلا نسلم انعكاس الموجبة الجزئية المتصلة بعكس النقيض إلى ما ذكرتم، فإنا بينا أن الموجبة الجزئية المتصلة لا تنعكس بعكس النقيض. ولإن سلمنا ذلك ولكن لا نسلم أن الملازمة الجزئية بين وجوب نصف العشر وعدم وجوب نصف العشر منتفية، وقد بينا أنها واجبة الصدق بين كل أمرين ٥ فرضا ولو كانا نقيضين.

[١٣٨١] **وأما عن العاشرة** فلا نسلم أن هذا الكلام لو كان كاذبا يلزم أن يكون بعض أفراد كلامه في هذه الساعة صادقا، وهذا لأن صدق هذا القول عبارة عن ترتب الكذب على كل فرد من أفراد كلامه الموجود في هذه الساعة. /[١٢٤و] فيكون صدقه باجتماع صدقه وكذبه معا، فكذبه يكون بانتفاء هذا المجموع. ولا ١٠ يلزم من انتفاء هذا المجموع[1] صدق بعض كلامه في هذه الساعة لجواز أن يكون انتفاؤه لكذب الكل.

[١٣٨٢] وليكن هذا آخر ما أردنا إيراده في هذا الكتاب.[2]

---

١ ج – ولا يلزم من انتفاء هذا المجموع

٢ ا + وفرغ كاتب هذه النسخة وهو الضعيف الفقير إلى رحمة الله سبحانه هِنْدوشاه بن سَنْجَر الصاحبي وفقه الله لما يحب ويرضى من كتابتها سلخ ذي الحجة حجة ٦٨٣ هجرية ببغداد حماها الله في المدرسة النظامية رحم الله.
ب + فرغت من تأليفه في منتصف ذي القعدة لسنة ثمانين وستمئة في المدرسة المجدية عمر بنا الله وأنا عبد الوهاب الكاشي.
ج + تم جامع الدقائق على يد أضعف الخلائق سعد ب اسمعيل بن عمر [...] الرومي الأقسرايي بلغه الله مثاه وجعل الجنة مثواه في مدرسة حماة حماها الله تعالى يوم الأربعاء السادس والعشرين من ربيع الأول سبعة سبعين وستمئة. عفى الله له ولوالديه ولجميع المسلمين، آمن رب العالمين.
ف + تمت نسخة جامع الدقائق على يد أضعف الخلائق الراجي عفو ربه الخلاق عبد العلي بن محمود عفى عنهما يوم الأحد وقت الظهر في العشر الأول من شهر المحرم المبارك سنة ثلثة عشر سبعمئة. والحمد لله رب العالمين وصلى الله على سيدنا محمد وآله أجمعين.
في هامش ف: اذكر لمن يطالع في هذا الكتاب أن الإنسان يمر أدلة المنطق بروض نفسه إلى [...] شعب المعاني المختلفة والمتفقة ويحصل له قوة التركيب والتحليل بعد ما كان ضعيفا إلا أن النتيجة الحاصلة من أنواع قضاياه وأجناس قياساته الاستعداد الكلي للجدل مع نفسه وخصمه في المسائل العقلية وليس له مدخل في العلوم النقلية النافعة للطالب في النشأتين ومن الله النصحة والتوفيق.

EKLER

Camiu'd Dekâik'in Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah 1351'de kayıtlı yazma nüshasının başından ve sonundan görüntüler

كتاب جامع الدقائق في كشف الحقائق

١٣٥١

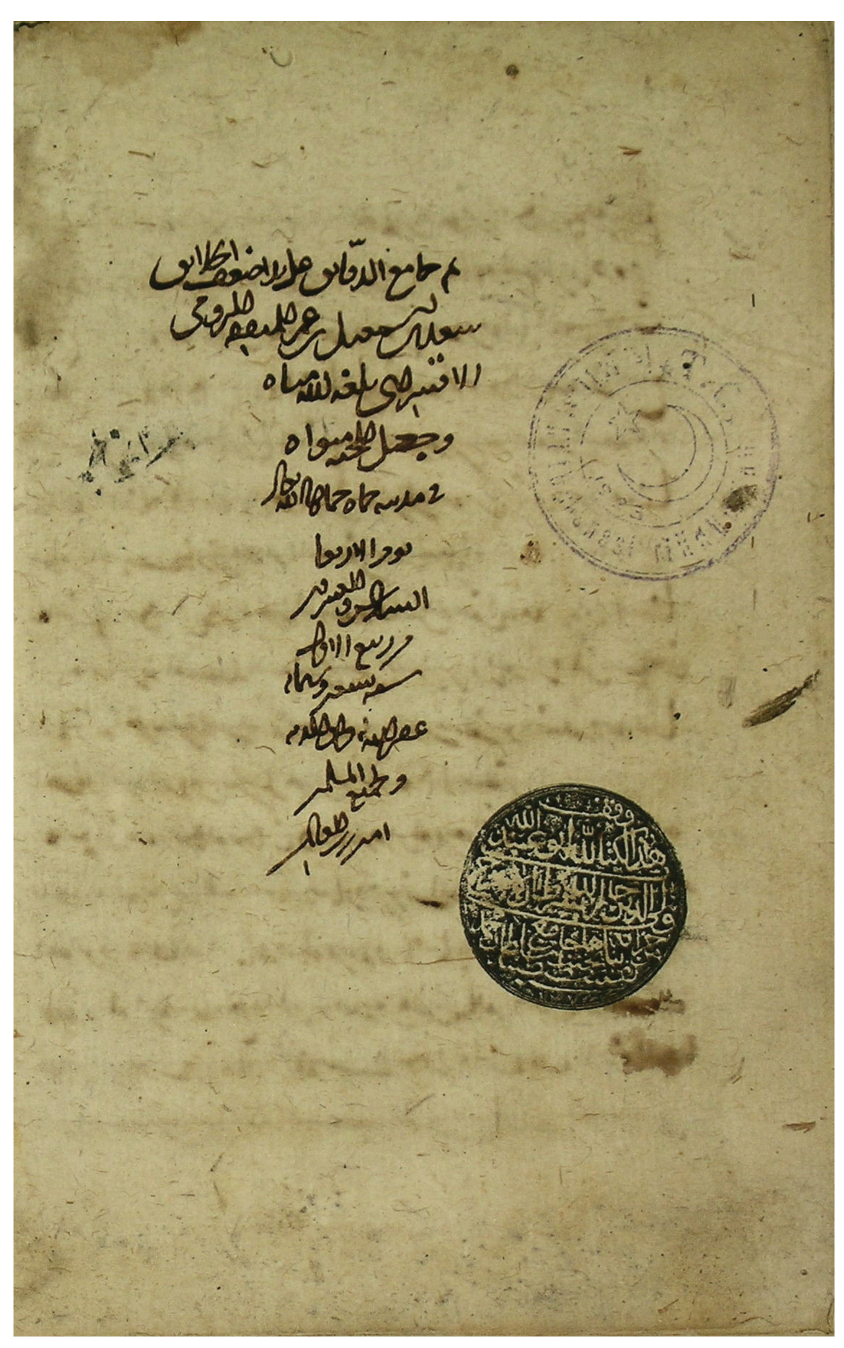
1a

وفي هذا نظر لضعف ما قالوه لسلامة الموهوم لأن اللزوم صادق في قولنا لو كان مسلوما
لارتفاع الواقع لكان ممتنعا صادق في قولنا لو صح السلوم ارتفاع الواقع
بعد ترجيحه العوك بعكس النقيض وليس الثاني عكس نقيض الأول لأن المسلوم
لا انتفائه ليس هو الملازم فقط بل هو مع انتفاء الملازم مع انتفاء
اللازم والملزوم فإنها لا المجموع لأن لا يكون مسلوما لارتفاع الواقع
لجواز أن يكون انتفاؤه لصدق اللازم على هذا التقدير ولو سلم المتلازمة
لكن لا يلزم من عدم تسليم أنه لارتفاع الواقع على تقدير عدم تسليم أنه
لارتفاع الواقع في نفس الأمر والمطلوب هو الثاني والقائلين أن تخصيصه
عن هذا المنع أن بطلان المعنى من قولنا لا لسلوم ارتفاع الواقع أم
ليس بحال لو ثبت سلوم ارتفاع لأنه لو كان بهذه الحالة لكان ممتنعا
فكان عكس نقيضه لو ثبت لا يكون بحال لو ثبت تسلوم ارتفاع الواقع
نعم يبقى عكس نقيضه ظاهر **وأما عن السابعة** فلأن أراد بالضرورة
في قولكم ما هو علة للحاجة إلى المؤثر ضروري أن يكون علة الحاجة إلى المؤثر الضرورة
الذهنية أعني جزم الذهن بمجرد تصور الطرفين فلا نسلم أن كل ما هو علة
للحاجة إلى المؤثر فهو ضروري أن يكون علة للحاجة إلى المؤثر بهذا المعنى وإن أراد
بها الضرورة الخارجية أعني ثبوتها في نفس الأمر فلا يكون العلة عن كل ما هو علة للحاجة
إلى المؤثر بهذا المعنى فإن حمله بالنسبة لا لا يكون إلا الإمكان علة للحاجة

154b

الى المؤثر **واما عن الثامنة** فلان لا يكون الامكان علة فلا نسلم
ان كل بعد ممكن مفتقر الى المادة فان من الابعاد ما هو مجرد عن المادة ولا
حاجة الى البيان قوله في بيان هذه الملازمة لو لم يصدق قولنا البعد لذاته
يفتقر الى المادة لكان البعد غنيا عن المادة لذاته ولو كان كذلك لامتنع
ان يحصل في المادة قلنا لا نسلم فانه لا يلزم من عدم افتقار البعد لذاته
الى المادة غناه عنها لذاته لجواز ان يكون كل واحد من الافتقار والغنا
عارضا له بسبب خارجي ودام لا بعض مشخصاتها **واما عن السابعة**
فلا نسلم انعكاس الموجبة الجزئية المتصلة بعكس النقيض الى ملازم فانا سلمنا
ان الموجبة الجزئية المتصلة لا تنعكس بعكس النقيض ولئن سلمنا ذلك ولكن لا نسلم ان
الملازمة الجزئية من وجود نقيض العكس وعدم وجود نقيض العكس ممتنعة وقد بينا
انهما واحد الصدق من كل امرين فرضا ولو كان النقيض **واما عن العاشرة**
فلا نسلم ان هذا الكلام لو كان كاذبا يلزم ان يكون بعض افراده كلاما في هذه الساعة
صادقا وهذا لان صدق هذا القول عبارة عن ترتب الكذب على كل فرد من افراد الكلام
الموجود في هذه الساعة فيكون صدقه باجتماع صدقه وكذبه معا
فلا نسلم ان يكون باستثناء هذا المجموع صدق بعض كلام في هذه الساعة
لجواز ان يكون انتفاؤه لكذب الكل ولكن هذا اخر ما اردنا
ايراده في هذا الكتاب المبارك ۞

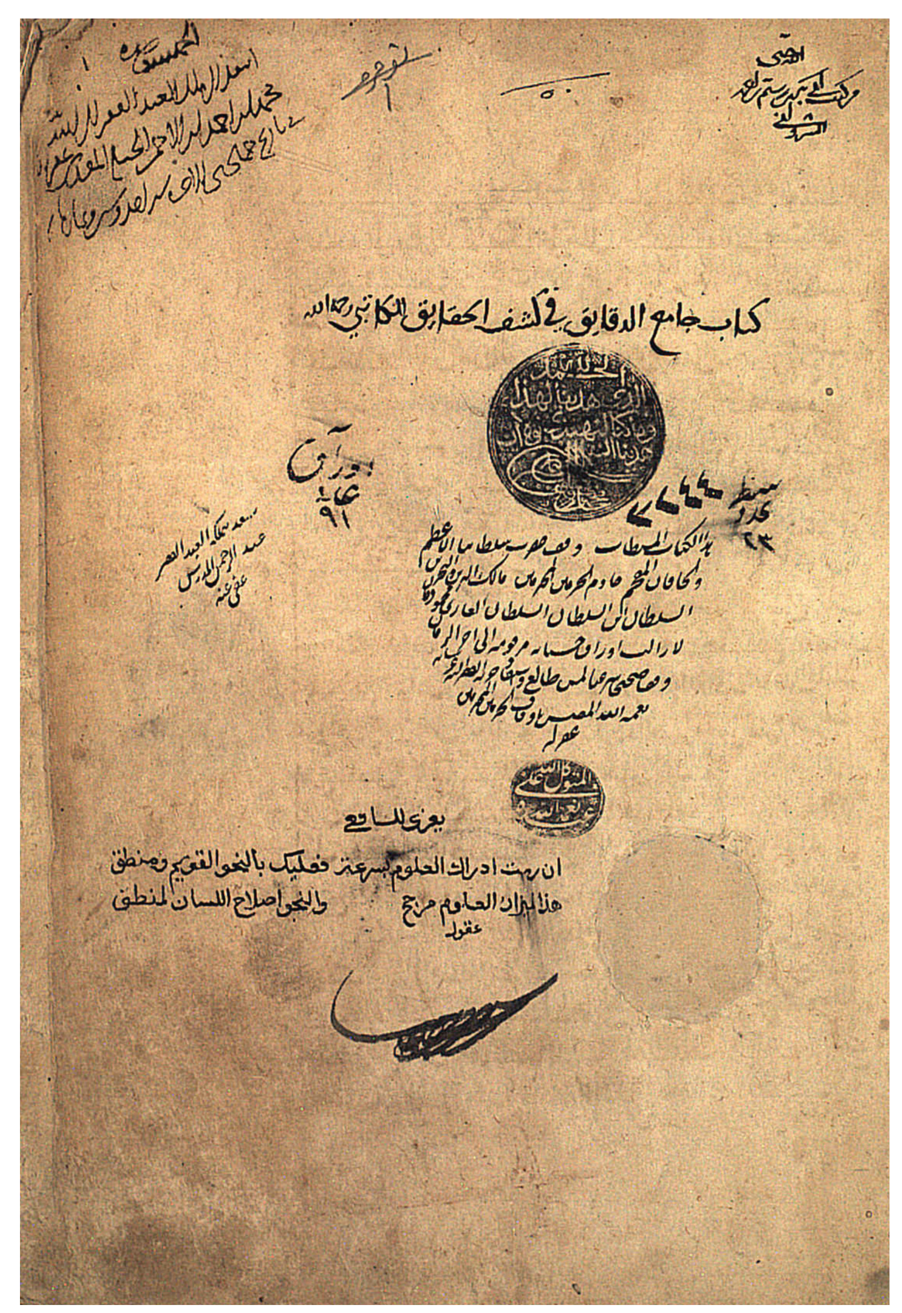
155a

تم جامع الدقائق على يد أضعف الخلائق
سعيد بن محمد بن عمر الملقب الرومي
الأقشهري بلغه الله مناه
وجعل الجنة مثواه
في مدرسة حماة حماها الله تعالى
يوم الأربعاء
السادس والعشرين
من ربيع الأول
سنة سبعين وستمائة
عفا الله عنه ولوالديه الكرام
ولجميع المسلمين
آمين رب العالمين

155[a]

Camiu'd Dekâik'in Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 3244'te kayıtlı yazma nüshasının başından ve sonundan görüntüler.

1a

بسم الله الرحمن الرحيم رب تمم بفضلك
احمد الله على توالي نعمه واشكره على تتالي كرمه حمدا يتقاصر عنه تصورات
الاوهام وشكرا يتخلف عنه تصرفات الاقلام على تعاقب الليالي والايام واصلي على
نبيه محمد خاتم الانبيا سيد الاوليا وعلى آله واصحابه البررة الاتقيا
وبعد فلما ذكر باتفاق اهل العقل واطباق ذوي الفضل ان العلوم مع تشعب
اقسامها واختلاف اجناسها وانواعها اشرفها رتبة واعلاها درجة
من العلوم الحقيقية والمعارف اليقينية سيما العلم الالهي الباحث عن [illegible]
الحق الكاشف عن قوانين الفضل [illegible] المودي الى الاحاطة بعظمة الله وكبريائه
والاطلاع على كنه الوهيته واعظم اسمائه وكان تحقيق مطالبها وتقرير
حججها وبراهينها لا يمكن ويتيسر الا بعد معرفة قوانين العلم المسمى بالمنطق
وضبط اصوله وقواعده الكلية اشار الي من خصه الله تعالى بافضل
الكمالات الانسانية واكمل السعادات الروحانية وجعله مشرع الفضائل
ومحل علوم الاوايل وهو المولى الصاحب المعظم العالم العادل الفاضل الكامل
المنعم المحسن المحقق المدقق ملك ملوك العلما والحكما والوزرا منشي العلوم الشريفة
مخترع المعاني اللطيفة المويد من السما المظفر على الاعدا اشرف الملة والدولة
والحق والدين علا الاسلام والمسلمين ملجا الائمة والعلما مقصد الاكابر والفضلا الذي
تحل رويته الوقادة عقد المعاني وينتظم ببديهته النقادة درر المباني
ويخضع لفكرته الغامضة المشكلات وينقاد لفطنته الفايضة المعضلات
هارون من موسى الاعظم الصاحب المعظم مولى ملوك العالم [illegible] العالمين
سلطان وزرا العالم شرقا وغربا صاحب ديوان الممالك بعدا وقربا آصف
الزمان ولي الايادي والاحسان محمد الجويني ضاعف الله في سبوغ النعم جلاله
ومد على الجامعين ظلاله [illegible]
[illegible]

1[b]

رايات هيبتها خافقة وآيات دولتها ناطقة اللهم كما جعلت كنفها للأولياء
حرزاً فانصرها على أعدائها نصراً عزيزاً أخي في الله القايل بالصدق
بتحرير كتاب في المنطق حاوٍ للأصول والفروع بحيث لا يشذ عنه شيء مما هو معتبر منه
على وجه الإيضاح والبيان مع ذكر أمثلة لما له افتقار إلى المثال فبادرت
إلى مقتضى إشارته وشرعت في تتميمه وكتابته ملتزماً أن لا أخل
بشيء من فوائده على الوجه المشار إليه ولما فرغت من إتمامه سميته جامع الدقائق
في كشف الحقائق وجعلت به خزانته العالية باقية معمورة بسقاء
صاحبها إلى يوم الدين وهو مرتب على مقدمة ومقالات وخاتمة أما المقدمة
ففيها بحثان البحث الأول في وجه الحاجة إلى المنطق وتحقيق ماهيته
الإنسان في مبدأ الفطرة خالٍ عن العلوم وهو طالب وقابل لها في الجملة
والإلما حصل له شيء من العلوم أصلاً والتالي ظاهر الفساد فالباري
تعالى لكمال عنايته به أنعم عليه بالحواس بالمحسوسات ليتمكن
بواسطتها من استخراج العلوم ضرورة أنه إذا أحسّ بمحسوسات تنبّه
لمشاركات بينها ولمباينات فيحصل في ذهنه علوم ضرورية حصول
المشاركات والمباينات فيه ثم هي إما تصورات ساذجة وهي
حصول صور الماهيات في العقل وتصورات معها أحكام وهي
الحكم بنسبة أمر إلى أمر بإيجاب أو سلب والتصديق هو الحكم فقط
عند الحكيم وعند الإمام مع تصور المحكوم عليه وبه وهما متشاركان
في العموم ضرورة أن صدق كل منهما يستلزم صدق الآخر لامتناع الحكم
بشيء على شيء دون تصورهما ومتغايران في المفهوم لأن مفهوم التصديق
عند الحكيم جزء مفهوم التصديق عند الإمام ولا شك في مغايرة جزء
الشيء له في المفهوم وعلى كل واحد من الرأيين يتوقف التصديق على تصور
الطرفين لكن عند الإمام توقف الكل على الجزء وعند الحكيم توقف المشروط
على الشرط

فان استلزام الشيء الواحد للنقيضين جائز عندنا ولذلك نمنع استحالته قوله قبل يكون الاخر اه ان بعض
لسوابق في كل من … ومنع … فالجواب عن الوجه الثاني واما عن الخامسة فلا نسلم استحالة الملازم
المطلوب ويحد قولنا كلما كان الشيء ليس بجسم وموجودا فهو جسم والمستند ما مر آنفا فان قلت لو
عكس الى قولنا قد يكون اذا كان جسما فهو ليس بجسم وموجود وكلما كان ليس بجسم وموجودا فهو ليس بجسم
ج قد يكون اذا كان جسما فهو ليس بجسم وهو محال قلنا لا نسلم استحالة ذلك فان الملازمة الجزئية
من النقيضين ثابتة بالبرهان من الثالث والاوسط فيه مجموعها واما عن السادسة فنقول لا نسلم انه
لو لم يكن … كان مستلزما الارتفاع الواقع قوله لان الواقع حينئذ يكون نقيضه فيكون هو مستلزما
لارتفاعه بالضرورة قلنا لا نسلم استلزامه لارتفاع نقيضه فانه يجوز ان يكون محالا فيصدق نقيضه
على تقدير ثبوته لان المحال جاز ان يستلزم النقيضين كما مر وهذا المنع لا نظر لشارك لانه نقول
اما ان يرتفع نقيضه على تقدير ثبوته او لا يرتفع وايا ما كان يكون مستلزما الارتفاع الواقع اما اذا ارتفع
فظاهر واما اذا لم يرتفع فلانه حينئذ يلزم استلزامه لاجتماع النقيضين الذي عدمه من الامور الواقعية
ولئن سلمنا ذلك لكن لا نسلم انعكاسها بعكس النقيض الى المتصلة المذكورة فانما تنعكس اليها ان لو ثبت …
الموجبة المتصلة الكلية تنعكس بعكس النقيض الى موجبة متصلة كلية وقد عرفت ضعف ما قالوه فيه ومن هنا علم
ضعف ما قالوه لبيان حقية المقدم لانه انما يلزم من صدق قولنا لو كان مستلزما لارتفاع الواقع لكان نقيضه
منتفيا صدق قولنا لو ثبت لا يستلزم ارتفاع الواقع ويتفرع بصحة القول بعكس النقيض فليس الثاني عكس
نقيض الاول لان الاستلزام لا يستلزم … الملازمة فقط بل مع انتفاء اللازم في نفس الامر وحينئذ
كان عكس نقيضه لو ثبت يلزم انتفاء الملازمة مع انتفاء اللازم ولا يلزم من انتفاء هذا المجموع ان لا يكون
مستلزما لارتفاع الواقع لجواز ان يكون انتفاؤه بصدق اللازم على هذا التقدير ولئن سلمنا ذلك لكن
اللازم من عدم استلزامه لارتفاع الواقع على تقدير ثبوته عدم استلزامه ارتفاع الواقع في نفس
الامر والمطلوب … الثاني ولقائل ان يجيب عن هذا المنع ايضا بان نقول المعنى من قولنا انه لا استلزم
ارتفاع الواقع انه ليس بحالة لو ثبت يستلزم ارتفاع الواقع لانه لو كان بهذه الحالة لكان منتفيا فكان عكس
نقيضه لو ثبت لا يكون بحال لو ثبت يستلزم ارتفاع الواقع نعم منع عكس النقيض متوجه عليه واما عن السابعة
فنقول ان اردتم بالضرورة في قولكم كل ما هو علة للحاجة الى المؤثر فهو ضروري لم يحتج على الحاجة
الى المؤثر الضرورة الذهنية اعني جزم الذهن بمجرد تصور الطرفين فلا نسلم ان كل ما هو علة الحاجة الى المؤثر
فهو ضروري لم يحتج على الحاجة الى المؤثر بهذا المعنى وان اردتم بها الضرورة الخارجية اعني

94b

استحاله انفكاك السلبية عن كل ما هو علة الحاجة الى المؤثر فلا نسلم انه لا شى من الامكان غير ذلك

ان يكون علة للحاجة الى المؤثر بهذا المعنى فان عندنا يستحيل ان لا يكون الامكان علة للحاجة

الى المؤثر واما عن الثامنة فلا نسلم ان كل بعد فهو مفتقر لذاته الى المادة فان من الابعاد

مجرد عن المادة فلا حاجة له اليها قوله في بيان هذه المقدمة لو لم نصدق قولنا البعد لذاته

الى المادة لكان البعد غنيا عن المادة لذاته ولو كان كذلك لامتنع ان يحصل في المادة قلنا لا نسلم فانه

لا يلزم من عدم افتقار البعد لذاته الى المادة غناه عنها لذاته لجواز ان يكون كل واحد من الافتقار

والغنى يعرض له بسبب خارجي وذاته لا تقتضي شيئا منهما واما عن التاسعة فلا نسلم انعكاس الموجبة

الجزئية المتصلة بعكس النقيض الى ما ذكرتم فانه بين ان الموجبة الجزئية المتصلة لا تنعكس بعكس النقيض

ولئن سلمنا ذلك ولكن لا نسلم ان الملازمة الجزئية بين وجوب نصف العشر وعدم وجوب نصف العشر

منتفية في ما بيناه انها واجبة الصدق في كل امرين فرضا ولو كانا نقيضين واما عن العاشرة فلا نسلم ان

هذا القول لو كان كاذبا يلزم ان يكون بعض افراد كلامه في هذه الساعة صادقا وهذا لان صدق

هذا القول عبارة عن ترتب الكذب على كل فرد من افراد كلامه الموجود في هذه الساعة فيكون صدقه

باجتماع صدقه وكذبه معا فلذلك يكون بانتفاء هذا المجموع ولا يلزم من انتفاء هذا المجموع صدق بعض

كلامه في هذه الساعة لجواز ان يكون انتفاؤه بالكذب الكل وليكن آخر هذا ما اوردنا ايراده في هذا الكتاب

تممت نسخة جامع الدقائق على يد اضعف الخلائق الراجي عفو ربه الغني عبد العلي على بن محمد عفي عنه

يوم الاحد وقت الظهر في العشر الاول من شهر المحرم المبارك لسنة تسع وسبعمائة ه

والحمد لله رب العالمين وصلى الله على سيدنا محمد وآله اجمعين

المصادر والمراجع

ابن سينا، الإشارات والتنبيهات (مع شرح نصير الدين الطوسي والمحاكمات لقطب الدين الرازي)، تحقيق: كريم فيضي، قم ١٣٨٣.

ابن سينا، الشفاء: المدخل، تحقيق: الأب قنواتي ومحمود الخضيري وفؤاد الإهواني، القاهرة ١٩٥٣.

ابن سينا، الشفاء: العبارة، تحقيق: محمود الخضيري، القاهرة ١٩٦٤.

ابن سينا، الشفاء: القياس، تحقيق: سعيد زايد، القاهرة ١٩٦٤.

ابن سينا، الشفاء: البرهان، تحقيق: أبو العلا عفيفي، القاهرة ١٩٥٥.

ابن سينا، الشفاء: الإلهيات، تحقيق: الأب قنواتي وسعيد زايد، القاهرة ١٩٦٠.

أبو نصر الفارابي، شرح العبارة، نشر: ولهلم كوتش وستانلي مارو، بيروت ١٩٨٦.

أثير الدين الأبهري، كشف الحقائق في تحرير الدقائق، تحقيق: حسين صارى أوغلو، استنبول ١٩٩٨.

اسماعيل باشا البغدادي، هدية العارفين، استنبول ١٩٥١.

أفضل الدين الخونجي، كشف الأسرار عن غوامض الأفكار، تحقيق: خالد الرويهب، تهران ١٣٨٩.

تاج الدين السبكي، طبقات الشافعية الكبرى، تحقيق: عبد الفتاح محمد الحلو ومحمود محمد الطناحي، القاهرة ١٩٦٤-١٩٧٦.

زين الدين الكشي، حدائق الحقائق، مكتبة الكوبرولي، فاضل أحمد باشا، ٨٦٤.

زين الدين عمر بن سهلان الساوي، البصائر النصيرية، تحقيق: حسن المراغي، تهران ١٩٧٠.

شهاب الدين السهروردي، منطق التلويحات، تحقيق: علي أكبر فياض، تهران ١٩٥٥.

فخر الدين الرازي، منطق الملخص، تحقيق: أحد فرامرز قراملكى وآدينه اصغرى نژاد، تهران ١٣٨١.

فخر الدين الرازي، شرح الإشارات والتنبيهات، تحقيق: علي رضا نجف زاده، تهران ١٩٦٣.

نجم الدين الكاتبي، شرح كشف الأسرار، تحقيق: أنور شاهين (الرسالة الدكتورة في جامعة رجب طيب أردوغان)، ريزه-توركيا ٢٠١٩.

KAYNAKÇA

Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, thk. Kilisli Rifat Bilge, İbnülemin Mahmud Kemal İnal ve Avni Aktuç, İstanbul, 1951.

Ebû Nasr Fârâbî, *Şerhü'l-Fârâbî li-kitâbi Aristotalis fi'l-İbâre*, thk. Wilhelm Kutsch ve Stanley Marrow, Beyrut, 1986.

Efdaluddin Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr an ğavâmizi'l-efkâr*, thk. Khaled Rouayheb, Tahran, 1389.

Esîrüddin Ebherî, *Keşfü'l-hakâik fî tahrîri'd-dekâik*, thk. Hüseyin Sarıoğlu, İstanbul, 1998.

Fahreddin Râzî, *Mantıku'l-Mülahhas*, thk. Ahad Ferâmerz Karamelekî ve Âdîne Asgarînejad, Tahran, 2002.

Fahreddin Râzî, *Şerhu'l-İşârât ve't-tenbîhât*, thk. Ali Rıza Necefzâde, Tahran, 1963.

Hasan Dervîş el-Kuveysînî, *Şerhu'ş-Şeyh Hasan Dervîş el-Kuveysînî alâ metni's-Süllem fi'l-mantık*, Thk. İbrahim İbnu Hasan el-Feyyûmî, Kâhire, 1354.

İbn Kemmûne, *Şerhu Telvîhâti'l-kevhiyye* ve'l-ʿarşiyye, thk. Necefkulî Habîbî, Tahran, 1387/1967.

İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-tenbîhât* (Nasîruddin Tûsî'nin *İşârât* şerhi ve Kutbüddin Râzî'nin *Muhâkemât*'ı ile birlikte), thk. Kerim Feyzi, Kum, 1383.

İbn Sînâ, *en-Necât*, thk. Muhyiddin Sabrî el-Kürdî, Mısır, 1938.

İbn Sînâ, *Kitâbü'ş-Şifâ: Burhân*, thk. Ebü'l-alâ Afîfî, Kâhire, 1955.

İbn Sînâ, *Kitâbü'ş-Şifâ: İbâre*, thk. Mahmûd el-Hudayrî, Kâhire, 1964.

İbn Sînâ, *Kitâbü'ş-Şifâ: İlâhiyyât*, thk. el-Eb Kanavâtî ve Saîd Zâyed, Kâhire, 1960.

İbn Sînâ, *Kitâbü'ş-Şifâ: Kıyâs*, thk. Saîd Zâyed, Kâhire, 1956.

İbn Sînâ, *Kitâbü'ş-Şifâ: Medhâl*, thk. el-Eb Kanavâtî, Mahmûd el-Hudayrî ve Fuad Ehvânî, Kâhire, 1953.

Mustakim Arıcı, *Fahreddin Râzî Sonrası Metafizik Düşünce: Kâtibî Örneği*, İstanbul, 2015.

Necmeddin Kâtibî, *Aynü'l-kavâid,* thk. Selman Sucu, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2019.

Necmeddin Kâtibî, *Bahrü'l-fevâid fî şerhi Ayni'l-kavâid,* Râgıp Paşa Kütüphânesi, no. 1481.

Necmeddin Kâtibî, *el-Münassas fî şerhi'l Mülahhas*, Şehid Ali Paşa, nr. 1680.

Necmeddin Kâtibî, *Şemsiyye Risâlesi,* thk. ve çev. Ferruh Özpilavcı, İstanbul, 2017.

Necmeddin Kâtibî, *Şerhu Keşfi'l-esrâr*, thk. Enver Şahin, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Rize, 2019.

Sadrüşşerîa, *Ta'dîlu'l-ulûm*, Süleymaniye Ktp., Ragıb Paşa, no. 724.

Siyâlkûtî, *Hâşiye alâ şerhi'ş-Şemsiyye* (Şurûhu'ş-Şemsiyye içinde), el-Matbaatü'l-Emîriyye, 1323.

Şihâbüddin Sühreverdî, *Mantıku't-Telvîhât*, thk. Ali Ekber Feyyaz, Tahran, 1955.

Tâcüddin Sübkî, *Tabakâtü'ş-Şâfiîyyeti'l-kübrâ*, thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv ve Mahmud Muhammed et-Tanâhî, Kâhire, 1964-1976.

Tahsin Yazıcı, "Şemseddin Cüveyni", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1993, c. 8, s. 144-146.

Teftâzânî, *Şerhu'ş-Şemsiyye*, thk. Câdullah Besâm Salih, Amman, 2016.

Zeynüddin Keşşî, *Hadâiku'l-hakâik*, Köprülü Kütüphânesi, Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu, no. 874.

Zeynüddin Ömer b. Sehlân Sâvî, *el-Besâirü'n-nasîriyye fî 'ilmi'l-mantık*, thk. Hasan el-Merâğî, Tahran, 1970.

فهرس الأعلام والكتب

DİZİN